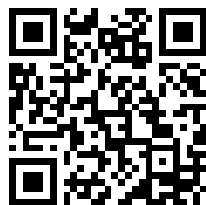

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

<https://books.google.com>

Det här är en digital kopia av en bok som har bevarats i generationer på bibliotekens hyllor innan Google omsorgsfullt skannade in den. Det är en del av ett projekt för att göra all världens böcker möjliga att upptäcka på nätet.

Den har överlevt så länge att upphovsrätten har utgått och boken har blivit allmän egendom. En bok i allmän egendom är en bok som aldrig har varit belagd med upphovsrätt eller vars skyddstid har löpt ut. Huruvida en bok har blivit allmän egendom eller inte varierar från land till land. Sådana böcker är portar till det förflutna och representerar ett överflöd av historia, kultur och kunskap som många gånger är svårt att upptäcka.

Markeringar, noteringar och andra marginalanteckningar i den ursprungliga boken finns med i filen. Det är en påminnelse om bokens långa färd från förlaget till ett bibliotek och slutligen till dig.

Riktlinjer för användning

Google är stolt över att digitalisera böcker som har blivit allmän egendom i samarbete med bibliotek och göra dem tillgängliga för alla. Dessa böcker tillhör mänskligheten, och vi förvaltar bara kulturarvet. Men det här arbetet kostar mycket pengar, så för att vi ska kunna fortsätta att tillhandahålla denna resurs, har vi vidtagit åtgärder för att förhindra kommersiella företags missbruk. Vi har bland annat infört tekniska inskränkningar för automatiserade frågor.

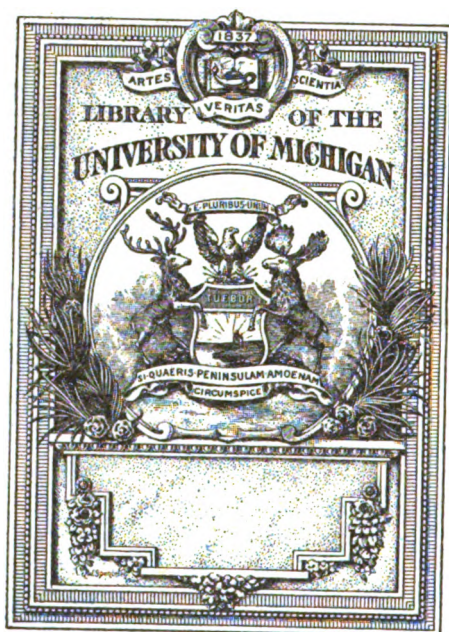
Vi ber dig även att:

- Endast använda filerna utan ekonomisk vinning i åtanke
Vi har tagit fram Google boksökning för att det ska användas av enskilda personer, och vi vill att du använder dessa filer för enskilt, ideellt bruk.
- Avstå från automatiska frågor
Skicka inte automatiska frågor av något slag till Googles system. Om du forskar i maskinöversättning, textigenkänning eller andra områden där det är intressant att få tillgång till stora mängder text, ta då kontakt med oss. Vi ser gärna att material som är allmän egendom används för dessa syften och kan kanske hjälpa till om du har ytterligare behov.
- Bibehålla upphovsmärket
Googles "vattenstämpel" som finns i varje fil är nödvändig för att informera allmänheten om det här projektet och att hjälpa dem att hitta ytterligare material på Google boksökning. Ta inte bort den.
- Håll dig på rätt sida om lagen
Oavsett vad du gör ska du komma ihåg att du bär ansvaret för att se till att det du gör är lagligt. Förutsatt inte att en bok har blivit allmän egendom i andra länder bara för att vi tror att den har blivit det för läsare i USA. Huruvida en bok skyddas av upphovsrätt skiljer sig åt från land till land, och vi kan inte ge dig några råd om det är tillåtet att använda en viss bok på ett särskilt sätt. Förutsatt inte att en bok går att använda på vilket sätt som helst var som helst i världen bara för att den dyker upp i Google boksökning. Skadeståndet för upphovsrättsbrott kan vara mycket högt.

Om Google boksökning

Googles mål är att ordna världens information och göra den användbar och tillgänglig överallt. Google boksökning hjälper läsare att upptäcka världens böcker och författare och förläggare att nå nya målgrupper. Du kan söka igenom all text i den här boken på webben på följande länk <http://books.google.com/>

B 54653 9

~~72-403-2~~

839.79
S.

Svensk Literaturhistoria

AF

HENRIK SCHÜCK

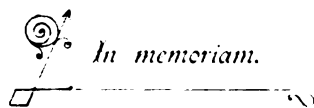
PROFESSOR VID LUNDS UNIVERSITET.

FÖRSTA BANDET

STOCKHOLM

HUGO GEBERS FÖRLAG.

STOCKHOLM, TRYCKT I CENTRAL-TRYCKERIET, 1890.

MEDELTIDEN

OCH

REFORMATIONEN.

Tyvärr måste det nu avslutade första bandet af Svensk Literaturhistoria åtföljas af ett ursäktande företal. Då jag för omkring fem år sedan började utgifva ifrågavarande arbete, var detta beräknadt att i fullständigt skick omfatta vid pass fyrtio tryckark. Vidare bestämdes en jämförelsevis kort period, inom hvilken arbetet borde vara avslutadt. Mot båda dessa punkter har jag brutit, och jag vet ej, om man skall taga min ursäkt för god. Den ursprungliga meningen med Svensk Literaturhistoria var att lemna en läsbar kompiletion af de specialundersökningar, som redan funnos. Men det dröjde ej länge, innan jag trodde mig finna, dels att ett dylikt arbete för närvarande knapt var möjligt i betraktande af de bristfälliga förarbetena, dels att jag åtminstone ej var rätte mannen att göra en sammanfattning af dessa skrifter. Att fälla omdömen öfver böcker, hvilka jag ej läst, och efter andras framställning karaktärisera tidelvarf och personer — detta syntes mig ganska snart såsom en värkligen motbjudande uppgift, och följden blef, att jag själf såg mig nödsakad att ånyo företaga de ifrågavarande undersökningarna. Men detta drog tid, och arbetet kom till följd däraf att fortskrida vida långsammare än ämnadt var, hvarjämte det fastställda omfånget blef snart öfverskridet. Arbetet har således blifvit ett annat än från början afsetts; i stället för en kompiletion har det blifvit en efter måttet af mina krafter själfständig historia. Under fortgången af arbetet har ämnet helt naturligt blifvit mig allt kärare och kärare, och följden däraf åter att jag vid vissa förut mindre utredda partier kommit att dröja längre än kanske lämpligt varit. Men om misstag i denna eller i andra riktningar kan här vara öfverflödigt att vidare orda.

Hvad jag däremot icke anser mig kunna underlåta, är att frambära min tacksamhet till de personer, hvilkas uppoffrande och välvilliga hjälp jag har att tacka för, att detta arbete blifvit så pass dugligt som det är. I första rummet vänder jag mig då till min åldrige och vördade vän, f. d. Öfverbibliotekarien Klemming. Utan de skrifter, som han författat och utgifvit, utan de upplysningar, hvilka han — i detta fall ett lefvande lexi-

kon — ständigt varit färdig att gifva, utan den mönstergilla samling af äldre svensk litteratur, hvilken han nästan ensam skapat och ordnat — utan detta hade det i sanning icke varit mig möjligt att skriva någon svensk literaturhistoria för den tid, som jag behandlat. Äfven till trenne andra vänner står jag i stor tacksamhetsskuld. Bibliotekarien Wieselgren har ständigt varit beredd att af sitt rika vetande lemna mig upplysningar, och af den förträffliga handskrifna katalog, han upprättat öfver Kongl. Bibliotekets manuskript, har jag ofta haft mycket att lära. Det samma gäller om Bibliotekarien Annerstedt, ur hvars ypperliga katalog öfver Upsala universitetsbiblioteks medeltidshandskrifter jag hämtat många upplysningar för mitt arbete. Med en aldrig tröttnande välvilja har han dessutom ständigt varit beredd att på alt sätt främja mina studier, och särskildt kan jag anteckna, att han i korrektur genomläst och rättat min redogörelse för vår historiska litteratur. Äfven till min gode vän professor Noreen står jag i tacksamhetsskuld. Ända från arbetets början har han biträdt mig vid korrekturläsningen och därvid både språkligt och sakligt varit mig till stor hjälp.

En skriftförteckning sådan som den, hvilken åtföljer det första och andra kapitlet, har jag ej ansett lämpligt att foga till det tredje. Under utarbetandet af detta har jag nämligen i Samlaren för 1887 infört en redogörelse för de skrifter, hvilka sprida ljus öfver Sverges litteratur; i stället för att här i annan form återupprepa samma bibliografi, ber jag att dit få hänvisa den möjligen intresserade läsaren.

Någon viss tid, inom hvilken fortsättningen af detta arbete skall utkomma, kan jag ej bestämma, men de läsare, hvilka hittills gifvit sig ro att följa min framställning, ber jag vara öfvertygade om, att jag därmed skall skynda så mycket, som min förmåga medgifver.

Upsala i December 1890.

HENRIK SCHÜCK.

INNEHÅLL.

	Sid.
I. Den äldre medeltiden	1—72.
Inledning	1—25.
Sverges bevarade literatur	25—30.
Den isländska litteraturens förhållande till den svenska	30—43.
Rester af Sveriges mystiska literatur	43—50.
Hjaltesagan i allmänhet	50—55.
Hjaltesagan i Sverige	55—66.
Svensk skaldepoesi	66—67.
Svensk sagoliteratur	67—68.
Lagar	68—69.
Skriftförteckning	70—72.
 II. Den senare medeltiden	 72—209.
Inledning	72—102.
Riddardikten	102—111.
Ballader	111—122.
Historisk literatur	122—135.
Konungastyrelsen, Peder Månsson, Gadh m. m.	135—142.
Lagar	142—149.
Religiös literatur	149—174.
Predikan	175—184.
Exempelsamlingar	184—194.
Legender	194—196.
Hymner, latinska och svenska	196—203.
Drama	203—205.
Skriftförteckning	205—208.
 III. Humanism och Reformation	 209—640.
Inledning	209—215.
Religiös literatur	215—311.
Predikan	311—332.
Psalmerna	332—349.

Öfriga andliga dikter	349—351.
Världslig diktning	351—401.
Historisk litteratur	401—459.
Statsvetenskaplig litteratur	459—482.
Juridik	482—494.
Renässansbildning	494—510.
Undervisningsväsen och pedagogisk litteratur	510—575.
De särskilda, förut ej omtalade vetenskapernas historia	575—594.
Dramat.....	595—631.
Latinsk Poesi och Poetik	631—640.

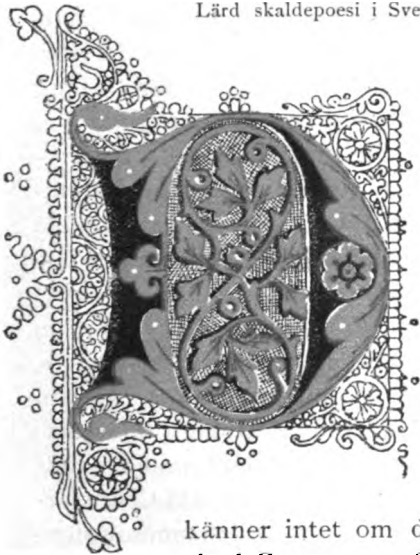

A decorative rectangular frame with ornate, symmetrical flourishes at the top and bottom centers and on the sides. The frame contains the title text in a blackletter font.

Svensk Literaturhistoria

Den äldre Medeltiden.

Inledning. Goternas, tyskarnas och engelsmännens folkliteratur i forntiden. Saxo Grammaticus. Den norska þiðreks-sagan. Snorres Edda. Isländarnas heroiska sagor. Den s. k. Sæmunds-eddan. Den fornsvenska runlitteraturen. Den isländska mytologien och litteraturen äro ej gemensamt nordiska. Förlorade fornsvenska, mytiska sånger. Den germanska hjältesagans uppkomst. I Sverige kända, men nu förlorade hjältedikter. Lärd skaldepoesi i Sverige. Historiska sagor. Lagar.

et svenska folket tillhör den större folkfamilj, hvilken med ett gemensamt namn kallas den germanska. Denna sönderfaller i tre olika grenar: den gotiska, hvilken numera är utdöd eller uppgången i andra stammar, den tyska, som befolkar Tyskland och Holland samt utgör grundelementet hos det engelska blandfolket, samt slutligen den skandinaviska. *Historien*

Inledning.

känner intet om den tid, då våra förfäder först bosatte sig i Sverige, *språkvetenskapen* är för denna fråga ej någon fullt säker ledsven, och *arkeologien* synes numera nödgas uppgifva den gamla s. k. invandringsteorien, enligt hvilken de tre olika åldrarna — sten-, brons- och järnåldern — kännetecknades af tre olika folkstammar och järnåldern särskildt genom den första invandringen af götarna eller svearna. Fornsakerna tala emot alla hastiga öfvergångar från olika kulturtillstånd och visa oss i stället en fortlöpande utveckling, i följd hvaraf man måste antaga, att den folkstam, som f. n. befolkar våra bygder,

också bott där sedan urminnes tider, då människan ännu ej kände bruket af metaller.

Någon literatur i egentlig mening fanns naturligen hvarken under stenåldern eller bronsåldern. Man kände då ännu ej konsten att i skrift uppteckna sina tankar, och äfven om några enkla sånger eller berättelser firade märkligare händelser eller uttryckte halfvildens vördnad för gudavärlden, har intet spår af en dylik folkliteratur bevarats. Under bronsåldern älskade man väl att på klippor och hällar afbildat slag eller liknande tilldragelser, måhända äfven religiösa ceremonier, men äfven om man kan tillmätta dessa uthuggningar karaktären af ett slags bildskrift, skall säkerligen dess tolkning alltid förblifva oss okänd. Först under järnåldern och egentligen först under vikingatågens tid börjar en sparsam och föga innehållsrik runskrift att visa oss svenskarnas gryende literära intresse. Men såväl denna runskrift som ock öfrig i mer eller mindre autentisk form bevarad literatur från denna tid hafva, såvidt de betraktas såsom fristående företeelser, föga att lära oss. Vår egentliga literatur börjar först med folkungaättens uppstigande på tronen, och ägde man ej beslätade literaturområden, med hvilka man kunde anställa jämförelser, skulle vårt folks literära odling före denna tid troligen för alltid blifva oss en tillsluten bok. Jag vill därför lemna en kort öfversikt af öfriga germanska folks literatur, för så vidt denna kan tjäna att belysa vår egen. Utrymmet nödgar mig att endast sammanfatta de resultat, till hvilka forskningen kommit. Jag kan hvarken kritiskt jämföra stridiga meningar eller söka bevisa dem som synas mig riktiga. I slutet af kapitlet har jag därför hänvisat den intresserade till de arbeten, där närmare och mera detaljerade upplysningar stå att vinna.

Den gotiska
literaturen.

Af den gotiska literaturen hafva vi ej många rester. De äro lätt uppräknade: fragmenten af en bibelöfversättning, till större delen författad af den på 300-talet lefvande biskop ULFILAS och fullständigast bevarad i den för alla svenskar så välbekanta Codex argenteus på Upsala bibliotek, vidare en utläggning af johannesevangeliet, några köpeurkunder och ett fragment af en kalender. Då dessa skrifter innehålla de älsta profven på germanskt tungomål, äro de för språkforskaren af oberäkneligt värde, men för literaturhistorikern sakna de nästan allt intresse. De äro endast öfversättningar och gifva ingen inblick i den på själfständig gotisk grund uppvuxna literaturen. Att en dylik funnits, kunna vi likväl antaga, äfven om vi medgifva möjligheten af, att denna ej någonsin blifvit på gotiskt språk upptecknad. Den på latin skrivande gotiske historikern JORDANES omtalar på ett par ställen sitt folks »uråldriga

sånger» (*prisca carmina*), i hvilka förfädernas bragder besjüngos. I några fall tyckes hans egen historia vara fotad på dylika gamla sånger. Jag vill anföra ett exempel:

»Hermanaricus, goternas konung, hade, såsom jag förut berättat, besegrat många folkslag. Då han nu var betänkt på hunnernas förestående anfall, lyckades rosomonernas trolösa folk, hvilket jämte andra stammar var honom underdånigt, att på följande sätt svika honom. Sedan konungen, hänförd af sin förbittring öfver en rosomonhöfdings svekfulla flykt, hade bundit dennes hustru Sunilda vid vilda hästar och låtit dessa slita henne i stycken, hämnades hennes bröder Sarus och Ammius genom att dödligt sára Hermanaricus.»

Denna sägen, tvifvelsutän på Jordanes tid bevarad i gotiska sånger, möter oss sedermera vid flerfaldiga tillfällen. Den vandrar genom Tyskland upp till Danmark, där den upptecknas af Saxo Grammaticus, och går sedermera — troligen öfver Norge och måhända äfven öfver Sverge — upp till Island, där den, efter att i Norden hafva varit bekant kanske ända från 800-talet, nedskrefs i den ännu bevarade sången *Hamðesmál*. Som det förefaller var denna sång äfven känd af de nordiska kolonisterna på Grönlands kust — hvilket gifver oss en sagovandring från Italien upp till polarcirkeln.

Vända vi oss från goterna till tyskarna, äga vi redan tidigt underrättelser om en bland dem florerande folklitteratur. Tacitus, den älskade författare, som med någon större utförlighet skildrat deras kultur, omtalar redan germanernas bruk att medelst reciterande af stridssånger lifva de kämpandes mod eller fördrifva naturens tröga timmar före slaktningens början. Vidare omtalar han deras sed att i »fornåldriga dikter — det enda slag af annaler de känna — fira Tuisco, den af jorden födde guden, och dennes son Mannus». Då han dessutom nämner, att germanerna »berätta, att Hercules lefvat bland dem, och att de som skola börja striden besjunga honom såsom den starkaste bland män», så afser han härmed tvifvelsutän några urgamla sånger om den af alla germaner dyrkade Tor. Men äfven hjältar voro föremål för dessa folkliga dikter. Tacitus nämner dikter om den väldige cheruskerfursten Arminius eller Herman, och Paulus Diaconus berättar, att Alboin ännu på hans tid besjüngs af bairare, saksare och andra tyska folkslag. Den frankiske historieskrifvaren Eginhard underrättar oss om, att Karl den store låtit nedskrifva dessa »barbariska och uråldriga sånger, i hvilka forna konungars gärningar och strider besjüngos», och genom en annan häfdatecknares, Flodoards, vitnesbörd veta vi, att »tyska böcker» rörande dessa sagor ännu omkring år 1000 funnos i behåll; men till oersättlig skada för veten-

Den forntyska
litteraturen.

skapen hafva dessa skrifter spårlöst försvunnit. Redan den store kejsarens inskränkte och bigotte son var en fiende till denna hedniska poesi, och den blandning af lärdt förakt och religiös ovilja, med hvilken man betraktade dessa på folkets läppar lefvande sånger, hindrade under en längre tid hvarje mera literär bearbetning eller uppteckning.

Wessobrunner-
bönen.

De rester af denna poesi, som i ursprunglig form bevarats, äro ej synnerligen många: hufvudsakligen några trollformler, kända under namn af Merseburgerdikterna, Wessobrunnerbönen och den s. k. Hildebrandslied. Wessobrunnerbönen har endast tvänne strofer. Den sista är af kristet ursprung, men i den första synes man äga början till en hednisk, kosmogonisk dikt på samma versmått, vi sedermera skola återfinna inom den isländska literaturen. Den lyder:

Dat *ga*/regin ih mit *firahim* firiuizzo meista,
Dat *ero* niuwas noh *í*fhimil,
Noh *þaum* noh *þereg* niuwas noh *þag* einig,
Noh *sunna* niscein,
Noh *máno* niliuhta, noh der *mareo* seo.

[Det sporde jag såsom det största undret bland människor, att jorden icke var till, icke den höga himlen, ej träd, ej bärg eller någon ström, att solen ej sken, ej månen lyste och ej det härliga hafvet (fanns)].

Är det här ej samma anda som den, hvilken talar till oss ur den gamla isländska dikten *Völuspá*, där kaos skildras med följande ord:

Ár vas alda.
þar's ekki vas.
Vasa sandr né sér
né svalar unner,
íqrð fannsk æva
né upphimenn,
gap vas ginnunga,
enn gras hverge.

— — — — —
Det var åldrarnas ursprung,
då intet fanns,
Ej sand, ej sjö,
ej svala vågor;
icke fanns jorden,
upptill ej himlen,
gapande svalg fanns,
gräs ännu icke.

Hildebrandslied.

Hildebrandslied, det tyska språkets äldsta hjälteedikt (troligen från 700-talet), skildrar Hiltibrants strid med sin egen son Hadubrant. Hiltibrant, som jämte konung *Dêtrîh* (Theodoricus den

store) nödgats fly för »Otachers (Odovakars) hat» och lefva bland hunnerna, återvänder till sitt land, träffar sin son, hvilken tror honom vara död, och råkar i strid med denne — hvarefter fragmentet afbrytes. En dyster fatalistisk ton genomgår detta uråldriga, stafrimmade kväde, som sannolikt slutat därmed, att den olycklige fadern dräpt sin egen son. Ursprungligen troligen ett själfständigt sagoämne, hade Hildebrandssägngen redan vid denna tid satts i samband med dikterna om Theodoricus och Odovakar samt blef sedermera under medeltiden föremål för en mängd behandlingar, alla hvarandra lika däri, att den hemska striden får ett lyckligt slut. Så är t. ex. förhållandet i den prosaiska bearbetning vi hafva från Sverges medeltid. Så är också fallet med den dikt, som genom en norsk mellanled är — om också i något ändradt skick — förebilden för den svenska prosaberättelsen: en tysk folkvisa, hvilken tryktes i början af 1500-talet, men som i fragmentariskt skick finnes redan i en handskrift af 1359, och hvars anor man med tämligen stor säkerhet kan leda upp ända till slutet af 1100-talet.

Dessa rester äro således ej många, och likväl måste man gifva Scherer rätt, då han skrifver: »man plägar antaga tvänne blomstringsperioder för vår literatur. Jag tror att det funnits tre. Från den första äga vi visserligen blott ett fragment af en enda sång, men förlorade dikter äro lika viktiga som bevarade, såvida man kan bevisa deras existens och bestämma deras efterverkningar.» Under fem århundraden hafva vi endast sparsamma underrättelser om denna folkpoesi, och — undantager man en latinsk dikt, Waltarius, författad omkring år 1000 och grundande sig på germaniska folkdikter — äger literaturhistorien intet exempel på någon behandling af forntyska myter eller sägner. Men med 1100-talets slut eller 1200-talets början ändras scenen. En ström af fullständiga, med ren episk bredd utförda hjältedikter framkväller med ens. Alla kortare folkdikter, hvilka förut stått liksom utom eller vid sidan af Tysklands literära utveckling, upptagas i dessa nya, kolossala hjältesånger, och vi märka nu, hvilka oerhörda skatter af dikter och sägner den tyska poesien ägt under alla dessa »mörka» århundraden, då literaturen att döma af de bevarade minnesmärkena endast tyktes lefva på mer eller mindre utländska sagostoff. Dietrich af Bern, Hildebrand, Etzel (Attila), Siegfried, Gunther och hans bröder lefva åter upp och utgöra innehållet i en serie *sydtyska* epopéer, hvilka diktas och omdiktas ända till medeltidens slut.

Den för oss viktigaste är utan all gensägelse *Niebelungen-Niebelungenlied*. Där återfinna vi nästan samma sagor, hvilka dels behand-

lats i de s. k. eddasångerna, dels återkomma i medeltidens nordiska folkvisor, dels slutligen möta oss i den på norska och svenska öfversatta þidreks af Bern saga. Ingenstädes är sagan fullt lika återgifven, men just därför äga dessa olika behandlingar af samma ämne ett desto större intresse. Betraktar man nu denna dikt, kan ej nekas, att den dels förete stora poetiska ojämnheter, dels äfven motsägelser. På grund häraf företog sig Karl Lachmann att med afsöndrandet af alla oväsentligheter och senare tillägg rekonstruera den ursprungliga dikten, hvilken han ansåg bestå af tjugo »lieder» eller sånger, till största delen härörande från olika författare. Omkring 1190—1220 hade man förenat dessa olikartade beståndsdelar till ett helt. Men denna väl atomistiska s. k. liederteori synes föga tilltalande. Motsägelser, oväsentligheter, ja, äfven en i de olika sångerna något afvikande poetisk stil kunna mycket väl antagas härröra från en enda skald, isynnerhet om denne utarbetat sitt epos på grundvalen af inbördes stridiga och till sitt ästhetiska värde olika folkdikter. För vårt närvarande syfte äger denna stridsfråga också blott ett underordnad intresse. Hvilken ståndpunkt man än må intaga, kan man svårigen förneka, att — den närmare eller fjärrare — källan till Niebelungenlied utgjorts af kortare folkdikter ungefär i samma stil som eddasångerna. Talrika vitnesbörd intyga också dessa folkdikters existens. Ett kan för oss nordbor vara af ett särskildt intresse. Då den schleswigske härtigen Knut Lavard († 1131) skulle draga till Danmark, där han sedermera mördades, varnades han af en saksisk sångare, hvilken tre gånger upprepade för honom det »bekanta» kvädet om Kriemhilds förräderi. Men med några få undantag — och äfven dessa tvifvelaktiga — har denna folkpoesi försvunnit. En lycklig slump har likväl fogat, att denna Tysklands förlorade folkdikt bevarats i en annan form och i ett annat land. Den möter oss ånyo dels i þidreks saga, dels i dansk-svenska folkvisor.

Den fornengelska
literaturen.

Vända vi oss från Tyskland till England, skola vi äfven där finna spåren af en rik folkpoesi, men också endast spåren. I England kom aldrig denna poesi till en senare utveckling såsom i Tyskland. Endast undantagsvis synas några af den senare medeltidens dikter (såsom King Horn och Havelok) hafva upptagit motiv från den saksiska poesien. Men de få rester, som bevarats af denna, visa oss likväl, att ungefär samma sagostoff voro bekanta i England som i Tyskland, och att behandlingen varit ungefär ensartad.

Deórs klagan,
Widsid och
Beowulf.

Undantager man en fragmentarisk skildring af en mellan danskar och friser utkämpad strid, kan den angelsaksiska poesien ej sägas

hafva bevarat en enda fullt genuin folkdikt. Poemen Deórs klagan och Widsíð äro själfva knapt folkliga, utan äga snarare sin betydelse såsom kataloger på de sånger och sägner, hvilka på 800- eller 900-talet voro bekanta i England. Vi finna af dessa, att saksarna kända de flesta af de i eddan behandlade sagofigurerna, samt dessutom en god del andra, hvilkas historia nu ligger insvept i ett ogenomträngligt mörker. Af större betydelse är det ryktbara kvädet om Beówulf. Dess innehåll är i korthet följande:

Den danske konung Hrôðgâr har bygt en ståtlig sal, hvilken framkallar trollet Grendels afundsjuke. Om natten intränger denne i salen och släpar trettio af Hrôðgârs män till ett trask, där han har sitt tillhåll och hvarest han dräper dem. I tolf år fortfar denna landsplåga, till dess att geaternas kämpe, Beówulf, kommer Hrôðgâr till hjälp. Om natten, medan Beówulf och hans kämpar sofva, infinner sig Grendel och slukar en af Beówulfs följeslagare. Nu uppstår en strid, som slutar därmed, att Grendel med förlusten af sin ena arm nödgas fly. Natten därpå kommer Grendels moder att hämnas sin son. Hon bortför då Æschere, Hrôðgârs främste man, men Beówulf, hvilkens hjälp man ånyo påkallat, besluter att uppsöka henne i träsket, där hon håller till. Beówulf störtar sig i vattnet och anfaller genast Grendels moder, som släpar in honom i sin håla. Hans svärd biter ej, men till slut lyckas han med ett i hålan hängande jättesvärd att döda odjuret. Hrôðgâr, som i följd af hans långa bortovaro trott honom vara fallen, har aflägsnat sig, och endast Beówulfs egna män hafva stannat kvar att välkomna segraren. Härmed slutar första afdelningen. Den andra skildrar hjältens strid med en landsförödande drake. Med en dyster förkänsla af sitt kommande öde börjar han striden. Alla hans vapenbröder fly utom hans frände, den svenske hjälten Vigláf. Med förenade krafter lyckas de fälla draken. Men den sårade Beówulf känner sin sista stund förestå och ber därför Vigláf att uthämta drakens skatter, att hans döende blick må hvila på dessa. Sedan han därefter skänkt Vigláf sin hjälm och sin brynja, ändrar han sitt hjältelif. Såsom en särskildt för oss intressant episod förekommer en skildring af en mellan ett par svenska konungar utkämpad strid, hvilken likväl står tämligen utanför diktens sammanhang.

Äfven på denna dikt har man velat tillämpa den s. k. lieder-teorien och i den sett ett värk af sex olika författare, men, såsom Rönning öfvertygande visat, härrör dikten från *en* enda skald, som till grund för sitt arbete haft en serie af folkliga kväden om Beówulf. Ehuru dessa numera ej stå att afskilja från själfva dikten, kunna de likväl någon gång spåras, och det är tydligt, att författarens framställning vid dessa tillfällen tagit färg af hans folkliga källor. Själfva dikten är näppeligen äldre än 800-talet, och det förefaller därför sannolikt, att de kortare dikter, på hvilka poemet är byggt, först med danskarna öfverförts till England.

För att afsluta raden af de angelsaksiska kvädena kan slutligen nämnas Waldere, hvilken endast föreligger i tvänne obetydliga fragment. Äfven detta poem antages af Rönning vara en *konstdikt*, baserad på *folkliga* kväden. Då fragmenten tillhöra 800-

Waldere.

eller 900-talet, visa de oss Valterssagans älsta form och utgöra äfven ett bevis på dylika dikters hastiga och vidt utgrenade spridning. Ur denna synpunkt saknar det måhända ej sitt intresse att kasta en blick på denna sagas olika behandlingar. Den föreligger i tre inbördes afvikande gestalter. Den första, som man kallat den allemanniska, återfinnes i de angelsaksiska fragmenten, i den latinska dikt, om hvilken jag förut talat och som skrifvits i det schweiziska klostret St. Gallen, hvarjämte den i Österrike författade Niebelungenlied innehåller anspelningar på denna gestalt af dikten. Den andra hufvudgruppen har man kallat den frankiska, och denna har förelegat i en nu förlorad nedertysk folkdikt, på hvilken den norska þiðreks-sagan fotar sin framställning. Denna ligger i sin ordning till grund för den svenska Didrikskrönikan. Men äfven annorstädes möta vi denna form af sagan, nämligen i ett i Steiermark för icke länge sedan funnet fragment. Den tredje och mest afvikande formen har sagan i *Chronicon Poloniæ*, författad af den 1253 aflidne polacken Boguphalus — i sanning en sagovandring, som ur mer än en synpunkt är egnad att väcka vår uppmärksamhet. Ej nog att vi finna denna saga i Nord- och Sydtysskland, Polen, England, Norge och Sverge, utan vi kunna äfven konstatera, att sagan redan på åttahundratalet hunnit att från Sydtysskland sprida sig till norra England och detta — så vidt man kan döma — utan att undergå några väsentliga förändringar.

Den forndanska
literaturen.

Då vi från England öfvergå till Danmark, möta vi där en literatur, som vid första påseendet företer en ännu torftigare anblick än den engelska. Några helgonlegender, ett par magra kronologier, Andreas Sunesons *Hexaameron*, den osjälfständiga Roeskildekrönikan, Sveno Aggonis kortfattade historia och SAXO GRAMMATICUS' omkring 1208 afslutade *Historia danica* — se där en nästan fullständig förteckning på Danmarks literatur vid tolfhundralets början. Den är helt igenom på latin, och man kunde tycka det vara fåfång möda att här gå på jakt efter några germanska folkdikter. Men likväl finnas dessa, ymnigare och i viss mån bättre bevarade än någonstades med undantag af Island, ehuru det är bakom Saxos klassiska periodbyggnader och metra vi skola finna resterna af denna Danmarks rika, fast för alltid förlorade folkpoesi.

Saxo.

Saxos historia indelas i sexton böcker, men för oss är det egentligen endast de nio första som äga betydelse. De behandla Danmarks historia till och med Gorm den gamle. I företalet till sitt arbete har Saxo själf angifvit sina källor. Dessa äro af tre slag: gamla danska sånger (och sägner), isländarnas berättelser

och biskop Absalons muntliga meddelanden. Den sista källan kommer naturligen blott i betraktande för arbetets senare del, och hvad den andra angår, synes den hafva spelat en jämförelsevis underordnad roll. För den äldre, förhistoriska tiden tyckes hans nästan enda källa — fränsedt den danska *prosaiska* traditionen — hafva varit de gamla danska kväden, på hvilka han flerdigånges hännyftar. Emedan Saxo återgifver dessa kväden på latin är det naturligen svårt att säga, hvilken form de haft på danska. Vanligen antages, att hans original varit stafrimmade dikter af samma byggnad som eddasångerna, men ingenting hindrar att han därjämte kunnat hafva framför sig icke stafrimmade folkvisor. Sannolikt är likväl, att *fjertalet* — om än icke alla — af Saxos dikter varit stafrimmade, hvilket är tydligt däraf, att stafrimmen ej sällan spåras under den prosaiska diktionen, så t. ex. då han uppräknar kämparne vid Bråvalla slag eller då han återgifver den äfven på isländska bevarade dikten Bjarkamál. Saxos vers: »evoco vos ad amara magis certamina martis», svarar som man finner alldeles verbalt till den isländska sångens: »Heldr vek ek yðr at hordom hildar leike.» Men äfven där man ej äger direkta svarigheter till hans dikter, märker man, att hans danska förebilder stått de isländska dikterna synnerligen nära. Jag vill anføra ett exempel:

Bessus. Virgo, caballi
Quæ premis armos,
Verba vicissem
Mutua fundens,
Quod tibi nomen,
Qua fueris, dic,
Gente creata

Groa. Gro mihi nomen,
Rex pater extat,
Sanguine fulgens,
Fulgidus armis.
Tu quoque, qui sis,
Aut satus unde,
Promite nobis.

Bessus. Bessus ego sum,
Fortis in armis,
Trux inimicis,
Gentibus horror,
Atque alieno
Sæpe refundens
Sanguine dextram,

Bessus. Mö, som från springarns
sadel talar,
med hvilket namn
nämner man dig?
Af hvilka fränder
fostrades du?

Groa. Groa jag heter
och har till fader
vapenhärlige
härskarn i Sverige.
Men yppa för mig
ätten du tillhör,
nämna mig äfven
namnet du bär.

Bessus. Bessus jag kallas,
kampdristig,
en fasa för fiender,
för folken en skräck.
Ofta i striden
svärdets klinga
med fienders blod
jag färgat röd.

<i>Gro.</i>	Quis, rogo, vestrum Dirigit agmen? Quo duce signa Bellica fertis? Quis moderatur Prælia princeps? Quove paratur Præstite bellum?	<i>Groa.</i>	Hvem är den sköldung, som skaran styr? Hvem den furste, hvars fanor I följen? Hvilken den yngling, som örliget leder och kallar till kamp kämparnes flock?
-------------	---	--------------	---

Man jämföre härmed följande dialog i det andra kvädet om Helge Hundingsbane:

<i>Sigrun.</i>	Hvilka styra mot stranden med skepp? Hvar hafven I, härmän, hemmet edert? Hvem biden I i Brunaviken? Hvilken led lyster Eder veta?	<i>Helge.</i>	Hamal styr mot stranden med skepp, hemmet vårt vi hafva på Läsö, på vind vi bida i Brunaviken och östra vägen oss veta lyster.
----------------	---	---------------	---

Om man genom dessa och dylika verser lätteligen inser skaplynnet hos de dikter, som tjänat Saxo som källor, kan å andra sidan ej nekas, att den danske historikerns beroende af de romerska förebilderna gjort, att originalens karaktäristiska vändningar ofta mindre klart framträda. Saxo vill, att hans vers skall blifva så »klassisk» som möjligt, och han gör därför omskrifningar i mängd, varierar samma tema i oändlighet och väljer romarspråkets mest blomstrande fraser för att uttrycka den enklaste sak. Att direkt påvisa detta möter naturligen svårigheter, då man ej mera äger Saxos original i behåll, men åtminstone i ett fall kunna vi få en klar inblick i hans förfarande, nämligen med afseende på den gamla danska sången Bjarkamål. Af denna dikt, hvilken troligen i sin helhet ingått i Saxos arbete, hafva två (äkta) strofer bevarats i den isländska literaturen. Af den första strofens åtta verser återger Saxo endast två, men för att tolka de *tre* ord, som rymmas i dessa, behöfver han sex långa verser. Af den andra strofen förbigår han den första hälften, och den andra, som i originalet lyder: »ej väcker jag eder till vin eller hviskningar med kvinnor, häldre väcker jag eder till stridens hårda lekar», återges på Saxos blomstrande språk ungefär på detta sätt:

Icke kallar jag er till jungfrurs veklga lekar,
 Ej till att smeka en kind och icke att ljufliga kyssar
 Gifva och taga igen eller trycka den svällande barmen,
 Icke till bägarnas glam eller vällustrånande läger,
 Ej till att mätta er blick med tärnornas snöhvita former.

Häldre kallar jag er till kampens blodiga lekar.
 Strid men ej älskog jag vill, och den kvinnliga svaghet
 Fjärran vike från oss, ty kampens stund nu är inne.

Någon »trogen» öfversättning kan Saxo således näppeligen sägas hafva åstadkommit, och hans förklaring, att han återgifvit strof med strof, får således tagas med en viss reservation. Detta om formen. Ej håller med afseende på innehållet kan Saxo sägas vara en häfdateknare eller mytograf i vår tids mening. För att vara historiker fabulerar han för mycket, och hvad hans myter eller heroiska sägner beträffar, anför han dem endast, så vidt det är honom möjligt att af dem fabricera historia. Hans förfarande är också ytterligt godtyckligt. Samma personer och händelser återkomma på vidt skilda tider och ställen i hans arbete, en figur upplöses i flere, under det andra sammanslås till en enda, hans uppfattning af myterna är fullkomligt evhemeristisk och gudarna äro ett slags trollkarlar, som genom synvillor och andra gycklar-konster lyckats dåra de godtrogna människorna. Dessutom synes han äga en viss motvilja att inlåta sig på myternas område. Endast sällan förirrar han sig dit. Några exempel må anföras:

Oden hade uppfyllt hela Europa med ryktet om sin falska gudomlighet och särskildt i Upsala blifvit föremål för stor vördnad. För att förvärfva sig hans ynnest läto innevånarna därstädes förfärdiga ett beläte af honom, hvilket de skickade till Byzantium, där han företrädesvis tyckes hafva vistats. Genom sina trollkonster gjorde Oden denna bildstod talande, då den berördes af människohand. Men hans maka, Frigga, »som satte prydighet i sin klädsel framför mannens anseende såsom gud» ville för eget behof förvärfva sig de dyrbarheter, med hvilka stoden smyckades. Genom att låta skända sig af en af stodens vaktare, vann hon sitt mål. »Hvad skall jag mera tillägga, än att sådan gud förtjänade sådan maka?» Förbittrad öfver hustruns otrohet och ännu mera sörjande förlusten af den dyrbara bildstoden, begaf sig Oden bort på resor. Under hans bortovaro bemäktigade sig en annan trollkarl vid namn Mitothin hans rike, men efter Friggas död återvände Oden och besegrade sina fiender. Mitothin flydde till Fyen, där han ihjälsgogs af innevånarna. — I denna berättelse återfinner man tydligen spåren af flere uråldriga myter, hvilka egendomligt nog endast antydningssvis vidröras i den så rikhaltiga isländska mytlitteraturen. Den talande bildstoden, hvilken Oden med sådan omsorg förvarar, är tydligen Mimers hufvud, hvarom Heimskringla har denna korta annotation: »vanerna grepo Mimer och halshöggo honom samt sände hufvudet till asarna. Oden tog hufvudet, smorde det med örter, som ej kunde ruttna, sjöng trollsånger öfver det, och gaf det så kraft, att det talade med honom och uppenbarade honom många dolda ting.» Själfva bildstoden och (hos isländarna) Frøyjas förhållande till denna återfinnas i myten om smycket Brisingamen, men i sin äldre form har den isländska traditionen knapt ett drag som påminner om Saxos berättelse, och äfven i sin yngre gestalt — från 1300-talet — är den isländska myten afvikande från Saxos. Äfven om Odens resa har den isländska litteraturen blott en antydning i Lokasenna och i Heimskringla. Oden hade tvänne bröder Vile och Vé, hvilka styrde riket under hans frånvaro. En gång var han så länge borta, att asarna misströstade om hans återkomst. Bröderna skiftade då arf efter

Saxos myter.

honom, och Frigg blef bådas maka. Men något senare återkom Oden samt återtog då rike och hustru. Detta är tydligen samma myt som Saxos, men egendomligt nog har denne utan att uppmärksamma det äfven på ett annat ställe återupprepat den. Då Oden genom sina skamliga äfventyr satt gudavärlden i misskredit, bannlystes han af de öfriga asarna från Byzantium. Regeringen öfverlemnades åt Ollerus, hvilken äfven upptog Odens namn. Efter tio års förlopp tilläts Oden likväl att återvända, och Ollerus flydde till Sverige, där han sökte vinna guddomligt anseende, men ihjälslogs af danskarna. Ollerus är naturligen densamme som Ullr, men de isländske mytograferna känna intet om denna episod i Ulls lif. Äfven andra myter — om Tors hammare, Njotör och Skaðe o. s. v. — vidröras antydningssvis. Endast en må här upptagas, nämligen Balderus' historia, emedan denna är af största vikt för bedömandet af nordens äldsta gudalära och literatur.

Saxos Balders-
myt.

Nästan i hvarje punkt afviker Saxo här från isländarna: hjältens död — den enda punkt af hans historia som de behandla — skildras här på ett helt annat sätt, och hvad som ej är minst egendomligt, författarens sympatier följa snarare Balderus' motståndare än denne själf. I största korthet är sagans innehåll detta. Hotherus är en svensk konungason, tapper och utmärkt både som bågskytt och harpolekare, men ej blind som isländarnas Hqðr. Han älskar sin fosterfader Gevarus' dotter, Nanna, och älskas af henne tillbaka. Odens son Balderus får en gång se henne i badet, gripes därvid af en liflig åtrå, men söker förgäfvast att vinna hennes genkärlek. Hotherus besluter då att dräpa sin mäktige rival. På en jakt förvillar han sig i dimman in i en skog och möter där ett par skogsjungfrur, som varna honom för Balderus, hvar efter de försvinna. Hemkommen får han af Gevarus den upplysningen, att Balderus endast kan såras med det svärd, som äges af »skogsrået» Mimmingus. Han lyckas väl förvärfva detta, men utan att det här antyddas motivet på den följande berättelsen har något inflytande. Ett krig utbriker, i hvilket Balderus, ehuru han får understöd af alla gudarna, särskildt Oden och Tor, likväl besegras, och Hotherus kan äntligen firas sitt bröllop med Nanna. Någon tid därefter växlar krigslyckan, och Hotherus drifves på flykten. Balderus är dock ej lycklig, »ty under nätterna plågade Nannas bild honom, så att han insjuknade och icke ens förmådde gå.» Hotherus besegrar ånyo Balderus, men blir själf i sin ordning slagen. Förtviflad irrar han kring i skogen och finner där ånyo skogsjungfrurna, som underrätta honom att han kan besegra sin fiende, därest han får smaka något af den öfvernaturliga föda, hvarmed Balderus plägar styrka sig. Detta lyckas och Balderus såras dödligt. Dagen därpå börjar han väl striden ånyo, men om natten besöker honom »Proserpina» och förklarar, att han dagen efter skall blifva hennes gäst. Så sker och Balderus dör. Af en finsk siare får Oden den upplysningen, att den rutheniska kungadottern Rinda skall föda honom en son, som skall hämnas sin broder. I många förklädningar söker han närma sig kungadottern, men afvisas ständigt med hån. I kvinnogestalt når han slutligen sitt syfte, och Rinda föder sonen Bous, hvilken också dräper Hotherus, men själf dör af sina sår. *

* I Snorra-Eddans utförliga framställning af Balders historia förekommer ej episoden om Odens frieri till Rindr. Rindr nämnes visserligen både där och på ett par andra ställen såsom hämnaren Vales moder, men detta är också alt. Måhända har man ett par antydningar om Odens misslyckade giljarefärd i Lokasenna, Hávamál och hos skalden Kormakr, men åtminstone Vales historia synes vara olika hos Saxo och hos isländarna. I de senares mytologi dräper han endast »nattgammal» Hqðr, och långt ifrån att därvid tillsätta lifvet öfverlefver han t. o. m. den stora världsbranden. Väl förefaller grundtanken i denna episod att vara mytisk, men den närmare utvecklingen och detaljerna synas hafva uppstått under inflytande af ett sydeuropeiskt novellämne, hvilket i Danmark och kanske ock på Island iklädts mytens dräkt.

Som man märker är här nästan intet enda af Balderssagans karakteristiska moment upptaget, och afvikelserna äro så betydande, att man omöjligt kan anse Saxos framställning såsom en förvrängning af den isländska gudamyten. Saxo stöder sig tydligen på en dansk sägen, och frågan är: huru skola vi uppfatta denna? I sitt bekanta arbete om den nordiska gudasagan har Bugge framkastat den hypotesen, att den danska Balderus-myten ingenting annat är än en förvrängning af den ryktbara sagan om striden kring Trojas murar. Om de allmänna förutsättningarna för denna teori får jag i det följande tillfälle att yttra mig. Här vill jag blott anmärka, att de likhetspunkter Bugge framdragit mera synas mig röra sagans så att säga utenvärk, och det förefaller betänkligt att endast på dylika, kanske tillfälliga, öfverensstämmelser i detaljerna våga bygga en så dristig hypotes. Däremot måste jag på det lifligaste instämma med de tyska filologer, hvilka i den danska Balderus-sagan se en variation af den hos alla germanska folk kringspridda myten om tvänne evigt kämpande makter (den s. k. Haddingmyten), hvilken särskildt i Norden förekommer i en mängd olika kväden och sägner.* Men hvilka källorna till denna *krigiska* Balderus-saga än må vara, till sina grunddrag är den säkerligen äldre än den isländska myten. Namnet Balder kommer antagligen af samma rot som det gotiska *balþs* = *djärf, tapper* (svenska *båld*); *Hqðr* betyder strid, kämpe, och i de angelsaksiska genealogierna tillskrifves Balder en son Brand, hvilket ord antagligen bör öfversättas med »svärd». *Hermóðr*, hvilken skall återfordra sin broder Balder ur Hels boning, bär ett namn, som på svenska bör återgifvas med »här-skarans mod». Nanna kommer sannolikt af ett adjektiv got. *nanþs* = (dristig). Också på Island synes minnet af denna krigiska balderssaga hafva efterlemnats några spår. I *Lokasenna* förekommer en hänsyftning på Balder, hvarigenom han framstår såsom en krigisk personlighet, och i *Völuspá* kallas både han och *Hqðr* »*valdivar*» (stridsgudar). Sannolikt har Balder först varit en lågtysk heros eller krigsgud, hvilken sedermera, likt *Volsunga-* och *Giðkungaättens* hjältar, öfverförts till Norden. Danmark, som låg närmare balderssagans hemort, har ock af helt naturlig anledning bibehållit traditionen renare än isländarna. Hvad detaljerna i Saxos arbete angår, tror jag ej, att man med dem behöfver räkna så noga. Efter sin vana har Saxo nog också här kopplat hop ganska skilda motiv. Att Hotherus i några punkter blifvit förväxlad med en annan svensk konung af liknande namn, Ottar (Ottarus), håller jag ganska troligt, och förmodligen har Saxo vid skildringen af Balderus' lidelse för Nanna hämtat några drag från den ej med denna saga sammanhängande myten om Frøyr och Gerðr.

Saxos historia fullkomligt vimlar af hjältesagor, en del med, en del utan motsvarigheter inom den isländska literaturen. Tyvärr hindrar mig det begränsade utrymmet att närmare ingå på dessa sagor, ehuru det är min öfvertygelse, att en noggrann undersök-

* Genom en jämförelse mellan Haddingsägnens olika former torde man få fram ungefär följande *nordiska* grundstomme. Tvänne konungar, Hqgne och Heðenn, äro bröder (eller fosterbröder). Förledd af ett fientligt och öfvernaturligt väsen bortröfvar den ene den andres maka (eller dotter) Hild. Den besvikne förföljer de flyende, och en strid uppstår, i hvilken alla de kämpande falla. Under natten väckas de åter till lif af Hild och fortsätta så sin olyckliga, eviga strid. Att hämnaren (hos Saxo Bous, hos isländarna Vale) ursprungligen tillhört sagan, synes (af sagans tyska former) nästan säkert, ehuru jag ej vågar afgöra de närmare detaljerna. Till sitt upphof är myten sannolikt kosmisk.

ning af dessa skulle vara af största vikt äfven för den svenska literaturhistorien, ty säkerligen har Saxo i sitt arbete upptagit en mångfald af ursprungligen svenska sägner och sånger.

Den fornnorska
literaturen.

Härmed kunna vi lemna Danmark, och vända oss till Norge. Detta lands äldre literaturhistoria erbjuder en ganska egendomlig bild. Tvifvelsutän stå de sedermera på Island upptecknade fornsångerna i ett starkt beroende af den norska kulturen. En stor del torde redan före Islands kolonisation hafva i moderlandet erhållit ungefär den form, i hvilken de nu föreligga, och obestriddligt är, att åtminstone de flesta af eddans hjältesånger varit under medeltiden kända i Norge. Icke mindre visst är det, att det *lärda* skaldskapet hade sina älsta utöfvare i Norge. Men egendomligt nog tyckas dessa literära rörelser afstanna ungefär samtidigt med det att isländarna framträda på världsteatern. Inga *norska* skalder omtalas vidare, och redan Olof Haraldsson och Harald hårdråde omgifva sig med företrädesvis isländska hofpoeter. Den för sin tid högt bildade konung Sverre nödgas för sina literära uppdrag vanligen anlita isländarna. Några lagar, en eller kanske tre kortfattade krönikor och ett par religiösa skrifter är också allt den norska literaturen har att uppvisa vid 1200-talets början.

Karaktäristiska för denna sterilitet äro de inledningsord, den norske munken THEODORICUS satt i spetsen för sitt latinska arbete *Historia de antiquitate regum norvagensium*. Såsom sina hemulsmän nämner han — isländarna, »hos hvilka erinringen om dessa konungar företrädesvis anses fortlefva, då de bevara det som besjungits i deras gamla kväden», och på ett annat ställe intygar han uttryckligen, att förut (han skref omkring 1180) *ingen* historie-skrifvare funnits i hans fädernesland. Man har således all anledning att bestämdt tillbakavisa den af norrmannen Keyser framställda teorien, enligt hvilken den så rikhaltiga isländska historiska sagoliteraturen visserligen vore nedskrifven på Island, men också endast nedskrifven. Det egentliga författandet skulle hafva skett i Norge, »och den isländske sagomannen berättade i Norge om norska händelser till största delen blott det han i första eller andra hand hade lärt genom den norska traditionen, utan att tillegna sig annan förtjänst än förmågan att väl erinra sig det inlärdas och flytande föredraga det, som redan i den norska traditionen hade antagit sin mer eller mindre bestämda form.» Men dessa chauvinistiska drömmier torde numera ej ens i Keyserns eget fädernesland kunna påräkna många anhängare, och af vetenskapen hafva de för länge sedan blifvit utdömda: den isländska sagoliteraturen är isländsk och uteslutande isländsk.

Med Håkan den gamles regering (1217—1263) börjar åter en rik, norsk literatur, men ej längre norsk i den mening, att den till behandling upptager inhemska sagomotiv; de arbeten, som nu omplanteras på norsk grund tillhöra den allmänt europeiska, romantiska och teologiska medeltidslitteraturen och utgöras af utländska legender, riddarromaner och novelletter. För vårt närvarande syfte är det endast ett af dessa arbeten, som äger betydelse, nämligen den ofta förut omtalade *Þidreks af Bern saga*. Såsom Storm öfvertygande visat författades denna saga 1250—1265 i Bergen, som just vid denna tid hade öppnat sin hamn för de hanseatiske köpmännen. Beröringen mellan dessa och de sagolystna bergensarna är det ock, som gifvit anledning till detta för den nordtyska och svenska litteraturens och häfdateckningens historia så högeligen viktiga arbete. Såsom sina källor uppgifver författaren tyska mäns berättelser och kväden. Dessa hans sagesmän voro födda i Soest, Bremen och Münster, där händelserna passerat, och alla berättade sagan lika; »toge du än en man från hvarje borg i hela Saxland, så skulle de alla berätta denna saga på samma vis, men det vålla deras gamla kväden.»

Þidreks saga.

Trots denna bestämda uppgift, att sagans källor varit nordtyska kväden och berättelser, hafva åtskilliga tyska forskare likväl dragit dess sanningsenlighet i tvifvelsmål, så till vida som de hållit före, att nordtyskar väl kunnat berätta dessa sagor, men icke efter sitt hemlands egna kväden, utan efter den sydtyska Niebelungenlied; de afvikelser som finnas mellan den norska sagan och den österrikiska hjältedikten tillskrifva de »romanförfattarens» fantasi och försök att kombinera den tyska och den nordiska traditionen. Den lifliga strid, som förts om denna fråga, synes mig likväl hafva visat grundlösheten i detta antagande. Författarens hemulsmän åberopa sig aldrig på en enda längre dikt, utan endast på smärre kväden, hvilka att döma af prologen tyckas böra likställas med kortare folkvisor. Vidare är denna saga i motsats mot Niebelungenlied lokaliserad i Nordtyskland, och dessutom har den i sig upptagit åtskilliga i Sydtyskland ej kända saksiska sägner, hvilka ursprungligen referera sig till krigen mellan saksare, vender och danskar. Då dessutom ingen saksisk öfversättning finnes af Niebelungenlied — hvilket illa harmonierar med författarens uppgift, att kvädena voro kända i hvarje borg i Saxland — torde man äga alt skäl att afvisa detta försök att borttolka författarens i sig ganska klara uppgifter. Det är sant, att framställningen i några få fall tagit färg af den nordiska traditionen, men i det hela tyckes författaren hafva sträfvat efter att med så stor noggrannhet som

möjligt återgifva sina sagesmäns ord. Då han yttrar: »tyske män säga, att Hildebrand var 150 vintrar då han dog, men tyska kväden uppgifva, att han var 200», så är det ingen »romanförfattare» som talar, utan en man, som framför alt är betänkt på att sanningsenligt återgifva hvad han hört.

Den isländska
literaturen.

Vi hafva nu nått fram till medeltidens om icke rikaste, så likväl i ästhetiskt afseende kanske yppersta literatur: den isländska. Den sträcker sig öfver vetandets och diktens flesta områden, den flödar af historiska, juridiska, teologiska och språkvetenskapliga arbeten, den bjuder oss romaner och noveller, hvilkas konstnärliga och sunda realism än i dag söker motsvarigheter, och den har skänkt oss episkt-lyriska diktcyklar, hvilka ännu efter sex århundraden förefalla oss lika friska och sköna. I sin helhet betraktad är denna literatur uteslutande en frukt af isländarnas egen rent nationella begåfning; nordens öfriga folkslag kunna ej räkna sig den till godo. Men å andra sidan kan ej förnekas, att vissa *delar* af den isländska literaturen med sina rötter gripa ned i en jordmån, som är både gemensamt nordisk och gemensamt germansk, och från denna synpunkt erbjuda också de hithörande arbetena ett material af oskattbar vikt för bedömandet af vår egen älsta, för alltid förlorade literatur. Dessa arbeten, hvilka jag här närmast vill behandla, äro Snorre Sturlosons (1178—1241) Edda, åtskilliga prosaiska, men på gamla kväden bygda sagor och slutligen den s. k. Sæmunds Edda.

Snorres Edda.

Om betydelsen af namnet Snorres Edda har man ända till för ett år sedan sväfvat i okunnighet; men numera är det genom Gislasons bevisföring gjordt sannolikt, att detta så mycket omtvistade ord ingenting annat betyder än »*poetik*». De talrika anspelningar på Snorres arbete, hvilka förekomma under medeltiden, öfverensstämma också alla däri, att de betrakta Edda såsom synonym för en lärobok i den *lärda* skaldekonsten. Än ursäktar man sig, att man ej fullt lyckats tillägna sig dess dunkla läror, än erfar man — i en senare tid — skolgossens glädje öfver att ej längre behöfva böja sig under den stränge läromästarens färla. Att Snorre är författaren till detta arbete, är nu en bevisad sak. »Vi hafva ingen rätt — säger Müllenhoff — och finna ingen anledning att betvifla, att ens ett enda kapitel i upsalahandskriften ej härstammar från Snorres eget exemplar.» Men han synes aldrig hafva fått tillfälle att utarbeta sina spridda anteckningar, och efter hans död öfverlemnades de af familjen till en person, som på ett högeligen kritiklöst sätt utgaf den aflidnes koncept. Afsikten med arbetet ligger uttryckt i titeln. Det var ämnadt att vara en lärobok i skaldskap, och till

den ändan meddelade Snorre alt, som för en isländsk hofpoet kunde vara af nöden att veta rörande nordens hedniska mytologi.

Den för oss viktigaste frågan är: hvilka voro Snorres källor? Någon till arbetets alla delar gående undersökning rörande denna punkt har ännu ej blifvit värkställd, men källorna till Gylfaginning, eddans ojämförligt viktigaste del, äro oss genom Mogks undersökning tämligen välbekanta. I enlighet med arbetets syfte använder Snorre med förkärlek äldre skalders visor såsom exempel och stöd för sina uppgifter, men i synnerhet i Gylfaginnings kosmogoniska del baserar han sin framställning nästan uteslutande på rent folkliga fornkväden. Detta var honom äfven nödvändigt, då traditionen på hans egen tid ej längre hade något att förmäla om de gamla nordbornas föreställningar om världens älsta upphof. Då dessa fornkväden ännu finnas kvar, kan man trygt våga påstå, att Snorre i denna punkt knapt vetat mer än vi. I några fall stå vi t. o. m. före honom, enär han ej sällan missförstått sina källor. Om själfva gudavärlden var väl traditionen rikare, men just därför är den också mindre tillförlitlig. Vi möta här uråldriga föreställningar vid sidan af ett jämförelsevis modernt uppfattningssätt, och ej sällan hafva kristna åskådningar spelat in i hans återgifvande af de hedniska begreppen.* Hans auktoritet såsom mytolog är således ej synnerligen stor, och Mogk synes mig fullt riktigt hafva karakteriserat hans arbete såsom en kompilation ur skaldevisor, folkliga kväden, sägner och egna hugskott.

De folkliga kväden, på hvilka Snorre stöder sig, äro företrädesvis trenne: Vqlospá, Grímnismál och Vafþrúðnismál. Vqlospá förelåg för honom i hufvudsakligen samma gestalt som i den s. k. Sæmunds-eddan; dock voro läsarterna i flere fall bättre, några partier fullständigare och strofernas ordning ofta ursprungligare; vissa delar af Sæmunds-eddans Vqlospá voro likväl ej kända af Snorre. Hans redaktion af Grímnismál tyckes likaledes i det hela hafva varit densamma som den vi nu hafva; Vafþrúðnismál var däremot fullständigare än det kväde som upptages i Sæmunds edda. Äfven Lokasenna var känd af Snorre, ehuru antagligen ej i skriftlig form, sannolikt också Skírnesmál, som

* Ett exempel må meddelas. Han yttrar om Oden: »När han skapade himmel och jord, skapade han äfven människan och gaf henne ande att lefva. Dock skall kroppen förgås, och då skola alla rättrådige bo med honom på den plats som heter Gimlé, men onde män fara till Hel och därifrån ned i Niflheimr ned i nionde världen.» Enligt Vqlospá, som Snorre godt känner, skapades hvarken jorden eller människan af Oden ensam, utan af trenne gudar. Snorres i samband härmed framställda läror om själens odödlighet samt om belöningar och straff äro ej ens i öfverensstämmelse med öfriga uppgifter i samma arbete, mycket mindre med den hedniska mytologien. Alla afidna — ej blott de onda — kommo till Hel. Niflheimr är hennes boning och består af nio världar, bland hvilka de afidne fördelas. Gimlé är visserligen en sal, där dygdiga skaror bygga, men först efter den stora världsbranden, då Oden redan fallit.

likväl måste hafva förelegat honom i ett ursprungligare skick än det vi nu känna. Äfven af Hyndlolióð (Völuspá hin skamma) anföres en strof. Dessutom är det obestridligt, att Snorre känt flera gamla, nu förlorade kväden. Så har han upptagit fragment ur en Heimdallargaldr, ur en lärodikt i samma stil som Hávamál, ur ett kväde om Niðr och Skaðe, ur en dikt om Balders färd till Hel och ur en annan om Tors besök hos Geirrøðr, hvarjämte man någon gång bakom den prosaiska framställningen skymtar versen. Likväl må man ej tro, att han alltid för sina längre berättelser stöder sig på folkliga kväden. Skildringen af Balders begrafning, Tors kamp mot midgårdsormen och hans resa till Útgardaloke bero på lärda skaldevisor, hvilka af Snorre helt enkelt upplösts till prosa, ehuruval han för den mellersta af dessa berättelser därjämte begagnat sig af ett nu förloradt folkligt kväde, som likväl måste hafva varit ett helt annat än Hymeskviða. För berättelsen om Sleipners födelse och Ásgarðs befästade af den jättefödde byggmästaren stödde sig Snorre väl snarare på en folktradition än på några dikter. Den samling af gamla kväden, hvilka Gylfaginnings författare hade till sitt förfogande, var således en *annan* än den i Sæmunds edda föreliggande.

Sagor.

Från Snorra-eddan öfvergå vi till de heroiska sagor, hvilka dels äro bygda på äldre kväden, dels i den prosaiska framställningen inblandat större eller mindre fragment af dessa. Den för vårt syfte viktigaste är Volsungasagan. Den härrör från 1200-talets sista årtionden. »Volsungasagan är till större delen ej annat än en prosaisk omskrifning af gamla kväden; då och då citeras verser, blott en gång en hel följd af strofer. Ofta följer den prosaiska framställningen kvädena steg för steg och har någon gång t. o. m. missförstått dessas uttryck. Författaren har känt flere dikter, som nu äro förlorade; däremot har han icke begagnat och troligen ej håller känt en del af dem, som finnas i den till våra dagar bevarade samlingen (Sæmunds edda). Vid de tillfällen han haft framför sig flere kväden om samma sagoämne, har han sökt att förena dem, huru oförenliga de än varit.» Trots senare invändningar synes denna Bugges karaktäristik ännu kunna anses träffande och sann. De sånger i Sæmunds edda, som sagoförfattaren ej känt till, äro väl ej många, och ej håller är hans känedom om därstädes ej upptagna kväden synnerligen stor, men afvikelserna mellan den samling, från hvilken han utgått, och Sæmunds edda äro likväl nog betydande att berättiga oss att antaga tvänne olika redaktioner af samma hjältesånger. Sin största betydelse äger denna saga därigenom, att vi med dess tillhjälp kunna bilda oss en föreställning om innehållet i vissa dikter, hvilka funnits i Sæmunds edda, men nu gått förlorade. Dessutom har Sigurd Fáfnesbanes historia behandlats i den kortfattade Norna Gests saga, och i en yngre bearbetning af Snorra-eddan; såväl i Norna Gest och den yngre redaktionen af Háttatal som i Þiðreks saga förekomma slutligen anspelningar på en numera måhända förlorad Sigurdssaga, hvilken synes hafva bestått af prosa, blandad med vers.

Völsungasagan hade innehållit endast få verser; i en annan saga, Hervarar saga, äro vers och prosa nästan till samma utsträckning blandade om hvarandra. Den förra är enkel och värdig samt fullkomligt af samma karaktär som kvädena i den poetiska eddan. Fästa vi oss vid innehållet, hafva vi i denna nu blott fragmentariskt föreliggande diktcykel en tragisk ättehistoria, här förknippad med svärdet Tjring, liksom völsungarnas och giúkungarnas historia förbundits med Fáfners skatt. Den färgton, som hvilat öfver dikten är dystrare, karaktärerna vildare än Völsungasagans, och i tragisk kraft torde den stå under denna. Likväl är Hervararsagan ett bland den nordiska poesiers yppersta alster och har stor betydelse för vår egen litteratur, bland annat därför att sagan avslutas med en kortfattad svensk historia (till Inge den yngre). Mindre betydande är Hálfs saga, där versen upptager ett större utrymme än prosan; enligt Vigfússons åsikt lära för öfrigt endast dikterna i sagans första del vara af obestridlig äkthet. Från en senare period, men delvis byggda på gamla kväden äro Ásmundar saga kappabana, Gautreks saga, Rolf Krakes saga, Hrómundr Greipssons saga, Örvar Odds saga, Ragnars saga m. fl. På verserna i dessa yngre sagor är ej mycket att bygga, då de för det mesta äro nydiktningar, skrifna samtidigt med själfva sagorna. Ej håller återgifver prosan den äldre traditionen med samma trohet som Völsungasagan, utan vanligen är den starkt uppblandad med författarens egna fantasier.

Vi hafva nu nått fram till den isländska litteraturens kanske mest betydande alster, den s. k. äldre Eddan eller Sæmunds Edda. Den föreligger egentligen endast i en handskrift från 1200-talets sista skede, den berömda Codex Regius. Men vissa sånger förekomma äfven i en defekt handskrift af Snorra-eddan, hvarjämte man i de trykta upplagorna af Sæmunds edda äfven plägar upptaga några i andra handskrifter förekommande gamla kväden, hvilka aldrig funnits i Codex Regius. Strängt taget är »Eddan» således endast ett modernt begrepp, som kan tillämpas på de *trykta* upplagorna af vissa isländska fornsånger; i inskränkt bemärkelse afser man härmed blott den i Codex Regius bevarade samlingen. Tyvärr är namnet här lika oegentligt. För det första har Sæmundr (1056—1133) ej haft det ringaste att göra med dessa kväden, hvarken som författare, afskrifvare eller samlare. Först biskop Brynjólfur Sveinsson, som omkring 1643 upptäckte handskriften, kom genom att utgå från en något äldre, men bevisligen felaktig tradition att anse denna som Sæmunds verk. Namnet Edda är lika oegentligt, ty detta namn (= poetik) tillkom endast Snorres arbete.

Men då man under en nyare tid vande sig att betrakta detta mera såsom en hednisk mytologi än såsom en lärobok i skaldskap och — fullkomligt orätt — antog, att Snorre utgått från ett äldre, förloradt arbete, hvilket man tillskref den för sin lärdom bekante Sæmundr, var det klart, att biskop Brynjólfur i sin nyupptäckta handskrift skulle tro sig hafva återfunnit Sæmunds förlorade edda. Detta namn innebär således en dubbel oriktighet; men titeln »den äldre eddan» är knapt mera befogad, ty om Snorres arbete ej är äldre, är det åtminstone samtidigt. Hos den stora allmänheten hafva dessutom dessa oriktiga benämningar medfört en oriktig uppfattning både af själfva samlingens karaktär och af dess betydelse inom den nordiska literaturen. Man betraktar vanligen »Sæmunds Edda» såsom ett bestämdt, oföränderligt sammelvärk af alla isländska fornkväden. Men som jag förut sökt visa, var denna samling på långt när ej den enda. Både Snorra-eddan och Völsungasagan utgå från andra. Ännu mindre kan den i sig sägas upptaga *alla* folkliga fornkväden. Redan Snorre och Völsungasagens författare citera flere i Codex Regius ej upptagna dikter, och kväden som Hervararsagens, Hålfssagens m. fl. kunna med fullt ut samma skäl som dikterna i Codex Regius räknas som »eddasånger». De äro lika fornåldriga och lika folkliga. Det är heller ingen anledning att förmoda, att de dikter, som legat till grund för Hrómundr Greipssons saga, Hadding-sagan m. fl. nu blott i prosaform kända berättelser, haft en från dessa dikter afvikande karaktär.

Men äfven i en annan punkt brister Codex Regius. Samma dikt förekom tydligen på Island i en mängd ganska skilda bearbetningar, men i vanliga fall har samlingen blott upptagit en enda redaktion. Samma ämne behandlades i flere mer eller mindre afvikande parallellsånger. Några hafva vi kvar som t. ex. Atlamål och Atlakviða, andra hafva endast delvis bibehållit sig. Så är t. ex. Fáfnismál (och äfven Regensmál) en tämligen osmält samling af fragment från flere olika, ej ens på samma versmått affattade dikter, hvilka i sin ursprungliga och enhetliga form handlat om samma händelser i Sigurds lif. Några dikter äro omarbetningar af äldre, nu förlorade. Vafprúðnesmál återgår till ett äldre kväde, af hvilket några strofer dröjt kvar dels i den omarbetade dikten, dels i Grimnesmál och Fáfnismál. Den första sången om Helge Hundingsbane är en bearbetning af vissa fragment i det äldre, andra kvädet rörande samma sagofigur; Grípes-spá är en sen compilation ur alla öfriga sigurdssånger o. s. v. Vi hafva således ingen rätt att betrakta just *denna*, af oss kända

form såsom den enda och ursprungliga för den isländska myten eller sagan. Ännu mindre kunna vi a priori anse denna form såsom den gemensamt nordiska, ty Saxo visar oss, att den danska traditionen i högst väsentliga punkter afvek från den isländska, och det är tydligt, att de sånger, på hvilka han stödde sig, voro helt andra än de isländska. Icke håller äga vi rätt att utan vidare betrakta en i Codex Regius upptagen dikt såsom ett enhetligt, vid samma tid författadt kväde. Någon gång, såsom i Hávamál, är den i handskriften bevarade dikten en samling af flere, ursprungligen ej samhöriga, men likväl tämligen oskadade kväden, men oftare består en dikt af flere till tiden vidt skilda *fragment*, hvilka nödtorftigt kittats samman med en af samlaren själf författad prosa. Det sätt, på hvilket han anordnar dessa rester af äldre sånger, är vanligen ganska olyckligt. Jag kan anföra ett exempel. I det andra kvädet om Helge Hundingsbane förekommer följande strof, stående ensam.

Du skall, Hunding!
här åt hvar man
fotbad bära
och brasa tända,
hundar binda,
hästar vakta,
ge svinen föda,
förr'n du att sofva går.

Detta fragment har tydligen tillhört en nu förlorad dikt om Helges strid med Hunding, hvarunder de kämpande antagligen öfverhöljt hvarandra med mer eller mindre mustiga epitet. Samlaren har emellertid satt fragmentet i följande kostliga sammanhang. »En grafhög blef uppkastad efter Helge. Men då han kom till Valhall, bjöd Oden honom att råda öfver alt jämte sig. Då kvad Helge.» Därefter följer det ofvan citerade fragmentet, hvilket genom denna sammanställning låter Helge göra ett väl egendomligt bruk af sin nyförvärfvade salighet. Men äfven i dikter, som ej afbrytas af prosaiska mellanmeningar, förekomma strofer, hvilka placerats på orätt ställe. Völuspá är i detta afseende så stympad och fördärfvad, att vi ännu trots alla förbättringsförsök stå rådvilla om ordningen af dess flesta strofer. Ännu vanligare är det att skilda dikter sammanslagits. Grimnesmål är ett fullkomligt konglomerat af olikartade fragment, likaså Völuspá. Antagligen består den sistnämnda dikten af en äldre kosmogonisk sång och ett yngre kväde, skildrande ragnarök, hvilka bägge ursprungligen skilda dikter sammankopplats genom några ännu yngre

strofer om Balders död. Att dessa strofer äro af ett ganska ungt datum framgår redan däraf, att de innehålla en *vulkanisk* Loke-myt, hvilken icke kan hafva uppstått förr än efter Islands kolonisation. Ragnaröskvädet har likaledes rönt inflytande af en senare tid, i det att flere strofer, utgående från ett halfkristligt föreställningssätt, influtit i den ursprungligen hedniska dikten. Detta inflytande visar sig än skarpare i en senare variation af detta kväde: Völuspá hin skamma, af hvilket endast några spridda rester bevarats, inströdda i en annan dikt, Hyndloliód. I Vegtamskviða hafva vi ett liknande exempel. De präktiga inledningsstroferna äro tvifvelsutan gamla, åtminstone den första, ty den är lånad från den afgjordt äldre Þrymskviða. Men de strofer, i hvilka själfva hufvudmotivet utvecklas, äro endast en sen och matt parafras af Völuspás framställning af Balders-mytten. Från hvilken sida man än ser saken, innebär namnet Sæmunds edda således en oegentlighet. Riktigast borde man därför endast tala om dikterna i Codex Regius, men då denna benämning förutsätter en större kännedom om den isländska literaturen än man äger rätt att fordra af den stora allmänheten, gör man kanske bäst i att foga sig efter nödvändigheten och bibehålla den vilseledande termen. Någon olägenhet behöfver ej uppstå, såvida man ständigt fasthåller, hvad med denna egentligen afses.

Den samling, som finnes bevarad i Codex Regius, tillkom omkring 1240. Att de där sammanförda kvädena ej upptecknats efter den lefvande traditionen, utan härröra från äldre, skriftliga källor, framgår redan vid en flyktig undersökning af texten. Men någon synnerligen hög ålder kan man ej tillskrifva dem. Den tid är visserligen förbi, då man ansåg, att t. ex. Völuspá författats redan långt före det trojanska kriget, men icke desto mindre ser man ofta den nyss anförda dikten förläggas till en så tidig period som 400-talet. Vår tids kännedom om folkdiktningens natur och det älsta nordiska språkets utseende borde emellertid förbjuda en dylik kronologi. Åtminstone synes det mig nästan otänkbart, att en längre dikt i ett i det hela oförändradt skick kunnat blott genom muntlig tradition fortleva i 800 år. Vända vi oss till våra folkvisor, märka vi genast, hvilka genomgripande förändringar dylika dikter undergå på endast fjärdedelen af denna tid. Men om från folkdiktens synpunkt en dylik fast tradition kan tänkas ligga inom *möjlighetens* gräns, måste man från språkets synpunkt bestämdt afvisa denna hypotes. Under århundradena närmast före och efter år 800 — den tid vikingatågen började med deras vidtgående sociala, religiösa och politiska förändringar — undergick våra för-

fäders språk en total revolution. Nya ord synas hafva införts, de gamla ändelserna bortkastades och ersattes af andra, vissa ljud försvunno och dialektala skiljaktigheter började framträda. En *saga* kan mycket väl öfverleva en dylik språkperiod, men ett af metriskas lagar bundet *poem* kan det tydligen icke. Som de nyaste undersökningarna visat, var den isländska versen rent *stafvelse-räknande*, och då så var fallet kunde en rad som t. ex. år 600 gælde som vers icke fortfara såsom sådan ännu tre hundra år därefter. Jag vill förtydliga detta genom ett af Hoffory meddeladt exempel, hämtadt från versslaget kvidohátt, där hvarje vers måste innehålla två takter. På vänstra sidan har jag upptagit ett isländskt verspar, till höger samma verspar med det utseende det skulle hafva haft på det äldre språkstadiet.

þórr einn þar vá
þrungenn móðe.

þonaraR einak þar vah
þrunginaR mode.

Som man märker upphör *versen* fullkomligt genom denna transposition; i stället för fyra stafvelser har den första versen sju, den andra fem.* Men den isländska versen är äfven allitererande eller *stafrimmad*; därest man nu återför en isländsk strof till det äldre språkstadiet, inträda andra alliterationsförhållanden. Visserligen har man just i dessa stafrim sökt ett stöd för dikternas ålder. Förbindelsen *vr* kan nämligen ej förekomma i början af norsk-isländska ord, men har däremot bibehållit sig i svensk-danska. Verser, i hvilka ett rim *vr* fordras (t. ex. *vreidr vega*), skulle således hänvisa på en period före språkklyfningstiden. Men detta resonnemang är ej bindande. I vissa norska dialekter har *vr* bibehållit sig än i dag, och ända till omkring år 1000 kan den rent isländska skaldediktningen uppvisa sparsamma fall af detta rim. Ett finnes i dikten *Sólarlióð*, hvilken bevisligen författats i kristen tid. I eddasångerna förekommer rimmet endast sällan och inskränkes egentligen blott till frasen: »vreidr vega». Då denna mycket väl såsom ett arkaistiskt talesätt kan hafva stått kvar från en äldre tid, kan man tydligen ej med stöd häraf vindicera dikterna någon högre ålder. På språkliga och metriskas

* Ett annat exempel kan tagas från verslaget *Lióðahátt* (i hvilket *Hávamál* m. fl. gamla dikter äro affattade). I detta är det regel, att sista hufvudtonen i långlinien icke får falla på lång näst sista stafvelse. En dylik vers: »órer gestr við gest», är således fullt regelbunden, ty den sista hufvudtonen hvilar på versens sista stafvelse. Men på det äldre språkstadiet skulle versen hafva haft detta utseende: »(. . . ?) gastiR víþ gasti». Hufvudtonen faller då på den *näst* sista stafvelsen, och denna är lång, hvilket strider mot versslagets regler.

skäl kunna eddasångerna således ej vara äldre än ungefär 800-talets början. En eller annan torde väckligen förskrifva sig från denna tid, i främsta rummet kanske Völundarkvida med dess fornåldriga, ännu ej fullt stadgade rytmer. Från samma tid härröra några af dikterna i Hávamål. Det natursceneri, på hvilket här anspelas, är Norges, icke Islands, och de politiska hänsyftningarna anses af Müllenhoff visa tillbaka på en tid, då Harald Hårfager ännu ej bringat de norska smårikerna under en enda spira, således till tiden före 872. Då dikten dessutom omtalar likförbränningen såsom en vanlig sed, och denna icke tyckes hafva användts på Island, så måste de här afsedda sentensdikterna vid midten af 800-talet hafva författats i Norge. Men de flesta äro tydligen vida yngre. I en icke ringa del förekomma omisskänneliga anspelningar på vikingatiden, dess geografi, dess hjältar, dess seder och bruk. Några innehålla ganska tydliga åldersbestämningar. I Rígsþula omtalas torfskärning såsom en af trälarnas sysselsättningar; nu vet man att Torf-Einarr jarl var den förste som uppfann torfbränslet, och i följd häraf kan dikten svårligen vara äldre än 900-talets början. Hymeskvida är betydligt yngre. Den utgår nämligen från en lärd skaldedikt, Húsdrápa, författad af Ulfr Uggason, hvilken omkring 985 författade detta kväde såsom text till de tapeter, hvilka den från Irland hemkomne Olof På låtit uppsätta på sin gård Hjarðarholt. Före midten af 1000-talet kan således denna dikt knapt vara skriven. Detta styrkes ock af andra skäl. Mer än någon annan dikt är denna uppfylld af skaldeomskrifningar — ett tecken på sen ålder —, och versens monotona takt påminner snarare om de lärda skaldernas omsorgsfullt afvägda metrik än om folkdiktens mera fria rytmer. En hednisk författare skulle säkerligen ej häller hafva gjort sig skyldig till så svåra mytologiska misstag, som det att låta *guden* Týr vara son af *jätten* Hymer. Omkring 1050 torde äfven Atlamål hafva skrivits. I Codex Regius kallas denna dikt »den grönländska», hvilket ock bestyrkes af dess natursceneri. Då nu Grönland *upptäcktes* först 985, och kvädet väl ej skrefs ögonblickligen efter de första kolonisternas landstigning, är det ofvan angifna året troligen det rätta. Den första sången om Helge Hundingsbane kan ej vara mycket äldre. Helge började sina vikingatåg vid femton år; detta år synes således efter fornnordiskt bruk och uttryckssätt angifvas såsom hans myndighetsålder. Men före 1000-talets början blef ynglingen myndig vid tolf år; först efteråt blef den stadgade åldern i Norge femton, på Island sexton år. Den tredje sången om Guðrún rör sig kring en sydeuropeisk rättssedvänja (gudsdomen med det kokande vattnet), som först

under Olof den helige infördes i Norge och därifrån öfverfördes till Island.

Af de anförda exemplen torde framgå, att man på ganska svaga grunder sökt föra dessa »eddasånger» tillbaka till den »mellersta järnåldern.» De nu bevarade kvädena tyckas till största delen hafva skrifvits under åren 950—1050; ett par gå tillbaka ända till 800-talet, men äldre är knapt något. Detta gäller likväl endast de *nu* kända dikterna. De flesta af dessa visa tillbaka på äldre förebilder, och intet hindrar att ju dessa kunna vara betydligt äldre. Men undersökningen härom är en annan och rör ej längre själfva dikterna utan de myter och heroiska sägner, på hvilka kvädena äro bygda. Denna fråga har jag för det närvarande ej berört, men skall sedermera återkomma till den.

Jag öfvergår nu slutligen till Sverges literatur. Betraktar Sverges literatur. man den ofantliga spridning, den germanska hjältesagan haft, måste man obestriddligen anse det ytterst sannolikt — man skulle kunna säga nästan säkert —, att denna varit representerad i Sverge likaväl som i Tyskland, England, Danmark, Norge och Island. Sverge stod i kultur tydligen ej tillbaka för dessa land; att redan de älsta svenska skrifterna äro författade på ett i det närmaste enhetligt språk, synes snarare tala för, att våra förfäder stått ett trappsteg högre i literär odling än deras södra stamfränder. Att döma af Saxos och isländarnas framställning tyckes Upsala nästan hafva varit ett slags religiöst centrum för nordens, och det förefaller därför ganska sannolikt, att de mytiska sångerna där ljudit lika rikt som på Island. Att intet bevarats af denna literatur visar i själfva verket intet. Att provençalerna ägt en ganska rik epik kunna vi nu med bestämdhet påstå, men med några få undantag hafva alla deras hjältedikter gått förlorade. Beowulf och Waldere finnas hvardera blott i ett manuskript, och hade dessa ej af en lycklig slump blifvit upptäckta, kunde vi ej håller tala om en angelsaksisk epik. Af Saxo finnes numera intet fullständigt manuskript, och hade ej Christian Pedersen med stor svårighet lyckats öfverkomma och trycka ett, hade denna skatt af nordisk poesi varit oss okänd. Vår kännedom om eddasångerna är likaledes beroende af nästan en enda handskrift. Dessutom veta vi, att svenskarna hvarken under medeltiden eller den nyare tiden med synnerligen stor pietet handskats med gamla manuskript. Gustaf Vasas knektar foro fram som mordenglar i de gamla klosterbiblioteken. I Vadstena borttogo de »innumerabiles libros», och månget gammalt manuskript har nu upptäckts inklistradt i permen på den ekonomiske monarkens fogderäkenskaper. Men knapt personer, hvilka satts till bild-

ningens vårdare, tyckas hafva haft en högre uppfattning af den äldre litteraturens betydelse. Ännu 1681 kunde det akademiska konsistoriet i Upsala hos kanslern anhålla att »pundetals till bookbindare och kryddkrämare» få försälja en hop pergamentsmanuskript à tre daler kopparmynt per skålpund. När sådan frukt växte på det friska trädet, huru skulle då det torra hafva sett ut?

Runskrift.

De få literära rester, vi äga från den äldre medeltiden, bestå af ristningar på klippor, lösa stenar, smycken o. s. v. Det skriftsystem, som här användes, kallas som bekant *runor* och framträder i tvänne till tiden skilda alfabet. Den äldre runraden innehåller 24 typer och var gemensam för alla germanska stammar. Inskrifter med dessa runor hafva också anträffats i alla af germaner bebodda land. Såsom Wimmer öfvertygande visat, utvecklades detta skriftsystem ur det norditaliska, måhända genom gallernas förmedling. Men det finnes ock ett yngre runalfabet, som består af endast 16 typer och hvilket utvecklats ur det äldre samt är uteslutande nordiskt. Det språk, som upptecknats med den äldre runraden, kan ännu ej kallas svenska, utan var gemensamt för hela norden. Först med det yngre runalfabetet uppträder ett verkligt svenskt tungomål. Detta yngre alfabet, som sedermera underkastats en mångfald ofta rent lokala variationer, bibehöll sig långt in i medeltiden. Ej nog att man begagnade det för inskrifter på grafvårdar, kyrkklockor, dopfuntar o. s. v., man synes ock i en ganska utsträckt skala hafva användt det för längre, rent literära arbeten. Hela skånelagen finnes i en runhandskrift, likaså en utförlig forngutnisk kalender och en svensk Mariaklagen. Ännu vid midten af 1500-talet förde den danske amiralen Gyldenstjerne en med runor skrifven dagbok, och så sent som 1773 nyttjade Älfdalens befolkning ett slags runalfabet för mera hemliga budskap. Man får därför — såsom Leffler anmärker — ej såsom fabler afvisa alla uppgifter om runböcker. Sannolikt riktigt är därför Olaus Magnus' meddelande, att på hans tid (början af 1500-talet) ännu funnos runhandskrifter i Upsala, Skara och på andra platser, och man har knapt häller skäl att betvifla Bureus' uppgift om en gammal svensk, med runor skrifven krönika, hvilken tillhört Upsala boksamling. Under forntiden begagnades runskriften ej blott till kortare, mera monumentala inskriptioner, utan äfven vid affattande af bref, lagstadganden, stundom som det synes också af dikter. Dessa vanligen på trätaflor gjorda anteckningar hafva nu försvunnit, och endast de runor, som inristats i det mera varaktiga materialet sten eller metall hafva bevarats, men då Sverges rikedom på runor vida öfvergår de öfriga nordiska landens, och skrif-

kunskapen således bör anses hafva varit tämligen vidt utbredd, är det ganska sannolikt, att dess öfriga på trätaflor o. s. v. nedskrifna runlitteratur varit i det närmaste jämgod med Danmarks och Islands. Att åtminstone det senare landet ägt en högst betydande runlitteratur, får genom de nyaste forskningarna anses bevisadt. På Island med dess lekmanabildning öfverförde man denna runskrift till det latinska alfabetet. I Sverge, där bildningens representanter hufvudsakligen voro munkar, lät man antagligen denna fornlitteratur förfaras.

Vända vi oss nu till runstenarna, är det klart, att vi här ej kunna vänta oss att finna någon egentlig litteratur. Materialet bildade ett oöfverstigligt hinder mot skaldens mångordighet. I de flesta fall innehålla också de af oss kända inskrifterna endast några korta meddelanden om den afidnes släkt, dödssätt o. s. v. Men att versformen ej sällan spåras under dessa knapphändiga annotationer, tyckes visa, att denna var folket välbekant. Ännu tydligare blir detta om man beaktar, att vissa inskrifter röra sig med rent episka uttryckssätt och vändningar, ty detta förutsätter gärna en utbredd folklitteratur. Jag vill anföra några af Grundtvig meddelade exempel.

Inskriffter.

Sár vestarla um veret hafðe borg um brotna ok um barða.	Västerut han varit hade, brutit borg och borgmän slagit. (Södermanland.)
Hér mun standa steinn nær brauto.	Här må stånda sten vid vägen. (Gripsholm.)
Bróðr váro þeir beztra manna à lande ok í liðe.	Bröder voro de, bland bästa män, i land och ledung.

Anföaren kallas »folks grimr»; då han seglar, »plöjer han med köl»; då han kämpar, »ger han örnen föda» (erne gáfo) o. s. v. Men de slutsatser, man kunde draga af dessa torftiga meddelanden, skulle ej vara bindande, om ej lyckligtvis ett mera utförligt minnesmärke af våra förfäders litteratur bevarats till våra dagar. Detta är den ryktbara inskriften på Rökstenen i Östergötland, hvars tolkning hufvudsakligen är en frukt af Bugges genialiska forskningar. Just i dessa dagar har det lyckats honom att tyda inskriftens hittills olästa del. En eller annan detalj kan väl ännu vara osäker, men i det hela torde den nya tolkningen blifva bestående. Skriften lyder.*

Rökstenen.

* Prof. Bugge har med sällspord välvilja — för hvilken jag till honom stannar i största tacksamhetsskuld — såväl delgifvit mig sin ännu outgifna tolkning af de hittills

Aft Uamup stanta runaR þaR. In Uarin

fapi fapiR
aft faikian sunu.

Sakum mukmini þat, huariaR ualraubaR uaRin tuaR þaR, suap tualf sinum uaRin numnaR tuaR ualraubar baþar saman a umisum manum.

þat sakum anart, huaR fur niu altum an urþi i fiaru miR Hraipkutum auk tu miR an ub sakar.

Raiþ þia aurikR,
hin þurmuþi,
stiliR flutna
strantu HraipmaraR.
SitiR nu karuR
a kuta sinum,
skialti ub fatlaþR
skati marika.

þat sakum tualfta, huar histR si kunaR itu uituaki an, kunukaR tuaiR tikiR suap a likia.

þat sakum þritaunta, huariR tuaiR tikiR kunukaR satint Siulunt i fiakura uintur at fiakurum nabnum, burniR fiakurum bruþrum: ualkaR fim, Raþulfs suniR, HraipulfaR fim, Rukulfs suniR, HaislaR fim, Haruþs suniR, KunmuntaR fim, AirnaR suniR. Nuk maka miR alu.*... ainhuaR i þ..... ftiR fra...

Sakum mukmini, uaim si burin niþR traki; uilin is þat.

Knua knati ai un; uilin is þat. Sagwm mognenu[m] þad, hoaR ugold gaoaR, ugold und goanaR hoslu, ookool rupi. Nimr flua i.....

Biari i Siuau, runimaþR.

I nysvensk öfversättning lyder denna inskrift:

Efter Vámóðr stá dessa runor. Men Varenn

fadern skref dem
efter dödsmärkt son.

Vi berätta det för hela folket, hvilka de två stridsrof voro, som togos tolf gånger, bägge på en gång från olika män.

Det berätta vi för det andra, huru han kom i strid med nio flockar i fjärran bland Hreidgoterna och fann sin död tillsammans med dem på grund af denna strid.

Sjöhjältars drott,
den dristige höfding,

olästa raderna, som ock meddelat flere viktiga ändringsförslag rörande sin redan publicerade tydning af inskriften i det hela. Emellertid har jag icke i alla punkter kunnat ansluta mig till Bugges uppfattning, utan har jag i den tolkning, som här meddelas, upptagit de af Noreen gjorda förslagen till ny tydning af några ställen. I följd häraf må jag ensam göras ansvarig såväl för det, hvari den här meddelade tolkningen medvetet afviker från Bugges, som ock för de fall, i hvilka den kan utgöra en missuppfattning af hans.

* På detta och andra på samma sätt betecknade ställen är inskriften skadad.

mäktade kufva
Hreidhafvets kust.
På gotiske fålen
Mæringars furste
nu sitter rustad,
skölden i rem.

Det berätta vi för det tolfte, huru valkyrjans häst skådar föda på stridsfältet, där tjugu konungar hvila.

Det berätta vi för det trettonde, hvilka tjugu konungar sutto i Sjælland i fyra vintrar med fyra namn, söner af fyra bröder: fem Valkar (med namnet Valke), Ráðulfs söner, fem Hreiðulfvar, Rógulfs söner, fem Háislar, Harus söner, fem Gunnmundar, Eirns söner. Nu kan jag icke fullständigt . . . någon . . . sport efter . . .

Det berätta vi för hela folket, från hvilken hjälte denne ättling härstammade. Det är Vilenn.

Stamfadern kunde plöja vågen. Vilenn är det. Det förtälja vi för hela folket, huru det unga manskapet i landet, det unga manskapet inom jordens råmärken, färgade den våta slätten röd. Flyktar . . .

Biare i Sjö-ö, den runkunnige mannen.

Det, som först väcker ens uppmärksamhet, är inskriftens fantastiska karaktär. De bragder, hvilka här firas, äro af en fullkomligt fabelaktig natur: tjugu konungar stupa, hela hafvet rödfärgas af de slagnes blod, tolf (märk det mystiska talet) gånger efter hvarandra faller hjälten samtidigt tvänne fiender, de tjugu konungarna äro söner af fyra bröder och disponera sammanlagdt ej mer än öfver fyra namn. Detta synes tillräckligt för att förvisa inskriftens hela innehåll till diktens område. Huru skola vi då förklara meningen med dessa fantastiska uppgifter? De gamla nordborna ägde tydligen en altför liflig känsla af sanningens betydelse för att vilja hedra en afidnen med en medvetet lögnaktig grafskrift. »Ingen — säger författaren^o till företalet i Heimskringla — skulle våga uppvakta sin herre med kväden om bragder, hvilka alla åhörarna och han själf visste vara skryt och löst prat, ty detta vore snarare hån och icke pris.» Men å andra sidan är det tydligt, att vi här hafva en värklig grafskrift framför oss, ristad på uppdrag af Varenn, den afidnes fader. Jag har därför tänkt mig följande förklaring. En af Östergötlands mera framstående höfdingar hade förlorat sin unge son. I ett griftkväde firade en folklig skald den afidnes minne. Af den isländska literaturen veta vi, att dylika minnessånger ej voro ovanliga, och i Egill Skallagrimssons saga berättas, att Egils dotter erbjöd sig att på trätåflor inrista det kväde fadern diktat om sin drunknade son. Men Varens unge son, Vámóðr, hade antagligen borttrycks redan innan han hunnit utföra några märkliga bragder. Jag tänker mig därför, att innehållet i dikten varit ungefär detta. Skalden hade

börjat med att prisa någon berömd krigare, antingen ättens verkliga eller dess förmodade stamfader, uppräknat de fabelaktiga bragder, folksägnen visste att förtälja om denne, och förmodligen slutat med en jämförelse mellan honom och Vámoðr: om denne senare fått lefva, hade han antagligen blifvit en lika fräjdad höfding. Men Varenn var tydligen ej nöjd med blott en minnesdikt. Han ville äfven för följande släkten bevara hågkomsten af detta för hans ätt så smickrande kväde, och han beslöt därför att låta uppföra en praktfull minnessten, på hvilken hvar och en ända in i senaste tid kunde läsa den högstämnda dikten. Han vände sig då till runristaren Biare och uppdrog åt denne att på stenen inrista kvädet. Emellertid var denna uppgift omöjlig, då det hårda och oviga materialet endast lät bruka sig till kortare inskrifter. Den utväg Biare valde var därför den enda möjliga. Han började med ett vanligt formulär: »Efter Vámoðr stå dessa runor, men fadern Varenn ristade dem efter dödsmärkt son.» Efter denna ingress skulle nu kvädet följa. Men i stället att in extenso inhugga detta, nöjde sig Biare med att på prosa göra en knapphändig sammanfattning af dess förnämsta punkter. En strof, måhända den som mest slagit an, lät han i oförändradt skick inflyta i sin minneskrift. Genom denna hypotes förklaras dels inskriftens fabelaktiga och mer om dikt än verklighet vitnande karaktär, dels den egendomliga blandningen af vers och prosa, dels slutligen det besynnerliga faktum, att ristaren, sedan han uppräknat hjältens första och andra stordåd, ögonblickligen gör ett hopp till det tolfte i ordningen.

Denna dyrbara minnessten är troligen rest i början af 900-talet och ristad af en man,* som kände sitt yrkes alla hemligheter. För vår literaturhistoria är den af oskattbart värde, ty den visar oss otvetydigt, att den poetiska form, hvilken var den öfliga på Island och i Danmark, äfven varit känd och använd i Sverge. Dess rikedom på poetiska omskrifningar och uttryck låter oss dessutom ana, att denna tids svenska diktkonst antagligen ej stått lägre eller på en mindre utvecklad ståndpunkt än den isländska eller danska.

Är den fornisländska
literaturen gemensamt
nordisk?

Genom det nu anförda hafva vi onekligen kommit till det allmänna resultat, att Sverge verkligt ägt en fornliteratur, hvilken till sin *form* varit ungefär ensartad med den vi känna från den isländska eddadikten. Men därmed veta vi ännu intet om *innehållet* i denna literatur. Var den isländska och den svenska folkdikten lika äfven i detta afseende, eller — för att ställa frågan ännu mer på sin spets — var den på Island bevarade eddadikten

gemensamt nordisk och således en literatur, hvilken med samma berättigande kan kallas svensk och dansk som isländsk eller norsk? I äldre tider hyste man som bekant ej några betänkligheter i detta afseende: Völuspá och öfriga eddadikter voro till språk och innehåll *fornnordiska* och användes såsom exempel på svensk gudatro och svenska seder. Den förste, som satte denna fråga under debatt, var norrmannen Keyser. Besjälad af en glödande fosterlandskärlek, på samma gång lärd och dristig i sina hypoteser, framkastade han den djärfva teorien, att den hittills som gemensamt fornnordisk ansedda literaturen uteslutande vore att betrakta såsom norrmannens tillhörighet. Tidpunkten för dessa ideer var ej gynnsam. Danmark hade nyligen måst afträda Schleswig-Holstein till sin mäktige granne i söder, skandinavismens vågor gingo höga — isynnerhet i Danmark —, och man ville tydligen försvara, hvad man ansåg vara ett för hela Skandinavien gemensamt arf. Den som först uppträdde mot de norska anspråken var dansken Grundtvig, lika varm fosterlandsvän som Keyser samt liksom han en utmärkt kännare af nordens äldre literatur. Med fullkomlig rätt tillbakavisade han Keyser's förut omtalade teori om den isländska historieskrifningens norska upphof. Men i en annan punkt gick han för långt. Trots sin sällspordt fina känsla för folkdiktningens väsen, begick han det egendomliga misstaget att anse de nu bevarade kvädena såsom i det hela oförändrade representanter för en århundraden tillbaka i tiden liggande kultur; och då han i dem såg frukterna af en gemensamt-nordisk odling, var det endast en helt naturlig slutsats, att han påstod dem vara författade i Danmark och i Sverge, icke i Norge eller på Island, ty — däri torde han hafva rätt — i dessa land böra vi hufvudsakligen söka den älsta nordiska kulturens centra. Mot denna punkt af hans arbete hafva också anmärkningarna riktats, och genom Jessens, Maurers, Bugges, Vigfússons, Edzardis m. fl. forskningar har frågan nu blifvit förd in i ett annat skede. Det sätt, på hvilket detta tvisteämne nu måste betraktas, är ett helt annat än det var 1866, då Keyser's arbete utkom.

Af min föregående framställning af Sæmunds-eddans karaktär torde det vara klart, att de nu föreliggande dikterna härröra från en tid, då de nordiska landens olika individualitet redan framträdtt, och att dikterna i sin nuvarande form både äro affattade på isländska och äro uttryck för den rent isländska nationaliteten. En stor del har tydligen aldrig varit folklig. Alvissmål är ett slags katekes för den lärda skaldekonstens utöfvare, vissa delar af Grimnesmål likaså; andra sånger såsom Helgakviða Hundingsbana bära

prägeln af en tämligen bestämd författarindividualitet. Eddasångerna måste således betraktas såsom rent isländska kompositioner. Men den fråga, som våra dagars forskning har att besvara, är icke längre: äro *dessa* eddadikter äfven svenska literaturalster; utan: hafva de förlorade svenska dikter, hvilkas form tyckes hafva varit ungefär densamma som de isländskas, äfven behandlat samma ämnen som dessa? För öfverskådlighetens skull delar jag denna fråga i två. Den första: var den isländska mytologien äfven fornsvensk? Den andra: voro Eddans heroiska sägner äfven kända i Sverige? I bägge fallen vill jag söka lemna någon ledning till besvarandet af frågan: hvilka myter eller heroiska sägner kunna antagas hafva varit poetiskt behandlade i Sverige?

Såsom jag förut visat tillhöra de nu kända isländska dikterna vikingatågens år, den tid då den gamla nordiska folkenheten sprängdes sönder, och de svenska, danska och norska nationaliteterna började framträda. En total omstöpning skedde tydligen i folkens hela lif, och är det tänkbart att denna ej invärkat äfven på gudaläran?

Den isländska
mytologien.

Betraktar man nu den isländska mytologien sådan den föreligger hos Snorre och i Sæmunds edda, skall man otvifvelaktigt varsna liksom tvänne olika lager af föreställningar. Å ena sidan hafva vi en nästan olympiskt ordnad gudavärld, såsom hvars medelpunkt Oden tronar, och efter döden ett enligt krigarens uppfattningssätt paradisiskt lif med kämpalekar, dryckeslag och oförvissnelig ära, en aristokratisk himmel, hvars dörrar blott öppnades för den högborne, i striden fallne krigarfursten och hans hird. Trälen, den sotdöde, kvinnan, den fredlige odalmannen, hvilken utgjorde kärnan af folket, och af hvars tysta arbete landet hämtade sin kraft, hafva där ej fått sig något rum upplåtet. Vi hafva en gudavärld med plastiska gestalter, hvilkas lif kännetecknas af små läckra skandaler nästan i Ovidii stil. Det otympliga och råa är försvunnet, knapt antydningssvis vidröras menniskooffer, men i stället träda oss tillmötes tankar om en fridens och mildhetens gudomlige martyr, om »den stora domen, då den mäktige kommer, hvilkens namn man icke nämna vågar», om salar, där dygdiga skaror skola bygga, om de ondas straff o. s. v. Men å andra sidan möta vi ett annat föreställningssätt. Vi spåra en föga känd gudatrilogi, Oden, Loke och Hóner, hvilka värka såsom människornas skapare; vi finna Loke ej såsom gudavärldens mauvais sujet, gäckande, hädande, tuktrad såsom en oförbätterlig tjufpojke, men ständigt färdig till nya spratt, utan såsom eldens mäktige, men på samma gång kärleksfulle gud; vi finna en kraftig, men föga

plastisk kosmogoni med kon Audhumla, som slickar kaos' salta stenar, jätten Aurgelmer, hvilkens båda fötter aflagga son och dotter med hvarandra; vinden är ej en gud med mänskliga attribut, utan döljer sig under vingen på en ofantlig jätte i örnhamn; ingen af Valhalls gudar, utan Sól själf kör sina hästar, och i bakgrunden skymta vi resterna af tron på ett underjordiskt dödsrike, liknande grekernas Hades, om hvilket Akillevs kunde förklara, att han hädre ville vara en dagakarl på jorden än en konung bland dess skugggestalter. Hafva dessa föreställningar kunnat existera jämsides, och — om detta synes omöjligt — hvilkendera är äldre?

Lyckligtvis äro Snorre och Sæmundr ej våra enda källor. Vi kunna äfven draga vissa slutsatser af utländska författaress sparsamma yttranden om nordbons äldsta gudatro; spridda antydningar förekomma i de äldre isländska sagorna; runstenar, fornsaker, nordiska orts- och personnamn lemna oss likaledes något material för besvarandet af denna fråga. Såvidt man här af kan döma, var Tor nordbons främsta gudomlighet. Kring honom, ej kring Oden, knyta sig också de flesta af eddans myter, och hans minne är det framför allas som folktraditionen vårdar. Han var den skyddande makt, som värnade människolifvet och hemmet, den gud, vid hvilkens namn eden aflades, den som helgade och rådde öfver äktenskapet, en bondens gud, skapad efter dennes beläte, en kraftig gestalt, hos hvilken intet svek bodde, godmodig, litet tölptäktig, snar i sin vrede, men lika lätt försonad, utan sinne för den öfriga gudavärldens »högre» politik med dess ränker och maskerade löftesbrott, ingen vän af rådplågningar och blott med när det gälde att handla. Vid sidan af honom, men mera i bakgrunden framträda andra gudar, ej Valhalls nästan teologiskt ordnade makter, utan egentligen blott Oden, Njördr och Frøyr, den senare som det synes företrädesvis såsom en svensk gudomlighet. Men Frøyr är ej framställd såsom Skirnesmåls trånande Romeo, utan afbildades enligt Adams af Bremen tillförlitliga berättelse »ingenti priapo», d. v. s. just så som ett äkta hedniskt föreställningssätt tänker sig fruktbarhetens och alstringskraftens personifikation. Blodiga människooffer kännetecknade denna kult. »De blotade — säger Gutasagan — sina söner, döttrar och boskap under njutandet af mat och dryck. Hela landet hade för sig det högsta offret med människor; eljest hade hvar treding offer för sig, men smärre tingslag hade mindre offer med boskap, mat och dryck; dessa kallas sjudsällskap, därför att de gemensamt kokade». Enligt den franske författaren Dudo krossades först offrets hufvud, därpå uppskars bröstet och det utströmmande blodet stänktes öfver de närvarandes hufvud-

den. Vanligen upphängdes människokropparna i offerlundens träd. En af Adams af Bremen sagesmän säger sig i Upsala hafva sett sjuttiotvå lik af offrade människor och hundar hänga i tempeldungen. Om dessa för den religiösa kulturen så viktiga handlingar äro eddans gudasånger stumma, och Snorres poetik känner dem ej. Såsom Henry Petersen riktigt anmärker, är det Vallhallslifvet, som gifver eddans mytologi dess egentliga relief. Men denna tro måste vara af ungt datum och en frukt af vikingatidens krigarlif. Än i dag vitnar uttrycket »slå ihjäl», att Hel och ej Valhall var den slagne kämpens dödsrike. »Hel var den ursprungliga beteckningen för det ställe, dit alla kommo efter döden, utan att man därtill knöt de säkerligen under kristen tid tilldiktade föreställningarna om Hel såsom en nödens och lidandets boning, till hälften svarande mot hälvetet. Denna föreställning om Hel såsom den gemensamma hamnen, ej mindre för den i striden fallne än för den sotdöde, framträder särskildt i baldersmyten. Ehuru fallen för vapen kommer Balder till Hel. I eddakvädet Atlamål är föreställningen om Hel såsom det ställe, dit alla fallna komma, genomgående (se vers. 51, 56, 97). Likaså framträder den i Fáfnesmål. I Sigrdrifomål heter det t. o. m., att Valkyrjan skickar en kämpa till Hel. »Hnigen er *helgrind*», kväder Angantýr, då högen öppnar sig, i hvilken han och hans i holmgång fallne bröder hvila och — bo.» Eddans lära om straff och belöningar, om den onämde guden, om den hvite Balder, skulle ej dessa till utseendet så moderna idéer helt naturligt kunna förklaras såsom en under kristet inflytande framkallad utveckling af den gamla gudaläran? Låtom oss undersöka denna möjlighet.

Vikingatågens
inflytande.

Två kulturströmningar kunna sällan råka i beröring, utan att ömsesidigt invärka på hvarandra. Det inflytande de nordiska vikingarna haft på de folkslag, med hvilka de trädde i förbindelse, har, som Steenstrup visat, varit högst betydande. Både militäriskt och juridiskt hafva de värkat fullkomligt ombildande på dessa, och det var i viss mån naturligt, ty i dessa punkter var nordbon de andra folkens öfverman. Men i religiöst afseende voro de besegrade ett steg framom sina besegrare: de voro kristna. Skulle någon i denna punkt mottaga intryck från den andra, var det tydligen hedningen som måste blifva den mottagande, den kristne den gifvande. Frågan blir då, trädde vikingen i så nära beröring med de kristna folken, att man kan förutsätta ett religiöst inflytande från dessa?

Under 700-talets sista år började vikingatågen, som snart utbredde sig till nästan hela Europa, och hvilkas aldrig sinande folk-

strömmar hotade att öfverskölja hela den västerländska civilisationen. I början blott plundringståg, öfvergingo de snart till ordentliga eröfringskrig. Först skaffade vikingarna sig mindre områden såsom ett slags krigarstationer, sedermera lyckades de på kortare eller längre tid förvärfva sig vidsträktare besittningar, med hvilkas innevånare de trädde i såväl krigisk som fredlig beröring. För oss särskildt viktiga äro de norska rikena i Irland och på de skotska öarna, ty det var företrädesvis från dessa, som de isländska kolonisterna utgingo. Om de religiösa förhållandena därstädes yttrar normannertågens ypperlige historieskrifvare, Johannes Steenstrup: »Redan tidigt märker man, huru vikingarna vidskepligt börja att frukta de kristnas gud såsom den, hvilken tydligen förmådde något vid sidan af de hedniska gudarna. Detta återkommer i många källor, af hvilka några äro legendartade berättelser, men det är dock märkligt, att de innehålla drag, som visa åt samma håll, och att dessa bekräftas af säkra källor. Denna vidskepelse visar sig för det första däri, att vikingarna af fruktan för de kristnas gud och hans makt afstå från sina planer; enligt legenden sker det naturligtvis på grund af de mirakler, som gud domen har utöfvat. — Slutligen kommer därtill, att normannerna för att nå sitt mål t. o. m. anropa de kristnas gud såsom den förment starkare och ställa sig under hans beskydd. Så hafva vi exempel på, att hedningarna åkallat Kristus för att befrias från en sjukdom eller en annan olycka, från hvilken deras egen gud ej kunde hjälpa dem, och vi hafva sett, huru danskarna i Irland före kampen mot norrmännen välja S:t Patrik till sin beskyddare. I följd af de förhållanden, under hvilka striden fördes, fanns det alt möjligt tillfälle till en stark ömsesidig växelvärkan mellan vikingarna och de kristna. För det första kommo många hedningar i kristen fångenskap, men af ännu större betydelse blef det, att vikingarna ständigt togo många kristna fångar och bland dem ett stort antal andlige. Slutligen medförde naturligen normannernas giftermål med kristna kvinnor, att tron lättare infördes i hedningarnas familjer. Dessa äktenskap voro isynnerhet vanliga i Irland (såvida de isländska sagorna äro väl underrättade), men egendomligt nog höra vi ej från detta land omtalas, att vikingarna döptes. Däremot synes det här hafva varit en lätt och obehindrad förbindelse mellan hedningar och kristna, så att normannerna tillläto, att de kristna uppehöll sig i deras samfund och utöfvade sin religiösa kult, medan irena å andra sidan ej skydde att ingå förbindelser af alla slag med hedningarna. Redan 851, då danskarna eröfrade norrmännens fäste Dublin, funnos munkar i staden,

hvilka de nedhöggo. Likaså se vi normannerna 866 hafva haft en del klerker i sitt läger.» I Irland hade en stor del af befolkningen, de s. k. Gall-Gaedhil, affallit från kristendomen, antagit sina besegrares tro och stundom i deras leder kämpat mot sina egna landsmän. I norra England och i Skottland hade många vikingar gått öfver till kristendomen, ehuru de likväl ganska ofta återgingo till sin forna tro.

Omkring 865 hade Island upptäckt, och under nästa årtionde började kolonisationen. Men, såsom Maurer visat, utgingo kolonisterna blott till en del från det egentliga Norge. Hufvudkontingenten lemnades af de norska rikena i Irland och de skotska öarna. Omkring 880 företog nämligen Harald Hårfager ett krigståg mot vikinganästena på dessa öar och dref således dess innevånare att annorstädes söka sig nya boplatser. Samtidigt trängde irerna med förenade krafter mot det norska riket i Dublin. Efter 870 höra vi ej omtalas några hjälpsändningar som norrmanne få hemifrån, och vid det nya århundradets början störtar deras rike fullkomligt samman. Äfven dessa iriska normanner sökte ett annat hem på den nyupptäckta ön i ishafvet. I religiöst afseende företedde dessa kolonister således en brokig blandning. Å ena sidan funnos troende hedningar, hvilka hittills ej utsatts för påvärkan från någon främmande religionsform, å den andra omtalas män, hvilka, uppfödde under vikingatågens barbariska fäjder, hade förlorat hvarje religiös öfvertygelse och blott litade till sin egen kraft. För det tredje hafva vi dessa talrika iriska norrman, hvilka, ehuru själfva hedningar, så att säga uppfostrats under kristet inflytande i ett kristet land, måhända med en kristen mor eller hustru. För det fjärde räknades också några verkligt kristna bland kolonisterna, men omgifna af idel hedningar, öfvergingo de eller deras barn snart till förfädrens tro. Och bland detta folk uppstodo eddans gudasånger! Är det ens *tänkbart*, att dessa kunnat undgå att mottaga intryck från kristna föreställningar och kristna legender? Hvarje fördomsfri man, måste besvara denna fråga med: nej!

Huru myter
öfverflyttas.

För att närmare förklara arten af detta inflytande, vill jag påpeka följande. Då två olika religionsformer träda i nära beröring med hvarandra, uppstår något, som man skulle kunna kalla begreppens identifikation och assimilation. När t. ex. en romare lärde känna de grekiska guddomligheterna, sökte han för att för sig förklara deras betydelse att finna, hvilka romerska begrepp de närmast motsvarade. Sedan han lyckats värkställa denna identifikation, var det nästa steget att från den grekiska guden öfver-

föra vissa drag på den romerska: då de i själfva väcket — enligt hans uppfattning — voro ett och samma väsen, var det klart, att hvad som gälde om den ene också gälde om den andre. På detta sätt smälta Mars och Ares, Minerva och Athene samman. Då romarna tråda i beröring med germanerna, märka vi samma böjelse för identifikation. Då Tacitus omtalar Tor, kallar han honom Hercules, då han nämner Oden, heter denne Mercurius. Samma identifikation värkställdes af germanerna själfva. Då de till sitt språk skulle öfversätta de romerska veckodagarna, återgäfvos de Mercurii dag (dies Mercurii, franska mercredi) med Odens dag (Onsdag, engelska Wednesday), Jupiters, åskgudens, dag (dies Jovis, franska jeudi) med Tors dag o. s. v. När författaren af Trojomannasaga skall återgifva Jupiter och Juno, väljer han namnen Tor och Sif. Då de nordiska jorsalafarna i hippodromen i Byzantium sågo de därstädes uppsatta statyerna, identifierade de dessa genast med de dem bekanta asarna, völsungarna och giúkungarna. Men när de kristna omtalade våra hedniska förfäders gudar, kunde de naturligen ej återgifva dem med kristna begrepp, ty för dem voro kristendom och hedendom artskilda religionsformer. Emedan de likväl alltid ville förklara det obekantare med det bekantare, sökte de att genom jämförelser med den mer kända klassiska mytologien åskådliggöra de hedniska föreställningarna. Tor återgifva de således med Jupiter, Oden med Mars, Venus med Frøya o. s. v. Hafva drag från den klassiska mytologien öfverförts till den nordiska, måste det hufvudsakligen hafva varit på denna väg; men därom mera sedan. Hedningarna däremot sågo tydligen i den kristna mytologien (om jag får begagna detta ord för den populära, af legender, psevdoevangelier o. s. v. sammansatta kristna folktron) ej en artskild religionsform, och de kunde således utan svårighet identifiera och assimilera de båda världsåskådningarnas olika religiösa begrepp. Hvad som behöfdes, var blott en första anknytningspunkt, och denna tror jag ofta bestod i namnlikhet.

Jag vill välja några exempel. Nordbon hade en eldgud, Loki, liksom det element, hvars personifikation han var, såväl en välgörande som fördärfbringande makt. Nu påträffade vikingarna hos de kristna föreställningen om en ond, underjordisk makt, hvilken, ursprungligen i guds gemenskap, hade störtats ned från himlen och vid Kristi nederfart till hälvetet slagits i länkar att förvaras till den yttersta dagen. Han hette Lucifer (uttaladt Lukifer) och uppfattades af de kristna såsom ett i viss mån eldsartadt väsen. Säkertligen erbjöd namnet ett frestande anbud till identifikation, och jag tror, att assimilationen ej håller uteblifvit. Men liksom de kristna

Lokemyten.

uppfattade Lucifer dels såsom en fallen ljusets ängel, dels såsom en ful och stinkande djäfvul, kunna vi äfven hos nordbon finna spåren af denna dubbelhet. Å ena sidan hafva vi Loke, »fager och skön till sin åsyn», i gudarnas gemenskap, men deras bittre fiende, den egentlige anstiftaren till Balders död, liksom Lucifer varit den förste upphofsmannen till Kristi. Å den andra hafva vi hans dubbling *Útgardaloke*. Särskildt är Saxos skildring slående för sin likhet med den kristna myten: »därefter varsnade de en annan gräslig och vederstygglig håla, och där sågo de Ugarthilocus till händer och fötter bunden af väldiga fjättrar; och hans stinkande hår liknade hornspjut både i storlek och hårdhet».

Baldersmyten.

En annan lika viktig metamorfos tror jag, att den nordiska Balderssagan undergått genom beröring med Kristus-myten. Den på de brittiska öarna bofaste vikingen ägde en myt om tvänne kämpande makter, Balder och *Hqðr*, af hvilka den förre dräptes af den senare, och hans uppfattning af denna myt var väl i grunddragen ungefär den samma som den, hvilken framträder i Saxos berättelse. Men en något liknande myt fanns ock hos de kristna. Enligt evangeliet genomstinges den döde Kristi sida af en stridsmans spjut. Denna episod utvecklades vidare i legender och psevdoevangelier. Stridsmannens namn blir Longinus, och han göres till blind, antagligen därigenom att man öfverförde hans moraliska förblindelse på det fysiska området. I några berättelser stinger han Kristus innan denne uppgifvit sin anda. Men dessa beröringspunkter hade näppe- ligen framkallat någon mytöfverflyttning, om ej namnen gifvit an- ledning. Det angelsaksiska »bealdor» betyder nämligen »furste», »herre», och användes också såsom namn på Kristus; *beóda beal- dor* kallas han i den fornengelska dikten *Andreas*. Å andra sidan betyder det nordiska *Hqðr* »strid», »stridsman». Det var därför ganska naturligt, att nordmännen i legenden om Bealdor och stridsmannen skulle tro sig äga en viss motsvarighet till deras egen myt om Balder och *Hqðr*. Men var denna första utgångspunkt en gång funnen, öfvergick man snart från identifikation till assimilation. Med ledning af Bugges genialiska arbete, Studier over de nor- diske Gude- og Heltesagns oprindelse, vill jag lemna en kort- fattad redogörelse för de mera betydande jämförelseleden i den isländska baldersmyten och den engelska Kristuslegenden.

1. Balder är synnerligen skön och *hvit*. Hvita-Kristr var hedningarnas älsklings- namn på Kristus.
2. *Hqðr* är blind hos isländarna (men ej hos Saxo). Så är ock Longinus.
3. *Hqðr* dödar Balder. Enligt evangeliet stinger Longinus Kristus, först efter det denne uppgifvit andan. Enligt Nicodemi psevdoevangeliem och därpå beroende

framställningar genomborrar han Kristus, innan denne är död. Det är hans spjutsting, som dräper den korsfäste.

4. Loke sticker kastvapnet i hand på Hqör. I medeltidens skildringar af Kristi död ledes Longinus fram till Kristus; man gifver honom vapnet och visar, hvar han skall stinga. I Nicodemi evangelium m. fl. ställen skryter Satan af, att han hvässat lanssen, som skulle genomborra Jesus.

5. I Snorra-eddan berättas, att asarna, innan Hqör ledts fram af Loke, stå omkring Balder; somliga sköto på honom, somliga höggo honom, och somliga stenade honom. Ungefär detsamma berättas i angelsaksiska dikter om Kristus, dock med den skilnaden att anfallen mot Balder ske på skämt och skada honom ej, under det att de i Kristi historia utgöra en del af dennes passion. Denna olikhet torde bero därpå, att Balder fattades såsom osårbar. Detta synes framgå af Saxos berättelse.

6. Man tog ed af alt skapadt, att det icke skulle skada Balder. I skriften Toledóth Jeschu har Jesus tagit ed af hvarje träd, att det ej skulle låta bruka sig vid hans afrättning. Dock har han glömt en kålstängel i Judas trädgård, och af denna gör man korset. Likheten förefaller här större, än att den kan bero på en tillfällighet, och å andra sidan synes det otänkbart, att den i Spanien först bekanta judiska smädeskriften Toledóth Jeschu lånat detta drag från Baldersmyten. Det synes därför sannolikt, att Toledóth Jeschu, ehuru först känd på 1200-talet, i detta fall återgår till en äldre tradition om Jesus, och att denna äldre tradition äfven legat till grund för Baldersmyten.

7. Balder dödas af misteltenen. Enligt engelsk och tysk folksägen förfärdigades korset af denna parasitväxt. Misteln förekommer ej på Island och lär i Skandinavien knapt uppträda norr om Stockholm eller Kristiania.

8. Efter döden kommer Balder till Hel, liksom Jesus nederfar till Hades.

9. Till straff fängslas Loke att ej slippa lös förr än vid världens ände. Enligt Nicodemi evangelium m. m. fängslar Kristus djäfvulen i hälvetet, där denne ännu ligger bunden.

10. Frigg gråter öfver sonen Balder liksom Maria öfver Kristus.

11. All naturen gråter öfver Balder. Flere angelsaksiska dikter berätta det samma om Kristus.

Ännu några likhetspunkter skulle kunna framdragas, men de anförda synas mig tillräckligt bevisande. Baldersmyten är likväl ej den enda myt, som tagit intryck af kristendomen. Berättelsen om Tor, som fiskar upp den kring hela jorden ringlade Midgårdssormen, utgår sannolikt också från en kristen legend, enligt hvilken Leviathan föreställdes såsom en ofantlig orm, som slingrade sig rundt omkring jorden. Denne uppfiskas af Kristus, hvilken sätter sin egen lekamen på metkroken. Också den säkerligen urgamla germanska myten om ragnarök har enligt min tro rönt intryck af de kristnas motsvarande föreställningar om världens undergång. Några jämförelsepunkter må meddelas.

Myten om
Midgårdssormen.

Bröder hvarandres
bane varda,
systersöner
släktskap skända*.

världen vändas,
vildt rasar otukt;
spjutstid, svärdstid
sprängda sköldar.

Ragnaröksmyten.

* Gödecke öfversätter »muno systrungar sifjom spilla» med »dråpslag ge systrars söner hvarandra». Men enligt den isländska lagboken Grágás är sifjom spilla ett ju-

Vindtid, vargtid,
förr'n världen störta.
Ingen skall
en annan skona.

Makternas kamp
bådas af det gälla
Gjallarhornet.
Högt blåser Heimdallr
med hornet i skyn.

Solen svartnar,
land segnar i hafvet,
från himlen kastas
de klara stjärnorna.

Man jämföre härmed evangeliets beskrifning: Math. kap. 24 v. 29: »men strax efter den tidens vedermöda skall solen blifva mörk, och månen skall icke gifva sitt sken, och stjärnorna skola falla af himlen, och himlarnas krafter skola bäfva.» v. 30 . . »och då skola alla släkten på jorden jämra sig». . . v. 31: »och han skall utsända sina änglar med basun och hög röst.» Marcus kap. 13 v. 8: »Det ena folket skall uppsätta sig emot det andra, och det ena riket emot det andra; och jordbäfnings skall varda mångastädes; och hunger och förskräckelse skola varda.» v. 12: »och den ene brodern skall öfverantvarda den andra i döden och fadern sonen; och barnen skola uppsätta sig mot föräldrarna och hjälpa att döda dem.» Denna profetia återvänder hos de flesta äldre kristna författare. Särskildt intressant för sin likhet med Vqlospás framställning är den under medeltiden så kände kyrkofadern Lactantius. Sedan han parafraserat de ofvan nämnda bibelverserna, fortsätter han med att skildra världens tillstånd, *sedan* Antikrists välde tagit slut och Kristus återvänt. »Då friden vunnits och onskans makt undertrycks, skall den segrande och rättrådige konungen hålla den stora domen öfver jordens lefvande och döde. Han skall grunda en helig stat, och de rättrådiges välde skall vara i tusen år. Under denna tid skola stjärnorna skimra bjärtare, solens klarhet ökas och månen ej lida förminskning. Från himlen skall välsignelsens morgon- och aftondagg falla, och utan människornas arbete skall jorden alstra alla skördar, honung strömma ur klipporna, mjölkens och vinets källor flöda, rofdjuren glömma sin vildhet, vargen oskadlig irra bland hjordarna, kalfven beta med lejonet, dufvan bygga med örnen, ormen ej hafva gift och ingen

ridiskt uttryck för: skända släktskap, ingå förbindelse i otillåtna led. Denna idé är rent kristen. Under hednatiden ansågs väl äktenskap mellan far och dotter, bror och syster ej passande, men i alla andra led var förbindelsen tillåten. Kristendomens förbud mot äktenskap mellan kusiner (såsom här), svåger och svägerska, dopfaddrar o. s. v. väkte ett lifligt motstånd från de nyomvändas sida. (Maurer: *die Bekehrung*. II, 273). En af de kristna skrifterna klagar öfver, att förbindelser mellan nära befrejvade stodo högre i pris än andra.

varelse lefva af blod.» Är det ej alldeles samma tankegång som den, hvilken ligger till grund för Völuspás framställning af den efter ragnarök nyfödda jorden? Också där skall alt ondt botas, osådda åkrar växa, dygdiga skaror bygga i Gimlés guldkimrande sal, och den mäktige, som råder för alt, komma till den stora domen. Då dessa läror tvifvelsutän är eller åtminstone voro bland de viktigaste och mest allmänt bekanta i kristendomen, är det knapt tänkbart, att vikingarna i Irland eller England ej känt till dem, och om detta synes obestriddigt, är det knapt håller möjligt, att Völuspás författare kunnat undgå att från dem mottaga mer eller mindre starka intryck.

Att i detalj hafva uppvisat detta kristna inflytande, är Bugges varaktiga förtjänst. Men därjämte antager han, att den isländska dikten mottagit intryck från den grekiskt-romerska mytologien. I denna punkt kan jag likväl endast med reservation ställa mig på hans sida. Den klassiska bildningen i Irland och England var vid vikingatågens början hvarken stor eller utbredd. Folket i dess helhet kände säkerligen ej mer än den kristna troslärans element; presterskapet erhöll väl en högre undervisning, men att döma af beläsenheten hos män såsom Beda, hvilka ansågos såsom de lärdeste på denna tid, var äfven den klerikala bildningen inskränkt inom de snäfvaste gränser. Män med kunskap i det grekiska språket hörde tydligen till de rent försvinnande undantagens klass. Frånser man den fräjdade Johannes Scotus Erigena och Aldhelm — möjligen också Beda och Alkuin —, finnes mig veterligen ingen författare, hvilken visar sig hafva rönt någon påverkan från grekerna. Beda nämner visserligen, att på hans tid män ännu funnos, hvilka behandlade grekiskan såsom sitt modersmål, men det sätt, på hvilket detta yttrande framträder, synes förbjuda att därpå bygga några viktigare slutsatser. Tidehvarfvets främsta bibliotek, i York, förefaller att döma af Alkuins versifierade katalog ej hafva ägt en enda grekisk bok. Att därför såsom Bugge antaga, att vissa grekiska skrifter såsom Homeros, Apollodoros och Lycophron bildat grundlaget för flere eller färre nordiska myter och sägner, synes mig knapt berättigadt. Filologien rör sig visserligen ej med logiska bevis, utan endast med sannolikheter, men här är det en ytterst svag sannolikhet, att dessa skrifter varit kända i Brittannien, och ännu svagare, att deras innehåll därifrån kunnat utbreda sig till norden. Något större är visserligen den möjligheten, att några i romerska skrifter — särskildt de grammatiska kommentatorernas — vidrörda myter kunnat sprida sig till vikingarna, men äfven här synas mig skälen *mot* ett dylikt antagande starkare än skälen

Den antika mytologiens inflytande.

för. Så vidt jag vet sprider sig en myt från ett folk till ett annat vanligen endast, då myten värligen ingått i den gifvande partens folkmedvetande. Däremot torde det få anses ytterst osannolikt, att en myt, som hos det ena folket endast existerar såsom ett ringa fåtals egendom, hos det andra öfvergår till ren folketro. Men så skulle här vara förhållandet. Bugge synes stundtals förutsätta ett rent literärt öfverförande. Blott en lärd clique af Irlands och Englands presterskap kan antagas hafva studerat dessa mytologiska skrifter. Detta fåtal skulle då hafva råkat i beröring med de råa vikingarna och bland dessa börjat sprida sin kunskap om den klassiska gudavärlden. Deras underrättelser skulle slutligen af vikingarna hafva upptagits och ombildats. Jag förnekar ej *möjligheten* häraf, men bestrider bestämdt *sannolikheten*, och — som jag redan påpekat — det är med sannolikheter filologien rör sig. Ett viktigt skäl mot denna åsikt är vidare, att ännu så länge intet mera betydande inflytande från den antika mytologien blifvit påvisadt inom den populära iriska eller engelska literaturen.

Däremot tror jag, att vissa *kristna* föreställningar om den klassiska mytologien värligen kunnat invärka på den nordiska sago-diktningen. De äldre kyrkofädernas skrifter innehålla som bekant ganska ofta hetsiga utfall mot den på deras tid ännu lifskraftiga grekiskt-romerska hedendomen. Ur denna källa hämtade presten sin viktigaste och bästa kännedom om Hellas och Roms gudavärld. Visserligen var denna kunskap föga betydande och sträkte sig väl ej längre än till de allmännaste grunddragen — bland dessa naturligen företrädesvis till dem, hvilka voro af en för hedendomen skandalös natur —, men det var klart, att presten genom dessa och dylika yttranden hos kyrkofäderna likväl ägde *någon* kunskap om hednisk mytologi. Då han vidare ej kan förutsättas hafva gjort någon skarpare skilnad mellan klassisk och nordisk gudalära, förmodades han lätt att identifiera — kyrkofädernas uppfattning af — de klassiska gudarna med de nordiska, och denna hans åsikt med ty åtföljande kommentarer måste naturligen genom predikningar o. s. v. sprida sig till folkets alla olika klasser. Genom den lifliga beröringen mellan vikingar och kristna böra också dessa kristna »bidrag» till den nordiska mytologien hafva så småningom ingått i det hedniska föreställningssättet. Så har Bugge tvifvelsutan rätt, att den kristna uppfattningen af Venus bidragit till Frøyya-myten utbildning. Ett intressant exempel har af honom meddelats. Den portugisiske biskop Martinus yttrar i en afhandling på tal om Venus: »hon var en liderlig kvinna, hvilken dref otukt med otaliga älskare.» Då den engelske abboten Ælfric på 900-talet upprepar denna pas-

sus, vidfogar han den anmärkningen, att Venus på danska kallas Frycg. I den isländska smädedikten Lokasenna återkommer denna beskyllning: »af de asar och alfver, som äro här inne, har hvar och en varit din älskare», och i ännu mera osminkad form upprepas den i Hyndloliöð. I Lokasenna förekommer också ett annat mytiskt drag, hvilket sannolikt leder sitt ursprung från Venus-föreställningarna. Loke yttrar nämligen, att gudarne öfverraskat Frøyja under ett otillåtligt umgänge med sin egen broder. Om Venus berättas samma sak af den nyssnämde biskop Martinus, och beskyllningen återfinnes hos dennes engelske bearbetare Ælfríc.

För att avsluta denna punkt af ämnet, återstår blott att upprepa en redan af Bugge gjord reflexion. Förutsatt att detta kristna och half-kristna inflytande får anses konstateradt, är därmed intet för den nordiska skaparkraften nedsättande påvisadt. De drag, som nordbon upptog från främlingarna, ombildade och omformade han på ett så själfständigt sätt, att han med full rätt kunde betrakta den nya skapelsen såsom sin egen nationella tillhörighet. Att råmaterialiet hämtats från annat håll, förringar ej värdet af hans mytiskt-poetiska värksamhet. Baldersmyten är hans skapelse, lika visst som Hamlet är Shaksperes och ej Saxos.

En annan fråga är, om denna mytologi äfven varit svenskarnas. Vål är det sant, att svenskar ej sällan deltog i vikingatågen mot väster — i detta fall lemna oss runstenarna ojäfaktiga vitnesbörd —, och likaså förefaller det troligt, att en eller annan svensk genom fredliga handelsförbindelser med de nordtyska städerna påvärkats af och i några fall äfven öfvergått till kristendomen, men å andra sidan kan ej nekas, att svenskarna mera såsom tillfälliga deltagare synas hafva understödt de egentligen blott danska och norska vikingatågen mot väster. Deras egna krigståg voro riktade mot Ryssland. Då nu vidare denna med kristna tillsatser försedda mytologi synes bero på för Island rent egendomliga förhållanden, och t. ex. den kristna baldersmyten ej förekommer i Danmark, som likväl mer än Sverge var utsatt för ett västerländskt inflytande, är det ytterst sannolikt, att denna mytologi ej varit känd i Sverge.

Den isländska mytologien troligen ej känd i Sverge.

Likväl är det tydligt, att Sverge var ett på mytiska sånger rikt land. Både Saxo och isländarna skildra Upsala såsom det främsta offerstället i nordén, och med deras evhemeristiska uppfattning förlägga de gudarnas bostäder till denna trakt. De därstädes talrika ortsnamn, i hvilka Oden, Tor, Niörd m. fl. ingå, tjäna också att beteckna upsalanäjden såsom synnerligen rik på blotställen. Sverge ägde ingen lärd skaldekonst likt Island, och i

Sverges mytiska sånger.

följd häraf fingo vi håller ingen Snorre, som kunde uppteckna forntidens gudamyter, men att dessa lefde långt in i medeltiden visas af en antydning i den bibelkommentar, hvilken författades af Birgittas biktfader Mathias. Han säger: »Den femte dagen kallade de hedniska romarna diem Mercurii och våra fäder Odensdag efter en hednisk konung som hette Oden, hvilken de dyrkade såsom gud, därför att han under forntiden var den mäktigaste konung i landen. Den sjätte dagen kallade de hedniska romarna diem Jovis, och våra förfäder kallade den Torsdag af Tor, som jämte Oden var den mäktigaste.» Vi återfinna således här samma historiserande uppfattning af gudavärlden som hos Saxo och Snorre, och hvilken tyckes förutsätta en tämligen utförlig och i friskt minne bevarad mytologi.

Burleska gudasånger.

Tydligen ägde vi också ett skrå af yrkesmässiga upptågsmakare och sångare, hvilka föredrogo de ofta burleska gudakväderna. Västgötalagen äger ett allbekant kapitel om dessa lekare, hvilket tyckes vara af ganska hög ålder. Saxo berättar, att Upsala under de stora offerhögtiderna vimlat af dylika lekare, hvilka utfört »veka danser och dramatiska upptåg», och Ynglingasagan skildrar upsalakonungens hof såsom en samlingsplats för alla slag af »lekare, harpspelare, gigare och fidlare.» Den fullt tillförlitlige Adam af Bremen är än mera upplysande. Sedan han skildrat offren, fortsätter han: »dessutom äro de sånger, hvilka pläga föredragas (eller diktas) under dessa offermåltider, många och skamliga, samt därför bäst att förtiga.» Naturligen är det möjligt, att han af kristen ovilja betecknat allvarliga rituella sånger till afgudarnas ära såsom »skamliga», men troligare är, att de afsedda dikterna väckligen varit af en burlesk och obscen natur. Lokasenna, Hárbarðslióð m. fl. innehålla så talrika hänsyftningar på dylika slippriga myter, att det förefaller riktigast att efter orden tolka den gamle krönikeförfattarens uttryck. Vi veta ju äfven, huru grekerna firade Dionysos: med grofkorniga phallussånger, danser och uppsluppna, halft dramatiska upptåg. Också medeltidens kristna kyrkofester åtföljdes och föregingos af dagar, under hvilka man lemnade lösa tyglar åt en yster, ofta föga religiös folkgelädje. Så var troligen här också fallet. Sedan man förrättat de allvarliga offren, slog man sig antagligen lös under den efterföljande offermåltiden, skämtsamma sånger fingo ljuda, upptågsmakare visa sina konster, krämaren sälja sina varor och ungdomen roa sig med lekar, sannolikt af samma halft dramatiska karaktär som allmogens jullekar i senare tid.

Kosmogoniska sånger.

Men offerfesten hade förmodligen äfven sin allvarliga del, och sannolikt ägde äfven forntidens svenskar gamla kosmogoniska

dikter i samma stil som dem, hvilka ingått i Vqlospá och Vafþrúðnesmál. Den i dessa dikter skildrade uppfattningen af världens upphof är antagligen gemensamt germansk, och jag har redan (sid. 4) visat, att en nästan liknande kosmogonisk dikt, Wessobrunnerbönen, förekommit i Tyskland. Om så är, bör samma ämne tydligen äfven hafva behandlats i svenska sånger. Jag kan anföra ännu ett exempel. I den kosmogoniska dikt, som föregått Vafþrúðnesmál och Grímnismál, skildras jordens skapelse: ur Ymers kött blef jord, af blodet sjö, af benen bärg, af håret träd och af hjässan himmel. Denna uppfattning bör hafva varit gemensamt germansk och således äfven svensk, ty i omvänd följd återvänder den i en fornfrisisk skrift, hvilken visserligen är kristen, men i denna punkt tydligen hednisk: »Gud skapade den första människan, hvilken var Adam, af åtta ämnen: benbyggnaden af sten, köttet af jord, blodet af vatten, hjärtat af vind, tanken (hjärnan) af moln, svetten af dagg, håret af gräs och ögonen af solen.» Äfven den i isländarnas mytologiska skrifter förekommande uppfattningen af världsträdet Yggdrasell var sannolikt tillika svensk. Adams af Bremen skoliast lemnar nämligen en beskrifning på ett berömdt träd i tempellunden i Upsala. Då han ej själf sett det, utan blott stöder sig på hörsagor, är det sannolikt, att han här förblandat sängen om det mytiska trädet med beskrifningen på det verkliga. För att styrka detta må följande af Müllenhoff gjorda parallel i öfversättning meddelas. Till vänster står skoliastens, till höger isländarnas beskrifning:

Nära templet står ett det största träd,
som vidt utbreder sina grenar,
och är ständigt grönt under vinter och
sommar;
Ingen vet af hvad slag det är.
Där är en källa, hvarest offren pläga för-
rättas, och människorna lefvande ned-
kastas.
Då de icke åter komma upp, anses folkets
bön hörd.

Asken är det största och bästa af alla träd.
Dess grenar breda ut sig öfver hela världen
och nå upp öfver himlen.
Den står ständigt grön öfver Urðarbrunnen.
Ingen vet, från hvilka rötter den stiger upp.
(om källan eller urðarbrunnen se ofvan).

Myten om den stora världsbranden är sannolikt också en Ragnarökssång. gemensam germansk tro, ehuru den på Island uppblandats med kristna beståndsdelar. Den eld, som en gång skall förstöra världen hette hos sydgermanerna Muspilli, hos isländarna Múspell, den trakt där denna eld glödde Múspells värld (heimr), och dess andar Múspells söner. Denna gemensamma benämning förutsätter en gemensam tro, och att denna äfven i sina detaljer visat stora öfverensstämmelser, framgår af en på 700- eller 800-talet författad

tysk dikt, Muspilli. Denna är visserligen kristen, men man märker lätt, att den kristna skildringen aftecknar sig mot en hednisk bakgrund: »(Antikrist) skall på valplatsen sårad falla, och denna gång segerlös varda. Dock förmena många gudsmän, att Elias i detta envig varder fördärfvad. Så snart Elias blod droppar på jorden, fatta bärgen eld, intet träd blir stående på jorden, vattnen uttorka, träsket uppsuges, himlen förbrännes af lågan, månen faller, Midgård (mittilagart) brinner, ej en sten varder stående på jorden.» Hvem igenkänner icke här den germanska gudavärldens kamp mot eldens söner, och kan man väl betvifla, att liknande sånger också ljudit i Sverige?

Sånger om Tor.

Att Tor varit svenskarnas populäraste gud, får tagas för afgjort. Enligt Adam af Bremen hade han hedersplatsen i Upsala tempel, hedniska runstenar hafva försetts med hans berömda hammarmärke, lösa hammaramuletter hafva funnits i svensk jord, de med Tor sammansatta Orts- och personnamnen äro ytterst talrika, gamla offerkällor, helgade åt honom, stå ännu i allmogens vördnad, och de vid hans person knutna sägnerna och berättelserna hafva ända till våra dagar bevarat minnet om hans ryktbara strider mot jättar och andra människofientliga väsen. Redan Tacitus nämner, att germanerna i sina sånger firat hans minne, och tydligt är, att han framför andra gudar besjungits af forntidens svenskar. Hvilka af hans äfventyr, som gjorts till dikternas föremål, veta vi ej mer. Kväden som Hymeskvida och Alvissmål hafva säkerligen aldrig varit populära ens på Island, mycket mindre i Sverige. Men Sæmunds edda äger en Tors-sång, hvilken mer än någon annan kan göra anspråk på att kallas rent och ädelt folklig, den ypperliga Þrymskvida. Nu hafva vi en folkvisa, hvilken upptecknats redan på 1600-talet, och som behandlar samma äfventyr. Vanligen plägar man utan vidare anförä denna såsom ett bevis för, att edda-sången äfven varit känd i Sverige, men som jag tror utan tillräckligt öfvertygande skäl. Visan finnes äfven i Danmark och Norge, och bör således återföras till en för dessa tre land gemensam *vis*-urtyp. Hvarest denna (visan) först diktades är ej lätt att säga. Likväl förefaller det, som om den svenska visan skulle äga det ålderdomligaste utseendet, och namnet *Locke* (i st. f. *Låge*) häntyder snarare på svenskt (eller norskt) upphof än på danskt. Skall man därför bestämma sig för något af de tre landen såsom *vis*-urtypens hemort, synes det ej otroligt, att denna bör sökas i Sverige. Men å andra sidan är det osannolikt, att det allitererande kväde, från hvilket *vis*-urtypen utgått, varit detsamma som den isländskt-norska *Þrymskvida*; troligare är att denna dikt varit ett annat, fast lik-

nande kväde. Skulle denna hypotes vara riktig, har detta dråpliga äfventyr ursprungligen behandlats i två något olika dikter: den ena den isländskt-norska prymskviða, den andra ett förloradt svenskt kväde, hvars ättelägg är den på 1600-talet upptecknade folkvisan, som sedermera vandrat till Danmark och Norge. Att just denna och ingen annan eddasång bevarats såsom folkvisa, kan ej väcka förundran, ty ingen kan i sann folklighet mäta sig med prymskviða. Skulle någon fortleva var det tydligen denna.

Både isländarna och Saxo framställa Frøyr såsom en företredesvis svensk guddomlighet, och det är därför mer än antagligt, att han också firats i svenska sånger. Hos Sæmundr finnes blott ett kväde, i hvilket guden spelar en mera framstående roll, men det är knapt troligt, att den där behandlade myten äfven varit känd i Sverige. Måhända hafva vi likväl en rest af ett annat kväde till hans ära. Vi äga nämligen en gammal folkvisa, Staffansvisan, hvilken förekommer i otaliga variationer. Början är vanligen densamma och framställer Staffan såsom hästarnas skyddsherre. »Två voro hvita och två voro röda», och Staffan våttnar dem annandag jul, Stefansdagen, innan solen ännu gått upp. På denna dag iakttagas äfven åtskilliga andra gamla bruk, hvilka hafva afseende på hästen. Men nu har helgonet St. Staffan aldrig haft något med hästen att göra. Grundtvig har därför framställt följande ganska antagliga hypotes. »Julen har hos de nordiska folken ej blott bibehållit sitt gamla namn; men många af de sedvänjor, som ursprungligen knöto sig till den gamla hedniska julen (midvintersblotet), Frøys stora högtid, hafva också bevarats till våra dagar. Men då så är, ligger det ej håller något förvånande i antagandet, att också dessa julseder med afseende på hästen: ridten, öldrickningen, ask-ströendet och åderlåtningen, kunna vara rester från hedendomen, och detta så mycket mer som hästen särskildt var helgad åt Frøyr. Den svenska och den tyska julridten skulle då också vara en rest af hedniska julebruk, bland hvilka tydligen äfven kapplöpningar ingått. Och denna tanke är icke ny; redan den svenske ärkebiskopen Olaus Magnus har den, då han uttryckligen nämner den svenska julridten den 26 december — som enligt hans vitnesbörd var allmän i Sverges alla provinser, isynnerhet i Öster- och Västergötland — såsom en lemning af gamla med hästofferningar förbundna kapplöpningar.» Också Geijer antager kappkörningen från kyrkan annandag jul såsom ett minne af det gamla hedniska midvintersoffret för årets gröda. »Vår visa skulle — anmärker Richard Bergström — i enlighet härmed kunna betraktas som ett

Staffansvisan.

slags palimpsest: skrapar man bort den senare texten, finnes under Staffan ingen mindre än den gamla guden Frøyr, solens och hästens gud. — Här skulle således föreligga ett stycke af en hednisk hymn, sammanhängande med den vidt utbredda solkulten. Missionärerna gjorde St. Stefan till Frøys tronarfvinge på den grund, att jul-annandagen redan tillhörde detta helgon; men om så icke varit, kunde en tillfällig anledning till att välja just honom ligga i det fornhögtyska verbet stephan (trafva), om hvilket man väl kunde påminnas på en dag af allmän ridt.»

Trollsånger.

Att Sverige ägt sentensdikter i samma stil som Hávamåls, förefaller icke otroligt. Vi äga från medeltiden en massa staf-rimmade ordspråk, hvilka måhända ingått i dylika kväden. Om en annan klass af dikter kunna vi med större säkerhet yttra oss. Både i Heimskringla och i eddasångerna skildras Oden såsom runornas herre och uppfinnare, hvilken med deras magiska kraft kallar de döde ur deras grafvar, döfvar svärdens uddar o. s. v. I eddan, särskildt i Hávamål, Skirnesmål och Sigrdrifomål förekomma utförliga runsånger inströdda, och i Danmark, Tyskland och England hyste man äfven samma vidskepliga vördnad för dessa teckens undergörande kraft. Ännu i våra folkvisor har tron på runsångens makt dröjt kvar, och ehuru man först i våra dagar börjat uppteckna dessa besvärjelseformulär, hafva de flesta tydligen rent hedniska anor. Då Linné i sin Gotländska Resa talar om dem, jämför han dem med »Bose-verserna», den fornlåldrigaste litteratur man då kände till. Lyckligtvis hafva vi ett bestämdt bevis för deras hedniska upphof. I Tyskland har man nämligen från 800- eller 900-talet bevarat tvänne besvärjelseformulär, kallade Merseburger-trollformlerna. Det ena handlar om fångars befriande ur fjättrarna, således om samma ämne som v. 148 i Hávamål (Gödecke), det andra om hästars botande. Den korta dikten lyder i öfversättning: »Phol och Wodan foro till skogs; då fick herrens fåle sin fot ur led. Då signade honom Sinhtgunt, Sunna hennes syster, då signade honom Friia, Volla hennes syster, då signade honom Wodan, som han väl kunde, så benvred, som blodvred och ledvred; ben till ben, blod till blod, led till led, som om de varit fastlimmade.» Denna trollformel är tydligen gemensamt germansk. Den förekommer i England:

Our lord rade;
His foal's foot slade;
Down he lighted,
His foa's foot righted.

Bone to bone,
Sinew to sinew,
Blood to blood,
Flesh to flesh.

I Sverige återfinnes den i många former, t. ex.:

Oden rider öfver sten och bärg;
 Han rider sin häst ur vred och i led,
 ur olag och i lag, ben till ben, led till led,
 som det bäst var, när det helt var.

Då åtminstone denna trollformels hedniska ursprung kan anses ådagalagdt, kunna vi utan fruktan för misstag äfven våga antaga samma ålder för åtskilliga andra. Att de förefalla kristna bör ej oroa oss. Den nyssnämnda formeln har nämligen en så lydande variant: »Vår herre Kristus red genom ett led» etc.; svårigheten att insätta Kristus i stället för Oden var tydligen ej stor. Så finnes en formel mot trollskott, svarande mot Hávamál v. 154, för barnsnöd, svarande mot Sigrdrífomál v. 14 o. s. v. Ett exempel må anföras. Till vänster har jag aftryckt Hávamáls ord, till höger det svenska formuläret:

Det tredje jag sjunger.
 om det tarvas mig få
 fjättrar åt fienderna mina:
 äggarna deras

döfvar jag,
 att hvarken slag eller slughet bita.

Vår herre Jesus red i herrefärd,
 då döfvade han alla svärd,
 och alla vapen han såg,
 dem tog han egg och udd ifrå.

Det återstår blott att bifoga en anmärkning. Inom den isländska literaturen finna vi dylika trollformler sammanförda till utförliga runsånger. Intet hindrar, men mycket talar för, att dylika större rundikter äfven förekommit inom den fornsvenska literaturen. Mycket vore ännu att tillägga, men det begränsade utrymmet nödgar mig att öfvergå till den germanska hjältedikten, och undersöka i hvad mån denna varit representerad i Sverige.

Hjältesagans utveckling beror till en stor del på folkets böjelse att kombinera ursprungligen heterogena element. Den enklaste formen härför visar sig i folkfantasiens lust att förena hjältarna i de olika sagorna genom släktskapsband. Ju yngre sagan är, desto våldsammare blifva dessa släktledningar, till dess att de slutligen mynna ut i hofpoetens medvetet smickrande genealogier. Så se vi, huru Volsungasagan * ur några ursprungligen

Hjältesagan -

* För öfverskådlighetens skull må här upptagas de namn, hvilka tillkomma samma person: Hermanaricus (Jordanes), Erminrekr (þiðreks saga), Jarmericus (Saxo), Jormunrekr (Eddan), Eormenric (England), Ermentrich (Tyskland); Kriemhilt eller Grimhild (Tyskland), Guðrún (norden); Siegfried eller Sifrit (Tyskland), Sigurðr (norden); Gundicarius (de latinska historikerna), Gunther, älst Guntheri (Tyskland), Gunnar (norden), Gúðhere (England); Sunilda (Jordanes), Svavilda (Saxo), Svanhildr (Eddan);

enkla sagomotiv utvecklas till ett kolossalt släktpoem, hvilket både uppåt, nedåt och vid sidan förses med genealogiska utväxter, slutligen endast i afsikt att göra Sigurd Fáfnasbane till de norska kungarnas stamfader. Om några af hjältarna hafva lika namn, blir detta snart en anledning att sammanslå deras historia till en enda. År 983 göra wilzerna uppror och eröfra Brandenburg, men slås af saksarna under anförande af markgrefve Dietrich. Denna rent historiska händelse har af folkfantasiens på grund af namnlikheten infogats i Dietrichs af Bern saga. Markgrefve Dietrich glömde man snart, men folkdiktens hjälte kom man ihåg, och denne fick öfvertaga äfven den andres bragder. Om liknande händelser berättades om olika personer, absorberade den bekantare sagan den obekantares innehåll. Kronologien är likaledes en sak, som folkdikten sätter sig öfver. Attila († 453), Gundicarius († 437), Hermanaricus († 370), Theodoricus den store († 526), Odovakar († 493), göras alla till samtida. Uppfattningen är hela tiden personlig, och händelserna hänföras alltid till det enskilda lifvet. Striden mellan hunner och burgunder gäller ej ett rike, utan en skatt; folken föra ej krig mot hvarandra, utan Attila lockar Gundicarius till ett gästabud och dödar honom; då Theodoricus den store eröfrar Italien, fördrifver han endast den ränkfulle rådsherren Odovakar o. s. v. Men det som kanske kraftigast bidragit till hjältesagans utbildning och som bestämt hela dess karaktär, är germanernas starka känsla af skuld och straff. Man erkände aldrig ett straff utan en skuld, och i följd häraf slöt man ständigt från värkan till orsak: Gundicarius går under, ergo har han begått ett brott, Attila går under, ergo har han begått ett brott, Sigurd går under, ergo har han begått ett brott. För hjältesagans historia är detta viktigt att fasthålla: undergången är det först gifna, och därifrån sluter man sig till brottet. Jag går nu att mera i detalj söka påvisa riktigheten af dessa allmänna anmärkningar.

Sigurdssagan.

Grundmotivet i Sigurdssagan är antagligen mytiskt, ehuru jag ej vågar afgöra mytens betydelse. Sîfrit (Sigurd Fáfnasbane) eröfrar den stora skatten och befriar jungfrun ur de trollska niebelungarnas våld, men dukar sedermera under för dessa dämoniska väsen, hvilka åter vinna jungfrun för sig, mörda honom och bemäktiga sig skatten. Detta enkla motiv utvecklades vidare. Dämonerna blifva förmänskligade, blifva »hjältar» likt Sîfrit. De

Theodoricus (historikerna), Dêtrîh (Hildebrandslied), Dietrich (Tyskland), þiðrekr (den norska sagan), þiðrekr (Eddan), Didrik (Sverige); Attila (historikerna), Etzel (Tyskland), Atle (Eddan); Wieland (Tyskland), Weland (England), Völundr (Eddan).

gifva honom en trolldryck, hvarigenom han glömmar Prünhilt och förälskar sig i deras syster Kriemhilt. Men därmed att han glömmar Prünhilt, har han ådragit sig en skuld, och hans fall blir i viss mån etiskt motiveradt. Det nästa steget är, att den han svikit göres till ett redskap för hämden. Därför är det Prünhilt, som *genom* niebelungarna dräper honom; hon blir maka till niebelungarnas furste och eggas denne att fälla sin fosterbroder. Därigenom har denne ådragit sig en skuld, och brottet måste gäldas genom hans fall. På grund af denna fordran drefs man att kombinera sagan om niebelungarna med sagan om giúkungarna eller burgunderna. Den närmare anledningen till denna kombination känner man ej, men sannolikt har Müllenhoff rätt i sin förmodan, att orsaken bör sökas däri, att de mytiska niebelungarna och de historiska burgunderna haft samma namn.

I följd af den romerske statsmannen Aëtii baksluga politik angreps burgundernas konung Gundicarius af hunnerna under Attila och tillfogades ett nederlag, hvilket blef så afgörande, att enligt en samtida krönik författares något öfverdrifna påstående »konungen, hela hans ätt och hans folk utrotades». Det är tydligt, att denna märkliga händelse inom kort skulle blifva föremål för germanska folkdikter. Snart inträffade en annan tilldragelse, hvilken var så nära förknippad med den föregående, att folkfantasiens nästan ögonblickligen måste kombinera dem. Burgundernas besegrare Attila dog efter ett vildt dryckeslag, såsom sagan snart visste att förtälja, mördad af sin maka Hildico (deminutivum af Hild). Här fanns således det yppersta tillfälle till kombination. Attila hade nyligen dräpt Gundicarius och nästan utrotat hans folk; en tid därefter faller han, mördad af en kvinna, hvilken snart framstod såsom representant för ett af Attila underkufvadt folk. De båda sagorna flöto samman. Attila blir gift med Gundicarius' syster, lockar svikligen denne och hans bröder till sig, dräper dem och röfvar deras skatt, d. v. s. eröfrar deras rike, men mördas af Hild, hvilken hämnas sina bröder. Därmed äro burgunderna och Attila förenade i en saga. Men dels på grund af namnligheter, dels för att etiskt motivera Gundicarius' undergång, öfverförde man niebelungarnas saga på burgunderna, och sagans gestalt blef således följande. Sífrit vinner skatten och befriar Prünhilt, anländer till burgundernas hof, får där en trolldryck, som kommer honom att glömma den älskade och gifter sig med Kriemhilt, burgundernas syster. Den öfvergifna blir Gundicarius' maka, eggas denne att dräpa Sífrit och bemäktiga sig skatten; Sífrits enka blir Attilas gemål, men Attila, fiken efter Sífrits

skatter, lockar burgunderna till sig, mördar dem, men faller själf för sin makas hand.

Sedan man gifvit Sigurd en eller flere ättmän, vandrar sagan i denna form till Norden. Där sammanknöt man hans historia med sagan om Hermanaricus (se sid. 3). Guðrún (Kriemhilt) hade ej dött efter mordet på Atle, utan för tredje gången gift sig och i detta äktenskap blifvit moder till Svanhild, hvilken redan i Tyskland gjorts till Hermanaricus' hustru. Kombinationen, i Danmark endast antydd, framträder i fullt utvecklad form i den isländska dikten, men är sannolikt ej äldre än 900-talet. I Tyskland är den okänd. På Island (eller i Norge) får sagan ännu ett viktigt tillägg, därigenom att man gör Helge Hundingsbane till Sigurds broder. Undersöker man källorna till kvädena om denne sagohjälte, skall man finna, att grundmotiven ursprungligen äro danska, men att dikterna i deras nuvarande form bero på en själfständig isländsk utveckling af dessa. Saxo har en saga om Helgo, hvilken utgör grundstommen, men ej mer. Denne Helgo faller Hundingus och får därför binamnet Hundingi interemptor (Hundingsbane). Sedermera dödar han äfven Hothbrodus. Därmed äro också likheterna mellan Saxo och isländarna slut, och Saxo har tydligen ej känt de isländska kvädena. Den sköna dikt, hvars fragment vi nu beundra, har ur denna grundstomme utvecklats dels genom beröring med sångerna om Hagbard, Gram, Helge Hiörvarðsson, Volsungarna och Hiaddingarna, dels genom fullkomligt själfständiga nydiktningar. Med anledning af den fornisländska litteraturens böjelse att koppla hop olika släktsagor, blef äfven Helge gjord till medlem af den ryktbara Volsungaätten, men denna kombination är rent isländsk. Tyskarna känna ingen Helge, och Saxos Helgo har ingen förbindelse med Volsungarna. Slutligen kan tilläggas, att den mytiska inledningen till Sigurdssagan, hvarigenom denna sättes i förbindelse med gudavärlden, sannolikt är en nordisk tilldiktning. I Tyskland finnas inga spår af denna episod.

Wielandssagan.

I Tyskland utvecklades sagan vidare genom förbindelse med andra cyklar, först med sagorna om Dietrich af Bern och Ermentrich (Hermanaricus)* samt därigenom ock med sagan om Wieland. Myten om den skicklige konstnären, hvilken fångslas af en hämdgirig konung, men genom sin konst lyckas förfärdiga en flygdräkt, med hvilken han räddar sig, återfinnes äfven hos greker och romare, och det förefaller ej alls osannolikt, att sydgermanerna

* Däremot är, som ofvan nämts, den nordiska förbindelsen mellan Ermentrich-sagan och Sigurdssagan i Tyskland okänd.

lån timer grundmotivet i Wielands-sagan från Dædalus-myten. Emellertid utvecklades denna saga så, att Wieland för att hämnas på den nedrige konungen skändar dennes dotter. I följd här af borde han och konungadottern få en son, naturligen en ryktbar hjälte. På grund af denna fordran lät folkets skapande fantasi Wieland blifva fader till en bland goternas ryktbaraste sagohjältar Vidigoia (Wittich, Vidga). Denne åter hade redan förut gjorts till en af Dietrichs vapenbröder, och härigenom sammanknöts sagan om Wieland med sagorna om Dietrich, Ermentrich och Siegfried. I Tyskland förband man Wielands historia med ännu en saga: man gjorde den skickligaste smeden till den yppersta bågskyttens broder. Men sagan har förmodligen vandrat till norden innan dessa sist nämnda kombinationer ännu blifvit värkställda. Däremot erhöi sagan i norden en egendomlig, af tyskarna ej känd utbildning; den fina inledningen om Volunds unga maka återfinnes nämligen ej utanför norden.

Men under det att själfva sigurdssagan i norden bibehöll sig i ett i det hela ursprungligt skick, underkastades den i Tyskland åtskilliga genomgripande förändringar. Sagorna om Sigurds förfäder bortglömmas fullkomligt; hans egen ungdomshistoria — huru han röfvade skatten och befriade jungfrun — skjutes i bakgrunden; Guðrún, som hämnas sina bröder, blir Kriemhilt som hämnas sin make och förråder sina bröder; den girige och lömske Atle blir Etzel, hvilkens ädla ridderlighet framstår desto bjärtare vid sidan af Kriemhilt's vilda hämndlystnad, och det hela får en modernare, mänskligare och mera feodal karaktär än den nordiska sagan, men förlorar dennas tragiska kraft och mäktiga allvar.

Sigurds sagans
utbildning
i Tyskland.

Då jag nu öfvergår till ett försök att besvara frågan, i hvad mån de i Sæmunds Edda behandlade hjältesagorna (om själfva dikterna har jag förut talat) varit kända i Sverge, bör jag först påpeka, att sägnerna om Helge sannolikt icke förekommit i svenska kväden. De äro rent isländskt-norska produkter och voro ej kända i Danmark. Hvad de öfriga angår, är det af vikt att afgöra, på hvilken väg och vid hvilken tid de från Tyskland vandrat till Island. Om England varit mellanleden, är det mindre troligt, att de äfven varit kända af forntidens svenskar; om vägen gått öfver Danmark, är sannolikheten större, ty det förefaller ej antagligt, att sagor, hvilka varit kända i Danmark och Norge, skulle hafva varit obekanta i det mellanliggande Sverge. Hvad först beträffar Ermentrichsagan, har denna (tydligt med stöd af danska kväden) behandlats af Saxo, och hos honom står sagan, som man kunnat vänta, midt emellan den tyska och den isländska formen.

Sagorna vandra
öfver Danmark
till norden.

Ej håller är det troligt, att sigurdssagan på annan väg kommit till norden. Saxo röjer visserligen ingen direkt bekanskap därmed, men vissa antydningar låta oss likväl förmoda, att den ej varit honom främmande. Dessutom var han *historiker*, och på den grund hade han af ett helt naturligt skäl ingen plats i Danmarks historia för sagans *frankiska* konungar. I hvarje fall kan sagan svårligen hafva vandrat öfver England, ty redan i Beówulf hän-tydes på en för England egendomlig utbildning, hvilken hvarken förekommer i norden eller i Tyskland. I följd häraf återstår endast det antagandet, att äfven denna saga öfver Danmark spridt sig till Norge och Island. Sagan om Vølundr skulle snarast kunna tänkas hafva blifvit bekant genom en engelsk mellanled, men det förefaller lika antagligt, att sagan först blifvit känd i de danska vikingakolonierna i närheten af den franska gränsen.

När vandrade
dessa sagor till
norden?

Den tidpunkt, då öfverflyttningen skett, kan naturligen endast approximativt bestämmas. Den tyska formen af niebelungensagan bör antagligen hafva varit utbildad redan i början af 1000-talet. Men då den nordiska företer en vida äldre gestalt och saknar hvarje spår af den kristendomens och feodalismens anda, som genomgår både Niebelungenlied och den saksiska didriks-sagan, så bör man antagligen rycka den första invandringen tämligen långt tillbaka i tiden, förmodligen redan till 600- eller 700-talet. Detta styrkes ytterligare af ett annat skäl. I sin nuvarande gestalt häntyda sagorna på tvänne olika utvecklings-skeden. De yngre förutsätta redan en förening mellan niebelungensagan och didrikssagan; för de äldre är denna kombination ännu okänd. Men den form, under hvilken namnet Didrik förekommer i dessa yngre sånger (þjóðrekr) hänvisar senast till 900-talet. Efter denna tid skulle namnet hafva blifvit ej þjóðrekr, utan þidrekr. Den äldre och egentliga sagoformationen bör således härröra från en tidigare period, sannolikt från 700-talets början, ty redan i Hildebrandslied är sagan om Didrik satt i samband med Attilas historia. Ermentrich-sagan är senare och har antagligen ej inkommit före slutet af 800-talet. Att Vølunds historia varit känd åtminstone vid midten af 800-talet, framgår däraf, att en berömd dansk vikingahöfding finnes hafva burit hans namn, hvilket svårligen kan förklaras annat än under förutsättning, att själfva sagan varit bekant.

Jag vänder mig nu till de skäl, hvilka direkt tala för, att sagorna om Vølundr, Sigurd och giúkungarna behandlats i fornsvenska kväden. Beträffande Jormunrekr (Ermentrich) måste man hufvudsakligen nöja sig med den allmänna sannolikheten,

att en i Danmark och Norge känd saga också varit bekant i Sverige.

Det kanske viktigaste vitnesbörd, vi äga rörande vår äldre litteratur, finnes i prologen till *Þidreks saga*: »men danskar och svenskar veta härom (om *didrikssagan*) att berätta många sagor, men en del hafva de behandlat i sina kväden, med hvilka de underhålla framstående män. Många dylika sånger kvädas nu, hvilka för länge sedan voro sammansatta efter denna saga. Norröna män (isländare och norrmän) hafva samlat en part af sagan, delvis i poetisk form. Därvid är först att framhäfva: om Sigurd Fáfnesbane, völsungar och niflungar samt om Velent smed och hans broder Egill.» Såvidt jag kunnat finna, har författaren med dessa ord sagt: att svenskarna hade många *sagor*, antagligen om de flesta i *Þidreks saga* behandlade episoderna; att en del af dessa förelåg i versifierad form; att *många* af dessa kväden voro gamla, eller åtminstone föreföllo att äga ett ålderdomligare utseende, och att således åtskilliga andra ej ägde samma forna karaktär; att norröna män hade samlat en — som det synes — mindre del af dessa, ungefär de samma som de i *Sæmunds edda* upptagna; att någon af svenskar värkstäld samling var honom obekant. Härvid förtydjar att uppmärksammas, att prologförfattaren särskildt framhäfver svenskarnas (och danskarnas) rikedom på dylika kväden och tyckes anslå denna högre än isländarnas. Då han såsom hos de senare kända blott upptager ungefär de från *Sæmunds-edda* bekanta dikterna, förefaller det antagligt, att han i Sverige hört kväden äfven om andra delar af sagan, exempelvis om *Þidrekr* och *Erminrekr*. Detta vinner bekräftelse af några yttranden i själfva sagan, i hvilka han framhäfver »väringarnas» * kännedom om dessa båda sistnämnda sagor. Dessa svenska kväden voro dels yngre, dels äldre. Med detta påstående kan författaren enligt min tanke endast hafva haft följande mening: en del af dessa kväden voro stafrimmade, en del folkvisor, ** ty såsom norrman måste han hafva betraktat folkvisan såsom en modern diktform i förhållande till den äldre stafrimmade dikten. Att stafrimmade dikter då ännu voro i bruk — ehuru såsom rester af en äldre teknik —, veta vi af Saxo och isländarna, och att folkvisor just vid denna tid började vinna större terräng, skall jag i det föl-

Prologen till
Þidreks saga.

* »Väringar» betyder eljest den hufvudsakligen af svenskar bestående livvakten i Byzantium, men står här tydligen såsom en beteckning för alla de tre skandinaviska folken.

** Härvid tager jag folkvisa såsom ett metriskt begrepp, i motsats mot den stafvelseräknande och stafrimmade eddadikten.

jande söka visa. Såsom resultat hafva vi således att anteckna, att svenskarna vid midten af 1200-talet ägt en mängd stafrimmade kväden om Völundr, Sigurd och giúkungarna, antagligen äfven om þidrekr och mähända om Erminrekr.

Folkvisor
om Sigurd.

Ännu äga vi ett par folkvisor, som af några ansetts häntyda på dessa förlorade dikter. Griðesspá, sådan den nu föreligger i Sæmunds Edda, är ett mycket sent kväde, men genom jämförelse med en tysk dikt (der hürnen Siegfried) kan man ungefärligen rekonstruera dess ursprungliga innehåll. Ur denna äldre nu förlorade sång har en nordisk folkvisa utvecklats, hvilken återfinnes i Norge, Sverge och Danmark. Af dessa äger den norska visan den ojämförligt ursprungligaste formen, och det förefaller därför rimligare att antaga den svenska visan såsom en variant af den norska än såsom en ättelägg af ett svenskt, stafrimmadt kväde. Äfven folkvisan om Sven Felding är mähända, såsom Bugge förmodat, en fördärfvad nutidsättning af något gammalt kvädé rörande Sinfiotle, Sigurds broder, men vi kunna numera hvarken afgöra, hvar detta ursprungligen hört hemma eller från hvilken forndikt visan härstammar. Af dessa folkvisor kan man således ej draga några viktiga eller säkra slutsatser.

Sigurdsristningar.

Bättre insikt lemna oss några ristningar, i hvilka delar af sigurdssagan äro framställda. Dylika förekomma både i Norge, på Island och i Sverge. De norska äro vanligen träskulpturer och således konstnärligare och tydligare; i följd häraf kunna de ofta förklara de svenska, hvilka betraktade såsom enastående ej sällan skulle gäcka våra tydningsförsök. Den viktigaste svenska ristningen är utan gensägelse den, hvilken förekommer på Ramsundsbarget i Södermanland. Underst ser man Sigurd, hvilken med sitt svärd genomborrar draken; inom själfva slingan märka vi Sigurd, hvilken öfver elden steker Fáfners hjärta, samt för det brända fingret till munnen. Därigenom förstår han fåglalåt, och den omtänksamme konstnären har förtydligat detta genom att i det bredvid stående trädet afbilda de tvänne foglarna, hvilka för honom yppa Regens förräderi. Som bekant har detta till följd att Sigurd dräper Regen. Längst till vänster se vi också denne med afhugget hufvud. Hans yrke har förtydligats genom en hammare, en tång, en blåsbälg och ett städ. Vid trädets fot ser man Grane, klöfjad med Fáfners skatt. Strax ofvanför hammaren har afbildats ett djur, hvilket förefaller ganska gåtfullt, men som af Sæve troligen rätt tolkats såsom Otr, Fáfners och Regens broder. På den i närheten belägna Gökstenen har samma ristning upprepats i en klumpig kopia.

Ramsundsbarget
och Gökstenen.

Sigurdsristningen & Ramsundsristning.

Dessa båda afbildningar, hvilka antagligen härröra från förra delen af 1000-talet, äro af största vikt, ej blott därför att de visa oss, att sigurdssagans första del varit bekant i Sverge, utan äfven därför att vi här af finna, att den varit känd i ungefär samma form som hos isländarna, ja, framställningen kan nästan betraktas såsom en illustration till den isländska Fáfnesmål. Men här af må man icke draga den säkerligen förhastade slutsatsen, att just den af oss kända isländska dikten föresväfvat den svenske stenristaren. På Island behandlades denna händelse säkerligen i flere dikter, och det nu bevarade kvädet kan enligt min mening ej anses annat än såsom en samling fragment ur olika paralleldikter, behandlande samma tilldragelse. En norsk träskulptur visar oss också en annan parallelldikt. Den är i det hela öfverensstämmande med den svenska ristningen, men under det att Sigurd där i likhet med Fáfnesmåls framställning steker ormens *hjärta*, så visas i den norska afbildningen — i enlighet med den senare tradition, som upptagits i *pidreks saga* —, huru han kokar ormens *kött*. En annan antydan om paralleldikter äga vi i foglarnas antal: Fáfnesmål har sju, den dikt, som legat till grund för *Volsungasagan* sex, den norska skulpturen tre, men de kväden, från hvilka *Snorra-Eddan* och den svenske runristaren utgått endast två. Emellertid måste öfverensstämmelsen hafva varit så stor, att den isländska och den svenska dikten väl ej afvikit mer från hvarandra än t. ex. en svensk och en dansk modern folkvisa rörande samma ämne. Detta ger oss en berättigad anledning att förmoda, att *ungefär* samma sånger om *volsungar* och *giúkungar*, hvilka varit kända på Island, också förekommit i Sverge i en i det hela liknande form. En skillnad bör dock hafva existerat. I sin nuvarande gestalt röja de isländska dikterna ett starkt intryck af norrmännens vikingafärder i västern; spår af skotsk eller irisk kultur och geografi märkas här ej sällan. Ett dylikt inflytande kan ej gärna antagas för dessa svenska dikter, då de rimligtvis från Danmark och ej från Norge vandrat till Sverge, antagligen redan i en tid, liggande före vikingatågens början.

Öfriga Sigurds-
ristningar.

Öfriga ristningar rörande *volsungasagan* äro ej många. I Jämtland lär — enligt Stephens' uppgift — hafva anträffats en dopfunt, på hvilken afbildats Gunnar i ormgropen. Samma historia förekommer antagligen äfven på en annan dopfunt, hvilken tillhört Norums kyrka i Bohuslän. Några runstenar (*Bautil* nr. 1069, *Dybeck fol. I 122*) afse måhända samma episod, ehuru denna i så fall väl endast framträder såsom ett ornamentalt motiv. Säkrare äro tvänne uppländska stenar, den ena från *Dräfle* (*Altuna socken*,

Dybeck fol. I 292), den andra från Ramsjö (Hvitinge socken, Dybeck fol. I 278). På Dräfle-stenen ser man öfverst Sigurd genomborrande draken och strax nedanför en springande figur, hvilken håller en ring i sin hand och af Stephens tolkats såsom dvärgen Andvare, från hvilken den skickelsedigra ringen först röfvades. Denna tolkning stöter likväl på åtskilliga svårigheter och stödes ej af någon norsk afbildning. Jag förmodar därför, att figuren föreställer budbäraren Vinge, hvilken lockar giükungarna till Atles hof, där döden väntar dem. Detta förslag vinner kanske bekräftelse af Ramsjö-stenen. Midtfiguren är här Sigurd, såsom vanligt framställd i det ögonblick han underifrån dräper Fáfner. Till höger synes samma springande figur som på dräflestenen, fast här utan ring; till vänster ses en liggande man, hvilken att döma af de norska ristningarne bör föreställa Gunnar. Det hårda materialet afhöll naturligen den primitive konstnären från hvarje något så när utförlig komposition. Likväl har han säkerligen haft en i viss mån episk uppfattning af sitt ämne. Först hafva vi dråpet på Fáfner, genom hvilket den olycksbringande skatten kom i människohänder. Sagans mellanliggande led nödgades ristaren öfverhoppa, och han fäste sig därför blott vid slutpunkten; huru skatten orsakar giükungarnas död. Denna tanke återgaf han genom en framställning dels af Gunnar i ormgropen, dels af budbäraren Vinge, hvilkens svek medförde giükungarnes undergång.

Rörande Völunds historia äga vi inga fullt tillförlitliga underättelser från denna tid. Vål hafva vi angående honom en vidt utbredd folktradition, som visserligen härrör från medeltiden, men såvidt jag funnit utgår från lågtyska folkvisor, hvilka förut på 1200- eller 1300-talet öfver Danmark vandrat till Sverige. Likväl synes det ej oantagligt, att den i Eddan bevarade dikten från Sverige spridt sig till Norge och därifrån till Island. För denna hypotes talar, att åtminstone samlaren af edda-kvädena tänkt sig sagan lokaliserad i Sverige. Níðodr säges vara konung i Sverige, »fjarran från Rhens fjäll», såsom själfva kvädet uppgifver. Völundr smider sina ringar vid Ulfsjön, belägen i Ulfdalarna. Sammanställer man detta dels med den ofvan anförda uppgiften i Þidreks saga, dels med följande sägen, kan ej nekas, att man måste anse det nästan bevisadt, att ett mot den isländska dikten svarande kväde verkligt existerat i Sverige. Dybeck berättar nämligen: »I sjön Götmar (Småland) ligger en ö, Gullholmen, som enligt anteckning på en karta från början af 1700-talet fordom haft namn af Bågön, (Baugön: Ringön). En annan liten ö i sjön heter Silfverholmen. Nära intill denna trakt, i samma socken, går en dal åt sjöarna

Völundssagan.

Göten och Rammen, och där ligger byn Ulfvedal, som gifvit en del af socknen namn af Ulfvedalsgränd och vägen från skärgården till stora landsvägen benämningen Ulfvedalsvägen. Vid sjön Göt-marn är gården Vällehorfva, förbi hvilken en liten bäck rinner ned i sjön. Bron däröfver kallas i en kartbeskrifning Verlebro. Vid sjön såges i forntiden hafva bott en namnkunnig smed vid namn Silfver-nagel, hvilken, när han ville, gick in i fjällen och tog guld, som där satt som långa stänger, hvaraf han förfärdigade smiden.» Denna tradition är tydligen i öfverensstämmelse med den isländska dikten, men kan däremot ej förklaras ur þidreks saga eller några på lågtyska original beroende folkvisor. Vidare synes mig denna bestämda lokalisering, som äfven återfinnes i den isländska dikten, tala för, att sagan varit tämligen bofast i Sverge, ty det är tydligen endast *mycket* populära dikter, hvilka af folkfantasiens lokaliseras.

Didrik af Bern.

Om Didrik af Bern har, som bekant, den rent isländska dikten ej bevarat några sånger. Likväl tror jag, att dylika funnits både på Island och i Norge, Sverge och Danmark. Sagan var i Tyskland populärare än völsungasagan, och det förefaller därför knapt tänkbart, att den icke likt denna också vandrat till norden. Jag vänder mig därför till de skäl, hvilka tala för stafirimmade didrikskvädens existens i Sverge. Först hafva vi naturligen vitnesbördet i þidrekssagan. Ett annat bevis kan hämtas från Rökstenens inskrift. I det versifierade fragmentet förekommer nämligen skaldeomskrifningen: skate mæringa = mæringarnas furste. Nu förekommer folknamnet mæringar så vidt man vet blott en gång inom literaturen, nämligen i den angelsaksiska dikten Deórs klagan. Då Didrik vistades i landsflykt hos Attila, bodde han i »Mæringa burg». Denna omskrifning tyckes således förutsätta sagan såsom bekant. Ett tredje skäl kan måhända hämtas från den danska och den isländska framställningen af Hildebrandssågen. Ehuru i en från de tyska dikterna mycket afvikande form, finnes denna sägen både hos Saxo och i en isländsk saga, Ásmundar saga kappabana. Båda dessa framställningar äro tydligen oberoende af hvarandra, men båda utgå bevisligen från äldre kväden. Slumpen har gjort, att ett par rader af en för båda gemensam dikt har bibehållit sig. Saxo har:

Danica te tellus, me sveticus edidit orbis.
Drot tibi maternum quondam distenderat uber;
hac genetrice tibi pariter collacteus esto.

(Danmark fostrade dig, men svearnas jord var min hembygd.
Ymniga bröstet en gång dig moderligt räktes af Drot;
när utaf henne jag blef och ständigt skall blifva din broder.

Detta är obestriddligen blott en parafras af ett danskt original, som på isländska ljudit såsom i sagan:

pik Drótt of bar	Dig födde Drota
af Danmørko,	i Danmark,
en mik siálfan	men mig själf
á Svíþjóðo.	i Svítíod.

Häraf framgår, dels att denna sägen behandlats i danska och norska kväden, dels att sagan i *bägge* landen betraktades såsom en i viss mån svensk hjältedikt. Är det då antagligt, att dessa kväden ej varit kända i det rike, hvilket genom sitt läge utgjorde en naturlig föreningslänk mellan dansk och norsk kultur, och där sagan dessutom var lokaliserad? Några svenska runristningar kunna antagligen gifva ett nytt stöd åt denna åsikt. I þidreks saga berättas om konung Hertnid att han under en jakt i skogen påträffat en drake, hvarvid »draken tog honom i sina klor och flög bort med honom till en djup dal». På en uppländsk sten (Harg, Odensala socken, Dybeck fol. II 218) ser man en ridande man och en öfver honom sväfvande väldig flygdrake, hvilken med sin klo just vidrör hans hufvud. I fortsättningen af denna historia berättas, att konung Didrik i skogen påträffar ett lejon i strid med en drake eller orm. På en isländsk dörr, hvilken antagligen omkring 1150 skulpterats i Norge, finnes denna episod afbildad. Man ser ormen, slingrad kring lejonet, och Didrik ridande mot odjuret. På en uppländsk sten (Söderby, Arnö socken, Dybeck, fol. I 78) har samma händelse måhända föresväfvat ristaren. Öfverst ser man en ridande krigare med draget svärd och under denne ett egendomligt djur, hvilket icke kan vara en häst. Kring detta djur slingrar sig en orm, hvilken likväl fått en tämligen ornamentalt behandling. I Tyskland förekommer denna saga visserligen ej förr än på 1200-talet, men, som det vill synas, utgår den från en vida äldre myt. När denna förbands med Didrikssagan, är obekant. Emellertid medger jag gärna, att dessa öfverensstämmelser kunna vara tillfälliga.

Men äfven andra sagor hafva förmodligen varit bekanta i Sverge. Hufvudepisoden i den — i sin nuvarande gestalt säkert isländskt-norska — Hervararsagan återfinnes ehuru i något afvikande form också hos Saxo, hvilken här tydligen stöder sig på gamla danska kväden. Men hos Saxo är Arngrimus en »svensk kämpe», och äfven i den isländskt-norska sagan har Sverge ursprungligen varit Arngrimssönernas hemland, ehuru detta tämligen omotiveradt flyttats till Hålogaland. I sagan friar kämpen till Upsala-konungens dot-

Hervararsagan.

ter, och i den afgörande striden segrar den svenske hjälten Hjalmar. I följd häraf skulle det onekligen vara egendomligt, om denna episod, som i viss mening kan sägas utgöra ett förhärlikande af svensk hjältekraft och som lokaliserats i Sverige, blott varit känd i de båda öfriga skandinaviska landen. Att denna saga återfinnes i flere folkvisor, betyder däremot intet, ty dessa — ehuru diktade kanske redan på 1100-talet — utgå sannolikt ej från äldre staf-rimmade svenska kväden, utan från färöiska rimur.

Beowulf.

En annan stor hjältedikt, det angelsaksiska kvädet om Beowulf, har förmodats bero på svenska fornsånger. Anledningen härtill har varit, att man fattat det folk, Geátas, hvars kämpe Beowulf var, såsom identiskt med de svenska götarna. I följd häraf borde naturligen de sånger, i hvilka han firats och som legat till grund för den angelsaksiska konstdikten hafva varit sydsvenska kväden. Emellertid håller denna åsikt ej längre streck, sedan Fahlbeck med slående klarhet uppvisat, att Geátas ej afser götarna utan jutarna. Kvädena tillhöra således de senare, ej de förra. Men å andra sidan bör man fasthålla, att Beowulf utgör en sammanarbetning af flere folkdikter, hvilka haft föga eller intet samband med hvarandra. Nu skildrar dikten ej blott den geátiska kämpen Beowulfs historia, utan behandlar äfven några rent svenska händelser, hvilka nästan sakna alt sammanhang med hjälten egen historia. Dessa måste nödvändigt tänkas först hafva behandlats i svenska kväden, hvilka sedermera vandrat till Danmark och därifrån till England. Men äfven kvädena om Beowulf voro förmodligen kända i hela norden. Dennes historia sammanhänger nära med Sverges. Hans frände och efterträdare Vígsláf tillhör Vægmundingarnas svenska ätt. Den viktigaste episoden i hjälten lif, hans strid med Grendel och dennes moder, har i norden bibehållit sig i en mängd traditioner och folkvisor, hvilka naturligen icke utgå från den angelsaksiska dikten. Den bekanta, omkring år 1300 författade isländska Grettes-sagan, som i sin nuvarande form är sammansatt af flere olika beståndsdelar, har såsom en isländsk sägen upptagit och till Gretters person knutit en trollstrid, hvilken tydligen ingenting annat är än en variation af Beowulfs äfventyr. I en annan form förekommer samma saga i Orms þáttur Stórolfssonar, och denna eller en därmed sammanhängande tradition utgör utgångspunkten för tvänne svenska folkvisor (Arwidsson nr. 8, 9.) Förmodligen sammanhänga ock den danska Gravelsvisan, den svenska sången om kämpen Hake, den norska folkvisan om Ásmund Fregdegævar, och den färöiska Jallgríms kvedi

med Beówulfsdikten. Detta synes mig tillräckligt bevisande för en öfver hela Skandinavien utbredd tradition.

Ragnar Lodbróks saga, hvilken dels förekommer hos Saxo Ragnar Lodbrók. dels hos isländarna, innehåller troligen en svensk episod. Som Steenstrup öfvertygande visat, är Ragnar Lodbrók en historisk person, hvilken lefvat i midten af 800-talet. Från de danska vikinganästena på Frislands kust hemsökte han och hans söner både Frankrike och de brittiska öarna samt trängde t. o. m. ända till Spanien och Marocco. Kring dem bildade sig snart en poetisk tradition, hvilken naturligen företrädesvis var dansk. Men en episod härstammar sannolikt från svenska dikter. Bland Ragnars söner upptages äfven Hvitsärk, hvilkens värksamhet förlägges till Ryssland. Nu gingo som bekant danskarnas härfärder hufvudsakligen mot väster, svenskarnas mot öster, ehuru väl naturligen en dansk kunde deltaga i ett ryskt tåg likaväl som en svensk i en engelsk vikingafärd. Men hufvudmassan utgjordes i England af danskar, i Ryssland af svenskar. Slumpen har gjort, att den ryske historikern Nestor i sin krönika upptagit en skildring af samma äfventyr, hvilka af Saxo och isländarna berättas om Hvitsärk. Men hos honom synas höfdingarna Oskold och Dir, som motsvara Hvitsärk, hafva varit svenskar. Så mycket torde åtminstone få anses säkert, att hvarken Ragnar eller hans söner företagit några färder till Ryssland. Antagligen böra vi därför tänka oss förloppet så som Storm. Denne skrifver: »Jag anser därför Hvitsärk vara den samme som antingen Oskold eller Dir, ty Hvitsärk synes icke vara ett verkligt namn; snarare är det liksom (Ivar) Benlös, (Björn) Järnsida, (Sigurd) Ormöga ett *tillnamn* på en af de varägiska hjältarna, hvilket därefter trädt i namnets ställe. Men Oskold och Dir voro »ryska»* bojarer, d. v. s. svenska jarlar, antagligen såsom andra »ryska» höfdingar från Upland; och den omständigheten, att en dansk sägen genealogiskt knutit dem till en dansk konunga- och vikingafamilj, är för oss ej bevisande. Om en svensk visa om Hvitsärks (Oskolds eller Dirs) bedrifter i Ryssland och sorgliga död vandrat till Danmark, måste den där af sig själf knytas till den likartade sagokretsen om Lodbrókssönerna, och Hvitsärk måste då naturligen blifva dessas broder.» Denna hypotes har alla kriterier på att vara sann. Liksom de danska vikingafärderna framkallade en poetisk tradition, besjöngo antagligen också

* »Ryssar» (Rhôs) var ursprungligen ett af slaverna åt svenskarna gifvet namn. Därigenom att en »rysk» (= svensk) ätt bemäktigade sig väldet i Ryssland, öfvergick namnet till de nuvarande slaviska ryssarna. »Ryss» är samma ordrot som ingår i vårt Roslagen.

svenskarna sina bedrifter i Ryssland, men i likhet med vår öfriga fornliteratur hafva de flesta af dessa kväden spårlöst försvunnit. Att en parafras af just dessa sånger bevarats, beror därpå att de förirrat sig in i en annan, större och besläktad hjältedikt.

Starkaðr.

Måhända är äfven en annan hjältesaga till sitt första upphof en svensk dikt. Vikingatågen med deras förvildande inflytande framkallade en på samma gång frånstötande och mäktigt gripande sagogestalt, den ensamme, råde yrkeskrigaren, hvilken utan fosterland eller fränder, likt en vikingatidens Ahasverus af ett oblidligt öde drifves från kamp till kamp. »Starkaðr skall vara den siste af sin släkt, men lefva i tre människoåldrar och öfva ett nidingsvärk i hvarje; han skall alltid hafva de bästa vapen, men aldrig äga land eller jord; alltid hafva guld i öfverflöd, men aldrig nöjas med hvad han har; segra i hvarje strid, men också såras i hvarje; blifva den störste skald, men glömma sina egna vers; blifva hedrad af stormän, men hatad af allmogen.» I sin nuvarande form och utbildning är denna saga antagligen dansk; Saxo har med stöd af flere danska sånger författat hans historia, men ursprungligen härstammar också denna saga från Sverige. Det är Müllenhoff som påvisat detta. I Bråvallaslaget kämpar Starkaðr på svenskarnas sida; i östern utför han de bedrifter, hvilka företrädesvis öfvats af svenska krigare; till Danmark kommer han alltid *från* Sverige. »Den danska sången och sagan — säger Müllenhoff — betraktade därför det svenska konungahofvet i Upsala såsom hjälten egentliga och ständiga uppehållsort, hvarest han säkert stod att finna, när man behöfde honom, eller hvarifrån han själf skyndade, då hans närvaro i Danmark syntes honom nödvändig. Men detta betyder ingenting annat, än att den danska sagan och diktningen om Starkaðr erkände den svenska såsom den äldre». Själf intygar också Saxo, att Sverges alla landskap voro uppfyllda med ryktet om Starkaðs bragder. Ännu vid 1200-talets början tyckas således Starkaðsdikter hafva ljudit i Sverige likaväl som i Danmark.

Ynglingasagan.

Jag vänder mig nu till den literaturhistoriskt kanske mest svårförklarade sagan, Ynglingasagan, hvilken som bekant inleder Snorre Sturlosons arbete Heimskringla. Ynglingasagans författare är antagligen Are Fróde, Islands förste historiker (1067—1148), och Snorre har troligen — med ledning af den s. k. Oplandska krönikan och den nu förlorade Skiöldungasagan — blott bearbetat Ares gamla saga. Såsom sin källa uppgifver författaren Ynglingatal, en genealogisk hofdikt af Þjóðólfr hinn hvinverske, hvilken lefde i början af 900-talet. Men härvid möter oss den största svårigheten. Sagan, hvilken utger sig för en prosaisk parafras af

þjóðolfs verser, innehåller flera uppgifter, hvilka icke återfinnas i dikten. Den enklaste lösningen af denna motsägelse vore väl att antaga, att Are eller Snorre af egen fantasi tillfogat dessa uppgifter. För några fall kan väl denna förklaring vara tillämplig, men svårligen för de flesta. Å andra sidan har äktheten af þjóðolfs verser starkt ifrågasatts; den utmärkte filologen Jessen har t. o. m. bestämdt förnekat den. Nu vet man, att en stor mängd af de i sagorna inströdda verserna äro senare fabrikat, och Vigfússon har nyligen framkastat den högst sannolika hypotesen, att de flesta af de i äldre historiska arbeten anförda dikterna äro moderna omskrifningar af äldre original. Betraktar man den ytterst konstlade stilen och de många för 900-talets början väl moderna bilderna, ledes man lätt till den tanken, att Ynglingatal, den tiden Are använde denna dikt som källa, innehållit alla de i hans arbete anförda uppgifterna, men att dessa citerade verser sedermera omskrifvits af en modern skald för att bättre motsvara den nyare tidens ästetiska smak.

Antager man denna förklaring, återstår likväl frågan: huru skola vi betrakta denna i Ynglingasagans parafras bevarade dikt? Att de norska konungarna härstammat från Sverge, är i sig föga troligt, och denna genealogi är tydligen en af hofpoetens egna hugskott. Författaren af Ynglingatal förför här antagligen på samma sätt som Saxo. Framför sig hade han en mängd gamla kväden; dessa sökte han sätta i ett genealogiskt sammanhang, och han lyckades också såsom Saxo, d. v. s. han fick ett arbete, som stod på gränsen mellan fabulerad historia och folklig hjältedikt. Det blef historia i samma mån dessa äldre folkdikter haft ett historiskt underlag, men dikt i de punkter, där dessa varit mytiska eller fritt omdanadt det historiska materialet. Ur dessa äldre, delvis historiska, delvis fritt uppfunna dikter gjorde han ett utdrag, som upptogs i den lärda genealogiska dikten. Ett epos kan man därför ej kalla hans arbete. Snarare skulle man kunna säga, att det består af fragment af flere dylika, men fragment endast i den mening, att det innehåller *hänsyftningar* på förlorade kväden. Då trollkvinnan Huldr spår, att släktmord ständigt skall följa i Vísburs ätt och kedjan blifva till bane för släktens yppersta hjälte; då sedermera smycket vållar Agnes död, och bröderna Erik och Alrik, Alf och Yngve dräpa hvarandra, så hafva vi säkerligen en antydning om en nu förlorad släktsaga, af hvilken några led råkat in i þjóðolfs genealogi. Hänsyftningar på andra dikter möta oss i sagorna om Fjölner, Vanlande o. s. v. Betydelsen af Ynglingasagan är således den, att den gifver oss anvisning på en

mängd svenska hjältedikter, hvilka nu gått förlorade, men den gifver oss endast en mycket bristfällig kunskap om dessa. »Den genealogiska formen för Þjóðolfs kväden — säger Geijer — är så litet tjänlig för uttrycket af något slags poetisk enhet, att, om denna icke dess mindre genomlyser, det snarare måste vara därför, att den icke kunnat helt och hållet utplånas, emedan den fanns i de sånger, ur hvilka skalden hämtade sitt ämne.» Att dessa dikter ursprungligen varit svenska, lider intet tvifvel, ty de behandla svenska händelser och svenska myter. Också i Beówulf återfinna vi åtminstone några af de i Ynglingasagan vidrörda sagnerna (striden mellan Ále och Adils), och äfven där förläggas dessa till Sverge. Men antagligen har Þjóðolfr ej fått dessa svenska hjältedikter ur första hand. Den omständigheten, att de svenska konungarna så ofta besegras af de danska, gör det sannolikt, att Þjóðolfr hufvudsakligen stödt sig på en dansk tradition. Att han på ett eller par ställen tyckes åberopa svenska kväden, tror jag ej hafva mycket att betyda. I hans mun är detta troligen endast ett poetiskt uttryckssätt, och förmodligen kände han de svenska kvädena blott i den form de fått, sedan de vandrat till Danmark.

Härmed har jag afslutat min framställning af hjältediktens historia, och det återstår blott att tillägga några ord om den öfriga literaturen i Sverge.

Svensk
skaldepoesi.

Som bekant ägde den isländska literaturen vid sidan af de förut omtalade folkliga dikterna äfven en mera lärd skaldepoesi. Skilnaden mellan dessa båda diktarter är i själfva verket endast graduell. En s. k. eddadikt som Hymeskviða äger fullt ut lika många och lika konstlade omskrifningar som mången skaldedikt. Bestämdt oriktigt är det att räkna den lärda dikten såsom en senare utveckling af folkdikten, åtminstone såvida man med den sistnämnda afser den af oss kända. Bägge tyckas hafva trivits vid hvarandras sida på samma sätt som en folkvisa vid sidan af en lärodikt, en bellmanssång bredvid en pseudoklassisk elegi. Denna skaldediktning, som förmodligen uppstått genom nordmännens beröring med den iriska poesien, utöfvades älst i Norge, men öfvergick snart till en uteslutande isländsk konstgren. Har någon skaldepoesi funnits i Sverge? På den öländska Karlevistenen finnes inristadt ett kort poem, hvilket obestriddligen är ett rent skaldekväde, men att döma af inskriften är den författad af danska, ej af svenska vikingar. Att professionelle svenska skalder funnits, tyckes likväl framgå af några runristningar. En (Hillersjö, Uppland) säger sig nämligen vara författad af Torbjörn skald; på

en annan nämnes Odd skald. Men icke ens en antydning om en svensk skaldedikt har bevarats, och det finnes all anledning att tro, att denna konstart aldrig till någon nämnvärd utsträckning varit i Sverige utöfvad. Däremot ger oss den isländska förteckningen Skáldatal underrättelse om, att isländska hofpoeter ofta vistats vid de svenska konungarnas hof, och sagorna öka ytterligare denna lista. Som den *förste* skalden nämnes Brage den gamle, hvilkens person måhända är historisk, men hvilkens dikter säkerligen äro yngre fabrikat; såsom den *siste* Sturla Þórðarson, Snorre Sturlosons berömda brorson, hvilken om Birger Jarl Brosa diktade en Birgesflokkur och en Birgesdrápa, hvilka båda dikter likväl numera äro förlorade. Äfven andra berömda skalder såsom t. ex. Gunnlaugr Ormstunga, Sighvatr skáld och Hallfreðr Vandrættaskáld uppehöll sig tidtals i Sverige.

Men de isländska skalderna voro ej blott lärda hofpoeter; i Svenska sagor. kanske ännu högre grad voro de sagoberättare. Denna böjelse att *åhöra* sagor var säkerligen ej en egendomlighet blott för isländarna; öfveralt vid de nordiska hofven var sago mannen en gärna sedd gäst, och en normannisk dikt underrättar oss, att ännu bland de danska och sydsvenska eröfrarna af Normandie lefde denna kärlek till sagan med oförminskad kraft. Att svenskarna genom dessa hofpoeter blefvo bekanta med flera af de isländska sagorna, får väl hållas troligt, men däremot förefaller det mindre sannolikt, att de själfva i någon betydande mån berättat eller författat sagor. Någon utvecklad dansk sagoliteratur fanns antagligen ej, ty i så fall hade väl Saxos historia haft ett annat utseende; någon rent norsk saga fanns ej häller, och intet gifver oss anledning att i detta fall ställa svenskarna framför danskar och norrman. Ej ens för de partier i Heimskringla, i hvilka Snorre vidrör svenska förhållanden, stöder han sig på en svensk tradition. Om Ynglingasagan har jag redan talat, och för tvisten mellan Olof skötkonung och Olof den helige är hans källa isländska berättelser. Detta framgår — såsom Storm visat — bland annat däraf, att han låter den svenska konungen döma efter norsk rätt. Emellertid var Snorre själf på ett besök i Sverige år 1219, hvarvid han uppehöll sig i Västergötland hos lagman Eskil. Några svenska sagor medförde han visserligen ej såsom utbyte af denna resa, men ett yttrande hos honom i Olof den heliges saga låter oss likväl ana så mycket, att en svensk tradition om Olofs berömda reträtt ur Mälaren ännu vid 1200-talets början fanns vid friskt lif. Med ledning af denna berättigar nämligen Snorre en uppgift hos en af sina föregångare. Andra isländska sagor finnas

visserligen, hvilka beröra Sverge, men de äro få och deras svenska upphof är ofta tvifvel underkastadt. Hróa þáttr heimiska (sagan om Hróa den dåraktige) är i sjålfva værket ej annat än en bekant novell, hvilken återfinnes i Tusen och en natt med flere stållen och endast händelsevis förлагts till Sverge; Hauks þáttr hábrókar (Hauk hábróks saga) är en högelingen fantastisk berättelse, hvilken snarare är skrifven från anti-svensk synpunkt; Styrbjarnar þáttr sviákappa (den svenske kåmpen Styrbjórns saga) åger väl ett værkligt historiskt värde, men beror nåppe-ligen på en svensk tradition.

Den visserligen mest fantastisk, men till sitt upphof säker-ligen mest svenska sagan är Ingvars saga Viðforla. En mångd svenska runstenar underråtta oss nåmligen om ett af Ing-varr företaget krigståg mot öster. Att detta ej aflupit utan stor manspillan, visas af de talrika minnesstenarna, hvilka naturligen endast rests åt höfdingar eller andra framstående män. Kors-tecknen på stenarna säga oss vidare, att de svenska krigarna varit kristna. Alt detta är i öfverensståmmelse med sagan, och sjålfva skildringen af krigståget är åtminstone hvad det geografiska angår till sina hufvuddrag sann. Den grekiske författaren Konstan-tinus Porphyrogennetos har nåmligen lemnat en skildring af »rhós (svenskarna), som komma från Ryssland till Konstantinopel med sina båtar». Denna fullt autentiska berättelse motsvarar så pass noga framställningen i Ingvars saga, att man måste antaga den senare såsom ursprungligen affattad af ett ögonvitne. Sjålf upp-gifver sagan, att den i yttersta hand förskrifver sig från en köp-man, hvilken hört den vid det svenska hofvet. Denna och andra uppgifter om författarskapet kunna väl med fog anses ganska tvifvelaktiga, men sannolikt är, att sagan till sin historiska grund-stomme beror på en svensk tradition, ehuru denna genom åtskil-liga islåndska sagoberåttares fantasier blifvit mer än skåligt för-dårfvad. Någon rent svensk saga från denna tid finnes ej, om man undantager den lilla Gutasagan, hvilken skildrar Gottlands första bebyggande och öns ålsta öden. Sagans nedskrifningstid anses af Schlyter ej kunna sättas långre tillbaka i tiden än 1318, men å andra sidan grundar den sig på vida äldre sårner. Några inströdda verser låta oss också ana, att de fåtaliga svenska sagor, hvilka måhånda funnits under denna tid, haft ungefår samma an-ordning och form som de islåndska.

Lagar.

En literatur, hvilken dåremot med bestämdhet går tillbaka till den hedniska forntiden, är våra lagar. Ånnu den kristna Väst-göotalagen har utan att märka det bevarat det hedniska edsformu-

läret: »Sva se mer gud hull» (så vare mig gudarne hulde), och både Västgöotalagen och Uplandslagen intyga själfva sina hedniska anor. Den förste västgöotalagmannen säges hafva varit hedningen Lumber, »och efter honom äro Lums lagar uppkallade, därför att han påstås hafva upptäckt och gjort en stor del af våra lagar.» Äfven Uplandslagen förklarar sig vara en revision af en hednisk lagsamling, härstammande från hedningen Viger spa. Det är föga sannolikt, att dessa hedniska lagar någonsin varit i skriftlig form sammanförda, men af Uplandslagens förord kunna vi dock draga den slutsatsen, att *enskilda* lagstadganden åtminstone vid tiden för lagens definitiva redaktion funnits upptecknade. Den egentliga lagboken var lagmannen själf. Han skulle på tinget uppläsa de häfdvunna rättssedvänjorna och tingsmenigheten skulle lyssna till hans ord. »Nu skola män till tings fara — säger Smålandslagen — och höra vår lagsaga. Høre de som här äro och säge dem, som hemma sitta. Men vår lagsaga hon börjas så etc.» Men för att denna tradition skulle ren och obesmittad hållas vid lif, var man angelägen om att låta lagmansämbetet gå i arf från far till son. Västgöotalagen anmärker därför med ett visst klander, att Sitrugger efter faderns död »ej ville den bördan på sig binda», emedan han var för ung. Traditionen tyckes således hafva företrädesvis bevarats inom vissa ätter, och för att bättre minnas lagens alla stadganden gaf man dem en poetisk form. »Flokk» (dikt) är också namnet på en del af lagen. Alt efter som nya rättsfall inträffade, fogades dessa såsom prosaiska prejudikat in i den gamla, poetiska lagen, men trots dessa senare tillägg, och trots senare omstöpningar hafva likväl de på 1200- och 1300-talen upptecknade lagarna bevarat tillräckligt många af hednatidens juridiska minnesverser, att vi äro berättigade att förutsätta en hel poetisk laglitteratur, bygd efter samma metriska principer som Rökstenens och Eddans verser.

Exempel på dylika poetiska rättsformulär kunna anföras i mängd. Ett må vara nog:

om själf i sjukdom
eller sår han ligger
eller död frände
för dörren hafver
eller är kallad
af konungen
eller lågan högre
än lämpligt är
eller söker finna
förloradt boskap.

æn siælwer i sot
ællr sarum liggær.
ællr döpæn varþnæþ
fore durum hawær
ællr ær kallapær
aff kunungi
ællr ær eldær höghri
æn hawæ þorff
ællr ær a fiæti
fææ sins.

Begagnade källskrifter.

- Montelius*, Om våra förfäders invandring till Norden (Nord. Tidskr. 1884).
Jordanis De origine actibusque Getarum. ed. Holder. Freiburg u. Tübingen 1882.
 Denkmäler deut. Poesi und Prosa. Herausgegeb. von Müllenhoff und Scherer. Berlin 1864. — *Piper*, Die Sprache und Literatur Deutschlands bis zum zwölften Jahrhundert. 2 delar. Paderborn 1880. — *Goedeke*, Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung. 2:dra upplagan under utgifning (1884 ff.) — *Edsardi*, Zum jüngeren Hildebrandsliede (Germania B. XIX). — *Edsardi*, Noch einmal das jüngere Hildebrandslied (Germania B. XXI).
Wülker, Grundriss zur Geschichte der angelsäch. Literatur. Leipzig 1885. — *Müllenhoff*, Zur Kritik des angelsäch. Volksepos (Haupts Zeitschr. B. XI). — *Rönning*, Beovulfskvadet. Kjb. 1883. — *Fahlbeck*, Beovulfskvadet såsom källa för nordisk fornhistoria (Antiqvar. Tidskr. f. Sv. VIII). — *Sarrazin*, Der Schauplatz des ersten Beowulfliedes (Paul-Braunes Beiträge B. XI).
Saxonis Grammatici Historia Danica. rec. Petrus Erasmus Müller. absol. Velschow. Havniæ 1839—1858.
 Monumenta Historica Norvegiæ udg. ved Gustav Storm. Krist. 1880. — Saga Diðriks Konungs af Bern. udg. Unger. Christ. 1853. — Sagan om Didrik af Bern. Utg. G. O. Hyltén-Cavallius. Sthlm 1850 (Sv. Fornskr. Sällsk.) — *Storm*, Sagnkredsene om Karl den store och Didrik af Bern. Krist. 1874. — *Döring*, Die Quellen der Niflungasaga (Zeitsch. f. deut. Phil. B. II). (Jämf. för de båda sistnämnda arbetena *Grundtvig*, Danmarks gamle Folkviser B. IV). — *Treutler*, Zur Thidrekssaga (Germania B. XX). — *Rassmann*, Die Niflungasaga und das Niebelungenlied. Heilbronn 1877 (rec. af *Edsardi* i Germania B. XXIII). — *Storm*, Nye Studier om Thidreks saga (Aarbøger f. nord. oldkynd. 1877. Rec. af *Treutler* i Germania B. XXV). — *Klockhoff*, Studier öfver þidreks saga af Bern (Upsala univ. årsskr. 1880. Rec. af *Edsardi* i Germania B. XXVI).
 Edda Snorra Sturlusonar. Havniæ 1848—1880. Sumptibus legati arnamagnæani. — *Gislason*, En Bemærkning om Edda som Navn på et Skrift (Aarbøger 1884). — *Mogk*, Untersuchungen über die Gylfaginning (Paul och Braunes Beiträge B. VI och VII). — *Symons*, Untersuchungen über die sogenannte Völsungasaga. (Paul-Braunes Beiträge B. III). — *Petersen*, Bidrag til den oldnordiske literaturs historie. Kjb. 1866. — *Keyser*, Nordmændenes videnskabelighed og literatur i Middelalderen. Christ. 1866. [Den här uppkastade stridsfrågan — se detta arbete s. 31 — behandlas i följdskrifter af *Daae*, *Grundtvig* (2), *Jessen* (2), *Maurer*, *Richert*, *Storm*. För bibliografien se *Möbius*, Verzeichniss. der altnord. Spr. u. Lit. Leipzig 1880 ss. 5—6. Dessutom vidröres denna fråga hos *Möbius*, Nordischer Literaturbericht i Zeitschr. f. deut. Phil. B. I. och *Jessen*, Über die Eddalieder (Zeitschr. f. deut. Phil. III), ett för eddaforskningen grundläggande arbete]. — *Grundtvig*, Udsigt over den nord. oldtids heroiske digtning. Kjb. 1867. — *Maurer*, Über die Ausdrücke: altnord., altnorweg. und isländ. Sprache (Abhandl. der K. bair. Akad. der Wissenschaften. München 1867). *Rosenberg*, Nordboernes Aandsliv. Kjb. 1878 ff. Tre delar utkomna. (Detta ypperliga arbete begagnas äfven för de följande kapitlen). — Sturlungasaga ed. Gudbr. Vigfússon. Oxford 1878 (Prolegomena, viktiga för den isländska literaturhistorien). — Norrœn Fornkvæði. Islandska samling af folkelige oldtidsdigte, almindelig kaldet Sæmundar Edda. Utg. S. Bugge. Christ. 1867. — Edda, öfvers. af Gödecke. Sthlm 1877. — Corpus poeticum boreale ed. Gudbr. Vigfússon. Oxford 1883. — *Edsardi*

Über die Heimat der Eddalieder (Paul-Braunes Beiträge. B. VIII.) — *Edsardi*, Kleine Beiträge zur Gesch. und Erklär. der Eddalieder (Germania B. XXIII och XXIV). — *Bugge*, Hamðismál (Zeitschr. f. deut. Phil. B. VII.) — *Symons*, Zur Helgisage (Paul-Braunes Beiträge B. IV).

Wimmer, Runeskriftens oprindelse og udvikling (Aarbøger 1874). — *Olsen*, Runerne i den oldislandske literatur. Kjbñ 1883. — *Leffler*, Om fornsvenska runhandskrifter (Nord. Tidskr. 1879). — *Bugge*, Tolkning af Runeinskriften på Rökstenen (Antiqvar. Tidskr. f. Sv. B. V.) — *Leffler*, Om Rökstenen (Antiqvar. T. f. Sv. B. VI). — *Leffler*, Rökstenen och Frithiofs saga (Nord. Tidskr. 1878). — *Rundgren*, Några anmärkningar om Rökstensinskriften (Arkiv f. Nord. Fil. B. II. h. 2). — *Norcen*, De nordiska språkens nasalerade vokaler (Arkiv f. Nord. Fil. B. III. h. 1. Innehåller ock nya tydningar af Rökinskriften).

Steenstrup, Normannerne. Kjbñ 1876 ff. 4 delar utkomna. — *Storm*, Kritiske bidrag til vikingetidens Historie. Krist. 1878. — *Maurer*, Islands und Norwegens Verkehr mit dem süden (Zeitschr. f. deut. Phil. B. II). — *Petersen*, Om Nordboernes Gude dyrkelse. Kjbñ 1876 (Anm. af *Jessen* i Det nittende Aarhundrede, nov. 1876). — *Bugge*, Studier over de nordiske Gude- og Heltesagns oprindelse. Christ. 1881. 2 h. utkomna. (Rec. af *Edsardi* i Literaturblatt f. germ. u. rom. Philol. 1882). — *Hildebrand*, Den nordiska mytologien och Professor Bugge (i arbetet: Från äldre tider. Sthlm 1882). — *Bugge*, Om enkelte nordiske mythers oprindelse (Forhandl. på det andet nord. filologmøde 1881). — *Brøndsted*, En kirkelig allegori og en nordisk Mythe (Norsk Hist. Tidskr. II Række, 3 B). — *Müllenhoff*, Deutsche Altertumskunde. Fünfter Band. Berlin 1883 (Rec. af *Hoffory* i Gött. Gelehr. Anzeig. 1885, och *Mogk* i Zeitschr. f. deut. Phil. 1885; Styrkan hos detta i Tyskland så högeligen beprisade arbete synes mig mer ligga i invektiven än bevisföringen).

Worsaae, Om forestillingerne paa guldracteaterne (Aarbøger 1870). — *Lundgren*, Språkliga intyg om hednisk gudatro i Sverige. Göteborg. 1878. — *Lundgren*, Spår af hednisk tro och kult i fornsv. personnamn (Upsala univ. årsskr. 1880). — *Grimm*, Altfriesische Kosmogoni (Haupts Zeitschr. B. I). — *Köhler*, Zum zweiten Merseburger Zauberspruch (Germania B. VIII). — *Hyllén-Cavallius*, Varend och Virdarne. Sthlm 1863—1868.

Rasmann, Die deutsche Heldensage. Hannover 1863. — *Munch*, Norrøne Gude- og Heltesagn. Ny udgave. Christ. 1880. — *Müllenhoff*, Zeugnisse und Excursus zur deutschen Heldensage (Haupts Zeitschr. B. XII). — *Müllenhoff*, Die alte Dichtung von den Niebelungen (Haupts Zeitschr. B. XXIII). — *Gering*, Der Beowulf und die isländ. Grettissage (Anglia B. III).

Göransson, Bautil. Sthlm 1750. — *Dybeck*, Runa 4:o. Sthlm 1842—50, fol. 1865—76. — *Dybeck*, Sverges Runurkunder. Sthlm 1860 ff. — *Säve*, Sigurdsristningarne å Ramsundsbärgen och Gökstenen (Vitterh., Hist. och Antiq. Akad. Handl. D. XXVI. Öfvers. på tyska af *Mestorf*, Siegfriedbilder. Hamburg 1870). — *Stephens*, Völsungasagan å en runsten (Upplands fornmin. fören. H. VII). — *Thomsen*, Ryska rikets grundläggning genom Skandinaverna. Öfvers. Sthlm 1882. — *Storm*, Snorre Sturlassons Historieskrifning. Kjbñ 1877. — Svenska Fornsånger utg. af Arwidsson. Sthlm 1834—43. — Svenska Folkvisor utg. af Geijer och Afzelius, ny uppl. utg. af Bergström och Höijer. Sthlm 1880. — Danmarks gamle folkeviser, utg. af Grundtvig. Kjbñ 1853—78. Tre hela delar, större delen af den fjärde och två häft. af den femte — Norske folkeviser, utg. af Landstad. Christ. 1853. — Sjørðar Kvæði, udg. ved Hammershaimb. Kjbñ 1851 (Nord. oldskr.). — Færøiske Kvæder, udg. ved Hammershaimb. Kjbñ 1853 (2:dra häft. af föreg.) — Islænsk Fornkvæði, udg. ved Grundtvig og Sigurdsson Kjbñ 1858, 59 (Nord. Oldskr.)

Jordåksön, Udsigt over de norsk-islandske Skjalde. Kjbn 1882 (Samf. f. utgiv. af gammel nord. lit.) — *Müller*, Sagabibliotek. Kjbn 1817—20. — *Sagan om Ingvar Vidtfarne*, utg. af Brocman. Sthlm 1762. — *Säve*, Gutniska urkunder: Guta lag, Guta saga och Gotl. runinskr. Sthlm 1859. — *Leffler*, Hedniska edsformulär i äldre VGL. (Antiqv. Tidskr. B. V). — *Lind*, Om Rim och verslemningar i de Sv. landskapslagarne (Upsala univers. årsskr. 1881).

Om metrik se *Brate*, Fornnordisk metrik. Upsala 1884. Till de där anförda skrifterna kunna läggas följande senare utkomna: *Sievers*, Proben einer metrischen Herstellung der Eddalieder, 1885, och *Sievers*, Zur Rhytmik des germ. Alliterationsverses (Paul-Braunes Beiträge B. X.)

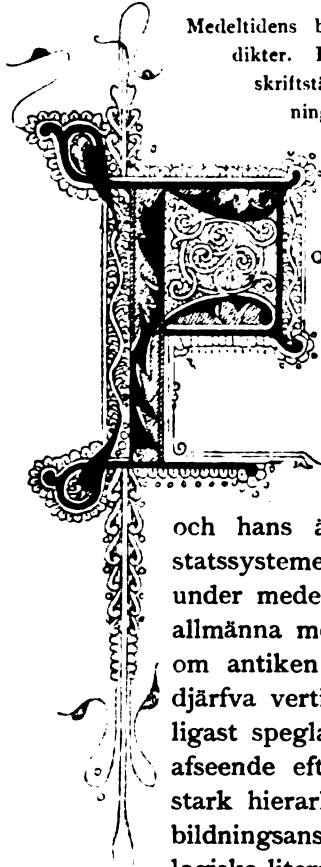
Bibliografiska hjälpredor för hithörande literatur äro: *Möbius*, Catalogus librorum, Lipsiæ 1856. — *Möbius*, Verzeichniss, Leipzig 1880. — Sedan 1879 utges årligen Jahresbericht über die erscheinungen auf dem gebiete der germanischen philologi.

II.

Den Senare Medeltiden.

Medeltidens bildning. Allmän karaktäristik af literaturen. Större riddardikter. Ballader. Krönikor. Politiska skrifter. Lagar. Religiösa skriftställare. Birgittinerskolans öfversättningsarbeten. Predikningar. Exempelsamlingar. Legender. Religiös lyrik. Drama.

Folkungaättens uppstigande på Sverges tron bildar i mer än ett afseende epok inom vårt lands odlingshistoria. Vikingatågen hade afstannat, och kristendomen hade börjat att öfva sitt förädlande inflytande på vårt folk, men ännu låg Sverige tämligen afskildt från de kulturströmningar, som med sina vågor upprörde det öfriga Europa. Först under Birger Jarl och hans ättlingar blir Sverige en lem i det europeiska statssystemet — för så vidt man kan tala om ett dylikt under medeltiden —, först då blir vårt folk delaktigt af den allmänna medeltidskulturen. Inom konsten aflöses den ännu om antiken påminnande romanska stilen af gotiken, hvars djärfva vertikalism och groteska ornamentik kanske ypperligast spegla medeltidens fantastiska skaplynne. I religiöst afseende efterträdes den forna mera folkliga kyrkan af en stark hierarki med kyrkofurstar, munkordnar och klerikala bildningsanstalter, i hvilkas spår medeltidens hela rika teologiska literatur gör sitt intåg i vårt land med ett nytt skriftsystem, på ett i de flesta fall främmande språk — latinet — och med en hel förråds-kammare af nya, hittills opröfvade ideer. Inom politiken aflöses den gamla federativa författningen af medeltidens

Folkungatiden.

konungadöme med dess mera riksenhetliga karaktär; odalmännen, den gamla landskapsadeln, få gifva vika för ett stormansvälde, som likmätigt sträcker sitt inflytande till rikets alla provinser; riddarväsendet med dess karaktär af världsborgardöme knyter oss än fastare vid den allmänt europeiska kulturen, och börjande handelsförbindelser med södern öfverföra till våra kuster ej blott utlandets materiella produkter, utan lemna oss äfven ett andligt utbyte: den världsliga riddarpoesien. Den litteratur, hvilken framstod såsom en frukt af dessa nya förhållanden, företer väl under hela medeltiden en tämligen ensartad karaktär, men nekas kan ej, att unionen och den däraf framkallade engelbrektska folkresningen förläna medeltidens sista århundrade ett från folkungatiden ganska afvikande utseende. Såsom i det öfriga Europa äga medeltidens afslutningsår äfven hos oss en öfvervägande demokratisk karaktär.

Katolicismens
betydelse.

Det som i främsta rummet trycker sin stämpel på medeltiden är mindre kristendomen än katolicismen, och det rent katolska Sverge är knapt äldre än Skenningemötet 1248. Genom detta möte inkorporerades vårt land i det mäktiga hierarkiska system, som med sina maskor omslöt Europas alla spridda stater och utgjorde föreningslänken mellan vår världsdelns skilda folk och skilda intressen. Den förut i det hela folkliga kyrkan ställes nu i ett bestämdt beroende af den romerska stolen; studiet af dess rätt, den kanoniska lagen, ålades presterna med stränghet; den kyrkliga valrätten beröfvades allmogen och lades i domkapitlens hand; kyrkans tjä-nare ryktes undan den världsliga styrelsens myndighet samt vande sig att i den romerska påfven skåda sitt egentliga öfverhufvud, och kolossala rikedomar bidrogo att än ytterligare öka kyrkans makt och anseende. En del af dessa skatter fördes väl ur riket att fylla påfvarnas omättligen penningbegär, men mycket stannade kvar, och rättvisan fordrar det erkännandet, att både kyrkans furstar och dess lägre ämbetsmän ofta med ett rent uppoffrande nit använde sina inkomster till bildningens främjande; ty ehuru det gamla talet om medeltidens barbari och mörker visst kan vara sant, gälla dessa slagord företrädesvis *arten* af medeltidens bildning. Fästa vi oss däremot vid *intresset* för det, som då ansågs främja den mänskliga kulturen, måste vi med blygsel erkänna, att vi i ädel offervillighet i många punkter stå tillbaka för våra förfäder under »medeltidens natt.» Ett studium af den tidens testamenten är i detta fall ganska lärorikt. Nästan i hvart och ett af dessa möta vi frikostiga donationer till universitet, kloster och kyrkor, d. v. s. till medeltidens bildningsanstalter. Huru ofta händer väl något dylikt i våra dagar? Betrakta vi vidare den värksamhet, som ut-

vecklades i den tysta klostercellen, måste äfven den fylla oss med aktning. Midt i en af vilda lidelser uppfylld tid spirade kulturens blommor obemärkta under munkens vård. Flitiga samlare och nitiska afskrifvare hopade till bröders och systrars tjänst alt, hvad tidehvarfvets ädlaste och skarpsinnigaste andar tänkt och skrivit. De flesta af dessa »gamla munkeböcker» hafva väl gått all världens väg, men ännu af spillrorna kunna vi döma om den kärlek, med hvilken en Gudmarus, en Kanutus Johannis, en Anna Fikconis m. fl. bortglömda namn sökt sprida bildningens frukter bland vårt folk. Det finnes en vacker medeltida legend om dessa obemärkta arbetare i den mänskliga odlingens tjänst: alla de bokstäfver, munken nedskrifvit på sitt pergament, samlas af hans goda ängel och framläggas på den yttersta dagen inför den högsta domarens tron. För hvar och en af dessa skall gud då skänka munken förlåtelse för en synd. Och hvarför skulle vi väl vara mera hårdhjärtade? Medeltiden har kanske mycket på sitt samvete, men vi böra likväl glömma detta inför den hängifna och tysta sträfvan, som skänkt oss så mångt namnlöst arbete, afskrifvet eller författadt utan fordran på eftervärldens beröm, endast »till Guds och Jungfru Marias heder», det är — såsom vi skulle uttrycka det — till sanningens egen ära.

De svenska biblioteken voro hvarken få eller obetydliga, men för att rätt uppskattas måste de jämföras med öfriga medeltida boksamlingar. John de Pontissara, som 1294 var biskop af Winchester, efterlemnade ej mer än sjutton böcker; omkring år 1300 innehöll universitetsbiblioteket i Oxford blott »några få skrifter», och ännu 1446 var bokbristen så betydande, att man måste påbjuda, att ingen student fick använda samma bok mer än två timmar för att ej hindra andra. Det kanske ryktbaraste engelska biblioteket, det som Humphrey af Gloster skänkte universitetet, innehöll aldrig mer än 600 volymer, och detta öppnades först så sent som 1480. I början af 1300-talet förfogade det kungliga biblioteket i Paris ej öfver flere klassiske författare än Cicero, Ovidius, Lucanus och Boetius. Karl V, som var en varm bokälskare, kunde ej bringa upp antalet skrifter till mer än 900, och 1425 hade siffran t. o. m. nedgått till 853. Ej håller Tyskland tyckes hafva varit bättre stäldt, och till det nyupprättade universitetet i Prag förmådde Karl IV trots alla bemödanden ej förära en större boksamling än 114 volymer.

Anledningen till denna i ögonen fallande torftighet var böcker-
nas stora dyrbarhet. Priserna voro oerhördt höga. Ett exemplar af Roman de la Rose kostade i Paris mer än 600 kronor, Petrus

Utländska
bibliotek.

Bokpriser.

Comestors *Historia Scolastica* betingade 40 livres, och de priser svenskarna betalade synas snarare hafva varit högre än lägre. En lagsamling, hvilken Israel Erlandi såsom biskop var skyldig att innehafva, kostade 1317 en summa af 100 mark, hvilket då motsvarade ett värde af 160 tunnor spanmål; för ett missale betalade han 50 mark, den vanliga årsinkomsten af ett godt prebende. Biskop Magnus i Åbo erhöll t. o. m. ett jordagods i utbyte mot ett till Wirmo kyrka lemnadt *legendarium*. Dessa voro förmodligen synnerligen vackra handskrifter, men äfven för tämligen dåliga manuskript voro prisen oskäligen höga. En predikosamling, hvilken ännu förvaras på Upsala bibliotek, kostade på kyrkomötet i Konstans 3 floriner d. v. s. mer än priset på en oxe, och denna handskrift tillhör ej de vackra. Ett där likaledes förvaradt exemplar af *Jacobus de Voragine* betingade 10 mark, ett pris som tyckes hafva varit det vanliga för ett anspråkslöst och illa skrifvet manuskript. Likväl ansågos dessa böcker så värdefulla, att man ganska ofta på deras permar möter kraftiga besvärjelseformer mot den eller dem, som utan ägarnas tillstånd söka tillägna sig dessa så dyrt förvärfvade bokskatter. För att hindra dylika annekteringar plägade man vanligen med kedjor fästa böckerna i deras hyllor, och de högtidliga formaliteter, med hvilka man ej så sällan både i Sverige och annorstädes afhandlade boklån eller borttestamenterade skrifter åt det eller det klostret med förbehållen nyttjanderätt för sig eller någon gynnad vän, alt detta visar oss, att böcker under medeltiden betraktades såsom verkliga dyrbarheter. Konung Birgers ofta citerade bref är därför fullkomligt i enlighet med tidens uppfattningssätt. Då han 1311 befann sig i en brydsam belägenhet, anförtrorde han sina skatter åt Upsala domkapitels vård. I brefvet uppräknas dessa, och bredvid kostbara relikier, de kungliga regalierna, guld och ädelstenar figurera tvänne böcker. Domkapitlet skulle ej äga rätt att utlemna dessa åt någon annan än åt honom själf, hans drottning eller hans barn, helst tronarfvingen, när denne kommit till myndiga år. Det är likaledes i stil med medeltidens åskådning, då en bokdonation till Sigtuna kloster anses så viktig, att bröderna utbedja sig stadfästelse på gåfvan af den påflige legaten, Vilhelm af Sabina.

Svenska bibliotek.

Med dessa sakförhållanden för ögonen kunna vi utan altför öfverdrifna förhoppningar vända oss till de svenska biblioteken. I jämförelse med utlandet visa sig dessa hvarken få eller obetydliga. Nästan hvarje stiftsstad och kloster ägde sin boksamling, och många enskilda lägre prestmän förvärfvade sig ett icke obetydligt antal böcker. Kaniken Hemming, som 1299 afled

i Frankrike, uppräknar i sitt testamente omkring 30 volymer — bland dem Lucanus, Vergilii alla skrifter och Boetius —, hvilka han synes hafva medfört eller köpt under resan, och bortskänker dessutom alla sina »i Sverge kvarlemnade böcker i naturhistoria, logik och grammatik». En magister Bero skänker till Skara ej mindre än 130 skrifter, och ännu trots alla sköflingar bevarar Upsala bibliotek väl öfver ett tjog böcker, hvilka tillhört de nitiska bokvännerna Gudmarus i Enköping och Kanutus Johannis i Stockholm. Om storleken af klosterbiblioteken hafva vi nu svårt att göra oss ett fullt exakt begrepp. Enligt en likväl ej rätt tillförlitlig uppgift från början af 1500-talet skulle ett af Visby kloster innehållit omkring 2000 volymer. I hvarje fall har ingen enda af dessa bevarats till våra dagar. Bäst känna vi Vadstena. Då böckerna, af hvilka en betydande del finnes kvar, voro signerade, kunna vi göra en approximativ beräkning af deras antal. Som det vill synas förfogade klostret öfver ej mindre än 1400 volymer, en i förhållande till de utländska biblioteken ganska aktningsbjudande siffra. Klostrets diarium ger likaledes en inblick i det lifliga literära lif, som florerade inom den fromma anstaltens murar. Både munkar och nunnor voro ifrigt sysselsatta med att kopiera och öfversätta den främmande litteraturens alster; då och då sände klostret sina bokuppköpare till utlandet att med den stora världslitteraturens alster rikta klosterbiblioteket, och sällan reste någon af dess medlemmar till ett kyrkomöte utan att återvända försedd med de utländska bokafskrifvarnas produkter. En Johannes Hildebrandi köpte 1418 böcker i Paris för omkring 470 mark penningar, en betydande summa på en tid då ett par oxar ej betingade mer än 9 mark. Ett bibliotek, som förmodligen täflade med den birgittinska stiftelsens, var det, som tillhörde domkyrkan i Upsala. Tiden har väl så omildt farit fram med detta, att knapt spåren af dess bokskatter bevarats till våra dagar, men att döma af de talrika testamenten, i hvilka detta bibliotek ihågkommes, måste det hafva varit högst betydande; likväl ägde den ärkebiskopliga stolen ett därifrån skildt bibliotek, hvilket enligt en 1369 upprättad förteckning bestod af öfver 100 volymer. Dominikanerna i Sigtuna och franciskanerna i Stockholm förfogade likaledes öfver betydande boksamlingar, om än kanske ej lika betydande som de i Vadstena.

Ej håller undervisningen torde böra sättas så lågt som vanligen göres. Att dess frukter voro klana, beror säkerligen mera på den förvända metod, med hvilken man arbetade, än på bristande intresse. Någon rent vetenskaplig undersökning af vårt

Undervisning.

skolväsen under medeltiden har väl ännu ej företagits, men som det vill synas använde man hos oss ungefär de samma läroböcker, hvilka brukades i utlandets skolor. Några af dessa finnas ännu kvar i våra bibliotek, såsom Græcismus, »Donatus», Garlandias skrifter m. fl.,* och så mycket torde man utan öfverdrift kunna påstå, att lyckades värkligen lärjungen ur dessa stupiditetens förråds-kamrar, inhämta något vetande, så icke var detta lärobokens förtjänst. Latinsk grammatik synes på det lägre skolestadiet hafva varit det enda läroämnet, men i stället för att söka genom öfversättningar från latinska författares arbeten och genom på landets språk affattade grammatiker bibringa lärjungen någon insikt i romarspråket, fick denne förnöta sin tid med ett maskinmässigt inpluggande af läroböcker, där de grammatiska reglerna och undantagen uppstälts i versifierad form och på ett latin, hvars till obegriplighet gränsande dunkel i våra dagar ofta trotsar äfven äldre och bildade mäns skarpsinnighet. Bristen på läroböcker — hvarje skola ägde näppeligen mer än lärarens eget exemplar — gjorde denna utanläsning hardt när till en nödvändighet, men att resultatet af denna lärometod måste blifva skäligen usla, bör ej förvåna någon. Ser man däremot bort från själfva metoden och fäster sig vid intresset för undervisningen, äga våra förfäder i många punkter anspråk på vårt erkännande.

Skolor.

Skolorna i vårt land voro af flere slag, och säkerligen är det orätt att, såsom ofta göres, antaga, att den hufvudsakliga undervisningen meddelats inom klostren. Munkordnarna gäfvö (åtminstone såsom regel, ty undantag finnas) undervisning endast åt sina egna noviser, och det förefaller antagligt, att dylika skolor existerat endast i vissa mera betydande kloster. Särskildt tyckas dominikanerna i Skenninge och Sigtuna hafva varit berömda för sina skolor. Men någon djupgående undervisning hade säkerligen ej ens dessa att erbjuda, och det hos våra historieskrifvare ofta förekommande talet om ett »universitet» i Skenninge beror helt enkelt på ett missförstånd. Utom grammatik lärde den blifvande munken väl ej mer än kyrkans legender och korsång. Det förefaller ej oantagligt, att det s. k. »fornsvenska» legendariet, om hvilket jag i det följande får tillfälle att tala, användts såsom lärobok för dominikanerna i Skenninge. En sångbok, bestämd för samma ordens noviser, förvaras på Upsala bibliotek. De egentliga undervisningsanstalterna voro obestriddligen domskolorna. För kyrkan var det

* Till kommande forskares tjänst kan jag nämna, att upsalabiblioteket innehåller en hel samling af medeltidens skolböcker, af hvilka åtminstone en användts af Andreas Bondonis, som 1438 var skolmästare i Upsala. (Cod. Theol. 81).

naturligen af högsta vikt att ständigt äga tillgång på dugliga prest-ämnen, och redan Innocentius III och Honorius III hade därför påbjudit, att hvarje domkapitel borde äga en lärare för blifvande presters utbildning. Som det förefaller hade dessa påbud äfven åsyftad värkan, ty redan vid midten af 1200-talet tyckas skolor hafva varit inrättade i åtminstone de flesta af våra stiftsstäder. I spetsen för undervisningen stod en scolasticus, men därjämte omtalas äfven rectorer, hvilkas ställning till scolasticus icke är rätt klar. Lärjungarna synas hafva bestått dels af sådana ynglingar, hvilka tänkte utbilda sig till klerker, dels af redan ordinerade prester. Att äfven lekmän skulle hafva besökt dessa skolor, kan väl vara möjligt, men åtminstone i äldre tid tyckes detta icke hafva varit fallet, och i själfva verket skulle något dylikt väl bjärt hafva stridit mot domskolans rent klerikala ändamål. Den adliga ungdomen åtnjöt antagligen enskild undervisning, och allmogens barn fingo förmodligen nöja sig med den praktiska lärdom, hemmet var i stånd att gifva, och den primära kunskap i troslärans element, som församlingspresten var ålagd att meddela. Att lekmanabildningen inom aristokratiens led ej stod lågt under folkungatiden, framgår af flere skäl. Att döma af Magnus Erikssons bibliotek synes han hafva varit en man med sinne såväl för sin tids juridiska bildning som för den moderna skönlitteraturens alster, och hans fader, hertig Erik, tyckes likaledes haft smak för vittra selsättningar. Karl Ulfson till Tofta och Björn Näf voro förmodligen graderade. Birger Persson till Finsta citerar i sitt testamente kyrkofadern Augustinus, och under den senare medeltiden möta vi ofta svenska ädlingar såsom studenter vid främmande universitet.

Stadsskolor, oberoende af domkapitlen, synas endast hafva förekommit i de större städerna. I Stockholm fanns med säkerhet redan från 1318 en stadsskola, hvilken lydde direkt under de municipala myndigheterna och hvarest naturligen borgerskapets barn fingo undervisning. Men äfven i en mängd andra städer, hvilka icke voro biskopssäten, omtalas skolor. Huruvida äfven dessa voro rena stadsskolor eller sorterade under de kyrkliga myndigheterna, vågar jag ej afgöra, ännu mindre huruvida den där lemnade undervisningen afvek från domskolornas. Att äfven icke teologiska ämnen där kunde förekomma, är likväl säkert. En Olaus Johannis, som 1461 var rektor i Skenninge skola, föreläste öfver »anatomi», hvilken storståtliga titel att döma af de ännu bevarade anteckningarna efter dessa föreläsningar icke bör tagas i alt för vetenskaplig mening. Samtidigt föreläste Johannes Petri,

hvilken var »locatus» (skolmästare) darsammastädes, i teologi, och t. o. m. så pass svåra arbeten som den bekante pariserteologen Gersons behandlades i denna säkerligen högt ansedda skola.

Utländska undervisningsanstalter.

Men dessa lägre undervisningsanstalter voro ej de enda kanaler, medelst hvilka bildningen spriddes i vårt land. Redan under första hälften af 1200-talet, således strax efter ordnarnas stiftelse, finna vi dominikaner och franciskaner bofasta i Sverige. Dessa ordnars betydelse, isynnerhet dominikanerordens, kan ej nog högt uppskattas. Det var i främsta rummet genom dem, som svenskarna sattes i beröring med utlandet. Främmande munkar kommo till vårt land och svenska klosterbröder vandrade till utlandet. Sedan novisen vid ett inhemskt kloster erhållit sin första undervisning och vigts till munk, kunde han, därest han visade håg för studier, skickas till något af ordens utländska lärosäten. Dominikanernas högskola för Nordtyskland och Skandinavien var Köln, där sådana europeiska ryktbarheter som Albertus Magnus och tidtals äfven Thomas ab Aquino skötte undervisningen. På 1270-talet — den enda period, från hvilken vi hafva några underrättelser rörande denna punkt — rent af vimlar Köln af unga svenskar, hvilka där utbildas till lärare och predikanter. Ett bland de äldsta minnesmärken vi äga af svenskt språk och säkerligen det första profvet på svensk knittelvers möter oss på permen af ett breviarium, hvilket ännu förvaras på biblioteket därstädes. Strofen är tydligen författad af någon stackars munk, som i det främmande landet ännu ville erinra sig sitt hemlands språk. För kuriositetens skull må de tvänne raderna anföras:

iac wet en frugha i wærældet wære
hænna lif tha wil iac æra.

Funno lärarna i Köln, att adeptens anlag berättigade honom till vidare utbildning, sändes han till andra af ordens undervisningsanstalter. Så finna vi ofta redan under 1200-talet svenska dominikanermunkar studerande i Paris och Montpellier. Franciskanerna hade ett särskildt kollegium i Paris, hvilket vid midten af 1200-talet förestods af den berömde Bonaventura, en man, hvilken haft det största inflytande på den medeltida bildningen i vårt land. Vid detta kollegium erhöello dessutom män sådana som en Johannes Duns Scotus, en Occam, en Lyra sin uppfostran. Dominikanernas kollegium, St. Jacques, var kanske ännu mera berömdt och omtalas äfven i svenska handlingar. Dit vallfärdade skaror af svenska munkar. Ehuru studierna i de flesta fall endast synas hafva sträckt sig till de teologiska ämnena, var det klart, att beröringen

med tidehvarfvets yppersta snillen och lärde skulle hafva stort inflytande på de unga svenskarna och så till vida äfven återvärka på den svenska bildningen i dess helhet, som dessa båda ordnar till sin uppgift just hade att genom folkliga predikningar vända sig till samhällets alla olika klasser.

Äfven det sekulära presterskapet besökte flitigt den parisiska högskolan, men tyvärr äga vi endast bristfälliga anteckningar för den tid, under hvilken universitetet företrädesvis mottog alumner från vårt land. Pariseruniversitetets album eller studentförteckning går nämligen ej längre tillbaka i tiden än till 1333, vid hvilken tid svenskarnas besök börja blifva sparsammare än förut. Våra egna handlingar lära oss dock åtskilligt. Redan 1219 uppmanar Honorius III det svenska presterskapet att utsända några af domkapitlens medlemmar till Paris att studera teologi. Under studietiden lofvar han dessa att ostördt få åtnjuta inkomsten af sina prebenden. Uppmaningen synes hafva haft åsyftad värkan, ty redan sex år därefter kunde Honorius till den svenske ärkebiskopens åtanke rekommendera en upsalakanik, hvilken »länge» studerat i Paris. På 1220-talet finna vi bland Erik XI:s män en »magister» Stenarus (sedermera biskop i Skara), hvilken antagligen i Paris förvärfvat sig sin grad. Den berömda biskop Brynolphus i Skara skall i tolf års tid hafva studerat vid den berömda högskolan, och män sådana som Andreas And, Laurentius de Waxald m. fl. hade tydligen därstädes förvärfvat sig magistertiteln. Några af svenskarna lyckades till och med göra sig bemärkta vid det främmande universitetet. Studenterna, och dit hörde äfven många magistrar, indelades i fyra »nationer», tre franska och en »engelsk», dit de nordiska och tyska främlingarna räknades. I spetsen för nationens angelägenheter stod en prokurator, och vid fyra särskilda tillfällen valdes svenskar till innehafvare af denna post. Likaledes fyra gånger hugnades svenske vetenskapsmän med det högsta förtroende, universitetet ägde att erbjuda, rektoratet, och än flere synas hafva innehaft lärostolar vid denna Europas mest fräjdade högskola.

Den svenska kyrkan och dess representanter sökte äfven att årligt främja dessa studier. Åtminstone redan på 1270-talet hade Upsala domkapitel anslagit fattigtionden från fem härader i Roslagen åt stiftets i Paris studerande ungdom, och 1285 inköpte den om vår odling så högt förtjänte domprosten Andreas And ett hus i Paris, hvilket skulle tjäna upsalakapitlets studenter till bostad. Någon undervisning meddelades naturligen icke i detta kollegium — den åtnjöt studenten vid universitetet —, men han erhöll här

fri bostad, mat, värme och ljus samt dessutom ett varierande penningbelopp per vecka. Mottog han mer än tolf denarer, var han, när han erhöll några presterliga inkomster, hvilket ofta hände under själfva studietiden, skyldig att afstå femtondelen af dessa under lika många år som han vistats i anstalten. Studenterna, hvilkas antal endast i nödfall fick öfverstiga tolf, lydde i Paris under husets föreståndare och nationens prokurator; det medelbara öfverinseendet från svensk sida utöfvades af rektor för domskolan i Upsala. Sins emellan skulle studenterna endast tala latin, föra ett tyst och stilla lif, hvarken hängifva sig åt dryckeslag, spel eller slagsmål o. s. v. De sista påbudena voro tydligen ganska välbehöfliga, ty i moraliskt afseende tyckes det parisiska studentlifvet knapt hafva tillfredsställt ens billiga anspråk. Slagsmål hörde till ordningen för dagen, och universitetsholmen synes hafva varit ett sannskyldigt lösaktighetens hemvist. Det är en hemsk skildring Jacobus de Vitriaco gifver af detta lif: «in una autem et eadem domo scholæ erant superius, prostibula inferius. In parte superiori magistri legebant, in inferiori meretrices officia turpitudinis exercebant.» Vilda slagsmål, i hvilka både borgare och studenter tillsatte lifvet, omtalas ofta i universitetets annaler, och någon gång togo dessa sammandrabbningar en så svår vändning, att universitetet måste stängas. Men i själfva verket kan detta ej väcka undran. Studenter från världens alla hörn hade här kommit tillsammans, och deras antal lär någon gång hafva stigit till 30,000. Då dessutom studietiden var ganska lång — tre år för den förberedande filosofiska graden och fem för den följande teologiska —, var det klart, att oordningar svårligen kunde undvikas.

Pariserstudiernas
inflytande.

Äfven Linköpings och Skara stift ägde dylika härbärgen för sina i Paris studerande landsmän, och af några testamenten finna vi, att svenskar besökt äfven andra franska universitet. Det är tydligt, att dessa studier vid Frankrikes högskolor varit af den största betydelse för den svenska odlingen, men åtminstone i ett fall torde man hafva öfverdrifvit deras vikt. Man har nämligen talat om den franska poesiers inflytande på den svenska, och åberopat de s. k. Eufemiasorna m. m., men det sanna förhållandet är, att Frankrikes inflytande i detta fall varit ytterst obetydligt. Undantager man dikten om Ivan Lejonriddaren, hvars förebild är tvifvelaktig, beror ingen enda svensk medeltidsdikt på franska källor. De literaturområden, under hvilkas inflytande den svenska medeltids poesien står, äro Norge och Tyskland.

Pariserstudiernas betydelse visar sig egentligen på det teologiska och det juridiska området. Bernhard, Bonaventura, Thomas ab

Aquino, Lyra m. fl. pariserteologer äro de författare, hvilka företrädesvis studeras under vår medeltid, och Brynolphus, Matthias, Laurentius de Waxald, Nicolaus Hermanni, Petrus de Dacia m. fl. svenska teologer hafva alla besökt den berömda högskolan och där mottagit sin literära bildning. Icke mindre betydelse äga dessa studier för juridiken. Den romerska rätten studerades väl egentligen ej vid den hufvudsakligen åt teologien och de filosofiska vetenskaperna egnade högskolan i Paris, där föreläsningarna i romersk rätt genom påfliga bullor ofta rent af förbjödos, men våra landsmän egnade sig tvifvelsutän desto ifrigare åt den kanoniska lagens studium. Genom skenningemötet hade presterskapet strängeligen ålagt att förskaffa sig och studera dekretalerna, och den ifver, med hvilken detta påbud efterföljdes, visar sig genast vid en flyktig blick på medeltidens boksamlingar. Dessa studier väckte tvifvelsutän intresset för våra egna lagar och bidrogo i ej oväsentlig mån att gifva dem deras slutliga redaktion. Tiden för landskapslagarnas uppteckning sammanfaller också ganska noga med dessa studier i den kanoniska rätten. Östgötalagen är sannolikt redigerad af en klerk, och Uplandslagens egentlige författare är nästan säkert den i Paris bildade Andreas And. Äfven de försök till en rikslagstiftning, hvilka göras under denna tid, stå utan tvifvel i beroende af våra landsmäns börjande bekantskap med den kanoniska rätten, som — höjande sig öfver alla nationella skrankor — sträfvade att genom en gemensam lag sammanknyta jordens alla folkslag. Men äfven direkt, i själfva lagstadgarna, visar sig detta inflytande. Under medeltiden kunde man med skäl betrakta den katolska kyrkans lag såsom ett slags naturrätt, grundad i den mänskliga naturens eget väsen, och säkerligen var det därifrån, som kristendomens milda anda trängde in i vår egen lagstiftning. En genomgående princip i denna lag var läran om människans jämlikhet, och med denna lät icke trälldomen förena sig. Vi se därför, huru våra lagar i rent kristlig anda söka först mildra och sedan afskaffa denna hedniska sed. Då Magnus Eriksson utfärdar sitt förbud mot trälldom, sker det också med åberopande af den kanoniska rättens principer, »ty at swa sum Gudh frælste oos, frælsa af hædne oc hædhindom, sua haffwer oc han þem frælsat». Likaså var det på denna väg, som en ädlare och mera kristlig uppfattning af äktenskapet och af hustruns rättigheter vann insteg i våra landskapslagar.

Vid midten af 1300-talet börja våra landsmäns besök vid den franska högskolan att upphöra, och i stället se vi, huru de begifva sig till den nybildade högskolan i Prag. Alt efter som nya uni-

Studier i Tyskland.

versitet uppstå i Tyskland, uppsökas dessa af svenskar. Så studera de i Erfurt, Leipzig, Rostock, Greifswald samt Köln, och några utsträcka sina resor ända till Italien. Ett stort antal förvärfva sig akademiska grader såväl i den filosofiska som i den juridiska och den teologiska fakulteten. Antalet *kända* filosofie magistrar från vår medeltid är icke mindre än 240.

Svenskt universitet.

Den kraftiga nationella rörelse, som unionskrigen frambringade, skulle naturligen äfven återvärka på universitetsstudierna. Redan ett par gånger under denna kamp framskymtar tanken på ett svenskt universitet, men det var först sedan Brunkebergs-slaget gifvit den nationella själfständighetskänslan en ny och kraftig väckelse, som denna tanke blifver verklighet. Instiftadt genom en påfflig bulla af 1475, kunde Upsala universitet den 7 oktober 1477 öppna sina portar »Gudi til loff, hedhers oc äro, Christenheten oc menige Swerigis Rike til bestand, hugnad oc gledi.» Högskolan hade försetts med ett universitets alla rättigheter, skulle äga fyra fakulteter, hafva rätt att utdela lärdomsgrader o. s. v. Upsala domkapitel synes hafva lemnat nästan alla de första lärarna, men ehuru dessa visst voro dugande män, var tiden likväl sådan, att något verkligt universitetsstudium näppeligen kunde komma till stånd. Ericus Olai, vår historieforsknings fader, föreläste teologi, andra föredrogo den aristoteliska filosofiens läror, Petrus från Vadstena undervisade i astronomi; lärare i kanonisk rätt, geometri och grammatik synas äfven hafva varit anställda vid högskolan, och åtminstone baccalaureatsgraden har där utdelats; men universitetet var så nära förbundet med sin stiftares, Jakob Ulfssons, person och så föga understödt af de världsliga myndigheterna, att det ej ägde kraft att motstå tidens stormar. Redan ett par gånger afbruten, upphör dess värksamhet, som det vill synas, samtidigt med det att den gamle »mäster Jakob» öfverlemnar kräklän i den politiske partigångaren Gustaf Trolles hand. Svenskarna vända sig åter till de tyska högskolorna, och återupprättandet af den svenska blef ett värf, som måste anförtras åt ett kommande bildningsskede.

Fosterlandskärleken inom medeltidens litteratur.

Den katolska religionen hade öppnat vårt land för den stora europeiska kulturens inflytelser. Men äfven i politiskt afseende utgör folkungarnas regering början till en ny tid. Det forntida Sverge var i själfva verket ej annat än en samling förbundsstater, och de olika landskapens nationella själfständighet var så stor, att vi näppeligen kunna vänta oss någon specifikt *svensk* fosterlandskänsla. Den äldre västgötalagen uttrycker kanske detta tydligast i sina bötesbestämmelser. För dråp på en västgöte betalades nio marker i arfsbot och tolf marker i ättebot, för dråp på en uppsvensk

eller småländsk man inalles endast tretton marker och åtta örtugar, för dråp på norrman eller dansk nio marker och för dråp på tysk eller engelsman sex marker. Ungefär på samma sätt torde västgötabonden hafva uppfattat sitt fädernesland. Detta var i främsta rummet landskapet, i andra rummet Sverge, i tredje rummet Skandinavien, men skilnaden för honom mellan en uppsvensk och en norsk man var förmodligen till stor del endast graduell. Riksenheten och tanken på Sverge såsom ett för alla, upplänning som västgöte, gemensamt fädernesland hade ännu ej framträdtt, och det är endast en helt naturlig följd häraf, att ända till Albrekts af Mecklenburg och Engelbrekts dagar den svenska literaturen visar en i ögonen fallande brist på svensk patriotism. I det förmodligen älsta arbete, som bevarats till våra dagar, den 1206 författade Legendan S. Sigfridi, berättas, huru helgonet kom till Varend, ett land, »som öfverflödade af alla goda håfvor, uppfyllt af fiskrika floder, bin och honung, förskönadt af bördiga ängar och betesmarker, rikt på allehanda villebråd och omgifvet af täta och stora skogar». Man märker att författaren blir varm, då han talar om sin hembygd, men längre än till lokalpatriotism hade man ej höjt sig. Rimkrönikorna äro i detta fall ganska karaktäristiska. Författaren af den älsta, Erikskrönikan, är en entusiast af renaste vatten, men egentlig fosterlandsvän är han icke. I inledningen har han endast några få och tämligen intetsägande ord att yttra till Sverges beröm, men då denna inledning skrefs om (1452), ändras tonen. Den nye författaren tål väl i poetiskt afseende ingen jämförelse med föregångaren. Han är till olidlighet torr och nykter, hans framställning är knapt annat än versifierade almanacksanteckningar, men i ett fall är han skald, man kunde nästan säga en stor skald, och det är då han talar om sitt fosterland:

Thy bättre landh skal engen wetha
Tho han alla werldena lethä.

— — — — —
Gud haffwer Swerike skapat swa
medh bergh, skoga, musa (mossor) oc sioa,
at wille svenske hwar androm tro wara
the torffte för utlenska aldre faara.

Ju mer man närmar sig mot medeltidens slut, desto kraftigare stiger denna patriotism. Dess form blir ett alt vildare och vildare danskhat. Den framträder i biskop Thomas' högstämda frihetsånger, i tendentiösa förfalskningar såsom Eriksvisan, i krönikorna och i de politiska tillfällighetsdikter, af hvilka literaturen öfversvämmas, den tager sig ett uttryck i chauvinistiska drömmier om de

gamla »göternas» forna storhet, såsom då Nicolaus Ragvaldi inför konciliet i Basel »i all blygsamhet» söker häfda sin nations företräde framför andra, och den går slutligen till rent komiska öfverdrifter såsom i Heming Gadhs berömda *Oratio contra danos*. Ej ens en flik af dansk heder får bestå inför denna af ett glödande hat genomandade kritik. »Desse grymme diur och omilda danska troll» skildras såsom hädiska, löftesbrytande, rofgriga, tyranniska, lösaktiga, o. s. v. Men ej ens denna meritlista synes honom tillfyllest:

Der till medh: så wærdas de icke heller att talla som annat folck, uthan tryckia ordhen fram, lika som the willia hosta, och synas endeles medh flitt forwendhe ordhen i strupan, for æn de komma fram, sammaledes wanskapa the munnen, då the talla, wridhan och wrengan, så att the draga then offura leppen till then wenstra sidon och den nedra till then högra sidon, menandes dett wara sig en besynnerlighe pryding och wellståndh.

Ded Tyska tungomål, i hvilkett de icke vetta, willia de altidh och gierna talla, ändogh the kunne nepligha stambra thett fram. Men vårt tungomål, Svenska mäll, hålla de föracteligett, och aff stor offuerdadighet förwendha dhe all ordh ifrån sina rätta naturligha artt och liudh. Den som wij efter rett skiick kallom Jacob, den göra de till Jeppe, den wij næmne Johan, honom förwendhe de wthi æn Josse. Den hos oss hetter Claes eller Nils, den göra de till en Nisse, och brucka de sådana förfalskning i mångah annor ordh sammaledhes.

Den närmaste anledningen till dessa ofta hänfödda utbrott af fosterlandskärlek ligger väl i det genom unionen framkallade förtrycket, men redan under folkungatiden började den gamla federativförfattningen att brytas. I de forna landstingens ställe träda herredagarna och ett för hela landet gemensamt, alt mera inflytelserikt riksråd. Ett stormansvälde skapas, hvars representanter inbördes förenas genom gemensamma intressen mot konung och allmoge. Vidsträkt besittningar i olika landskap tvingade dem ofta att höja sig öfver de provinciella intressena, och det förtryck, som de och de danska konungarna sedermera tämligen likmätigt utfödade mot hela Sverges allmoge, förmådde äfven denna att alt fastare sammansluta sig mot de gemensamma fienderna. Stånden och korporationerna, dessa medeltidens mest karaktäristiska institutioner, börja redan tidigt att träda i landskapens ställe. Ett uttryck för denna sträfvan efter en mera rent svensk enhet äro de under folkungarna börjande försöken att skapa en för hela landet gemensam lag. Det är denna tanke, som ligger till grund för Birger Jarls och Magnus Ladulås' edsöreslagar, samt folkungarnas för hela riket gemensamma administrativa stadgar.

Men det, som kanske kraftigast bidrog att bryta partikularismen, var folkungatidens starka konungadöme. Vår medeltids mest

glänsande tid inträffar också, då en Birger Jarl, en Magnus Ladulås och en Tyrgils Knutsson stå i spetsen för regeringen. Med dem grundlägges medeltidens monarki i Sverge. Den forne folklige konungen med sitt till hälften patriarkaliska välde efterträdes af den med en helig nimbus omgifne härskaren med guds nåde. Huru kraftigt talar ej denna nya anda ur inledningsorden till ett af Magnus Ladulås' bref: »Magnus med guds nåde, svearnas och götarnas konung, alla dem som bebo vårt rike nåd och hälsning. Emedan den guddomliga försynen tagit oss i sitt hägn, så att hon framför många dödliga föredragit oss, upphöjde såsom vi äro genom det jordiska härraväldets ära, så anse vi oss å vår sida etc.» Det var också under denne konung man gjorde ett försök att i vårt land tillämpa den romerska rättens stadganden om majestätsförbrytelser. Konungadömet framstod såsom en guddomlig institution; ehuru valde, börja folkungarna likväl att tala om sin arfsrätt till Sverges krona, och egenmäktigt efter den feodale härskarens sed förse de sina yngre söner med själfständiga län. Ett glänsande hof med tornerspel och en ofta öfverdrifven medeltidsslyx, äktenskapsförbindelser med främmande furstedöttrar, inkallandet af utländska riddersmän, värfvade legotrupper m. m. bidrog äfven att skänka kronan en högre glans och konungen en ökad makt. Vida mer än de gamla upsalakonungarna kunde denne framstå såsom representant för ett helt och enhetligt rike. Det nya konungadömet kan därför ej håller sägas hafva uppstått mot folkets önskan, och literaturen visar, att få voro de, hvilka kunde undandraga sig inflytandet af den äfven i utlandet ifrigt predikade majestätsteorien. T. o. m. Birgitta, hvilken personligen stod i ett spändt förhållande till Magnus Eriksson och dessutom var starkt påverkad af det gamla testamentets halft republikanska anda, måste efter mycken tvekan uttala sig för det ärftliga konungadömet. Mera bestämdt ställer sig författaren af Konungastyrelsen på de nya ideernas sida. Hela första delen af hans arbete är ett fortsatt försvar för kronans ärftlighet, och hans ideal är en konung i Magnus Ladulås' stil, en mäktig feodal härskare, omgifven af ett glänsande hof och kloka samt erfarna rådgifvare, tapper och bildad, frikostig utan slöseri, allmogens vän och beskyddare, men på samma gång höjd öfver folket, med vördnad för landets lag, men i första rummet ansvarig inför Gud såsom dennes syssloman i vår värld. Här möta vi också för första gången medeltidens politiska valspråk: en gud och en konung. »En är Gud, som skapat, styr och råder för alt, som är till. En är också människan, som styr och råder för alla jordiska ting i denna världen. En är ock den

del af människans kropp, som råder öfver och styr människans alla lemmar och hennes kropp, och det är hjärtat. En är ock den själskraft, som råder öfver henne och styr alt det henne tillhör, och det är förståndet. En är konungen och visen i hvarje bisvärm, som råder för och styr alt. Och det som göres af konst och världslig vishet är bättre och förnuftigare, än det som mera närmar sig naturtillståndet.»

Men det stormansvälde, med hvars hjälp folkungarna höjde sig på spillrorna af den gamla folkfriheten, slutade med att störta konungamakten. Sympatierna för den allsväldige härskaren och hans ärfta krona blefvo också alt svagare. Karaktäristiskt är det därför att jämföra Konungastyrelsen med en annan politisk skrift, författad under medeltidens sista år, Peder Månssons Barnabok.

Såsom ett barn af sin tid är författaren i första rummet demokrat och patriot. Han äger ej ett ord till försvar för den fordom så afgudade arfsrätten. Sverge är ett valrike, och idealet är icke längre »en konung efter börd och arf», utan en konung född och uppfostrad i landet, i första rummet en svensk. »Förbannade af alla vare de, som indraga och taga utländske herrar till konungar!»

Riddarväsendet.

Redan under Birger Jarl börjar riddarväsendet att vinna insteg i vårt land, och under Magnus Ladulås hålles enligt krönikan vårt första riddarslag. I politiskt afseende blef chevaleriet kanske icke af någon mera ingripande betydelse, men vända vi oss till folkungatidens världsliga litteratur, kan det ej nekas, att det är detta kosmopolitiska ideal, som därpå trycker sin stämpel. Alla skriftställare svärma här för ända från Konungastyrelsens allvarlige författare till den hurtiga krigarnatur, som skänkt oss Erikskrönikan. Äfven Birgitta hänföres af ridderlighetens idé.

Emedan du eljest ej kan förstå andliga ting, skall jag säga dig en liknelse om dens heder och ära, som manligen började en sann riddartjänst och manligen utförde den. Ty denne är min vän; då han nått sitt lifs slut och själen utgått ur kroppen, skola fem legioner änglar sändas till hans mottagande. Bland dem komma oräkneliga djäflar att finna någon sak med honom, ty de äro fulla af illvilja och afstå aldrig från sina onda förehafvanden. Men då ljuder en röst från himlen, klar och skär, sägande: O, herre och fader, är icke denne densamme, som fogat sig efter din vilja och fullkomligt utfört den? Då skall riddaren själf svara i sitt eget samvete: i sanning jag är den samme. Därefter skola tre stämmor höras, den ena från guddomen själf, sägande: Männe icke jag skapade dig och gaf dig kropp och själ? Du är min son och du har gjort din faders vilja; så kom då till din allsmäktige skapare och kärleksfulle fader, ty dig väntar en evig arfvedel, emedan du är min son; och du har gjort dig förtjänt af ditt fädernearf, emedan du lydt mig. Kom då, min högt älskade, till mig, och jag skall mottaga dig med fröjd och hedersbetygelser! Den andra stämman, som hördes, var mänsklighetens, sägande: O, min broder, kom till din broder, ty för din skull har

jag i krig blottstält mig. Jag utgöt mitt blod för dig. Kom till mig, emedan du utförde min vilja, kom till mig, emedan du återgäldade blod för blod, emedan du var beredd att gifva död för död och lif för lif. Du följde mig under ditt lif, kom nu in i mitt lif och i min glädje, hvilken aldrig skall ändas, ty i sanning erkänner jag dig såsom min broder. Den tredje stämman är den helige andes. Kom, säger han, du min riddare, hvilkens själ varit så älsklig, att jag önskat bo hos dig. I världen har du betett dig så manligt, att du är värd att jag försvarar dig. I ersättning för kroppens vedermödor, inträd nu i friden; till belöning för själens kval, kom till den aldrig svikande trösten; för din kärleksfullhet och din manliga kamp, gack in i mig själf, och jag skall bo i dig och du i mig. Så kom då min utvalde riddare, kom till mig, emedan du intet åtrått utan mig, kom, och du skall uppfyllas med den guddomliga viljan!

Eufemiavisorna gå alla ut på ett lofprisande af den höfviske riddaren. I Flores gifver skalden oss en typ af riddarens trofasta kärlek, i Ivan har han uppställt ett mönster för medeltidens chevaleri. Hjältens hela lif förflyter under ständiga strider och torne-ringar dels till betryktas hjälp, dels till den älskade »damens» ära. I härtig Fredrik hafva vi en liknande riddargestalt. Drifven af tidens äfventyrlusta ilar han från det ena svåra företaget till det andra, men trots denna tapperhet kunde man aldrig finna en »mildare» herre. Han var tuktig och höfvisk, aldrig öppnades hans mun för någon osanning. From och undergifven för kyrkan, var han oblidkelig i att förfölja det onda. Mest entusiastisk är Erikskrönikans författare i lofprisandet af *sin* hjälte, den »milde» härtig Erik Magnusson, hvilkens »tukt» han icke nog kan prisa. Sent födes hans like! Då han rider ut från Oslo hälsar han vänligt på hvar man, fruarna smyga sig alla till fönstren »att »medh käran vilia ok godhan hogh» kasta en afskedsblick på den bortilande, stolte riddersmannen. Mot sina vänner visar han sig såsom frikostigheten själf och skänker dem guld, silfver och dyrbara kläder. Lekarne kunna aldrig få en mera gifmild herre. Hans lif förflyter under strid och tornerspel, »danz ok leek ok fagher ordh». Liksom Eufemiavisorna griper äfven krönikan med begärlighet efter hvarje tillfälle att skildra riddarlifvets prakt, de glänsande gästabuden och tornerspelen. Ett dyrbart vapen väcker bådas hänförelse, och sällan kunna de undertrycka sin beundran härför. Då konungen står i begrepp att dräpa Flores, håller han ett draget svärd i sin hand. Trots situationens allvar kan författaren ej låta bli att tillfoga en liten anmärkning, att det var ett särdeles utmärkt svärd och »margha högha pæninga var thet vært.» Erikskrönikans författare har föga sinne för tidens inkrånglade, politiska ränker. När man lagt hans arbete från sig, är det intryck som dröjer kvar endast minnet af praktfulla brölloppsskildringar, »dust och bohordh».

Han blir vältalig, då han fördjupar sig i skildringen af all den prakt han fått bevitna. Han beskriver de dyrbara kläderna af baldakin och bliant, hästarna och deras schabrak, riddarnas banér och glömmar ej ens att omtala bordens häfvor.

I allmänhet kan folkungatidens litteratur i mer eller mindre grad sägas bära prägeln af entusiasm. Vi möta mecenater såsom Andreas And, en chevaleriets vapendragare som Erikskrönikans författare, en religiös sierska såsom Birgitta, hvilken omgifves af en stab af hängifna, begåfvade och offervilliga beundrare, konfessorn Petrus, kaniken Matthias, Nicolaus Hermann m. fl., och tidehvarvet inledes af den ädle svärmaren Petrus de Dacia. Under denna tid är det också, som den medeltida litteraturens blomstring inträffar. Tiden karaktäriseras af ifriga lagstudier, af bibelöfversättningar, af en rik skolastisk och mystisk originallitteratur, hvilken i flera fall är i stånd att upptaga täflan med det bästa utlandet i denna väg åstadkommit, och af en världslig riddardikt, hvilken, om än icke vidare framstående, likväl äger många ganska tilltalande sidor.

Men det var klart, att denna entusiasm snart måste upphöra, åtminstone beträffande ridderligheten. Då chevaleriet nådde vårt land, hade det i utlandet redan sett sina bästa dagar och i det hela sjunkit ner till en tom form, hvilken mången gång snarare var egnad att väcka löje än hänförelse. Dess ideal var äfven väl ytligt; det var höfviskheten, d. v. s. hufvudsakligen de yttre laterna. T. o. m. en så tänkande man som författaren af Konungastyrelsen har svårt att höja sig öfver denna yttre synpunkt. Så snart han icke tillgriper den teologiska moralen, rör han sig nästan endast med konvenansens fordringar. Då den första förtjusningen lagt sig, började man därför betrakta detta ridderlighetens ideal med både hån och ovilja. Den på Albrekts af Mecklenburg tid skrivande författaren af Alexanderssagan börjar sin dikt med en sarkasm mot dessa vandrande riddare, »som fingo stor hugg ok gingo at sofwa.» Hans hjälte är en mera praktisk man, som visserligen kanske skulle förefalla dessa braskande herrar tämligen obetydlig, men hvilken i alla fall »vann» betydligt mer än de. Äfven skriften Själinna Tröst inledes med ett häftigt angrepp på dessa riddarromaner. Den ära, som dess kämpar vunno, var endast världens tomma beröm, och vi skola en gång stå till svars för de stunder vi förspilt på denna läsning utan någon behållning för vår själ.

Äfven från en annan sida måste detta ideal snart visa sig onöjaktigt. Den tid, som följde efter folkungarnas, står väl i lite-

rärt afseende tillbaka för denna. En viss nykter torrhet träder i stället för den forna lifaktigheten, tämligen hårresande kloster-skandaler följa på den föregående tidens religiösa svärmerier, riddardikten ersättes af en prosaisk underhållningslektyr, det själfständiga författarskapet viker nästan helt och hållet tillbaka för öfversättningar, och endast inom den historiska literaturen visar man — en förut föga pröfvad — skaparkraft. Men i ett fall, hvilket äfven sammanhänger med kärleken till historieforskningen, i ett fall är man ny, och det är i fosterlandskärleken. Men med denna känsla kunde ej det chevalereska idealet fullt harmoniera. Riddaren var en världsborgare, hvilkens fosterland var öfveralt, där ridderliga idrotter utöfvades. Magnus Ladulås omgaf sig också med en hel skara af främmande riddare. Erikskrönikan omtalar detta utan ett ord af klander. Det är, »som ädla herra plägha ok än.» Men då Ericus Olai omkring hundrafemtio år därefter upptager detta ställe ur den som källskrift begagnade krönikan, ger detta honom anledning till helt andra reflexioner.

(Genom konungens förkärlek för riddare och ädlingar) kommo främlingar, tyskar och danskar, i stor ynnest hos honom; och äfven framför de infödde erhöilo de ett framstående rum både i hans vänskap och i rang, ty svenskarna, isynnerhet uplännigarna, äro för det mesta tröga, tölpaktiga, bortkomna i samtalslifvet, mera böjda för landtliga sysselsättningar än vågsamma företag, och därför mindre lämpade för hofvets och krigstjänstens göromål. *Men furstar misstaga sig ofta i valet af män; när de, endast uppskattande ett behagligt yttre och förmågan att väl lägga orden, icke fästa sig vid de talandes och tjänandes afsikter, ty pipan ljuder som bäst, då fågelfångaren fångar sitt rof.*

Med dessa ord bryter han i själfva värkets stafven öfver ridderlighetens kosmopolitism och dess svärmeri för det »höfviska».

Unionstiden
demokratisk.

Äfven från en annan sida måste folkungatidens aristokratiska ideal visa sig otillfredsställande. I Erikskrönikan är det som om *folket* aldrig funnes till. De höga herrarna kämpa, hålla fester och tornerspel, men författaren synes aldrig egna en tanke åt det spørsmålet, hvilkens blod och hvilkens välstånd dessa strider och denna lyx egentligen kosta. Blott på ett ställe nämner han »de salighe bönder», och då sker det endast med ett lätt hån mot de oöfvade skaror, som icke visste att reda sig mot härtigarnas tyska legoknektar. Den tänkande författaren af Konungastyrelsen yttrar väl många behjärtansvärda ord om konungens och ridderskapets skyldigheter mot allmogen, men han är mindre utförlig, då det gäller att orda om dennas rättigheter. Synpunkten är hela tiden aristokratens. Konungen bör behandla allmogen väl och ej ut-

arma den, ty det är en skam att vara stafkarlars konung; där-
emot är det en stor heder att härska öfver förmögna undersåter,
d. v. s. allmogen är för konungen ungefär detsamma som mjölk-
kreaturen för egendomsegaren: det ligger i hans eget intresse att
ansa dem väl och ej pressa dem öfver förmågan.

Men unionstidens gränslösa förtryck, om hvilket vi knapt tyckas
kunna göra oss en föreställning, väckte allmogens slumrande kraft
till medvetande. Den lidande, för fosterland och frihet kämpande
bonden blir nu en faktor ej blott i det politiska lifvet utan ock
inom literaturen. Diktningen får en afgjordt demokratisk färgton,
hvilken visar sig ej blott inom den politiska vislitteraturen utan
ock inom halft religiösa skrifter såsom Schacktafvells lek. Vi höra
här en bitter klagan öfver det förtryck, som riddaren och hof-
mannen utöfvade mot den stackars bonden, och bakom denna
klagan skymtar det dunkla medvetandet, att det dock icke var
bördan som skapade riddersmannen, utan allena dygden och sin-
nets ädelhet:

ho war tha een ädela man
tha adam groff ok eva span.

Då Ericus Olai skall återgifva den gamla uppgiften i den un-
der folkungatiden författade lefnadsbeskrifningen öfver Erik den
helige, att konungen härstammade från en hög och ryktbar ätt,
ger detta honom anledning till den reflexionen, att det är lyckan
och icke naturen som bestämmer bördan. »Men hvartill tjänar
det väl att tala om människans förfäder? Alla härstamma vi ju
från en gemensam fader.» Jakob aflade söner äfven med sina
tjänstekvinnor, och oafsedt om hans afkomlingar voro födda af en
fri eller ofri moder, fingo de likväl i det förlofvade landet en lika
stor arfvedel. Heming Gadh, hvilken förträffligt väl kände, hvilka
hatets strängar han i sitt tal måste anslå, visste därför godt, hvil-
ken värkan han skulle åstadkomma, då han för sina åhörare upp-
rullade en tafla af den danska allmogens förtryck:

Offuer detta vill jagh icke heller rett uttmålla, huru omilleliga och otillbörliga
den fattige allmoge hoos dem tracteras och plågas. Ty såsom hoos oss Swenska ingen
födes liffägen eller till en träll, så synnes dett twert om hoos de Danska att hella
menigheten heller gemene allmoge föddes till en æwigh ynkcligh trälldom och warder
så högt af adelen undertrycker, besuärat och föractatt, att de understundom göra der
skemt aff, ner the sigh emillom sälia en bondhe för en jactehundh. Och den som så-
ledes warder bortsålder, han moste straks wthan alla gensæijelse medh hustru och barn,
bo och boskap höra then andhra till, flyttja huart honom befaller och göra dær all
then trälldom och alt thett arbette (ehuru slemt och föractelighitt det och ähr), som
honom påleggis. Den tidh jagh drogh genom Danmark in till Tydslandh och sådhan

i Italien till Rom, icke långt för än K. Christiærn den förste bleff dödh nemliga anno 1481, då sågh jagh grannerliga nogh, hure den Danske allmoge i så stor betryck och barnsligh trældom tiena måtte och der till äta så möglott och svart brödh och dricka så tunnt och dufwit öll, att then spisningh, som den obarmhertige K. Pharao lett giffua de Israeliter måtte räknas mot denna för en stor kräslighet och läckerij.

.

Då den franska högskolan till någon större utsträckning började besökas af svenskar, voro den franska mystikens dagar redan räknade. Klosterskolan i Saint-Victor och den helige Bernhard hade efterträds af scotister och thomister. Det var skolastikens tidevarf, som hade randats. Men under det att hela Frankrike böjer sig för de nya ideerna, upptager den germanska anden en ofta kanske omedveten, men likväl hårdnackad kamp mot skolastikens ensidiga förstånds bildning. Medan de franska katedrarna genljuda af scotisternas och thomisternas tvister, fostrar Tyskland mystiker såsom Suso, Tauler och Eckart. I Sverge möta vi samma skådespel. Petrus de Dacia reser till Köln att uppfostras i Albertus Magnus' läroanstalt, far därefter till Paris att höra Thomas ab Aquino, men trots det att han sålunda trädde i lärjungens personliga förhållande till tidens främsta skolastiker, är han i själ och hjerta en oförbätterlig mystiker. Magister Matthias är väl en i skolastikens metod och läror godt förfaren tänkare, men bakom det varma och ofta stämningsrika språket ana vi dock en man, som endast med svårighet böjt sig för tidevarfvets smak, och i sin lärjunge, Birgitta, har han fostrat en af århundradets kanske mest eldiga mystiker. Betraktar man öfversättningslitteraturen är äfven denna företrädesvis mystisk; den helige Bernhards skrifter, Susos Gudeliga snilles väckare och Bonaventuras betraktelser.

Skolastik och
mystik.

Men i själfva värket blanda sig under hela medeltiden den mystiska känslöglöden och den skolastiska spetsfundigheten med hvarandra, så att de oftast äro svåra att skilja. Äfven hos samma person äro de oupplösligt förenade.

Därigenom att man antingen hängaf sig åt ett mystiskt svärmeri eller fördjupade sig i syllogismernas irrgångar, ryktes man alt mer och mer bort från det lefvande lifvet, och medeltidens studier äro därför i det hela endast prof på en ofruktbar och pedantisk lärdom. I våra dagar kunna vi ej annat än förundra oss öfver det intresse, med hvilket man kunde syssla med frågor så-

dana som den, huru lång tid Lucifer var i himmelriket, innan han störtades; huru många änglar föllo med honom; om alla änglar äga lika stort vetande; om Adam och Eva voro fullvuxna, då de skapades; huru länge de skulle hafva lefvat i paradiset, så vida de ej syndat m. m. Dessa frågor förekomma likväl i ett arbete, ämnadt att utgöra ett folkligt kompendium af medeltidens religiösa vetande. Denna böjelse för konstruktion gör sig gällande öfveralt. Ericus Olai börjar sitt arbete med en deduktion af påfve-maktens företråde framför konungamakten. Liksom Gud skapade människan af själ och kropp, inrättade han också en tvåfaldig myndighet, men den som härskar öfver människans andliga lif är förmer än den som bestämmer öfver hennes kroppsliga tillvaro, — ergo är påfvens makt högre än konungens. Icke ens en efter medeltida förhållanden så ovanligt praktisk och klart tänkande man som Konungastyrelsens författare kan afhålla sig från denna böjelse att då och då konstruera på fri hand.

Kritiklöshet.

Ofta blanda sig dessa spetsfundigheter med mystikens vildaste utbrott såsom hos Birgitta eller Petrus de Dacia, och ingen faller på den idéen att använda verkligheten såsom korrektiv mot dessa tomma konstruktioner. Den tidens framstående andar lefde tydligen mera i en fantasivärld än i den verkliga och kände sig mera hemmastadda bland dess hjärnspöken än med förhållandena i vår egen värld. Fasthåller man tanken på detta ensidiga fantasilif, förstår man mången gång möjligheten af dessa permanenta hallucinationer, hvilka gifvit den katolska kyrkan så mångt helgon.

Petrus de Dacia lemnar oss i detta fall en historia, hvilkens patologiska noggrannhet ofta vore i stånd att väcka våra moderna realisters afund. Med en svärmisk kärlek, om hvars halft jordiska karaktär han själf var omedveten, älskade han en ung flicka, Christina från Stumbelen, en liten by strax utanför Köln. Hela sitt lif synes han hafva egnat åt uppgiften att författa en henne värdig biografi, och det är hans hängifna skildring, som Christina har att tacka för den helgongloria, hvarmed kyrkan sedermera smyckat hennes tinning. För den tid han själf ej kände Christinas lif samlade han intyg från hennes omgivning. På grund af dessa kunna vi också kasta en blick in i ett känslolif, hvilket under medeltiden icke hörde till de försvinnande undantagens klass. Religiöst och svärmiskt anlagd hängaf sig Christina redan tidigt åt ifriga böner och botöfningar. Hon fastade en dag hvarje vecka och dessutom under årets alla händagsar, drack nästan aldrig vin eller öl, nyttjade ej linne, utan bar närmast kroppen en gördel, försedd med hårda knutar, hvilka gnagde sönder hennes höfter. Sitt läger hade hon på stengolfvet för att desto oftare vakna för sina böner, och under nattens lopp förrättade hon tolf gånger bön i knäböjande ställning. För våra dagars nyktra betraktelsesätt är det icke svårt att förstå, hvart denna diät skulle föra en redan förut med stark nervositet utrustad kvinna, hvilken dessutom befann sig i den första puberteten. Synerna dröjde ej att inställa sig. Under sina ifriga böner försjönk hon i ett slags dvala, under hvilken den korsfästes bild visade sig för henne. Detta var

det första och helt naturliga steget in på hallucinationernas bana. Äfven det nästa steget är fullt förklarligt. En djäfvul i S. Bartolomäus' gestalt visar sig under natten framför henne och söker förmå henne till själfmord. Genom att döda sig skulle hon nå målet för sin själs trängtan efter paradiset's fröjder. Under sex långa månader förde hon en förbittrad kamp mot denna ständigt återkommande tanke, som hvarken öfvergaf henne under nattens drömmar eller dagens böner. Detta grubbel synes tämligen logiskt hafva framkallat hennes tredje frestelse. Hon började tvifla på de himmelska tingen. Men dessa tvifvelsmål snarare ökade än minskade hennes späkningar, och i följd häraf uppstår den fjärde och för en utmärkt ung kvinna kanske mest förklarliga hallucinationen. Så ofta hon åt eller drack, kände hon ormar och spindlar i sin mat. Hon kunde snart ej längre mottaga någon föda, och då man med våld tvingade henne, fick hon uppkastningar samt kände tydligen de kalla och slemmiga ormkropparna i sin mun. När hon skulle dricka, hörde hon en röst ur vattenkrukan: om du dricker mig, dricker du djäfvulen. Snart vädrar hon frestelser i alt. En tupp öfvergår inför hennes sjuka fantasi till en djäfvul; ohyran, som gnager hennes kropp, förvandlas till onda andar; den ena hemska synen följer på den andra; djäflar plåga och martera hennes kropp, så att hon vrider sig under smärtorna, och slutligen har hon nått höjdpunkten: i djäflarnas sällskap tvingas hon att göra det ena hårresande besöket efter det andra i afgrundsfurstens rike, där gräslighet på gräslighet möta henne. Men under alt detta omgifves hon af en troende skara, hvilken med from bäftan och orygglig tillit lyssnar till hennes vilda feberdrömmar, och i Petrus de Dacia finner hon en biograf, som med en rörande hängifvenhet, aldrig grumlad af något tvifvel, noggrant och utan att glömma ens en detalj, upptecknar alla hennes trosstrider och lidanden.

Denna häpnadsväckande godtrogenhet möter oss för öfrigt ej blott på det religiösa området; den blandar sig in i den medicinska literaturen, någongång äfven i juridiska skrifter, men mest påtagligt framträder den kanske i den historiska forskningen. De hufvudlösaste hugskott öfverföras här kritiklöst från det ena arbetet till det andra, till dess att de slutligen stå såsom oomtvistliga sanningar. Att själfständigt och nyktert pröfva källornas vitnesbörd, faller ingen in. Ju mer man närmar sig medeltidens slut, desto skarpare framträder denna nästan otroliga kritiklöshet, och sin spets når den i Johannes Magnus' med rätta så illa berömtade arbete, som i detta fall bildar en värdig afslutning på medeltidens historieskrifning.

Grunden till dessa förvillelser låg däri, att man aldrig vädjade till lifvet själf, utan med pedantens vördnad för lärdomen föredrog att utgå från »auktoriteter». Med ängslig noggrannhet genomletade man digra folianter för att finna stöd för de trivialaste sanningar, men man ansåg sin möda rikligt belönad, då man hos de »vise mästarne» funnit ett för sina meningar användbart citat. Att betvifla sanningen af dessa sentenser faller ingen in, och lika litet djärfves en af medeltidens författare våga sig ut på spekulationens farvatten endast med ledning af egna observationer. Blott med citaternas ballast känner han sig trygg i alla förhållanden.

Auktoritetstro.

Ericus Olai ger därför ett fullkomligt korrekt uttryck åt sin tids vetenskaplighet, då han yttrar: »Så stor är kyrkans (d. v. s. de af kyrkan erkända skrifternas) auktoritet, att den näst efter den guddomliga sanningen står öfver hvarje annan visshet, äfven den genom änglarna förvärfvade; ty säger Augustinus: jag skulle ej tro evangeliet, om icke kyrkans auktoritet förmådde mig därtill.» Denna beundran för de af kyrkan erkända teologerna är verklig en större än vördnaden för bibelns egna ord. Medeltiden, så kristlig dess karaktär än är, har därför föga af bibelns anda, och till någon insikt om skilnaden mellan det gamla testamentets mosaiska världsåskådning och evangeliets kristliga hade man ej höjt sig. Våra bibelöfversättningar äro (utom Joh. Uppenb.) också alla från det gamla testamentet. Ej ens Birgitta har någon känsla för evangeliets betydelse. Hon uppträder med värme mot den romerska kyrkans förfall, men, såsom Brandt riktigt påpekat, hon är icke en föregångare till Luther. »En föregångare till Martin Luther och reformationen skulle under lagens ok i medeltiden hafva haft en blick för eller känsla af, att evangeliet handlar om Guds fria nåd i Kristo; att vår frälsning endast är Guds värk och ett bevis på detta värks fullbordande i hans egna institutioner, så att vi blott hafva att göra detta: tro hvad han säger och därigenom mottaga frälsningen. Med andra ord det måste finnas en tanke hos honom på det nya förbundet i motsättning mot det gamla. Men till något dylikt märker man i grunden intet hos Birgitta; eljest hade hon icke kunnat inbilla sig, att påfvens aflat är större än någon man kan tänka sig.»

Allegorisk uppfattning.

Denna ringa känsla för evangeliets betydelse visade sig äfven däri, att man aldrig tolkade bibelordet efter dess bokstafliga mening eller i dess sammanhang. Den skolastiska bevisföringen tarfvade en hel här af »citater» att styrka de halsbrytande teorierna, och i följd häraf hade man upplöst hela bibeln i ett aggregat af texter eller sentenser, hvilkas verkliga mening alldeles fick träda i bakgrunden för deras s. k. »andliga» betydelse. Låtom oss betrakta t. ex. en brigittinerpredikan om Kristi intåg i Jerusalem.

Evangeliet härom, — säger predikanten — lär oss sju nyttiga ting. Att Jesus sände två lärjungar att hämta åsninnans fåle, betecknar predikanternas utsändande; att han bjöd dem lösa åsnan, afser, att biktspäder äga förmåga att aflösa dem som rätt skrifta sig; att han sätter sig öfver åsnan, betyder, att Guds säte är den ödmjuka och honom undergifna människan; att allmogen hedrade Jesus, är ett annat uttryck för, att vi med goda gärningar böra göra oss beredda att en gång möta Gud i hans välsignade tillkommelse; de kvistar, folket strödde på hans väg, beteckna de heliga män, om hvilka Mattheus skrifver i det sjunde kapitlet; kläderna, allmogen kastade under åsnans fötter, afse denna världens goda; den lofsång, folket uppstämde, lär oss, att vi

i hvarje stund böra prisa Gud. I en annan predikan talas om, huru Kristus botar den döfve och dumbe. Därvid anmärkes, att mannen af andra leddes fram till Jesus, hvilket betyder, att människan genom predikan föres, till Gud. Att Kristus tog honom afsides från folket, afser, att vi skola fly världen, om vi vilja vår själs frälsning. Att Jesus instack sitt finger i den olyckliges öra, innebär för oss en uppmaning att höra och bevara Guds ord; att Jesus beströk dumbens tunga med sin spott, afser, att vi skola afhålla oss från frässeri, dryckenskap och syndigt tal o. s. v.

Denna böjelse för hårdagna allegorier blir allt starkare, ju mer det lider mot medeltidens slut. Skriften Själens kloster består af en i minsta detalj utförd liknelse mellan människan och ett kloster, och t. o. m. den politiska literaturen kan ej undandraga sig detta inflytande.

Lika litet som man ägde sinne för den rätta meningen i bi- Bristade psykolo-
belns läror, lika litet förstod man människan. Jag fäster mig här- gisk analys.
vid mindre vid den brist på historisk uppfattning, som kom medeltidens författare att behandla Karl den store, Alexander, Ivan Lejonriddaren m. fl. såsom barn af samma tid eller utan att taga anstöt lät Alexander företaga en ryttarfärd öfver Euphrates' is. Viktigare än dessa historiska misstag är medeltidens bristande för-
måga af psykologisk analys. Författaren uppehåller sig aldrig med försöket att motivera en handling, utan i dess ställe hopar han händelser på händelser eller fördjupar sig i beskrifningen på rent yttre företeelser. När han någon gång nödgas teckna en själsrörelse, röjer han vanligen den boklärde pedantens otymplighet gent emot livvets växlande mångfald. Då författaren af Flores skall skildra, huru de älskande efter en lång skiljsmässa jublande af kärlek åter sjunka i hvarandras armar, kan han icke beskrifva de ungas sällhetsrus annat än med den i Eufemiavisorna stereotypa frasen: the kalzadho markt ok giordho sik gaman. Denna otymplighet röjer sig äfven i en total brist på alla nyanseringar. En häftig sorg förtydligas alltid genom gråt och svimningsattacker, oafsedt om den sörjande är en ung flicka eller en grånad riddare. Karaktären äger nästan aldrig mer än tvänne skiftningar: den är god, eller den är ond; men något försök att intränga i det ondas eget väsen göres aldrig. Det är fult och vanligen äfven löjligt. Såsom på medeltidens skådebanor är djäfvulen äfven i legenden ofta blott en *löjlig* djäfvul, hvilken till lön för sina fåfänga ansträngningar slutar med att blifva dragen vid näsan. Det ligger på sätt och vis något vackert i denna fasta tro på det godas seger, men på samma gång röjer det en föga skärpt psykologisk blick. Frånser man denna skilnad mellan goda och onda karaktärer, äro alla den medeltida diktens figurer hvarandra lika i blodlös abstrak-

tion. Författaren gör intet försök att skapa verkliga individer, och han är lika litet angelägen att på sitt verk trycka en stämpel af sin egen personlighet. I allmänhet äro medeltidens skrifter också namnlösa — man kunde säga med rätta, ty det är blott ett tidehvarf, ingen skarpt utpräglad skaldeindividualitet som speglar sig i dem.

Litteraturen ej
stött på verklig-
hetsstudier.

Författaren äger icke många färger på sin palett. Endast få sidor af verkligheten dragas inom hans krets. Han känner tro och otro, men en känsla som t. ex. tvifvel kan han icke teckna. Hos riddaren fäster han sig vid den i en följd af manliga bragder visade tapperheten, men kärleken förmår han icke skildra, och det är troligen mer än en tillfällighet, att vår medeltidslitteratur endast äger tvänne kärleksvisor. Undantager man de sånger, i hvilka allmogens politiska hat tagit sig ett uttryck, söker man fåfängt efter någon skildring af den svenske bondens lif, hans vanor och hans känslor. Helgonet och riddaren, se där de tvänne poler, kring hvilka litteraturen rör sig. Hvarje tid upprepar väl sig själf i ganska betydlig grad, men säkerligen ingen mer än medeltiden. Litteraturen kan blott bjuda ett enformigt idislande af dessa båda nyssnämnda typer; den ene författaren afskrifver den andra med en dogmatism, som nästan påminner om kyrkans, och det är sällan denna sterila uppfinningsförmåga ens kan framföda en nyhet i detaljen. Ej håller märker man någon ansats att lämpa dessa typer efter den omgifning, det verkliga lifvet visade. Jag vill ej tala om Eufemiavisornas utländska hjältar, men ej ens riddarväsendet i Erikskrönikan kan sägas vara kopieradt efter verkligheten. Af historiens äregirige, löftesbrytande, ofta grymme härtig Erik finnes ej mycket hos författarens hjälte. För denna skald liksom för de öfriga medeltidsförfattarna framstod tillvaron i en till hälften ideell, men helt fantastisk dager. Liksom man ej förstått forntiden, fattade man ej håller det lif, som rörde sig på botten af ens egen tid.

Krass uppfattning
af det andliga.

Hade medeltiden föga sinne för den yttre verkligheten, så var känslan för det andliga lifvet därför icke mera utvecklad. Ofta stöter man på yttranden, som i krass materialism söka sin like. I den halft kateketiska skriften Guidonis själs uppenbarelser påstås uttryckligen, att hälveteselden är lekamlig, och den grad af andlighet, man ville tillmäta själen, framgår af t. ex. följande samtal:

Tha sagde priaren: Ingen siel kan j sender j enom punkt pynas j flerom rumom.
Anden swarade: Om dagen pynas jak medh androm sielom j almenneligom skertzlo
elde ok om natten j thessom mynom eenskyldogom eelde.

Att religionen till sitt egentliga väsen är tro och icke be-känneelse, var en tanke, hvilken medeltiden var alldeles för naiv att förstå. Blanzaflor, som är kristen, ber en gång sin man Flores, att han skall antaga hennes tro. Att han själf utan ett ögonblicks tvekan går in på denna begäran, kan väl gå för sig, men mera egendomligt förefaller det onekligen, att han i samma ögonblick låter döpa hela sitt folk, och författaren synes ej ens tänka sig den möjligheten, att en eller annan af den gode konungens undersåter kanske icke var så alldeles belåten med denna hastiga religionsförändring.

Sidhan loot han ut stæmpna
alt thet folk han hafðe ouer æmpnæ;
böðh them under kristno ga,
hwa a moot sigher han skal döðhin fa.

Därmed är den angelägenheten afgjord! Det är tydligt, att denna ytliga uppfattning af religionens väsen skulle gå hand i hand med den krassaste vidskepelse. Särskildt i förhållande till dogmen om corpus christi stiger denna öfvertro till det rent vidriga.

En hungrig korp stal en gång hostian från en prest och gömde den i en ihålig ek, där en bisvärm hade sin boning. »Korpin flögh bort ok hiin kändos widh sins skapara närwaru, bygdho hanum fæghirsto cappellam aff honagh ok wax.» Ett annat exempel omtalar, huru en apa råkade äta upp »guds lekamen». Hans herre lät bränna djuret för att bland helgedomarna förvara dess aska, men när denna samlades befanns »guds lekamen» vara obränd. Om den känsla, med hvilken man betraktade helgonbilden, kan följande legend gifva en föreställning. En ockrare och röfware, som icke ville tro på den heliga skrift eller höra predikan (och däri låg för medeltidens uppfattning hans värsta brott), skulle begravas, men då klerkerna började mässan, löste kristusbelätet sina händer från spikarna och höll fingrarna för öronen. Då presterna i anledning häraf upphörde med sin sång, återtog händerna sitt förra läge, men då sången ånyo började, stoppade Kristus åter för sina öron. Då förstod biskopen, att ockraren var fördömd, och lät utkasta kroppen ur kyrkan.

I sin kanske mest karaktäristiska form framträder detta bi-gotteri i medeltidens mariakult. Många af de hithörande legenderna äro väl af en stor och ofta rörande skönhet, i synnerhet de, som endast söka skildra moderskärlekens heliga känsla, men i de flesta stiger denna dyrkan till ett osundt, sensuellt rus, som genom sin religiösa form blir desto vidrigare. Redan Birgitta, hvilkens mariasvärmeri genom språkets glöd och färgrikedom än i dag äger en icke sällan berusande skönhet, hängifver sig åt ett rent sensuellt lofprisanande af jungfru Marias fågring, hvarigenom hon »lockade» Gud. I en bönbok, skriven af en Vadstenanunna, återvänder samma tanke:

Mariakulten.

: : : : : : :

»Heel aldra mildasta jomfru Maria thu som æst skinande dagrand oc haffsins stiaerna oc snarasta ørn, Thy (thu?) aff thinom blomstrande ungdom utflog til fadhersins hierta, hwilken thins ænlitis fægrind tæktis owir alla paradysi kræselighet. Swa at han uplåt sit hierta utsændandis aff thy siin enda son.»

Krassast framträder denna sensualism i en af Wieselgren citerad skrift, som på 1500-talet öfversattes af en Vadstena-nunna. Här möta vi ett utbrott såsom detta, lagdt i Marias mun: »hvilken prästher som swa storan kärlek hafver till själena, han varder i then kärlekenom min brudgumme och min son Jesus varder hans son. Och swa medh största glädhi og täcknadh umfampner oc kysser jag then prästen andeliga äpter dygdhena skäl, oc änkte är snik lusteligare än swa afla Gudz son andelica i jorderike med godhom prästhom». Gränsen mellan denna kärleks himmelska och jordiska beståndsdelar blir ofta otydlig nog. I några legender framstår Maria rent af såsom en svartsjuk kvinna, hvilken med en illa dold afundsjuke ser en rivals framgång. En ung konungason nödgades af sitt rikes höfdingar att taga en hustru, men då han skulle vigas med henne, syntes jungfru Maria för honom, sägande: »hvi öfvergifver du mig och tager dig en annan, då jag är så fager och vän. Om du nu öfvergifver henne och tjänar mig, då skall du hafva mig till brud i himmelriket.» Genast upptändes han af en så häftig kärlek till Guds moder, att han öfvergaf både brud och rike.

Sensualism.

Mariakulten sammanhänger på det närmaste med en annan sida af medeltidens kultur. Genom hela den kyrkliga literaturen går *kvinnohatet* såsom den röda tråden. I frenetiska predikningar dundra dominikanerna mot kvinnans ytliga och syndfulla lif, legenderna varna mot hennes lockelser, och i allegorien Själens kloster möter oss den karaktäristiska satsen, att Lucifer var en jungfru. För den medeltida asketismen framstod kvinnan såsom sinlighetens inkarnation, från hvars förföriska inflytande man med böner och späkningar sökte värja sig. Men denna brännande lidelse behöfde ett aflopp, och detta trodde man sig hafva funnit i Mariakulten. Sedan man öfverhöljt den jordiska kvinnan med de råaste smädelser, apoteoserade man henne stunden därefter, i det man med en kufvad känslas hela glöd förbytte sin otillfredsställda jordiska kärlek till ett lika lidelsefullt svärmeri för himladrottningen. Men den rent kroppsliga lidelsen var för stark att kunna utrotas genom en hänvisning till ett ideal ofvan molnen. Under hela medeltiden föres det därför en förbittrad strid mellan själ och kropp, jul och fasta — såsom de gamla författarna själfva benämde de båda polerna: människans vilja. Ty medeltiden är

icke uteslutande asketisk. Under den äldre medeltiden, särskildt under elfvahundratalet, gick det en frisk fläkt genom mänskligheten. Literaturen ägde en ofta om antiken påminnande prägel af glad sinlighet, och man kan med ett visst berättigande tala om en medeltidens renässance. I de s. k. fabliaux (kortare komiska och realistiska dikter), i djursagan, i Roman de la Rose (ett längre allegoriskt kväde) och i de s. k. goliardsångerna, diktade af medeltidens glada, kringstrykande studenter, i alla dessa pulserar en ofta rent yster sinneslustighet. Men vid sidan af dessa sånger ljuda dominikanermunkens vilda utfall mot köttets lockelser.

Mot 1300-talets midt kom den stora pesten. Man kände liksom suset från dödens vingslag. På kyrkogården i Pisa har en konstnär afbildat ett gladt, ungdomligt sällskap, riddare med jaktfalk på handen, höfviska jungfrur, sångare och citterspelare, men öfver dessa intet ondt anande världens barn sväfvar en hemsk gestalt med läderlappsvingar, vildt fladdrande hår och höjd lie: det är digerdöden, som bryter fram öfver mänskligheten. Känslan af jordelivets intighet och af syndens förbannelse vaknar åter till lif med förnyad styrka, och kampen att döda köttet blir alt häftigare. Den senare medeltidens legender bära också ett nästan hemskt vitnesbörd om denna strid. När man läser dem, är det som om man hela tiden hade den stackars munkens heta och flämtande andedräkt i sitt öra. Det är endast det bittraste själslidande, som kunnat framalstra feberfantasier såsom dessa. En eremit frestades hårdeligen af skörlefnadssynden och trädde häftigt efter en fager kvinna, som han en gång sett. Omsider fick han veta att kvinnan var död. En natt smög han sig till den plats, där hon var jordad, gräfvde upp liket och lade det framför sig i cellen »tha thet werst luktadhe oc sagdhe til sina thanka. Thu hafver nu thet thu astundadhe. Metta thik nu oc ther medh forgick hans frestilse». En annan munk sticker sin hand i elden och låter den förtäras för att med detta lidande döfva sin åtrå. En tredje historia är kanske än mer betydande. En ung munk kom i sällskap med sin moder till en flod. Kvinnan förmådde ej gå öfver, ty hon var gammal, och sonen svepte därför ett kläde om sina händer samt bar henne öfver. Då frågade hon: hvi svepte du klädet om dina händer. Han svarade: *kvinnans kropp är eld*, och om jag vidrört dig, skulle jag därigenom hafva fått lust till andra kvinnor.

Inför denna fantasi tedde sig hela tillvaron såsom syndbelastad och oren. Men ju mera kroppen plågades, desto härligare

skulle den lön blifva, som väntade på andra sidan grafven. Medeltiden finner därför ett visst behag att fråssa i skildringen af kroppsliga lidanden. En läsare i våra dagar kan icke annat än förundra sig åt den smak, som njöt af en in i minsta detalj gående skildring af martyrernas lidanden, och han kan ej rätt fatta det tålmod, som aldrig tröttnade på dessa slaktarfantasier. Men i dessa ofta fysiskt orimliga pinohistorier låg onekligen en retelse för naturer, hvilkas starka, men undertrykta sinlighet kräfde ständig näring.

.

Jag öfvergår nu att lemna en redogörelse för de arbeten, hvilka tillhöra Sverges medeltid. För öfverskådlighetens skull kunna vi dela dem i två grupper, världslig och andlig literatur.

Riddardiktens
uppkomst.

Riddardikten är egentligen en fransmännens skapelse, och från Frankrike har denna diktart utbredt sig till det öfriga Europa. Både med afseende på versmått och innehåll kan den franska riddardikten indelas i två grupper, »Chansons de geste», vanligen skrifna på ett tiostafvigt versmått och behandlande nationelt franska ämnen, samt »romans», i regeln affattade på en åttastafvig meter och innehållande bretonska och klassiska sagor. Angående uppkomsten af Chansons de geste äro meningarna delade. Sannolikt är väl, att vissa franska hjältar, Dagobert, Karl Martel, Vilhelm af Orange, Roland, samt framför allt Karl den store tidigt ådragit sig folkfantasiens uppmärksamhet och blifvit föremål för en serie af folkliga sånger ungefär i samma stil som de nordiska edda-dikterna eller folkvisorna; att vidare någon enskild skald med flere eller färre af dessa sånger såsom basis författat en konstdikt med folkvisornas hjälte till föremål; att hans exempel sedermera följts af andra skalder, hvilka ur nya folkvisor hämtat nya episoder; att dessa större hjältedikter så småningom ordnat sig i grupper kring vissa hjältar, ömsesidigt invärkat på hvarandra, allt mer och mer lösgjort sig från beroendet af den folkliga traditionen och slutligen öfvergått till rena konstdikter. Vare det härmed huru som helst, säkert är, att redan på 900-talet var denna diktart fullt utbildad. Karl den store, hvilken såsom den ryktbaraste af fransmännens alla hjältar i sin historia liksom absorberat de flesta af de sagor och sägner, hvilka ursprungligen för-

knippats med andra personer, framstod troligen redan då såsom midtfiguren i en serie af nationella hjältedikter.

Nästan ännu medan han lefde, blef hans ärorika regering föremål för folkfantasiens nyskapande mytbildningar, och redan i de älsta epopéerna har han öfvergått till en sagofigur af renaste vatten. Så småningom skjutes hans egen person i bakgrunden, och hans betydelse blir att utgöra den centralpunkt, kring hvilken »paladinerna» eller hjältar såsom Roland, Ogier, Renaut m. fl. gruppera sig. Med normanderna öfverföres denna dikt till England, och redan omkring 1130 öfversattes Rolandssången på tyska. Under Håkan den gamles regering (1217—1263) blifva norrmanen — tydligen genom engelsmannens förmedling — bekante med dessa karolingiska dikter, hvilka de på *prosa* öfverföra till sitt språk.

Jämte denna nationella hjältedikt behandlade fransmännen äfven utländska sagoämnen. Britterna i Wales, Cornwallis och Bretagne ägde en rik folkliteratur, och i kortare dikter, *lais*, besjöngo de sina hjältar, sina nationella minnen och sägner. En del af dessa upptogos i kvasihistoriska arbeten i samma stil som Saxos Historia danica, och från denna dubbla källa härflyta de franska dikterna om den brittiske folkhjälten konung Artus och hans riddare af det runda bordet. Uppkomsten är här således literär, i det att de franska skalderna *dels* utgingo från Galfredus' af Monmouth Historia Britonum samt den därpå bygda franska krönikan, Roman de Brut, författad af den normandiske munken Robert Wace, *dels* från de till franska öfversatta bretonska *lais*. Såsom ett tredje element hos dessa — i förhållande till chansons de geste — mera lyriska, mera erotiska och mera fantastiska dikter sällar sig inflytandet från åtskilliga kristliga, mystiska och teologiska föreställningar.

Jämte dessa keltiska ämnen upptogo fransmännen äfven flere af antikens sagor såsom Alexander den store, striden om Troja, Julius Cæsar m. fl. Ungefär samtidigt med den karolingiska kretsen spridde sig äfven dessa hjältedikter till det öfriga Europa, och särskildt i Tyskland nådde artussagan en utveckling som måste betecknas såsom rent storartad. Wolfram von Eschenbachs Parsifal är förmodligen medeltidens både djupsinnigaste och skönaste dikt.

Till Sverge hann denna hjältedikt ej förr än den i utlandet redan hade sett sina bästa dagar. Riddarväsendet, som — redan förberedt under Magnus Ladulås — slog ut i full blom under Birger och hans bröder, skänkte oss äfven våra första riddardikter. I härtig Eriks följe fanns en man, hvilken ehuru uppfostrad med svärdet i sin hand, likväl hade haft tillfälle att i någon mån följa

Eufemavisorna.

med sin tids literära rörelser. Han hade tydligen läst åtskilliga tyska vitterhetsalster och ägde förmodligen äfven en ytlig kännedom om fransk literatur. Såsom härtig Eriks trogne och beundrande följeslagare deltog han i dennes friarresa till Norge, och råkade där i beröring med konung Håkan Magnussons literärt bildade drottning Eufemia, född prinsessa af Rügen. På hösten 1302 hade nämligen härtigen begifvit sig till Norge, där han ingått förlofning med Ingeborg, Håkans och Eufemias enda dotter och arfvinge. Genom sitt vinnande och ridderliga väsen hade Erik som det vill synas fullkomligt intagit sina blifvande svärföräldrar, och drottning Eufemia ville säkerligen på allt sätt göra sin gästs vistelse i Oslo så angenäm som möjligt. Ett sätt låg nära till hands. Hon vände sig till härtigens nyss omtalade följeslagare och anmodade denne att till svenska öfversätta en af ridarpoesiens främsta alster. Förmodligen ansåg hon med rätta, att en dylik uppmärksamhet synnerligen väl skulle upptagas af en man, hvilken likt härtigen var en varm beundrare af alla ridderliga idrotter och vanor. År 1303 — antagligen i början af året, då härtigen reste hem till Sverige — blef dikten färdig. Den tillhörde den bretonska sagokretsen, och dess namn var Ivan Lejonriddaren.

Ivan.

Ingen punkt i vår äldre literaturhistoria har varit föremål för så många stridiga meningar som dessa s. k. Eufemiavisor. Då jag sedermera hänvisar till den hithörande literaturen, anser jag mig ej behöfva upptaga utrymmet med att här redogöra för annat än min egen mening.

I slutet af sin dikt nämner författaren, att drottningen låtit öfversätta denna bok från franska och till »vart maal», den då vanliga beteckningen för svenska språket. Är denna uppgift sann? Så vida inga synnerligen starka skäl tala för att betvifla en författares meddelanden om sig själf, bör man väl taga dem för goda. Men här inträffar ett fall, som gör att man värligen kan vara tvehågsen. Berättelsen om Ivan fanns redan förut öfversatt på norsk prosa, och det förefaller därför rimligare, att den svenske öfversättaren endast versifierat prosaberättelsen. Jämför man nu den svenska dikten dels med den redaktion vi äga af det franska originalet, dels med den norska öfversättningen, finner man väl, att den svenska dikten innehåller flere uppgifter, hvilka icke finnas annat än i den norska sagan, men å andra sidan stöter man också på några drag, hvilka saknas i den norska sagan, ehuru de finnas i den franska förebilden. Här äro två förklaringar möjliga. Antingen har den norska sagan ursprungligen innehållit dessa nu

felande uppgifter eller också — och detta synes mig troligare — har den svenska öfversättaren värligen sökt återgifva det franska originalet, men, då han förmodligen ej var språket fullt mäktig, såsom hjälpreda begagnat den norska prosaöfversättningen, från hvilken då också åtskilliga vändningar influtit i hans dikt.

Valet af ämne var synnerligen godt. Ivan var en af medeltidens mest berömda sagohjältar, och hans historia hade i Frankrike behandlats af Chrestien de Troie, i Tyskland af Hartmann von Aue. Öfversättningen måste i det hela anses såsom lyckad, och den frihet, med hvilken detaljerna utföras, är ofta ganska tilltalande. Versformen — den s. k. knitteln — har öfversättaren likväl icke infört i vår literatur, och ännu mindre har han, såsom några förmenat, hämtat den från Norge. Öfversättaren kände den antagligen både från den tyska och den franska literaturen, och redan före honom hade andra svenskar begagnat den.

Härtig Eriks unga brud var emellertid endast ett spädt barn, och om giftermål kunde det således ej på länge blifva tal. Härtigens äregiriga politik började snart ingifva Håkan farhågor, och förhållandet mellan de båda furstarna blef ganska spändt. Härtigen, som höll sin broder, konung Birger, fången och behöfde hjälp mot Danmark, ville genom att fastare tillknyta förbundet med Norge trygga sin visserligen synnerligen förmånliga, men på samma gång hotade ställning. På sommaren 1307 reste han därför till Norge för att göra slag i saken och fira sitt bröllop. Vid samma tillfälle fick hans literäre vän och vapenbroder äfven förnya bekantskapen med drottning Eufemia. För att värdigt fira det tillämnade bröllopet gaf hon honom ett nytt uppdrag: att från hennes eget modersmål, tyskan, öfversätta en riddardikt. Han grep sig an med arbetet, men då han antagligen snart därefter måste följa härtigen på dennes krigståg mot Danmark, fördröjdes afslutningen, så att dikten ej blef färdig förr än i februari 1308. Detta var både för sent och för tidigt. Utan att egentligen bryta med hvarandra hade Håkan och Erik skilts såsom ovänner, och på sommaren 1308 blef förlofningen definitivt uppslagen.

Den nu färdiga dikten, hvilkens syfte således egentligen förefelats, hette Härtig Fredrik af Normandie. Öfversättaren uppgifver att kejsar Otto låtit från franska öfversätta den på tyska, från hvilket språk drottning Eufemia låtit vända den till svenska rim. Nu inträffar det egendomliga förhållandet, att denna dikt blott finnes på svenska och i en därifrån gjord dansk öfversättning. Vi hafva således en viss svårighet att yttra oss om diktens original. Emellertid visa de här talrika germanismerna, att öfver-

sättarens original värkligen varit tyskt. Däremot är det mindre säkert, om dikten värkligen funnits till på franska. Sannolikare synes vara, att detta poem först skrifvits af en lågtysk skald, hvilken sökt efterbilda de franska hjåltedikterna. Något högre poetiskt värde kan man ej tillmåta denna som det synes af reminiscenser och efterbildningar hopkomna dikt. Det ofta starkt fantastiska innehållet skulle väl under en värkligt stor skalds penna kunnat blifva ganska tilltalande; särskildt gäller detta en episod om elfkonungen Malnrit, där vi för första gången inom den svenska literaturen göra bekantskap med den luftiga värld, Shakspeare med så stort behag skildrat i Midsommarnattsdrömmen, men författaren visar ingen förmåga att utveckla de romantiska skönheter, som ligga i detta ämne. Då vi icke känna originalet, kunna vi ej håller bedöma den större eller mindre frihet, med hvilken öfversättaren återgifvit sin förebild.

Dikten tillhör hvarken den bretonska eller den karolingiska sagokretsen. Fredrik säges väl vara samtidig med konung Artus, men han tillhör ej dennes riddare. Vill man nödvändigt räkna denna sannolikt aldrig franska dikt till någon bestämd sagokrets, skulle den väl tillhöra den s. k. normandiska, d. v. s. dikterna om härtigarna af Normandie (såsom Roman de Rou m. fl.), men för denna gruppering talar endast den tillfälligheten, att hjälten *kallas* härtig af Normandie. Till sin teknik påminner den onekligen mest om artussagans dikter.

Flores och Blanzaflor.

Emellertid började Erik och Håkan åter att närma sig hvarandra, och 1311 återknöts den brutna förlofningen. Bröllopet firades på hösten 1312, och vår författare synes med lust och glädje hafva deltagit i de ridderliga festligheterna. Såsom förut hade drottning Eufemia äfven denna gång uppmanat honom att med en dikt fira den glada tilldragelsen. Antagligen skred han till väcket kort tid efter förlofningens återknytande, ty redan före maj 1312 var hans arbete färdigt. Ämnet var valdt med fin urskiljning. Hans nya dikt var en bland den medeltida poesiers skönaste sagor och handlade om tvänne unga älskande, som efter pröfningar och skilsmässa åter förenas och finna lön för sin trogna kärlek. Ett lämpligare ämne kunde ej hafva valts för detta på så många afbrott och vedervärdigheter slutligen följande bröllop.

Den nya dikten hette Flores och Blanzaflor. Till sitt första upphof är denna saga en sengrekisk kärleksroman, som man sedermera sökt sätta i genealogiskt samband med sagorna om Karl den store. Flores och Blanzaflor göras nämligen till kejsarens förfäder. Denna förbindelse är emellertid alt för lös, att man på

grund häraf skulle äga rätt att räkna sagan till den karolingiska sagokretsen. Aldra minst äro vi svenskar därtill berättigade, då denna genealogi ej förekommer i sagan sådan den föreligger på vårt språk. Få dikter hafva varit mera älskade. Den återfinnes på nästan alla europeiska språk och tilltalade skalder såsom en Boccaccio och en Hans Sachs. Vår dikt utgår från en från franskan öfversatt norsk prosaroman, och öfversättaren har med stor noggrannhet följt sitt original.

Dessa trenne dikter plägar man med ett gemensamt namn kalla Eufemia-visorna. Deras öfversättare är oss obekant, men i likhet med Klemming och von der Ropp anser jag det nästan säkert, att vi i dessa dikter äga alster af samma penna, som skänkt oss Erikskrönikan. Stilen, åskådningssättet, de personliga förhållandena äro här de samma, och så vidt man ej vill antaga, att härtig Erik till sitt förfogande ägt en hel vitter »skola» — en för denna föga literära tid väl vågad hypotes, — synes man nödgas tillskrifva visorna och krönikan samma författare. Huruvida han äfven öfversatt eller författat några nu förlorade dikter, känna vi ej. Omöjligt är det icke. Det ofta återkommande talet om Parsifal visar åtminstone så mycket, att han känt och älskat denne hjältes historia, hvilken behandlats såväl på franska och tyska som på norska. Af inledningen till Ivan förefaller det, som om han ett ögonblick varit betänkt på att värkställa en poetisk behandling af Karl den stores historia, som han antagligen kände från den norska prosasagan. Didrik af Bern var honom likaledes bekant, antagligen både från den norska prosasagan och från tyska och svenska folkvisor. Måhända kände han äfven sagorna om Artus' drottning Ginevra och hennes älskare Lancelot.

Eufemiavisornas
författare.

Efter dessa öfversättningar följer ett långt uppehåll. Nästa dikt, som öfverflyttas till vårt språk, är Alexander. Äfven här är öfversättaren oss obekant. Vi veta blott att han omkring 1380 på drotsen Bo Jonsons föranstaltande från en latinsk prosaberättelse öfversatt sin på knittelvers skrifna dikt. I versifikatoriskt afseende står han onekligen högre än sin föregångare. Han lider sällan af den rimnöd, som ofta stöter oss i Eufemiavisorna; hans språk är kraftigt samt har genom ofta återkommande ordspråkslika vändningar erhållit en mera rent svensk prägel än de föregående dikterna. Men å andra sidan kan ej nekas, att det ridderliga svärmeri, som ännu hvilade öfver Eufemiavisorna, här är försvunnet. Därigenom att de handlande personernas bref till hvarandra jämt och ständigt införas, har det hela fått ett väl starkt tycke af kansliskrifvelse. Likaså saknar man hos hjälten den rid-

Alexander.

derliga ädelhet, som försonade så många af bristerna i Eufemia-visorna. Alexander vet icke alltid att respektera en tapper fiende, och han felar t. o. m. mot riddarens första plikt: en obrottslig ordhållighet. Men säkerligen fann man på Albrekts af Mecklenburg tid en rik ersättning för dessa brister i de vidunderliga historier, af hvilka diktens sista del öfverflödar. I hvarje fall kan man ej göra den svenske skriftställaren ansvarig för mer än valet af ämne, då han, som det synes, tämligen noga följt sitt original. Men just detta val visar, att svärmeriet för ridderligheten var förbi och att detta hade efterträds af smaken för det »underhållande».

De historiska beståndsdelarna af alexanderssagan äro ej många. Snarare skulle man kunna benämna denna dikt en sengrekisk äfventyrs- eller reseroman. I Ptolemäernas rike hade österlandets och västerlandets kultur för första gången råkat i närmare beröring, och orientalens fantasi började här ganska snart att utöfva sitt berusande inflytande på grekens mera nyktra och plastiska uppfattning. Både filosofiskt, religiöst och literärt trycker orientalismen sin stämpel på den alexandrinska bildningen. En frukt af detta inflytande visar sig i de fantastiska reseskildringarna. Särskildt erbjöd Alexanders underbara segertåg och framför allt hans indiska krig ett rikt ämne för österländingens lifliga inbillning. En orientalisk saga, fantastisk och utsmyckad, uppstod inom kort om denne främmande hjälteyngling, hvilken under sitt korta, fast lysande segerlopp kullstörtat österns mäktigaste rike. Att han varit grek, glömdes snart, och i sagan antog han allt mer den österländske härskarens later. Denna saga vandrar till Alexandria, hvarest den af därvarande literatörer vidare utbildas. Snart anses den såsom en historisk källa, och den halflärda godtrogenheten visste inom kort att skänka dessa fantasier författarnamnets auktoritet. Man trodde sig här hafva funnit en historia, författad af ett ögonvitne, af Kallisthenes, Aristoteles systerson och Alexanders vapenbroder. Den första uppteckningen skedde troligen redan under ptolemäerna; den äldsta bevarade redaktionen härrör däremot från 200-talet e. K. På 900-talet öfversattes denna s. k. Pseudokallisthenes på latin af en italiensk prest vid namn Leo, och det är dennes arbete, den s. k. Historia de preliis, som i en eller annan ännu ej närmare undersökt form logat till grund för den svenska dikten.

Den prosaiska
Alexanderssagan.

Utom denna poetiska alexanderssaga finnes äfven en prosaisk, skrifven under förra delen af 1400-talet. Den är helt kort och är närmast öfversatt från tyskan, men dess ställning inom den öfriga alexandersliteraturen är ännu ej bestämd. Man har visser-

ligen förmodat, att den utgått från en latinsk bearbetning af Pseudokallisthenes, författad af Julius Valerius (som lefde före 340 e. K.), eller rättare från ett utdrag (epitome) af Valerii verk, men denna förmodan är troligen oriktig.

Den nästa riddarsaga, som öfverflyttas på vårt språk är Karl Magnus. Versens tid är förbi, och den nya öfversättningen är på prosa. Dess original är en berättelse, som på grundvalen af flere olika, åtminstone till största delen norrmandiska chansons de geste omkring 1240—1250 bearbetats på norsk prosa. Denna älsta bearbetning finnes numera endast delvis i behåll. Emellertid är det från denna den svenska utgått, ehuru från en äldre och bättre handskrift än den nu kända. Ren öfversättning kan man ej kalla den svenska sagan, men dess själfständighet inskränker sig egentligen därtill, att den lätt förkortat det norska originalet. Sagan föreligger i fyra handskrifter, af hvilka den älsta härrör från tiden 1430—1450, och det gemensamma originalet synes icke vara mycket äldre. Men nu inträffar den egendomligheten, att alla dessa handskrifter endast innehålla tvänne kapitel ur den norska sagan: Karls färd till Jerusalem och det ryktbara slaget vid Roncevaux. Har intet mera blifvit öfversatt till svenska? Jo, sannolikt. Ehuru starkt förkortad finnes sagan fullständigt på danska, och språket i denna öfversättning är sådant, att man äger alt skäl att antaga ett svenskt original för den i ett jultskt kloster nedskrifna danska krönikan.

Karl Magnus.

Vår nästa öfversättning, Didrikskrönikan, är likaledes på prosa och äfven den värkställd efter ett norskt original. Om källorna till denna märkliga berättelse har jag förut talat. Till svenska synes arbetet hafva ungefär 1454 öfverflyttats från en numera förlorad norsk handskrift. Icke håller här kan den svenske skriftställaren göra anspråk på annat än öfversättarens heder, men det oaktadt framgår det dels af namnen, dels af ett par yttranden, hvilka icke återfinnas, åtminstone icke i de nu kända norska och isländska handskrifterna, att den tyska dietrichssagans innehåll varit öfversättaren välbekant, antagligen i form af från Tyskland invandrande folkvisor. Att — såsom Storm däremot gör — antaga, att de på 1500-talet upptecknade och redan under föregående århundrade med säkerhet kända folkvisorna utgå från den svenska Didrikskrönikan, torde icke längre kunna anses riktigt. Krönikan förefaller aldrig hafva nått någon mera allmän spridning och synes icke ens hafva varit känd af någon annan svensk skriftställare än författaren af den prosaiska krönikan.

Didrikskrönikan.

Måhända förtjänar här att tilläggas, att den versifierade Didriksdikt, hvilken Geijer, *Fabula Theodovileledd* af likheten i unionstidens svenska och danska, utgaf såsom ett svenskt poem, i själfva verket är den danska dikten om dvärgkonungen Laurin. Så vidt man vet, har denna aldrig varit känd i vårt land.

Fabula Theodovile Veronensis.

Namnlös och
Valentin.

Mot medeltidens slut erhöll vår literatur ännu en prosadikt, Namnlös och Valentin. Originalen till denna berättelse är en nu förlorad chanson de geste, hvilken förmodligen till sitt ursprung är en fransk folksaga och endast helt lösligt knutits till Karls-cykeln, därigenom att man gjort diktens båda hjältar till Karl den stores fränder. Denna nu förlorade franska chanson de geste underkastades i slutet af 1400-talet en mycket fri bearbetning på prosa, och det är denna franska folkbok, som sedermera under namn af *Valentin och Orson* öfversatts till Europas flesta språk. Den svenska berättelsen utgår dock ej från denna källa. Den ursprungliga franska dikten Namnlös och Valentin hade nämligen öfversatts till plattysk vers, och det är denna plattyska öfversättning som är förebilden för den svenska berättelsen, hvilken således återger sagan i dess ursprungliga form. Emellertid hade man i Sverige förlorat smaken för rimmade framställningar, och ehuru originalet var på vers, valde den svenske öfversättaren likväl en prosaisk form, då och då afbruten af några kortare verser. Någon själfständighet lägger den svenske författaren väl ej i dagen, men hans språk är godt, och trots prosan förstår han att kvarhålla den fläkt af poesi, som hvilar öfver den vackra, i många delar ännu för vår uppfattning ädla och fantasirika medeltidssagan.

Paris och Vienna.

Tidehvarfvets förmodligen sista riddarsaga är den sköna dikten om Paris och Vienna. Ursprungligen synes denna saga härstamma från Provence, men, emedan dess historia ännu icke — såvidt mig är känt — blifvit föremål för någon undersökning, kan jag hvarken med bestämdhet uppgifva detta eller angifva den svenska diktens närmaste förebild. Tyvärr föreligger den endast i ett fragment, men versen i detta är behandlad med en sådan smak och ett efter medeltida förhållanden så stort behag, att man lätt ledes till den tanken, att vi här hafva ett alster af en författare, hvilken kan göra anspråk på att betraktas såsom något högre än en vanlig öfversättare. Den monotona, parvis rimmade knittelversen har här fått vika för visans mera lätta framställning med dess växelvis återkommande manliga och kvinnliga rim.

Amicus och
Amelius.

Härmed har jag afslutat redogörelsen för medeltidens riddardikter, men måhända kan ännu en annan prosaberättelse räknas till denna klass, nämligen medeltidens kanske mest spridda och omtykta saga, historien om de båda själfupppoffrande vännerna Amicus och Amelius, hvilken saga behandlats på vers och prosa, som episk dikt, som legend och som drama samt återfinnes på Europas alla språk. På svenska äga vi den inlagd i den från

tyskan öfversatta legendsamlingen Själens Tröst. Originalen till den tyska legenden är Vincentius Bellovacensis bekanta arbete Speculum Historiale. Den svenska berättelsen tillhör således mera legenden än riddardikten och betraktades också under medeltiden företrädesvis såsom en uppbygglig historia, men den ridderliga andan i denna med karlssagan lätt förbundna legend gör, att man med lika stort skäl kan räkna den till riddarsagorna. Berättelsen om S. Amalberga, öfversatt 1514 af Nicolaus Ragvaldi, är däremot en ren legend, ehuruval den till största delen handlar om en — föga hedrande — tilldragelse i Karl den stores lif. En i Sverge bekant, ehuru icke öfversatt, berättelse är den understuckna framställning af det trojanska kriget, hvilken under medeltiden gick och gälde för en af Cornelius Nepos värkställd öfversättning af ett förmodadt grekiskt arbete, skrifvet af ett ögonvitne till striden, den frygiske presten Dares. Ett exemplar af detta ryktbara falsarium ägdes af Vadstena kloster.

Ingen af de nu omtalade riddardikterna var afsedd för ett musikaliskt föredrag. De voro böcker, hvilka lästes, men de sjöngos eller föredrogos icke af en enskild konstnär. Likväl fanns det en hel klass af »lekare», hvilka ägde detta muntliga föredrag till sin speciella uppgift. De omtalas ofta i literaturen; i lagarna, hvilka i detta fall antagligen stå på en äldre ståndpunkt, med förakt, i Erikskrönikan, Eufemiavisorna och Konungastyrelsen med ett visst erkännande och betraktas i dessa skrifter såsom på sätt och vis ett nödvändigt bihang till riddarlivet. Vanligen plägar man omnämna dem i sammanhang med dramatiken, men hvarken i Sverge eller, så vidt jag funnit, i utlandet, hafva »lekarne» annat än undantagsvis haft något att skaffa med skådespelarkonsten, hvilken företrädesvis tyckes hafva utöfvats af kyrkans tjänare eller de borgerliga gillena. Frånser man deras uppgift att med åtskilliga lägre gycklarkonster roa slottsherren och dennes vänner, förefalla dessa lekare hufvudsakligen hafva egnat sig åt konsten att föredraga episka och lyriska kväden. Därigenom att hjälte-dikten inom kort svälde ut till tämligen oformliga proportioner, blef den snart en blott för enskild läsning afsedd dikt; men kortare episka och lyriska poem föredrogos fortfarande af dessa kringresande, yrkesmässiga sångare. Bäst skildras kanske deras uppgift i Konungastyrelsen: »och därför hafva kloka och dugande män, företrädesvis konungar och höfdingar, af ålder haft den sedvänjan att tala föga, då de sitta till bords. Därför hafva konungar och herrar lekare och sångare att vid bordet roa dem och deras vänner, på det att de icke måtte blottställa sig med fåfänga ord.»

Lekare.

Ännu Erikskrönikan synes hafva varit ämnad att *uppläsas* inför ett festligt lag, måhända också de samtidiga Eufemiavisorna. Huru nödvändiga dessa sångare och musikanter voro, framgår af konung Malnrits klagan i Häftig Fredrik: genom sina undersåters uppror var han nu så utblottad, att han vid sitt hof ej ägde mer än två lekare.

Till stor del voro de väl utlänningar, men rimkrönikans ord, att de, sedan de erhållit skänker, »foro blide hem til landa», säga väl ej mer, än att de varit kringstrykande sångare, hvilka utan fast uppehållsort samlade sig vid hvarje plats och vid hvarje tillfälle, de vädrade någon lägenhet till förtjänst. Då de strängt taget aldrig direkt påstås vara främlingar, synes mig ingen anledning vara förhanden att betvifla, att deras led också rekryterats af inhemska konstnärer. Om deras repertoar veta vi föga, men förmodligen gälde om de svenska lekarne ungefär det samma som om deras tyska medbröder. I utlandet synas de hafva lärt sig de sånger, som samtidens skalder författat, och i själfva verket voro dessa senare hänvisade till spelmannens eller lekarens konst. I en tid då ingen boktryckarkonst fanns och läsning var en föga känd färdighet, var den kringvandrande sångarens föredrag den enda väg, på hvilken skalden kunde meddela sig med sin samtid. En dylik tysk »Spîlmann», der Marner (omkr. 1250), ger en katalog på sina visor, hvilken synes vara ganska typisk: »Om jag för folket sjunger mina visor, så vill den första höra om Dietrichs af Bern ändalykt, den andra om konung Rother, den tredje om rysskriget, den fjärde om Ekkarts strid, den femte om Kriemhiltis förräderi, den sjätte föredrager en skildring af wilzernas undergång, den sjunde hör kanske häldre om Heimes eller Wittichs kamp, Siegfrieds eller Eckes död, den åttonde vill blott lyssna till den höfviska minnessången, den nionde tycker altsammans vara lika tråkigt, och den tionde vet alls inte hvad han vill.» Som man märker utgöras spelmannens sånger till största delen af sådana, hvilka legat till grund för Didrikssagans berättelse, och det förefaller ytterst sannolikt, att de i Sverige uppträdande lekarne haft en ungefär liknande repertoar.

Ehuruval dylika upptågsmakare och kringresande sångare nog funnos i vårt land redan under hednatiden, så synes den särskilda art, som under den egentliga medeltiden möter oss inom literaturen hafva till sitt upphof varit en utländsk företeelse. Men redan på 1200-talet måste denna institution hafva varit fullt utbildad i vårt land. Både Eufemiavisorna och Erikskrönikan förutsätta lekarne såsom ett välbekant släkte, och den förut (sid. 6) omtalade

händelsen med den saksiske sångare, hvilken med en visa varnade Knut Lavard mot den danske konungens förräderi, visar att Danmark redan i början af 1100-talet besökts af dylika, kringresande tyska sångare.

Sannolikt är det dessa ringaktade vagabonder, som hafva infört medeltidsballaden i vårt land. I hvarje fall måste balladen eller folkvisan, såsom den vanligen kallas, vara en utifrån införd planta, ty den har icke kunnat utvecklas ur den fornnordiska metriken. Den fornsvenska dikten var liksom den isländska bygd på kvantitetsprincipen, balladen däremot hvilat på aksenten; den förra var allitererande, den senare har ändrim och omkväde, hvilket icke finnes i forndikten; balladen sjöngs, eddasången synes på sin höjd hafva reciterats; den förra är till sitt egentliga väsen en dansvisa *, och de gamla nordborna synas ej ens hafva känt dansen. Lika litet hafva de kyrkliga hymnerna och sekvenserna utgjort förebilden. Dessa äro visserligen också bygda på aksent, men under det att höjningar och sänkningar hos dem följa i bestämd växling, äga inom balladen endast höjningarna betydelse. Dessutom äro rimflätning, strofbyggnad och tonart olika, hvarjämte omkvädet saknas i de kyrkliga sångerna. Den utmärkte danske metrikern Rosenberg, från hvilken jag lånat dessa anmärkningar, har därför framställt följande åsikt. Föreningen af dansen med visan har af nordbon lånats från de keltiska folken, med hvilka våra förfäder under vikingatågen råkade i beröring. Men den keltiska dansvisan bestod endast af kortare lyriska utbrott. Uppfinningen att i visan inlägga ett episkt element är därför nordbons förtjänst. Balladen skulle därför hafva uppstått i de nordiska vikingakolonierna, Normandie, England o. s. v., samt från dem utbredd sig till andra land. Så tilltalande denna teori än är för vår nationella stolthet, har jag likväl svårt att tro på dess sanning. Dessutom synes den

Balladens uppkomst.

* Det är troligen mera än en tillfällighet, att det äldsta balladfragment, vi äga på vårt språk, just är en dansvisa. Fragmentet förekommer i Codex Bildstenianus, en handskrift från förra delen af 1400-talet. Själfva arbetet är antagligen från 1272, men det är möjligt, att denna visa först på 1400-talet blifvit infogad i legendariet. I hvarje fall säger oss detta fragment, att balladen funnits i vårt land redan i början af 1400-talet. Det sammanhang, i hvilket fragmentet anföres, är följande: ett par vilda sällar lockade under julnatten prestens dotter ur kyrkan och började på kyrkogården en dans med henne, hvarunder de sjöngo en dansvisa, af hvilken en strof anföres:

Redhu kompana redhobone
iwer tiokka skogha,
oc gildo miz synd
venisto jomfru:
hui standom vi, hui gangom vi ey.

mig hvila på tvänne osäkra förutsättningar. Nordbon, säger Rosenberg, är den enda, hvilken ägt en i strofer indelad kortare episk dikt. Detta är ganska osäkert, och det förefaller t. o. m. troligt, att åtminstone den angelsaksiska forndikten haft strofisk form. Att kelterna varit det enda folk, som känt dansvisan, är likaledes ovisst. Åtminstone var den redan på 1100-talet vanlig bland de baierska bönderna.

Det synes mig därför troligare, att balladen från Tyskland invandrat till Danmark och därifrån spridt sig till det öfriga Skandinavien. Att de utländska formerna därunder måst röna intryck af den inhemska metriken, särskildt af den fyr-taktiga kvädhått, synes vara en nästan själfklar sak, och förmodligen existerade under en längre tid en mängd blandformer jämsides med hvarandra.

När infördes balladen i Norden? Storm, hvilken anser balladen såsom en senare ättelägg af den i slutet af 1100- och början af 1200-talet florerande höfviska minnessången, tror balladens meter ej vara äldre än på sin höjd slutet af 1200-talet. På Saxos tid var denna form med säkerhet ej känd, ty hans original voro stafrimmade kväden. Men i själfva värket synes man ej veta mer, än att några och väl de flesta af Saxos original varit stafrimmade; intet hindrar, att han därjämte kunnat hafva ballader framför sig, ty öfvergången från det stafrimmade kvädet till balladen skedde tydligen icke i en handvändning. Ett svar på denna fråga gifver oss den isländska literaturen. Emedan den isländska balladen ej kan vara en själfständig utveckling ur forndikten, måste den hafva lånats från Norge eller det öfriga Norden. Men nu omtalas dansvisor redan på 1100-talet, och från 1221 äga vi ett fullständigt isländskt balladfragment. Balladen bör således tillhöra 1100-talet äfven i Sverige, det land, dit den väl först vandrade från Danmark. Förmodligen har dess ursprung varit den tyska folkdiktning, från hvilken också minnessången ytterst utgick, ehuru balladen under inflytande af de nordiska versformerna sedermera själfständigt utbildats.

Ballad och Folk-
visa.

Jag har med afsikt valt beteckningen ballad för dessa korta episkt-lyriska dikter, ty termen »folkvisa» är i mina ögon ej fullt nöjaktig. Med folkvisa bör man väl mena en kortare dikt, hvilken dels allmänt sjunges, dels diktats af en man »ur folket» eller åtminstone genom att länge vandra i folkmun erhållit så pass många tillägg och ändringar, att den i det hela kan anses som en »folkets» skapelse. Men så är icke alltid förhållandet med de ballader, hvilka gå under namn af folkvisor. De som ej upptecknats i våra dagar — då de väl äro folkvisor, men ej nödvändigt

leda sitt ursprung tillbaka till medeltiden — förskrifva sig från 1500- och 1600-talens visböcker. De, som värkstälde dessa afskrifter, voro män eller kvinnor ur de högre samhällslagren, och deras källor synas nästan alltid hafva varit skriftliga uppteckningar. Åtminstone ganska många af deras visor hafva förmodligen aldrig haft någon mera allmän spridning, utan hafva troligen författats ungefär samtidigt med själfva uppteckningen. En stor del voro väl redan då folkvisor i den bemärkelse, att de öfverförts från Tyskland eller Danmark, samt i Sverige så småningom omdiktats af alla de sångare, genom hvilkas händer de vandrat; men att de under denna vandring råkat i någon beröring med själfva det lägre folket, är åtminstone ganska osannolikt, ty de visa intet spår af det åskådningssätt, hvilket vi äga rätt att förutsätta hos gemene man. Från denna synpunkt kan balladen knapt göra anspråk på att kallas folkdikt i annan mening än de flesta andra medeltidsdikter, hvilka i allmänhet sakna författarnamn och ofta undergått mer eller mindre genomgripande förändringar under senare bearbetares händer. Där emot är det sant, att en icke ringa del af medeltidens ballader numera blifvit allmogens tillhörighet samt genom folkliga tilldiktingar undergått så många förändringar, att vi nu med full rätt kunna kalla dem folkvisor. Men däraf att de i våra dagar verkligen äro folkvisor, följer intet för medeltidens ballader. Den bekanta folkvisan »Astri mi Astri» är ingenting annat än en omskrifning af Horatii ryktbara ode »donec gratus eram», och den lärde öfversättare, som först återgaf Horatii dikt, afsåg troligen aldrig att skrifva någon folkvisa. Lika litet behöfver en ballad, som nu är folkvisa, också hafva varit det under medeltiden. I de flesta fall göra de på 1500- och 1600-talen upptecknade balladerna snarare intryck af konstdikter än af folkdikter, och det synes mig därför förhastadt samt mera vitnande om förutfattade meningar än om fördomsfria studier, när man — såsom ofta göres — påstår, att dessa ballader mer än t. ex. våra rimkrönikor afspela den nordiska folkandens rörelser.

Vanligen plägar man också hänföra hela vår balladlitteratur till medeltiden. Äfven detta tror jag vara förhastadt. Så vida inga särskilda omständigheter bjuda oss att förlägga en dikt till en äldre period än den, i hvilken uppteckningen skett, äga vi tydligen ej rätt att till tiden skilja afskrift och original. Nu finnes visserligen ett skäl; hvilket vid första påseendet synes tvinga oss att anse åtminstone de flesta af våra ballader såsom medeltidsdikter. De afspela vanligen riddartidens lif, och det förefaller därför naturligt, att de också diktats under denna tid. Slutsatsen

är knapt riktig, och åtminstone kunna två invändningar göras mot tillämpningen. Däraf att en visa diktats under medeltiden, följer ej, att den också under medeltiden varit bekant i *Sverige*. Många tyska eller danska visor, hvilka förträffligt afspegla medeltidens katolska oeh chevalereska idéer, hafva förmodligen först under reformationsperioden blifvit bekanta i vårt land. Detta är t. ex. sannolikt förhållandet med den bekanta sången om Axel och Valborg. För det andra äro tydligen icke så få af de s. k. medeltidsdikterna nyare kompositioner, hvilka skrivits med de rena medeltidsballaderna såsom mönster. Jag talar ej om afsiktliga förfalskningar såsom den så beprisade Elisifsvisan, hvilken skrefs först under frihetstiden, utan om dikter, hvilka endast äro efterhärminingar utan syfte att bedraga. En dylik visa hafva vi t. ex. i Kämpen Grimborg, hvilken tydligen är en på 1700-talet värkstäld kompilation ur åtskilliga äldre ballader. Andra dikter såsom visan om Hading och Hunding äro helt enkelt versifierade omskrifningar af rent literära källor. Hufvudmassan af våra ballader böra vi således förlägga till reformationsperioden, men därmed är ej sagdt, att icke många af de först på 1500-talet upptecknade dikterna äro vida äldre. Det är möjligt, men vi *veta* intet därom. En stor del af våra moderna folkvisor leda kanske också sina anor till medeltiden, ty medeltiden ägde sannolikt en ganska stor rikedom på ballader; att de flesta nästan spårlöst* försvunnit, bör ej väcka vår förvåning, då de i regeln väl endast bevarades i den kringdragande sångarens minne.

Erotiska visor.

De af oss kända medeltidsballaderna tillhöra egentligen blott tvänne kategorier: kämpavisor och historiska eller politiska visor. Af erotiska kväden äger nämligen medeltiden endast tvänne. Det ena är tämligen matt, men genom det andra går en frisk, t. o. m. humoristisk fläkt. En tredje visa, som man svårigen kan kalla erotisk, finnes i Schacktafvels lek. På ett drastiskt sätt lemnas här några råd för äktenskapet; dessa äro väl ofta plumpa, men i jämförelse med medeltidens öfriga, som oftast blodlösa poesi värkar denna kraftiga naturalism rent uppfriskande. Denna visa, som nästan säkert är ett svenskt original, förskaffar en åtminstone ett godt skratt.

Kämpavisor.

Viktigare äro kämpavisorna, af hvilka en icke ringa del äro

* Då man t. ex. i ett tort diarium, såsom Vadstenaklostrets, plötsligen påträffar en fras som denna: »tunc aves rapaces præoccupaverunt cacumina moncium, nam theutonici tyrannizaverunt in terra multis annis», så ledes man lätt till den tanken, att munken, då han nedskref denna blomstrande vändning, haft en anti-tysk ballad i sitt öra. Äfven Ericus Olai hänsyftar ofta på gängse visor.

omskrifningar af urgamla fornsånger i samma stil som eddadiktarna. Så hafva vi t. ex. en visa Stolt Herr Alf, hvilken utgör en omskrifning af de gamla Hålfskväderna, en annan om kung Speleman, som utgår från ett fornkväde om Hjalmars och Angantýrs berömda strid. Den förra var med säkerhet känd i Sverge i början af 1600-talet, den senare i slutet af samma sekel, och måhända hafva de varit bekanta redan några århundraden förut. Likväl äro de troligen ej ursprungligen svenska, utan diktade i Norge eller på Färöarna och först senare införda i vårt land. Däremot nå åtminstone de flesta af balladerna om Didrik af Bern upp till vår medeltid. Lika visst är det, att den bekanta kämpavisan om Holger Danskes strid med Burman allmänt sjöngs i vårt land redan under 1400-talet. I en takmålning i Floda kyrka (Södermanland) finnes denna tilldragelse afbildad, och målningen har till underskrift balladens ryktbara omkväde: Hollager dans han wan siger af burman. Men sannolikt hafva hvarken denna visa eller didrikskväderna ursprungligen diktats i Sverge; förmodligen hafva de med vandrande sångare förts först till Danmark och därifrån till Sverge. Den bekanta visan om Hagbard och Signild, upptecknad först på 1600-talet, är likaledes en svensk medeltidsballad, ty redan Laurentius Petri omtalar den såsom gammal. Likväl har jag svårt att förlika mig med den vanliga åsikten, att vi i denna visa antingen äga källan till Saxos framställning af denna bekanta kärlekshistoria eller åtminstone en omskrifning af de kväden, på hvilka Saxo stöder sig. Naturligare synes mig vara, att visan helt enkelt är en poetisk och något fri omskrifning af Saxos berättelse. Dess i sanning väl långt drifna ridderliga galanteri häntyder onekligen på en sen period. Habor bryter sönder alla bojor, som läggas på honom, men då man finner på den utvägen, att binda hans händer med ett af Signilds hufvudhår, låter han händre föra sig till döden, än han vågar skada detta. Detta drag, hvilket är ganska väsentligt för visan, tillhör säkerligen ej Saxos tid; både i detta fall och i öfrigt är den ypperliga visan ett fullt troget uttryck af riddartidens idéer.

Flere och lättare att datera äro våra historiska medeltidsballader. I allmänhet äro de väl diktade ungefär samtidigt med de händelser de besjunga, och ehuru vissa uppgifter icke äro fullt historiska, bör detta ej väcka misstro. En del af de äldre voro förmodligen redan från början afsedda att vara romantiska skildringar utan anspråk på historisk trovärdighet. Så äga vi åtskilliga ballader om klosterrof, företagna under folkungatiden. En del af visornas uppgifter äro oriktiga, men i hufvudsak bekräftas de af

Historiska ballader.

diplomer och diaries. Då man både under medeltiden och reformationen ägde ganska kläna historiska kunskaper, är det föga sannolikt, att dessa magra notiser varit kända utanför en trång, särskildt intresserad krets, och då vidare de i visorna skildrade händelserna icke äro af den betydelse, att de länge kunnat fortleva i traditionen, bör man väl hålla troligast, att de diktats senast en mansålder efter själfva tilldragelsen, medan händelserna ännu stodo i en viss romantisk belysning. Att åtskilligt under denna mellantid kunnat glömmas och sammanblandningar af personer och saker kunnat inträffa, är tydligt, men detta är en brist, som blott drabbar visan i egenskap af ett historiskt dokument.

Folkungatidens
ballader.

De klosterrofsvisor, om hvilka jag nyss talat, knyta sig egentligen till en enda familj. Raden inledes af folkungen Sune Folkeson, hvilken enligt visan rövvar konung Magnus (bör vara Sverkers) dotter Elena ur Vreta kloster. Denna visa är den minst historiskt trogna, och det förefaller som om den blifvit omdiktad i senare tid, likväl före medeltidens slut. På svenska citeras den väl ej förr än 1621, men finnes i en dansk handskrift redan från midten af föregående århundrade. Då visan tydligt måste hafva diktats i Sverige och de svenska handskrifterna förete en ursprungligare form, är det tydligt, att visan i sitt nuvarande skick tillhör vår medeltid. Sådan den nu föreligger äger den väl en något filiströs och tort moraliserande ton, men bakom den senare påklädningen varsnar man en dikt af ädel och djupt gripande poesi. Friskare och bättre bibehållen är en annan visa, hvilken icke längre finnes kvar i sin svenska form, utan endast i dansk öfversättning. Sune och Elena ägde tvänne döttrar, och den ena, Benedicta, drabbades af samma öde som modern: hon bortröfvades af östgötalagmannen Lars Persson. Nästan hvarje detalj i denna visa är historiskt trogen, och då detta endast kan bestyrkas af en forskning i dokument, hvilka för en balladförfattare väl alltid varit okända, är det tydligt, att visan ungefär i sitt nuvarande skick når ända upp till 1200-talet. Den rörande kärlekshistoria, som denna dikt skildrar, hade blott kort varaktighet. Efter några års äktenskap dog lagman Lars i landsflykt och hans enka återvände till Sverige, där hon ingick ett nytt äktenskap med Svantepolk Knutsson, hvarigenom hon blef moder till en ny balladjältinna, hvilken i likhet med mor och mormoder bortröfvades af en älskare. Denne tillhörde en ätt, hvilken kraftigt ingrep i vår historia och äfven blifvit föremål för en mängd ballader. Hans namn var Folke Algotsson, en broder till den lärde biskop Brynolphus i Skara. Omkring 1280 hade Magnus Ladulås med högtidlig ed bekräftat sin faders

stadgande om kvinnofred. Evig landsflykt och 40 markers böter skulle drabba den som bröt däremot. Bland andra hade äfven riddaren Svantepolk och tvänne Algotssöner bekräftat denna handling. Svantepolks dotter Ingrid blef snart förlofvad med den danske drotsen David Torstensson, men innan äktenskapet kommit till stånd, bortröfvades bruden af Folke Algotsson och dennes broder Karl. De brottslige flydde till Norge, men då alla Algotssönerna mer eller mindre tyckas hafva varit inblandade i detta kvinnorof, lät Magnus Ladulås fängsla fadern och den ena brodern. Karl, hvilken efter någon tid återvände från Norge, måste med lifvet plikta för sin beredvillighet att bistå de älskande. Detta kvinnorof och konungens förföljelse mot Algotssönerna blef snart föremål för åtskilliga ballader, och den allmänna meningen tyckes därvid hafva tillagt konungen en mera personlig bevekelsegrund för denna förföljelse. Åtminstone finnes en ballad, i hvilken konungens förbittring mot Folke Algotsson tillskrifves svartsjuka. Folke skulle nämligen hafva varit älskad af Magnus' drottning. Om någon grund värligen funnits för detta antagande, veta vi ej, och säkert är att berättelsen under tidens lopp blifvit skäligen romantiserad.

Liksom svenska visor vandrade till Danmark, sjöngo våra förfäder äfven danska ballader. Så t. ex. voro de ryktbara Marsk-Stigsvisorna kända i Sverge, ehuru de numera icke förekomma i någon svensk uppteckning; Ericus Olai omtalar dem. Andra visor diktades i Danmark om svenska händelser. Den visa om Birger och hans bröder, hvilken nu också finnes i svensk öfversättning, är icke annat än en afläggare af den danska. Den nuvarande formen kan icke hafva varit känd under medeltiden, ty den svenska visans förebild är den bearbetning, som i slutet af 1500-talet värkställes af dansken Vedel. Den enda dikt, som från svensk synpunkt besjunger denna olyckliga strid, är ett kort latinskt poem, tydligen författadt strax efter hertigarnas död. Också balladen om Albrekts och Margaretas strid är skriven i Danmark och har först i nyare tid blifvit öfverförd till Sverge.

Det romantiska skimmer, som hvilade öfver folkungatidens historiska diktning, saknas under unionstiden. Dess ballader påminna snarare om politiska pamfletter. Man märker lätt, att de rönt intryck af rimkrönikorna, ty vanligen äga visorna dessas torra framställningssätt. Äfven reflexionen spelar en vida större roll än i folkungatidens ballader. Hand i hand med denna böjelse för didaktik går smaken för allegorier. Dylika möta oss både i den vackra visan om Tord Bondes mord, och i biskop

Unions tidens
ballader.

THOMAS' († 1443) med rätta så berömda visor. Början till sången om Engelbrekt och Karl Knutsson är ännu tämligen torr och krönikeartad, ehuru man äfven där märker slagen af författarens varma, fosterländska hjärta, men i de sista stroferna afkastar han annalistens mask och låter blott skalden tala. Dessa halft allegoriska, men likväl så liffulla verser äro för välkända att här behöfva citeras. Dock öfverträffas de måhända af hans glödande sång om Friheten. Unionstidens sträfvan har icke kunnat erhålla ett mera ädelt och högstämdt uttryck än sången om denna frihet, »som beskärmar både hög och låg», som skänker frid och hugnad åt alla dem, som bo under det trädets grenar. Mindre betydande äro hans likaledes allegoriska kväde om Troheten och den förmodligen äfven af honom författade dikten om Konstens och Dygdens förakt.

Ett genomgående drag för alla dessa dikter är deras högt uppdrifna patriotism. Kanske mest karaktäristisk framträder denna i den beryktade Eriksvisan, hvilken länge gällt såsom vår älsta dikt. Den författades likväl först omkring 1453 eller 1454 på basis af den då nyss nedskrifna prosaiska krönikan. Tendensen är tämligen tydlig. Sverges förste konung, Erik, hvilkens existens likväl ej var mer än ett år gammal, då visan diktades, skickade alla lagbrytare ut ur landet till Danmark, där de stiftade ett rike, hvilket länge fortfor att vara »göterna» underdånigt. I anledning häraf böra Danmarks nuvarande monarker också besinna sin plikt och ära att fortfarande betala sveakonungen skatt. Språket är troligt med afsikt förvrängdt i ålderdomlig riktning, och dess författare har den tvetydiga äran att hafva skänkt oss vårt älsta literära falsarium. Förmodligen har visan utgått från Karl Knutssons kansli. Kristoffer af Baiern hade nyss affidit, och Karl hade blifvit konung i Sverge, Kristian I i Danmark. Den senare kastade längtansfulla blickar äfven på den svenska kronan och hade nyligen med vapen i hand försökt göra sina anspråk gällande. Ett dokument, hvilket bevisade den svenske konungens företråde framför den danske, var således en icke föraktlig trumf i Karls hand. Förmodligen var det med tanken härpå, som han satte pennan i hand på en af sina literära hejdukar.

Regeln: indignatio facit versus, gäller i eminent mening om dessa dikter. En ton af det bittraste danskhat genomgår de flesta. Och kan man väl undra på detta? Årslångt förtryck, ständiga motgångar och uppenbart förräderi kunde icke alstra någon blid sinnesstämning mot våra södra grannar. Gotlandsvisan, skriven i anledning af Gottlands förlust, andas också ett dystert, oförson-

ligt hat. Men det behöfdes endast en solglimt för att mildra detta. Sången öfver slaget vid Brunkebärg, ehuru skrifven med Gottlandsvisan som förebild, har redan en i viss mån annan karaktär. Efter långa år af lidanden tyktes lyckan äntligen le mot de svenska vapnen, och denna hoppfulla tillförsikt speglar sig äfven i unionstidens första segersång. En gång väkt, låter denna tro på framgången ej förkväfa sig. Slaget vid Brännkyrka framalstrar väl blott ett tämligen krönikeartadt kväde, men i dikterna om Gustaf Erikssons bedrifter börjar redan minnet af unionstidens förtryckta och hatande Sverge att förblekna; ur dessa hurtiga, nästan muntra visor talar i stället segervisshetens stolta språk. I sanning måste man gifva Rosenberg rätt, då han i Dalvisans slutord finner den skönaste ingångssång till Sverges kommande folkliga och nationella kungadöme:

Konung Gustaf rider på högan häst
I fältet af och an:
»Tacka vill jag mine dalekarlar
För Eder trohet sann.

»I hafven med mig ståndit
Som trogne svenske män;
Vill Gud mig lifvet unna
Jag gör Eder godt igen.»

Till och med en så pass demokratisk dikt som Gottlandsvisan förklarar, att de svenskes hjältemod borde prisas med »höfviska visor bland riddare och fruar», och huru hätsk mot de tyska förtryckarna än den författare är, hvilken skrifvit den »lustiga liknelsen om konung Albrekt», visar han sig likväl angelägen att ej tala mot de tyska fruarnas ära, ty fruar och jungfrur borde hans dikt framför andra prisa. Detta och mycket annat gör obestriddligen det intrycket, att medeltidsballaden i främsta rummet varit en aristokratisk diktart, ämnad att ljuda vid riddersmannens fester. Emellertid är det säkert, att sångens konst också utöfvades vid de borgerliga gillenas sammankomster. Vid alla dessa druckos vissa högtidliga »minnen» till jungfru Marias och de gynnade helgonens ära. Dessa skålar beledsagades vanligen af en kort sång, hvilken stående afsjöngs af gillebröderna; några af dessa kväden finnas ännu i behåll. St. Örjans gille hade ända till nio dylika minnes-skålar. Mellan dessa var det vid vite förbjudet att kväda några andra visor. Men sedan denna officiella del af festen blifvit undanstökad, var det medlemmarna obetaget att föredraga mera

Gillevisor.

muntrande sånger. Dock skulle dessa vara höfviska; ogudliga visor straffades med böter. Undantager man de nyssnämnda minnes skållarna och en religiös gillevisa, äga vi tyvärr icke i behåll hvarken gillenas höfviska eller deras ogudliga visor. Men förmodligen voro de förra af samma slag som de, hvilka i de aristokratiska kretsarna redan förvärfvat sig popularitet och både därför och för egen skuld kunde påräkna gillebrödernas bifall. Några gillen tyckas för öfrigt hafva haft egna lekare i sin tjänst. Åtminstone utbetalade Helga lekamens gille i Stockholm tre öre åt »Herr Svantes lekare» och sex öre åt några andra ej närmare uppgifna medlemmar af samma hedervärda yrke, hvilka väl därför få anses såsom lejda af bröderna själfva.

Didaktik. I sammanhang med balladen kan lämpligen påpekas de få rester vi äga af medeltidens didaktik. Altsammans inskränker sig egentligen endast till fyra dikter af biskop HENRIK TIDEMANNI i Linköping († 1500 vid hög ålder). De båda första, Konungen och Sverges Lag, äro både till form och innehåll tämligen värdeflösa, men de båda senare, Klokskapsråd för Hushållning och om Bohag, äga onekligen ett ganska stort intresse särskildt genom de många värdefulla upplysningar, som i dem meddelas om gemene mans lif och åskådningssätt. I dessa af en viss hedersam värdighet och omständlighet genomsyrade hushållsrin hafva vi dessutom vår medeltids anspråkslösa Georgica. Framställningssättet saknar ej sitt behag, och vi kunna därför ej annat än vara den gamle bispnen tack skyldige för hans praktiska och välmenande rim.

Historisk literatur. Vida rikare är vår historiska litteratur. För öfverskådlighetens skull kan denna indelas i tre grupper: annaler, rimkrönikor och prosaiska krönikor.

Annaler. Några egentligen gamla annaler äga vi ej. Våra älsta finnas vidfogade en handskrift af den äldre västgöotalagen och synas vara författade under förra delen af 1200-talet. Vi hafva här en förteckning på västgötarnas lagmän från hedningen Lumber till Folke, en konungaserie från Olof skötkonung till och med Johan Sverkersson, och en västgötsk biskopslängd från Sigfrid t. o. m. Stenar (1237). Om hvar och en bifogas en kort anteckning, hvilken trots knapphändigheten likväl gör ett synnerligen godt intryck genom den trohjärtade och sant folkliga tonen. Dessa anteckningar hafva intet att förmäla om våra hedniska konungar, och då ingen tradition synes hafva bevarat dessas namn, voro medeltidens historieskrifvare hänvisade till uppgifter i utländska källor. Förmodligen genom härtig Erik Magnussons norska förbindelser

**Kannedomen om
hednatiden.**

gjorde man i vårt land vid början af 1300-talet bekantskap med en norsk krönika, antagligen kompilerad från Are. Denna innehöll ungefär samma kungaserie som den under Sverges medeltid okända Ynglingasagan. Trots torftigheten blef denna krönika den hufvudsakliga källan för de framställningar, medeltidens historie-skrifvare gjorde af vårt lands älsta öden. Under Karl Knutsson infördes dessutom Olof den heliges saga i Sverge, och genom konungens nit för den historiska forskningen öfversattes eller rättare sammandrogs sagan till en svensk rimkrönika, från hvilken Lilla Rimkrönikans författare och Ericus Olai sedermera hämtade några notiser för Olof skötkonungs historia. För öfrigt användes Adam af Bremen redan från 1200-talets början. Jordanes figurerar såsom källa ända från Nicolaus Ragvaldis berömda tal 1434 ned till medeltidens slut; under Karl Knutsson lär man slutligen känna Didrikskrönikan, som ytterligare skänker oss några fabulerade konungar, och under hela medeltiden begagnar man sig med stor fördel af de danska annalerna.

Munkordnarna, särskildt franciskaner och dominikaner, tyckas redan tidigt hafva börjat att i sina kloster föra anteckningar, väl hufvudsakligen rörande ordnarnas historia, men äfven angående politiska tilldragelser. Annalernas historiska värde är ännu ej tillfredsställande undersökt, men den nästan verbala öfverensstämmelsen mellan en stor del anteckningar gör det troligt, att författarna begagnat sig af en gemensam källa. För den äldre tiden lära de danska annalerna hafva lemnat de flesta bidragen. Att här uppräknat alla dessa kyrko- och klosterannotationer tjänar till intet. Endast tvänne äga ett mera allmänt intresse. År 1344 lät ärkebiskop Heming upplägga ett stort register öfver ärkebiskopsstolens tillhörigheter, kyrkans relikier, prebenden o. s. v. I detta Registrum upsaliense infördes dessutom en biskopsserie, anteckningar om stiftets prostar, västgötalagens konungaserie, utdrag ur den nyssnämnda norska krönikan m. m. Dessa anteckningar fortsattes sedermera af yngre händer. Trots det fullkomligt affärsmässiga i dessa notiser, utgöra de likväl en bland de främsta källorna för medeltidens kulturhistoria. Ett lika intressant diarium är Vadstenaklostrets. För den politiska historien innehålla dessa annotationer väl föga af intresse; knapt frihetskampen förmår väcka något genljud i klostersalarna, och Stockholms blodbad har icke kunnat afflocka annalisten någon anteckning. Men det oakadt äro dessa notiser särdeles värdefulla, då de icke sällan låta oss kasta en blick in i det lif, som rörde sig innanför murarna af nordens främsta klosterinstitution.

Klosterannaler.

Rimkrönikor.

Viktigare än dessa opersonliga och knapphändiga annaler äro våra rimkrönikor. Den äldsta är den ofta förut omtalade Erikskrönikan eller Gamla krönikan, skrifven 1320. Författaren är, såsom jag förut sökt göra troligt, samma varmhjärtade skaldenatur, som gifvit oss Eufemiavisorna. Hans förebild för denna nya dikt var ett tyskt arbete, den lifländska krönikan, och förmodligen började han sina memoarer genast efter afslutandet af Flores och Blanzafior, d. v. s. ungefär 1313, ty krönikan gör intryck af att vara författad i två olika repriser. För åren 1313—1317 har han intet att berätta, och först då striden mellan härtigarna och konungen ånyo flammade upp, kände sig författaren manad att ånyo fortsätta sina tidsskildringar. Hans framställning är hela tiden personlig; han berättar antingen hvad han hört af trovärdige män eller hvad han själf åskådat. Någon lärd inledning, såsom i medeltidens senare krönikor, finnes icke här. Författaren hade föresatt sig att skriva en historisk dikt öfver folkungarna, och han börjar med det ögonblick, då denna namnkunniga ätt genom Knut länge för första gången grep tag i spiran. Men genom skaldens hängifna beundran för den ridderlige härtig Erik blef hans krönika i främsta rummet en dikt, egnad att besjunga dennes bedrifter. Detta gör han också med lif och lust. Han fråssar i skildringen af all ridderlig tapperhet och all prakt han får bevitna. Om hans teckning därför kanske blir mindre sann, motväges denna brist af författarens lifliga och målande stil.

En lustig liknelse
om konung
Albrekt.

Nya Krönikan.

Vår nästa krönika är den allegoriska dikten En lustig liknelse om konung Albrekt, skrifven strax efter denne usle furstes afsättning. De historiska beståndsdelarna äro här så godt som inga, och det hela hvälfver sig kring en allegori och dennas upplösning. Om icke i poetiskt så likväl i historiskt afseende intager Nya Krönikan en vida högre plats. Denna, som behandlar Sverges historia från unionens början (1389), afslutades helt plötsligt under Karl Knutssons regering år 1452, som man förmodat genom författarens frånfälle. Emellertid är det, såsom von der Ropp visat, troligt, att här icke föreligger ett enhetligt arbete. Den första delen, som behandlar den engelbrektska resningen, har en helt annan karaktär än arbetets senare del, i hvilken Karl Knutsson är hjälten. Författaren af krönikans första afdelning är en demokrat, som med sympati skildrar folkhjältens lif och hyser en djup medkänsla för allmogens lidanden. Den andra delen är däremot skrifven af en af Karl Knutssons varmaste anhängare, hvilken med ovilja betraktar det engelbrektska partiets kvarlevande chef, Erik Puke. Stil och delvis äfven rimflätning äro

olika, hvarjämte vi af det ännu bevarade konceptet finna, att en mängd icke så litet betydande rättelser blifvit vidtagna för att framställa Karl i ett förmånligare ljus. Därför har von der Ropp uppstått följande ytterst antagliga förklaring. Den s. k. Nya Krönikan består af tre olika arbeten. Det första, omfattande perioden 1389—1436, författades af en af Engelbrekts beundrare och afslutades helt naturligt med hjältens död. Sannolikt 1440 upptogs hans fälda mantel af en ny författare, hvilkens uppgift var att förhärliga den uppgående solen, Karl Knutsson. Den nye kronisten företog sig då att omarbета sin föregångares värk för att få detta i bättre öfverensstämmelse med sitt speciella syfte, hvarjämte han tillade en skildring af Sverges öden 1436—1440, under hvilken tid Karl varit den ledande mannen. Sedan han således omarbetat Engelbrektskrönikan och själf skrifvit Karlskrönikans första del, lät han sin penna hvila ända till 1452. Under tiden hade hans hjälte uppnått konungavärdigheten och hade sålunda berättigade anspråk på en ny biografi. Kronisten började då att skriva Karls historia för åren 1440—1452, men därjämte underkastade han sitt föregående arbete en ny revision, vid hvilken särskildt den redan omarbetade Engelbrektskrönikan fick sitta emellan. Lyckligtvis äga vi kvar hans koncept till denna redaktion, så att vi åtminstone kunna veta, huru Engelbrektskrönikan tog sig ut, innan den undergått sin andra omarbetning; dess ursprungliga form lär däremot för alltid blifva oss okänd. Detta är onekligen en förlust, som man måste beklaga. Ännu i den omarbetade formen äger Engelbrektskrönikan ett visst lif, och dess folkliga tendens har obestriddligen något tilltalande hos sig, under det att enformigheten i dess omständliga och torra fortsättning knapt någonsin upplyses af en enda glimt af poesi.

Karl Knutssons tid är åtminstone till intresset den medeltida häfdateckningens blomstringsperiod. Sedan Karls officiella biograf 1452 nedlagt sin penna, förstod konungen snart att finna nya värktyg för sitt icke alltid så oegennyttiga nit för historieskrifningen, och med dessas tillhjälp utsände han den ena krönikan och politiska visan efter den andra. Pressen var en då ännu okänd makt, men man måste göra Karl den rättvisan, att han med de medel, som stodo honom till buds, så godt sig göra lät, försökte bearbeta sin publik. En för öfrigt okänd franciskanermunk från gråbrödraklostret i Stockholm fick nu försöka sin förmåga. Hans arbete, den Prosaiska krönikan, må för sammanhangets skull här upptagas. Så både stilistiskt och historiskt vär-

Den prosaiska
krönikan.

delöst detta arbete än är, gör det likväl i viss mening epok i vår häfdateknings historia. För det första är det vår äldsta prosaiska krönika; men detta betyder mindre. Alla föregångarna hade — för att begagna vår tids språkbruk — mera skrivit memoarer än historia. De hade skildrat antingen hvad de själfva bevitnat eller hvad de hört af äldre samtida; men denne försökte för första gången att med stöd af *källskrifter* författa vårt lands historia från urminnes tider. Med kännedom om medeltidens brist på kritisk begåfning är det ej svårt att gissa, huru detta försök skulle af-löpa. För den historiska tiden, där han använder de föregående rim-krönikorna, ett par franciskanerannaler och västgötalagens konungaserie, går det väl tämligen bra ihop. Adam af Bremen är också en god källa, men sämre var, att han upptog den norska krönikans fabulerade kungar, använde Gheysmers utdrag ur Saxo, kompilerade Annales esromenses, och aldra värst att han följde Nicolaus Ragvaldis exempel att identifiera de världsberömda goterna med våra egna götar. Härigenom tillvärkade han en hel ny rad af »framfarne konungar», hämtade från Jordanes och dennes afskrifvare Rodericus Toletanus. I viss mån var han väl ursäktad för detta misstag, då Jordanes verkligen låter sina goter utvandra från »ön Scandza», men olyckligtvis nöjde vår författare sig icke med denna kombination. Sedan han sannolikt 1453 afslutat sitt arbete, öfversattes Didrikskrönikan, och därmed fick han en ny källa, som han ej försummade att begagna sig af. Genom ett missförstånd, redan begånget i det norska originalet, hade Svíþjóð hin mikla eller Skytien blifvit förväxladt med Sverge, och felet kvarstod naturligen i den svenska öfversättningen. Här fanns således en ny kungaserie, hvilken franciskanermunken besinningslöst fogade in i den gamla, utan att därför vidtaga några andra förändringar i denna. Samtidigt upptog han en notis från Isidorus af Sevilla, att goterna, det vill för honom säga sven-skarna, härstammat från Magogs son, Gog, och därmed hade han funnit en efterlängtdad föreningspunkt mellan den mosaiska och den svenska kronologien. Så fullkomligt kritiklöst detta historiska mosaikarbete än är, blef det af stort inflytande, därför att därigenom fastslogs en metod, som med obetydliga modifikationer blef gällande ända till Dalins dagar och hvars efterverkningar fortfarit ända in i den nu lefvande generationens barndomsdagar. Metoden var enkel och bestod i att kritiklöst upptaga allt som ansågs hänsyfta på Sverge; att pröfva källornas historiska värde var icke medeltidens sak. Franciskanermunkens kungaserie blir gällande för hela medeltiden; den nyktre och pröfvande Olaus

Petri inlägger väl en gensaga mot upptagandet af Didrikskrönikans och Jordanes' kungar i våra häfder, och Dalin gör från det sunda förnuftets synpunkt opposition mot hela metoden, men ännu 1803 lär den officiella svensk-pommerska statskalendern med den celebre Magog hafva börjat raden af Gustaf IV Adolfs företrädare. Metodens uppfinnare är glömd, men hans uppfinning har, som häraf synes, fortlefvat!

Sedan den prosaiska krönikan fullbordats, lät Karl sin (eller sina) historieskrifvare öfvergå till ett nytt arbete. Utom den nyss omtalade krönikan fanns blott Erikskrönikan, behandlande åren 1229—1319, och Nya Krönikan, omfattande tiden 1389—1452. Här var således en lucka för perioden 1319—1389, men med ledning af några diaries, hvilkas torra stil tämligen bjärt lyser igenom, sammanfogade man de båda krönikorna, hvarjämte man försåg det sålunda sammankittade arbetet med en ny inledning, hvars syfte icke är tvifvelaktigt. Genom ett genealogiskt hocus pocus göres nämligen Karl till ättling af Erik den helige.

Gamla och Nya
krönikan för-
enas.

Detta arbete drog tydligen ej lång tid, och antagligen redan före 1456 var Karls »historiska skola» färdig med en annan krönika. Några nya fakta stodo väl ej mer att åstadkomma, men man uppfann i dess ställe en ny form. Den s. k. Lilla rimkrönikan är nämligen ej berättande såsom de föregående, utan monologisk, d. v. s. hvarje konung framträder och omtalar själf sina öden. Man har tvistat, huruvida uppfinningen är svensk eller dansk. Den svenska krönikan synes väl vara äldre än den danska, men det är möjligt, att den sistnämnda återgår till ett ännu äldre original. I hvarje fall är idéen föga själfständig. Jag fäster mig ej vid Dante, Boccaccio (*De casibus illustrium virorum*) m. fl. i Sverge ej kända författare, hvilka använda en liknande metod, men viktigare är, att i de för både svenskar och danskar välbekanta »dödsdansarna» förekomma dylika biografiska monologer. I dödens följe dansa påfven, kejsaren, juristen o. s. v., och i korta rim lemnar hvar och en en skildring af sig själf. Om dylika framställningar ej förekommit inom Skandinavien, voro de i Nordtyskland desto vanligare, och den efter Lilla rimkrönikans exempel författade Skara biskopskrönika, om hvilken jag strax skall tala, har också fullkomligt karaktären af »text» till illustrationer. Idéen kan således svårigen kallas originell. Om så är, har Lilla rimkrönikans författare ingen förtjänst att berömma sig af, ty utförandet är under all kritik. Hans källa är nästan uteslutande den omarbetade prosaiska krönikan, hvilken han omskrifver i dåliga rim. Emellertid var, som redan Dante och hans efterföljare visat, denna

Lilla Rimkröni-
kan.

form ypperlig för att gifva luft åt det politiska hatet, och Karl Knutsson var ej den som förbisåg detta. Albrekt, Margareta och t. o. m. Erik af Pommern slippa tämligen helskinnade undan, men den jämförelsevis oförarglige Kristoffer, Karls närmaste företrädare, nödgas i stället gifva sig själf en desto vackrare orlofsedel. Han förklarar sig hvarken hafva aktat löften, eder eller bref; hade han ej dött, hade riket kommit i stor fara, och han slutar med att själfförnekande medgifva, att hans död ej förorsakat någon människa sorg. Olyckligtvis förstodo äfven andra att draga fördel af Karls uppfinning, och inom kort fick han själf göra nästan lika obehagliga medgifvanden som Kristoffer. Hans vännere tyckas hafva svarat, och vi hafva ej mindre än sju olika biografier om Karl, afsedda att utgöra delar af Lilla rimkrönikan. Sedan detta gräl afstannat, fortsattes krönikan af andra händer ända till Gustaf I:s tid, hvarjämte man företog sig det intressanta arbetet att omskrifva Eriks- och Karlskrönikorna enligt samma enkla metod, d. v. s. att af berättelserna göra monologer.

Sturekrönikorna.

Innan Karl, mätt på framgångens och olyckans växlingar, för alltid lagt sitt trötta hufvud till hvila, skulle hans regering blifva föremål för en ny rimkrönika, den första s. k. Sturekrönikan, omfattande tiden 1452—1470. Det nya arbetet är skrifvet af en man, hvilken blott såsom en intresserad åskådare bevitnat de senare årens politiska tilldragelser. Han är ingen officiell häfdatecknare såsom Karlskrönikans författare och har ej dennes tillgång på bref och dokument, men till ersättning är hans arbete friskare och mera personligt samt lider ej af föregångarens trötande kansliten. Äfven i ett annat afseende äro de olika. Då det nya arbetet skrefs, var Karl ej längre den unge, glänsande fursten, som med kraft och lycka förstod att göra sig till det nationella oberoendets representant; han var en genom motgången i förtid bruten man, hvilkens person ej längre framkallade någon hänförelse, och hvars betydelse inskränkte sig till att vara ett namn, kring hvilket unionsfienderna kunde samla sig. I den nya dikten är han ej längre hufvudpersonen. Krönikan börjar med en skildring af Thord Bondes korta hjältebana och slutar med Sturepartiets segrar; striden mot det danska inflytandet är för författaren hufvudsaken, och hans hjälte blir hvar och en, hvilken mot detta förstår att häfda det nationella oberoendet. I samma anda fortsattes hans värk i de båda senare Sturekrönikorna. Den andra i ordningen, troligen författad af en Stockholmsborgare, behandlar perioden 1470—1487 och lägger hufvudvikten vid skildringen af slaget vid Brunkeberg; den tredje, omfattande åren

1488—1496, uppehåller sig företrädesvis vid det ryska kriget. Ingendera är af något egentligt värde, och samma dom måste fällas om dikten Ett gyllene år, skildrande danskarnas nederlag i Ditmarsken. Enligt egen uppgift är detta rimmeri dessutom endast öfversättning från tyskan. För fullständighetens skull kan nämnas, att SVENO JACOBI, den förste lutherske skarabiskopen, på latinska hexametrar nedskrifvit några kortfattade krönikeanteckningar, hvilka åtminstone visa en för denna tid mindre vanlig förmåga att behandla den latinska versen. Naturligen har hans hexameter ej den klassiska formen, utan är enligt medeltidens bruk »leoninsk», d. v. s. rimmad vid cæsuren och vid versens slut.

Sveno Jacobi.

Utom de förut omtalade fortsättningarna gaf lilla rimkrönikan anledning till ännu några arbeten. Biskop Brynolphus III i Skara († 1505) hade i Husaby biskopshus låtit afmåla sina företrädare. Hvarje bild försåg han med en kort versifierad biografi, hvilken likväl ej äger den monologiska formen. Något vare sig poetiskt eller historiskt värde äga dessa rimmerier icke. De äldsta biografierna äro i själfva verket ej något annat än rimmade omskrifningar af Västgötalagens gamla biskopslängd. I samma stil är en annan biskopskrönika för Linköpings stift, slutande med den bekante Hans Brask.

Biskopskrönikor.

Härmed är redogörelsen för medeltidens rimmade krönikor afslutad, och det återstår att yttra några ord om de prosaiska. Undantager man de förut omtalade annalerna, en 1365—1371 författad smådeskrift mot Magnus Eriksson och en knapphändig beskrifning på kättingemordet, är den prosaiska krönikan vår första prosahistoria, men emedan jag ofvan redogjort för denna skrift, öfvergår jag till den nästa i ordningen, *Chronica Gothorum*. Om författarens lefnadsomständigheter är ej mycket känt; man vet ej ens hans födelseår. Antagligen härstammade ERICUS OLAI från Upsala, i hvars domskola han väl ock inhämtat sina första kunskaper. År 1447 inskrifves han vid Rostocks universitet, där han 1452 promoveras till magister. Efter att — man vet ej hvar — hafva förvärfvat sig den teologiska doktorsgraden, är han 1459 tillbaka i Upsala, i hvars kapitel han slutligen stiger till värdigheten af dekan. Han dog 1486. Dessa få biografiska data omfatta likväl en värksamhet, som i mer än ett afseende varit af stor betydelse för den fosterländska odlingen. Ericus Olai är väl alldeles obörörd af de humanistiska strömningar, hvilka mot slutet af hans lif nådde upp till Tyskland; hans latin är medeltidsbarbarens, men — med alla de inskränkningar som ligga i detta ord — han är en duglig medeltidslärd. Då Upsala universitet inrättades, var det

Ericus Olai.

också en helt naturlig sak, att han kallades till dess första lärare, och att döma af de ännu bevarade anteckningarna efter hans föreläsningar tyckes han med nit och bifall hafva egnat sig åt sitt kall. De ämnen, öfver hvilka han föreläste, voro uteslutande teologiska, och det dröjde länge innan fäderneslandets historia ansågs värd en lärostol vid vår uppsvenska högskola. Emellertid hade Ericus Olai bättre än någon annan varit egnad att blifva vårt lands förste historiarum professor, ty redan sju år före universitetets öppnande hade han fullbordat vår första egentliga rikshistoria. Det nya i hans bekanta arbete består ej i det historiska materialet. Själfständig är han egentligen blott för den korta perioden 1452—1468, för hvilken tid han icke ägde några skriftliga källor att förfoga öfver, men beklagligt nog måste han, tvingad af sin politiskt tvetydiga ställning, med den yttersta försiktighet yttra sig om de senaste årens tilldragelser. För den äldre tiden stöder han sig nästan uteslutande på sina föregångare, bland hvilka särskildt den prosaiska krönikans författare utöfvat ett ödesdigert inflytande på honom. Hans enda företråde i detta afseende består däri, att han drager fördel af de svenska helgonlegenderna, af det rimmade sammandraget af Olof den heliges saga samt i större utsträckning använder Gheysmers utdrag ur Saxo; någon gång, ehuru sällan, synes han hafva haft tillgång till för oss okända bref och diaries. Men det nya ligger i framställningen. Den prosaiska krönikan hade föga höjt sig öfver de ordkarga annalernas ståndpunkt; de första bästa notiser, författaren lyckats uppspåra, hade utan vidare sofring införts i hans arbete, och något försök att i alla dessa olikartade uppgifter spåra ett sammanhang märkes ej ens till ansatsen. Ericus Olai däremot är den förste som i personernas handlingar bemödar sig om att upptäcka några motiv; han radar ej blott upp den ena händelsen efter den andra, utan han *försöker* åtminstone att sätta dem i något samband med personligheten. Från sina kyrkohistoriska studier medförde han dessutom en känsla af hvad vi skulle kalla historiens filosofi. Vårt fäderneslands öden framstodo för honom ej blott såsom ett aggregat af på hvarandra följande händelser, utan han äger verkligt en aning om den historiska utvecklingens lag. Den synpunkt, från hvilken han betraktar företeelserna, är visserligen teologens, men trots denna för medeltiden högst naturliga inskränkning står han vida framför sina föregångare med deras osammanhängande notiser. Han är ej håller i saknad af berättartalang; då han finner ett ämne som intresserar honom såsom t. ex. den engelbrektska resningen, blir han

varm, och det barbariska latinet får för en stund lif och färg. Om jag ej misstager mig, är det hans skildring af folkhjälten, som går igen i de flesta nya arbeten. Denne införes med följande ord: »men vid denna tid fanns det en frälseman, boende vid Kopparbärgen eller icke långt därifrån, kallad Engelbrekt, en storsinnad man, fast af liten kroppsbyggnad, med god uppfostran, vältalig och tapper. Han hyste medömkan med dalkarlarnas långa och svåra lidanden, samt åtog sig att inför konungen föra deras talan». Men därigenom att han endast med svårighet förmår att höja sig öfver sina källor, lider hans stil af stora ojämnheter. Äfven ett annat förhållande måste menligt invärka på hans framställning. Ericus var starkt kyrklig, och redan i inledningsorden betonar han den prelatensiska maktens företrädare framför den världsliga myndigheten. Å den andra sidan är han en hänförd patriot; unionens stiftarinna anses af honom värd »det djupaste hälvetet». Med dessa sympatier var hans ställning onekligen svår, och man behöfver ej taga sin tillflykt till beskyllningen för själviska motiv för att förstå den försiktighet, med hvilken han yttrar sig. Hans förman, ärkebiskop Jöns Benktsson, stod i spetsen för det unionella partiet, och ärkebiskopens fiender tillhörde fosterlandsvännernas led. Ericus söker skipa rättvisa mellan de båda lägren, men att han ej ägde nog själfständighet att lösa denna vanskliga uppgift, bör ej förundra oss. Hans afslutningsord, så försagda och blyga de än förefalla, gifva oss likväl en aning om den strid, som inom honom själf utkämpades mellan kyrkans lydige son och den varme fosterlandsvännen:

»Men sedan konung Kristian sport konung Karls återkomst från Preussen, befriade han ärkebiskopen ur fångenskapen och tillät honom att återvända till sitt stift, men detta gjorde han ej blott för Jesu skull, utan såsom man tror i afsikt att på nytt oroa konung Karl och ånyo drifva honom från riket, ty han visste, att ärkebiskopen och konung Karl icke kunde trivas inom samma land eller någonsin blifva ense. Men mäktat sällsamt var det, att ärkebiskopen efter den stora ringaktning, skam och nesa, danskarna tillskyndat honom, med så häftig kärlek hängde fast vid dem, att han ånyo — icke en gång, men flere — angrep konung Karl och sökte fördrifva honom samt stridde så mycket för att åter upphöja konung Kristian på tronen, led så mycket och värkade så mycket, att han genom sin kärlek till denne slutade sina dagar i landsflykt.»

Den man, som efter honom upptog den medeltida häfdatecknarens penna, skref sitt arbete fjärran från Sverige, midt bland Italiens mest fräjdade humanister, på en tid, då hans fosterland redan vaknat upp till den nya tidens lif, men själf hade han i landsflykten medfört hela det medeltida åskådningsättet, och

Johannes Magnus.

hans arbete är också frukten af ett förgånget bildningsskede. Han känner väl antikens klassiska författare, men dessa hafva endast invärkat på hans stil, icke på åskådningssättet. Liksom Ericus Olai slites äfven han mellan en glödande patriotism och en lika hänförd kärlek till den katolska kyrkan, och ur stånd att försona dessa medeltidens båda motsatser, flyr han till Rom, men endast för att med landsflyktingens lidelsefulla kärlek skildra sitt ärorika fäderneslands öden. Denne store diktare på historiens område var JOHANNES MAGNUS, Sverges siste katolske ärkebiskop.

Hans lif är känt från den politiska historien; literaturhistorien har endast att tillägga några uppgifter om hans första studier. Dessa kunna anses desto tillförlitligare, som de härstamma från den biografi, brodern Olaus Magnus fogade till hans *Historia metropolitana*. Johannes Magnus — så skrifver han själf ehuru med orätt sitt namn — var son till linköpingsborgaren Magnus Petri och föddes 1488. Sin första bildning erhöll han förmodligen i Skenninge skola, och denna tyckes hafva varit ganska grundlig, ty vid afslutandet af sin skolkurs var han i stånd att med anförande af bestyrkande sentenser ur bibeln, hvilken han kunde utan till, i två timmars tid utföra ett latinskt disputationsprof. Denna för en 18 års yngling ovanliga färdighet förskaffade honom ett kanonikat i Skara och ett i Linköping. Sedan hans ekonomi således var stäld på bästa fot, begaf han sig utrikes. Först studerade han i Löwen, sedermera i Köln, ett lärosäte, hvilket då med rätta gälde såsom obskurantismens främsta hård. Såsom sändebud åt Sten Sture reste han därefter till Italien, men då riksföreståndaren stupat, begagnade han sig af sin därigenom orsakade ledighet för att besöka högskolan i Perugia, där han förvärfvade sig teologie magistergraden, antagligen 1520. Efter någon tid återvände Johannes till Sverge för att bestiga dess ärkebiskopsstol, tyvärr endast fyra år före västeråsriksdagen. Af historien veta vi, att han, ur stånd att foga sig efter den nya tidens fordringar, nödgades att för alltid öfvergifva sitt fädernesland. Men hvad han aldrig öfvergaf, var kärleken till fosterjorden, och denna kärlek ursäktar också många af hans förvillelser.

Sitt första arbete, *Historia Metropolitanæ Ecclesiæ Upsalensis*, skref Johannes i Danzig 1536 (utgifvet i Rom 1560, sexton år efter författarens död). I denna visserligen starkt kyrkliga, men nyktra och på verkliga källskrifter bygda skildring af ärkestiftets historia, har man svårt att igenkänna den vilda fantast, som en tid därefter förvånade världen med det nu så ryktbara arbetet *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque Regibus*,

skrifvet i Venedig 1540 och tryckt i Rom 1554. I företalet anför han sina källskrifter. De flesta äro utländska författares arbeten, hvilka intet hafva att skaffa med Sverge. Åtminstone några af dessa har han aldrig *kunnat* se, och aldri minst har han dragit någon fördel af den källa, han sätter främst i ordningen, nämligen åtskilliga på klippor och stenar med runor inristade sånger om förfädrens gärningar. Att inga dylika runstenar funnos till, visste Johannes Magnus lika väl som vi, och han har i detta fall endast afskrifvit en — af honom missförstådd — fras ur Saxos företal. Denna katalog är för öfrigt tillräcklig att karaktärisera hans metod. Sitt arbete skref han på utländsk botten, och hans svenska källor inskränkte sig egentligen till Ericus Olais arbete. Men tack vare en otrolig förmåga att kombinera lyckades han att fylla luckorna i materialet. Den minsta notis, som kunde tänkas hafva afseende på Sverge, är nog att sätta hans fruktbara fantasi i rörelse. Alt hvad han visste om t. ex. Fiolmus (Fiolner), var att denne drunknat i ett mjödkar, men detta magra faktum är tillräckligt att gifva honom anledning till en karaktäristik af »drinkaren» Fiolmus och dennes utsväfvande hof. De värksammaste hjälptrupperna ägde han i sina etymologier. Sigtunas namn ger honom anledning att skapa en konung Sigge, stadens grundläggare; Upsala ger honom en Ubbo, Skara en Scarinus, hvilken helt hastigt och lustigt identifieras med en af Saxo omtalad Suarinus. Noaks sonson Magog får åtskilliga söner, bland hvilka Suenno blir sveafolkets och Gog götafolkets stamfar. När dessa etymologier tryta, fabriceras både kungar och biografier på fri hand. Stundom begagnar författaren sig af denna sistnämnda metod för att få uttala sig om dagens frågor. Om sin motståndare, Gustaf I, förklarar han sig ej hafva något att yttra, då levande personer ännu ej tillhöra historien, men han tager skadan igen genom att såsom konung Artus' företrädare uppföra en tyrann Gostagus, om hvilkens verkliga motsvarighet samtiden icke kunde vara tveksam. På detta sätt lyckas han åt vårt fädernesland förvärfva en den ärorikaste historia, och raden af hans hedniska konungar stiger till en icke mindre summa än jämt ett hundra. Det är också dessa fantasier vi hafva att tacka för våra fjorton Erikar och femton Karlar. Och likväl bör man ej döma Johannes Magnus för hårdt. Under hans dagar var den nakna sanningen ännu icke häfdatecknarens mål. T. o. m. antikens historiska arbeten sväfva på gränsen mellan romaner och politiska tendensskrifter. Den svärmiska kärlek, med hvilken landsflyktingen omfattade sin hembygd, gjorde också, att allä andra plikter fingo

träda i bakgrunden för den plikt, hvilken han satte högre än andra: att inför utlandet visa huru stort och ärorikt hans bortglömda fosterland dock var.

Olaus Magnus.

Olyckan synes tidigt hafva brutit Johannes Magnus, men vid hans sida stod en broder, som med rörande kärlek vårdade hans sista dagar. OLAUS MAGNUS hade en i många afseenden liknande lefnadsbana som den tvänne år äldre Johannes. Han föddes 1490 i Skenninge, och i likhet med brodern sattes han genom tvänne kanonikat i tillfälle att under sju år (1510—1517) studera vid Tysklands främsta högskolor. Efter att någon tid hafva innehaft växlande presterliga befattningar i hemlandet, skickades han 1524 på en diplomatisk beskickning till Rom. Äfven under de följande åren användes han af Gustaf I för liknande värf, men 1530 konfiskeras hans egendom, förmodligen i följd af konungens missnöje med hans katolska sympatier, ty oredlighet eller bristande tjänstenit synes han ej hafva låtit komma sig till last. Till Sverige återkom han icke efter 1524, utan flyttade 1537 för alltid till Italien, där han på mångfaldigt sätt var värksam för de lutherska kätteriernas utrotande. Dessutom var han en flitig skriftställare. Han utgaf sin broders båda arbeten*, Ulphos Vita Katharinæ och Vita abbreviata S. Brigittæ (båda Rom 1553) samt utarbetade själf en karta öfver norden (Venedig 1539) och författade slutligen det högeligen viktiga arbetet *Historia de rebus septentrionalibus* (Rom 1555). Efter broderns död hade han af påfven utnämnts till Upsala ärkebiskop, men i hemlandet erkändes aldrig denna titel. Han dog 1558 och ligger jämte brodern begravden i Peterskyrkan i Rom.

Hans betydelse ligger i det sistnämnda arbetet, *Historia de rebus septentrionalibus*. Johannes hade redan skrivit fäderneslandets politiska historia, och den lika varme fosterlandsvännen Olaus beslöt att gifva en etnografisk skildring af det i södern ej tillräckligt uppskattade Sverige. I valet af ämne visar sig författaren onekligen såsom en man, besjälad af renässancens idéer. Medeltiden hade intet öga för skilda folkslags och olika kulturers egendomligheter. Knapt utlandet äger några reseskildringar, som sysselsätta sig med dessa ämnen; Marco Polo och Mandeville äro också ganska enastående. Först med renässancen fick man sina ögon öppnade, och det lifliga begär, man då erfor att undersöka alla företeelserna i vår värld, framkallade en skara djärfva resande, hvilka med ifver studerade de nyupptäckta landens geo-

* *Historia metropolitana* var nämligen färdigtryckt 1557, ehuru arbetet först utgafs 1560, två år efter Olaus' död.

grafi, folkslagens seder och bruk m. m. I detta intresse låg äfven grunden till renässancens skildringar af de gamla kulturländernas hittills så föga uppmärksammade etnografiska egendomligheter; Ortsbeskrifningen är också en frukt af renässancens forskningsbegär. I detta fall kan Olaus Magnus således sägas vara en af den nya tidens män. Men i andra afseenden står han ännu kvar på medeltidens ståndpunkt. Han gifver väl en god och som det synes på noggranna observationer stödd skildring af vårt lands etnografi, men synpunkten förefaller mindre vara renässancemannens begär att utforska människolifvets och naturens rika mångfald. Liksom brodern är Olaus Magnus i främsta rummet patriot, och hans syfte är framför allt att tillbakavisa sydlännningens låga tankar om vårt land. Han går därför ofta till öfverdrifter. Jämtlands fjäll äro de högsta i Europa, lappkvinnorna sättas framför venetianskorna, Aranäs är ett bland Europas ståtligaste slott, o. s. v. Dessutom är han starkt katolsk och har således lika litet som brodern måttat följa med Sverges nyare religiösa utveckling. Men detta trosnit förblindar honom likväl ej, då det gäller fosterlandets frihet. T. o. m. en Gustaf Vasa kan såsom Sverges befriare påräkna hans sympatier, äfven om han måste ogilla konungens religiösa ståndpunkt. Engelbrekt och Sturarne hafva i honom en hänförd beundrare, och i sitt danskhat är han lika varm som trots någon. Arbetets hufvudsakliga svaghet ligger i dess brist på systematisk öfverskådlighet. Författaren öfvergår från det ena till det andra utan någon bestämd plan; den ena detaljen ger honom anledning till den andra o. s. v. Men icke desto mindre är det författarens varaktiga förtjänst att hafva lemnat den första teckningen af vårt folks kultur, och denna förtjänst böra vi aldrig glömma.

Innan jag öfvergår till medeltidens lagarbeten, återstår att yttra några ord om ett par statsvetenskapliga skrifter, af hvilka den första med rätta förvärfvat sig ett synnerligen berömdt namn i vår literaturhistoria. Um Styrilsi kununga ok höfþinga skrefs antagligen 1335—1350. Författaren är okänd, och de gissningar, hvilka framkastats om hans person, äro alla lika grundlösa. Vi veta ej ens, om han tillhört det andliga eller det världsliga ståndet, ehuru det förra förefaller sannolikare. Emellertid kan man ej betrakta hans skrift såsom ett verkligt originalarbete. Förebilden är en latinsk afhandling, *De regimine principum*, af Egidius Romanus, en af Thomas ab Aquinos mera berömda lärjungar. I anordningen af det hela och i en mängd detaljer följes detta arbete stundom t. o. m. ordagrant. Men å andra sidan är den sven-

Konungastyrelsen.

ske skriftställaren icke någon vanlig öfversättare. Han behandlar sitt original med fullkomlig frihet, utesluter vissa utredningar, tillägger andra och framför alt förkortar Egidii ofta långsläpiga stil. Denne är för öfrigt långt ifrån hans enda källa. Icke så få af medeltidens skriftställare, särskildt Thomas ab Aquino, hafva rådfrågats; men alla dessa lån göras af en man, som vet att själfständigt bruka de tankar, han gör till sina. Både i valet af förebild och i utförandet visar han sig dessutom såsom en skriftställare, hvilken fullkomligt förstår sin tid och vet att göra sig till en tolk för dess idéer. Likväl ligger arbetets största betydelse knapt i dess innehåll. Åtminstone i originalitet stå flere andra medeltidsarbeten vida högre. Men intet kan i språkets kraft och skönhet, i redig satsfogning och enkel värdighet mäta sig med denna ypperliga skrift. Dessa förtjänster hafva också länge utsatt arbetet för orättvisa misstankar. Konungastyrelsen utgafs för första gången 1634 af Bureus. Då dennes manuskript ganska snart synes hafva gått förloradt, började man inom kort misstänka, att den så ringaktade medeltiden ej kunnat framalstra ett så onekligen framstående verk; Konungastyrelsen vore snarare ett modernt fabrikat. Men den kabbalistiske fantasten Bureus hade svårligen bort kunna misstänkas för ett arbete, hvars främsta förtjänst låg i dess reda, och Johan Skytte, på hvilken man också gissat, skulle aldrig hafva kunnat författa en så skarpt aristotelisk skrift. Emellertid förblef frågan olöst ända till våra dagar, då upptakten af ett kort manuskriptfragment från medeltiden ovedersägligt ådagalagt skriftens äkthet.

Arbetet indelas i fyra balkar. Den första behandlar frågan, hvarför folket behöfver en konung, och hvilken det tillkommer att vara konung; den andra, huru konungar och höfdingar skola styra sig själfva; den tredje, huru de skola behandla sitt husfolk; och den fjärde, huru de skola styra land och undersåtar.

Bref til här-
ra
Robert.

Konungastyrelsen kan i viss mening betraktas såsom en uppfostringslära. En annan skrift med detta syfte är Bref til Erli-gher riddare här-
ra Robert. Såsom det korta och obetydliga arbetets författare uppgafs under medeltiden den helige Bernhard, sannolikt med orätt. Den moral, som här inskärpes, smakar likväl altför mycket af munkcellen för att uthärda någon jämförelse med Konungastyrelsen. Vida mera betydande är ett arbete af Peder Månsson.

Peder Månsson.

PEDER MÅNSSON föddes i Jönköping; när veta vi ej. 1499 vigdes han till munk i Vadstena kloster, efter att förut hafva varit kapellan och rector scholarum i samma stad. Redan då be-

skrifves han såsom en »vir maturus et seriusus». 1508 reste han till Rom för att öfvertaga vården af klostrets egendom därstädes, och under många vedervärdigheter fortfor han att sköta denna syssla ända till 1524, då han af Gustaf I hemkallades för att efter den upproriske Peder Sunnanvåder mottaga Västerås stift. Emedan Peder Månsson i Rom vigdes till biskop och sedermera invigde de nya lutherska biskoparna i deras ämbete, har han erhållit ett viktigt rum i vår kyrkohistoria; det är nämligen genom honom som den svenska kyrkan bevarat den s. k. *successio apostolica*. Äfven en annan tillfällighet har gjort hans namn märkvärdigt. I ett bref, skrifvet i Rom under september månad 1518, lemnar han den första underrättelsen om Luthers uppträdande mot aflatshandeln. En romersk lärde hade på påfvens uppmaning skrifvit en traktat däremot, »hwilka materiam jak sændher edher mz tesso breff; jak haffwer læsith huru afflath boryades først oc ær løsgjordhadher grund, æn penitencia thz ær tryggasthe wæghen ther wil jak døø uppa». Då han skref dessa rader, kunde han föga ana, hvilka vedervärdigheter den nya rörelsen skulle tillskynda honom själf. Ur stånd att fullt föga sig efter konungens kyrkopolitik, straffades han med ett slags tjänstledighet, som i sak var det samma som afsättning. Han dog vid hög ålder 1534.

Peder Månssons literära värksamhet inträffade förmodligen under de senare åren af hans vistelse i Rom, och fäster man sig vid mängden af de ämnen, med hvilka han sysselsatte sig, röjer han, om också kanske icke någon ovanligare bildning, likväl ett synnerligen allsidigt intresse. En ännu bevarad anteckningsbok för åren 1514—1522 innehåller anteckningar i kemi, alkemi, kirurgi och teknologi; dessutom har han till svenska öfverflyttat den för medelhafsseglarna gällande s. k. konsulatsrätten, Johannes de Rupe Scissas läkarebok, en s. k. konstbok, innehållande teknologiska och medicinska anteckningar, tvänne afhandlingar i krigsvetenskap, kallade Strjds-Konsth och Stridz-Lagh, ett arbete i bärgsvetenskap (Bärgsboken) och ett i medicin. Ehuru man ej känner originalen till mer än två af dessa skrifter, är det likväl sannolikt, att Peder Månsson ej författat utan blott öfversatt dem. Ingen af dessa kan likväl tillskynda honom något mera betydande namn i vår literaturs annaler. Ojämförligt viktigare är ett annat arbete, hvilket man för korthetens skull plägar kalla Barnaboken. Språket och de retoriska bilderna i detta arbete äro af en skönhet, till hvilken vår medeltid knapt erbjuder något motstycke, och innehållet står i ädel humanitet öfver alla öfriga skrifter från dessa hatets århundraden. Tyvärr kunna vi icke ens här tillskrifva Peder Måns-

son någon annan förtjänst än öfversättarens. Originalen är Institutio principis christiani af den berömde humanisten Erasmus Rotterodamus.

Ehuru själf knapt kristen i högre bemärkelse — åtminstone ej i samma mening som Luther — var Erasmus likväl den förste, som förstod att uppfatta kristendomens rent humana betydelse. Att vara kristen blef för honom i själfva värdet det samma som att vara ädelt och sant *mänsklig*. Ur denna synpunkt skref han också sin bok om en kristen furstes uppfostran. Han ifrar där med en ofta hänförande värtalighet mot kriget såsom ovärdigt en Kristi efterföljare; han tager de svages och betrycktes parti, inlägger sin gensaga mot lagens stränga straffbestämmelser, förordar den lägsta möjliga tull på de för den fattige oundgängliga lifsförnödenheterna, inskräpper med stränghet, att fursten är till för folkets skull och ej tvärtom, samt tvekar ej att tillmäta detta rätt att afsätta en tyrannisk och olaglig konung. Hade Peder Månsson författat detta arbete, hade han tvifvelsutan bort räknas såsom vår förste humanist, men tyvärr mäktade den stackars munken ej ens fatta betydelsen af de nya idéer, hvilka han öfverflyttade till sitt språk, och långt ifrån att vara genomträngd af den humanitetens anda, som fylde Erasmus, hyllar han ännu det visserligen förklarliga men ej dess mindre motbjudande nationalhat, som karaktäriserar unionstidens Sverge. Han öfversätter troget Erasmus' lågande fredspredikan, påstår krig under inga förhållanden vara tillåtliga, anbefaller skiljedomar för att afgöra tvister furstarna emellan, men midt i denna utredning inlägger han en själfständigt författad parentes, hvilken visar den ståndpunkt, som *han* intog till »den eviga freden»:

»The meniskior som i Swerige och Danmark boo ehru ey ehns till natur, och therfore ähr omögeliggitt att the någon tidh kunne drage öffwer ehna till sammio och är mykitt förundrende, hwi Swerigis herrer wilie sigh bekymbra och klandre medh them så offta warendes utrönte på them, wetandes för sant att nyttigere ähr jemlige haffwe mott them örligh, än dagtinge och sätic fredh.»

Nicolaus Rag-
valdi.

Bland medeltidens literära personligheter kunna vi slutligen räkna trenne män, hvilka som författare föga produktiva, likväl genom sin bildning kunna göra anspråk på vår uppmärksamhet. Älst är NICOLAUS RAGVALDI († 1448 såsom ärkebiskop), hvilken på kyrkomötet i Basel 1434 höll ett tal, kalladt Propositio et Protestatio (först trykt hos Johannes Magnus). Anledningen var en rangstrid, och Nicolaus ansåg lämpligt att vid detta tillfälle lägga fäderna på hjärtat några upplysningar om de gamla »göternas» betydelse i världshistorien. Deras anor blefvo också mer än ly-

sande, ty Nicolaus Ragvaldi identifierade dem ej blott med Jordanes goter utan äfven med geterna, en trakisk folkstam, bekant från den grekiska historien. Detta tal, hvars latin också röjer en något större hyfsning än medeltidens vanliga, var förmodligen hans enda literära vapenbragd. Schefferus och efter honom Stiernman hafva visserligen tillskrifvit honom en *Historia Sviogothica*, men denna uppgift beror antagligen på en sammanblandning med det nyssnämnda talet.

En annan af medeltidens talare är CONRAD ROGGE († 1501 Conrad Rogge. såsom biskop i Strängnäs). Född i Stockholm af en från Tyskland inflyttad släkt, egnade han sig tidigt åt lärda studier. Omkring 1455 begaf han sig till Perugia, där han 1460 promoverades till juris doktor. Universitetet i Perugia var visserligen ej bland Italiens mera berömda högskolor, men den humanistiska anda, som vid denna tid rådde i hela Italien, öfvade äfven här sitt inflytande, och Conrad Rogge är förmodligen den förste svensk, som rönt någon påvärkan af den nya literära rörelsen. Under sin studietid afskref han Demosthenes, Cicero, Æneas Sylvius m. m., och visade sig redan härigenom hafva sinne för humanismens svärmeri för den rena och klassiska latiniteten. Då han promoverades till doktor, höll han inför den akademiska senaten ett tal, som trots knapphändigheten ej saknar historiskt intresse. I senare tid hafva väl våra akademiska disputationer tusentals gånger föregåtts af dylika svassande och innehållslösa orationer, men Conrad Rogges tal är onekligen en literaturhistorisk märkvärdighet. För det första märker man, att han här uppsatt humanisternas klassiska panegyriker såsom förebild. Likt dessa följer han samma regel, hvilken ständigt tyckes hafva föresväfvat den då så beundrade Cicero, nämligen att med många och granna ord säga så litet som möjligt. Medeltidens författare hopade fakta på fakta utan att fästa någon vikt vid språkbehandling. En vältalig form var däremot tydligen Rogges hufvudsyfte, och innehållet i hans svarfvade perioder är mer än obetydligt. Men äfven i ett annat fall är han ny. Den nästan gudsnådliga och starkt kyrkliga ton, som genomgår medeltidens alla skrifter, saknas här. Om religionen nämnes ej ett ord; det är kärleken till *vetandet*, som drifvit honom att besöka högskolan i Perugia:

»Decrevi, quoad facultas suppeteret, nullis parcere sumptibus, nullum recusare laborem, nullum denique fugere vel maris vel terræ discrimen, sed ob solam scientiæ cupiditatem et hoc florentissimum studium conspiciendi gratia omnia mea sponte subire pericula, quæ mihi tribus fere mensibus in itinere constituto, nunc terra nunc mari non semel sed pluries imminebant.»

Men det gick med Conrad Rogge som med så många andra af de nordiska medeltidslärde. Då han lemnat Italien och återvänt hem, hade han ej tillfälle att vidare utveckla sina anlag. Han blir visserligen en duglig biskop med sinne både för konst och vetenskaplig bildning, han återuppbygger Strängnäs domkyrka, upprättar fromma stiftelser, är en bland de förste som använder boktryckerikonsten, men något egentligt intresse för humanismen lägger han ej i dagen. Det synes tydligen, att vårt land ännu ej erbjöd någon jordmån, i hvilken den nya bildningen kunde slå rot.

Heming Gadh.

En vida intressantare företeelse är HEMING GADH — så skrifver han vanligen sitt namn —, en bland de få verkligt utpräglade personligheter vår medeltidsliteratur äger. Han föddes omkring 1440 i kalmartrakten och inskrefs 1471 såsom student i Rostock. Ungefär tio år därefter afreste han såsom Sten Stures legat till Rom, där han kvarstannade vid pass tjugo år. Omkring 1500 återvände han till fäderneslandet, fick af Sten Sture mot hela domkapitlets önskan anvisning på den lediga biskopsstolen i Linköping och hade inom kort satt upproret i gång mot konung Hans. Gadh var en hurtig, men lidelsefull man, varm i sin vänskap för Sturarna och hänsynslös i sitt danskhat. Man märker lätt att han förvärfvat sin politiska bildning i en Cæsar Borgias närhet. Han var djupt inne i sin tids alla ränker och förstod fullkomligt den moderna diplomatiens konst att låta orden dölja tankarna. »Otte Ruth — skrifver han i ett bref — hawer sænth mik 3 bodh om hesta. Jach hawer swarath honum i nor, thet han begeradhe i södher. Han ær sindoger och kloker. Jach forstar mick icke i saken. Dog skall hans gæs icke bita myna ræffe i hæll.» Ehuru utvald biskop saknar han hvarje spår af kyrklighet. Han är ständigt i fält, reser blidor, bygger prämar och utöser svordomar med en landsknekts hela ledighet. »Per dio, non sia fatto, the skulo fa 100,000 dyffwill pa Svensko, medhan wij kunnom icke forsta welsko.» Bannstrålen ljungar kring hans hufvud, men detta kan endast aflocka honom ett skämt. Från lägret i Kalmar skrifver han till Svante Stures hustru: »Her gaar ryktet her nedre, at archebiscopen wil banna oss för konung Hans och hans cardinal skull; wille han komma hiit och banna oss her under skermarnar, tha kunnet bitha nogot, och haffwa sin konung och cardinal medh siigh, welia the banna oss för konungens skull, tha welia wij sla them for hans æra skull, saa the scola faa 1000 diwell, medh orloff sagt, verdige fru moder, forlather mik, at jak taler saa grofft, jak haffwer ekki nyliga waret i frustuffwen, myn

tillith hawer ekki nyliga agat mik. Jag ær worden saa buraktig, jak kan inthet tala, utan som jak aff hiærtat menar.» Ständigt är han i värksamhet, »stöflad och sporrad»; hans bref äro alltid skrifna »i största hast». Sitt stift bryr han sig föga om; blott en gång synes han lägga ett mera vaket intresse i dagen. Som han satt och åt i Söderköping — berättar han i ett bref — kom ett bud att ärkedjaken dött »vid det klockan slog ett i dag.» Prosten Hans Brask hade genast anammat kvarlåtenskapen, men Gadh kastade sig upp på hästryggen för att »vara ther innan dagh, ath se hwath myn lycka ær, hwath heller progisthen (prosten) skall wara hans arffwinge eller jach.» Med bönderna håller han ständigt burspråk, och tyckes hafva ägt en egendomlig förmåga att leda massorna. Han var också stundtals rent afgudad af det lägre folket, och med rätta, ty Heming Gadh var värlighen en bland våra första demokratiska statsmän. Under det att rådet talar om »the frijheter, mact oc welde, som the oc theres förfäder hafft hafue epter Sveriges Lag och gode gamble seduenio aff hedenhös at skicka Styrilse och regement i riket som them tyckes best och nyttugest wara», söker Gadh att väcka allmogens politiska själfkänsla. Tyvärr hafva vi ej hans folkliga tal i behåll, men hans bref lemna oss en ganska god ersättning, ty ofta innehålla dessa materialet för de tal, vi veta honom hafva hållit. Ännu då Johannes Magnus skref sin historia, funnos flere af hans tal, men endast ett har bevarats till våra dagar, nämligen hans berömda *Oratio contra danos*, hållet i Kalmar 1510 i närvaro af staden Lübecks sändebud och det svenska riksrådet. Detta tal kan knapt kallas folkligt, och författaren jämför det själf med Ciceros orationer mot Verres och Catilina. Den åhörarekrets, han vid detta tillfälle hade framför sig, fordrade nog äfven ett mera lärdt föredrag än hans vanliga, och Gadh söker därför att vara så vetenskaplig som möjligt. Det är en historisk kritik af det danska folket han vill lemna; man ser att han då och då gör ett bemödande att närma sig de klassiska förebilder, hvilka han under sin italienska resa lärt känna, men den demokratiska folktalaren sitter för fast i kroppen på honom, att detta skulle lyckas. Utan att han märker det, slår han an sin vanliga folkliga ton. Vissa argument äro i deras drastiska öfverdrifter just egnade att sätta en okunnig bondehops lidelser i rörelse, och dessa delar af talet röja sannolikt också Gadhs verkliga naturell: en kraftig, lidelsefull hänsynslöshet, hvilken ypperligt förstår att använda alla till buds stående medel. Den demokratiska anda, som fyller detta anförande, är sannolikt ej hycklad. De ypperliga breffen visa

tillräckligt, att Heming Gadh värkligen hyste en varm medkänsla för det lägre folket.

Man har äfven tillagt Gadh tvänne andra nu förlorade arbeten. I ett bref omtalar han själf sina »commentaria quæ tam de sveticis, quam de danicis antiquitatibus longo tempore collegeram», men som det synes afser han härmed endast då oordnade anteckningar. Messenii uppgift, att Svante Sture ständigt bar detta arbete med sig, är tydligen blott ett af dennes vanliga påhitt. Stiernman nämner dessutom ett annat arbete, de Pastore, men den citerade källan innehåller så vidt jag funnit ej den åsyftade uppgiften. Ämnet synes knapt håller hafva lämpat sig för Heming Gadhs skaplynn.

En Vadstenanun-
nas kärleksbref.

Innan jag afslutar denna del af min framställning, vill jag påpeka ett sista arbete, En Vadstenanunnas kärleksbref, ett bref, mot hvilket — enligt Hammarskölds omdöme — »Popes rhetoriskt hoprimmade och så ofta berömda heroid är af ingen betydelse.» Brevet har onekligen sina förtjänster, men är sannolikt ett falsarium från slutet af 1600-talet.

Lagar.

Medeltidens både mest betydande och mest nationella literatur är dess lagar. Den utveckling, samhällslifvet erhöill under 1200-talet, måste naturligen starkt invärka på de gamla lagarna. Icke så få nya rättsförhållanden uppkommo, och en mängd nya prejudikat sällade sig till forntidens enkla rättssedvänjor. I följd häraf började behovet af en skriven, ej blott i lagmannens minne bevarad lag att göra sig gällande, och därför karaktäriseras äfven 1200- och 1300-talen af ett bemödande att noggrannare fixera den traderade rätten. De landskapslagar vi äga i behåll äro väl i de flesta fall inga officiella urkunder, utan vanligen blott enskilda personers uppteckningar af den i deras bygd gällande rätten, men de peka likväl tillbaka på en lagligen fixerad redaktion. Den äldsta landskapslagen vi äga är Västgöotalagen och dess redaktion värkställdes antagligen i början af 1200-talet af den bekante lagman ESKIL, förmodligen på så sätt, att han hopsamlade alla förut antagna stadganden och sedvänjor, ordnade dessa i en mera systematisk form, kompletterade måhända förefintliga luckor, och slutligen framlade sin redaktion för tinget, som därefter gaf förslaget laga kraft, ty då tinget var den enda lagstiftande myndigheten behöfdes ej kunglig stadfästelse. Emellertid blef denna redaktion ej långlifvad, ty redan i slutet af samma århundrade underkastades Eskils lag en revision, den s. k. Yngre Västgöotalagen, hvilken blef gällande ända till slutet af 1300-talet, då den allmänna Landslagen infördes i Västergötland.

Västgöotalagen.

Östgöotalagen.

Östgöotalagen är förmodligen samtidig med den yngre Västgöotalagen eller närmare uttryckt från åren 1285—1295. Dess författare är oss okänd, men man antager att en ändlig man biträdt vid den skriftliga uppteckningen, ty stilen är mera resonerande och framställningen röjer en högre bildning än Västgöta-

lagen. Af Gutalagen, hvilken synes hafva gält ända till dess att ön 1645 ånyo införlifvades med Sverige, finnas flere olika redaktioner, antagligen tillkomna på så sätt, att enskilda personer vid olika tillfällen upptecknat den på deras tid gällande rätten. Vissa gamla stadganden hade då uteslutits, och senare (efter den förra redaktionen) antagna tillagts. Den svenska redaktion vi äga förskrifver sig förmodligen från slutet af 1200-talet, men är en yngre sådan, ty både en tysk och en dansk öfversättning häntyda på äldre original. Genom den ålderdomliga prägeln och det ofta naiva framställningssättet har denna lag både till form och innehåll ett synnerligen högt värde; någon gång brytes lagens allvar af ett lätt skämt, och ej sällan möter man värkliga små kulturbilder, t. ex. följande skildring af ett bröllop:

Gutalagen.

Om deras färder, som på vagnar föra brudens hemgift, (stadgas att) ej flere än två skola åka på hvar vagn; men släktingarnas ridt (till vagnarnas beledsagande) är aflagd. Där sjunges brudmässan, som brudgummen är och bröllop skall drickas. Brudgummen sände tre män mot sin brud, och bryttugan [Kvinna, som kläder bruden och sitter närmast henne] bide där, som brudmässan sjunges och bröllop drickes. Men bröllop skall drickas i två dagar med alt (bröllops-)folket, och gäfvor gifve, hvem som vill, efter sin vilja; men förningar (af matvaror) äro aflagda att hafva till bröllop. På tredje dagen hafve (de nygifna) rätt att bjuda åter skaffarne och dem, som tillredt maten, och de närmaste släktingarna. Minnesskålar skola iskänkas så många, som husbonden vill, före Marie minne; men efter Marie minne hafve hvar man hemlof, och öl bäres ej längre in; hvilken som detta bryter böte tolf marker till landet. Men hvilken som obuden kommer till bröllop eller gästabad, böte tre öre.

Uplandslagen är likaledes en bland våra värdefullaste lagar, ej minst på grund af sitt i historiskt afseende så upplysande företal. Där berättas, att Viger Spas gamla lagar, som ännu ej funnos på ett enda ställe samlade (ströningium haffpus j flerum flokkum), starkt voro i behof af en revision. För en mängd fall funnos inga stadganden, andra voro föråldrade, somliga dunkla och knapphändiga o. s. v. Därför hade Tiundalands lagman, Birger Pärsson, hos konungen anhållit, att denne ville råda bot härför. Efter mycken tvekan, ty konungen ville ej ändra gammal lag, hade han uppdragit åt lagman Birger att utse en nämnd, hvilken kunde taga revisionen om hand. Lagmannen kallade då domprosten Andreas And samt tio namngifna lekmän till bisittare. Sedan dessa noggrant öfverlagt, granskat de gamla lagarna, upp tänkt, sammansatt och öfversett de nya, samt lagen i denna redaktion blifvit af tinget antagen, ansåg sig konungen 1296 kunna »af sin konungsliga makt» gifva den kraft. Det sista tillägget är egendomligt och visar den betydelse, till hvilken konungamakten stigit. Visserligen bekräftar Birger Magnusson blott en

Uplandslagen.

af vederbörande forum redan antagen lag; och den lagstiftande myndigheten var väl fortfarande landskapstinget, men att konungens samtycke likväl ansågs nödvändigt eller åtminstone lämpligt, hän-tyder på, att den gamla demokratiska federativförfattningen redan sett sina bästa dagar. Vår laghistoria visar också, huru landstingen altmer träda i bakgrunden för konungens och stormännens faktiska lagstiftningsrätt. Ännu enligt kungaeden i Magnus Erikssons Landslag ägde konungen ej att stifta ny lag utan allmogens samtycke, men i verkligheten tyckes landstingens lagstiftningsrätt hafva upphört med 1300-talet. År 1402 fälles en dom »epter thy rikesins radh i Swerighe hafua stadgath i lagbokene», och vare sig stad-fästelsebrevet på Kristoffers landslag är äkta eller ej, visar det, att landstingets bifall för införandet af ny lag då ej längre ansågs be-höflig. Detta var också en naturlig följd af statsbegreppets ut-veckling. I samma mån den provinsiella själfständigheten vek till-baka för riksenheten, måste tingen ersättas af en ny lagstiftande myndighet, hvilken icke längre stiftade och exekverade lag blott inom det provinsiella rättsområdet. Men då konungen och aristo-kratien voro de enda representanterna för riksenheten, var det också tydligt, att deras inflytande på lagstiftningsarbetet altmer skulle ökas. Äfven i ett annat afseende är Uplandslagen märkvärdig. Dess författare var förmodligen ANDREAS AND, och spåren af dennes utländska rättsstudiër visa sig äfven i själfva redaktionen. Redan stadfästelsebrevet låter undfalla sig ett yttrande om »kej-sarens lag», och i själfva arfsbestämmelserna har Andreas And lyckats införa den romerska rättens jus representationis. Slutligen förtjänar lagen uppmärksamhet därför, att dess konungabalk inne-håller det första utkastet till en svensk konstitution.

Södermannalagen.

Södermannalagen erhöll kungl. sanktion 1327, men ehuru själfva stadfästelsebrevet förmodligen är äkta, innehåller det lik-väl åtskilliga misstänkta uppgifter. Brevet är nämligen endast en föga ändrad afskrift af Uplandslagens konfirmation, och åt-skilliga af dess uppgifter passa ej in på Södermannalagen. År 1327 förelåg denna ej — såsom brevet uppgifver — oordnad i spridda anteckningar (ströningum hafdos i flerom bokum), ty re-dan 1325 gjordes ett tillägg till södermännens »gamla lagbok». Då således en *gammal* lagbok bevisligen existerade redan före den i stadfästelsen uppgifna tiden, vet man ej, hvad man skall tänka om brevets uppgifter om den roll, lagman Lars Ulfsson och hans medhjälpare spelat vid lagens redaktion. Måhända har Schlyter rätt i sin åsikt, att lagen författats strax efter 1296, men i anledning af en tvist om kyrkans rättigheter ej kunnat

stadfästas förr än 1327, hvarvid man till Magnus Erikssons dagar förlade de förberedelser till lagens utarbetande, hvilka i verklig-heten skett redan under Birger Magnussons regering.

Af Västmannalagen finnas tvänne tydliga för privatbruk gjorda uppteckningar. Den äldre, från början af 1300-talet, ansågs fordom för en särskild Dalelag, och i våra dagar synes man böjd att återgå till denna mening. Helsingelagen, hvilken äfven gälde för Finland, författades mellan åren 1320—1327 och har liksom äfven Södermanna- och Västmannalagarna rönt intryck af Uplandslagen. Af Smålandslagen finnes numera blott kyrko-balken i behåll. Lagens rättsområde var endast Tiohärad; Kal-marna fogati, som omfattade Kalmar-trakten och Öland, utgjorde visserligen särskild lagsaga, men begagnade förmodligen ingen sär-skild lägbok, utan brukade i dess ställe Östgötalagen. Närrike häde däremot med säkerhet en egen nu dock förlorad lagbok, hvilken stadfästats redan under Magnus Ladulås. Äfven Värmlands lagbok är nu förkommen, men ännu på 1600-talet begagnades den af den bekante fornforskaren Bureus. Härmed är redogörelsen för våra landskapslagar afslutad. I bref af 1314 omtala visserligen både Medelpads och Ångermanlands innevånare »sina lagar» och sina (för båda distrikten olika) lagmän. Men som det synes af Hel-singelagen gälde denna lag äfven för Medelpad och Ångermanland, och dessa distrikts s. k. lagmän voro »domare», hvilka sorterade under helsingelagmannen.

Under 1200-talet hade städerna, förmodligen genom tyskt inflytande, organiserat sig till gent emot landskapet altmer själf-ständiga kommuner, och i följd af de för dem egendomliga rätts-förhållandena utbildades snart äfven en för dessa förhållanden särskild juridisk tradition. Den i slutet af 1200-talet skeende uppteckningen af våra landskapslagar gaf antagligen äfven stä-dernas invånare anledning att fixera de för dem gällande rätts-sedvänjorna. På så sätt uppstod vår älsta stadslag, den s. k. Bjärköarätten. Den författades sannolikt i början af 1300-talet och upptager nästan endast politistadgar och bestämmelser rörande handel och sjö rätt. Civil- och kriminalrätt äro däremot ytterst knapphändiga. Här af vill det synas, som om de särskilda landskaps-lagarna varit gällande äfven i städerna, utom för de fall, i hvilka en egendomlig lagstiftning var af nöden. Bjärköarätten skrefs ur-sprungligen för Stockholm, men började snart att begagnas äfven af andra städer. Med säkerhet vet man blott, att den med några obetydliga förändringar användts i den under medeltiden ej obe-tydliga staden Lödöse. År 1349 anhöllo äfven Jönköpings inne-

Söderköpings-
rätten.

vånare att få nyttja och bruka denna rätt. Af den omständigheten, att Bjärköarätten i en handskrift finnes sammanhäftad med Södermannalagen, kan man förmodligen draga den slutsatsen, att den också gäلت i någon af Södermanlands städer. Söderköping hade däremot en egen lagbok, författad under 1300-talets förra hälft; denna är nu förlorad så när som på några af Bureus gjorda utdrag. Sannolikt hade också Norrköping sin särskilda lag, och förmodligen äfven icke så få andra städer. Jönköpings innevånare synas åtminstone före Bjärköarättens införande hafva haft en särskild lag, hvilken 1349 uttryckligen afskaffades, och de fåtaliga handskrifterna af Bjärköarätten göra det troligt, att de flesta mera betydande köpstäder följt egna lagar eller rättssedvänjor.

Visby Stads- och
Sjörätt.

Den mäktiga hansestaden Visby ägde en särskild stads- och sjörätt. Om dess uppkomst berättas i företalet: »och då det kom vidare, att staden tillväxte, då uppstod af mångahanda tungomål ofta stor oenighet, mord och förräderi; då sände män till härtig Henrik, en härtig öfver Baiern och Sachsen; han stadfäste oss freden och denna rätt, såsom förut hans morfader kejsar Lotharius hade gifvit den. — Men sedermera, då stor tvist uppstod mellan stad och land, då sände man till konung Magnus af Sverge; han stadfäste oss då vår rätt och frihet; därefter konung Birger af Sverge, härtig Erik, härtig Valdemar af Sverge; och därefter förnyade och stadfäste oss konung Magnus af Sverge, Norge och Skåne vår rätt och frihet, och gaf oss, att vi skulle hafva två böcker, en på gottländska och en på tyska, bägge af samma mening och rätt i alt.» De främmande köpmännen, hvilka besökte ön eller ledo skeppsbrott vid dess kust, hade af innevånarna betingat sig vissa rättigheter. Då sedermera tvister uppstodo, vände de sig till Henrik Lejonet, hvilken bekräftade köpmännens rättigheter. Men det ännu bevarade brefvet innehåller intet om någon af härtigen sanktionerad lag, utan endast allmänna försäkringar om skydd till person och egendom. På våra dagars språk skulle man snarare kunna karaktärisera detta bref såsom en internationell handels- och skyddstraktat. Någon lag synes ej hafva kommit till stånd förr än under Magnus Eriksson, och egendomligt nog har själfva originalet till lagens tyska redaktion bevarats. Den gottländska texten, om den någonsin funnits, har däremot gått förlorad.

Gårdsrätter.

Alla dessa nu anförda lagar hade gäلت för vissa *kommuner*, men medeltiden ägde äfven *klasslagar*. Presterskapet lydde under den kanoniska rätten, och konungens personliga tjänare, till hvilka snart äfven krigsfolket räknades, under särskild gårdsrätt. Den

älsta gårdsrätt, vi hafva, är förmodligen utfärdad af Magnus Eriksson; den andra tillskrifves Erik af Pommern. Den juridiska ståndpunkten är här en annan än i landskapslagarna. Straffbestämmelserna äro svårare och afsedda att *afskräcka* från brottet, under det att landskapslagarna genom böter tendera att *försona* detta. Magnus Erikssons Gårdsrätt medgifver dessutom riksråden att mot sina personliga tjänare utöfva samma rätt. Den början till en feodal lagstiftning, som härigenom gjordes, kom lyckligtvis aldrig till någon vidare utveckling i vårt land. Adeln erhöll aldrig egen jurisdiktion, och bonden nedsjönk aldrig till lifegen. Emellertid äro dessa gårdsrätter karaktäristiska för medeltidens tendens att i kommunens ställe sätta korporationen. Den kanoniska lagen hade visat vägen, gårdsrätten följde, och slutligen hafva vi de talrika lagböcker, hvilka gälde för de medeltida handtvärksskråna och gillena. En stor mängd af dessa finnas ännu i behåll. De älsta härröra från 1400-talets midt.

Gillestadgar.

Det lagarbete, för hvilket jag här redogjort, bestod egentligen blott i ett skriftligt fixerande af kommunernas och korporationernas redan gällande rättssedvänjor. Jag vänder mig nu till försöken att åstadkomma en rikslagstiftning. Dessa försök utgingo såsom naturligt var från konungamakten och framträdde till en början i en sträfvan att göra vissa enskilda stadganden allmänt gällande. Den lagliga formen var, att konungen för landstingen föreslog dessa lagar; antogos de af rikets alla olika landsting, voro de därigenom ock rikslagar. Förmodligen infördes äfven de älsta s. k. edsörelagarna på detta sätt; åtminstone synas de vid olika tid hafva blifvit gällande i de olika landskapen. Men ju skarpare riksenheten framträdde, desto liffigare måste man också känna behofvet af en allmän rikslag. Någon dylik kom väl aldrig till stånd förr än efter medeltidens slut, nämligen först 1736, men konungamakten lyckades dock att för alla landskapen få en gemensam landslag och för alla städerna en gemensam stadslag.

Edsörelagar.

Om tillkomsten af Magnus Erikssons Landslag känner man ej mycket. Som det synes hade konungen omkring 1340 nedsatt en komité, bestående af tre lagmän, att utarbета en för alla landskapen gemensam lag. År 1347 var deras arbete åtminstone i det närmaste färdigt. Från lekmännens sida kunde detta förslag ej gärna möta något motstånd, då det egentligen endast utgjorde en sammanfattning af alla de olika landskapslagarna, utarbetad med Uplandslagen såsom norm. Däremot hade presterskapets intressen ej i samma mån tillgodosetts, och 1347 inlade också fem kaniker, församlade i Örebro, en protest mot förslaget, för så

Magnus Erikssons
Landslag.

vidt detta strede mot kyrkans rättigheter. Däremot är det åtminstone ovisst, om denna protest afgifvits på någon *herredag* i Örebro, för hvilken lagen varit till antagande framlagd. Emellertid hade protesten till följd, att den allmänna Landslagen aldrig erhöll någon kyrkobalk eller — så vidt man vet — aldrig någon kunglig stadfästelse, hvilket likväl hvarken lagligen eller faktiskt var af någon vikt för lagens antagande. När eller på hvad sätt förslaget blef gällande, är ej fullt känt. De stadganden, hvilka redan förekommo i de gamla landskapslagarna, behöfde naturligen ej antagas på nytt, och det är troligt, att Landslagens öfriga paragrafer successivt (den ena vid ett tillfälle, den andra vid ett annat) af de olika landstingen antagits. En annan möjlighet är, att tingen bifallit den nya lagen i dess helhet. För det tredje kan det äfven tänkas, att lagmännen med stöd af konungens och stormännens auktoritet helt enkelt låtit den nya lagen ersätta de gamla. I Upland och Östergötland var lagen åtminstone delvis införd redan i början af 1350-talet, i Västergötland först omkring 1388. Men den omständigheten, att några handskrifter innehålla vissa balkar, hämtade från Västgötalagen, andra från Landslagen, visar, att åtminstone i detta landskap de olika balkarna successivt antagits. Före århundradets slut hade Landslagen likväl arbetat sig igenom, och den enda resten af den gamla provinslagstiftningen var kyrkobalken. Då den nya lagen ej innehöll någon dylik, bibehöllo de olika landskapen i allmänhet sina gamla kyrkobalkar.

Magnus Erikssons
Stadslag

Den allmänna Landslagen framkallade äfven behovet af en allmän Stadslag. På Magnus Erikssons föranstaltande utarbetades också en dylik någon tid mellan åren 1350—1357. Den hufvudsakliga källan var den nya Landslagen. I de punkter däremot, i hvilka en för städerna egendomlig rätt fordrades, lade man dessas äldre rättssedvänjor till grund, antingen nu dessa varit i ordnad form sammanförda eller ej. Lagen utarbetades med särskild hänsyn till Stockholm, men var redan från början afsedd att gälla äfven för rikets öfriga städer. Dess antagande torde hafva skett successivt, men sannolikt var den införd redan före århundradets slut. I några fall synes den hafva lämpats efter stadens äldre, förut gällande rätt; så var sannolikt förhållandet i t. ex. Västerås. Någon kunglig stadfästelse erhöll ej häller denna lag och tillämpades icke i Visby, som bibehöll sin gamla rätt.

Hela detta lagarbete tillhör folkungaättens tid och utgör ett bland de vackraste bladen i vår historia, men det juridiska förfall, som skapades med unionen, afbröt den normala utvecklingen. Under början af 1400-talet ligger rättskipningen ofta alldeles nere,

och stormännens laglösa välde träder i stället. Okunnigheten i lagen blir allt större. Årkedjåknen Ragvaldus Ingemundi tror sig hafva öfversatt Kristoffers Landslag på latin, och märker ej att han i dess ställe återgifvit Magnus Erikssons. Under reformations-tiden antager denna juridiska råhet rent löjligen former, till dess att Karl IX genom tryckningen af Kristoffers Landslag (1608) åtminstone gifver landet en fast juridisk norm att följa samt gör slut på den föregående tidens osäkra famlande.

Emellertid hade den engelbrektska resningen äfven gifvit ny väckelse åt lagstudiet. I sin konungaförsäkran måste Kristoffer utlofva att stadfästa och ej förhindra de lagförbättringar, som Sverges innebyggare i framtiden kunde vilja införa, och det är troligen rådets här åsyftade förslag, som fått namn af Kristoffers Landslag. Det är nästan säkert, att denna icke med iakttagande af de juridiska formerna blifvit antagen; snarare skulle man kunna kalla den en af rådet oktrojerad lag. Vål har en kunglig stadfästelse af 1442 utfärdats, men dess äkthet synes tvifvelaktig. Det dröjde också länge, innan den nya lagen förmådde uttränga Magnus Erikssons. Från senare delen af 1400-talet finnas flere handskrifter af den sistnämnda än af den förra, och först med nästa århundrade blir Kristoffers Landslag den vanligen, fast ej ens då den uteslutande begagnade. Detta torde ock hafva berott på dess innehåll. Ehuru i det hela endast en nyare redaktion af Magnus Erikssons Landslag, har den likväl i aristokratisk riktning förändrat ej så få af dennas stadganden, och det var därför klart, att gemene man ej med glädje skulle upptaga denna af och för stormän skrifna lagbok.

.

Vi kunna nu vända oss till medeltidens religiösa literatur. Den äldsta bevarade skrift vi äga är troligen Legenda S. Sigfridi författad redan 1206. Någon lifligare literär värksamhet synes likväl först hafva uppstått efter århundradets midt, då pariserstudier redan börjat utöfva sitt inflytande. Den första mera betydande författare vi höra omtalad är PETRUS DE DACIA. Om Heming Gadh varit den intressantaste personligheten inom vår medeltids världsliga literatur, är Petrus de Dacia den mest tilltalande representanten för dess religiösa sida. Han är väl mindre geni-

alisk och mindre fantasirik än Birgitta, men å andra sidan saknar han fullkomligt det drag af andligt högmod, som icke så sällan sticker fram bakom raderna i den nordiska sierskans skrifter. Petrus de Dacia gör aldrig något försök att framhäfva sig själf. Anspråkslös och försynt, ställer han ständigt sin egen personlighet i skuggan, men den själförsakande hängifvenheten äger också sina hjältar, och bland dem intager Petrus de Dacia ett rum i främsta ledet.

Han föddes på Gottland, förmodligen omkring 1240, och beslöt tidigt att inträda i dominikanerorden. Sin novistid genomgick han under provinsialpriorn Absalons ledning och skickades 1266 till Köln, där han studerade i tre år. Hans bildning synes redan under denna tid hafva varit både djupgående och omfattande. Han citerar kyrkofäderna på ett sätt, som vida höjer sig öfver medeltidens vanligen så planlösa afskrifvarmanér, och ej ens de hedniska författarna voro honom obekanta; yttranden från Vergilius, Boetius och astronomen Ptolemäus anföras i förbigående, likväl utan det minsta koketteri. Hans latinska stil är väl stundom ganska konstlad och öfverlastad med falska retoriska prydnader, men detta var ett fel, som vidlådde hela hans tidsålder. I förhållande till sina samtida äger han obestriddligen en god och äfven enkel stil. Rénan, hvilken ej kan misstänkas för partiskhet, yttrar t. o. m., att tvänne af hans bref kunna sättas såsom mönster för 1200-talets religiösa språk. Studietiden i Köln tyckes hafva varit den härligaste i Petrus' lif. Till sina lärare och kamrater står han i det vänskapligaste förhållande och nämner deras namn städse med den största kärleksfullhet. Men de förhoppningar, man fästade vid honom, gjorde att han 1269 måste lemna Köln för den stora dominikanerskolan S. Jacques i Paris. Där studerade han i ett års tid under Thomas ab Aquino. Den stora världsstaden — ty en sådan var Paris lika mycket under medeltiden — synes nästan hafva förbryllat honom. Han njuter väl af de framstående och fromma män, med hvilka han råkar i beröring, men han längtar åter till de lugna dagarna i Köln. 1270 kallades han tillbaka till Sverge, där han utnämndes till lector (lärare) för dominikanerna i Skenninge. Vi känna föga till den värksamhet, han här utvecklade, men ehuru obemärkt synes den ej hafva varit obetydlig. Kring sig samlade han en skara fromma kvinnor, bland dem flera tillhörande rikets främsta ätter, och med hjälp af den mäktiga släkten Ängel lyckades han slutligen få vårt lands första kvinnliga dominikanerkloster till stånd. Från Skenninge kallades han till Visby, och äfven här började han arbeta för samma mål, ehuru

den af honom förberedda stiftelsen ej tyckes hafva kommit till någon stadga. De ärebetygelser, som kommo honom till del, voro ej stora, och för honom själf hade den yttre utmärkelsen ingen lockelse. Han hann aldrig längre än till prior i visbyklostret och dog såsom sådan troligen redan 1288. Besvärliga resor och förmodligen äfven ett asketiskt lif hade i förtid brutit hans krafter. Petrus de Dacia var dessutom en af dessa svärmiska naturer, hvilka liksom förtäras af själfförbränning. I ett af sina sista bref nämner han sitt onda; han kallar det »defectus cordis». Måhända afser han därmed ett fysiskt lidande, måhända också en sjukdom af andlig art.

Det är troligt, att Petrus de Dacia vid sin ankomst till Skenninge författat eller rättare öfversatt det »fornsvenska» legendarium, om hvilket jag i det följande skall tala. Men hans egentliga betydelse ligger i trenne skrifter, rörande den sid. 94 nämnda Christina från Stumbelen. Genast efter det första sammanträffandet skref Petrus ett poem, af hvilket endast början är utgifven. En obegriplig mystik genomgår denna egendomliga dikt, i hvilken Petrus under förtäpta ord prisar den unga kvinnans fromhet. Det andra försöket var ej lyckligare; han ville författa Christinas biografi, men förirrade sig äfven här så djupt in i mystiken, att föremålet själf ej förstod honom. Det tredje försöket slog bättre ut. Den nya biografien är hållen i en mera lugnt och objektivt berättande ton; då och då anföras bref från och till Christina, och författaren ger oss värkligen en fullt åskådlig bild af den personlighet, han velat teckna. Om sig själf talar han ej mycket, men likväl innehålla brefven ofta rent gripande skildringar af hans och Christinas samlif, och någon gång kan han ej undgå att låta läsaren kasta en blick in i biografens eget känslolif. Början af hans arbete är kanske ett bland de ädlaste profven på medeltidens författarskap.

De virtutibus
Christinæ.

Vita Christinæ
mirabilis.

Så långt tillbaka jag minnes, ända från min första barndom, erfor jag en innerlig njutning, hvarje gång jag hörde berättas om helgonens lif, gärningar, lidanden och död och isynnerhet om vår herre Kristus' och hans ärorika moders; då jag sedermera erinrade mig det jag hört, fann mitt hjärta en sådan tröst, att världen och dess njutningar redan från denna stund började förblekna, och ofta talade jag därför med mina bröder om att öfvergifva världen. Under dessa samtal föddes i mitt hjärta och i mina tankar en viss åtrå: jag började önska, att Herren i sin nåd värdigades på så sätt söka mig, att han visade mig någon af sina tjänare, genom hvilken jag säkert och klart, ej blott genom ord, utan genom gärningar och föredömen kunde lära mig fatta de heligas lif; någon, till hvilken jag i hjärtlig kärlek kunde sluta mig, af hvilkens gärningar jag kunde uppbyggas, af hvilkens fromhet jag skulle eldas och ryckas bort från den världströtthet, som från barndomen nedtryckt mig, genom hvilkens ord jag skulle upplysas, i hvilkens umgänge jag skulle finna tröst, och genom hvars föredömen jag

skulle tryggas från alla tvifvel. Under dessa känslor förföt en lång tid, många dagar och — som jag tror — mer än tjugo år. Genom sin öfverflödande godhet utan min förtjänst eller bön visade mig Herren många människor, både män och kvinnor, hvilka tillskyndade mig glädje och hugnad. Likväl kunde detta ej mätta min åtrå eller stilla mitt hjärtas rörelse. Ju omsorgsfullare jag studerade dem, desto mer önskade jag skåda, emedan jag hos ingen fann det jag sökte.

Under sin första studietid i Köln lärde han känna Christina från Stumbelen, hvilkens renaandel och hvilkens trosstrider motsvarade den bild han gjort sig af ett helgon. Redan första natten efter deras sammanträffande råkar han i fullkomlig hänryckning. Nu hade han äntligen nått det mål, som under tjugoåriga drömmar hägrat framför honom. Denna natt, under hvilken — för att begagna hans egna ord — det för första gången unnades honom att smaka, huru ljuflig Herren är, denna natt var för honom gryningen till ett nytt lif. Så snart han sedermera har någon ledig stund vandrar han ut till den lilla byn Stumbelen; genom hans försorg blifva både hans förmän och hans kamrater intresserade för den unga svärmskan, och resande svenskar föras af honom till hennes bostad liksom till en helgedom. Den stackars Christina hade ej stora kunskaper, och den unge studenten blir därför hennes lärare. Han meddelar henne de sanningar, han trott sig finna i de store mystikernas skrifter; han talar om Dyonysius Areopagita och Richard de St. Victor. Ingen af dem nämner ett ord om världslig kärlek, och likväl är det denna, som slumrar bakom alla deras samtal rörande de himmelska tingen. De äro såsom tvänne barn, hvilka ännu intet känna om världen och dess lustar, och — frånser man skildringen af Christinas hemska hallucinationer — har vår litteratur knapt att uppvisa en mera skär och oskuldsfull teckning af de första ungdomsårens kärlek. Ofta deltaga äfven andra i dessa samtal. Petrus' kamrater, bland dem flere svenskar, vandra ut med honom till Christinas hem; några nunnor, en sockenprest, ett par af Christinas väninnor och fränder förena sig med dem, och inom kort bilda dessa liksom en liten koloni för sig. En enkel måltid börjar och teologiska samtal fortsätta dessa samkväm. Än slår man sig ned kring den flammande härden, än vandrar man under de ljumma sommarnätterna omkring i den lilla trädgården, samtalande och uppbyggande hvarandra. Stundom framkastar Christina ett spørsmål och ber någon af studenterna lösa det. Ett exempel kan anföras. Man hade frågat, åt hvilken Kristus gifvit mest, antingen Petrus, åt hvilken han anförtrorde sin kyrka, eller Johannes, åt hvilken han anförtrorde sin moder. En italiensk student sökte visa, att apostelen Petrus

erhållit ett högre förtroende, men Petrus de Dacia fann, att Johannes fått sig ett ljufvare värf anförtrodt genom våarden om den korsfästes moder.

Då Petrus sedermera begifver sig till Paris, öppnar han en flitig brefväxling med Christina, och denna fortsättes under alla de år han vistas i Sverge. I början är han glödande af passion. Han fördjupar sig i mystiska utredningar af den gudomliga kärlekens natur och söker förklara den sympati, som förenade deras själar. Med åren stillar sig denna häftiga lidelse, men hängifvenheten dröjer kvar med oförminskad kraft. Tvänne gånger skaffar han sig tillfälle att resa från Sverge till Stumbelen, och minnet af hans ungdomsdagar bildar fortfarande ljuspunkten i hans lif. Hvert han kommer, vet han att väcka intresse för den i sin hembygd icke så uppmärksammade bondflickan. Flere svenskar, bland dem äfven aristokratiens medlemmar, sända henne bref med inbjudningar till Sverge, och den sista underrättelse vi hafva om Petrus de Dacia är just den hälsning, han från dödsbädden sände den kvinna, åt hvilken tjänst han egnat hela sitt lif.

Petrus de Dacia var ingen enastående företeelse. Kring sig hade han en hel skara af unga kamrater, varmhjärtade och fromma såsom han. Från flere af dem finnas ännu bref i behåll, och några af dessa gifva oss de täckaste bilder af ett godt och ädelt studentlif under medeltiden. En af Petrus' de Dacia äldre vänner var provinsialpriorn AUGUSTINUS i Västerås. Denne var under medeltiden berömd för ett nu förloradt arbete om predikanterns uppfostran, kalladt *Rotulus pugillaris*. En yngre samtida till honom var magister LAURENTIUS DE WAXALD, kanik i Upsala och sedermera dominikanermunk i Sigtuna. Af honom finnas tvänne fordom mycket berömda och flitigt afskrifna arbeten, det ena kalladt *Summa decani*, det andra *Suffragium curatorum*. Intetdera är utgifvet, men Benzeliuss, hvilken förmodligen varit den enda som i nyare tid genomläst dessa arbeten, har i en manuskriptanteckning förklarat det förra för en väckligt god afhandling, värd att tryckas.

Augustinus.

Laurentius de
Waxald.

Under förra delen af 1300-talet är MATTHIAS vår mest betydande författare. Om hans lif äro underrättelserna få och motsäggande. Magistertiteln visar oss, att han studerat i Paris; vidare känner man, att han under en längre tid innehaft ett kanonikat vid Linköpings domkyrka och därunder råkat i beröring med Birgitta, hvilken bikt-fader och trogne följeslagare han sedermera blef. Hans dödsår är oss obekant, men att döma af Birgittas revelationer afled han i Sverge någon tid efter Birgittas ankomst till Rom; det vanligen uppgifna året 1350 får därför anses såsom

Matthias.

sannolikt riktigt. Han begrofs i Stockholm, och flere undervärk berättas hafva skett vid hans graf. Om hans personlighet veta vi ej mycket, men de få samtida omdömen, som bevarats, öfverensstämma i att skildra honom såsom en man med sällspordt stor lärdom, from och anspråkslös. För sin lärjunge, Birgitta, tyckes han hafva hyst samma svärmiska beundran, som fordom lifvade en Petrus de Dacia i dennes förhållande till Christina från Stumbelen.

Öfver hans arbeten har ett tragiskt öde hvilat. I äldre tider hyste man humanismens förnåma förakt för alla skrifter, hvilka ej voro affattade enligt Ciceros allena saliggörande fraseologi, och sedan man lyckligen befriats från denna fördom, öfvergick man till en lika kritiklös afgudadyrkan af modersmålet. Alt som ej skrifvits på svenska, ansågs ligga utom vår literaturhistoria, liksom om denna vore en språkformernas och icke en människornas historia! De författare, hvilka skrefvo på medeltidslatin, fingo således ej plats någonstades, hvarken i den romerska eller i den svenska literaturhistorien. I följd häraf veta vi ännu så godt som intet om en författare, hvilken var en bland vår medeltids både flitigaste och lärdeste skriftställare. En klosteranteckning har lyckligtvis bevarat namnen på en *del* af Matthias' arbeten. En teologisk afhandling, *Homo conditus*, är förmodligen förlorad; en annan skrift, *Expositio super apocalypsin*, hittades helt nyligen i ett italienskt bibliotek, men är ännu ej undersökt; en tredje skrift, i den nyssnämnda anteckningen kallad *De modo loquendi*, har likaledes ansetts förlorad, men har nu återfunnits bland Upsala biblioteks samlingar. Emedan handskriften är synnerligen svår-läslig, har jag ännu ej lyckats tyda den. Af företalet framgår likväl, att arbetet icke, såsom man förmodat, är en grammatik, utan en latinsk poetik. Som sådan är den väl värd vår uppmärksamhet, ty den är nämligen det första exemplet på våra landsmäns vaknande intresse för skaldekonstens teori. Förmodligen är arbetet endast en kompilation ur andra medeltida poetiker, men företalet röjer likväl en man, hvilken synes vara tämligen förtrogen med de klassiska författarna själfva, och i hvarje fall har Matthias hedern af att vara vår älste ästetiker. Arbetet, hvilket af författaren kallas *Poetria*, är tillegnad åt ärkebiskop Olof den vise († 1332), en son af den för sin lärdom så berömde Björn Nääf.

En fjärde skrift var *Copia exemplorum*, och om denna intressanta samling får jag i det följande tillfälle att tala. Men det viktigaste alstret af Matthias' penna var ett nu tyvärr förloradt arbete *Concordantia super totam bibliam*. Detta under medeltiden så prisade värk fanns i vadstenabiblioteket och upptog tre väldiga

folianter. Författaren hade här gjort en kommentar till och utläggning af hela bibeln, ända från genesis till apokalypsen. Likväl är det sannolikt, att detta jättearbete endast delvis är förkommet. Man vet att Birgitta för sin räkning låtit öfversätta bibeln på svenska; likaså känner man, att Magnus Eriksson (på 1340-talet) i sin boksamling ägt en svensk bibel, förmodligen en gåfva från Birgitta. Nu hafva vi en svensk bibelöfversättning, hvilken på språkliga skäl måste hänföras till midten af 1300-talet, och således bör vara densamma, som den, hvilken värkställes på Birgittas föranstaltande. Men detta arbete är icke *blott* en bibelöfversättning. I spetsen förekommer en framställning af judafolkets historia; därefter vidtager en teologisk afhandling angående åtskilliga i genesis berörda frågor; sedermera följa de fem Moseböckerna och slutligen en ny afhandling om den mosaiska lagen. Alla dessa afhandlingar göra intryck af att vara författade af en svensk man, och någon utländsk förebild har ännu ej upptäckts. Då nu detta arbete är samtidigt med Matthias; då det vidare tillkommit på Birgittas initiativ, och då slutligen dess innehåll är det samma som det, hvilket vi kunna förutsätta för Matthias' bibelkonkordans, är det nästan säkert, att vi i dessa afhandlingar och i denna bibelparafras äga en påbörjad öfversättning af Matthias' förlorade arbete. Hvilken som värkstält denna öfversättning, veta vi ej med bestämdhet. Naturligast förefaller, att författaren själf varit den, som till svenska öfverflyttat sitt verk, och i början af 1500-talet uttalade biskop Brask också denna åsikt, dock mera såsom en gissning än såsom en fast öfvertygelse. Brask säger sig vilja minnas, att han sett denna uppgift i legenden om S. Birgitta. Men vända vi oss till denna källa, synes den snarare tala emot Brasks antagande. Den äldsta birgittabiografi, från hvilken alla öfriga utgå, författades 1373 af Matthias' vänner priorn Petrus från Alvastra och konfessorn Petrus. Dessa omtala med stort beröm Matthias' literära värksamhet, men nämna intet om, att han öfversatt bibeln. Däremot tillägga de några rader därefter, att Birgitta plägade läsa bibeln, »som hon låtit skriva på svenska». Då dessa strax på hvarandra följande notiser ej på något sätt sammanställas, synes detta visa, att författarna icke ansågo Matthias såsom öfversättare. Men vare sig att denne själf återgifvit sitt arbete på svenska eller ej, är detta icke dess mindre hans, och ur den synpunkten kunna vi ock bedöma det.

Den katolska kyrkan har af oss protestanter vanligen ansetts såsom fiendtlig mot modersmålets bruk i och för religiösa ändamål, men då kyrkostriderna nu tillhöra ett förgånget bildnings-

skede, kan det vara på tiden, att vi göra våra gamla motståndare rättvisa. Om den ställning kyrkan intog till denna fråga ger oss skriften Siälinna Tröst en troligen ganska god föreställning. »Nu kan du spörja — heter det där — om pater noster är lika godt på vårt språk som på latin. Härpå svarar jag, att ett godt svärd är lika godt och lika hvast i en krymplings som i en kämpes hand, ehuru det är nyttigare för kämpen, som förstår att använda det. Likaså är pater noster på latin i en lekmans mun lika godt som i en prests, men presten, som förstår orden, får mera uppbyggelse af dem än lekmannen, som ej vet hvad han säger. Därför råder jag dig, att du läser bönen, så som du bäst förstår, på det att du därpå må få desto större behållning för din själ. Du skall ock veta, att vår herre lärde icke sina lärjungar pater noster på latin, utan på det språk, som folket talade i det land, där han då vistades.» Som vi sedermera skola se, förekommo både predikningar och psalmer på modersmålet, och icke ens under den starkaste katolska reaktionen uttalade kyrkan sig mot bibelöfversättningar öfverhufvud. Men man vågade icke låta hvem som helst upphäfvä sig till bibeltolkare, och med kännedom om medeltidens sätt att öfversätta eller afskrifva kunna vi ej förundra oss däröfver. Man afskref aldrig ett arbete ordagrant, och ännu mindre visste man, hvad en trogen öfversättning ville säga. Man upptog det som föll en i smaken och tillfogade helt naivt sina egna anmärkningar. Kyrkan hade därför ganska goda skäl att hysa en viss motvilja mot dessa försök. Hon fordrade att själf få kontrollera dem, och denna fordran kan svårigen kallas oberättigad. Betänker man vidare folkets låga bildningsgrad och den betydelse bibeln ägde för medeltidens människor, kan man lätt förstå att en falsk — och för öfrigt äfven en riktig — öfversättning kunde leda till de farligaste förvecklingar. En bibel i lekmannens hand var i själfva verket detsamma som en fackla i barnets. Då medeltidens katolska kyrka likväl tolererade och någon gång t. o. m. befrämjade dessa öfversättningar, kunna vi icke annat än betrakta detta såsom ett bevis på en ganska frisinnad uppfattning.

Vår äldsta bibelöfversättning återgifver icke originalet ord för ord. I förra delen af arbetet upptages väl bibelversen, men förses vanligen med en utläggning. Ett exempel må vara nog för att visa, huru skolastiken förstod att utvattna den kanske sublimaste poesi, som funnits:

»I begynnelsen skapade gud af intet himmel och jord, ej af sig själf, såsom fadern föder sonen, och ej af något ämne, såsom smeden gör en yxa. Jorden var gagn-

lös, tom och mörk; gagnlös, därför att intet växte på henne, tom, därför att hvarken djur eller människor voro skapade, mörk, därför att hvarken sol eller stjärnor funnos. Och den helige andes håg sväfvade öfver vattnet, det vill säga öfver jord och himmel, ty såsom vattnet kan ledas efter människans vilja, så var himmel och jord guds ämne till andliga och lekamliga varelser.»

På samma sätt fortsätter författaren att misshandla texten genom hela Genesis, men i de senare böckerna, som mindre lämpade sig för dessa skolastiska utläggningar, går han till en annan ytterlighet och gör en så stark sammandragning af framställningen, att de enskilda bibelverserna ofta äro svåra att återfinna. Men i själfva verket torde man göra orätt i att betrakta arbetet såsom en bibelöfversättning. Såsom Matthias' främsta förtjänst åberopas alltid hans glossor (anmärkningar) till bibeln, och det är tydligt, att föreliggande arbete intet annat är än en öfversättning af denna glosserade bibel.

Bibelt glossorna lemna endast en antydning om författarens ställning till de spörsmål, hvilka sysselsatte den medeltida forskningen. Klarare framträder hans ståndpunkt i de afhandlingar, hvilka vidfogats bibelöfversättningen. Minst viktig är den första, historiska uppsatsen. Dess hufvudsakligaste betydelse ligger i en antydning om det svenska folkets härkomst. Alla de som bebo Sverge, Norge och Danmark förklaras nämligen härstamma från Jafets sonson Magog, hvilken enligt Isidorus af Sevilla var goternas stamfader. Måhända var det denna korta notis, som gaf den prosaiska krönikans författare väckelsen till den ödesdigra kronologi, hvilken sedermera skulle göra så mycket väsen af sig.

Märkligare äro de båda öfriga afhandlingarna. Den lärdom, författaren i dem lägger i dagen, är efter medeltida förhållanden verkligen storartad. Högst bland de kristna tänkarna ställer han väl Augustinus, men äfven öfriga mera betydande kyrkofäder citeras med en vana, som endast kunnat förvärfvas genom ett noggrant studium af deras skrifter. Men — hvad som är egendomligt — trots denna vördnad för den teologiska forskningens målsmän, sätter han likväl bibeln såsom den högsta auktoriteten, och inför denna måste äfven en Augustinus böja sig. Ehuru till sin metod ännu skolastiker tillhör Matthias därför snarare en mot skolastiken i viss mån fiendtlig riktning, hvilken på bibelns grundval uppträdde mot de rena skolastikernas ensidiga dyrkan af förståndsvärksamheten. Det sätt, på hvilket Matthias formulerar sina frågor, är ännu rent skolastiskt. Han börjar med att uppkasta ett spörsmål, t. ex.: är verlden evig? Därefter anför han alla de skäl, hvilka kunna uttänkas för denna mening. Sedan detta är gjordt,

anföras bibelns ord, »att vår herre i begynnelsen skapade himmel och jord; och den helige andes ord äro starkare och mäktigare än alla de visaste mäns skäl. Nu skola vi svara och bemöta deras grunder.» Därefter gendrives den föregående bevisningen. Icke så sällan äro de uppkastade frågorna af en för oss egenomlig spetsfundighet och röja altför tydligt medeltidsförfattarens ensidigt teoretiska ståndpunkt. Såsom det sista spørsmål, den inledande uppsatsen behandlar, har Matthias framställt »ett märkligt ting: »om Eva ensam syndat och icke Adam med henne», hade vi då drabbats af syndens förbannelse eller fått kvarstanna i paradiset? Lösningen af denna skolastiska fråga är knapt mera praktisk än själfva spørsmålet. Emedan människan får sin kropp af modern, och Evas kropp blifvit dödlig genom synden, kunde det synas som om äfven vi då skulle hafva blifvit dödliga. Vidare kunde man anföra, att den helige ande renade jungfru Marias lif, men om barnet ej finge synden från modern, hade detta ej varit nödvändigt. Likväl bedrager sig det naturliga förståndet, ty Paulus skrifer: af en *man* kom synden i världen. Därefter öfvergår författaren att gendriva de först uppställda satserna. Visserligen hade vi i så fall fått en dödlig kropp såsom arf från Eva, men från den syndfrie Adam hade vi fått en själ, som mäktade att behärska lekamen och göra denna odödlig. Till den andra satsen svaras, att den helige ande ej renade Maria från arfsynden, ty under denna var hon icke hemfallen, utan han gaf henne blott den högre renhet, hvilken var nödvändig för att föda Guds son: ergo har Paulus rätt, att det var genom Adams fall som synden kom i världen. Detta exempel är icke enastående. På ett annat ställe undersökes, om Gud skapat världen på sex dagar. Såsom skäl mot denna åsikt anför författaren, att solen först blef skapad på den fjärde dagen, »men då någon dag icke finnes förr än solen lyser», förefaller det som om skapelsedagarna blott varit tre. Det sätt, på hvilket denna kätterska mening gendrives, är lika skolastiskt som själfva invändningen.

Men ofta ligger spetsfundigheten mera i form än sak. Flere af de frågor, hvilka sysselsätta honom, äro de samma, hvilka ännu stå på dagordningen. Vi hafva gifvit hans problem andra namn, våra synpunkter äro andra, men i själfva värdet stå vi fortfarande inför samma spørsmål. Vi grubbla öfver det ondas möjlighet, eller vi fråga, huru kan det relativa förklaras? På medeltidens ståndpunkt hette det: hvilken var Lucifers första synd? Våra skönliterära författare och våra tänkare strida om äktenskapets grund och väsen; medeltiden sysselsatte sig med samma fråga,

men då formulerade man den annorlunda: huru skulle människosläktet hafva fortplantats om icke synden funnits till? Lösningen af dessa problem visar, att Matthias icke allenast var en skarp tänkare enligt medeltidens fordringar, utan äfven till sitt väsen en verklig praktiskt anlagd man, hvilken endast i följd af den skolastiska bildning, han mottagit, fått en förvänd riktning. Han är därför mindre olik Birgitta än man vid första påseendet kunde vara böjd att antaga. Flere af hans åsikter återfinnas också i hennes skrifter, exempelvis hans uppfattning af äktenskapet. Ett annat drag af detta praktiska intresse framträder i hans utfall mot tidens vantro. I enlighet med medeltidens vidskepliga läarkonst hyllar väl äfven han den meningen, att vissa planeter äga betydelse i medicinskt afseende, men han uttalar sig kraftigt mot den åsikten, att planeterna hafva något som hälst att skaffa med människornas vilja. »Denna villa är vådlig, ty hon förjamar mannens kraft till det goda och lockar till all synd.» Säkert var det denna praktiska sida af hans väsen, som förde honom och Birgitta tillsammans, men också i vördsnaden för bibelns lära och i böjelsen att fatta allt det jordiska såsom bilder af det himmelska är han Birgittas föregångare.

Från honom kunna vi nu vända oss till hans berömda lärjunge, den enda svensk, som under medeltiden erhöi ett europeiskt rykte. BIRGITTA föddes omkring 1303*. Den släkt hon tillhörde var utmärkt ej blott för sin höga börd och sina rikedomar, utan äfven för sitt katolska nit. Hennes fader, uplandslagmannen Birger Pärsson, hade i sitt första äktenskap varit gift med en brorsdotter till S. Ingrid; själf hade han företagit en pilgrimsresa till S. Jago di Compostella, och enligt legenden hade alla hans förfäder ända till fjärde led gjort dylika färder. Hennes moder, Ingeborg, en dotter af östgöotalagmannen Benkt Magnusson, var likaledes utmärkt för sin fromhet. I dessa föräldrars hus förflöt hennes första barndom. Då hon uppnått en ålder af elfva eller tolf år, dog hennes mor, och Birgitta blef då öfverlemnad åt en fränkas vård. Om hon i fädernehemmet insupit en hängifven och svärmisk religiositet, blef hon här utsatt för ett annat inflytande. Fru Karin på Aspanäs var en sträng och energisk kvinna, och det var säkert under hennes åga, som Birgitta förvärfvade sig det stål i viljan, hvilket sedermera gjorde henne nästan till en-

Birgitta.

* Birgitta dog 1373. Strax därefter uppgifver hennes dotter, att hon dött »in anno septuagesimo etatis sue vel circa.» Denna uppgift är den tillförlitligaste angående hennes födelseår. Vadstenadiariet och andra skrifter, hvilka uppgifva jämt 70 år, stödjä sig förmodligen blott på den nyss anförda notisen.

väldshärskare för hela sin omgifning. Viljekraft och svärmisk religiositet äro också grunddragen i Birgittas karaktär. Vid unga år trädde hon i äktenskap med Ulf Gudmarsson, en ädel, men på samma gång viljesvag natur. Vi känna föga om deras samlif, men de få drag legenden bevarat äro karaktäristiska. På sin hustrus uppmaning och råd — heter det — lärde han sig läsa och började tillsammans med henne studera fäderneslandets lagar. Så vidt man kan döma, blickade han upp till sin maka såsom till ett högre väsen. Samma inflytande förstod Birgitta snart att utöfva äfven på sin öfriga omgifning. Till lärare för sina barn hade hon valt Nicolaus Hermanni, till sin biktfather magister Matthias, och till dessa sällade sig snart priorn Petrus från Alvastra och magister Petrus, hvilken efter Matthias blef Birgittas biktfather. För hela denna koloni af fromma och lärda män var Birgitta hufvudet, beundrad för sina stränga botöfningar och sin fasta tro, samt genom sin viljestyrka liksom skapad att härska. Den beröring hon hade med Magnus Erikssons hof kunde icke annat än öka hennes själfstillit. Magnus var glad, yppig och slösande, omgifven af ett sedeslöst hof samt med stadga hvarken i sin politik eller i sin karaktär. Då Birgitta trädde inom denna krets, stolt, energisk, med den sedliga vredens ord på sina läppar, måste hon tydligen känna sig såsom en varelse af annan art, än de dagens fjärilar, som fladdrade kring henne.

Snart stod hon inför en vändpunkt i lifvet. Hon och hennes man hade företagit en pilgrimsfärd till San Jago di Compostella, troligen 1341—1343. På vägen insjuknade mannen svårt. Han återvann visserligen sin hälsa, men hans krafter synas hafva blifvit brutna, och i början af året 1344 afled han. Ehuru Birgitta tydligen varit den bestämmande viljan i deras äktenskap, tyckes deras samlif hafva varit stämplat af en trofast och hängifven kärlek. Dödsfallet värkade därför rent förkrossande på den starka, men likväl så kärleksrika kvinnan. Den rubbning, alla hennes själsförmögenheter härigenom erhöillo, framkallade äfven hennes första vision.

Några dagar därefter — berätta hennes äldsta biografer — då Kristi brud stod bedjande i sitt kapell, fattades hon af hänryckning, och under extasen såg hon ett glänsande moln, och ur molnet hörde hon en röst, sägande: kvinna, hör mig! Hon blef skrämd, och fruktande, att alt blott vore en gyckelbild, flydde hon till sin kammare, biktade och tog nattvarden. Då hon för andra gången efter några dagars förlopp förrättade bön i samma kapell, syntes ånyo det glänsande molnet framför henne, och ur molnet hörde hon samma röst och samma ord som förut: kvinna, hör mig! Men hon förskräktes ånyo, flydde till sin kammare, biktade och tog nattvarden, såsom förut misstänkande, att rösten vore ett själfbedrägeri. När hon för tredje gången

låg i bön, greps hon åter af hänryckning, såg åter det glänsande molnet, och i detta varnade hon gestalten af en man, sägande: kvinna, hör mig; jag är din Gud och jag vill tala med dig. Då hon i sin räddhåga ånyo trodde sig vara föremål för ett själfbedrägeri, hörde hon gestalten säga: »frukta icke, ty jag är alltings skapare och kan icke bedraga. Jag talar till dig icke blott för din egen skull utan för de öfrigas frälsning. Hör hvad jag säger, och gå till magister Matthias, din bikt-fader, hvilken förstår att skilja sanningens och lögnens andar. Säg honom från mig det som jag säger dig, emedan du är min brud och förbindelseleden mellan mig och människorna (canale meum). Du skall höra och skåda andliga ting, och min ande skall dröja hos dig ända till din sista dag.»

Uppgifterna om tiden för Birgittas första uppenbarelse äro sväfvande och motsägande. Säkra st synas mig vara den nyss anförda. Då man ej gärna kan tilltro Birgitta ett medvetet bedrägeri, bör man väl antaga, att en häftig skakning af hela hennes väsen frambringat dessa hallucinationer. Det ligger dessutom något tilltalande i denna berättelse: man märker, att det är en kärleksfull och sörjande enkas sjuka fantasi, som skänkt norden dess främsta helgon.

Birgitta var en stolt kvinna, redan förut van att betrakta sig såsom ett hufvud högre än andra, och hennes beundrande omgifning hade styrkt henne i denna tro. Den syn hon haft, i ett ögonblick af sorg framkallad ur en blandad stämning af religiöst svärmeri och af andligt högmod, måste därför fylla hennes bröst med sällhet. Hon fördjupar sig ånyo med välbehag i dessa drömmier, hennes sjudande fantasi, befriad från alla band, får tygellöst frossa bland nya inbillningsfoster; hennes omgifning tager alla hennes syner såsom gudomens uppenbarelsor, och inom kort framstår hon både i egna och andras ögon såsom en af Herren särskildt benådad sierska, ur hvars mun den gudomliga visheten och sanningen flöda. Men fastän detta fantasilif snart öfvergår till en permanent villa, äga Birgittas syner ej samma hektiska prägel, som utmärker en Christinas hallucinationer. Hon var »Kristi brud», men hon förblef dock ättlingen af tvänne gamla lagmanssläkter, hvilka kraftigt ingripit i fosterlandets politiska utveckling, och hennes drömmar hafva därför ej samma opraktiska karaktär som den tyska bondflickans. Birgittas lust att värka snarare ökas än minskas genom detta religiösa omslag. Hon känner sig såsom ett redskap, bestämdt att omskapa den syndfulla samtiden. Först vänder hon sig till Magnus Eriksson, och kraftiga varningsord utslungas mot den lättsinnige fursten och hans sedeslösa hof. Men inom kort utsträcker hon sin värksamhet äfven utom landets gränser. Främmande furstar få mottaga förmaningsbref från den svenska sierskan, och t. o. m. påfvestolen

är icke för hög att nås af hennes bestraffande skrivelser. Den sedliga öfverlägsenhet, hvilken genomgår dessa bref, gjorde, att man — om också knorrande — med aktning lyssnade till hennes straffdomar. Birgitta kunde därför med fog betrakta sig såsom en reformator, stäld i en förderfvad tid. Hon började också att drömma om en ny orden, hvars medlemmar, fyllda af hennes anda, skulle med roten upprycka tidens onda och genom föredömen af fromhet och sedlighet gjuta nytt lif i en andligen förslappad tid. Men för att en dylik orden skulle komma till stånd, var påfvens stadfästelse nödvändig. Hon måste därför begifva sig till Avignon, där påfven då vistades; eller händre — hon skulle återföra påfven ur dennes nesliga landsflykt till Rom, och där skulle han utfärda regeln för hennes orden. Men förmodligen hade hon äfven ett annat skäl för denna resa. Den blandning af ädelt nit och härscklystnad, som genomgick Birgittas hela sträfvan, måste snart låta henne känna Sverge såsom en för trång värksamhetkrets. Hon erfor ett behof att ingripa i de stora världshändelserna, och 1349 lemnade hon därför sitt fädernesland för att aldrig mera återse det.

I spetsen för en skara troende följeslagare drog hon genom Tyskland till Rom, dit hon anlände det stora jubelåret 1350. Men Rom var icke längre »de heligas stad»; påfven vistades i Avignon såsom den franske konungens vasall; blott ryktet om hans utsväfningar nådde Italien, och hans makt öfver den gamla påfvestaden var endast nominell. De mäktiga ätterna Orsini och Colonna kämpade om väldet, och staden hade delat sig i tvänne läger. Laglöshet och ett djupt sedligt förfall var den syn som mötte Birgitta, ett förfall, som måste förefalla henne desto mera skriande, som det blomstrade på en mark, bördig af martyrernas blod. Det ligger något profetiskt i hennes verop öfver den fallna världsdrottningen: »O Rom, Rom, dina murar äro remnade och nedbrutna; därför äro dina portar utan vård och dina kar säljas; därför äro dina altaren ödelagda; offret och ottesångsrökelsen bränas i uthusen; därför stiger ingen ljuflig doft från din främsta kyrka. — Men nu vill jag tala om Rom såsom profeten talade om Jerusalem, sägande: fordom bygde rättvisa i henne, och hennes höfdingar voro fridens höfdingar, men nu är hon förvandlad till slagg, och hennes höfdingar äro mandråpare. O Rom, om du kände dina dagars tal, skulle du gråta och icke fröjdas! I forna dagar var Rom såsom en duk, glänsande af de skönaste färger och väfd af de kostbaraste trådar, ty jorden var purpurfärgad af martyrernas blod och blandad med helgonens ben. Men nu äro

hennes portar öfvergifna, därför att deras väktare förfallit till girighet, murarna äro grusade och utan försvar, emedan presterskap och folk, hvilka äro Guds mur, sprida sig att utöfva köttets gärningar; de gudomliga kärnen säljas skamligen, ty Guds sakrament bortgifvas för pänningar och världslig vinning; altarena äro ödelagda, emedan vårdaren har händer, obekväma till kärlekens gärningar, och ehuru han vidrör Guds lekamen, bor Gud icke i hans hjärta, hvilket är uppfyllt af världens fåfängligheter.»

Birgitta måste hafva varit en egendomlig företeelse i Rom. Kommen från ett nästan okänt sagoland, af det hviskande ryktet gjord till drottning i Sverge, glödande af ett religiöst och sedligt nit, kunde hon ej annat än göra ett mäktigt intryck på de sedefördärfvade romarna, då hon hög och allvarlig vandrade från kyrka till kyrka, bispringande den fattige, tröstande den lidande och bestraffande den syndfulle. Mången försökte väl att med hån slå hennes varningar från sig; men de flesta måste böja sig inför det sedliga nit, som lågade i hennes blickar. Både hånet och vördnaden måste öka hennes själf tillit, och hennes uppenbarelsor blifva allt djärfvare och färgrikare. Då hon såg allt detta förfall och all denna slapphet, kunde hon ej längre tvifla på, att den bestraffande stämman, som ljöd i hennes inre, var Guds egen röst. Men trots det att hennes inflytande dagligen steg, dröjde det likväl länge, innan hon uppnådde ändamålet med sin resa. Påfven vistades fortfarande i Avignon, och hennes orden erhöll ej stadfästelse. Först 1367 kom Urban V på ett treårigt besök till Rom — till en del kanske i följd af Birgittas ifriga uppmaningar —, och den 5 aug. 1370 utfärdade han stadfästelsebrevet för hennes orden, S. Salvatorsorden, sedermera efter grundlägggarinnan kallad Birgittinerorden. Härmed stod hon vid målet för sina drömmar; hon hade grundat en stiftelse, hvars betydelse för nordens religiösa utveckling hon lätt kunde ana; dess murar började snart höja sig, och redan före hennes död kunde vadstenaklostret mottaga sina första innevånare. Men då hon nått detta mål stod hon redan vid gränsen af sitt lif. 1372 företog hon en pilgrimsfärd till Jerusalem; den ansträngande resan tyckes hafva uttömt åldringens sista krafter, och strax efter sin återkomst till Rom afled hon den 23 juli 1373, ännu i sista stunden fylld af samma verksamhetsifver, som lifvat henne under hälsans dagar. Hennes sista mera betydande uppenbarelse, upptecknad några dagar före dödsfallet, är allt för karaktäristisk för den viljekraftiga kvinnan att ej här anföras. Ingen ljuger i dödsminuten, och detta sista utbrott

af sjuttiåringens fantasi visar tillräckligt, huru fast öfvertygad hon var om sina syners värlighet.

Herre biskop! * Vår herre Jesus Kristus sade till mig, att jag skulle tillskrifva Eder nedanstående ord, hvilka Ni bör framlägga för påfven. Påfven begär ett tecken; säg honom, att fariseerna fordrade tecken. Dessa svarade jag, att liksom Jonas var i hvalfiskens buk under tre dagar och tre nätter, så låg jag, jungfruns son, under tre dagar och tre nätter död i jorden, och sedermera uppstod jag och uppsteg till min ära. Så skall ock denne påfve Gregorius mottaga min varnings tecken, att han må frälsa själarna. Må han förrätta sådana verk, som lända mig till ära; må han arbeta på själarnas frälsning och på att min kyrka kommer till sin forna betydelse; då skall han undfå ett tecken och den evinnerliga tröstens frukt. Men så vida han ej hörsammar mina ord och icke kommer till Italien, skall han hafva ett annat tecken: han skall förlora ej blott det timligt goda utan ock det eviga, och han skall känna förtviflan, så länge han lefver; om än hans hjärta kan förefalla att äga någon hugnad, skola likväl samvetskvalen och den inre oron icke öfvergifva honom. Det tredje tecknet består däri, att jag, herren Gud, talar dessa underbara ord till en kvinna; till hvilket mål och till hvilket gagn, om icke till själarnas frälsning och bättnad, och på det att de onda må rättas och de goda blifva bättre? Rörande oenigheten mellan påfven och Bernabo (Visconti i Milano), svarar jag, att den är mig på det högsta emot, emedan otaliga själar därigenom vedervågas; därför vill jag, att fred slutes, ty äfven om påfven fördrefves från påfvedömet, vore det bättre, att han ödmjukade sig och gjorde fred på hvad sätt ske kunde, än att så många själar förloras i den eviga fördömsen. Angående Frankrike får han intet veta, förr än han personligen kommer till Italien. Jag vill säga en liknelse om en galge, i hvars topp ett rep hänger; otaliga äro de, hvilka draga repet åt det ena hållet, men åt det andra drager blott en. Själarnas fördömsel är uppenbar, och därhän sträfva de flesta. Därför må påfven endast lyssna till mig, emedan — om än alla afråda honom från att begifva sig till Rom och sätta sig däremot så mycket de kunna — han bör förlita sig på mig ensam, och jag skall vederkvicka honom. Inga andra skola då få makt öfver honom, utan liksom kycklingarna i boet sträcka upp sina hufvuden, skria och fröjdas vid hönans ankomst, så skall jag med glädje gå honom till mötes, upphöja honom och andligen och lekamligen hedra honom. Desslikes säger Herren: emedan påfven tvekar, huru vida han för fredens stiftande och min kyrkas rensning bör komma till Rom, vill jag att han kommer under närmast följande höst, och må han tillika veta, att han ej kan utföra någon mig behagligare gärning än den att återvända till Italien.

Ingen svensk medeltidsförfattare har utöfvat en större skriftställarvärksamhet än Birgitta. Hennes Uppenbarelser (Revelationes) omfatta åtta böcker, till hvilka kommer en bok Revelationes extravagantes. Dessutom har hon författat den s. k. Änglahälsningen (Sermo angelicus) och S. Salvators-regeln eller stadgarna för birgittinerorden. Angående sättet för dessa skrifter tillkomst gifva Birgittas älsta biografer en troligen fullt riktig redogörelse. Då hon var frisk — berätta de —, plägade hon själf på svenska nedskrifva sina uppenbarelser och öfverlem-

* Brevet är riktadt till en biskop, hvilken uppehöll sig hos påfven i Avignon.

nade dem sedermera åt priorn Petrus och biktfadern magister Petrus,* hvilka öfversatte dem till latinet. Sedan detta var gjordt, uppläste de sin öfversättning för Birgitta, hvilken därunder noggrant eftersåg, att intet blifvit tillagdt eller borttaget. Då hon var sjuk föredrog hon liksom ur en bok den uppenbarelse, hon nyss fått mottaga, och hennes biktfader öfversatte genast hennes ord för en särskildt tillkallad skrifvare, hvarefter Birgitta noggrant nagelfor den latinska texten. Beklagligen hafva de svenska originalen till Birgittas revelationer nu gått förlorade; vi äga endast ett, måhända två, af hennes egenhändiga utkast i behåll, men förmodligen återgifver den latinska öfversättningen tämligen noga hennes tankar och egendomliga uttryckssätt. Själfva ordnandet och den slutliga redaktionen härröra likväl hvarken från henne själf eller från hennes svenska vänner. Redan innan hon lemnade Sverge, synes hon väl hafva varit betänkt på att i en ordnad upplaga sammanföra alla sina skrifter — hvilket framgår däraf att magister Matthias författat ett företal till hennes då nedskrifna uppenbarelsor —, men planen tyckes hafva blifvit öfvergifven. Kort tid före sin död gjorde hon bekantskap med en spansk andlig, Alfonsus, fordom biskop af Jaen, åt hvilken hon på grund af en gudomlig uppenbarelse öfverlemnade sina skrifter. Det är denne Alfonsus, som redigerat den samling vi nu äga. Tyvärr har han ordnat de olika uppenbarelsorna efter innehållet i stället för kronologiskt, så att vi nu icke kunna bedöma, i hvad mån Birgittas åskådningsätt och fantasi under årens lopp undergått någon förändring. Mot slutet af 1300-talet blef denna latinska text åter öfverflyttad till svenska — för de få fall, jag jämfört, tämligen noggrant —, ehuru ordningen icke sällan är en annan. Några smärre stycken, hvilka icke finnas i den latinska upplagan, äro här tillagda. Den svenska texten är af Klemming fullständigt utgifven i Sv. Fornskriftsällskapets samlingar; den latinska tryktes för första gången i Lübeck 1492. Ehuru upplagan bestod af 800 exemplar, är boken nu mycket sällsynt; på en auktion för några år sedan betalades ett exemplar med 500 kronor. Den bästa upplagan anses vara den, som 1628 tryktes i Rom.

Så vidt jag kunnat finna, ligger betydelsen hos Birgitta icke i de religiösa idéer, hon uttalade. De teoretiska spörsmålerna intresserade henne föga, och med afseende på dem både var hon och ville hon vara kyrkans lydiga dotter. Såsom mystiker hade hon dessutom sällan tillfälle att inlåta sig på de spetsfundiga distink-

* Vanligen anses, att priorn Petrus varit den, som hufvudsakligen öfversatt hennes uppenbarelsor. Under den äldre tiden var väl ock magister Matthias behjälplig.

tioner och indelningar, hvilka sysselsatte de skolastiska tänkarna; då hon någon gång nödgas beträda detta område, invecklar hon sig ofta i motsägelser. I stället för att syssla med dessa torra frågor sträfvar hon att medelst känslan träda i den innerligaste beröring med gudomsväsendet. Hon betraktar sig såsom Kristi brud, och i en uppenbarelse skildrar hon, huru hon likt bruden söker bereda sig på brudgummens ankomst. Sin själ tvär hon ren från syndens smitta; liksom den älskade på bröstet bär det af älskaren skänkta smycket, så vill hon ständigt i sitt minne bevara frälsarens välgörningar, och likt en brud vill hon foga sig efter brudgummens vilja, »ty — säger Kristus — om du intet åstundar utan mig, om du försmår allting för min skull, ej blott barn och föräldrar, utan äfven heder och rikedomar, så skall jag gifva dig den dyrbaraste och skönaste lön: ej guld eller silfver, utan jag skall gifva mig själf såsom lön och morgongåfva . . . Om du det gör, då skall ditt hjärta vara i mitt hjärta och upptändas af kärleken till mig, liksom det torra riset upptändes af elden, och jag skall blifva i dig, så att alla världsliga ting skola varda dig beska och köttets lustar såsom etter. Du skall hvila i min gudoms armar, i hvilka ingen sinlig vållust är utan andens glädje och hugnad. Är det ej skrifvet, att enkans olja minskades ej, under det Gud efter profetens ord lät det regna öfver jorden? Jag är den sanne profeten. Om du tror mina ord och lyder dem, skall glädjens och fröjdens olja evärdligen aldrig minskas för dig.» Hon vill lära sig hata egen vilja och endast lefva i kärleken till Gud; om denna kärlek åt henne bestämmer eviga kval eller evig salighet, må vara likgiltigt, ty då vår egen självviska vilja engång utrotats, »förvandlas vi till den vi älska, och synderna ligga i själen liksom gäster, som slumra i ett härbärke.» Ur denna mystiska, brännande kärlek hämtar själen evig kraft och ungdom. »Den fågel, som kallas Fenix, plägar, då han åldrats, på den högsta bärgstoppen reda sig ett bål, och när veden tändts genom solens glöd, då kastar han sig i elden, men ur hans aska uppstår en annan Fenix. Så skall ock den själ, som upptändes af den gudomliga kärlekens eld, liksom Fenix uppstå starkare och bättre.»

Fäster man sig blott vid det teologiska innehållet i dessa eldiga känsloutbrott, är detta knapt något annat än det för all mystik vanliga, och hennes sensuella svärmeri för den himmelske brudgummen är vida skildt från en Luthers manliga lära om kärleken till Gud. Endast i ett fall kan hon med något skäl betraktas såsom en reformationens förelöpare. På icke så få ställen i sina uppenbarelsor angriper hon värkheligheten på ett sätt, som onek-

ligen påminner om reformatörerna: t. ex.: »några finnas, hvilka genom sina gärningar tro sig göra Gud tillfylles för sina synder, hvilket är den mest fördömliga villa. Äfven om människan tusen gånger dräpte sin kropp för Guds skull, kunde hon likväl ej gälda ett för tusen, emedan han ensam gifver förmågan att kunna och vilja; därför må han allena hafva äran, och människornas förtjänster hafva hos honom intet anseende.» Likväl står hon icke ens här på Luthers augustinska ståndpunkt, utan i likhet med den romersk-katolska kyrkan hyllar hon semipelagianismen: frälsningen är för henne ett resultat af den gudomliga nådens och människoviljans samvärkan. Yttranden såsom det nyss anförda stå dessutom hvarken i samklang med hennes lif eller med hennes öfriga läror. Likt alla andra medeltidsförfattare betonar hon ganska ofta de yttre gärningarnas betydelse, och hennes klosterregel är ett tillräckligt bevis på, huru föga hon förmådde att höja sig öfver medeltidens ståndpunkt. Hennes vördnad för helgon och relik, hennes tro på pilgrimsfärders betydelse, hennes opposition mot presters äktenskap, alt detta röjer ett fullkomligt ärkekatolskt åskådningssätt. Liksom sin lärare Matthias tror äfven hon, att själen efter aflingen af Gud *inlägges* i den syndfulla kroppen, och denna dualism förde henne med nödvändighet till negativ rationalism. Kroppen bör spåkas, och hennes ideal är asketen. Huru vida skild är icke denna dystra medeltidslära från Luthers glada och sunda världsåskådning? Bästa beviset, att Birgittas *lära* ej innehöll någon ny insats i medeltidens tros-*lif*, är, att då hennes egen mäktiga personlighet upphört att värka, slocknade också det religiösa lif, som hennes nit och viljekraft tändt i norden. Icke fullt tjugo år efter Vadstena nunneklosters formliga invigning måste abedissan Ingegerd Knutsdotter afsättas från sitt ämbete i följd af rent skamliga brott.

De, som velat göra henne till en af Luthers föregångare, hafva också mindre fäst sig vid hennes teoretiska än vid hennes rent praktiska betydelse. Men äfven i detta fall är hon föga originell. Det är sant, att hon med värme förordade predikningar på modersmålet, men häri var hon endast dominikanernas efterföljare. Det är sant, att hennes uppenbarelser innehålla de häftigaste anfall mot påfven och presterskapet. Så låter hon Kristus utropa:

»Därför anklagar jag nu dig, du min kyrkas hufvud, som sitter i mitt säte, hvilket jag antvordade åt Petrus och hans efterkommande med trefaldig värdighet och makt: för det första, att de skulle hafva makt att binda själarne och lösa dem från synden; för det andra, att de skulle för de ångrande upplåta himmelrikets portar; för det tredje, att de skulle tillsluta dem för de förbannade och för dem, som försmått

min lag. Men du, som skulle hela själarne och föra dem till mig, du är sannerligen själarne dråpare! Jag gjorde Petrus till en herde för mina får, men du drifver dem åtskils och sargar dem. Du är värre än Lucifer, ty han hatade blott mig och ville ingen dräpa utan mig, att han i mitt ställe måtte blifva herre; men du är mycket värre, ty med dina onda gärningar drifver du ej allenast mig från dig, utan genom ditt onda föredöme dräper du jämväl de själar, som jag återlöst med mitt blod, och som jag antvordat åt dig såsom åt en trogen vän. Du är orättvisare än Pilatus och grymmare än Judas, ty han sålde mig ensam, men du säljer icke blott mig, utan ock de utvaldas själar för världslig vinning och fåfäng ära.»

Likväl öfverdrifver man i våra dagar lätt betydelsen af dylika utfall. Medeltiden, långt ifrån att vara intolerant, var i detta fall vida mera frisinnad än man nu är, och vi kunna ej annat än förvåna oss åt det nästan olympiska lugn, med hvilket påfven lyssnade till munkarnas och skaldernas ofta rasande smädelser. Birgitta gick för öfrigt knapt längre än många af hennes samtida; hon och påfvarna stodo alltid på den bästa fot med hvar andra. Undersöker man vidare innehållet i dessa angrepp, visar det sig lätt, att Birgitta och Luther stodo på ganska olika ståndpunkter. Den senare anföll hufvudsakligen påfvemakten såsom institution, den förra däremot hyste en djup vördnad för själfva institutionen, men just därför ville hon, att dess representant skulle vara sitt kall värdig. Personligen får väl påfven lida för sina synder, men i egenskap af kyrkans öfverhufvud kan han endast fälla rättvisa och bestående domar: »en sann kristen tro är, att den påfve, *som är utan kätteri*, hur mycket han än må vara smittad af andra synder, likväl ej nedsättes så af dessa synder eller af sina andra onda gärningar, att han ej äger full makt att binda och lösa själarne, hvilken makt han mottagit af Gud.» Dylika åsikter röja i sanning ingen förelöpare till Luther och reformationen!

En dansk literaturhistoriker har kallat Birgitta nordens största filosofiskt-poetiska snille under medeltiden, och häri torde han hafva rätt. Hennes betydelse ligger hvarken i de religiösa idéer, hon uttalade, eller i de praktiska reformer, hon påyrkade, utan i själfva framställningsformen. Hon ägde ett lifligt skönhetssinne och en öfverflödande rik fantasi. Hos mången kan det måhända väcka någon undran, att den italienska och den klassiska konsten så föga berört henne, men då hon kom till Rom låg den italienska ännu i sin linda och öfver de antika mästervärken hvilade ett nästan tusenårigt stoft, hvilket knapt arkeologens blick förmådde genomtränga. Här ägde Birgitta således föga att beundra, men naturens och sjäslifvets skönhet värkade desto lifligare på hennes fantasi. Likväl befann hon sig i en egendomlig ställning till den värld, hon skådade omkring sig. Hon visste, att syn-

dens förbannelse hvilade öfver hela tillvaron, och att hon ej ägde rätt att beundra dess falska och lockande bilder. Med en viss bäfvan vänder hon sig därför bort från detta skådespel och fördjupar sig i stället i osköna och rent vidriga fantasier. Enligt legenden nöjde hon sig ej med att besöka de sjuke, utan skall t. o. m. hafva utsugit de spetelskes bölder; i sina uppenbarelsen väljer hon ej sällan bilder, hämtade från människokroppens afsöndringar eller deras organ; hälvetesstraffen skildrar hon med en kraft i det gräsliga, som någon gång närmar sig Dantes hemskaste fantasier; Kristi lidande afmålas med en detaljrikedom, som påminner om de moderna fransmännens naturalistiska passionsbilder. Man läse blott följande skildring:

Hans ögon voro till hälften brustna, hans kinder insjunkna, hyn likfärgad, käken hängande och tungan blodig; magen var nästan trykt mot ryggbenet, och dess vätskor förtärda, så att han syntes hafva förlorat alla inälfvor; hela kroppen var hvitaktig och slapp i följd af blodförlusten. Händer och fötter voro styft utspända och i korsform fästade vid träet; skägg och hår voro tofviga af blod etc.

Målningen är värkstäld med en bred och kraftig pensel, men synes snarare afse en förbrytares sista stunder än Kristi lidande. Birgittas fantasi gör också intryck af sjuklighet; hennes stil äger något af feberglödens fågning. Stunden efter det att hon nedskrifvit skildringar sådana som den ofvanstående, smyga sig den sinliga skönhetens frestande och förledande bilder åter fram. Gud, Kristus och Maria fattas af henne nästan hufvudsakligen från skönhetens synpunkt, och äfven Lucifer var en gång strålande skön. Då hon öfverlemnar sig åt dessa fantasier, har hennes framställning en Murillos glödande, sensuella färgprakt med dess på samma gång dämpade, asketiska ton. Huru katolsk, men på samma gång huru skön är ej Marias skildring af Kristi födelse?

Medan jag hade honom i min kved, bar jag honom utan värk och tunga och utan leda. Jag ödmjukade mig i alt, vetande mitt foster vara den allsmäktige. När jag födde honom, födde jag utan smärta och synd, liksom jag undfick honom med så stor själens och kroppens glädje, att mina fötter af fröjd icke kände marken under sig. När jag skådade hans skönhet, droppade min själ glädjetårarnas dagg, ty jag kände mig ovärdig en dylik son.

Man måste vara katolik för att skrifva detta, men man måste också hafva känt moderskärlekens hela glädje och stolthet! Birgitta kopierar sällan det bibliska språket; i sina bilder är hon vanligen fullt originell. Naturlifvet, de sociala förhållandena,

människokroppen, t. o. m. de grammatikaliska reglerna gifva henne anledning till geniala och vanligen slående liknelser. Liksom Tegnér har hon svårt att icke tänka i bilder, och i uppfinningsrikedom är hon dennes like. Ofta rent af strömma bilderna på hvarandra såsom t. ex. i följande skildring: presterna »skola vara tålige såsom får, oryggelige såsom fasta grundmurar, tappre och djärfve såsom riddare, förslagne såsom ormar, blyge såsom jungfrur, rene såsom änglar och brännande i älskog såsom bruden till sin brudgums sång.» Vanligen utmärka sig dessa bilder genom den älskligaste naiviteten, men hennes stil lider icke sällan af stor ojämnhet. Medeltidens böjelse för dunkla allegorier framträder äfven hos henne, och hennes bilder sakna stundom åskådlighet. Trots rikedom gör hennes fantasi ibland intrycket af att vara utpinad; hon varierar och utlägger en bild i oändlighet, så att vi slutligen förlora hvarje minne af dess konturer. Den blandning af ohejdad inbillningskraft och matematisk nykterhet, som utmärker medeltiden, återfinnes äfven hos henne, men då vi tyvärr ej mera känna det kronologiska sammanhanget mellan hennes olika uppenbarelsen, kunna vi ej häller afgöra, om fantasiens afmattning berott på hennes tilltagande ålder, eller om denna blandning af färgrikedom och skolastisk torrhet alltid kännetecknat hennes stil. Trots dessa inskränkningar skall Birgitta likväl städse bibehålla sitt rum bland vårt lands mest begåfvade författare. Få hafva ägt ett rikare skönhetssinne, och ingen öfvergått henne i stilens målande kraft.

I ett fall blef Birgittas uppträdande af varaktiga följder för Norden. Det literära intresse, som utmärkte stiftarinnan, fortlefde i hennes orden ända till medeltidens slut. Nästan hela vår följande religiösa medeltidsliteratur är birgittinsk, och dess inflytande sträcker sig ej blott till Sverige och Finland, utan äfven till Danmark och Norge. Den literära växelvärfkan mellan ordens nordiska kloster framkallar t. o. m. ett särskildt blandspråk, det s. k. birgittinerspråket, i hvilket danska och svenska former kämpa om öfverväldet. Men denna literatur består företrädesvis af öfversättningar.

Nicolaus Her-
manni.

Innan vi öfvergå till denna öfversättningsliteratur, återstår att påpeka några själfständiga författare. Den mest omfattande värksamheten utöfvades förmodligen af NICOLAUS HERMANNI. Han föddes i Skenninge under 1300-talets första fjärdedel. Sedan han förmodligen i sin fädernestad inhämtat den första grammatiska undervisningen, anställdes han såsom huslärare hos Birgitta. Efter någon tid begaf han sig till Paris för att vidare fullkomna sig i de sju

fria konsterna, och därifrån reste han till Orléans för att studera de högre vetenskaperna: teologi, kanonisk och romersk rätt. Sedan han därstädes promoverats till juris utriusque doctor återvände han hem, där han slutligen steg till biskop i Linköping. Både vadstenadiariet och Linköpings biskopskrönika gifva honom det vitsordet, att han varit en from och nitisk prelat, hvilken noggrant hållit på kyrkans rätt, men därjämte äfven på presterskapets skyldigheter. Han afled 1391.

Om hans literära värksamhet berättar den 1523 trykta Historia S. Nicolai: »Synnerligen förfaren i den heliga skrift, utgaf han om den kanoniska rätten och om kyrkofädernas yttranden (de dictis patrum) en särdeles vacker volym, som han kallade Hvite boock. Dessutom utlade han (postillavit) Moralia Gregorii, Birgittas Revelationes, Cur deus et homo och många andra skrifter. Till kyrkligt bruk lät han på egen bekostnad afskrifva Flores psalmodum med dithörande mässor. Dessutom författade han hymner (historias ornatissime composuit) till Ansgarii, Annas och Birgittas ära.» Denna förteckning är ej obetydlig, men med undantag af hans hymner, om hvilka jag i det följande skall tala, synas hans öfriga skrifter hafva gått förlorade. Det första arbetet, Hviteboken, är *måhända* bevaradt. Att döma af titeln förefaller det att hafva varit på svenska. Nu finnes det en legendsamling, Vitæ patrum eller Helgamanna lefverne, hvilken öfverflyttats till svenska redan före Nicolaus Hermannis död. Det ligger därför en viss rimlighet i Schröders gissning, att arbetets titel varit ej Hvite boken utan Vitæ boken, och att de båda arbetena således varit identiska. Men å andra sidan tyckes innehållet hafva varit juridiskt och ej legendariskt, hvarför frågan tills vidare måste anses stå öppen. Om hans öfriga skrifter må endast anmärkas, att Moralia Gregorii är ett synnerligen digert arbete af påfven Gregorius den store rörande Jobs bok; förmodligen har Nicolaus Hermanni endast gjort ett mindre sammandrag däraf. Med skriften Cur deus et homo afses sannolikt Anselmus' af Canterbury bekanta dialog, hvilken troligen kommenterades af den svenske biskopen. Emellertid är det icke dessa arbeten, som hafva gjort hans namn berömdt inom den svenska litteraturhistorien. År 1732 utgaf Johan Gustaf Hallman, kyrkoherde i Stockholm, en dikt om »Then Högborna Nunnan Elisif», hvilken visa enligt utgifvarens påstående för vid pass 342 år sedan skulle hafva författats af biskop Nils i Linköping, Dikten, som länge gäلت såsom en bland våra yppersta »folkvisor», är likväl — såsom Richard Bergström visat — intet annat än ett ganska klumpigt falsarium, författadt af

Hallman själf, troligen i afsikt att medelst denna uppbyggliga historia gifva den utsväfvande Fredrik I en förtäkt varning.

Magister Petrus
och Prior Petrus.

Birgittas trogne följeslagare, MAGISTER PETRUS, måste äfven räknas till medeltidens själfständiga författare. Han redigerade den i vadstenaklostret förekommande ritualen med dithörande hymner och lectier. Mot medeltidens slut öfversattes och utlades detta arbete på svenska af Nicolaus Ragvaldi. Såväl den latinska ritualen som den svenska utläggningen (Jomffru Maria Yrthegardher) äro ännu outgifna. Jämte sin namne, PRIORN PETRUS, författade han dessutom den första biografien öfver Birgitta. Denna, hvilken helt nyligen upptäckts, är af den största vikt för kännedomen om den svenska sierskan och ställer alla efterföljande försök i skuggan. Dessa senare biografier äro i själfva verket ej annat än kompilationer ur de båda vännernas redan 1373 skrifna arbete.

Öfversättnings-
literatur.

Vår öfversättningsliteratur består hufvudsakligen af legendariska skrifter, men äfven arbeten af annan art höra dit, i främsta rummet Birgittas uppenbarelser, hvilka troligen endast några få år efter sierskans död öfverflyttades till hennes modersmål. Föga yngre är öfversättningen af Bonaventuras *Meditationes vitæ Christi*. Förut trodde man sig i dessa asketiska betraktelser öfver Kristi lif äga ett svenskt originalarbete, men, såsom Reuterdahl visat, saknar denna förmodan all grund. Öfversättaren är ej bekant, men man är nästan säker på, att arbetet utgått från Vadstena kloster. Där begagnades det såsom uppbygglig läsning; ett stycke skulle »läsas til bordz om palmsönedagh om qwällen», ett annat »om manedax qwällen i dymbelwiku» o. s. v. Från svenska blef detta arbete sedermera öfverflyttadt till danska.

Bonaventura.

Quindecim signa.

En handskrift från förra delen af 1400-talet innehåller icke så få smärre religiösa skrifter, hvilka väl alla äro öfversättningar. Ett kortare stycke, *Quindecim signa ante diem judicii*, skildrar de tecken, hvilka skola föregå den yttersta dagen. Få ämnen hafva varit populärare under medeltiden, och man äger behandlingar på snart sagdt alla europeiska språk. Redan hos de äldsta kyrkofäderna spåras denna eskatologi, och för de senare botpredikanterna erbjöd den ett högeligen tacksamt ämne. En annan öfversättning är *Speculum missæ*, en obetydlig utläggning af de kyrkliga mässbruken. Viktigare är *De sju sakramenten*, en utförlig afhandling om den katolska kyrkans sju nådemedel. Enligt medeltidens bruk är denna afhandling späckad med upplysande exempel, hämtade ur de stora mirakelsamlingarna, samt dessutom öfverflödande af bibliska och patristiska citat. I samma handskrift förekommer äfven ett fragment af en bland medeltidens egendomligaste bök-

Speculum missæ.

De sju sakra-
menten.

ker, den s. k. Lucidarius eller rättare Elucidarius (quia in eo obscuritas diversarum rerum elucidatur). Författaren hette Honorius, en tysk andlig, hvilken lefde i början af 1100-talet. I sitt arbete sökte han att i dialogform gifva en kompendiös sammanfattning af medeltidens hela teologiska vetande, och hans skrift ernådde snart en nästan exempellös framgång. De flesta predikanter och religiösa skriftställare begagnade sig därpå — så har den t. ex. starkt invärkat på vår medeltidsskolast magister Matthias —, och för lekmannen utgjorde denna kateketiska skrift en lika välkommen som lättfattlig lärobok. Den spridde sig i otaliga afskrifter och är måhända en bland de första böcker som funnits i vårt land. En Siwardus, hvilken under förra delen af 1100-talet skall hafva varit biskop i Upsala, ägde redan det då alldeles nya arbetet. Men denna popularitet gjorde äfven, att man med medeltidens vanliga bekymmerslöshet rörande literär äganderätt utvidgade och omskref hela arbetet. Man kan således skilja på tvänne olika grupper af handskrifter. Den ena gruppen återger mer eller mindre noggrant Honorii teologiska arbete; den andra har utvidgat detta till ett kompendium af medeltidens hela vetande, ej blott i teologiska, utan äfven i naturvetenskapliga ämnen. Lucidarius blef således ungefär hvad vi skulle kalla ett medeltida konversationslexicon. På svenska finnes en representant för hvardera gruppen. Det nyss omtalade fragmentet tillhör de fria bearbetningarnas klass, men 1487 värkställde den om vår litteratur högt förtjänte JÖNS BUDDE en öfversättning af Honorii arbete. Denna öfversättning, som länge ansetts förlorad, har nyligen upptäckts, men är ännu outgifven.

Lucidarius.

Jöns Budde.

Samme Budde, hvilken var munk i Nådendals birgittinerkloster i Finland, har införlifvat en stor mängd af medeltidens religiösa skrifter med vår litteratur. Så har han öfversatt tvänne afhandlingar om Klosterlefverne, författade af Henricus de Hassia († 1397), en egendomlig allegori, kallad Själens Kloster af okänd författare, den rätt vidskepliga skriften Guidonis själsuppenbarelser, en mängd legender och följande delar af bibeln: Judiths, Esthers, Ruths och Mackabeernas böcker. Äfven några flere ej undersökta skrifter nämnas såsom öfversatta af denne flitige skriftställare.

I Vadstena kloster hade han en medtäflare i generalkonfessorn NICOLAUS RAGVALDI, hvilken 1476 inträdde i detta kloster, där han först 1514 afled. Utom den förut omtalade Jomffru Maria Yrthegardher och en svensk berättelse om S. Katharinas translation öfversatte han Josua bok och Domare-boken. Johannes Uppenbarelse (omkring 1500), Apostlagärningar

Nicolaus Ragvaldi.

(ungefär 1385) och det apokryfiska Nicodemi evangelium (början af 1400-talet) härröra däremot från okända händer. Att här uppräknat alla öfriga ännu ej undersökta öfversättningar tjänar till intet; endast några mera betydande må anföras. Af den bekante pariserteologen Gerson äger vår medeltidsliteratur tvänne arbeten. Båda äro öfversatta af ERICUS NICOLAI. Den ena, Aff dyäfwlsens frästelse, äger en viss märkvärdighet, då den är den första på svenska trykta bok i vårt land. Den tryktes nämligen 1495 i Stockholm af Johannes Smedh. Med den andra skriften, Ars moriendi, Johannis gerson lärdom hwrw man skal lära dö til siälenne salicthet (Stockholm 1514), inträffar den egendomligheten, att en annan öfversättning redan förut existerade. Vid Upsala universitet hade man föreläst detta arbete, och en flitig student, OLAUS JOHANNIS GUTHO, hvilkens noggranna föreläsningsanteckningar äro vår bästa källa för universitetets äldre öden, hade tagit en afskrift af det latinska originalet, men därjämte -- som det synes redan 1484 -- värkställt en öfversättning, hvilken tyckes hafva undgått våra literaturhistorikers uppmärksamhet. Ett annat högeligen märkvärdigt arbete är Horologium æternæ sapientiæ, författadt af en bland medeltidens främsta mystiker, Birgittas samtida, Heinrich von Berg, vanligen kallad Suso. »Den eviga visheten» är Kristus, och med glödande fantasi hängifver författaren sig åt en mystisk dyrkan af det höga föremålet. Öfversättningen förskrifver sig från slutet af 1400-talet, men öfversättaren är okänd; de tvänne nunnor, hvilka vi hafva att tacka för den förnämsta handskriften, äro endast afskrifvare. I vår vitterhetshistoria äger detta arbete ett visst kuriositetsvärde. Här förekomma nämligen de två älsta hexametrar, hvilka äro kända på svenska. För egendomlighetens skull må de här meddelas:

Si quis amat quod amare juvat feliciter ardet.

Hvilken som älskar thet älskande gagnar, han sålika brinner.

och

Gaudia sunt stomachi super omnia gaudia mundi.

Quidzens söth fylla gaar ower alla wärldzlika frögdher.

Bernhard.

Det andra korstågets hjälte och bernhardinerordens stiftare, den helige Bernhard af Clairvaux, har äfven varit af betydelse för vår literatur. Icke mindre än sju af de arbeten, som på mer eller mindre goda grunder tillskrifvas honom, hafva af medeltidens öfversättare införlifvats med vår literatur. Förmodligen äro de allesamman birgittinerarbeten, men med undantag af Sancti Bernardi Thänkelse, som härrör från den outtröttlige Jöns Budde, äro öfversättarna okända.

Härefter kunna vi vända oss till medeltidens kanske viktigaste, fast egendomligt nog minst uppmärksammade litteratur: predikningarna. Några författare hafva t. o. m. trott, att predikan först infördes med reformationen, och äfven en så lärd och samvetsgrann forskare som Reuterdahl kommer till det resultatet, att ehuru predikan under medeltiden väl ej varit okänd eller alldeles förbisedd, den dock haft en mycket underordnad betydelse. Orsaken till detta egendomliga misstag torde dels ligga i bristfälliga biblioteksstudier, dels i en felaktig uppfattning af den latinska predikans syfte och betydelse. Hvad först beträffar storleken af den homiletiska literaturen, kan man utan öfverdrift våga påstå, att den i tryck skulle upptaga minst lika mycket som hela vår öfriga redan utgifna medeltidslitteratur. Betänker man vidare det sannolikt stora antalet förlorade skrifter och tager i betraktande, att under medeltiden liksom nu de flesta predikningar voro af en fullkomligt efemär natur, skall man lätt finna, att predikan ej blott varit medeltidens mest populära utan äfven största litteratur.

Likväl har ännu så godt som intet gjorts för att sprida kändedom om denna litteratur. Vår flitige forskare G. E. Klemming har egnat tvänne band af Fornskriftsällskapets skrifter åt en predikosamling, förmodligen författad i Vadstena kloster och föreliggande i flere olika redaktioner; Rietz utgaf 1850 en järteckenspostilla jämte utdrag ur tvänne öfriga samlingar, men större delen af de på svenska skrifna predikningarna är ännu outgifven. Likväl utgöra dessa endast ett fåtal i förhållande till de latinska. Orsaken, att man så föga bekymrat sig om dessa senare, ligger säkerligen i den falska föreställningen, att dessa — emedan de nu föreligga på latin — också predikats på latin. Så naturlig denna slutsats vid första påseendet än förefaller, är den icke desto mindre oriktig, ty, såsom Cruel, Tysklands främste kännare, yttar: »den latinska predikan förekom endast i sällsynta undantagsfall inför en trång klerikal krets, antingen inför en församling munkar i klostret med uteslutande af noviser och lekbröder — för hvilka predikades på modersmålet —, eller inför det församlade presterskapet vid biskopliga synoder eller andra festligheter; eljest har aldrig en tysk prest predikat på latin för sina landsmän.» I.e Coy de la Marche, den som grundligast undersökt den franska medeltidspredikan, kommer till samma resultat. Han formulerar sin ståndpunkt i dessa tvänne satser: »alla predikningar för menigheten, äfven de som äro skrifna på latin, framfördes helt och hållet på franska; endast de, som vände sig till clerus, höllos vanligen på latin.» I själfva verket är det också orimligt att tänka sig pre-

Predikan i vanliga fall på svenska.

dikningar, hvilka uppmanade till korståg eller bestraffade folkets synder, affattade på ett för åhörarna obegripligt språk. Hade den katolska kyrkan låtit ett dylikt vanvett komma sig till last, skulle nog äfven reformatörerna hafva påpekat detta, men ehuru desse hade mycket att invända mot den katolska predikan, yttra de intet som kan tydas i denna riktning. Under hela medeltiden förutsattes det också såsom en själfklar sak, att predikan skulle vara på modersmålet. I Birgittas biografi nämnes, att hon vid tio års ålder i kyrkan åhört en predikan om Kristi lidande, hvilken på det häftigaste upprört henne; men detta förutsätter nödvändigt ett svenskt föredrag. I revelationerna omtalas en af magister Matthias' predikningar rörande lifvet efter detta, hvilken så skulle hafva gripit en väpnare, att denne blifvit »liksom galen». I Revelationes extravagantes påbjudes, att predikan skall vara sådan, att »den enfaldiga allmogen» kan förstå den, och i Klosterregeln stadgas, att presterna »hvarje söndag skola på modersmålet i själfva mässan uttyda dagens evangelium, och alla andra hängdagar skola de offentligen predika». Le Coy de la Marche berättar, att flere latinska predikosamlingar åtföljas af den underrättelsen, att de helt och hållet föredragits på franska. Äfven från vår medeltid hafva vi en något liknande underrättelse. Vår berömdaste predikant var Johannes Svarteprest, död 1391 i Vadstena kloster. Af honom finnes en stor *latinsk* predikosamling på Upsala bibliotek (Cod. Serm. 13), men vid dess slut har en något yngre antecknare bifogat följande karaktäristik: »Han var en så ifrig predikant, att han ofta predikade två gånger om dagen, någon gång tre, så snart han såg folk samla sig i någon större mängd. Och när Birgittas kvarlevor fördes från Rom till Vadstena, predikade denne värdige guds tjänare hvarje dag under hela fastan för menigheten, som med den största fromhet strömmat dit från landets alla kanter.» Ehuru samlingen är på latin, nämnes hvarken där eller annorstädes att föredraget varit annat än på modersmålet.

Nicolaus Ragvaldis berättelse om Katharinas translation ger oss en ganska god bild af förhållandet mellan den latinska och den svenska predikan. Ena dagen samlade sig ärkebiskopen, biskoparna, doktorer, kaniker, prelater, abboter, munkar och klerker i kyrkan, men inga lekmän nämnas såsom närvarande, ehuru Sten Sture och hela riksrådet infunnit sig i Vadstena. Predikstolen bestogs då af doktor Jacobus Gislonis från Upsala, hvilken på *latin* för de församlade fäderna höll en två timmars predikan. En af de följande dagarna intogs hans plats af biskop Henricus Tidemanni, som på *svenska* höll en predikan för »herrarna och

allmogen». Under hela högtiden »predikades ock idkeligen ute på kyrkogården från två olika predikstolar, en i söder och en i norr; och då klosterbröderna predikade, höllo de tre predikningar i sänder, och var allmogen talrik på alla sidor». Det här anmärkta förhållandet torde äfven hafva varit det vanliga; i regeln var predikan på modersmålet, endast vid större fester kunde inför ett presterligt auditorium uppläsas ett latinskt anförande.

Men — kan man fråga — om så är, hvarför äro då de flesta predikningar nedskrifna på romarspråket? Hemligheten ligger däri, att de nu befintliga samlingarna äro att betrakta dels såsom predikomagasinet, dels såsom skriftliga anteckningar efter ett muntligt föredrag. Det var tydligen endast få af medeltidens alla predikanter, hvilka ägde de för en andlig vältalare nödvändiga gåfvorna. Då de likväl måste »förkunna Herrans ord», var det klart, att de måste hänvända sig till redan förefintliga predikningar och ur dem hämta stoffet till sitt föredrag. Så sker ju än i dag, och under medeltiden med dess vördnad för auktoriteten gjorde man sig ännu mindre några skrupler öfver att beskatta de store »mästar-nas» skrifter. Dessutom rekommenderades detta förfaringsätt af kyrkans ledande män. Redan Augustinus yttrar: »det finnes många, hvilka väl kunna hålla en god predikan, men själfva ej äro i stånd att utarbета den. Om nu dessa begagna andras vältaligt och förståndigt skrifna predikningar, hvilka de lära sig utan-till och föredraga inför församlingen, så göra de därmed intet orätt, ty på detta sätt framstå många förkunnare af sanningen, men lik-väl ej många läromeningar, då alla återgifva en pröfvad lärares ord». Härigenom hafva vi också en förklaring af det faktum, att alla mera berömda predikosamlingar funnits i våra medeltidsbibliotek. De voro förebilder, hvilka antingen oförändrade eller lätt omarbetade föredrogos inför en svensk åhörarkrets. Men äfven de predikningar, hvilka själfständigt författats af inhemske munkar, voro afsedda för detta halft pedagogiska bruk. Då en munk på svenska hållit någon lyckad predikan och ville åt literaturen bevara sitt arbete, öfversatte han det till latinet, kyrkans vanliga och internationella literaturspråk. Först då kunde han hoppas på någon allmänare spridning. Från medeltidens synpunkt motsva-rade denna öfversättning våra dagars tryckning. Sedermera van-drade hans arbete ut i världen, afskrefs, kompilerades och bear-betades af andra predikanter; dess latinska form gjorde det möjligt för såväl den spanske som den svenske munken att utan svårighet begagna sig af samma källa och inför sitt auditorium före-

Orsaken, hvarför predikningarna vanligen nedskrefvos på latin.

draga samma renläriga och med vederbörlig hallstämpel försedda predikan.

Predikningen kunde antingen vara redigerad af författaren själf eller upptecknad efter dennes muntliga föredrag. I Frankrike lär det senare förfaringssättet hafva varit ytterst vanligt. Aubertin berättar, att universitetet i Paris hade anställt vissa skrifvare, hvilka hade till uppgift att uppteckna de mera berömda lärarnas föredrag. Samma egendomligheter, som utmärka dessa afskrifter, karaktärisera äfven våra predikningar. Den af Klemming utgifna postillan föreligger i fyra ytterst olika redaktioner (däraf en ännu otryckt), hvilkas skiljaktigheter bäst kunna förklaras af de olika stenografernas större eller mindre förmåga att i afskriften upptaga det åhörda föredraget. Andra predikningar finnas, hvilka genom sin knapphändig form tydligen visa sig endast vara afsedda att återgifva de allmännaste dragen af en åhörd predikan, och slutligen hafva vi äfven i Sverge ett exempel på en s. k. macaronisk predikan, affattad bitvis på svenska, bitvis på latin. En dylik predikan kan — såsom Aubertin anmärker — aldrig hafva förekommit inför något förnuftigt publikum. Däremot förklaras dess tillkomst helt enkelt, så vida man antager, att upptecknaren, van att göra sitt referat på latin, ett ögonblick af predikanten låtit förleda sig att öfvergå till modersmålet.

Då munken hade dessa afskrifter i sin hand, var det honom en lätt sak att lära sig innehållet utantill. Misströstad han härom, kunde han begagna sig af samma metod som svensken Gisle Finnason, hvilken i början af 1100-talet var lärare på Island. Jóns saga berättar om honom, att »när han predikade för folket, lät han boken ligga framför sig, och därur tog han det som han talade till folket». Säkerligen var detta fall ej enastående.

Missionspredikan.

Den äldsta predikan i vårt land var naturligen missionspredikan. Denna var i allmänhet kateketisk, d. v. s. innehöll en kortfattad framställning af kristendomens väsentligaste läropunkter. Då underrättelserna från den svenska kyrkans äldsta dagar äro få och bristfälliga, må vi ej vänta oss att finna många upplysningar om missionärernas värksamhet, men den enda skildring vi äga af en svensk missionspredikan, i Legenda S. Sigfridi, visar att framställningsformen hos oss varit den samma som annorstädes. Först berättas, huru biskop Sigfrid genom den romerska kyrkans praktfulla ritus invärkat på de svenska hedningarna. Därefter började han »att manligen predika Guds ord för alla dem, som kommo till honom. Han började med en evangelisk utläggning af Herrans ord: 'utan att en varder född af anda och vatten, kan han icke

ingå i Guds rike'; och 'då en syndare sig omvänder och ångrar, varda hans synder honom tillgifna'; och 'det är större glädje i himmelriket öfver en syndare, som sig bättrar etc.'; och slutligen 'så älskade Gud världen, att han utgaf sin enfödde son, på det att hvar och en som tror på honom icke skall förgås utan få evinnerligt lif.'» Som man ser voro ämnena för biskopens predikningar just sådana, som lämpade sig för en om kristendomens läror ännu okunnig publik; genom dem fick han tillfälle att utveckla betydelsen af dopet, Kristi offerdöd m. fl. grundsanningar. Att dessa predikningar framförts på landets språk, är naturligen en själfklar sak; eljest hade de omvändas antal ej blifvit stort. Men då missionärerna sällan voro det främmande tungomålet fullt mäktiga, måste de oftast begagna sig af tolk. Detta berättas uttryckligen om Sigfrids trenne systersöner.

Sedan kristendomen grundats i vårt land, öfvergick predikan till en biskoplig skyldighet. Enligt den romerska kyrkans lag voro nämligen biskoparna ålagda att på sön- och huldagar predika i stiftskyrkan. Tyvärr äga vi inga underrättelser om den svenska kyrkans episkopalpredikningar i älsta tider, men vi kunna förmoda, att de hos oss haft ungefär samma karaktär som annorstädes. Äfven män som Bonifacius och Hrabanus Maurus — den forntyska kyrkans främste predikanter — voro i detta fall fullkomligt osjälfständiga. Deras predikningar äro ej annat än mosaikarbeten, sammansatta af valda stycken ur kyrkofädernas homilier. I de flesta fall torde biskopen hafva nöjt sig med att till sitt språk helt enkelt öfversätta Crysostomus', Augustinus' med flere berömda kyrkofäders predikningar, och vi hafva ingen anledning att tillmäta våra älsta biskopar någon större själfständighet.

Predikan en biskoplig skyldighet.

Predikan var en skyldighet för biskoparna, men däremot icke — såsom man förmenat — för det sekulära presterskapet. Visserligen utfärdade kyrkan då och då några påbud i denna riktning, men dessa hade mera karaktären af fromma önskingar än af verkliga lagar. Hvad särskildt den svenska kyrkan beträffar, har aldrig någon dylik förordning utfärdats. Man betraktade predikan mera såsom en rättighet för presten än såsom en skyldighet. I Jakob Ulfssons statuter blir han lagligen befald att på modersmålet uppläsa pater noster, ave och credo, men han åläggas ej att predika. Nicolaus Hermannis statuter, hvilka i detta fall gå längst, påbjuda endast, »att han för sina församlingsbor skulle läsa om sådant, som angick själarnas salighet, genom att för dem på alla söndagar uttolka Herrans bön, symbolum apostolicum jämte Ave Maria och annat,

som Guds mildhet skänkt oss», hvilket stadgande svårligen innebär någon egentlig predikoskyldighet. I själfva verket skulle ett dylikt åliggande, åtminstone under den första kristna tiden, hafva mött oöfvervinnerliga svårigheter. Inga skolor funnos då för blifvande presters utbildning, böcker voro till ytterlighet sällsynta och tyckas — att döma af de älsta testamenten vi äga i behåll — aldrig hafva förekommit bland sockenprestens tillhörigheter. Då genom skenningemötet ett bättre tillstånd införts, domskolor grundats, och tillgången på böcker ökats, framträdde väl flere sockenprester såsom predikanter, men den egentliga predikovärksamheten inskränktes fortfarande till biskoparna och munkarna. Då dessa senare med fog ansågos såsom de egentliga predikanterna, utnämndes de ofta, särskildt mot medeltidens slut, till kyrkoherdar, och tvifvelsutan bidrogo de äfven att genom sitt exempel väcka ett lifligare predikointresse hos det sekulära preteståndet. Sockenpresten hatade munken, som genom sina predikningar ingrep i den ordinarie själasörjarens rättigheter, och han sökte på allt sätt skydda sig mot dessa själftagna medhjelpare. Både påfvebullor och biskopliga bref innehålla också stränga förbud för munkarna att utan sockenprestens uttryckliga tillstånd predika i sockenkyrkorna. Men det bästa sättet att med seger gå ur striden var likväl att själf predika för menigheten, ej blott förrätta den latinska gudstjänsten. Af denna kanske något själfviska bevekelsegrund blifva också en stor mängd kyrkoherdar predikanter, men ständigt betraktas denna värksamhet blott såsom en rättighet, icke såsom en skyldighet.

Den skolastiska
predikan.

I utlandet och förmodligen äfven hos oss hade den älsta predikan endast varit ett osjälfständigt omtuggande af kyrkofädernas homilier, men den lifliga väckelse, som det teologiska studiet på 1200-talet fick genom den skolastiska rörelsen, gaf äfven predikan en mera originell karaktär — om till någon egentlig fördel må likväl lemnas oafgjordt. Det bibliska innehållet får vika för skolastikens böjelse att analysera och allegorisera, och det hela tar form mindre af en predikan än af en spetsfundig skolastisk afhandling. Man indelar och underindelar sitt ämne samt ger hvarje punkt en allegorisk tydning. Den enkla berättelsen om helandet af den spetelske och af höfvitsmannens son blir enligt denna metod betraktad ur tre synpunkter. Den *första* delen handlar om den spetelske, som betecknar den syndiga människan, smittad af de sju dödssynderna, hvilka därefter i sju afdelningar afhandlas; den *andra* punkten rör den vanföre pilten, och denna afdelning har trenne underafdelningar; »därigenom att han ligger,

betecknar han liderliga människor och drinkare, hvilka ligga och söla sig i sin skamliga lusta;» att han var vanför, gör honom till en representant för de lättjefulla, hvilkas synd därefter bestraffas under vederbörliga citat; därigenom att han pinades, betecknar han de giriga, om hvilkas last några yttranden från Salomon och Gregorius anföras. Den tredje afdelningen behandlar det faktum, att höfvitsmannen *bad* för sin sjuke son, och äfven detta ämne indelas i trenne underafdelningar. För öfrigt inskränkte man sig ej till att på detta sätt misshandla endast bibeln. Le Clerc anför ett exempel på en fransk predikant, som till text valt en fransk folkvisa: bele Aliz matin leva etc. »Aliz kommer af *a*, som betyder *utan* och *lis*, *litis*, det vill säga utan fel eller brist.» Aliz betecknar således den heliga jungfrun, och när denna utgångspunkt en gång funnits, fortgår predikanten oförtrutet med sin folkvise-exegetik. En synnerligen använd och omtyckt text var den romerske skalden Ovidius' metamorfoser, hvilkas moraliska och religiösa syfte nu för tiden kanske ej så lätt inses. Under medeltiden stufvade man likväl om dessa slippriga fabler till en för unga predikanter afsedd predikohandbok, därigenom att man gaf myterna en allegorisk och kristlig tydning. På så sätt uppstod Ovidius moralizatus, ett arbete, hvilket äfven användes af svenske predikanter; en gottlänsk franciskanermunk, hvilken afled 1409, hade ägt ett exemplar. En ännu mera ryktbar hjälpreda för dessa skolastiska allegoriseringar var Physiologus, af hvilken skrift omkring ett dussin exemplar ännu bevaras från vår medeltid. Ursprungligen var detta arbete en naturvetenskaplig skrift om åtskilliga djur, men redan medeltidens älsta skriftställare började att i allegorisk riktning omtyda dess uppgifter. Först kommer en beskrifning på det, någon gång fabulerade, djurets egenskaper, därefter följer en allegorisk utläggning. På svenska finnes arbetet väl ej öfversatt, men begagnades flitigt och spåras ej sällan i den rent svenska literaturen. Ett exempel från Själens Tröst må vara tillräckligt att visa metoden:

Ovidius moralizatus.

Physiologus.

Gud är ock liknad vid pelikanen, en fogel, som gifver sina ungar sitt eget blod, och med detta gör han dem lefvande, sedan ormen dräpt dem. Så gjorde också Gud med oss, då ormen hade dräpt oss i paradiset, ty sedermera gjorde han oss lefvande med sitt dyra blod. Gud är ock liknad vid salamandern, som bor i elden. Det finnes bärg, som alltid brinna af eld, hvilken ingen kan släcka; i den elden bor salamandern, och dit kan ingen komma. Den som vill gripa djuret, gör en annan eld långt från det brinnande bärget, och då djuret får se den andra elden, springer det ut från sin eld och in i den andra och blir så fångadt. Så var ock Kristus i elden d. v. s. i himmelriket, i sin himmelske faders sköte, och ingen kunde komma till honom, men jungfru Maria upptände här nere på jorden en annan eld, det är den brinnande kärlek, som hon i sitt hjärta hade till Gud. Då vår Herre såg den elden,

sprang han ut ur sin faders sköt och in i jungfru Marias rena lekamen och blef så fången.

Med rätta kunde Luther fördöma detta predikosätt såsom ett apspel. »På samma sätt — säger han — skulle man kunna tala om medicinen och t. ex. säga 1) febern är en sjukdom och rabarber dess botemedel, 2) febern betyder synden och rabarbern afser Jesus Kristus, 3) febern är en brist eller ett fel och rabarbern kraften att motstå detta, 4) febern betyder fördömmelsen och rabarbern uppståndelsen. Hvilken inser ej, att en dylik tolkning är ett tomt gyckelspel?»

Emellertid var det klart, att dessa spetsfundigheter ej kunde påräkna något intresse från den stora allmänhetens sida; predikan saknade det viktigaste medlet att värka på massorna; den var icke populär. Cesarius von Heisterbach berättar också en anekdot, som är för karaktäristisk för att ej här omtalas. En predikant uppbygde sin församling med ett anförande af nyssnämnda beskaffenhet. Men ju skarpsinnigare och lärhare predikanten blef, desto ouppmärksamare blef församlingen. Till slut fann munken hela sitt auditorium försänkt i en djup och fridfull slummer. Han afbröt då sin predikan, höjde rösten och började: det var en gång en kung, som hette Artus... Genast märkte han, huru de sofvande åter kvicknade vid och spetsade öronen. »När jag talade till eder om Gud — utropade den förbittrade munken — då sof ni, men nu vaknen I för att lyssna till sagor!»

Kung Artus! Däri låg predikans räddning. Skulle folket kunna intresseras, måste man bjuda det något, som allmänt kändes och förstodes; ville man uppbygga, måste man på samma gång roa. Således — hvarför icke predika om konung Artus?

Exempelpredikan.

De, som utförde detta konststycke, voro dominikanerna, medeltidens frälsningsarmé. Orden, hvars egentliga syfte just var populära predikningar — dess namn är också predikarorden — stiftades 1216 och utbreddes sig på en förvånande kort tid till alla europeiska länder; redan före århundradets midt funnos åtminstone sex konvent i Sverige. Det var på denna orden, som den medeltida predikoskyldigheten hufvudsakligen öfverfördes. Ett exempel må vara tillräckligt för att visa dess betydelse i detta afseende; år 1273 uppträdde i Paris 61 predikanter, men af dessa voro ej mindre än 30 dominikaner. Då deras uppgift i främsta rummet var att invärka på det lägre folket, valde de en metod, som — hvilka brister den för öfrigt kunde äga, — åtminstone hade förtjänsten af att vara praktisk. De moraliska regler, de inskräppte, läto de vanligen åtföljas af belysande exempel, hämtade från legenden, den an-

tika eller den bibliska historien, den esopiska fabeln, folksagan, samtida tilldragelser o. s. v. Dessa små berättelser hade det goda med sig, att åhörarnas uppmärksamhet därigenom hölls så spänd, att predikanten utan svårighet också kunde påräkna gehör för den moraliska tillämpning, han sedermera lät följa. Då birgittinerorden sedermera uppstod, följde den äfven dominikanernas exempel; enligt stiftarinnans föreskrift skulle predikanten förkunna »hållgra manna iärtekne oc helsamlikin radh oc both mot frestilsomen oc syndomen».

Några af dessa järteckenspostillor finnas ännu i behåll, men det är tydligt, att just denna mera populära predikan lättare gått sin undergång till mötes än skolasternas lärda utläggningar. Ett af våra medeltidsbref underrättar oss om, att dominikanerna på gator och torg (in plateis) plägade hålla sina predikningar, och det är klart, att föredrag af denna art sällan skriftligen upptecknats. Likväl äro de därför ej alldeles förlorade. Dominikanernas predikouppfostran var strängt enhetlig och centraliserad; lärarna utbildades vid ordens studia generalia, och den metod, de där inhämtat, spridde de sedermera bland ordens noviser. Våra medeltidsbibliotek lära oss äfven, att hos oss samma hjälpmedel förekommit som i utlandet. På grund af hvad som förut yttrats om predikantens bruk att ur redan förefintliga samlingar hämta stoffet och grundtankarna för sin predikan, kunna vi också draga den slutsatsen, att *om* en svensk munk ägt en latinsk predikosamling, han också använt den och i svenska predikningar utkolporterat dess innehåll.

Dessa utländska, äfven i Sverge använda predikosamlingar, hafva i allmänhet karaktären af läroböcker. Man litade ej synnerligen på talarens egen förmåga, och man var därför angelägen att gifva honom alla nödiga vapen i hand. Man gör samlingar af lämpliga bibelcitats; man genomletar kyrkofädernas skrifter och ordnar de yttranden, som lämpligen kunna användas i en predikan; man publicerar ordentligt disponerade predikoskelett, hvilka munken sedermera blott hade att fylla i; man ger honom bilder och ämnen; man skrifver predikningar med inströdda exempel eller med exempel, bifogade i en särskild samling; man förser dessa exempel med moraliska utläggningar, och slutligen blifva fordringarna på predikantens självärksamhet reducerade till nästan intet. En af dessa predikosamlingar har också det betecknande namnet *Dormi secure* (sof lugnt).

I de på svenska föreliggande järteckenspostillorna äro exemplen inströdda i texten för att belysa den allmänna sats, som pre-

dikanten nyss förut framställt. Vanligen framdrages exemplet, då uppmärksamheten börjar slappas, således mot slutet, men ofta förekomma dylika berättelser äfven i början. För att belysa karaktären af dessa må ett prof meddelas. Predikanten söker inskräpa barns skyldighet att visa sina föräldrar lydnad, och han bestyrker sin sats med följande exempel.

Det hände i en köpstad. att ett gammalt hjonelag, man och hustru, öfvergåfvo gård och gods samt öfverlemnade det åt sin son och sonhustru med det vilkor, att dessa skulle hålla dem och föda dem, så länge de lefde. Så gjorde de och någon liten tid i början, men omsider började de ledsna vid det gamla folket och ville ej tillåta dem att dagligen sitta vid sitt bord, utan gåfvo dem en usel kost i ett uthus. En dag fick den gamla hustrun se, att hennes son lät tillreda en läcker måltid och stekte sig ett fett höns. Då sade hon till sin man: gå till vår son, och få dig mat med honom. Den gamle mannen gjorde som hon bad och bultade på sonens dörr, just som denne satt sig till bords. Då sonen förstod, att det var fadern, som kom för att få mat hos honom, bad han hustrun gömma det stekta hönset, till dess att fadern gått sin väg. Hon gjorde som han bad. Då fadern var gången och han skulle taga fram hönset, förbyttes detta i en ful orm, som heter buso, hvilken är skapad såsom en padda med hvassa klor. Paddan sprang upp i sonens kind och fäste sig där så hårdt, att ingen kunde lösa honom därifrån, så länge mannen lefde. Detta blef bekant i hela Tyskland, ty i skriftermålet hade han ålagts att vandra från stad till stad och bekänna sin synd, på det att ungt folk skulle inse Guds straffdomar och lära sig värda sina föräldrar. (Cod. Benzel. 35).

Denna historia förekommer i en mängd af medeltidens predikosamlingar, bland andra äfven i den på svenska öfversatta Sjärens Tröst. Genom predikan blir den bekant för folket, och i våra dagar möta vi den såsom en folksaga. Bröderna Grimm hafva upptagit den i sin bekanta samling, och en annan uppteckning finnes från Bretagne. Huruvida den äfven dröjt kvar såsom svensk folksaga, vågar jag för tillfället ej afgöra, men en något liknande historia torde vara bekant för de flesta af mina läsare: En man behandlade illa sin gamle fader och lät denne äta en usel kost ur ett tråg. En dag fick han se sin lille son tälja en brädbit och frågade honom, hvad han gjorde. Den lille svarade: jag täljer ett tråg, ur hvilket du, när du blir lika gammal som farfar, skall få äta. Då insåg sonen sitt onaturliga handlingssätt och bättrade sig. — Förmodligen härstammar också denna berättelse från någon af medeltidens predikanter.

Exempelsamlingar.

Ett lika vanligt sätt var att skrifva predikan för sig och sedermera bifoga en särskild samling af exempel, hvilka predikanten efter behag kunde infoga på lämpliga platser. Det berömdaste arbetet af denna art är Herolts äfven i Sverge flitigt brukade *Sermones discipuli* med dess bihang *Promptuarium exemplorum*. Med den af Klemming utgifna postillan ägde förmodligen ett liknande förhållande rum. Själfva samlingen innehåller så godt som inga exempel, men i en handskrift är en särskild järteckensbok bifogad. Sannolikt användes denna för att vid det muntliga föredraget gifva de skolastiska utredningarna mera lif och intresse.

Järteckensboken.

Oftast äro likväl exempelsamlingarna utarbetade utan afseende på någon bestämd predikan och i stället så ordnade, att de med lätthet kunde brukas vid hvilka tillfällen som helst. Det enklaste sättet var att uppställa berättelserna i alfabetisk följd. I magister Matthias' *Copia exemplorum* äro exemplen ordnade enligt denna metod. Predikanten kom t. ex. att tala om vänskapen och behöfde ett belysande exempel, slog så upp magister Matthias' bok, for med ögat öfver artiklarna *absolutio*, *abstinentia*, *accusatio* etc. och stannade vid *amicitia*. Där fann han följande berättelse:

Copia exemplorum.

Amicus och Amelius, två ynglingar så lika hvarandra, att den ene ej kunde skiljas från den andre, voro förbundna genom en så innerlig vänskap, att Amicus åtog sig en tvekamp för Amelius. Då Amicus sedermera blifvit spetelsk, lät Amelius efter ärkeängeln Raphaels anvisning döda sina båda söner, på det att Amicus genom att bestänkas med deras blod skulle blifva helbrägd. Till lön för denna trofasta vänskap blef den spetelske frisk och de dödade sönernaingo åter lif.

Ville han inskräpa vördnad för gudstjänsten, slog han upp artikeln *Officium*; ville han tala om ögats synder, vände han sig till artikeln *Oculus* o. s. v. Ofta fann han blott ordspråk och sentenser såsom t. ex. vid *Uxor*: »hästen, oxen, åsnan och dylika usla ök pröfvas förr än man köper dem, men om hustrun är dålig, visar sig ej förr än efter giftermålet; det är svårt att vakta det, som många älska; det är hårdt att nödgas äga det, som ingen tycker om eller vill hafva» m. fl. just icke så religiösa vishetsregler. Vanligen fann han på vederbörande plats ett eller flere exempel, hämtade än från historien, än från legenden, än från folksagan. Sällan äro dessa berättelser utförligt behandlade. De tyckas från början endast hafva varit afsedda för Matthias' egna predikningar. När han funnit någon karaktäristisk anekdot, antecknade han dess hufvudinnehåll för att hafva en hållpunkt för minnet, då han sedermera i sin predikan skulle utförligt berätta samma händelse. Såsom en dylik minnesbok behandlades förmodligen hans arbete äfven af andra. Flere af berättelserna återfinnas också i våra medeltidspredikningar, t. ex. följande historia:

Af kärlek till en kvinna förskref sig en ung man med egen hand åt djäfvulen. Sedan han nått sitt mål, fann man att han undvek kyrkan och sakramenten. I anledning häraf vände hans hustru sig till den helige Basilius, och med dennes råd och hjälp erhöill han förlåtelse och återfick sin förskrifning.

Denna berättelse, hvars grunddrag här endast antydts af Matthias, finnes i fullt utförlig form behandlad i den af Rietz utgifna järteckenspostillan.

Matthias hade ordnat sin samling alfabetiskt. Ett annat sätt var att efter ämnet gruppera exemplen. Denna metod har valts i den på svenska öfversatta skriften *Siälinna Tröst*. Enligt före-

Siälinna Tröst.

talets uppgift hade författaren tänkt att i följande grupper indela sina exempel; sådana som afsågo de tio budorden, kyrkans sju sakrament, de åtta saligheterna, de sju misskunsamliga gärningarna, Marias sju fröjder, de sju bönestunderna, den helige andes sju gåfvor, de sju dödssynderna och de sju kardinaldygderna. Af denna storartade plan kom endast en del till utförande. Författaren medhann blott de tio budorden samt — såsom bihang till det tredje budet — bönestunderna och Marias sju fröjder. Exempelen äro hämtade från medeltidens öfriga bekanta samlingar och röja således föga originalitet. Enligt hvad en tysk forskare förmodat, lär arbetet vid midten af 1300-talet hafva författats i Lübeck på lågtysk dialekt. Till svenska öfverflyttades arbetet omkring 1430, sannolikt af någon Vadstena-munk. I språkligt afseende står den svenska öfversättningen synnerligen högt genom satsfogningens reda samt stilens färg och kraft. Dessutom har öfversättaren ej nöjt sig med att blott öfversätta sitt tyska original. Dettas vanligen torra och sammanträngda berättelser har han utfört till ofta rent konstnärliga noveller, hvarjämte han bifogat nya legender, hvilka ej funnits i förebilden. Någon gång — genom berättelser om Alexander den store, Alboin och Rosamunda m. fl. — närmar sig det svenska arbetet en profan novellsamling, men det kyrkliga ändamålet visar sig likväl, om ej på annat sätt, så i den moraliska tillämpning som i allmänhet följer på hvarje stycke.

Slutligen återstår en sista anmärkning att göra om detta viktiga arbete. I utlandet, särskildt i Frankrike, voro versifierade predikningar ingalunda ovanliga. Om dylika äfven hållits i Sverge, är däremot ovisst, men i detta arbete finnas några religiösa poem, hvilka åtminstone *kunna* hafva förekommit i denna användning. Vid det tredje budet och dess bihang har nämligen upptagits en stor mängd »orationer» på vers af växlande längd, föregångna af prosaiska inledningar. Särskildt äga de dikter, som handla om jungfru Marias sju fröjder, en färgrikedom och en poetisk lyftning, som inom medeltidens litteratur är enastående. De förefalla väl att vara afsedda till enskild läsning, men i deras form ligger intet som hindrar, att de icke också kunnat användas för predikobruk.

Gesta romanorum.

Utom dessa samlingar funnos andra, i hvilka exemplen voro utan ordning sammanförda, men där ett register underlättade samlingens användbarhet. Den kanske ryktbaraste af dessa samlingar var Gesta romanorum, ett arbete, hvilket förskrifver sig från 1300-talets första hälft. Medeltidens flesta noveller finnas här representerade, och till predikantens tjänst har hvarje berättelse en

s. k. moralizacio, hvilken meddelar det »rätta» innehållet. Ett exempel skall bättre belysa detta.

En riddare, hvilken skulle resa utrikes, anförtrorde sin hustru i sin svärmors vård. Efter mannens bortresa fattade hustrun kärlek till en ung man och omtalade detta för sin moder, hvilken för att göra henne till viljes lät ynglingen komma hem till dem. Medan de sutto till bords klappade riddaren på dörren. Hustrun dolde älskaren i sängen och öppnade därefter dörren för den äkta mannen. Denne, som var trött af resan och ville gå till hvila, bad att man skulle göra sängen i ordning. I sin förskräckelse visste hustrun då ej hvad hon skulle göra, men modern, som såg detta, sade: du behöfver ej brådska med sängens bäddning, förr än vi visat din man det täcke, som vi gjort åt honom. Modern lyfte därefter upp täcket så högt hon kunde och lät dottern hålla i dess andra hörn, hvarunder älskaren fick tillfälle att smyga sig undan. Därigenom att de höllo täcket framför hans ögon fick mannen ingenting se. Därefter sade modern till sin dotter: lägg nu öfver din mans säng det täcke, som är virkadt med dina och mina händer.

Moralizacio. Mine käre! Riddaren är hvarje människa, hvilken efter döpelsen irrar såsom en resande i denna världen, emedan vi alla, så länge vi äro här, äro främlingar. Psalmisten säger: jag är en främling och min moders son. Men under denna resa dukar hustrun, det är köttet, ofta under för laster och lidelser. Riddaren klappar på dörren, så ofta han betänker, hvad och huru mycket han brutit mot Gud, och därför fortfar han att klappa, det är att bedja, fasta och göra goda gärningar; och så kan han inträda i renlefnadens kammare och hvila i Guds nådelöften. Men så ofta hustrun, det är köttet, märker, att människan vill göra bot, oroas hon, emedan hon icke gärna fördrager botöfningar. Då modern, det är världen, ser detta, lyfter hon upp täcket, det är världens fåfänglighet, i hvilken människan finner så stor vållust, att hon ej märker sin egen fara — quod est dolendum.

Detta arbete finnes ännu kvar i en i Sverige värkstäld afskrift. En annan samling är äfven af stort intresse, nämligen *Dyalogus Creaturarum moralizatus*, tryckt i Stockholm 1483. I företalet förklarar författaren sitt arbete vara synnerligen »nyttigt för predikanter», och vi äro ej berättigade att jäfva detta beröm. Samlingen synes vara värkstäld i slutet af 1300-talet och uppgifves i en handskrift härröra från — en för öfrigt okänd — Nicolaus Pergamenus, hvilken med ett berömvärdt nit plundrat alla äldre samlingar af samma art. Med »creatur» menar författaren alt skapadt och får därigenom tillfälle att anföra anekdoter om djur, växter och människor. Dessa berättelser finnas sammanförda i 122 »dialoger», men hvarje dialog innehåller flere småberättelser; den ena anekdoten ger anledning till den andra. Så t. ex. börjar han med en esopisk fabel, gör en moralisk tillämpning af denna, återfinner samma grundtanke i en berättelse ur den romerska historien, citerar därefter en kyrkofaders bestyrkande ord, öfvergår sedermera till en legend rörande samma sak och slutar med en samtida anekdot. Ofta stå exempel och tillämp-

Dyalogus.

ning ej i bästa förhållande. Så är det just ingen upphöjd moral, som proklameras i följande utdrag:

En filosof, hvilken i sällskap plägade tiga, tillfrågades, hvarför han det gjorde, och svarade: ofta har jag fått ångra, att jag talat, men aldrig att jag tegat. Så säger också Cato: det skadar ingen att tiga, men väl att tala. En husbonde ägde tre tuppar i sin gård, hvarest bland andra äfven bodde en slaf, som förde ett sedeslöst lif. När tupparna sågo detta, gol en af dem och sade: här förrättas sådana värk, hvilka icke lära behaga vår husbonde. När slafven hörde detta, sade han: denna tupp bör icke få lefva, hvarefter han dödade honom. Men dagen därpå höjde den andra tuppen sin röst, gol och sade: därför att han sade sanningen, har man vridit nacken af vår broder. Genast dödade våldsvärkaren äfven honom. Den tredje var klok, började därför gala och sade: hör, se och tig, om du vill lefva i frid. Därför fick han lefva.

Så nöjsamma predikningar, tillagade efter detta recept, än kunde vara, för det religiösa lifvet voro de dock ej till någon synnerlig båtnad. Ofta voro de alt utom uppbyggliga. I en predikan om S. Anna, hållen af Ericus de Lommaryd, anföres ett mirakel, hvilket hos åhörarna skulle inskräpa vördnad för detta helgon. Innehållet är i korthet följande.

En mjölnare, hvilken plägade mycket hedra S. Anna, hade därjämte den ovanan att stjåla säd. Då han låg på sitt yttersta, åkallade han S. Anna, hvilken i skinande kläder infann sig hos sin beundrare samt uppmanade honom att skrifa sina synder. Mjölaren gjorde då den berättigade invändningen, att detta var honom omöjligt, emedan kyrkoherden var den, hvilken han värst bestulit. Men S. Anna svarade: »alt det du stal har jag återlemnadt. Berätta detta för kyrkoherden. Skulle han ej tro dig, kan du tillägga, att *han* däremot aldrig återlemnadt de trettio dukater, hvilka han för tio år sedan stal ur min offerkista.» Med detta besked vandrade den fromme mjölnaren till sin själasörjare, hvilken först vägrade att gifva honom absolution, men sedermera, då mjölnaren berättat den förargliga händelsen med de trettio dukaterna, ej allenast gaf honom full syndaförlåtelse utan äfven hälften af sin egendom, för att mjölnaren ej skulle röja honom. Genom S. Annas försorg tyckes styckets hjälte därjämte hafva blifvit befriad från sin sjukdom. Ekonomiskt oberoende slutade han upp att stjåla, »och han fick nog af hennes nåd, så länge han lefde, både till lif och själ och har nu ära tillsammans med henne själf förutan ände. Amen.»

Ett annat exempel på predikanernas fördomsfrihet må hämtas ur magister Matthias Copia exemplorum. Stycket hör ej till dem, hvilka kunna öfversättas.

Uxor Gengulphi adultera, cum ab eo argueretur et negaret, iussa est in purificationem sceleris brachium in fontem frigidum mittere, quod velut igne adustum retraxit. Et mox ab ea se separavit. Unde et cum ab adultero Gengulphus occisus miracula faceret, adultera ei detrahens dicebat: sic Gengulphus facit miracula sicut anus meus cantat. Unde et mox vellet nollet turpes sonos emisit et extunc omni vita sua sextis feriis, quum vir ejus occisus fuit, hoc semper contigit.

Opposition mot
exempelpredikan.

Det var klart, att reformatörerna kraftigt skulle ifrå mot ett dylikt predikosätt. Redan på Västerås riksdag yttrar också rådet

och adeln till svar på konungens framställning, att de önskade, »ath reena gudz oordh må bliffva predikad, allestädz effter gudz befalning, och ecke owiss iärteken, menniskio dict och fabel som her til dags mykit skeedt är.» Det är exempelpredikan som här angripes, och måhända hänsyftas äfven härpå i riksrådets bref till menige man om den vid riksmötet beslutade reformationen, »ath clara gudz ord måtte blifva predikat kringom alth rikit.» I hvarje fall är man oberättigad att häri se någon antydning om, att predikan först med reformationen kommit till stånd. Före Västerås riksdag predikades antagligen lika mycket som efteråt, och ännu så sent som 1556 författade Johannes Pauli en katolsk, i två folianter bevarad predikosamling, hvilken han — själf en fånge — tillägnade sin landsflyktige ärkebiskop Olaus Magnus.

Ehuru domen om denna exempelpredikan från religiös synpunkt ej kan utfalla synnerligen gynnsam, har denna företeelse likväl en stor, ännu ej rätt uppmärksammas betydelse för litteraturhistorien och särskildt för den del däraf, som rör folksagan. Exempelpredikans betydelse för folksagan. Folksagan erbjuder onekligen ett egendomligt skådespel. Samma saga kan — ofta med obetydliga förändringar — förekomma vid Ganges stränder, på Mongoliens stepper, Greklands öar, bland Skotlands kullar och i Norges fjälltrakter. Tvänne olika teorier hafva framställts för att förklara detta egendomliga fenomen. Bröderna Grimm, hvilka i folksagan trodde sig återfinna resterna af en uråldrig mytologi, ansågo likheten mellan de olika folkslagens sagor bero på folkens ursprungliga stamenhet. Men denna hypotes torde numera ej kunna upprätthållas. Frånsedt det faktum, att t. ex. mongoler och norrman, hvilka icke tillhöra samma folkfamilj, hafva identiska sagor, är det tydligt, att en saga i ett någorlunda orubbadt skick icke kunnat bibehålla sig från en så oerhördt aflägsen forntid som den, då alla de indogermanska folken utgjorde en enda stam — om en dylik tid ens existerat. Vida bättre är den förklaring, som gifvits af den berömde orientalisten Benfey. Enligt hans åsikt har folksagan i historisk tid *vandrat* från det ena landet till det andra, och särskildt har han uppvisat Indiens stora betydelse såsom en skattkammare för all sagolitteratur. Men *huru* har då en orientalisk saga kunnat sprida sig från Indien upp till Sverige eller Norge? Antagligen har detta i de flesta* fall skett

* Jag vill naturligen ej söka göra denna teori gällande för alla fall. Somliga sagor äro så enkla, att de mycket väl kunna spontant hafva uppkommit hos olika folk. Andra hafva öfverförts på literär väg. Den berömde filologen Friedländer, som står på den grimmska ståndpunkten, har i sitt arbete *Sittengeschichte Roms* intagit en uppsats om den ryktbara sagan om Amor och Psyke. Där påpekas den stora likheten,

genom religionens förmedling. Buddhaismen älskade att genom parabler och exempel meddela sina moralbud, och dessa parabler voro ej såsom den älsta kristna kyrkans mystiska eller allegoriska, utan roande och ofta hämtade från det verkliga lifvet. Med buddhaistiska predikanter vandrade dessa sagor till alla de land, dit den buddhaistiska läran trängde fram, således till Kina, Mongolien o. s. v. En del af dessa berättelser voro ursprungligen buddhaistiska, andra härstammade från ett äldre bildningsskede, icke så få hade på literär väg öfverflyttats från Grekland och Mindre Asien till Indien, hvarvid förmedlingslänken utgjorts af de föga kända grekiska riken i Centralasien, hvilka uppstått på spillrorna af Alexanders världshärravälde. De älsta indiska uppteckningarna äro nu förlorade, men redan tidigt hade de öfverflyttats till persiska och syriska samt på denna väg nått fram till Västerlandet, sannolikt redan på 700-talet. De buddhaistiska parablerna mottogos med begärlighet af de första kristna, ty i dessa berättelser återfunno de delvis sin egen världsåskådning; de funno samma svärmeri för celibatet, samma kvinnohat, samma negativa rationalism, och de gjorde därför inga svårigheter vid att kanonisera de buddhaistiska helgonen.

Indiska sagor på
vandring till Eu-
ropa.

Men den egentliga sagoöfverflyttningen är af senare datum och infaller under den medeltida litteraturens blomstringsperiod på 1100- och 1200-talen. Från syriskan och fornpersiskan hade de sagolystna araberna öfversatt de indiska berättelserna; mellan araberna och spaniorer var af helt naturliga skäl en liflig literär samfärdsel, och en bland de älsta novellsamlingarna på europeiskt språk är också spansk: *El conde Lucanor* af Don Juan Manuel (1282—1347). De förnämsta förmedlarna voro likväl ej spaniorerna utan judarna, hvilka genom sin till hälften österländska, till hälften västerländska bildning voro förträffligt danade att sammanmälta dessa båda civilisationer. Den älsta samlingen af dessa orientaliska parabler gjordes i början af 1100-talet af en döpt spansk jude, Petrus Alfonsus. Hans på latin affattade arbete, *Disciplina clericalis*, är både till form och innehåll rent orientaliskt, men genom sin moraliserande och didaktiska ton lämpade det sig förträffligt för de kristna predikanternas behof. Få böcker hafva också

som finnes mellan den hos Apulejus först meddelade berättelsen och en svensk folksaga, »Jungfrun, som såg på sin käreasta vid ljus». Någon slutsats om gemensam härstamning kan man dock ej draga af denna öfverensstämmelse. Apulejus' berättelse blef nämligen på 1600-talet öfversatt af Martinus Nyman och upplefde såsom svensk folkbok flere upplagor. Det är tydligen från denna folkbok som sagan härstammar, och dess stora likheter med den grekiskt-romerska novellen äro således lätt förklarliga.

varit populärare, och ännu bevara de svenska biblioteken en mängd afskrifter från vår egen medeltid. Mera betydande är ett annat arbete, hvilket i Indien kallades Panchatantra eller de fem böckerna. Denna samling af djurfabler och sagor öfversattes först på fornpersiska och därifrån på arabiska, från hvilket språk en rabbi Joel skall hafva öfverflyttat arbetet på hebräiska. En döpt jude, Johannes af Capua, införlifvade slutligen under senare delen af 1200-talet denna viktiga sagosamling med den latinska literaturen. Hans öfversättning, Directorium vitæ humanæ, blef af lätt insedda skäl ett bland predikanternas förnämsta hjälpmedel. Nästan lika viktigt är ett tredje arbete, vanligen känt under namn af Historia septem sapientium. Ehuru man ej återfunnit det indiska originalet, kan man likväl ej vara tveksam om denna samlings fädernes hem. Också detta arbete öfverflyttades från arabiskan till hebräiskan och därifrån till latinet. Dess popularitet var vidsträckt, och det dröjde ej länge, innan ett sammandrag där af införlifvades med en af medeltidens mera ryktbara predikohandböcker, Scala cœli. I Sverige funnos under medeltiden en mängd exemplar.

Det nu skildrade sagoutbytet hade varit rent literärt, men då dessa orientaliska noveller väl blifvit öfversatta till *latin* och satta i händerna på medeltidens predikanter, öfvergå de snart till folkets egendom. Munken berättar dem i Spanien, i Italien, i Tyskland och i Sverige; folket lyssnar till hans föredrag, det religiösa bihanget glömmes snart, och inom kort är folksagan färdig. Dess källa var öfveralt den samma, och i följd här af kunde också italienern och svensken på ungefär samma sätt berätta en ursprungligen från Indien härstammande historia. I själfva verket var också det muntliga föredraget den enda väg, på hvilken en saga kunde spridas. Folket förstod icke konsten att läsa, och böckerna voro då ej i samma allmänna bruk som nu. Ofta — såsom t. ex. i den nyss berättade sagan om S. Anna — hade själfva berättelsen redan från början en fullkomligt värslig, ej sällan humoristisk anstrykning. Om däremot det anförda exemplet var af en mera allvarlig natur, erbjöd det ej stora svårigheter att något muntra upp dess religiösa ton.

Predikoexempl
och folksaga.

I Gesta romanorum berättas en legend om den helige Bernhard. Denne träffar en spelare, hvilken vågar sin själ mot helgonets häst. Då Bernhard vinner, blir spelaren sedermera en from man. Den mystiska utläggning, som predikanten bifogade denna historia, var troligen fullkomligt förspild möda; hvad man kom ihåg var blott själfva berättelsen, och af denna gjorde man i Frankrike en munter fabliau. En lekare, hvilken efter döden naturligen hamnat i hälvetet, får där vid Lucifers bortresa i uppdrag att hålla tillsyn öfver de fördömda själarna. Förklädd infinner sig S. Peter

hos honom och uppmanar honom att spela tärning. Då lekaren ej har klingande mynt, föreslår aposteln honom att våga några af de i hans vård anförtrödda själar. Anbudet antages, och inom kort har S. Peter spelat af honom alla själar; sedermera för han dem med sig till paradiset. Då Lucifer vid sin återkomst finner hälvetet tomt, kör han bort sin pliktförgätne ställföreträdare, hvilken till lön för sitt välförhållande slutligen insläppes i paradiset. — I Frankrike upptecknade man redan under medeltiden dessa komiska berättelser; icke så hos oss, men resterna af denna förlorade medeltidsliteratur finnas ännu i många af våra folksagor.

Äfven där man minst kan ana det, träffar man reminiscenser af dessa prediko-exempel. För icke länge sedan såg jag i tidningarna en anekdot om en advokat, hvilken varit så inne i sina knep och undanflykter, att han, då han stod brudgum och vikselförrättaren frågade honom, om han önskade denna N. N. till sin äkta maka, svarade, att han nu ej vore beredd att ingå i svaromål, utan anhöll om fjorton dagars uppskof med målet. Med en obetydlig förändring återfinnes historien i *Dyalogus creaturarum moralizatus*. En annan anekdot i samma samling är troligen känd af hvar och en. En gubbe och en gumma råkade i tvist, huruvida åkern vore klipt eller skuren. Då gubben i sin förbittring skar tungan af gumman, så att hon ej längre kunde tala, sökte hon fortfarande att med fingrarna teckna, att åkern vore klipt och ej skuren. I en annan samling, *Promptuarium*, kastas hon i sjön, men håller fingrarna öfver vattenbrynet för att ännu i dödsminuten åskådliggöra sin mening. Exempelen skulle kunna mångdubblas i oändlighet, men utrymmet hindrar mig att vidare ingå på denna fråga.

En del af dessa exempelsamlingar voro icke blott afsedda till predikobruk. De voro äfven ämnade till underhållningslektyr. Så var förmodligen förhållandet med *Själen Tröst* och i ännu högre grad med sagosamlingen *Sju vise mästare*, hvilken finnes i tre tämligen olika redaktioner på svenska. Originalen är den nyss omtalade orientaliska berättelsen *Historia septem sapientium*. Enligt österländsk sedvänja äro berättelserna här ordnade inom en ram. En kejsare lemnar sin son åt sju vise mästare att uppfostras. I stjärnorna får denne läsa, att han skall dö, därest han ej under sju dagar iakttagit en fullkomlig tystnad. Hans styfmoder söker därefter förföra honom och anklagar honom, då detta misslyckats, för att hafva sökt våldtaga henne. Han skall föras till döden, men afrottningen uppskjutes. För att påskynda denna berättar då kejsarinnan en historia, som skall visa vådan af dröjsmål. En af de vise mästarna berättar en annan saga i syfte att åskådliggöra de ödesdigra följderna af ett öfveriladt handlingssätt. På detta sätt går den första dagen och — under samma sagostrid — äfven de öfriga sex. Slutligen kan den unge prinsen utan fara få tala och yppar då styfmoderns svek, hvarefter denna befordras till ett välförtjänt straff. Någon mystisk och allegorisk utläggning förekommer ej; en af de trenne öfversättningarna utlofvar väl en dylik, men då just denna handskrift saknar afslutning, veta vi ej, om detta löfte någonsin infriats.

Ett annat arbete af något liknande karaktär är den i sluf-

Sju vise mästare.

tet af 1200-talet författade exempelsamlingen *Ludus scacchorum* af den franske dominikanermunken Jacobus de Cessolis. Få skrifter synas oftare hafva förekommit i våra medeltidsbibliotek. Likväl företog man ingen öfversättning direkt från det latinska prosaoriginalet. Vid midten af 1300-talet hade en plattysk skald, Stephan, värkstält en mycket fri omskrifning på vers af Jacobus' arbete, och af denna plattyska bearbetning är det svenska poemet *Schacktafvells Lek* en likaledes fri bearbetning. Men ehuru den egentliga förebilden är Stephans dikt, är det likväl sannolikt, att den svenske skalden därjämte äfven känt och begagnat det latinska originalet. Innehållet inses af namnet. Med anledning af de olika schackpjesernas namn och uppgift har författaren meddelat en mängd moraliska betraktelser och exempel, hämtade från medeltidens vanliga samlingar. Ehuru den svenske bearbetaren, hvilken tyckes hafva lefvat vid midten af 1400-talet, således ej kan tillmätas någon egentlig uppfinningsrikedom, är hans arbete ej skrivet utan talang och har dessutom den förtjänsten att innehålla vår enda humoristiska medeltidsdikt, den förut (sid. 116) omtalade kärleksvisan, hvilken sannolikt är hans egen komposition.

Schacktafvells
Lek.

Att vi ägt en humoristisk litteratur under medeltiden, förefaller ganska sannolikt; det ofta återkommande talet om »ohöfviska» visor syftar säkerligen på några mer eller mindre drastiska alster af folkskomiken. Men med undantag af den omtalade kärleksvisan och några skämtsamma predikoexempel har literaturen blott bevarat ett enda prof på våra katolska förfäders goda lynne, nämligen den af Klemming utgifna satiren *Aff abotum allum skemptan myklä*. Detta både kvicka och godmodiga skämt med medeltidens välgödda abboter kan än i dag läsas med nöje. Stycket är öfversatt från latinet.

Skemptan aff
abotum.

Öfvergången till legenden bildas af Barlaam och Josaphat. Innehållet i denna berättelse är förmodligen känt af en och hvar. En indisk konung, Awennur, är en frenetisk kristendomsförföljare och håller därför sin son, Josaphat, afskild från världen, på det att denne ej skall få någon kunskap om de kristnas vilseledande lära. En from eremit, Barlaam, smyger sig emellertid in till den unge prinsen och lyckas omvända honom. Berättelsen, hvilken egentligen endast går ut på ett förhärlikande af askesen, slutar med att Josaphat drager sig undan i öknen och ändrar sina dagar som eremit. I själfva legenden äro en mängd parabler inströdda, genom hvilka Barlaam söker uppvisa världens fåfänglighet. Det egendomliga med denna asketiska skrift, hvars hjälte rönt hedern att upptagas bland den katolska kyrkans helgon, är, att Josaphat ingenting annat är än — Buddha. År 76 e. K. författades i Indien en tämligen fabulös biografi, *Lalitavistâra*, öfver

Barlaam och
Josaphat.

denne ryktbare religionsstiftare. På 700-talet nådde denna skrift i en eller annan form fram till Damascus, där den ombildades till kristen legend af den grekiske kyrkofadern Johannes Damascenus.* Till latinet öfversattes legenden redan på 1100-talet — om ej förr —, och därifrån öfverflyttades arbetet 1250—1257 till norska. Hvad den svenska öfversättningen beträffar, har man ännu ej undersökt dess källor. Vid en flyktig genomläsning förefaller det, som om öfversättaren för arbetets början begagnat den norska legenden, för dess ofta starkt sammandragna fortsättning det latinska originalet. Arbetet, hvilket finnes kvar i den okände öfversättarens koncept, var en gåfva från Vadstena kloster till dess dotteranstalt Nådendal i Finland och öfverflyttades till svenska omkring 1440.

Legender.

Härefter kunna vi öfvergå till legenden. Namnet (legenda) kommer däraf, att dessa korta biografier vanligen upplästes vid gudstjänsten till det ifrågavarande helgonets ära; men därjämte funnos äfven legender, hvilka voro afsedda för enskild läsning i klostersalarna. Den äldsta samlingen af dylika biografier, *Vitæ Patrum*, tillskrifves kyrkofadern Hieronymus, men lär i stället härröra från dennes yngre samtida Palladius. På svenska finnes detta arbete öfversatt redan under 1300-talet. Vårt ryktbaraste

Vitæ Patrum.

Fornsvenska Legendariet.

legendarium är likväl det af Stephens utgifna s. k. Fornsvenska legendariet, hvilket bevaras i tre handskrifter, af hvilka den äldsta, tyvärr ofullständiga, förskrifver sig från tiden omkring 1350. Emellertid häntyder språket på en högre ålder, och åtminstone hufvudstommen synes härröra från år 1272. Förmodligen var PETRUS DE DACIA den, hvilken för klosterskolans räkning låtit öfversätta denna samling. Originalen till de flesta biografierna är Jacobus' de Voragine ryktbara arbete *Legenda aurea*, som utkommit endast några få år före den svenska öfversättningen. I en samling som denna är det klart, att de olika legenderna hafva ett tämligen olika värde, men flere stå onekligen ganska högt; somliga klinga t. o. m. bättre på fornsvenska än på latin. I synnerhet gäller detta den sköna legenden om S. Christoforus, hvilken i den form den här föreligger nästan står som en bild af det nordiska vikingalynnet i dess förhållande till den hvite Krists milda lära.

Hedningen Christoforus var den väldigaste bland män, fruktansvärd att åse och tolf alnar hög. Han ville endast tjäna den starkaste och blef därför hirdman hos jordens mäktigaste konung. Men en dag hörde han denne säga, att han räddes för djäfvulen. Christoforus svarade: jag sökte världens väldigaste herre, och det trodde

* Enligt andra skulle den här afsedda öfversättaren hafva varit Johannes Damascenus junior (omkring 1090).

jag dig vara, men nu finner jag, att djäfvulen, för hvilken du rädes, är mäktigare. Därefter tog han orlof af konungen och gaf sig i djäfvulens tjänst. Men när han en gång såg denne bäfva inför ett kors, tvingade han afgrundsfursten att bekänna, att Kristus var än starkare. Christoforus begaf sig då ut på vandring att uppsöka Kristus och påträffade en from eremit, som döpte honom och lärde honom kristna seder. Men när denne fordrade, att Christoforus skulle fasta, svarade han: »bjud mig förrätta annan tjänst, sådan för hvilken jag passar; min kropp vill hafva tillräcklig föda.» Då eremiten sade, att han skulle vaka och böja sina knän till böner, svarade kämpen »sig ej gitta detta och ej veta, hvad böner voro». Slutligen sade eremiten, att i närheten finnes ett sund, hvilket för de vägfärande ofta var lifsfarligt. »Du är en stor och stark man samt orkar godt arbeta. Var färlkarl för de fattige och bär dem öfver sundet på dina armar. Också denna tjänst är Gudi behaglig.» Det förklarade sig Christoforus gärna vilja och bygde sig en hydda vid stranden.

Fortsättningen af legenden må här förbigås, men nekas kan ej, att inledningsorden ljuda likt äkta nordiska harposlag.

Innehållet är omväxlande, och de flesta af medeltidens ryktbara legender äro här upptagna såsom Sju sofvare, Cyprianus, S. Georg, Alexius, Barlaam (i förkortad form), m. fl. Stundom möta vi rena noveller, hvilka iklädts legendens form såsom t. ex. Maria Magdalena, där vi återfinna den bekanta sagan om Apollonius af Tyrus, hvilken sedermera behandlades af Shakspeare. Några legender såsom S. Stephan och S. Sebastian hafva en egenomlig form, hvilken förtjänar särskild uppmärksamhet. Den prosaiska framställningen är nämligen så späckad med stafrim, att det förefaller ganska möjligt, att dessa legender ursprungligen varit affattade på fornnordiskt versmått samt först sedermera omskrifvits på prosa. Dessa stycken skulle då vara rester af vår älsta kristna poesi, hvilken nu visserligen är fullkomligt förlorad, men antagligen varit stafrimmad.

Någon undersökning af de olika legendernas förhållande till sina förebilder har ännu ej företagits. Men som det förefaller, står öfversättaren eller rättare bearbetaren tämligen själfständig gent emot sina källor. Ordningen är ej den samma som hos Jacobus de Voragine, och ej sällan märker man ett försök att lämpa legendernas uppgifter efter svenska förhållanden. Dessutom är samlingen ej blott legendarisk. Jämte legenderna, hvilka äro ordnade i tidsföljd, hafva historiska och kyrkohistoriska anteckningar bifogats, så att det hela fått karaktären af ett slags världshistoria. Egendomligt nog åtföljas dessa politiska anteckningar af literaturhistoriska notiser. Så omtalas, att Ovidius dött under Tiberii regering; att Juvenalis uppträdte mot Messalinas otukt; att Plinius skrivit en bok till Trajanus angående kristendomsförföljelserna o. s. v. Än utförligare skildras de älsta kristna författarna, och någon gång svälla dessa anteckningar ut till små literära biografier.

Vida mindre betydande är vår öfriga legendlitteratur. Att uppräknat alla dessa översättningar tjänar till intet. Den enda, som kanske bör nämnas, är Tundalus, emedan vi här hafva ett prof på den visionslitteratur, hvilken slutligen kulminerar i Dantes berömda dikt.

Legender om svenska helgon.

Ett mera speciellt intresse äga de biografier, som behandla svenska helgon. Älst är legenda S. Sigfridi, hvilken författades redan 1206 (enligt annan uppgift 1205), och hvaraf en svensk översättning återfinnes i en af handskrifterna af det fornsvenska legendariet. Om S. Erik hafva vi tvänne olika skrifter: Vita S. Eriki och Miracula S. Eriki. Såsom författare till det sistnämnda arbetet uppgifves Israel Erlandi († 1328 såsom biskop i Västerås), men sannolikt är denna uppgift oriktig. Innehållet består blott af några mer eller mindre enfaldiga mirakler, hvilkas enda betydelse ligger i de personalnotiser, som här och hvar meddelas. Vita Eriki, en lefnadsteckning öfver konungen, tillhör förmodligen 1200-talet och äger ett högre historiskt värde. Tämligen obetydliga äro däremot våra öfriga helgonbiografier öfver S. Henrik, S. Eskil, S. Botvid och S. Helena. Vita S. Brynolphi (trykt i Lübeck på 1490-talet) är endast det officiella undersökningsprotokoll, som 1417 på uppdrag af kyrkomötet i Konstans uppsattes angående helgonets förtjänster och undervärk; någon konstnärlig form kan således ej vara tal om. Ännu mera värdelös är en af dominikanermunken GREGORIUS författad samling Miracula S. Crucis Holmiensis. Viktig för kännedomen om Birgitta är däremot den af MAGISTER PETRUS och PRIORN PETRUS 1373 författade biografien, Vita S. Birgittæ. Denna lefnadsteckning lades strax därefter till grund för en ny, författad af ärkebiskop BIRGERUS i Upsala, och för en tredje biografi (Cod. Benzel 23), hvilken ännu är otrykt, men redan i slutet af 1300-talet översatts på svenska (trykt i Sv. Fornskriftsällskapets samlingar 1845). En versifierad lefnadsteckning, Vita metrica S. Birgittæ, utgår likaledes från den första biografien. Oberoende af denna källa är blott en af nunnan MARGARETHA CLAUDOTTER författad uppsats om Birgittas släkt. Det s. k. Vita abbreviata, som förekommer i alla upplagorna af sierskans revelationer, innehåller däremot intet nytt. Om Birgittas dotter S. Katharina författade en vadstenamunk vid namn ULPHO en biografi, hvilken är egendomlig därför, att den är vår älsta trykta bok. Den utkom nämligen i Stockholm 1483. Slutligen kan tilläggas, att de flesta af dessa legender redan under medeltiden funnos översatta på svenska.

Versifierade legender, hvilka i utlandet voro synnerligen vanliga, tyckas däremot icke hafva förekommit på svenska. Vi hafva endast tvänne exempel härpå, nämligen Riddar S. Göran och den från norsk prosa bearbetade Historia S. Olai (se förut sid. 123).

Hymner.

Från dessa legender är öfvergången lätt funnen till kyrkans latinska hymner. Lofsånger till Guds ära uppstämades redan af den älsta kristna församlingen såsom t. ex. Marias lofsång, änglahälsningen m. m. Ur dessa endast genom satsdelarnas parallelism rytmiska sånger utbildades så småningom inom den grekiska kyrkan en strofisk hymn. Först mot slutet af 300-talet skulle denna nå fram till Italien, och det var behofvet att under förföljelsens dagar stärka och lifva modet hos atanasianerna, som gaf väckelsen till Ambrosii hymner, hvilka förmodligen äro de älsta på romerskt tungomål. Emellertid dröjde det länge innan hymnen kunde arbeta sig igenom. De älsta äro antingen didaktiska så-

som t. ex. *Te deum laudamus* eller episka som *Prudentii* sånger. Först på 1100-talet lär hymnen kunna sägas vara fullt utbildad inom den romerska kyrkan, och dess glansperiod infaller under 1200- och 1300-talen, då *Jacoponus* († 1306) diktade *Stabat mater* och *Thomas de Celano* (omkring 1250) skref sin ljungande *Dies iræ, dies illa*. Den blef likväl aldrig någon nödvändig beståndsdel af gudstjänsten, och valet af de olika sångerna öfverlemnades åt biskopens godtfinnande. Några hymner äro därför gemensamma, andra tillhöra endast vissa stift eller ordnar. Så t. ex. äro hymnerna till *S. Ingrid* speciella för de svenska dominikanerna, och *Skara stift* ägde en särskild af *Brynolphus* författad hymn till *Jungfru Maria*, hvilken sjöngs hvarje lördag.

I dessa sånger må man icke vänta sig någon individualitet, knapt ett nationelt drag; det är endast *kyrkans* ande, som hvilat öfver dem alla. De göra heller icke anspråk på något ästetiskt värde. En dylik dikt ansågs företrädesvis såsom en from gärning, hvilken räknades författaren till moralisk förtjänst. Ej heller må man jämföra dessa dikter med de klassiska; både till språk och prosodi äro de andra. Men kan man ställa sig på den standpunkten, att medeltidslatinet också är ett språk — fastän ett annat än det klassiska latinet —, skall man finna, att många af dessa hymner äro fyllda af en verkligt ren och ädel poesi. I allmänhet utmärka de sig väl ej genom några nya eller djärfva tankar; någon gång — såsom i sekvensen om *S. Erik* — nedsjunker dikten till ett tort uppradande af helgonets mirakel, och ofta ersättes innehållet af en antitetisk lek med ord. Metern är enformig, och de korta verserna med deras altför ofta återvändande rim göra, åtminstone vid uppläsning, ett tröttsamt intryck. De äro starkt katolska, ofta äfven vidskepliga, men öfver många hvilat det en så varm fläkt af religiöst svärmeri, af innerlig fromhet och af glödande hänförelse för kyrkans hjältar, att vi än i dag ryckas med. Bästa beviset, att dessa katolska sånger verkligt innehållit något godt och allmänmänskligt, är, att en icke ringa del efter obetydliga förändringar upptagits af protestanterna och än i dag förekommer i vår psalmbok. I jämförelse med medeltidens svenska lyrik stå de onekligen högre. Författaren rörde sig ledigare med detta redan för poetiskt bruk upparbetade språk än med sitt eget ännu otympliga modersmål. Bilderna äro flere, natursinnet mera uppodladt, och framställningen saknar de svenska dikternas tort berättande ton.

Vår förste hymndiktare är *BRYNOLPHUS*. En son af den mäktige västgötalagmannen *Algot* och broder till de i balladerna

Brynolphus.

så besjungne Algotssönerna, föddes han omkring 1248. Redan tidigt skall han hafva visat anlag för bokliga idrotter och skickades därför till Paris, där han med understöd af konung Valdemar studerade under en längre följd af år. Antingen redan under sin studietid eller vid sin hemkomst utnämndes han till kanik i Skara och dekan i Linköping samt steg slutligen vid nyss fyllda trettio år till biskop i Skara. Såsom sådan var han värksam i flere riktningar. Han deltagar ifrigt i det politiska lifvet, än såsom Magnus Ladulås rådsherre, än såsom konungens fiende, reglerar kortjänsten i stiftskyrkan, ordnar sockenpresternas religiösa åligganden, utfärdar en stadga om tionde och lekmäns skyldighet att vid dråp, lägersmål och hängdagsbrott böta till kyrkan, är värksam såsom byggmästare och berömmes särskildt för de vackra målningar, med hvilka han prydde kyrkorna; därjämte omtalas han äfven såsom framstående predikant. Han dog 1317.

För oss ligger hans förnämsta förtjänst i hans hymner. Hans förmodligen äldsta försök i denna riktning är Historia S. Helenæ, ett af Västergötlands kvinliga helgon. Denna dikt författade han enligt legendens uppgift 1288 i anledning däraf, att han genom helgonets hjälp räddats ur en öfverhängande fara. Författaren börjar med en hymn, hvori han uppmanar helgonets landsmän att jublande fira minnet af den kvinna, som af himlen gifvits till Västergötlands ära. Med henne hade fromheten vaknat till lif:

Postquam hyems transijt
infidelitatis,
in hac terra prodiit
rosa venustatis.

Stella nove gracie,
nove claritatis,
illuxit westgocie
signis demonstratis.

Postquam fides patrie
fines illustravit,
stella mire gratie
statim radiavit.

Efter en i lyrisk form framställd biografi, i hvilken han liknar henne vid Judith i renhet, Esther i skönhet och Abigail i visdom, slutar han med en triumfsång:

O beata domina,
digne sublimata,
audi pie carmina
tibi decantata;
tua per precamina
diluens peccata,
duc ad celi limina
nos, desiderata.

Vale flos westgocie,
patrie lucerna,
in via iusticie
deuios guberna;
de valle miserie
nos duc ad superna,
ut tecum in requie
vivamus eterna.

Utom denna sång skref han ett officium öfver Jungfru Maria och ett öfver Södermanlands apostel S. Eskil. Hans mest bekanta dikt var likväl hans *Historia de spinea corona*. Konungen af Frankrike hade förärat Magnus Lagaböter en del af en tagg från Kristi törnekrona. Denna för medeltiden så kostbara relik förvarades i en kristallkula, hvilken hölls af en silfverängel. På ett möte i Lödöse 1304 hade konung Birger af Håkan Magnusson fått en del af denna törntagg, och å sin sida hade han delat med sig åt biskop Brynolphus. I glädjen öfver den dyrbara gåfvan författade Brynolphus en sång om Kristi törnekrona, hvilken dikt han öfverlemnade till konung Birger, som satte ett så högt värde därpå, att han förvarade sången bland sitt rikets regaller. Äfven om vi ej kunna gilla denna smak, kunna vi dock förstå den. Dikten, som vimlar af sökta antiteser och lärda, teologiska hän-syftningar, är förmodligen ett ganska godt prof på den då så beundrade skolastiska bildningen; och lärd poesi stod under medeltiden i lika högt pris som under renässancen. Några af författarens strofer kunna dessutom än i dag läsas med nöje. Dessa upptogos — lätt omarbetade — i en annan *Historia de spinea corona* af okänd författare, hvars arbete hittills gått under Brynolphus namn. Denna namnlösa dikt, som utmärker sig för en ädel fromhet och en sant poetisk lyftning, är måhända det yppersta alstret af vår medeltidspoesi, men, såsom Klemming visat, är den ej författad af Brynolphus.

Ärkebiskop BIRGERUS GREGORII († 1388) var äfven en Birgerus Gregorii. framstående hymndiktare. Hans *Historia S. Botvidi* har något hurtigt och stridslystet hos sig, som väl harmonierar med en skildring ur den »kämpande kyrkans» lif, och ofta utmärka sig bilderna för en verklig finhet. Liksom rosen — säger han — växer upp bland skarpa törnen eller den glänsande ädelstenen upptäckes i den mörka jorden, så föddes också Botvid af hedniska föräldrar, men såsom den af ålderdomen nedtrykte hjorten ilar till floden, eller den förgiftade söker att i vattnet finna ett botemedel, så fann Botvid nytt lif genom dopets bad. Han döptes i England, men liksom den syriske höfdingen, sedan han tvagit sig helbrägda i Jordans bölja, med stärkta lifsandar åter drog till sitt land, så återvände också Botvid till fosterbygden. Ännu mera framstående är hans *Historia S. Birgittæ*, hvilken är fullt jämbördig med den senast nämnda dikten om Törnekronan. Den utmärker sig lika mycket för en varm hängifvenhet som för ett bildrikt, ofta om Birgitta erinrande språk. Mindre framstående är NICOLAUS HERMANNI. Nicolaus Hermann. Hans dikt till Birgitta — *Rosa rorans bonitatem* — är väl den

enda mera allmänt bekanta hymn från vår medeltid, men endast den första strofen äger något äстетiskt värde. Dessutom författade han hymner till Ansgarius och S. Anna. Såvida den förra är den ännu bevarade dikten, kan den ej tillskynda honom någon ära; den är torr och prosaisk, och stundom sjunker dess författare ner till en nästan löjlig gudsnådlighet, t. ex.

Tam etate, quam labore
Consumptus Ansgarius,
gravi cepit ex languore
infirmari fortius.

Tandem pellis sola restat
Cum nervis et ossibus;
totus tamen fervens extat
in divinis laudibus.

Brynolphus III,
Hans Brask, Joh.
Benechini.

Officiet öfver S. Brynolphus författades troligen af dennes efterträdare, biskop BRYNOLPHUS III, och officiет öfver S. Nikolaus sannolikt af biskop HANS BRASK. En vadstenamunk, JOHANNES BENECHINI († 1461), skref fyra hymner, hvilka synas hafva förkommit. Alla våra öfriga hymner äro af okända skalder.

Piæ Cantiones.

Dessa namnlösa dikters värde är naturligen ganska växlande, men många förtjäna onekligen en större uppmärksamhet än som hittills kommit dem till del. För vår kännedom om en stor mängd af dessa hafva vi att tacka fördomsfriheten hos en finsk student, Theodoricus Petri, hvilken ehuru själf en beundrare af den klassiska poesien, ansåg, att man dock något borde bekymra sig om dessa barbariska dikter, ty äfven de gamle försmådde icke alldeles en Ennius eller en Lucilius, därför att de ägde en Vergilius eller en Horatius. Han utgaf därför 1582 en samling, Piæ Cantiones, af de gamla sånger, hvilka fordom brukats i Sverige. Några af dessa dikter äga ett särskildt intresse, i det att de låta oss kasta en blick in i medeltidens skolväsen. Vi höra här, huru djäknarna med dessa latinska sånger söka styrka sig i dygdens utöfvande och — kanske i medvetande om sin ringa förmåga i detta afseende — prisa karbasens välgörande inflytande på svaga viljor och klena ingenier. Man kan lätt föreställa sig, med hvilken öfvertygelse skolungdomen afsjungit följande stämningsrika strof:

Sicut humor modicus est medela floribus,
Sic et timor medicus optimus in rudibus.
Taurum domat rusticus ictu, fuste, restibus,
Puerum scolasticus verbis et verberibus.

[Såsom dagg och måttlig fukt
Lifva blomsterknoppen,
Fruktan och en lagom tukt
Pigga råa kroppen.

Som med piska, ok och töm
Stut af bonden tämjes;
Pilt af ris och färla öm
Bäst med boken sämjes.

(Djurklous öfvers.)

Men det var icke blott om dygden och om skolstryk man sjöng. Då våren löfvat lundarna, kände också djäknerna ett behof att på annat sätt än »med lagom tukt» lifva upp sitt sinne. Man slog då ihop boken och drog i stora skaror ut på landsbygden. Där vandrade man från hus till hus och uppstämde sina sånger till den nyvaknade vårens pris:

In vernalis temporis ortu lætabundo,
Dum recessum frigoris nunciat hirundo,
Terræ, maris, nemoris decus adest deforis
renovato mundo;
Vigor redit corporis, cedit dolor pectoris
tempore iucundo.

Terra vernat floribus et nemus virore,
Aves mulcent cantibus et vocis dulcore,
Aqua tempestatibus caret, ær imbribus,
Dulci plenus rore.
Sol consumptis nubibus, radiis patentibus
Lucet cum dulcore.

Detta kringstrykande och detta sjungande i socknarna sökte väl vederbörande att vid upprepade tillfällen afskaffa, — men förgäfvets. Detta medeltidsbruk fortlefde till gränsen af vår eget århundrade. Ännu Samuel Ödmann berättar i sina Hågkomster från Hembygden och Skolan om denna socknegång: »därefter sjöngo vi en latinsk cantilena, dock blott i de bättre bondhusen. Dessa cantilenor voro från latinska tiden öfverflyttade till Växiö skola, där de årligen efter gifvet lof af rektor under hela adventstiden sjöngos, medan lärarna samlades och samspråkade i förstugan. De voro rimmade och handlade i synnerhet om Jungfru Maria, som i dem upphöjdes med många besynnerliga titlar, t. ex. maris stella, divinitatis sella o. s. v. De vise männen förekommo ock i dessa sånger. Deras melodier, hvilka jag sedermera närmare studerat, voro högst förträffliga och till en del af den oefterhärmliga grekiska musiken, utan semitoner merendels i moll med sköna brytningar. Melodierna fortplantades från djäkne till djäkne. Nu äro de aflagda och glömda. Jag föreställer mig ofta, huru munkarne vid sina vigilier sysselsatte sig med dessa andaktsöfningar.»

Den katolska gudstjänsten var latinsk, men däraf följer ej, att kyrkan varit direkt fientlig mot modersmålets bruk. Ännu under den katolska tiden utgafs (omkring 1525) en svensk Tidebok, troligen afsedd att under själfva mässan tjäna de läskunnige såsom en svensk öfversättning. Icke håller psalmsången var utslutande latinsk. Ännu 1782 fanns i Husaby kyrka en samling

Svensk psalm-sång.

af nu förlorade latinska *och* svenska hymner från medeltiden. De bevarade äro tyvärr ej många, men detta kan knapt väcka vår förundran. De sjöngos väl hufvudsakligen vid de enskilda andaktsstunderna, och lika litet som man bekymrat sig om att uppteckna de världsliga balladerna, lika ringa uppmärksamhet egnade man dessa folkliga psalmsånger. Återstoden torde därför ej belöpa sig till mer än ett halft dussintal. Priset tages onekligen af den sköna dikten: Then signadhe dagh ther jak nw se, af Klemming återfunnen i en handskrift från medlet af 1400-talet. Sådan dikten där föreligger är den ännu rent katolsk. Den vänder sig mindre till Jesus än till Jungfru Maria; Sanct Peter och Sanct Paul och alla helga män anropas äfven. Man har tvistat om, huruvida originalet till denna psalm varit svenskt eller danskt, men efter Klemmings upptäkt är frågan löst. Den svenska är ännu rent katolsk, men den danska, som icke kan påvisas före 1569, är redan bearbetad i protestantisk riktning; likväl är det från denna danska bearbetning som den nuvarande svenska psalmen (N:o 424) i yttersta hand utgår. Vår ende kände psalmdiktare är ERICUS OLAI, hvilken »in modum carminis» återgaf parabeln om den stora nattvarden, Een rikir man ok welloger han. För vår uppfattning har denna dikt föga af psalmens karaktär, men reformationen dömde annorlunda. Olavus Petri upptog den i vår första psalmbok, och Svedberg uteslöt den ej håller ur Gamla Psalmboken. Själfständigheten kan likväl ifrågasättas. Under medeltiden fanns en latinsk hymn, Homo quidam rex nobilis — upptagen i den nyssnämnda samlingen *Piæ cantiones* —, och det förefaller som om Ericus Olais dikt endast vore en svensk öfversättning af denna latinska hymn; likväl är äfven motsatsen tänkbar. För fullständighetens skull kan slutligen nämnas, att Stiernman i sitt *Tal* upptager biskop Henricus Tidemanni såsom en af våra medeltida psalmdiktare. Men af de fyra s. k. psalmer, hvilkas begynnelseverser han anför, äro tre endast de sid. 122 nämnda lärodikterna, och den fjärde, i hvilken man utan tillräckligt skäl trott sig igenkänna en af Olavus Petris psalmer, hör förmodligen till samma kategori.

Fastän resterna af denna svenska psalmdiktning således ej äro många, gör man utan tvifvel orätt i att påstå, »att dessa sånger knapt kommit utanför den cell, i hvilken de föddes.» På folkets läppar lefde de säkerligen ett friskt lif, och många af våra nuvarande folkvisor härstamma sannolikt från dessa katolska dikter. Från 1527 äga vi också ett vitnesbörd om det intresse, med hvilket den svenska psalmsången omfattades af allmogen. I sitt svar på dalkarlarnas klagomål yttrar Gustaf I:

Om the suenska visor eller sånger förundrar h: nade ath thet straffas i Stockholm, effther *thet är sider cringom alth rikith j alla soknakirker, ath man pläger ther quäda på suensko* och låffua gudh, oc är jw så gotth ath thet sker på vårth egiet mål thet wij forstå, som på latina thet man doch inthet forstå, Och siunges doch j Stockholm på latina så nu som til förna.

Ett annat exempel är kanske än mer belysande. Då Högmärck 1736 omtalar »Den signade dag», yttrar han: »man kan letteligen finna, at thenne wersen är af Påfwisk vprinnelse, som mycket enfaldigt gammalt folk, hwar gång thet siunger thenna Psalmen, wid slutet theraf tillegger således:

Thenna Wisan hon är nu quädin, hon är icke lång.

Hon är nu snart kommen til enda.

Hon är af Sanct Johan beskrifwen en gång,

At til oss på jorden nedsenda.

Ho thenna wison qwäder och gifwer acht ther vppå.

Hans mål skal få en god enda.»

Denna strof, hvilken *aldrig* förekommit i någon svensk eller dansk psalmbok, tillhör likväl den ursprungliga, i våra dagar upptäckta visan. Ännu 1736 sjöng man således den *katolska* visan blott med stöd af minnet; men en dylik fast tradition kan endast komma sådana dikter till del, hvilka lefva på hela folkets läppar.

Det återstår nu blott att tillägga några ord om dramat. Liksom den antika komedien och den antika tragedien haft ett i viss mån olika upphof, så sprungo äfven medeltidens allvarliga och komiska skådespel från skilda rötter, ehuru de sedermera ömsesidigt invärkat på hvarandras utbildning. Det *allvarliga* skådespelet utvecklades ur den kyrkliga kulten, särskildt ur den s. k. antifonen (af växlande körer föredragna bibelverser). Dessa älsta dramer voro knapt något annat än sönderhackade bibeltexter, och de innehöllo intet annat än en dialogiserad framställning af den bibliska berättelsen. Men så småningom började man att både till form och innehåll lägga en större själfständighet i dagen. Man inskränkte sig ej blott till att behandla Kristi lif; man vågade sig inom kort äfven på det gamla testaments berättelser, och därifrån öfvergick man till att dramatiskt behandla helgonlegenderna. Hvad formen beträffar, upphörde man snart med den äldre tidens slafviska bibeltrohet. Man utvidgade och omskref, lade in nya, för den bibliska berättelsen fullkomligt främmande episoder, och slutligen uppstod ett drama, det s. k. mysteriet, hvilket — ännu stående på bibelns eller legendens grundval — likväl var en relativt själfständig konstform. Det *komiska* skådespelet utvecklades sannolikt ur folkleken, ehuru det först ge-

Drama.

nom att såsom komiskt mellanspel *inläggas* i mysteriet erhöill någon mera dramatisk utbildning.

Vända vi oss nu till Sverge och fråga, hvilka spår till drama här hafva funnits, så hafva vi först att uppmärksamma våra folk-lekar, af hvilka troligen ganska många leda sina anor upp till medeltiden. Åtskilliga af dessa äga en dramatisk anstrykning. Så t. ex. firades vårens ankomst genom en strid mellan Vintern och Våren, hvilka i vederbörliga kostymer fingo utföra sina roller. I fastlagen förekommo en mängd upptåg, hvilka ofta omtalas af våra senare medeltidsförfattare; men af deras yttranden tyckes framgå, att dessa mera haft karaktären af maskeradskämt än af utvecklade skådespel. Någon gång torde dock dessa lekar hafva svält ut till små dramer. Så äga vi en kort dialog huru jwll och fasta the trättä, som åtminstone *kan* hafva uppförts.

Om det allvarliga skådespelet kunna vi yttra oss med större säkerhet. I företalet till Tobie Comedia (1550) yttrar Olavus Petri:

Somblighe brukadhe slätt och enfaldigh ord och taal ther til, Somblighe wijsor, ordspråk och mongahanda Poetiska dichter för them ther hade lust til, Somblige brukade spell eller Comedier och Tragedier på vppenbara spelplatzer eller skodoplatzer, På thet at the som lust hade til at see vppå huru the som spelet driffuo, hade (under fremande klädhebonat) vnderligha åthäffuor, skulle ock ther bredhewidh någhot lära thet them nyttigt wore, antingen at göra eller låta, Så at hwar och en fick jw någhor rettelse vnder thet sett som han hade lust til. Thet samma hafua ock våre förfädher brukat så här j landet som j annor land, sedhan Christendomen hijt kom, medh wijsor, rijm och Comedier om helgha män.

Detta påstående bestyrkes ytterligare genom ett af Silfverstolpe upptäkt bref af 1506. Prästen Hans Jacobi i Söderköping skrifver där till sin broder: »Jämväl sänder jag Eder *ludum resurrectionis*, som jag med största svårighet anskaffat; hade ej skolrektorn genom sin försorg låtit mig få den, hade det ej lyckats mig.» Det här afsedda uppståndelsedramat var sannolikt på latin, och förmodligen var det skolungdomen i Söderköping, som spelade detta drama.

Ännu ett skäl kan anföras för tillvaron af ett svenskt medeltidsdrama. I ordinantian af 1575 förbjudes att i skådespelen införa »the helige Trefäldigheetz personer», hvilken lättfärdighet »skal icke bliffua *här efter* tilstadt». Detta förbud är tydligen riktadt mot medeltidens mysterium.

Den enda resten af denna medeltidsdramatik är ett kort, troligen från latinet öfversatt stycke, De uno peccatore, qui promeruit gratiam. Innehållet är fullkomligt obetydligt. En syndare anropar Jungfru Marias bemedling, och genom denna erhåller han förlåtelse af Kristus. Ehuru man ej äger någon absolut visshet därom, är det dock troligt, att detta lilla drama värligen upp-

förts. Stycket innehåller flere sceniska anvisningar och inledes af en prolog, i hvilken talaren bjuder tystnad:

Alt got folk j *hören* här til
mädan jak edher *seya* wil
jak hafwer eth ärende j fan thz *höra*
jak wil thz raskeliga fram föra
gudh giffwi them lön i himmerik
som *lydha* pa ok *höra* mik.

— — — — —
thy bidher jak idher j thetta rim
j standen al qwar ok gören cy stim.

De kursiverade orden synas mig tillräckligt visa, att författaren vänder sig till åhörare, ej till läsare.

Ett annat stycke, huru siälin oc kroppin thrätto, kan däremot ej räknas till vår dramatiska literatur. Det är, såsom Ljunggren anmärker, en från latinet öfversatt episk dikt, som ej ens har dialogform. Dessa s. k. »trätor» voro fordom synnerligen vanliga, och vi äga från vår medeltid åtskilliga latinska afskrifter af dylika, men äfven den dialogiska formen är detta intet bevis för, att de varit afsedda till något annat än uppbygglig eller underhållande läsning.

Begagnade källskrifter.

Svenskt Diplomatarium. Sthlm 1829—1865. — Svenska Riks-Archivets Pergaments bref (1350—1400). Sthlm 1866—1871. — Svenskt Diplomatarium från och med år 1401. Sthlm 1875 ff. — *Celse*, Apparatus ad Historiam Sveo-Gothicam. Holmiæ 1782. — *Porthan*, Ad Recensionem Bullarii Accessio. s. a. Aboe. — *Reuterdaahl*, Statuta synodalia. Lundæ 1841. — *Lagerbring*, Svea rikes historia. Sthlm 1769—1783. — Sveriges Historia [Del I utg. af *Montelius*, Sthlm 1877; Del II af *H. Hildebrand*, Sthlm 1877]. — *Joannis Vastovii* Vitis Aquilonia; emend. et notis illustr. Ericus Benzeli-
us. Ups. 1708. — *Reuterdaahl*, Svenska Kyrkans historia. Lund 1838—1866. — *Bring*, Samling af åtskilliga handlingar och påminnelser. 3 delar. [I s. a.; II 1754; III 1758.] (Särskildt uppsatsen: Om wetenskapernes förra öde i Sverige.) — *von Engeström*, *Jacob*, Uplifvadt minne af framfarna åldrars vittre landsmän (Vitt. Hist. och Ant. Handl. IV). — *Joannis Schefferi* Svecia literata (2. uppl). Hamburg 1698. — Dissertatio historica de statu rei literariæ in Svecia per tempora unionis calmariensis, moderante *Sven Lagerbring*. Londini Gothorum 1772. — *Hylander*, Dissertatio de Literarum in Svecia Studiis seculo XV. Lund 1818. — *Fant*, Dissertatio de statu rei literariæ in Svecia sub moderamine Stenonis Sture senioris. Ups. 1793. — *von Stiernman*, Tal om de lärda Vettenskapers tilstånd i Svearike under Hedendoms och Påfve-
döms tiden. Sthlm [1758]. Med följdskrifter af *Ihre*, *Ekholm* och *Strand* (?). — *Hammar-sköld*, Svenska Vitterheten. 2. uppl. utg. af P. A. Sondén. Sthlm 1833. [För äldre skrifter i svensk litteraturhistoria se inledningen.] — *Wieselgren*, *P.* Sveriges Sköna Literatur. Del I (3. uppl.), Göteborg 1866; Del II, Lund 1834. — *G. Paris*, [Anmälan af] Samlingar utg. af Sv. Fornskr. sällsk. (Revue critique 1869). — [*Söd*][*ervall*], Svenskt fornspåk och fornsvensk literatur (Svensk Tidskr. 1873). — *Rosenberg*, Nord-

boernes Aandsliv. II. Kbh 1880. — *Löfstedt*, Sveriges Skolor före 1571 (Nisbethska Flickskolan i Upsala. Redogörelse för läsåret 1875—1876). — *Hollander*, Svenska undervisningsväsendets historia. Ups. 1884. (Rec. af *Ho. Hd.* och författarens genmäle i Hist. Tidskr. V.) — *Hammerich, Martin*, Nordens Universiteter i Fortid og Fremtid (Nord. Universitets-Tidskr. VI. Kbh 1861). — *Daat*, Matrikler over Nordiske Studerende ved fremmede Universiteter. Christiania 1885 ff. — *Annerstedt*, Upsala Universitets Historia. Del I. Sthlm 1877 (Rec. Hist. Bibl. IV af —rst—). — *Aurivillius*, De bibliothecis medii ævi in Sviogothia. Ups. 1782. — *Bartsch*, Altschwedische Schreiberverse (Germania XVII).

Nyrop, Den Oldfranske Heltedigtning. Kbh 1883. [Med bibliografi öfver hithörande literatur.] — Herr Ivan Lejonriddaren utg. af Stephens. Sthlm 1849 (S. F. S. S.). [Med bibliografi öfver äldre hithörande literatur.] — Hertig Fredrik utg. af Ahlstrand. Sthlm 1853 (S. F. S. S.). — Flores och Blanzeflor utg. af G. E. Klemming. Sthlm 1844 (S. F. S. S.). [Med bibliografi öfver äldre hithörande literatur.] — *Storm*, Om Eufemiaviserne (Nord. Tidskr. for Fil. og Ped. N. R. I). — Romantisk Digtning fra Middelalderen utg. af C. J. Brandt. Kbh 1869. — *Goete*, Studier rörande Sveriges romantiska medeltidsdiktning. Ups. 1875. — Saga af Flóres ok Blankiflur ved B. Snorra-son (Annal. for nord. Oldk. 1850). — Riddarasögur herausgegeben. von Kölbing. Leipzig 1872. — *Klockhoff*, Studier öfver Eufemiavisorna (Ups. Univ. Årsskr. 1881. Rec. af *Schröder* i Gött. Geleh. Anz. 1882). — *Hartung*, Die byzantinische Novelle (Herrigs Archiv L.). — *Herzog*, Die beiden Sagenkreise von Flore und Blanscheflur (Germania XXIX).

Konung Alexander utg. af G. E. Klemming. Sthlm 1862 (S. F. S. S.). — *Zacher*, Psevdocallisthenes. Halle 1867. [Jämf. *Rodhe*, Der griechische Roman p. 184—190. Leipzig 1876.] — *Künzel*, Zwei Recensionen der Vita Alexandri Magni (Progr. des Berl. Gymnas. zum grauen Kloster. 1884). — Fabula Alexandri Magni Svecana ed. Rietz. Lundæ 1850. [Sedermers utg. af Klemming i Själens Tröst.] — Julii Valerii Epitome zum ersten mal herausgegeben. von Julius Zacher. Halle 1867.

Fabula Caroli Magni succana; præs. Bring. Lundæ 1847. — Karla Magnus Saga ok kappa hans, utg. ved C. R. Unger. Christiania 1860. — *Storm*, Sagnkredsene om Karl den store og Didrik af Bern. Kristiania 1874.

Om Didrik af Bern se bibliografien s. 70. — Fabula Theoderici Veronensis svecica. Ups. 1833. — Namnlös och Valentin, utg. af G. E. Klemming. Sthlm 1846 (S. F. S. S.). — Valentin und Namelos nebst Einleitung etc. von W. Seelmann (Niederdeutsche Denkmäler IV). — Riddar Paris och Jungfru Vienna (Dikter och Rim. S. F. S. S. Jämf. *Græsc.* Lehrbuch einer allgem. Literärgesch. B. II, A. III s. 389 och *Warton*, ed. Furnivall II, 146). — Aff Amelio oc Amico, utg. af G. E. Klemming (i Själens Tröst. S. F. S. S.). — *Kölbing*, Zur Überlieferung der Sage von Amicus und Amelius (Paul-Braunes Beiträge IV).

Voigt, Fr., Leben und Dichten der deut. Spielleute im Mittelalter. Halle 1876. — Svenska Medeltids Dikter och Rim, utg. af G. E. Klemming. Sthlm 1881—1882 (S. F. S. S.). — *Säve*, Eriksvisan. Sthlm 1849. — Sveriges Historiska och Politiska Visor, utg. af Hyllén-Cavallius och Stephens. Örebro 1853. — *Hildebrand, B. E.*, Floda kyrka i Södermanland (Vitt. Hist. och Ant. Handl. XXVI). — Se för öfrigt folkvise-bibliografien s. 71.

Scriptores rerum sveciarum. Tom. I ed. Fant. Ups. 1818; Tom. II ed. Geijer et Schröder. Ups. 1828; Tom. III ed. Annerstedt. Ups. 1871—1876. — *Schäfer*, Dänische Chroniken. Hannover 1872. — Historia Sancti Olavi (Dikter och Rim. S. F. S. S. Jämf. *Storm* i Archiv for Nord. Fil. I). — Svenska Medeltidens Rimkrönikor, utg. af G. E. Klemming. Sthlm 1865—1868 (S. F. S. S.). — *von der Ropp*, Zur Deutsch-Skandinavischen Geschichte des XV Jahrhunderts. Leipzig 1876. — Om konung Albrekt (Dikter och Rim. S. F. S. S.). — Sveriges krönika (vanl. kallad den prosaiska), utg. af G. E. Klemming. (Småstycken. Sthlm 1868—1881. S. F. S. S.). — *Munch, P. A.*, Om Kilderne til Sveriges Historie i den førchristelige Tid (Saml. Afhandl. II.

Christiania 1874). — Om ett gyllene år (Dikter och Rim. S. F. S. S.) — En hittills okänd svensk krönikeskald från medeltiden (Hist. Bibl. V). — Linköpings biskopskrönika (Dikter och Rim. S. F. S. S. och Scriptores III). — Skara biskopskrönika (Dikter och Rim. S. F. S. S. och Scriptores III). — Chronica Erici Olai (Scriptores II. Jämf. Art. Ericus Olai i Biogr. Lex.). — Joh. Magnus, Historia metropolitana (Scriptores III). — *Klemming*, Johannes Magni Metropolis. (Ur en antecknares samlingar. Ups. 1880—1882). — *Hildebrand, H.*, Olaus Magni och hans historia (Hist. Tidskr. IV). — Jämf. för öfrigt *Warmholtz*, Bibliotheca Historica Sveo-Gothicæ. Sthlm o. Ups. 1782—1817.

Klemming, Ett fragment af Konunga-Styrelsen (Småstycken. S. F. S. S.). — Um Styrlsi Kununga ok Höfpinga, utg. af Geete. Sthlm 1878. (Anm. i Hist. Bibl. V). — *Södervall*, Studier öfver Konungastyrelsen (Lunds Univ. Årsskr. XV. Anm. af *Stjernström* i Nord. Tidskr. 1880). — Peder Månssons Stridskonst och Stridslag, utg. af Hylltén-Cavallius. Sthlm 1845 (S. F. S. S.). — *Klemming*, Peder Månssons anteckningsbok 1514—1522 (Ur en antecknares samlingar). — *Eichhorn*, Politiska betraktelser från Sveriges medeltid (Framtiden 1870 och Svenska Studier, Ny samling. Sthlm 1872). — *Schück*, Barnaboken (Samlaren VI). — Monumenta, ed. Benzellius. Ups. 1709. (Innehåller bl. a.: Nicolai Ragvaldi Oratio och Conradi Rogge Oratio. Jämf. Art. Rogge i Biogr. Lex. N. F.). — Oratio Hemmingi Gadd contra danos (Scriptores III). — *Styff*, Bidrag till Skandinavien Historia V. Sthlm 1884. (Jämf. Art. Gadd Biogr. Lex. N. F.). En nunnas bref till sin aldrakäraste hjertans vän etc. (De la Gardiska Archivet II 112—120).

Corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui, utg. af Schlyter. Lund 1827—1877. — *Schlyter*, Juridiska afhandlingar II. Lund 1879. — *Olivcrona*, Föreläsningar i Sveriges yttre rättshistoria. (Öfvertryck). — *Klemming*, Uppllysningar och anmärkningar om . . . Söderköpings-Rätten (Vitt. Hist. och Ant. Handl. XXV). — *Hjärne, H.*, Om förhållandet mellan landslagens båda redaktioner (Ups. Univ. Årsskr. 1884. Krit. af *K. H. Karlsson* i Hist. Tidskr. IV). — Magnus Erikssons [och] Eriks af Pommern Gårdsrätt, utg. af Klemming (Småstycken, S. F. S. S.). — *Maurer*, Zum alten schwed. Hofrechte (Germania XXIV). — Skråordningar och Gillestadgar, utg. af Klemming (Småstycken, S. F. S. S.). — Skråordningar, utg. af Klemming. Sthlm 1856 (S. F. S. S.).

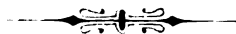
Acta Sanctorum Junii T. IV. Venetiis 1743. — *Rénan*, La bienheureuse Christine de Stommeln (Hist. lit. de la France XXVIII). — *Quétif-Echard*, Scriptores ordinis prædicatorum I. Lutetiæ Par. 1719. — Svenska Medeltidens Bibelarbeten, utg. af Klemming. Sthlm 1848—1853. (S. F. S. S.). — *Hammerich, Fr.*, En Skolastiker og en Bibelteolog. Kbh 1865. (Jämf. Art. Mathias i Biogr. Lex. N. F.). — För Birgittalitteraturen se *Klemming*, Birgittaliteratur (Kongl. Bibliotekets Handl. VI). — Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne, utg. af Klemming. Sthlm 1860. (S. F. S. S.). — De quindecim signis (Herr Ivan Lejonriddaren, S. F. S. S.). — *Nölle*, Die legende von den fünfzehn Zeichen (Paul-Braunes Beiträge VI). — *Reuterdahl*, Om de första försöken att bearbeta bibeln på svenska (Vitt., Hist. och Ant. Handl. XVIII). — Lucidarius ved Brandt. Kbh 1879 (Nord. Lit. Samfund). — Om Klosterlefverne, utg. af Dahlgren (Läsning för Klosterfolk. Sthlm 1875. S. F. S. S.). — Själens kloster, utg. af Dahlgren (Läsning f. Klosterfolk. S. F. S. S. Jämf. *Schück* i Samlaren VI). — Gvidonis siels opinbarlse, utg. af Dahlgren (Läsn. f. Klosterfolk. Jämf. Art. Budde i Biogr. Lex. N. F.). — Apostla Gerningar, utg. af Klemming (Klosterläsning, S. F. S. S. Sthlm 1877, 1878). — Nicodemi Evangelium, utg. af Klemming (Klosterläsning, S. F. S. S.). — Ars Moriendi (S. F. S. S.; om Ericus Nicolai jämf. Biogr. Lex. N. F. och *Annerstedt*, Ups. Univ. Hist.). — *Schück*, Ars Moriendi (Samlaren VI). — Gersons bok om djefvulens frestelse (S. F. S. S.). — H. Susos Gudeligas snilles väckare, utg. af R. Bergström. Sthlm 1868—1870 (S. F. S. S.). — *Klemming*, Två äldsta svenska hexametrar (Ur en ant. saml.). — Helige Bernhards skrifter utg. af H. Wieselgren. Sthlm 1866 (S. F. S. S.).

Svenska Medeltids-Postillor, utg. af Klemming. Sthlm 1879—1880 (S. F. S. S.). — Svensk Järteckens-Postilla, utg. af Rietz. Lund 1850. — Dansk klosterläsning, I, udg. ved Brandt. Kbhv 1858—1865. — *Lindblom*, Om svenska predikosättet (Vitt., Hist. och Ant. Handl. VIII). — *Skarstedt*, Predikoverksamhetens Historia. Lund 1879. — *Crucl*, Geschichte der deutschen Predigt im Mittelalter. Detmold 1879 (Rec. Anzeiger f. Deut. Alter. VII). — *Lecoy de la Marche*, La chaire française au moyen âge. Paris 1868. (Jämf. *Le Clerc*, Hist. lit. de la France au Quatorzième siècle. Paris 1865, I 385—418 och *Aubertin*, Hist. de la langue et de la lit. françaises au moyen âge, II, Paris 1880). — *Crane*, Mediæval Sermon Books and Stories (Proceedings of the american philosophical society vol. XXI). — *Paris, G.*, Les contes orientaux dans la littérature française du moyen âge. Paris 1875. — Sjärens Tröst, utg. af Klemming. Sthlm 1871—1873 (S. F. S. S. Jämf. Hauptsächlich Zeitschr. XI 339, XII 374). — *Kressner*, Über die Thierbücher des Mittelalters (Herrigs Archiv LV). — Järteckensbok, utg. af Klemming (Klosterläsning. S. F. S. S.). — Dyalogus Creaturarum moralizatus, Fotolitografiskt omtryck. Sthlm 1885. (Jämf. *Klemming* i Samlaren V). — Disciplina clericalis, herausgegeb. von F. W. V. Schmidt. Berlin 1827. — Gesta romanorum, ed. Oesterley. Berlin 1872. — Pantschatantra, aus dem Sanskrit übersetzt, mit Einl. und Anm. von Benfey. Leipzig 1859. — Schacktafvels lek, utg. af Klemming (Dikter och Rim. S. F. S. S.).

Barlaams ok Josaphats saga, udg. ved Keyser og Unger. Christ. 1851. — *Schück*, Öfversättaren af Barlaam och Josaphat (Samlaren VI). — *Liebrecht*, Die Quellen des Barlaam und Josaphat (Eberts Jahrbücher II). — *Storm*, Om tidsförholdet mellem Kongespejlet og Stjörn samt Barlaams saga (Archiv f. nord. Fil. III). — Vitæ Patrum utg. af Klemming (Klosterläsning. S. F. S. S.). — Vita S. Brynolphi svetice. Præs. Joh. Henr. Schröder. Ups. 1836 (Jämf. Skand. Handl. IX). — *Klemming*, Vita beati Brynolphi (Ur en anteckn. saml.). — *Klemming*, Vita S. Catharinæ 1483 (Ur en anteckn. saml.). — Catharina och Brynolpus äro trykta i Scriptores III). — Translatio S. Catharinæ, disp. Joh. Henr. Schröder. Ups. 1832—1833. — Ett fornsvenskt legendarium, utg. af Stephens. [Del. III utg. af Dahlgren]. Sthlm 1847—1874. (S. F. S. S. Jämf. *Schück* i Samlaren V: Författarskapet till legendariet i Codex Bildstenianus). — Twndalus, utg. af Dahlgren (Läsning för Klosterfolk. S. F. S. S.). — För legender se för öfrigt Klosterläsning (S. F. S. S.); Bonaventura (S. F. S. S.); Patriks-sagan utg. af Stephens. Sthlm 1844 (S. F. S. S.); Scriptores svecici medii ævi cultum culturamque respicientes, ed. Rietz. Lundæ 1843—1844; Scriptores rerum svecicarum II, III.

Latinska sånger fordöm använda i Svenska kyrkor, kloster och skolor, utg. af Klemming. Holmiæ 1885. — *Schröder*, De Poesi Sacra Latina Medii Ævi in Svecia. Ups. 1833. — *Knös*, Historiola Poetarum Vestrogothiæ Latinorum. Ups. 1786—1796. — Piæ Cantiones typis commissæ opera Theodorici Petri Nylandensis. Gryphisualldiæ s. a. [företalet dateradt Rostochij 1582]. — *Djurklou, G.*, Skolsånger och skolstryk i forna dagar (Nu I). — Marias klagan vid korset, utg. af Klemming (Småstycken. S. F. S. S.). — Den svenska Tideboken utg. af Klemming. Sthlm 1854. — *Beckman*, Den nya Svenska Psalmboken. Sthlm 1845 ff. — *Högmarck*, Psalmopoeographia. Sthlm 1736. — Jämf. Dikter och Rim (S. F. S. S.) och Art. Bryniolf Algotsson i Biogr. Lex. N. F.

Aff abotum allum skemptan myklä. (Ur en anteckn. saml.). — En syndares omvändelse, utg. af Klemming (Dikter och Rim. S. F. S. S.). — Julens och Fastans Träta (Dikter och Rim. S. F. S. S.). — Kroppens och Sjärens Träta (Dikter och Rim. S. F. S. S.). — *Ljunggren*, Svenska Dramat. Lund 1864. — *Rydqvist*, Nordens äldsta Skådespel (Skandia V, omarbetadt från Vitt., Hist. och Ant. Handl. XIX). — *Sjilfverstolpe*, Mysterium resurrectionis (Samlaren V).

III.

Humanism och reformation.

Inledning. Reformationen i Sverige. Bibelöversättningar. Teologiska författare.
Predikan. Psalmer. Världslig dikt. Politiska och historiska skrifter. Juridik.
Renessancebildning. Skolor och universitet. Drama. Filosofisk
litteratur. Humanistisk poesi och poetik.

edan under 1200-talet märkas i Italien de första böljeslagen af den mäktiga andliga strömning, man kallat renässancen. Denna »pånyttfödelse» var icke blott en återgång till antiken; att inskränka dess betydelse därhän, vore att missförstå hela rörelsens karaktär. Men man vände sig med svärmisk kärlek till den antika skönhetsvärlden, därför att man där återfann samma fria, obundna sensua-

Den italienska
renässancen.

lism, som på nytt genomströmmade mänskligheten, och det var denna frändskap i uppfattningen, som framkallade antikstudierna, ej tvärtom.

Renässancen är därför icke endast antikens, utan människoandens pånyttfödelse, och dess betydelse ligger icke blott i de klassiska studiernas återupplifvande, utan framför allt i individualitetens framträdande. Man behöfver blott betrakta de från renässancens dagar ännu föga förändrade italienska städerna. Hvilken skarpt utpräglad karaktär äger ej hvar och en? Och den italienska renässancens historia — hvilken rikedom på allsidigt och olikartadt utvecklade personligheter träder oss ej här tillmötes? Med hänsynslöshet bryter man alla de band, som under medeltiden

hindrat individens fria utveckling, och ej blott fördomarna utan äfven de sedliga lagarna få vika för människoandens fordran på fullkomlig och obegränsad frihet. Adelsmannen, i Italien föga skild från den borgerliga krämaren, stöder sig mindre på bördens än på den personliga duglighetens adelsbref; furstarna, ofta illegitima, veta att de blott hafva sin slughet och sitt mod att lita till i striden mot undersåtarnas frihetsbegär; deras uppfattning af lifvet är nykter, praktisk och utan en fläkt af ridderlig romantik. Men om italienaren ej hängaf sig åt medeltidens svärmerier, omfattade han med desto lifligare kärlek den värld, i hvilken han lefde och hade sin varelse. Italiens ärorika forntid, dess literatur och dess konst, studerades med ifver; naturen och själslifvet tvingades att för forskaren afslöja sina hemligheter; endast af begär efter ett ökad vetande företog man djärfva upptäcksresor; med stora kostnader grundade man samlingar af fornsaker, naturalier, sällsynta djur och växter. Men denna rikt utvecklade känsla för jordelivets betydelse motsvarades ej af en lika rik känsla för det eviga. Renässancemannen var ett barn af denna världen, och ett något därbakom erkände han ej. Hans fordran på individuell frihet utvecklades på det moraliska området till fullständig egoism; blott det som tjänade hans egen sinliga personlighet hade för honom någon betydelse, och begreppen godt och öndt existerade strängt taget ej på denna ståndpunkt. I de flesta fall var han äfven religiöst indifferent. Under medeltiden hade religionen varit en kyrkans angelägenhet, icke en individens. Kyrkan förrättade gudstjänsten, hon uppsände sina böner för den syndfulla mänskligheten, hon utdelade syndaförlåtelse och fördömelse, och å församlingens vägnar mottog presten själf nådemedlen; den enskilde hade fullkomligt fått träda i bakgrunden. Här kunde således renässancens kraftiga individualism hafva haft ett tillfälle att ingripa, men den italienske humanisten var alldeles för sensuell, att detta skulle intressera honom. Officielt erkände han kyrkan, men endast för att i verkligheten desto mera emancipera sig från hennes inflytande.

Humanismen norr
om alperna.

Strängt taget är renässancen endast en italiensk företeelse. De egendomliga sociala och politiska betingelser, hvilka i Italien framkallade och underhöllo denna rörelse, saknades norr om alperna. Väl märka vi mot slutet af 1400-talet en återvärkan i Tyskland, England och Frankrike af denna ursprungligen italienska rörelse, men i dessa land fick humanismen* ett väsentligen olika

* Med humanism menas renässancen, för så vidt den är riktad på de klassiska studiernas återupplifvande.

skaplygne mot i södern. I Italien kunde försöket att återupplifva antiken betraktas såsom ett i viss mån nationellt företag. Det var sin egen forntid italienaren ånyo ville frambesvärja ur grafven, under det att den tyske humanisten snarare lösgjorde sig från alla nationella förutsättningar; hans ideal blef ett utländskt, och han blef också en långt mera utpräglad kosmopolit än italienaren. Ej nog att han såsom t. ex. Conrad Celtes utan att någonstädes äga fast hemvist drog från stad till stad att hålla sina föreläsningar, han kunde äfven såsom t. ex. Erasmus vara i saknad af hvarje fosterland. Var Erasmus holländare, engelsman eller tysk? På denna fråga kan literaturhistorien knapt lemna något annat svar, än att han var *född* i Holland, men om hans nationalitet i öfrigt gifva hans skrifter intet vitnesbörd. I själfva verket tillhörde humanisten en kosmopolitisk lärdomsrepublik, hvars område var öfveralt, där klassiska studier blomstrade och — tilläggom det — där furstliga gåfvor utdelades. Likväl må man ej underskatta fördelarna af denna kosmopolitism. Då reformationen sedermera sprängde det kyrkliga föreningsband, som under medeltiden sammanlänkat Europas skilda stater, ägde man i dessa lärda studier en ny enhet för den europeiska kulturen; då latinet sedermera upphörde att vara kyrkans språk, fortfor det likväl tack vare humanismen att utgöra ett allmänt, internationellt meddelelsemedel, genom hvilket bildningens frukter spriddes från folk till folk. Ej håller må man förringa betydelsen af den latinska litteratur, som humanismen framkallade. Ofta hvilat det väl öfver dessa alster en fläkt af handtvärksmässighet och förkonstling, men ej sällan äga de hithörande skrifterna en friskhet och framför alt en elegans, till hvilken den på modernmålet affattade litteraturen ej erbjuder några motsvarigheter. Författare såsom Erasmus och Ulrich von Hutten skola i kvickhet och dräpande, satirisk kraft städse stå bland världslitteraturens yppersta skriftställare.

Om humanismen norr om alperna saknade en god del af den hänsynslösa individualism som karakteriserade den italienska rörelsen, ägde den å den andra sidan en större ädelhet och en renare uppfattning af människans moraliska förpliktelser. Med både kvickhet och talang ifrade Erasmus och hans vänner för de flesta humanitära och filantropiska idéer. De uppträdde med ädel värme mot kriget, de fördömde jakten såsom ett grymt och barbariskt nöje, de yrkade på mildare straffbestämmelser, de togo de fattigas och betryktas parti, fordrade billig tull på de viktigaste lifsmedlen o. s. v. Men det som skarpast skiljer dessa tyska och engelska humanister från deras italienska meningsfränder, är det lif-

liga religiösa intresse, de lägga i dagen. Italienaren, hvilkens allsidiga kunskapsbegär sträkte sig till snart sagdt hvarje art af mänsklig värksamhet, hade egnat föga uppmärksamhet åt bibelkritiken. Laurentius Valla, den ende italienska humanist, som vårdat sig härom, stod ensam och utan efterföljare. Det var Reuchlin och Erasmus, som skulle upptaga hans fälda mantel.

Bibelstudier.

Under medeltiden kände man bibeln blott i kyrkofadern Hieronymus' latinska öfversättning, den s. k. *versio vulgata*, och för de flesta teologer var det troligen ett okänt faktum, att det existerade en urskrift på andra språk. *Versio vulgata* kommenterades och utlades, men ingen föll på den tanken, att såsom korrektiv mot möjliga misstolkningar använda originalets egna ord. De öfversättningar, som värkställes (i Tyskland ej mindre än femton före Luther) voro alla från samma något grumliga källa.

Erasmus' och Reuchlins betydelse är, att de först af alla vågat att på den heliga skrift använda den världsliga filologiens metod. De återgingo till det hebräiska och grekiska originalet och tolkade bibeln såsom hvarje annan klassisk handskrift. »Jag dömer ej om meningen såsom teolog — skrifver Reuchlin — utan om orden såsom grammatiker», och Erasmus tvekade ej att uttala den fullkomligt filologiska anmärkningen, att apostlarna yttrat sig på en ganska underhaltig grekiska. Endast den vetenskapliga sanningen var deras mål, och det låg intet tomt skryt i Reuchlins sköna ord: »den helige Hieronymus ärar jag såsom en ängel, Lira vördar jag såsom en mästare, men sanningen tillbeder jag såsom Gud.»

Ett bland de viktigaste arbeten inom den mänskliga odlingens historia är därför Erasmus' upplaga af det nya testamentet, tryckt i Basel 1516. Med ledning af tio olika handskrifter utgaf han en så pass noggrann grekisk text, som det på vetenskapens dåvarande ståndpunkt torde hafva varit möjligt, och till denna fogade han en latinsk öfversättning, hvilken i flera väsentliga punkter afvek från den af kyrkan antagna *versio vulgata*. I noterna till denna upplaga inströdde han dessutom de hänsynslösaste angrepp på påfve-makten, helgondyrkan o. s. v. samt tvekade ej att uttala åtskilliga närgångna anmärkningar rörande flera af den kristna lärans viktigare grundsatser. Ehuru tvifvelsutän besjälad af ett varmt religiöst intresse, afsåg Erasmus härmed intet annat än att framkalla en vetenskaplig bibelkritik, och han var alldeles för mycket lärdomsaristokrat för att beräkna de praktiska följderna af ett dylikt företag. Men föga mer än ett år efter hans bibelupplaga anslog Luther på kyrkoporten i Wittenberg de beryktade tesar, från

hvilka man plägar datera reformationens början. Erasmus' arbete blef gnistan, som kom krutdurken att springa.

Reformationen var i flere fall ett barn af humanismen. Dess utgångspunkt är endast en konsekvent tillämpning på det religiösa lifvet af humanismens stora grundsanning: individens rätt. Genom reformationen trädde människan på nytt i ett personligt förhållande till sin Gud; saligheten blef ej längre en sak, som så att säga togs på entreprenad af kyrkan, utan blef i djupaste mening en individens angelägenhet. Äfven en annan af humanismens stora grundsanningar förstod reformationen att fasthålla. Den negativa rationalism, som genomgått medeltiden och hvarigenom hela den jordiska tillvaron hade tett sig såsom oren och fientlig, hade fallit för humanismens glada, om antiken erinrande sensualism. Luther stälde sig väl ej på samma materialistiska ståndpunkt, som de italienska renässancemännen, men människans jordelif ägde för honom intet fruktansvärdt eller orent. I stället sökte han att adla sinligheten och att genomtränga hvarje jordisk sysselsättning med en fläkt af det eviga. Arbetet, hvilket för medeltidens dådlösa kvietism hade tett sig såsom ett affall från det kontemplativa lifvet i Gud, blef ånyo en mänsklighetens välsignelse och en gudstjänst. Kvinnan, hvilken stått såsom en representant för syndens lockelser, restes åter upp ur sitt förnedringstillstånd och sattes mannen till en hjälp och ett medel till ett sant kristligt lif. I likhet med humanismen bröt han slutligen med skolastikens ofruktbare begreppsjonglerier och fasthöll den lefvande och personliga uppfattningen af skriftens ord.

Reformationens
förhållande till
humanismen.

Men i andra och mycket väsentliga afseenden kom reformation och humanism att stå såsom hvarandras motsatser. Luther bröt väl med medeltidens auktoritetstro; han förkastade de »store mästarnas» och kyrkofädernas vitnesgillhet, men han kände intet behof att till samma utsträckning som humanismen frigöra sig från alla förutsättningar: Män såsom Erasmus och Reuchlin hade ej erkänt någon gräns för den mänskliga forskningen. Reformatorerna stannade däremot inför skriftens ord; där voro de råmärken, hvilka de hvarken vågade eller ville öfverskrida. Luther ville vara kristen och i främsta rummet kristen. Den vetenskapliga sanningen ägde för honom betydelse, endast för så vidt hon tjänade att bestyrka protestantismens läror. Ur rent formell synpunkt kan man t. o. m. påstå, att Luther stälde sig på en mera reaktionär ståndpunkt än katolicismen själf. Genom påfliga bullor och kyrkomöten hade kristendomen förändrats, ehuru visserligen i förvänd riktning, men protestantismen beröfvade sig redan från

början möjligheten af en *utveckling*. Den bands oryggligt fast vid bibeln och de äldsta symbola; hvarje förändring af denna bekän-nelse måste betraktas såsom ett affall, och det mänskliga förnuftet fjättrades en gång för alla af det skrifna ordet. Bokstafven seg-rade öfver personligheten.

Äfven i ett annat fall bildade reformationen en motsats till humanismen. Genom att återgå till antiken, upptaga dess uttrycks-sätt och åskådningar hade renässancen erhållit en utprägladt hed-nisk karaktär, hvilken ej kunde utplånas ens hos en man som Erasmus. Hos humanisten blef religionen aldrig något absolut bestämmande för hela lifvet, något som i hvarje fiber genom-trängde människan. Äfven för den mest religiöse var bibeln blott ett kunskapsområde vid sidan af andra. För reformationen där-emot var kristendomen alt. Luther intresserade sig föga för den antika skönheten, och dess hedniska karaktär stötte honom snarare tillbaka. För honom var, såsom en biograf påpekat, kristendomen både sanning och skönhet — och sanning och skönhet nog. Här-med sammanhänger en annan skiljaktighet. Reformationens syfte var ett reelt, att visa människan vägen till ett rätt barnskap hos Gud; humanismens mål var däremot öfvervägande formelt, ett för-sök att med den antika skönheten prägla språket och det yttre uppträdandet. Humanismen var en aristokratisk rörelse. Den vände sig till ett lärdt fåtal, den upptog de flesta kulturfrågor till diskussion, men dess hjärta slog ej för dessa tusenden, hvilka trängtade efter en annan själaspis, än den kyrkan kunnat erbjuda. Reformationen var däremot i högsta mening en folklig rörelse. Den vände sig *till* folket, och den skulle utföras *genom* folket. Ingen har också utfövat en mera vidtomfattande och sant populär skriftställarvärksamhet än Luther, och ingen har varmare än han känt den djupa betydelsen af ett dylikt kall. »För mina tyskar är jag född; dem vill jag tjäna», är hans lika sköna som sanna själfbekännelse.

Den mest påtagliga sidan af humanismens aristokratiska ten-dens ligger i dess språk. Det var det klassiska, eleganta latinet, begripligt endast för ett lärdt fåtal. Reformationen, som måste vända sig till det egentliga folket, tvingades också att använda dess eget språk. Luther och hans meningsfränder afsågo ej att uppkasta några lärda diskussionsämnen, deras skrifter rörde en och hvar, och de måste därför tala ett för alla fattbart tungo-mål. Hutten, hvilken i sina humanistiska skrifter begagnat la-tinet, nödgades också bortkasta det, då han sällat sig till refor-matorernas led:

Latein ich vor geschrieben hab,
 Das war eim jedem nit bekant;
 Jetzt schreib ich an das Vaterland,
 Teutsch Nation in ihrer Sprach,
 Zu bringen diesen Dingen Rach.

Dessa voro de tvänne delvis motsatta riktningar, hvilka under förra delen af femtonhundratalet genomträngde den europeiska bildningen. Af flera anledningar segrade reformationen ej fullständigt öfver humanismen, utan båda riktningarna fortforo att oförmedlade fortleva vid hvar andras sida. Äfven hos samma personer märka vi denna dubbelhet: lärdomsaristokratien vid sidan af folkligheten, det klassiska idealet bredvid det nationella, svärmeriet för humanismens formella syften vid sidan af reformationens reella uppgifter. Först med Stiernhielm nå i vårt land dessa stridiga element en om också ofullständig försoning, och därmed inträder äfven den svenska vitterheten i ett nytt skede.

.

De orsaker, hvilka i Sverge medförde den katolska kyrkans fall, voro blott till en ringa del af religiös art. Det sedefördärf, hvilket i Rom frodades kring en Alexander VI:s tron, var knapt ryktesvis känt af det svenska folket, och ej ens aflatshandeln synes hafva framkallat någon egentlig ovilja. Vål lemnade presterskapet och munkarna i moraliskt afseende åtskilligt öfrigt att önska, men deras fel voro sådana, hvilka följde med tidens anda, och de förefalla ej hafva väckt anstöt. Jämför man medeltidens katolska presterskap med det älsta protestantiska, kan man näppeligen tillmåta det senare någon sedlig öfvervikt, och de hätska beskyllningar, som under reformationsperioden framkastades mot klosterinnevånarnas osedliga lefverne, smaka alt för mycket af tendenslögner för att numera förtjäna tilltro. Vällefnaden inom klostermurarna var väl ej håller af den art, att den kunde alstra folkets ovilja. Själfva institutionerna voro ofta — om än icke alltid — rikt försedda, men för dessa inkomster underhöllos sjukhus, skolor, en praktfull gudstjänst o. s. v. Det som kom klosterinnevånarna själfva till godo var troligen ej mycket. Ett exempel kan anföras. Under den tid Olavus Petri var Stockholms stads sekreterare, visiterades dominikanerklostret därstädes, hvarvid det befanns, att

Reformationens
 orsaker i Sverge.

klostret ägde kött och fisk för en månad, men hvarken bröd, malt eller mjöl. Öl fanns blott för högst tre veckor, och af reda penningar ej mer än en mark. I anledning häraf upplöstes klostret, och konungen lade sig till med klenoderna. Men ingen — ej ens de själfva — tyckes förutsätta såsom en möjlighet, att dessa dyrbarheter kunnat användas till munkarnas eget bästa. Deras okunighet torde ej håller hafva varit så stor, som den tedde sig inför en man med konung Gustafs ensidigt praktiska intressen. I jämförelse med det södra Europas humanister eller med en Olavus Petri stodo munkarna visserligen långt tillbaka, men vid Gustafs uppstigande på tronen voro de likväl bildningens enda representer i vårt land, och aldraminst var Gustaf den rätte mannen att uppträda såsom åklagare; under hans regering gick undervisningsväsendet snarare tillbaka än framåt, trots det att konungen förfogade öfver minst lika stora inkomster som den katolska kyrkan. Ej håller kan den nya lärans företrädare framför den gamla sägas hafva haft något afgörande inflytande på religionsförändringen. Hos oss liksom i Tyskland omfattades protestantismen hufvudsakligen af stadsbefolkningarna, men i Sverge voro dessa fåtaliga — 1524 ägde Stockholm endast 770 skattskyldiga borgare —, och i följd häraf kunde deras mening ej hafva samma betydelse som i ett land, uppfyllt af rika och mäktiga riksstäder. Landtbefolkningen med dess konservativa skaplynne höll hårdnackadt fast vid den fäderneärfda läran, och de talrika bondeupproren under Gustafs regering sprungit till en stor del ur böndernas ovilja mot de religiösa förändringarna. De älskade sina munkar och sina prester, de lyssnade med vördnad till den för dem obegripliga latinska gudstjänsten, och de gáfvo med nöje sin skärf åt kyrkans tjänare.

Då Gustaf Eriksson uppsteg på Sverges tron, bar likväl den katolska kyrkan redan dödsmärket på sin panna. Under kampen för det nationella oberoendet hade hierarkiens främste män stått att finna bland fosterlandsfiendernas led, och ännu efter Stockholms blodbad var ärkebiskopen det danska partiets erkände chef. Den politik, påfvemakten förde, var ej håller egnad att stärka en redan fallfärdig byggnad. I stället att själf öfvertaga ledningen af den nationella rörelsen, var den romerska kurian nog oklok att vilja påtvinga landet en ärkebiskop, vid hvilkens händer ännu klibbade svenskt blod; skarastiftet anvisades åt en italienare, och trots rikets utblottade tillstånd vägrades befrielse från annaterna. Denna politik förefaller än oklokare, när man betänker, att reformationen redan börjat i det mellanliggande Tyskland, och att påfvens

makt öfver Sverige således alls icke var lika omedelbar som under medeltiden. Den svenska kyrkan var ej heller i stånd att uthärda några anfall. Den påflike legaten Johannes Magnus var en lek-boll i konungens händer, de nyvalde biskoparna hade endast konungens nåd att tacka för sin ställning samt tyckas dessutom hafva saknat politisk kraft. Alt hvilade på Hans Brask, men den myndige linköpingsbiskopen stod ensam — utan att omgifvas af en handlingskraftig skara munkar, hvilka vid behof kunnat elda folkets katolska nit, eller af en slagfärdig hjälptrupp af skolastiska teologer, hvilka med ströskrifter och disputationer kunnat gen-drifva de nya kätterierna. Det hvilar en dödstrött dåsighet öfver vår katolska kyrkas sista dagar. Då tillfälle erbjudes att genom en renlärig bibelöfversättning rädda katolicismens sjunkande skepp, låta kyrkans prelater detta tillfälle gå sig ur händerna. Papismen faller därför nästan utan strid, och fyra dagars riksdagsträta är nog att jorda en halftusenårig civilisation i vårt land. Äfven en Hans Brask ägde ej det sedliga mod, hvilket fordras i en tid af religiösa meningsbrytningar. I stället att såsom en man kämpa och falla för sin öfvertygelse, väljer han utvägen att genom en feg flykt rädda sitt eget skinn. Gustafs bekanta bref till sin gamle vedersakare innehåller därför en lika sann som förkrossande dom öfver den katolska hierarkien: »en god biskop eller pastor plägar blifva tillstädes, lida och umgälla med sina får hvad påkomma kan, och icke förlöpa dem, som Ni gjort hafver. Ni säger, att här är en falsk lärdom uppkommen i riket, och därför skulle Ni hafva blifvit tillstädes och med Guds ord lagt sådan lärdom ned, som biskops-ämbetet kräfver. Och vet Ni väl, hvad Kristus kallar dem, som så förlöpa fåren? Och därmed lät Ni nog påskina, hvad biskop Ni varit hafver. Fordom dags plägade gode män gå nödde under biskopsämbete, men sedan de voro därtill komna, voro de till freds att lida döden därutinnan och ville icke skiljas vid sina får, med mindre än de voro drifne dem ifrån. Så länge Eder sak hade sig så, att Ni kunde mjölka, klippa och slakta fåren efter Eder vilja, så blef Ni tillstädes, men när Guds ord kom och sade, att Ni skulle föda Kristi får och icke klippa eller slakta dem, då flydde Ni.»

Den motståndskraft, den katolska kyrkan hade att förfoga öfver, var således ej stor, och å den andra sidan voro de intressen öfvermäktiga, hvilka fordrade hennes undergång. Själf tyckes konungen hafva varit en föga religiöst anlagd natur, och det finnes heller ingen anledning att förmoda, att han skridit till reformationsvärkets af öfvertygelse om den nya lärans religiösa sanning. Men han ägde andra och kanske lika berättigade skäl. Gustafs

stora betydelse inom vår historia är, att han — om än kanske icke i den mening man ofta är böjd att antaga — grundat *statens* makt i vårt land. Med snille, list och kraft förstod han snart att krossa alla de institutioner, hvilka under medeltiden hindrat en enhetlig och kraftig regering. Främst bland dessa stod kyrkan, lydande under en utländsk härskare och genom sin rikedom och sitt inflytande öfver folkets sinnen när som helst i stånd att bjuda regeringen spetsen. Kyrkan var en stat i staten, och de talrika upproren under den senare medeltiden, vanligen ledda af rikets främsta prelater, visade tillfyllest, att den katolska kyrkan och konungamakten ej kunde rymmas under samma tak. Jämte detta politiska skäl fanns ett lika tungt vägande statsekonomiskt. Vål synes den målning, konungen inför rikets ständer värkstälde af statens finansiella kraf, vara hållen i altför mörka färger, inkomsten för lågt upptagen och skulden för högt, men ställningen var i alla fall sådan, att utomordentliga medel måste tillgripas. I själfva värkets fanns det blott ett: att indraga kyrkans öfverflödiga rikedomar.

Redan strax efter valriksdagen i Strängnäs börjar konungen att tillämpa statens rätt till kyrkoegendomen. Han upptager tvångslån, hvilka i sak äro föga skilda från utpressningar, och han vågar t. o. m. värkställa uppenbara indragningar. Västerås recess gaf honom knapt annat än öppen fullmakt att i stort utöfva en makt, han redan i mindre skala förstått att göra gällande. De beslut, som fattades under denna märkliga riksdag, beröra nästan uteslutande politiska och ekonomiska angelägenheter. I religiöst afseende vidtogs knapt någon annan åtgärd än att — för att begagna vårt språkbruk — meddela den nya lärans bekännare rätt till fri religionsutöfning. Icke håller det kort därefter sammanträdande kyrkomötet i Örebro kan sägas hafva brutit med den katolska läran; vissa ceremonier tolkades väl i mera ideell anda än fordom, men förändringarna voro ej mera radikala, än att icke en reformvillig katolsk kyrka *kunnat* akseptera dem utan att därför öfvergifva sin ståndpunkt. På riksdagen i Västerås 1544 gjorde man visserligen ett kort stadgande, hvarigenom helgontillbedjan, själamässor, vigvatten, pilgrimsresor o. d. afskaffades, men någon rent protestantisk kyrka kan ej anses upprättad i vårt land förr än tidigast genom Upsala mötes beslut af 1572. Regeringens försigtighet med afseende på yttre reformer var naturligen både berättigad och praktiskt klok, men tyvärr åtföljdes den ej af några energiska försök att på undervisningens och öfvertygelsens väg lägga en fast grundval för den nya läran. I det

hela inskränkte sig konungen till ett hänsynslöst indragande af kyrkogodsens. Den nya rörelsen måste därför i folkets ögon få en företrädesvis världslig och irreligiös karaktär. Alt det som fordom ansetts heligt, behandlades med en upprörande brist på pietetskänsla. Monstranser och heliga kar fingo vandra till konungens aldrig nog fyllda skattkammare eller bortskänktes åt de tyska furstar, hvilka lockade af Gustafs rikedom ingått giftermål med hans döttrar; kyrkornas koppartak nedsmältes, helgonbildernas smycken fingo pryda hans drottningar, och mässhakar och altardukar ändrades om till kläder åt de kungliga barnen. Liksom i England var äfven hos oss den äldre reformationen en ekonomisk och politisk förändring, för hvilken religionen knapt var annat än en täckmantel, och den lätthet, med hvilken Johan III vid 1577 års riksdag förmådde införa sin liturgi, visar tillfyllest den religiösa indifferentism, hvilken rådde hos Sverges adel och presterskap. Att vårt land det oaktadt ej sjönk tillbaka i den nyvaknade katolicismens armar, berodde dels på de politiska förhållandena under Johan III och Sigismund, dels på den sådd, hvilken nedlagts af våra äldsta reformatorer och hvars skörd först skulle inhöstas en människoålder efter deras framträdande. Det är också med en ogrumlad känsla af stolthet och glädje vi kunna vända oss till denna del af vår odlings historia.

Den man, åt hvilken vi först böra egna vår uppmärksamhet, är LAURENTIUS ANDREÆ. Hans ungdomstid är insvept i ett dunkel, hvilket forskningen förmodligen aldrig skall kunna skingra. Blott så mycket veta vi med säkerhet, att han 1498 redan mottagit baccalaureatsgraden vid Upsala universitet och var kanik i Strängnäs. Detta år inskrefs han vid Rostocks universitet, som han några månader därefter lemnade för Leipzigs, där han promoverades till magister. Äfven i Rom hade han uppehållit sig någon tid, som det synes redan före sin tyska resa. Vid det tillfälle han stod färdig att ingripa i vårt lands historia, var han ärkedjåkne i Strängnäs.

Så vidt vi kunna döma, var han en af dessa handlingskraftiga naturer, hvilka danas i alla brytningsperioder mellan nytt och gammalt. Under medeltidens sista år med deras ofta småsinnade tvister hade en man i hans ställning haft föga tillfälle att utveckla sina anlag. Han hade varit en af de många, hvilkas krafter hållits bundna af en dådlös tid, men som, då reformationens stormsignal ljud, genast stälde sig i främsta ledet. Genom Olavus Petri, som då nyligen återvändt från Wittenberg, gjorde han omkring 1520 bekantskap med den nya läran. Det

Laurentius
Andreæ.

rent teologiska innehållet i denna hade för honom kanske mindre intresse. Vid detta tillfälle var han redan en gammal man — enligt Johannes Magnus' väl något öfverdrifna påstående redan fyllda sjuttio år —; han var uppfostrad under andra förhållanden och hade därför troligen svårt att fullt sätta sig in i en åsikt, som åtminstone af sina banérförare fordrade en helt annan teologisk uppfostran än den han fått mottaga i den medeltida skolastikens undervisningsanstalter. Han värkade därför icke mycket såsom religiös skriftställare. Af hans hand äga vi endast en föga omfångsrik skrift, Een kort Underwisning om Troona och Godha Gerningar, (Stockholm 1528). Den är klart och enkelt skriven, men utan egentlig själfständighet, och den röjer icke Olavus Petris strängt lutherska uppfattning. Hvad han fäste sig vid, var mera de protestantiska ideerna, för så vidt de angingo kyrkans yttre ställning, hennes styrelse och förhållande till staten, och dessa ideer omfattade han med en lidelsefullhet, hvilken han sedermera, då han såg sig öfverträffad af sin lärjunge, Gustaf Eriksson, till hälften fick anledning att ångra. 1523 gjorde den förut föga uppmärksammanne mannen konungens bekantskap, och kort därefter se vi honom stå vid dennes sida såsom ledare af Sverges kyrkopolitik. De skrivelser, han såsom konungens sekreterare dels i dennes, dels i eget namn utfärdade, höra onekligen till de märkligare i vår historia. Den mogna frukten af den svenska medeltidens stora kulturarbete, för hvilket Gadh och Sturarna förgäfves kämpat — en folklig och fosterländsk regering — speglar sig i dem. Enligt konungens eget och alla samtidas enstämmiga vitnesbörd var det Laurentius Andreæ, som ledde honom in på reformationens stråt. Redan i det första bref, han på Gustafs uppdrag afsände till påfven, fordrar han »biskopar, hvilka på så sätt försvara kyrkans frihet, att de intet skada den kungliga kronan». I de följande viker det första brefvets hofsamma ton tillbaka för alt djärfvare uttryck. I nov. 1523 vågar han tala om att låta de svenska biskoparna vigas af den *ende* och högste öfverstepresten Kristus, och i fosterländsk förtrytelse försäkrar han, att en främling aldrig skall tillåtas att bekläda en svensk biskopsstol. I ett bref till Johannes Magnus, tydligen också flutet ur hans penna, talar han om den rörelse, som annorstädes uppstått mot den romerska påfvemakten, och låter konungen förklara, att han icke längre ville se sitt folk »slafva under främlingars olidliga ok, ty han visste att Kristus, vår högste öfversteprest, icke lät sin menighet gå under, vare sig påfven ville så eller så. Vi äro och kallas kristne icke efter honom utan efter Kristus, och icke äro vi okunnige om,

att kyrkomötet i Nicea platt intet innehåller om påfven». Ännu en sista gång, den 23 maj 1524, upprepas för den påflige legaten, att inga utlänningar skola kunna påtvingas den svenska kyrkan, och med denna förklaring afslutades också våra förbindelser med den romerska kurian: främlingsväldet var för alltid afkastadt. Samma folkliga anda röjer sig i en ungefär samtidigt till Vadstena kloster afsänd skrifvelse. Det gälde en af konungen fordrad gärd för Gottlands återtagande, hvilken de fromma fäderna drogo sig för att utgöra:

»Några hafva ansett såsom ett helgerån att använda kyrkans åt Gud egnade medel till medmänniskors nytta, men därvid misstolka de själfva ordet, ty i och med det samma de nämna *kyrkans* penningar, erkänna de dem för folkets. Namnet kyrka, af häfd tillagdt prelater, prester, samt ofta äfven den materiella byggnaden, finnes i den heliga skrift aldrig i annan bemärkelse än de trognas samfund, och då vi därför säga kyrkans penningar, hvad mena vi annat än folkets egna? Men om man orättmätigt brukat ordet kyrka för den materiella byggnad, i hvilken den sanna kyrkan, det är folket, plägar samlas, hvilken inser då ej, att denna kyrka, bygd för folket och af folket, jämte sina tillgångar också är folkets egendom? Till försvar kunde man kanske anföra, att kyrkan är Guds hus, men meningen därmed kan icke vara den, att Gud skulle bo där, ty han bor icke i människovärk, utan att de trognas samfund där plägar komma samman att lyssna till Guds ord.»

I dessa ord ligger protestantismens oafhängighetsförklaring undan ett utländskt och okristligt prestadöme, och det är Laurentius Andreæ's ära, att den förste i vårt land hafva nedskrifvit dessa stora sanningar.

Omkring 1530 drog han sig alltmer tillbaka från den politiska skådebanan. Skälet var väl hans höga ålder, men sannolikt kände han också missnöje med Gustafs sätt att fullfölja reformationen. Klagomålen öfver presternas okunnighet åtföljdes icke af något försök att förbättra undervisningen; indragningarna tyktes vilja öfverskrida både rättvisans och billighetens gräns; biskoparnas världsliga makt hade väl störtats, men i dess ställe visade sig den hotande skuggan af ett protestantiskt påfveväld på konungatronen. Vid valet till ärkebiskop erhöll han, ehuru närmast till platsen, också endast några stänkröster; det redan underdåniga presterskapet utsåg i stället den medgörlige Laurentius Petri, hvilken svårligen kunde misstänkas för något försök att vilja upprätthålla kyrkans rätt gent emot en egenmäktig konung. Ehuru Laurentius Andreæ således lemnat sin världsliga maktställning, förblef han likväl såsom en af den nya rörelsens ledare en faktor i det politiska lifvet, från hvilken konungen icke kunde se bort. Men i motsats mot sin store sonson var Gustaf icke den man, hvilken vid sin sida fördrog andra och själfständiga viljor. Nyårsaftonen år 1539 blefvo Laurentius Andreæ och Olavus Petri anklagade för högförräderi. Anklagelseskriften, där osannfärdiga och ofta löjliga beskylldningar växla med plumpa okvädinsord, är en libell, hvars skändlighet knapt öfverträffats af Erik XIV:s blodsdömstolar, och förmodligen var det blott en gärd af sonlig aktning, då Karl IX vid sin revision af Tegels historia ur denna uteslöt redogörelsen för hela rättegången.

Vanligen uppgifves, att anledningen till rättegången varit, att de anklagade förtogat ett mot konungen tillämnadt mordförsök, om hvilket de i skriftermålet fått

kännedom, men åklagaren visar nästan själf, att detta svepskäl knapt varit allvarligt menadt. Sammansvärjningen hade upptäckts fyra år förut, de brottslige straffats, och »Mäster Lars» hade af konungen tilltalats för sina förbindelser med förrädarna. Är det då troligt, att konungen med sitt häftiga och misstänksamma lynne så länge skulle hafva dröjt med att åtala ett brott, som redan under fyra år varit honom bekant? Anledningarna till förföljelsen voro tydligen andra. Åklagaren låter Laurentius Andreæ hafva påstått, att »han medh sin Evangeliske hoop var så stark som H. K. M:t». Häre låg förmodligen en sanning, som Gustafs härskarlynne icke kunde fördraga, och konungens förbittring synes hafva underblåsts af hans nye kansler, den tyske äfventyraren v. Pyhy, hvilken med en illa dold afund såg de svenska reformatorernas anseende. Ett annat skäl låg förmodligen i Laurentius motstånd mot konungens absolutistiska kyrkopolitik och den i dess spår följande kyrkoplundringen. Mäster Lars hade frågat H. M. i ögonen, »hwadh H. M. wille medh så monge penningar; gode wenner wore bettere och Hans Nåde nyttigere än monge penningar». Slutligen bör man ej förbise några beskyllningar, ehuru de i Gustafs mun nästan ljuda såsom en bitter själfironi. Laurentius anklagas nämligen för att hafva *inledt konungen i reformationsväirket*; det hade varit han och Olavus Petri, som plundrat kyrkor och kloster, o. s. v. För att förstå den mening, som troligen låg gömd bakom dessa utfall, bör man erinra sig, att Laurentius Andreæ var den, hvilken i Johannes Magnus' och öfriga katolikers ögon bar den egentliga skulden till den romerska kyrkans nederlag i Sverige. Det var också kring hans person, som det papistiska hatet samlat sig. Domen kunde således i viss mening betraktas såsom ett offer, hvilket konungen bringade den uppretade opinionen. Nyårsaftonen drogos reformatorerna inför rätta; den andra januari var domen färdig, hvilken korta tid kan förklaras däraf, att man vägrat Laurentius Andreæ att få del af anklagelsepunkterna för att skriftligen bemöta dem. De anklagade dömdes till döden. Det var en politisk dom — skamlig som alla dylika; men ehuru Gustaf var både hänsynslös och misstänksam, var han alldeles för praktisk att genom en onödig grymhet uppretta ett mäktigt parti i landet. Han hade krossat sin politiske motståndare, och detta var honom för tillfället nog; sedan Laurentius Andreæs hela egendom vandrat till konungens skattkammare, fick den gamle rätt att i obemärkt ro sluta sina dagar i Strängnäs. Han dog där 1552.

Laurentius Andreæ hade grundat en fosterländsk kyrkopolitik, men ännu en annan tilldragelse är förknippad med hans namn, om än icke på det sätt, som vanligen antages.

Bibelöversättningar.

För protestantismen hade bibelns öfversättning på modersmålet blifvit en lifssak. Härigenom kunde man vädja till allmänhetens af skolastiska griller oberörda omdöme samt påvisa den vrångbild af kristendom, som katolicismen erbjöd. En bland de första åtgärder, som vidtogs af det protestantiska partiet i Sverige, var också föranstaltandet om en svensk bibelupplaga. Vid ett möte mellan konungen och Johannes Magnus i Stockholm 1525 tog sig den förre anledning att utfara i skarpa klagomål mot presterskapets okunnighet och tvingade ärkebiskopen att utfärda ett påbud om en svensk öfversättning af det nya testamentet. Bakom konungens ord spårar man utan svårighet Laurentius Andreæ tankar, och dennes plan var antagligen att tvinga den ka-

tolska kyrkan att själf auktorisera en skrift, hvarur protestantismen sedermera måste hämta sina brukbaraste vapen; den gamla lärans anhängare skulle då hafva desto svårare att jäfva dessas dräpande kraft. Emellertid blef denna plan aldrig utförd. Johannes Magnus afsände bref till rikets kapitel och förnämsta ordnar, fördelade arbetet dem emellan samt påbjöd en allmän sammankomst i september 1525, där de olika öfversättningarna skulle gemensamt granskas. Af denna bibelkommission blef troligen intet af. På en herredag i Vadstena i januari 1526, bevestad af Brask, Johannes Magnus och Laurentius Andreæ, beslöts väl att påskynda arbetet, och redan samma månad kunde Linköpings kapitel afsända sin del — Mar. evan. och korintherbrefven — till att granskas af den teologiska fakulteten i Upsala, men därmed upphöra också alla underrättelser om detta företag, hvilket kyrkan endast ovilligt och lamt synes hafva omfattat, och man kan endast anse det såsom en lycka, att denna åtminstone delvis färdiga öfversättning icke kommit att läggas under tryckpressen. Af Brasks bref och af Peder Galles bibeltolkningar kunna vi gissa dess karaktär. Antagligen hade den blott blifvit en skolastisk förvrängning af originalets enkla ord. Enligt Peder Swarts uppgift blef den icke antagen därför, att den endast stödde sig på versio vulgata, och det är att förmoda, att konungen och Laurentius Andreæ på grund häraf lagt hinder i vägen för dess tryckning. För ofrigt insåg Johannes Magnus företagets vikt, först då det var för sent att rätta försummelsen. Då han 1534 såsom landsflyktning vistades i Danzig, lät han en af sina anhängare, PETRUS BENEDICTI från Linköping, värkställa en ny öfversättning såsom svar på den protestantiska, men ärkebiskopens penningebrist gjorde, att denna renläriga tolkning aldrig blef af trycket utgifven. Förmodligen är den nu förkommen.

Men ungefär samtidigt med det att konungen och Laurentius Andreæ åt den katolska kyrkan öfverlemnade detta värf, beslöt en enskild man att i protestantisk riktning återgifva den heliga skriften. Det var OLAVUS PETRI, troligen med hjälp af sin broder och några andra likasinnade vänner*. I februari 1526 kunde han utlofva dess snara publicerande, och den 15 augusti var Thet Nyia Testamentit på Swensko redan färdigtrykt. Måhända är detta den viktigaste tilldragelse, som den svenska litteraturens historia äger att uppvisa. Att vårt modersmål och vår ortografi genom öfversättningens ädla och omsorgsfullt behandlade

Det nya Testamentet.

* Vanligen anses att Laurentius Andreæ öfversatt Nya Testamentet, men af skäl, hvilka här vore för vidlyftiga att uppräknas, är denna åsikt troligen oriktig.

språk med ens ryktes upp ur det tillstånd af oreda och otymplighet, som i de flesta fall kännetecknat medeltidens satsfogning och rättskrifning — detta betyder mindre, men viktigare var, att därigenom mottog vårt folk en bok, som spridt glädje och hugnad i millioner bröst, som värkat lifgifvande i furstens slott och i torparens koja, och som kraftigare än någon annan bestämt vårt folks hela känslo- och tankelif. Intet öfversättarnamn stod på titelbladet, »likasom — för att begagna Anjous sköna ord — för att antyda, att intet människonamn må i Herrans värk vilja inflåta sin vanskliga berömmelse». Liksom alt, som flutit ur Olavus Petris penna, är företalet en blandning af ädel blygsamhet och af trygglig tro på sanningen af den förkunnade läran. I alla land — säger han — har det hittilldags blott varit brukligt att hafva bibeln på latin, ehuru den dock hade bort undfås på landens eget språk, ty då Kristus var kommen till att frälsa oss alla, så måste ock hans ord, dem han oss för vår salighets skull lärt hade, vara allmänneliga och ingen fördolda. Enligt den romerska kyrkans lära är det nu ett nödvändigt vilkor för presten att kunna latin; men när Paulus beskriver, hvilka färdigheter presten skall hafva, ej uppräknar han då kunskap i latinet, utan om denne eljest har de dygder, som beskrifna äro, är han god nog, hvad tungomål han än talar. Därför är nu det nya testamentet öfversatt på svenska att vara en hjälpreda för fattiga, enfaldiga prester, som föga latin kunna, och desslikes för andra kristna människor. Företal och små förklaringar i brädderna äro tillsatta för deras skull, som ännu äro oförfarne i skriften och därför icke håller strax förstå det de läsa; dock skall man icke gifva dessa förklaringar vitnesbörd mot själfva texten, ty denna är evangelisternas och apostlarnas ord, om hvilka intet tvifvel är. Förklaringarna däremot må man själf pröfva, och må man gärna öfvergifva dem, om ett annat, klarare förstånd kan finna bättre.

Kan ock väl med tiden denna tolkning förbättras och klarare utsatt varda och med mindre omak än det nu skedt är, då skriften varder mera brukad, och ord kunna med brukningen uppkomma, hvilka nu synas sällsynta vara. Dess förinnan är denna tolkning väl sådan, att man henne nyttja kan. Och är icke förbjudet, att hvar något finnes härutinnan försejt vara, antingen af tolken eller af präntaren, det icke så skickeliga står som sig borde, att då den som rätt förstånd hafver må det rätta, i hvilket tolken intet räknar sig vara skedt för när, utan beder därom. Dock att man i slik rättelse ej för hastig är, utan öfverväger först granneliga, hvad sak tolken kan haft hafva därtill, att han så satt hafver.

I samma företal säger han sig hafva sett »flere böcker och flere lärares lekturer». En senare undersökning har också be-

kräftat dessa ord. I det hela följer han väl den tyska öfversättning, hvilken Luther 1522 hade utgifvit; från denna är det ena företalet — ej det ofvan anförda — och de flesta anmärkningarna hämtade, men denna källa är ej den enda, och Olavus Petri var ingen slafvisk afskrifvare af Luther. Utom versio vulgata och sannolikt äfven några äldre, tyska öfversättningar, begagnade han det grekiska originalet — förmodligen i Erasmus upplaga — och förstår att med ledning häraf rätta några af Luthers misstag.

1522 hade Luther afslutat sin öfversättning af det nya testamente, de följande åren hade han publicerat spridda delar af det gamla, men först 1534 var han i stånd att utgifva hela bibeln på tyska. I Sverge hade Olavus Petri redan 1526 varit betänkt på att låta det gamla testamentet med det snaraste följa på det nya, men hans mångfaldiga bestyr synas hafva hindrat denna plans förverkligande. Under året 1536 utkommo likväl några af det gamla testamentets böcker: Syrach, Vishetens bok, Salomos ordspråk och Psaltaren samt måhända ännu ett par andra, nu förlorade böcker. Öfversättningen är här värkställd uteslutande efter Luthers tyska upplaga af 1524 samt härrör förmodligen ej från någon af bröderna Petri. Men åtminstone 1538 voro dessa i full värksamhet med det viktiga företaget.* Man känner ej den metod, enligt hvilken arbetet fördelats, men åtskilligt häntyder på, att man förfarit ungefär efter den 1525 först utkastade planen, d. v. s. att det gamla testamentets böcker öfverlemnats åt olika personer till öfversättning, och att dessa proföfversättningar sedermera granskats af ärkebiskop Laurentius Petri, förmodligen med biträde af kapitlets öfriga medlemmar. De 1536 publicerade böckerna böra därför — enligt Knös' högst antagliga gissning — betraktas såsom ett slags proföfversättningar. Ingen samtida källa har bevarat namnen på medarbetarna i den stora bibelöfversättningen, men några senare, ehuru fullt tillförlitliga vitnesbörd stämma öfverens i att gifva Olavus Petri ett framstående rum bland dessa. Redaktionen bestyrdes likväl ej af honom utan af brodern, LAURENTIUS PETRI, som till den ändan från Tyskland inkallat boktryckaren Richolff, från hvars press slutligen utgick Biblia, Thet är, All Then Helgha Scrifft, på Swensko. Tryckningen hade börjat 1540 — i november var man sysselsatt med Psaltaren —, och samma år hade man afslutat det gamla testamentet; det nya, liksom hela arbetet, bär däremot åtalet 1541. Till grund för öfversättningen hade man lagt Luthers bibel

Proföfversättningar 1536.

Bibeln 1541.

* Redan 1534 anslagos inkomsterna af ärkedjåknedomet i Upsala till prant af det gamla testamentet.

af 1534, men därjämte lär Laurentius Petri äfven hafva begagnat sig af den hebräiska urtexten.

Laurentius Petris
bibelrevision.

Nu ägde man hela bibeln på modersmålet, men samtidigt hade Luther utgifvit en ny, reviderad upplaga, hvilken betydligt lär hafva öfverträffat den första. Möjligen i anledning häraf, möjligen på grund af egna studier synes Laurentius Petri hafva varit betänkt på att låta sitt arbete utgå i en ny, förbättrad gestalt. Till år 1560 utkommo väl spridda delar af bibelns böcker, men dessa voro endast rena omtryck af motsvarande partier i den stora öfversättningen. Under årtiondet 1560 inträdde ett annat förhållande. De böcker, som då utgäfvos, — dessa äro ej få och nästan lika många synas hafva förkommit — voro »på nytt öfversedda». Den undersökning, som Knös företagit rörande detta förut ej beaktade faktum, har visat, att vi här hafva en så stark revision af 1541 års text, att vi snarare kunna tala om en ny öfversättning. Såsom han visat härrör denna nya tolkning från den gamle ärkebiskop Laurentius Petri, hvilken ännu under sin lefnads afton med oförminskadt nit egnade sina krafter åt det värf, med hvilket han inledt sin mannaålders gärning. Mer än ett århundrade skulle förgå, innan hans efterföljare lyckats i nämnvärd mån fullborda hvad han börjat. Men fullständigt har det ännu ej lyckats, ty i det hela är det Laurentius Petris bibelöfversättning, af hvilken vi än i dag betjäna oss.

Gustaf Adolfs
bibel.

Till detta behof efter en renare text sällade sig snart den alt mera kända bristen på exemplar af 1541 års upplaga, den s. k. Gustaf I:s bibel. Redan vid Upsala möte beslöts att ånyo utgifva denna, och Bureus uppgifver, att han 1594 »skulle vara en Corrector när Biblien skulle tryckias». Men företaget synes hafva stannat vid ett löst förslag, ty vid kyrkomötet i Upsala 1595 måste härtig Karl ånyo påminna om behöfligheten af en förbättrad bibelöfversättning. Först 1600 kom man så långt, att man nedsatte en komité, bland hvars medlemmar OLAUS MARTINI är den mest bekante. Året derpå var denna färdig med sitt arbete, men detta — de s. k. *Observationes strengnenses* — lär hafva varit af föga värde. »Anmärkningarna — säger Schinmeir — innehålla i själfva verket endast tomma lärdomskommentarier och bero för det mesta på ett slafviskt eftersägende af de senare förändringar, Luther infört i sin bibelöfversättning.» Måhända var det därför en fördel, att den redan beslutade tryckningen aldrig blef satt i verket, ehuru riksdagarna 1602 och 1604 därom fattade förnyade resolutioner. En annan af Karl påtänkt bibelöfversättning, från den reformerte teologen Johannes Piscator, synes hafva haft ännu mindre framgång. Först under Gustaf Adolfs regering ledde dessa sträfvanen till något resultat. På grund af en framställning af presterskapet vid 1614 års riksdag, nedsatte konungen 1615 en bibelkommission, hvars främste medlem var den berömda JOHANNES RUDBECKIUS. Men äfven här blef utbytet skäligen klen. *Observationes strengnenses* befunnos vara till ingen nytta, och tidens knapphet medgaf ej håller att, såsom konungen velat, verkställa en ny öfversättning från det grekiska och hebräiska originalet. Man nödgades därför inskränka sig till en mindre betydande, språklig revision af 1541 års bibel med tillägg af företal, kronologiska anmärkningar, register o. s. v., och i detta skick utkom 1618 den s. k. Gustaf II Adolfs bibel, hvilken sedermera under 1600-talet ånyo utgafs i en stor mängd upplagor. Det egentliga syftemålet — en trognare tolkning af originalet — hade således förfelats, men man hade åtminstone kommit så långt, att bibeln nu åter var tillgänglig för det svenska folket.

Olavus Petri.

Genom öfversättningen af det nya testamentet hade reformatorerna visserligen vädjat till en domstol, hvars utslag icke kunde vara tvifvelaktigt, men den stora massan var säkerligen ej i stånd

att läsa det nya arbetet och hade knapt häller förmåga att på egen hand göra den afsedda tillämpningen på de för handen varande förhållandena; en icke ringa del fanns naturligen också, som med religiös räddhåga betraktade den så omtvistade boken. Det återstod således att tillämpa dess läror och i vida kretsar göra dess innehåll bekant. I Sverge begagnade man sig af samma utväg som i Tyskland. Man utgaf små, populärt affattade ströskrifter, och man sökte framkalla disputationer mellan de båda kyrkornas slagfärdigaste kämpar.

Boktryckarkonsten hade visserligen införts i vårt land redan 1483, men det dröjde länge innan man lärde sig inse dess rätta bruk. Våra älsta tryckalster äro få och utan egentlig betydelse. Men med reformationen inträda andra förhållanden. Den lutherska ströskriftsliteraturen börjar att från Tyskland öfversvämma vårt land; biskop Brask låter i Söderköping uppsätta en ny press för att motvärka det protestantiska giftet, och konungen med sin vakna blick för dylika angelägenheter flyttar det i Upsala grundade tryckeriet till Stockholm, förmodligen för att beröfva det katolska ärkesätet detta viktiga medel att bekämpa reformationen. Tryckeriet i Söderköping måste nedläggas på konungens befallning, och det i Stockholm upphöjes till rangen af kungligt. Därmed hade Gustaf så att säga literaturen i sitt våld; landets enda press var hans egen, och redan 1527 kunde han förklara, att intet pränt hädanefter skulle få utgå bland simpelt folk, »förrän vi det sett hafva». Genom detta maktspråk gjorde han tryckpressen till ett af reformationens kraftigaste stöd. En ström af billiga och lättfattliga småskrifter utsändas i bokmarknaden; den enkla framställningen och vikten af de behandlade frågorna väcka äfven de ointresserade ur deras dvala, och lusten att på denna väg förvärfva vetande blir alt större. Skaparen af denna populära literatur, den man, som rykte bildningen ut ur klostersalarna för att göra den till hela folkets egendom och därigenom så att säga lärde sina landsmän att »läsa i bok», var OLAVUS PETRI PHASE.

Enligt en gammal anteckning från slutet af 1500-talet föddes Olavus Petri Phase i Örebro den 6 jan. 1493 (ej 1497). Som det synes voro hans föräldrar i goda omständigheter, och han kunde därför utan svårighet hängifva sig åt sin lust att inhämta bokligt vetande. Sin första undervisning erhöll han troligen i Örebro stadsskola, hvarifrån han lär hafva begifvit sig till det då ännu ej upplösta universitetet i Upsala. I Leipzigs studentmatrikel inskrefs han på våren 1516, men hade dessförinnan troligen vistats vid andra tyska lärosäten. Uppehållet i Leipzig blef ej långvarigt. Redan några månader därefter flyttade han till Wittenberg, och denna resa blef af afgörande betydelse ej blott för honom själf, utan äfven för den svenska bildningen. Sex år före hans ankomst till det sachsiska lärosätet hade Luther kallats till professor där-

Första studier.

städes, och vid dennes sida värkade Carolstadius, Staupitz m. fl.; Melanchthon it kallades ännu innan Olavus Petri lemnat universitetet. De år, hvilka omfatta den unge svenskens wittenbergerstudier, voro märklige i den mänskliga odlingens historia. Han blef ett åsyna vitne till protestantismens födslokamp, förmodligen var han närvarande, då Luther anslag sina ryktbara teser, och han hade dagligen tillfälle att höra den väldige läraren under de år, dennes befriande världsåskådning utvecklades i en alt mera bestämd och allsidig motsats mot medeltidens kyrkolära. Luthers storslagna personlighet synes äfven mäktigt hafva gripit hans sinne; den enda gång, den eljest fridsamme och saktmodige mannen fattar eld, är, då man vågar angripa den älskade läraren.

Värksamhet i
Strängnäs.

I febr. 1518 promoverades han till magister, och året därpå anträdde han resan till hemlandet för att där göra Luthers tankar fruktbarande. Till en början anställdes han såsom kansler hos biskop Matthias i Strängnäs, hvilken äfven kort före sin död i Stockholms blodbad ordinerade honom till diakonus. Såsom lärare för yngre kamrater började han snart att samla ett parti kring sig, och därvid synes han hafva erhållit ett välbehöfligt stöd af stiftets dåvarande styresman, ärkedjaken Laurentius Agdreæ. Inom kort blifva »strengnenses» en meningsflock, som tilldrager sig uppmärksamhet äfven i Rom, och i maj 1523 finner sig Brask föranledd att till gendrifvande af deras läror utsända påfvens bulla mot de lutherska kätterierna. Vid denna tid få vi äfven de första, fullt säkra underrättelserna om Olavus Petris reformatoriska värksamhet. Dekanen i Strängnäs, doktor Nicolaus, hade lyssnat till hans predikningar, satt upp en förteckning på alla hans villomeningar, samt skriftligen sökt bemöta dem; denna framställning afsände han till Brask. Såsom punkterna äro uppställda i detta bref, tjäna de endast att belysa afsändarens enfald, men bakom det dåliga referatet spårar man likväl protestantismens nya världsåskådning. Olavus förnekade den kyrkliga traditionen och uppsatte bibeln såsom det enda rättesnöret för människans tro; han ville ej erkänna någon medlare mellan Gud och människor och förkastade därför dyrkan af helgonen och Maria; ej håller den presterliga bikten ville han erkänna — endast inför Gud skulle människan uppenbara sitt hjärtas lönlige tankar; tiggardordnarna borde afskaffas och predikan anses långt viktigare än mässa. Som man ser, är detta samma tankar, hvilka sedermera återkomma i hans skrifter. Men ej håller doktor Nicolaus' vederläggning saknar intresse för kännedomen om kyrkans dåvarande ståndpunkt. Då Olavus stöder sig på bibeln, åberopar Nicolaus »de store mästarna» Lira m. fl. och vädjar t. o. m. till tämligen moderna hymner och legender. Af detta bref sökte emellertid Brask göra alt hvad göras kunde. I juli skickar han det till Johannes Magnus, dominikanerpriorn i Kalmar, Vadstena kloster och förmodligen äfven till andra prelater och ordnar. Oförtruten och rik på planer, då det gälde kyrkans bästa, föreslår han nedsättandet af en andlig domstol, hvilken under Johannes Magnus presidium skulle hålla ransakning med kättaren. Men denne var ej rätte mannen att döma en Olavus Petri. Svag och vankelmodig, svarar han på Brasks djärfva förslag med en uppmaning »att med foglighet behandla denna sak». Måhända var detta också den mest politiska utvägen. Olavus stod ej längre ensam mot den mäktige Brask; vid valriksdagen i Strängnäs hade konungen redan fäst sin uppmärksamhet vid den djärfve predikantens läror och förmodligen i honom sparat en duglig medhjälpare. På konungens framställning blef han också 1524 anställd såsom Stockholms stads sekreterare, hvilken plats han skötte till 1531.* Men denna syssla tog blott i anspråk en ringa del af den värksamme mannens tid. Såsom sin egentliga uppgift ansåg han utan tvifvel att genom predikningar väcka stadens befolkning ur den värkhelighetens slummer, hvori katolicismen invaggat sina bekännare. Men han

Stockholms stads
sekreterare.

* Såsom sådan nedskref han en Tenkiebok för åren 1524—1529, innehållande anteckningar af stort kulturhistoriskt värde rörande hufvudstadens historia.

ville värka ej blott genom lära utan äfven genom exempel. I början af året 1525 tog han därför ett steg, som i katolikernas läger uppväkte en storm af ovilja. Såsom diakonus var han väl ej prest, men den kyrkliga celibatslagen ansågs gälla äfven för denne. I Tyskland hade visserligen enskilda prester vågat trotsa detta förbud, men i Sverige var Olavus Petri den förste, som djärfdes afkasta oket. Man känner väl ej bevekelsegrunderna till detta då så förkättrade giftermål, men, som det förefaller, voro dessa af öfvervägande teoretisk natur. Såsom han sedermera skrifer, ansåg han det såsom en oafvislig plikt för mannen att lefva i äktenskap, och förmodligen var denna plikt känsla hans främsta motiv. Han hade nyss inträdt i sitt trettiotredje lefnadsår, och hans hustru var sex år äldre; man har därför svårt att tro på någon ungdomlig och oafvislig kärlek, som skulle hafva drivvit honom till detta uppseendeväckande steg.

Giftermål.

Med året 1526 kan Olavus Petris literära värksamhet anses börja. Större delen af året egnades förmodligen åt den förut omtalade öfversättningen af det nya testamentet, men därjämte hade han tid öfrig för utgifvandet af några mindre ströskrifter. Troligen var det under detta år han utgaf »Swenska songer eller wijsor», vår älsta, nu förlorade psalmbok, sedermera tillökad och omtryckt i flera upplagor. Bevarade äro tvänne mindre uppbyggelseskrifter, Een nyttwgh wnderwijsning wthwr schrifftenne om menniskiones fal och Een skön nytthug vnderwisningh etc., båda anonyma, men nästan säkert författade af Olavus. Det reformatoriska elementet framträder ännu blott svagt; man märker, att författaren är rädd att för mycket stöta den allmänna meningen för hufvudet, men ej dess mindre spårar man protestanten i de bestämda uttalanden, som där förekomma om helgondyrkan, om skriften såsom normen för vår tro, om kyrkan såsom de trognas samfund, i hvilken ingen skilnad är mellan lekman och lär, om rättfärdiggörelsen genom tron o. s. v. Det sistnämnda arbetet — hvilket lär vara öfversatt eller bearbetadt från tyskan — äger en viss märkvärdighet såsom vår älsta katekes. Längre blef den ej gällande. Redan 1530 utgaf Olavus en ny såsom bihang till sin postilla, och i denna var naturligen den förra, förmedlande ståndpunkten öfvergifven.

Älsta skrifter
1526.

Först med året 1527 framträder Olavus såsom reformatorisk skriftställare i egentlig mening. Väckelsen synes han hafva fått genom ett af konungen framställt förslag om ett allmänt religionssamtal. Redan i april 1525 tyckes tanken härpå hafva vaknat hos denne. I anledning af Brasks klander mot Olavus' giftermål fälde konungen det märklige yttrandet, att »vi förmoda, att här blifver väl med tiden omhandladt hvad lofligt eller olofligt är, där vi ock någon rättelse efter taga må här i riket». Konungen hade därefter själf några heta sammandrabbningar med Johannes Magnus och Upsala domkapitel, hvilka tvister hade ett starkt tycke af teologiska disputationer. Men först i november 1526 blir tanken fullt klar för honom. Uppretad af Brasks försök att med all makt motarbeta den nya rörelsen, föreslår han honom en disputation mellan de båda partien, och kort därefter sände han »tio spörsmål» till PEDER GALLE, kanik i Upsala och bjöd honom — »efter I ären en doktor i den heliga skrift» — att till julaftonen inkomma med skriftligt svar. Samma frågor afsändes äfven till andra personer. Detta hade katolikerna ej väntat. Upprepade gånger sökte Brask på det mest energiska sätt afstyra dylika meningsutbyten. Men konungen stod fast vid sitt förslag.

Disputationen
med Peder Galle.

Bland dem, som emottagit de ofvannämnda frågorna, var äfven Olavus Petri. Tvänne gånger reste han upp till Upsala för att få mäta sina krafter med Peder Galle, men ehuru den omtänksamme Brask förmodligen försett denne med de erforderliga polemiska hjälpmedlen, vägrade Galle att inlåta sig i strid med protestantismens unge kämpa. Olavus Petri synes väl hafva fått tillfälle att utveckla sina åsikter, men Galle förklarade sig hvarken kunna eller vilja byta ord med honom, måhända därför att han redan skriftligen besvarat frågorna. Emellertid utfärdade konungen kallelse till en riks-

dag i Söderköping, där det bebådade religionssamtalet skulle äga rum. Orten ändrades sedermera till Västerås, och vid midsommartiden 1527 hölls där det måhända märkvärdigaste riksmöte vår historia känner. På Upsala domkapitels vägnar hade Peder Galle och Henrik Sledorn infunnit sig; dessutom voro den katolska kyrkans främsta prelater närvarande samt förmodligen äfven de evangeliska predikanterna med Olavus Petri i spetsen. Den häftiga strid, som strax efter mötets öppnande utspann sig om konungens propositioner, förefaller enligt registraturs framställning hafva trängt in-tresset för disputationen i bakgrunden. Först då den katolska läran de facto var stör-tad, började det så länge förberedda meningsutbytet, men därigenom blef detta väl föga annat än en formalitet. Emellertid tyckes konungen hafva varit synnerligen be-låten med Olavus' uppträdande, och vid sin återkomst från riksmötet erhöll denne såsom belöning rätt att med kronan värkställa ett fördelaktigt egendomsbyte.

Tolff Spörssmål.

Men redan före disputationen med Peder Galle hade Olavus vädjat till en annan domstol. I maj 1527 hade han utgifvit Swar påå Tolff Spörssmål (två hade nämligen under tiden tillagts). I denna skrift har han aftryckt Galles svar och söker att punkt för punkt gendrifva dem. Därigenom blir hans arbete en fullt protestantisk strids-skrift, hvilken underkastar den katolska lärobyggnaden en genomgående och mördande kritik. Visserligen kan det ej nekas, att frågorna, som förmodligen uppstälts af Lau-rentius Andreæ, äro något försåtligt formulerade, men de båda kontrahenterna drogo försorg om, att alla viktigare tvistepunkter fingo en fullt uttömmande utredning. Galle var håller ingen föraktlig motståndare; han skriver med lugn och värdighet samt ej utan lärdom, men det tvetydiga i hans ståndpunkt — oförenligheten af bibels och »mästarnas» läror — gjorde, att han blef ett lätt offer för Olavus Petris obevekliga logik. Dessutom tyckes Galle hafva varit rädd att använda alla till buds stående vapen, och en viss försagdhet spåras i hans svar. Kännedomen om konungens planer gjorde må-hända, att han ansåg striden både farlig och hopplös.

Striden med
Paulus Heliæ.

Men samtidigt erhöll Olavus Petri en annan motståndare, hvilken ej afhölls af samma betänkligheter. PAULUS HELIÆ — så var hans namn — var en dansk munk, hvilken både på grund af sin modernebörd och sin uppfostran själf betraktade sig så-som i viss mån svensk. Upprörd öfver missbruken inom den katolska kyrkan, hälsade han till en början den nya rörelsen med glädje, men i likhet med Erasmus och de flesta humanisterna synes han inom kort med bestörtning och ovilja hafva vändt sig från ett parti, hvars hänsynslöshet han ej kunde gilla. Till den rättrogna katolicismen återvände han väl aldrig, men hans försök att begränsa rörelsen till en reformation blott af de mest skriande missbruken ledde honom snart till en alt mera oppositionell ställning gent emot protestantismen. 1526 utgaf han sin första stridsskrift, ett sände-bref till den danske marsken Tyghe Krabbe. Brevet, hvilket måhända aldrig tryktes, är nu förloradt, men af citaten veta vi, att framställningen öfverflödat af plumpa in-vektiv mot Luthers person och lära. I Sverige spriddes denna pamflett — måhända genom Brasks försorg — i en mängd afskrifter. På grund häraf kunde också Olavus Petri hafva full rätt att besvara den, och i mars 1527 utgaf han därför Swar uppå Itt Ochristelighit Sendebreff. Man kunde hafva önskat ett lugnare skriftsätt, men Olavus var tydligen uppretad öfver anfallen mot Luther. Visserligen — skriver han — »vill jag icke gifva mig ut för Luthers försvarare, ty sådan göres ej behof; han försvarar väl sig själf och hafver på latin och tyska rikliga svarat till alla de argument och skäl. Paulus Heliæ förer och föra kan till marknaden; men efter det han gör den evangeli-ska lära, som Luther förer, till förakt och nederslag, vill jag ock något svara för ho-nom efter som materien kräfver». Kärnpunkten i angreppet hade varit, att Luther genom sin lära hotade att upplösa all borgerlig ordning. Detta argument var lätt att besvara, ty säkerligen hade ingen skarpare än den tyske reformatorn inskräp under-

såstens plikt att vara öfverheten underdånig. Från denna punkt öfvergick Olavus Petri till ett mera allsidigt försvar för hela protestantismen, i följd hvaraf denna skrift i likhet med den kort därefter utgifna Swar på Tolff Spörsmål kan betraktas såsom den svenska reformationens program. Emellertid hade Paulus Heliæ fått del af konungens frågor till Peder Galle och utfärdade i anledning häraf ett sändebref till konung Gustaf, i hvilket han under hetsiga utfall mot den svenska protestantismen lofvade att inom kort på ett fullt tillfredsställande sätt besvara konungens frågor; därjämte hade han den oförsyntheten att själf uppställa tolf spörsmål, riktade till denne personligen. De flesta äro af politisk natur, och man kan hvarken fränkänna dem fyndighet eller skärpa.

Först i maj 1528 erhöll Olavus Petri del af detta nya anfall, men redan i slutet af samma månad var hans svar färdigt. Med kraft och äfven med kvickhet tillbakavisar han de närgångna spörsmålen. Paulus Heliæ klandrar — skrifver han — »att hvarken Doktor Peder Galle eller jag hafver funnit på det rätta svaret, som borde gifvas i sådan lärdom; den ene emedan han ej tordes, den andre därför att han ej ville; men med dig är det icke så, ty du hafver både vilja och dristighet därtill. Du är icke så blödig som de, hvilka bo här i Sverige. Du törs sitta i Köpenhamn och skrifva mot konungen i Sverige; det är ju en märklig dristighet. En sådan kämpe borde ju tillbörligen krönas». Men denna polemiska ton var ej i öfverensstämmelse med Olavus' ädla och fridsamma skaplynne. I slutorden ångrar han detta hetsiga skriftsätt och gör nästan en afbön:

Itt fogho sende-
breeff.

»Emedan nu detta ilväder är afblåst, vill jag något annat hålla dig före, Paule; att jag hafver i denna och i min första skrifvelse något bitterliga gått saken igenom, är icke skedt (det jag bekänner) af en så kristlig saktmodighet, som det hade bort, utan såsom din hätska skrifvelse tillkräde; men om du hafver gifvit tillfälle och orsak därtill, vet jag dock väl, att Herrans tjänare ej skall träta utan vara spakfärdig och ljuf vid alla såsom Paulus säger. Och hade jag haft orsak nog till att antasta dig hårdare, om jag alt kristligt anslag och saktmodighet skulle hafva nederlagt, som du gjort hafver; men jag hafver dock skonat dig, och säger jag dig nu meningen ut, att efter denna dag vill jag ej så behandla denna sak. Den ära och pris, som af hånande och spottska ord komma kan, begär jag icke.»

Med dessa ord tog också Olavus Petri farväl af all personlig polemik. Detta är desto anmärkningsvärdare, som Paulus Heliæ ungefär samtidigt utgaf sina förut bebadade svar på konungens spörsmål, i hvilket genmåle han tog sig anledning att öfverhölja Olavus Petri med de råaste smädelser. Visserligen hade denne lofvat att bemöta denna redan så utbasunerade skrift, men förmodligen fann han hela striden lika litet tilltalande som gagnelig, och han afstod därför från »den ära, som af hånande ord komma kunde».

Året 1528 är för öfrigt rikt på arbeten. I de föregående, allmänt hållna stridskrifterna hade Olavus utlofvat mera speciella undersökningar af vissa tvistefrågor, och detta löfte gick han nu att infria. I jan. höll han en samma år utgifven predikan vid konungens kröning; i maj utgafs den nyssnämnda skriften mot Paulus Heliæ; i juni författade han Een Christelighen Formaning Til Clerekrijt, hvari han inlade sin gensaga mot den religiösa indifferentism och prestfientlighet, som reformationen alstrat hos lekmännen; i augusti skref han Een liten Underuisning om Echteskapet*; i november Een liten boock, i huilko closterleffuerne forclarat warder och i december Om Gudz Ordh och Menniskios Bodh och Stadhgar, den måhända

Skrifter under
Året 1528.

* I augusti utkom äfven en anonym skrift, Een liten boock om Sacramenten, hvilken allmänt tillskrifves Olavus Petri. Af flere skäl synes det likväl ej fullt säkert.

ädlaste och djupsinnigaste skrift, som flutit ur hans penna. Samma år utgaf han äfven en Postilla, hvilken till större delen är öfversatt från Luther, emedan, såsom han själf förklarade, tiden ej tillstodde honom att författa ett själfständigt arbete.

Senare teologiska
skrifter.

Med undantag af den sistnämnda öfversättningen hade hans skrifter hittills varit mer eller mindre riktade *mot* den katolska kyrkan. Med året 1529 inträder ett annat förhållande. Det gälde nu för honom att gifva fasta former åt den nya byggnad, som reste sig på spillrorna af den gamla. År 1529 utkommo hans första arbeten i denna riktning, Een Handbock påå Swensko, Ther Doopet och annat mera vthi ståår och Een liten Ingong i then helliga Scrifft. Året därpå efterföljdes dessa af en själfständigt författad Postilla, till hvilken anslöt sig vår första rent protestantiska katekes; äfven psalmboken utkom detta år i en ny upplaga, den älsta, som finnes i behåll. Under året 1531 utgaf han Then Swenska Messan jämte ett kort försvar Orsack, Hwar före Messan böör wara på thet tungomål, som then menighe man forstondelighit är.

Kansler.

En månad efter författandet af det sistnämnda arbetet utnämndes Olavus till konungens kansler, och därmed kan hans religiösa skriftställarverksamhet i det hela anses avslutad. Under året 1535 utgaf han väl tvänne skrifter: Een lijten boock, ther uthi forclarat warder, hwar igenom menniskian får Then Ewiga Salighetena, och Förmaning til alla Evangeliska Predikare, men hans egentliga intresse synes hafva vändt sig från den religiösa uppbyggelseliteraturen. Som kansler räknade han dock ej många ämbetsår; redan 1533 drog han sig tillbaka. Då Gustaf sedermera blifvit hans fiende, gaf han Olavus det föga smickrande vitsordet, att denne varit lika skicklig till kansler »som en frisk ko till att spinna silke». Måhända låg det häri en sanning, så till vida som den praktiska politiken föga lämpat sig för Olavus' skaplynne. Ehuru han således efter sitt afskedstagande ej längre ägde någon bestämd sysselsättning, var han därför ej ovärksam. En dryg del af sin tid egnade han förmodligen åt den sedan länge påtänkta öfversättningen af det gamla testamentet, men därjämte synes hans värksamma ande hafva uppsårat ett nytt forskningsfält. Redan under den tid han tjänat biskop Matthias, lär han hafva egnat sin uppmärksamhet åt gamla bref och handlingar; flere af hans religiösa ströskrifter häntyda äfven på ett gryende historiskt intresse, men förmodligen var det först som konungens kansler han fick tillfälle att göra bekantskap med alla de dokument, hvilka han sedermera använde vid författandet af sin Svenska Krönika. Detta epokgörande arbete, om hvars betydelse jag i det följande får tillfälle att tala, skrefs under sista hälften af 1530-talet. Hans förarbeten voro både grundliga och omfattande. Utom åt studiet af bref, handlingar och krönikor, af hvilka några ännu på Celsius' tid funnos kvar i Olavus' egenhändiga afskrift, egnade han sin uppmärksamhet äfven åt andra företeelser, ur hvilka en historisk lärdom kunde dragas. Han observerade böndernas runstafvar och runkalendrar samt skref med ledning häraf en kort uppsats Til att förstå Runeschrift, förmodligen den äldsta afhandling som finnes i detta ämne; han gjorde korta anteckningar om Sverges städer och kloster*; han studerade allmogens vidskepliga bruk samt författade en nu förlorad afhandling Om offerkällor, hvilken tyvärr undertryktes af Laurentius Petri, som fruktade, att denna redogörelse »skulle lända thet

Historiska ar-
beten.

* Dessa anteckningar, hvilka — som det synes, endast delvis — bevarats i Schef-ferus' och Celsius' afskrifter, tyckas hafva utgjort ett slags förberedelse för krönikan. Bland dem fanns äfven en egenhändigt skriven själfbiografi, hvars original nu förkommit. Den bästa afskriften af denna är värkställd af Celsius (Ups. bibl. E. 146.). I Biogr. Lex. N. F. Del VIII s. 515 har meddelats en därifrån mycket afvikande redaktion, men denna är blott en i slutet af 1500-talet gjord bearbetning af den ursprungliga biografien.

oförståndige folket til förargelse». Han genomforskade Sverges gamla lagar, och några af hans citat ur dessa äga ännu ett synnerligen högt värde, då de innehålla uråldriga stadganden, hvilka redan försvunnit ur de af oss kända handskrifterna. En frukt af dessa lagstudier äro också hans Domarregler, hvilka fortfarande aftryckas i spetsen för de flesta upplagor af Sverges rikes lag. Om hans förut nämnda småskrifter visat honom fylld af renässancens allsidiga forskningsbegär, framträder han i dessa juridiska sentenser såsom den ädlaste representanten för denna riktnings storslagna humanitet.

»Thet är och wäl sant, — skrifver Olavus Petri om Luther — ath han haffuer straffat hårdelig herrar och förster för theres misshandel och tyrani, the brukat haffua medh theres vndersåte, och thet borde honom göra, thy han war en predicare.» Denna tanke, som han äfven annorstädes uttalar, sökte han själf att troget tillämpa. Han hade varit Gustafs vän, säkerligen vördad och beundrad dennes stora egenskaper, han hade åtnjutit konungens ynnest, men måhända just på grund af dessa skäl ansåg han det såsom en plikt att beifra sin herres fel och förvilleiser. I sina predikningar synes han också hafva fört den apostoliska djärfhetens språk. Ett bref från Gustaf — tydligen i hufvudsak åsyftande Olavus Petri — låter oss ana innehållet i dessa. Under några år — skrifver konungen — hafva vi här i Stockholm mycket antastats från predikstolen, och, ehuru med förtäakta ord, ropas där blott mot tyranner, omildt herrskap etc. Kristus och Sanct Påvel hafva lärt att predika lydnad och hörsamhet, hvilket dock minst varit hört eller höres, utan fast snarare predikas allmogen till ohörsamhet, som det nu uti det sista präntet om eder klarligen uttryckes, likasom om öfverheten skulle vara vållande till alla de eder, som nu brukas. Alt annat ondt, som förhänden är, det tillräknas öfverheten, ändock det gudilof ingen med skäl bevisa kan; och räkna vi sådan predikan eller pränt mera som orsak till uppror och obestånd än såsom någon kristelig lärdom. Den enda af dessa predikningar, som bevarats, är just den ofvan nämnda Om eder, hvilken tryktes 1539 och innehöll ett ganska skarpt klander af konungens sed att i sitt tal inmänga svordomar.

Förhållandet mellan konungen och Olavus var tydligen vid denna tid mycket spändt, ty — såsom den förre sedermera skref till Laurentius Petri — »Mäster Olof ville sig mycket företaga och reformera här i regimentet, hvilket hans ämbete dock icke kräfde; ej håller ville förståndet räcka till, att han det rätteligen göra kunde». Olavus var å sin sida missnöjd med konungens sätt att — ofta blott till fromma för sin egen girighet — indraga kloster- och kyrkoegendom. T. o. m. den medgörlige Laurentius Petri hade känt sig upprörd däröfver och tyckes hafva gjort konungen föreställningar. Han hade engång framkastat ett förslag om dessa indragna kyrkogods, hvilket säkerligen äfven gillades af Olavus. Enligt deras mening skulle af dessa nya statsinkomster bildas »en allmännelig kista och drätsel, där sedan aftages det fattigt folk må uppehållas med, samt kyrkopresten, predikaren, kapellanen, skolmästare, studenter och annor ting, dem man vet af Guds ord att de uppehållas skola». Det var med andra ord ett slags kulturfond, som här åsyftades, men bildandet af en dylik in- gick icke i konungens program; här var således en ny anledning till missämja. Olavus krönika blef ännu ett tvisteämne. Konungen ägde ett lifligt intresse för den historiska literaturen, men den vetenskapliga sanningen tyckes hafva varit honom tämligen likgiltig. Krönikor och historiska ströskrifter betraktade han snarare såsom en modern statsman betraktar tidningarnas ledande artiklar, d. v. s. såsom medel att bearbeta och leda publiken. Olavus hade däremot utfört sitt arbete med den mest omutliga sanningskärlek; han hade ej klandrat det, som konungen ville hafva klandradt, och ej prisat det, denne ville hafva prisadt. Gustaf, som kanske hoppats på en politisk tendensmålning i den dåvarande styrelsens intresse, kände sig tydligen obehagligt besviken, och hans misstänksamma lynne började snart hysa den farhågan, att Olavus där-

Förhållande till konungen.

jämte författat en historia om hans eget regimente, som efter hvad han föreställde sig skulle vara allt annat än smickrande. Ehuru denna sistnämnda misstanke först tyckes hafva framträdtt senare, funnos likväl tillräckliga anledningar till en sammanstötning. Denna lät ej håller vänta på sig, ty redan i slutet af 1539 blef Olavus jämte Laurentius Andreæ anklagad för högförräderi. Jag har redan förut talat om denna rättegång; här må blott anmärkas, att Laurentius Andreæ synes hafva varit det hufvudsakliga föremålet för konungens förbittring; mot Olavus förefaller Gustaf knapt hafva hyst något egentligt hat. Visserligen dömdes äfven han till döden, men man har svårt att i denna dom se annat än ett skrämskott. Genom den därpå följande benådningen hoppades Gustaf förmodligen att göra den ansedde och talangfulle mannen till sitt lydiga värktyg. Redan året efter processen gjorde Gustaf ett försök. I ett bref föreslår han Olavus att skriva »de historier, som oss tillkomma och omröra, därutinnan I fast större profit, nytta och fromma åstadkomma kunne, än som skedd är med de historier I skrivit och utgå låtit tillförene». På det att Olavus ej skulle fara vill vid skildringen af konungens förtjänster, lemnade denne till hans begrundande ett kort utkast till de främsta partierna, och för att ytterligare uppmuntra honom lofvade han att låta sin målare på duken afbilda de mest framstående scenerna i fosterlandsbefriarens historia. Ehuru detta försök att vinna Olavus ej ledde till något resultat, synes konungen ej hafva uppgifvit hoppet. Under året 1542 erhöll Olavus inkomsterna af Alunda pastorat i Upland och utnämndes till inspektör för Stockholms skola; året därpå gjorde konungen honom till kyrkoherde i Storkyrkan. Ännu 1545 sökte Gustaf använda honom till författandet af en smådeskrift mot Kristian II — men förgäfvdes. Så vidt man vet lånade sig Olavus aldrig till dylika tjänster, och hvarken hotet eller belöningarna tyckas hafva invärkat på den djärfve predikanten. Konungen intygar själf, att hans predikningar fortofor att vara »de samma som förut, och det lärer den hetsige monarken till heder, att han slutligen med ett visst jämnmod tyckes hafva funnit sig i Olavus Petris skarpa tillrättavisningar. Det gamla förhållandet blef väl aldrig återställt, men någon ny fiendskap synes ej hafva utbrutit; ännu 1549 blef Olavus kallad till konungen för att lemna sitt råd i en viktig, politisk och religiös angelägenhet.

Sista lefnadsår.

Efter den heta sammandrabbningen med konungen 1540 tyckes Olavus' skriftställarverksamhet i det närmaste hafva upphört. Troligen såsom inspektör för Stockholms skola författade han det 1550 trykta dramat *Tobie comedia*, och 1548 utkom hans predikan *Om Werldennes första förvandlingar och Ålder*, men för öfrigt synes han hafva egnat sina krafter åt själasörjarens kall. Hans lefnad närmade sig också mot slutet. Den sista underrättelse vi äga om honom är ett bref från Finlands apostel, den ädle Michael Agricola, i hvilket denne anhöller om hans understöd för tryckningen af den finska öfversättningen af psaltaren och äfven i öfrigt vänder sig till honom såsom till en faderlig vän och mästare. Hungern — skrifver han — är hvar mans gäst hos bönderna och jämväl hos presterskapet; i köpstäderna finnes intet spanmål eller salt. Detta jämmerliga armod må I — brefvet är skrifvet till boktryckaren Amund Laurentsson — låta Magister Olavus förstå. Kanhända att hans faderliga misskundsamhet varder i Gud något godt råd här till finnandes, så att han från predikstolen så förkunnar Guds hämd, näpst och plåga öfver detta arma land, att ridderskap, borgare och andra Guds vänner med första öppna vatten bringade oss någon undsättning i spanmål. — Med detta rörande erkännande åt den svenske reformatorns välvilja och förmåga slutar Olavus Petris biografi. Redan året därpå — den 19 april 1552 — hade detta modiga och kärleksrika hjärta upphört att slå.

Utrymmet nekar mig att i detalj redogöra för Olavus Petris alla skrifter, och jag kan så mycket lättare afstå därifrån, som

samma fråga vid upprepade tillfällen behandlas i hans olika arbeten. I det följande får jag tillfälle att skildra den mångfrestande mannen såsom häfdatecknare, predikant, diktare och politisk författare; närmast vill jag söka teckna hans personlighet och hans reformatoriska författarskap.

Äfven i stilistiskt afseende är Olavus Petri ett barn af renässancen. Han är den förste svensk, som i egentlig mening kan sägas äga stil, eller — med andra ord — den förste, som åt framställningen förmått att gifva sin egen personlighets prägel; de, som känna hans egendomliga språkbruk, hafva därför lätt att skilja hans arbeten från andra samtidas. Under hans hand får det svenska språket för första gången reda och klarhet. »Det må — säger Svedelius — räknas såsom ett kulturhistoriskt minnesmärke, att en författare på femtonhundratalet behandlade svenska språket på ett sådant sätt, att hans skrifter ännu i adertonhundratalets senare hälft utgöra en fullkomligt läsbar litteratur. Föråldrade ord kunna där uppsökas och ordställningar sådana som en författare i vår tid skulle bildat annorlunda, men skilnaden mellan Olai Petri skriftsätt och det, som förekommer hos vår tids bäste stilister, är ej större, än att Olai skrifter ganska väl kunna ännu i våra dagar begagnas såsom en lärorik och angenäm läsning.» Hans stil är enkel och flärdlös. Den äger intet af Birgittas brännande, sydlandska färgprakt; någongång träffar man visserligen utförda liknelser, som äro både sanna och träffande, men dylika förekomma endast undantagsvis. Liksom hela sin tidsålder är Olavus Petri i saknad af egentlig fantasi; framställningen är jämn, logisk och bevisande, men den är ej genomsyrad af Birgittas konkreta skönhetssinne. Han äger ej denna fruktbara sentimentalitet, som älskar att fördjupa sig i dunkla känslor eller i naturlifvets företeelser söker finna motsvarigheter till andens halft omedvetna rörelser; snarare synes han frukta att genom en bild grumla den enkla sanning, han vill ådagalägga. Likväl är hans stil hvarken kall eller abstrakt. Om Birgitta hämtat sin ingifvelse från Italiens soliga näjder, har Olavus Petri däremot gått i en äkta svensk skola. Hans lagstudier hafva åt hans framställning förlänat denna något kärftva och afhuggna, men på samma gång kraftiga och ursvenska form, vi återfinna i våra gamla landskapslagar. Särskildt i krönikan visar sig denna stil i hela sin manliga kraft, men äfven i uppbyggelseskrifterna återfinna vi den. Tvänne på måfå tagna exempel må bättre belysa detta:

»Men där han (Peder Galle) vill bevisa samma härrådöme med historier och krönikor, huru det hafver varit i tolfhundra år, svarar jag ock så till: guds ord, som

Stil.

säga, att biskopsämbete icke är härrådöme, äro fast äldre än tolfhundra år, ändock att det härrådöme, som nu uppkommet är med påfvar och biskopar, är icke så gammalt som Dr. Peder säger; icke ligger håller stor makt däruppå, huru gammalt ett ting är, men huru rätt det är; *djäfveln är gammal och är dock icke desto bättre.*»

»Men om han (Junker Erik Waldemarsson) med intet stycke beslagen var, utan blef så satt i ett evigt fängelse allenast på misstanke och för den fruktan skull, att han något göra skulle, må hvar förståndig man öfverväga, om honom skedde rätt eller ej. Där öfverheten någon straffa eller plåga skall, där skall missgärningen föregå; där ingen missgärning är, där bör icke håller straff vara. Öfverheten hafver fått befallning af Gud att straffa det, som gjordt är, och icke det som gjordt kan vara. *Tankar plåga vara tulfria.*»

Folklig framställning.

Olavus Petri gör sällan något försök att gifva framställningen en mera poetisk lyftning; någongång färgas hans stil af ett lätt satiriskt löje, men efter verklig humor söker man hos honom lika fåfängt som hos hans öfriga samtida. Det som likväl gör hans skrifter så högeligen tilltalande, är den storslagna blygsamhet, som ligger utbredd öfver dem alla. Ingen har i rikare mått ägt denna »andens fattigdom», hvarom evangeliet talar. I logisk skärpa och i lärdom var Olavus öfverlägsen alla sina landsmän; han kände i grund kyrkohistorien, skolasternas och kyrkofädernas skrifter samt var dessutom förtrogen med Vallas, Erasmus' och Luthers bibelkritik, men aldrig märker man hos honom något försök att pråla med denna lärdom. I vår tid, då vi så ofta i braskande ord söka kläda våra små tankar, förefaller denna enkla framställning nästan barnslig, men om så är, är den det i detta ords ädlaste och djupaste mening. Olavus Petri visste, att han talade till ett enkelt och okunnigt folk, och han valde därför det språk, som bäst lämpade sig för denna krets. Sällan har också reformationens folkliga karaktär tagit sig ett skönare uttryck. »I hela denna postilla — skrifver han i företalet till sin egen predikosamling — talas det ganska enfaldigt, eftersom man icke har skrifvit henne för deras skull, som äro förståndiga, utan för deras nytta, som ännu hafva föga insikt i skriften, på det att de i början måtte kunna hjälpa sig härmed. Men sedan de äro själfva komna så in på grunden, att de veta, huru de skola bruka skriften, och hvartåt hon syftar, så kan till äfventyrs denna postilla ej mer behöfvas. Och vore visserligen aldrig bäst att läsa skriften, om blott förståndet räckte till. Men när förståndet icke räcker till, så måste vi krypa, till dess vi kunna gå.» Det kanske mest slående beviset, att han här lyckats träffa det egentliga folkets åskådningssätt, är, att detta arbete ännu 1857 kunnat utgifvas i en ny upplaga, tillägnad Sverges allmoge.

Med denna egenskap hos Olavus Petri sammanhänger nära den stora höfsamhet, han gjort sig till regel äfven i sina polemiska skrifter. Egendomligt nog plägar han skildras såsom en hetsig fanatiker, under det att brodern Laurentius framställes såsom den milde, moget öfvervägande reformatorn. Intet kan vara orättfärdigare, och förmodligen är det blott lusten att i Sverge finna motsvarigheter till de tyska reformatorerna, den eldige Luther och den saktmodige Melanchthon, som framkallat denna skefva dom. Det är sant, att Olavus aldrig dagtingat med sin öfvertygelse, men han sökte icke att med våldsamma medel eller i hårda ord göra denna gällande. Då den tyska befolkningen i Stockholm visade sig missbelåten med de obetydliga kyrkoförändringar, som antagits på Örebro möte 1529, var det Olavus Petri, som sökte lugna de upprörda sinnena. Först när den bebådade religionsförändringen visade tendenser att urarta blott till ett medel att rikta statskassan, tog han till orda, men äfven då kan han ej beskyllas för någon egentlig hetsighet; han har inga stora ord, endast en manlig sorg öfver sin ungdoms krossade förhoppningar.

Blott i skriftväxlingen med Paulus Heliæ kan han sägas hafva förifrat sig, men, såsom jag förut påpekat, var han själf den förste att erkänna detta fel, och likväl — huru obetydliga voro ej dessa förlöpningar, om de jämföras med tidens öfriga polemiska litteratur med dess plumpheter, osanningar och råa smädelser? Medan andra författare under detta stridens århundrade söka öfverbjuda hvarandra i obevisade tillvitelser, sträfvar Olavus efter att med opartiskhet bedöma både sak och person. Såsom häfdatecknare visste han att i sällsynt hög grad göra bruk af denna då nästan okända egenskap, men äfven som religiös författare visar han samma böjelse att göra allom rätt. Då Paulus Heliæ slungar ut den beskyllningen, att den nya lärans bekännare redan visat sig lastbarare än den gamlas, huru lätt hade han då ej haft att bemöta detta angrepp med protestanternas vanliga tillmälen mot katolikerna? I dess ställe nöjer han sig med det enkla medgifvandet: »den gamle Adam ligger oss på halsen och drager oss till att göra emot Guds bud, vilja vi eller vilja vi ej; men där hänger icke saken uppå. Vi disputerar icke därom, hvilken part flere eller färre synder hafver, vi disputerar därom, hvilken part en rätt lärdom förer; vi försvara vår lära och icke våra synder.» Om den ofta vidriga mariakulten yttrar han: »dock vet jag väl, att Paulus Heliæ vill icke, att det missbruk, som en hop ribalder och ståtare göra, skall kastas honom före, ty han hafver därutinnan ingen skuld; ville han det betänka, att Luther skulle icke håller

det vara förekastadt, som en lös svärmarehop bedrifver, hvilken hans lära missbrukar, då gjorde han rätt.» Klostren hafva säkerligen ej haft en mera afsvuren fiende än Olavus Petri, men likväl erkänner han villigt deras forna betydelse som kristliga skolor, och ehuru han ej sticker under stolen med innevånarnas brott mot den stränga klosterregeln, fäller han däröfver ingen hårdare dom än denna: »vet man dock väl, att de äro kött och blod såväl som vi.» Ehuru han är oblidkelig i att fördöma hela institutionen såsom sådan, »tviflar jag ej — skrifver han —, att många märkliga personer, både män och kvinnor, hafva oförvarandes kommit i detta ogudaktiga väsendet och hafva dock af Guds nåd vetat hålla sig till Kristus allena och platt intet hafva förlåtit sig på deras lefverne, utan hafva lefvat i en kristelig frihet. Sådana personer hafva varit rättsinnige kristna i sitt hjärta, ändock de hafva af oförståndighet haft munkars utvärtes åthäfvor.»

Humanitet.

Denna opartiskhet är blott en annan form för den humanitetskänsla, som är karaktäristisk för tidehvarfvets mest upplysta andar. Den återfinnes hos Erasmus, Reuchlin, Thomas Morus, och i Sverge har denna riktning sin ädlaste representant i Olavus Petri. Liksom Erasmus inser han kristendomens rent filantropiska betydelse. Särskildt inom rättsskipningen söker han häfda denna ståndpunkt, och här framstå hans åsikter desto bjärtare, om man med dem jämför de offentliga myndigheternas ringa känsla för människolifvets och den personliga frihetens betydelse. Han är också den förste, som uttalar den satsen, att »alt straff bör vara till förbättring, och straffet bör vara sådant, om möjligt är, att det icke förhindrar honom, som straffad varder, till att bättra sig». I följd häraf var han en afgjord motståndare till samtidens barbariska straffbestämmelser, genom hvilka brottslingen snarare dömdes äfven till moralisk undergång. Så sker, — säger han — när kvinnor på grund af sedlighetsbrott sättas på kåken eller visas ur by; om de tillförene drifvit otukt med en eller två, blifva de därigenom allmänneliga skökor, »hvilket är icke till bättring, utan gifs med sådana straff tillfälle till att blifva värre, än man var tillförene». Äfven mot de då så öfliga pinliga förhören inlägger han sin gensaga, och på sin höjd vill han »för högmåls ärende och för dråpliga sakers skull» medgifva tortyr. »Efter den bekännelse, som en varder pint och plågad till, skall ingen dömas, ty sådana bekännelser plåga vara falska, och ofta sker, att många bekänna det, som aldrig sant var eller skedde, för den pina skull de lida Och hvad rätt — detta gäller äfven om högmålsbrott — vore det, om man skulle pina och plåga den, som man

intet kunde betyga öfver? Skall man ock alltid mera vara benägen till att hjälpa än att stjälpa. Förty det är fast bättre att gifva en brottslig lös, än att pina och plåga honom som obrottslig är.» I full enlighet med sin religiösa åsikt om de yttre gärningarnas betydelselöshet, söker han häfda en ännu ej fullt genomförd grundsats: »man skall icke alltid döma om gärningar, såsom de gjorde och skedde äro, utan man måste tillse, i hvad akt och mening de äro gjorde. Man skall döma gärningen efter hans mening, som henne gjorde, om det skedt är af berådt mod eller ej.» Men framför alt skall domaren vara medveten om, att »såsom han är själf Guds befallningsman, så hörer ock folket, som han döma skall, Gudi till, så att han skall med Guds, och icke sin egen befallning döma Guds, och icke sitt eget folk». I sanning gyllene ord! Vi, som nästan dagligen höra dem upprepas, betänka ej, huru många århundraden af kamp och förtryck hafva behöfts för att bringa dessa enkla sanningar till medvetande, och vi besinna ej den sedliga kraft, som den man måste hafva ägt, hvilken under en tid af barbari och grymhet först mäktade höja sig till denna ståndpunkt.

Olavus var en kritiskt anlagd natur. Han är den förste, som i vårt land vågar afkasta det auktoritetens ok, som förlamande hvilat öfver medeltidens historieskrifning och teologi. De »store mästarne» äga ej längre för honom samma betydelse som för en Ericus Olai. »Därföre vilja vi, att ingen skall vara bebunden till att tro det strax vara sant, därför att Augustinus, Hieronymus, Ambrosius eller någon annan så säger, utan alle må vara frie till att ransaka och döma därom efter den heliga skrift.» »Mig är intet tvifvel — yttrar han på ett annat ställe såsom svar till Peder Galle — att de helga lärarna ju hafva haft den helige ande; men hvar och en, som deras böcker läser, måste likväl bekänna, att den helige ande icke hafver alltid regerat dem, när de skrivit hafva, efter det de ofta af mänsklig skröplighet hafva skrivit mot hvarandra, ofta mot sig själfva och ofta mot Guds ord. Därför måste man läsa deras skrifvelse med förnuft, gifvandes granna akt uppå, huru de bruka skriften. Förnimma vi, att de bruka henne rätt, skola vi gärna taga vid deras skrifvelse, men hvar de icke hafva drabbat på rätta meningen, skola vi låta deras uttydning fara». Äfven med afseende på den heliga skrift förstår han att i viss mån göra bruk af denna kritiska förmåga. Hans motståndare hade ingen kunskap i den genom humanismen nyskapade filologien; bibeln kände de blott i versio vulgata, och genom skolasternas glossor eller utläggningar hade meningen i de flesta

Kritik.

fall blifvit förvrängd. Här fick således Olavus Petri ett osökt tillfälle att hos sina motståndare inskräpa de humanistiska studiernas betydelse. »Doktor Peder — skrifver han — drager anorledes in Pauli ord och säger: 'den som begär biskops värdighet, han begär ett godt och mildt ämbete'. Här ville jag också gärna veta, ho honom hafver lärt den grammaticam, att Episcopatus eller Episcopi munus skall vara så mycket som biskops värdighet och att opus skall vara så mycket som ämbete? Detta är en ny grammatica.» Men det var ej blott »i grammatikan» han sökte häfda den af humanismen framkallade bibelkritiken. I det föregående (sid. 96) har jag visat, huru den medeltida skolastiken lyckats förtolka äfven de enklaste uppgifter. »Den heliga skrift — säger Galle i sitt försvar för kyrkans bibeltydning — hafver ett så högt och djupt sinne, att hon mångenstädes ej rätteliga och klarliga förstås, utan att hon blifver utlagd och uttydd efter den helige andes sinne och mening.» Olavus var den förste, som djärfdes att på skriften använda det sunda människoförståndet och förkasta alla dessa analogiska, moraliska och anagogiska uttydningar, med hvilka den skolastiska djupsinnigheten skördat sina triumfer. »Mätte då — yttrar Olavus — någon säga: hafva dock helge lärare utlagt och förklarat skriften med sina glossor och sin utläggning, så som än i dag sker, där man behandlar skriften. Därtill svarar man så: när lärarna rätteligen behandla skriften, lägga de intet till af sitt eget sinne, utan säga den mening ut med många ord, som skriften med få ord föregifver, så att meningen förvandlas icke, ändock att orden förvandlas understundom efter lägligheten och efter som de begripa kunna, som påhöra; och draga de skrifterna tillhopa, så att det rum, som synes i skriften vara mörkt, förklaras med det, som ljust och klart är.» Med denna enkla grundsats har Olavus i själfva verket uttalat förkastelsedomens öfver medeltidens bibelarbeten.

Förhållande till
bibeln.

Det fanns likväl en gräns, inför hvilken Olavus stannade. Såsom historiker kan han förkasta folktraditionens och föregående författares fabler, såsom teolog kan han förklara Jakobs epistel för understucken, men inför bibelns autentiska skrifter upphör denna kritik. Dessas uppgifter äro oryggligt sanna och kunna hvarken bestridas eller förtolkas. Likväl gör han äfven här ett försök att på bevisningens väg grunda denna öfvertygelse. Guds eviga visdom — säger han —, genom hvilken hans för oss obegripliga väsende varder honom själf kunnigt, kallas i skriften Guds ord, och af dessa ord hafva alla varelser sitt lif. Ingen kan komma till någon kunskap om Gud, med mindre han får något

af samma eviga vetande, Gud hafver om sig själf, och den som äger denna kunskap har därigenom ock fått ett evinnerligt lif. Men med Guds ord — det är hans eviga visdom och tankar — »menas ej de ord, som man talar eller skrifver, ty dessa äro förgängliga och många, men Guds ord äro evigt blifvande; för den skull äro de utvärtes orden påfunna, att man därmed skall be-teckna det invärtes ordet, som i hjärtat är; det är den concept eller tanke, som man i hjärtat hafver». De utvärtes ord, genom hvilka Gud uppenbarat sin visdom, äro således endast tecken för de inre, liksom våra skriftliga meddelanden blott äro beteckningar för våra tankar. Först då vi i vårt hjärta anammat detta inre ord, varda vi förenade med Gud och blifva delaktige af det eviga lifvet. Sedan Adam och Eva genom syndafallet förlorat gemen-skapen med Gud, beslöt denne af sin stora barmhärthighet att ånyo gifva människorna sitt ord före och lät så sitt inre ord, som han i hjärtat hade, varda människa och med utvärtes ord förkunna den visdom, som är alt lifs och all sannings källa. Men — tillägger för-fattaren — då detta inre ord allena är Gud kunnigt, kan håller ingen annan gifva det före med utvärtes ord, och dessa Guds utvärtes ord innehållas i den heliga skrift eller bibeln. Mot dess bud hafva således människors stadgar intet värde. Ehuru Olavus Petri således slutar med att böja sig för det skrifna ordets auktoritet, är hans bevisföring likväl sådan, att det förefaller oss, som om han genom endast en lätt ändring af slutledningens sista del kun-nat höja sig till en mera personlig ståndpunkt. Men protestantis-men ägde icke något förtroende till läran om »Guds röst i männi-skans inre»; genom syndafallet hade vår natur förlorat förmågan att lyssna till denna stämma. Då Peder Galle liknar kyrkan vid ett frö, som af Kristus lagts i jorden, men sedermera spirar upp till alt högre fullkomning, därigenom att Gud dageligen och stunde-ligen uppenbarar sig i förmännens hjärtan och gifver dem sin vilja tillkänna, bestrider Olavus Petri möjligheten af en dylik utveck-ling: »då vore den heliga skrift fäfängt utgifven, förty hvad gjor-des oss då sådan gammal skrift behof? Däraf skulle följa, att ju längre kristenheten stode, ju bättre och fullkomligare blefve hon, så att hon skulle nu mycket bättre och fullkomligare vara, än hon var i apostlarnas och deras närmaste efterföljares tid.» Någon utveckling utöfver det opersonliga bibelordet finnes således ej; i skriften innehålles all den sanning människan behöfver för sin salighet, och af någon annan uppenbarelse göres ej behof. Men ej håller världshistorien företer någon utveckling. Ju längre mänsk-ligheten skrider framåt i tiderna, desto tyngre hopa sig syndens

skuggor öfver henne. Men slutet är också för dörren. Tron är utsläkt, kärleken förkolnad, och den stund synes hardt nära, i hvilka »himlarna af eld förgås skola och elementen försmälta af hetta, ty denna himmel och denna jord, med alt det på henne är, är besmittadt af synden; därför måste de ock uppbrännas. Men efter uppståndelsen kommer ett nytt och heligt folk; ty höfves dem ock en ny himmel och en ny jord, där ingen synd utan all rättfärdighet uti bor.» — Endast i denna bemärkelse tror Olavus Petri på mänsklighetens framtid.

Tro och gär-
ningar.

Denna djupa känsla af mänsklighetens syndaskuld står hos Olavus Petri någongång på gränsen till förtviflan, och den framträder desto starkare, ju mera åren mognat hans erfarenhet. Ytterst hvilat denna känsla på protestantismens i grunden personliga uppfattning af människans förhållande till Gud. Under medeltiden med dess svaga inblick i det ondas väsende, hade rättfärdigheten berott på ett mer eller mindre noggrant fullgörande af vissa yttre handlingar; eremiter och världsföraktande själfplågåre hade t. o. m. förskaffat sig ett tillgodohafvande hos himlen, hvilket kyrkan sedermera mot klingande ersättning afstod åt hugade köpare. Mot denna ytliga uppfattning trädde Olavus Petri i harnesk. Han bröt fullkomligt med läran om de yttre gärningarnas betydelse. I och för sig är ingen handling god eller ond; det är blott den handlandes afsikt, som gifver den karaktären af ettdera. I hjärtat är således både syndens och rättfärdighetens källa: »Visserligen — skrifver han — hafva många märkliga män, såväl hedningar som andra, mycket lärt och skrifvit samt velat påfinna något besynnerligt sätt, huru de skulle göra människorna goda och fromma, men de kunde dock med alt sitt arbete och konst aldrig längre komma, än att människan vart rättad och bättrad till sina utvärtes gärningar, så att hon väl till utseendet förde ett godt lefverne och en ostrafflig umgängelse för människor, men hjärtat kunde därmed aldrig förvandlas, så att det vart bättre, utan blef ju alltid kvar i samma ondska, som det förut var». Utan betänkande förkastade han därför helgondyrkan, pilgrimsfärder, klosterregler o. d. Väl kunde nunnan i yttre måtto hålla sitt kyskhetslöfte, men detta hade ju ej mycket att betyda, ty blickade man in i hjärtat, skulle man finna detta fullt af otuktiga begär och af ofullkomligt undertrykta lidelser. Ju mera man undersökte den mänskliga naturen, desto klarare skulle man finna, att dess rot vore fördärfvad och att vi af egen kraft ej mäktade undandraga oss syndens härravälde. Vi vore således utan räddning förlorade, om vi blott kunde lita till vår egen förmåga att göra det goda,

»ty alt det vi göra, förrän vi äro rättfärdige i hjärtat, det är ondt för Gudi; därför förkastar han alla gärningar, som icke utgå af tron, ty det är alt skrymteri och följer ingen godhet med, men af tron varda vi Guds barn och arfvingar till Guds rike». Åga vi en fast tro på Guds nådelöften, skänker han oss också förmågan att göra det goda; af oss själfva förmå vi intet, utan den goda viljan är Guds gåfva. I likhet med sin lärare Luther slutar således äfven Olavus Petri i en skarpt utpräglad determinism, men vare sig denna är berättigad eller ej, hvilat den likväl på en så personlig uppfattning af kristendomens etiska betydelse, att han därigenom måste anses hafva tagit ett stort steg framom medeltiden.

I följd af denna personliga uppfattning af syndens väsende drefs han äfven till att förkasta det medlarskap mellan Gud och människor, hvilket framträdde i medeltidens mariakult och i dess helgondyrkan. Äfven presterskapet kom inför denna uppfattning att intaga en annan ställning än under medeltiden. Det andliga och det världsliga samhället hade då varit tvänne mot hvarandra skarpt begränsade områden; endast *genom* kyrkan kunde lekmanen träda i beröring med sin Gud. Gudstjänsten var därför en handling, som egentligen blott vidkom presterskapet. »Det är prestens *ämbete* — skrifver Galle — att bedja för allmogen.» I själfva verket hade också kyrkan karaktären af ett slags ämbetsverk, hvars göromål handlades enligt ett bestämdt formulär och på vissa därtill anslagna tider. Lekmannen stod utanför denna heliga korporation, och såsom hans förtjänst räknades företrädesvis de yttre handlingar — gåfvor, lydnad för vissa stadgar o. s. v. —, genom hvilka han såg den yttre kyrkan till godo. Å sin sida kunde kyrkan i belöning garantera honom syndernas förlåtelse. Mot detta föreställningssätt kände sig Olavus manad att inlägga en kraftig gensaga. Vid upprepade tillfällen sökte han inskräpa, att kyrkan omfattar alla kristna, lekmän såväl som prester, och att dessas ämbete endast är att predika Guds ord; de äro lärare och icke medlare. Något särskildt prestadöme ville han därför ej erkänna, och redan i företalet till Nya Testamentet uttalade han den åsikten, att hvarje kristen enligt evangeliets mening borde betraktas såsom prest. Liksom presten i det gamla testamentet offrat får och getter åt Gud, så skulle i det nya hvarje kristen offra honom sin egen lekamen. Måhända berodde det på denna åsikt, att Olavus i det längsta synes hafva dragit sig för att taga prestvigning. Ehuru han sedan 1524 oförtrutet predikat för Stockholms befolkning, betraktade han sig likväl såsom lekman; »vi

Personlig uppfattning.

lekmän» skrifver han ännu i sin 1528 utgifna Förmaning. Kanske var också denna ståndpunkt i viss mån orsaken till, att han aldrig kom att bekläda något högre kyrkligt ämbete. Under det att hans broder och hans närmaste vänner stego till biskopsvärdigheten, förblef han lekmannapredikant. Först 1539 lät han viga sig till prest.

Men ej håller gudstjänsten skulle vara inskränkt till vissa tider och vissa former. Den kristnes hela lif skall vara en enda gudstjänst. »Emedan Guds bud innefattas i kärleken, är alt räknandes för gudstjänst, som hvar och en i sin stadga och sitt ämbete af kärlek gör sin nästa till godo, såsom Gud honom befalt hafver, och är så räknandes för gudstjänst det mannen arbetar för sin hustru och barn och det barnen arbeta för föräldrarna.» Vi skola ej hålla en till vissa tider inskränkt fasta, utan vi skola ständigt fasta, så till vida att vi aldrig förtyngas af för mycken mat eller dryck; vi skola ej vid vissa tider bedja våra böner, utan vi skola ständigt hafva Gud i vårt hjärta, med ett ord, kärleken till Gud skall genomsyra hvarje handling, vi företaga, och hvarje tanke, vi tänka; blott detta är en verklig gudstjänst.

I följd af denna uppfattning af gudstjänstens begrepp var Olavus Petri en fiende till hvarje förstelnande formalism. Emedan vi ständigt skola bedja, »är ju nog förståendes, att bönen ej kan ske med munnen, men hon måste stå i hjärtat». Äfven om de böneformulär, han själf upptagit i Handboken, yttrar han: »dock sätter jag ingen här någon regel före, att man skall så enkom vara bebunden till det sätt, jag hafver föregifvit om sådana böner»; den som önskade bruka andra, han hade därtill rätt; dock att de ej vore mot skriften. Vid kyrkoceremonierna lägger han därför ringa vikt; de äro »utvärtes åthäfvor, i hvilka ofta sker förvandling, efter som tid och lägenhet tillkräfva». Viktigare är predikan, ty »när denna ligger nere, är läsning och sång, mäsas och dop till intet nyttigt. Visserligen — yttrar han på ett annat ställe — äro sakramenten ingalunda föraktandes, efter det Gud hafver dem insatt oss till godo, att vi skola därmed förstärka vår tro till Guds ord, som för oss predikas, men utan predikan äro de ganska litet nyttiga, efter det man icke vet, till hvad man dem bruka skall». På ett tredje ställe skrifver han: »och kan man väl varda salig, ändock att man aldrig hölle Herrans nattvard, men aldrig kunna vi varda salige med mindre vi varda lärda med Guds ord».

Mot kvietismen.

Härmed sammanhänger nära hans opposition mot den medeltida kvietismen. Det borgerliga samhället hade enligt medeltidens

åskådningssätt varit ett område, liggande nästan utanför Guds rike. Endast genom att afsäga sig världen och dess sysselsättningar gjorde sig människan i högsta mening beredd för den eviga saligheten. Det kontemplativa försjunkandet i Gud var därför den högsta lifsformen; värksamheten tjänade endast att draga vårt sinne bort från det eviga. Det är Olavus Petris ovanskliga ära att hafva brutit med en för familjelif och samhälle så ödesdiger åsikt. Emot denna häfdar han det mänskliga arbetets ära; icke utom det borgerliga samhället, men i detta, skall människan förvärkliga Guds rike:

»Först hafver Gud lagt mannen den plikt uppå, att han skall äta sitt bröd i sitt anletes svett, så att han vill, att hvar och en skall lefva af sitt arbete; därför säger ock S. Paulus, att den där icke vill arbeta, han skall icke äta; desslikes råder han ock därtill, att en skall arbeta och församla något tillsamman, där han kan hjälpa honom med, som nödstäld är. Häremot göra dessa munkar, de där ej vilja arbeta, och om de än något göra, är det likväl sådant, där intet gagn med följer. Så är ock sådant tiggande emot en broderlig kärlek, förty den som älskar sin nästa, han begär intet vara honom till tunga, utan arbetar häldre själf, på det att han kan vara honom till lisa; ty man måste ju det bekänna, att ju flere de äro, som sig draga undan och ej vilja arbeta, besynnerligen där dem ingen nöd drifver till, ju mera varda de förtungade, som arbeta skola. Ej är det håller ärligt och redligt, att en välfärdig karl, den där hvarken är halt eller blind, skall löpa om landet och taga upp den allmosa, som de fattige, halte och blinde hafva skulle».

För medeltiden hade kristendomen varit en tvångets och en plågans religion; för Olavus Petri var Kristi lära ett frihetens evangelium. Han spränger därför alla de bojor, i hvilka kyrkan och bruket fjättrat den mänskliga naturen; blott Gud äro vi förpliktade att lyda, men människors påfund äga för oss ingen bindande kraft, ty »om man skulle vara pliktig till att hålla alt det människor påbjuda ville, vore ju ingen ände på påbud och stadgar». Men — yttrar han på ett annat ställe — »Guds ord gifva oss en kristlig frihet före, så att vi må fritt bruka mat, dryck, kläder, städer och tider och andra sådana utvärtes ting, efter som oss själfve lyster och lägligheten tillsäger». Klosterlöftet med dess många band på vår natur, hvad är det annat än ett förnekande af denna frihet? Och det är i dubbel måtto förkastligt, därför att det såsom syndigt stämplar så oändligt mycket, i hvilket ingen synd är. Kyrkans påbud om vissa dagars helighållande, hennes många stadgar om äkten-skapshinder, hennes fastor och ceremonier, också detta är människofunder, genom hvilka vi själfva pålagt oss ett onödigt tvång. Särskildt med afseende på äkten-skapet visar sig denna lära i sin skarpaste motsättning mot medel-

Den kristliga
friheten.

tidens åskådningssätt. Väl vågade hvarken Olavus Petri eller den svenska kyrkan att följa Luther i dennes djärfva konsekvenser, men ståndpunkten är likväl densamma, och många af den förres åsikter kunna blott genom studiet af den senares vinna en fullständig förklaring.

Äktenskapet.

I utgångspunkten påminna reformatörerna nästan om den italienska renässancens kraftiga sensualism. Krafvet på könsdriftens tillfredsställande fattas såsom en oafvislig, naturlig och berättigad fordran hos människan. Luther är öfvertygad om, att bland tusen personer ej funnits en, hvilken till sitt trettionde år afhållit sig från köttslig umgängelse, och Olavus Petri yttrar, att denna drift är så kraftig, »att lika omöjligt som det är för en man att icke vara man och för en kvinna att icke vara kvinna, lika omöjligt är det för dem att icke hafva lust och vilja att föröka sig». När nu någon förbjuder en man eller kvinna att ingå äktenskap, »hvad gör han annat än säger till honom: jag förbjuder dig, att du skall hafva någon lust, vilja eller benägenhet till kvinnan — när dock hans egen natur, af Gud skapad och i honom inplantad, är tvärt emot?» Af bägge anses därför kyskheten som en omöjlig egenskap, såvida ej rent fysiska skäl föreligga. Visserligen kan Gud af sin nåd gifva denna sällsynta gåfva åt en eller annan stor ande, men detta inträffar kanske i ett fall af hundrausen. Likväl, säger Olavus Petri, är det icke en sådan Guds gåfva, att människan därigenom varder god och rättfärdig, utan Herren kan gifva kyskhet liksom han gifver visdom, styrka och fågring, med hvilka egenskaper både onda och goda kunna utrustas. Han kan ju gifva en eller annan förmågan att lefva utan mat; likaväl kan han skänka honom kyskhetens gåfva. I hvarje fall står det således ej i vår egen makt att kufva köttets lidelser. Dessa *måste* hafva ett utbrott, och emedan både Luther och Olavus skarpt fördömde alla olagliga förbindelser, blef äktenskapet den enda berättigade formen för vårt könslif. Dess uppgift är således närmast att vara ett *medel* mot okyskhet. »Öfver detta alt, som nu sagdt är, — skrifver Olavus Petri — är ock märkandes, att äktenskapet ej allenast är allom lofligt och fritt, utan det är ock Guds bud, att alla som icke hafva den gåfvan, att de kunna lefva i kyskhet, att de skola gifva sig i äktenskap, ty Paulus säger: till att undfly skörlefnad hafve hvar och en man sin hustru och hvar och en hustru hafve sin man». Och på ett annat ställe tillägger han: »lefva utan äktenskap med mindre man faller i Guds förtörnelse med hor, boleti, stumma synder och annan orenlighet, är omöjligt, utan att så sker, att Gud därtill gifver

en synnerlig nåd, men huru sällan Gud gifver sådan nåd, ser man dagligen för ögonen». Ännu skarpare urgerar Luther denna synpunkt. »Det tyckes — säger Sundelin i sin förträffliga afhandling om Luthers sociala etik — vara hans mening, att man genom äktenskapet och i det samma skulle befrias från okyska begär på samma sätt, som ett dukadt bord befriar den hungrige från hungerns kval. Han uppmanar ingen gift att undertrycka sin drift, dels på grund att detta skulle medföra svår ohälsa, dels emedan driften är ett Guds värk, som ej bör dödas». Äktenskapet var således en plikt för hvarje kristen, och detta inskärpes med uttryckliga ord af Olavus Petri. Detta åskådningssätt dröjde äfven länge kvar inom den svenska kyrkan. Det var därför ej ovanligt, att studenter, hvilka öfverbevisades om umgänge med liderliga kvinnor, af konsistorium dömdes att äkta dem, och Abraham Angermannus lät under sin beryktade visitationsresa med våld sammanviga trolofvade, hvilka ännu ej fullbordat sitt äktenskap; en blef t. o. m. vigd, ehuru ärkebiskopen misstänkte, att han redan förut hade en annan hustru i Tyskland. Kyrkoordningen medgaf visserligen ej dylika åtgärder, men de visa i alla fall, huru fast öfvertygade protestanterna voro om nödvändigheten att genom äktenskapet undfly okyskhet. Denna plikt var icke i allo lätt och ljuf; den fordrade uppoffringar från både mannens och kvinnans sida. Den förre, säger Olavus Petri, måste hafva omak och besvär för hustruns och barnens uppehälle, och när fienden är för dörren, måste han gifva sig i döden för deras skull, att de skola sitta i frid och ro. Kvinnan måste i jämmer och vedermöda föda sina barn, men »om så skedde, som ofta händer, att hon i barnsäng läte lifvet till, gjorde hon det i lydnad för Gud, och detta är honom en behagelig tjänst, henne till salighet».

Men i striden mot det katolska celibatet var det ej nog att tillgripa några allmänna förnuftsskäl; det var också nödvändigt att med bibelns auktoritet nedslå motståndarnas invändningar. Det hufvudsakliga argumentet var lätt att finna. Redan i skriftens första kapitel läste man: varer fruktsamme, föröker Eder och uppfyller jorden. Till detta bud är det reformatorerne ständigt taga sin tillflykt, det är den röda tråden i alla deras bevis, och i följd häraf kommo de äfven att sätta äktenskapets förnämsta uppgift i plikten att fortplanta släktet. Luther, hvilken i det längsta kämpar emot makars rätt till äktenskapsskilnad, ser sig likväl nödsakad att tillställa denna, såvida den ena parten visar sig oförmögen att tillfredsställa den andres fysiska

kraf;* oenighet ansåg han däremot ej såsom ett fullgodt skäl. Abrahamus Angermannus tyckes hafva hyst samma mening. En presthustru hade genom en ådragen sjukdom blifvit alldeles »oförmögen att bevisa sin man någon äktenskapsskyldighet», under det att mannen däremot »var till äktenskap tjänlig». På grund häraf ansåg sig ärkebiskopen kunna gifva honom rätt att ingå nytt äktenskap, dock med skyldighet att bekosta den sjukas och öfvergifnas vård.

Konsekvenserna af denna uppfattning äro ej svåra att draga. Var äktenskapets uppgift att föröka släktet, borde naturligen månggifte vara fullt tillåtligt eller snarare att föredraga framför monogamiska förbindelser, ty därigenom skulle obestriddligen målet vinnas både säkrare och fullständigare. Som man vet drog sig Luther icke för en dylik slutsats. Visserligen förklarar han sig ej vilja råda någon därtill, ehuru han icke anser det vara af skriften förbjudet, men i praktiken trodde sig både han och Melancthon böra uppmana Henrik VIII till ett dylikt steg; äfven Filip af Hessen erhöll deras medgifvande att taga sig en andra hustru. Från denna ståndpunkt borde man ej håller kunna fördöma äktenskap mellan nära fränder, ty äfven genom dylika förbindelser kunde ju släktet fortplantas och det erforderliga »läkemedlet» vinnas. Följdriktig såsom alltid, bäfvar Luther ej tillbaka ens för denna slutsats, och såsom ett exempel anför han den fromme Abraham, hvilken ju var gift med sin egen halfsyster Sara. I denna punkt djärfdes Olavus Petri ej att följa sin läromästare. Han förbigår med tystnad dessa brännbara frågor, men — så vida han är författare till skriften om sakramenten — förkastar han obetingadt den katolska kyrkans alla stadganden om äktenskaphinder, hvilka ej hafva någon hemul i bibeln (se 3 Mosebok Kap. 18). Hans broder, Laurentius Petri, förmådde väl ej stanna på denna frisinnaade ståndpunkt, utan uttalar sig mot giftermål inom femte led, men denna mening beror blott på hans mindre följd-

* Luther gör här en skilnad mellan viljan och förmågan att fullkomna det fysiska äktenskapet. *Vill* den ena parten ej bevilja den andra debitum conjugale, må detta vara skäl till skilsmässa; *kan* ej han eller hon, må den andra — *utan att äktenskapet offentligen upplöses* — hafva rätt att med en tredje person ingå en hemlig förbindelse till släktets fortplantande. Ehuru ej formelt, blef äktenskapet härigenom likväl reelt upplöst. Kyrkoordningen af 1571 yttrar blott, att »till den person, som af naturlig bräcklighet eller eljest af någrahanda ofall till äktenskap platt oduglig är, må ingen tvingad varda», men redan det förslag till ny kyrkoordning, hvilket framkom under Gustaf Adolfs regering, skiljer mellan impotentia före äktenskapets ingående och sedermera ådragen. I det förra fallet kan den normalt utrustade anses besviken, och äktenskapet upplöses. Denna ståndpunkt intages äfven af vår nu gällande lag.

riktiga tillämpning af principen; liksom Luther och Olavus Petri bekänner sig äfven han till prokreationsteorien.

Ännu en tredje slutsats skulle kunna dragas ur deras definition af äktenskapet. Släktet kan ju förökas likaväl genom lagliga som olagliga förbindelser; hvarför då ej medgifva de senares berättigande? I denna punkt äro likväl både Luther och hans svenske anhängare eniga i sin förkastelsedom, och deras svar är lätt funnet. Då äktenskapet ju är afsedt att vara ett medel *mot* okyskhet, kan ej gärna en förbindelse tillåtas, hvilken just innebär uppenbar okyskhet. Men därigenom är frågan ej löst. Man är fortfarande berättigad att fråga: hvad är det då som gifver en förbindelse karaktären af kyskhet eller af okyskhet? Och härmed har man också nått den protestantiska äktenskapsteoriens akilleeshäl. I själfva verket kunna ej reformatörerna afgifva något annat svar, än att det är lagligheten, som gör dylika förbindelser sedligt berättigade, visserligen ej blott den kyrkliga vixeln, utan lika mycket den offentliga trolofningen. Vål kunde män med Luthers och Olavus Petris skarpt etiska blick ej förneka möjligheten af otukt inom äktenskapet, men de drogo inga slutsatser af detta farliga medgifvande, ty — som den senare skrifter — »Gud öfverser därmed, efter det sker i den stadga, som han själf skickat hafver». Anledningen till denna fordran på lagliga former låg förmodligen i deras ovilja mot de fria förbindelser, hvilka i följd af celibatet blifvit så vanliga inom den katolska kyrkan, men i och för sig kunna dessa knapt sägas hafva varit mera osedliga än de flesta äktenskap då för tiden. Presten bodde tillsammans med sin hushållerska; flere exempel antyda, att han för henne fordrat samma aktningbetygelser, som tillkommo en laggift hustru, och deras barn uppfostrades i prestgården; i flere fall torde också intet annat än den lagliga vixeln hafva skilt dessa förbindelser från dem, som sedermera ingingos af de protestantiska presterna. Orsaken, hvarför reformatörerna nödgades tillgripa en så onöjaktig bestämning — hvars nytta för god borgerlig ordning visserligen ej bestrides — låg i deras altför svagt utvecklade känsla af kvinnans människovärde. För vår tids etiska uppfattning är det blott kärleken, som på en förbindelse mellan man och kvinna förmår att trycka kyskhetens prägel. Men kärleken är en i högsta mening individuell känsla; den refererar sig endast till en person. Enligt reformationens prokreationsteori kunde jag däremot likaväl gifta mig med A som med B; det individuella tycket spelade ingen roll. I sina många skrifter nämner Olavus Petri ej ens ett ord om kärleken såsom motiv till

äktenskaps ingående, och hans broder uttrycker fullkomligt tydligt reformationens ståndpunkt i denna fråga. Sedan han anfört alla upptänkliga skäl mot giftermål, ingångna mellan nära fränder, utbrister han slutligen: »hvad nöd kan då därtill tvinga, att en skall till äkta taga fasters eller mosters dotter, medan det finnes tillräckligt med andra personer, som äro lika sköna, skickliga, rika och välborna?» I själfva verket hade prokreationsteorien intet svar på denna fråga.

Kärleken är en känsla mellan individer, som väl kunna hafva olika värksamhetssfär, men hvilka såsom människor äro likaberättigade. Denna likställighet kände ej reformationen, och i följd häraf hade man då ej håller någon rätt inblick i kärlekens eller äktenskapets väsen. I Handboken har Olavus Petri tydligast uttalat sin uppfattning af kvinnan: mannen, som är begåfvad med större förnuft, är hennes hufvud, liksom Kristus är mannens, han skall vara hennes förman, styra och regera henne, samt öfverse med hennes svagheter; hon skall vara honom lydig och hörsam samt betänka, att hon är skapad till hans hjälp; »därför skall hon icke bjuda till att vilja regera öfver honom, ty kvinnan är skapad för mannens skull och icke mannen för kvinnans». Denna uppfattning dröjde kvar under hela 1600-talet. Ännu 1669 utgaf biskop Emporagrius en katekes, i hvilken han upptog kvinnan — och oxen bland mannens »lösören eller rörliga egendom». Först 1700-talets galanteri och dess literära salonger mäktade bryta detta åskådningssätt.

Ehuru således reformationens åsikt om äktenskapet är väsentligen skild från vår, må vi därför ej underskatta dess värde. I förhållande till medeltiden utgjorde reformationen äfven i detta fall ett stort steg framåt. Kvinnan var ej längre en syndens inkarnation, ett hinder för det sedliga lifvet; hon hade blifvit mannen till en hjälp och ett medel att förvärfva salighet. Att hafva funnit detta, är reformationens ovanskliga förtjänst.

Laurentius Petri.

Såsom skriftställare är LAURENTIUS PETRI (NERICIUS) nästan än flitigare än brodern. Antalet af hans utgifna arbeten belöper sig till åtskilliga tiotal, och nästan lika många synas i handskrift hvilat i bibliotekens och arkivens gömmor; ett icke ringa antal har antagligen förkommit. Äfven han är värksam på flere områden. Han är historiker, teolog, politisk skriftställare, psalmförfattare, predikant och bibelöfversättare, men ehuru hans värksamhet i det yttre således ganska nära sammanfaller med broderns, är skilnaden dock väsentlig. Laurentius Petri framträder senare, han deltagar ej i protestantismens första kamp mot den romerska

kyrkan, och hans författarskap bär ej håller samma prägel af ungdomlig friskhet, som hvilat öfver broderns skrifter.

Hans första ungdom är föga känd, och hans måg, Abrahamus Angermannus, hvilken författat den äldsta biografien öfver Laurentius Petri, meddelar endast några få faktiska upplysningar om svärfaderns lefnadsomständigheter; tyvärr äro dessa nästan de enda vi hafva. Enligt denna källa föddes Laurentius Petri 1499, och biografien uppgifver vidare, att han i likhet med sin broder äfven studerat i Wittenberg under Luthers ledning. Om längden af dessa studier känna vi intet, men vi veta, att han 1531 redan någon tid varit rektor vid Upsala skola. Först med detta år blifva underättelserna mera rikhaltiga.

Biografi.

Sedan Johannes Magnus 1526 lemnat Sverge, hade ärkebiskopsstolen stått öde. Trots klagomål både från reformatörerna och gemene man, tvekade Gustaf att ånyo besätta denna farliga plats, ty »vi mente stor makt ligga uppå, att man granneliga tillser, hvem man där uppsätter för en ärkebiskop». Slutligen tyckes rätte mannen hafva blifvit funnen. På sommaren 1531 sammanträdde presterskapet i Stockholm, och med 150 röster af 171 utsågs Laurentius Petri till innehafvare af den svenska kyrkans högsta ämbete. Enligt Messenius skall han hafva haft broderns inflytande att tacka för detta val, men förmodligen var det konungens vilja, som i främsta rummet bestämde utgången. Genom en s. k. förening visste denne att inom ganska trånga rāmärken begränsa den nye ärkebiskopens makt. Särskildt framhöll han uttryckligen, att ärkebiskopen »ingen reformatio i någon måtto göra skall, med mindre han oss tillförene därom åtsport hafver». Det oaktadt tyckes förhållandet mellan konungen och Laurentius Petri hafva varit godt och nästan hjärtligt. Den nye ärkebiskopen för rättade konungens och drottningens vixel, och vid samma tid förlofvades han med en af den förres närmaste släktingar. Men de absolutistiska tendenser, hvilka mot slutet af 1530-talet gjorde sig gällande i Gustafs kyrkopolitik, grumlade denna enighet. Laurentius Petri hade med värme omfattat de grundtankar, som uttalats i Västerås recess och ordinantia, samt hade, troligen omkring 1534, författat en Förklaring öfver dessa beslut. I denna lilla skrift, som i viss mån kan anses såsom vårt första arbete rörande statens och kyrkans inbördes förhållande, intog ärkebiskopen en mot konungens åsikter ganska stridande ståndpunkt. I vissa fall ansåg han riksdagsbesluten endast såsom provisoriska, i andra betraktade han dem såsom den yttersta gränsen för statens makt öfver kyrkan. Gustaf däremot såg i recessen och ordinantian endast en början till konungens ecklesiastika envælde. 1539 brast striden lös. Laurentius Petri tyckes hafva gjort några föreställningar, men erhöll till svar en ljungande skrifvelse, i hvilken konungen dels beklagade sig öfver presternas hänsynslösa och enligt hans mening upproriska predikningar, dels med uttryckliga ord förbehöll sig ej blott fullständig censur öfver det talade och trykta ordet, utan äfven all makt i kyrkliga angelägenheter. Genom den några månader senare utfärdade fullmakten för Georg Norman att vara superintendent upphäfde han äfven de friheter, hvilka vid Västerås riksdag ännu förbehållits presterskapet. Jäsnigen bland de svenska reformatörerna synes hafva stigit till kokpunkten, och Olavus Petri samt Laurentius Andreæ föllo för sitt motstånd mot den nya cæsaropapismen. Men — ärkebiskopen fogade sig. Eftergifvande, fast seg, lät han ovädret draga förbi, och klokt begagnande sig af de politiska vindkasterna, hade han den tillfredsställelsen att vid sin lefnads slut ånyo få de idéer erkända, för hvilka han kämpat i sin första skrift. I det hela står 1571 års kyrkoordning på samma ståndpunkt som Förklaringen.

Ärkebiskop.

Under det första årtiondet af sitt episcopat synes Laurentius Petri nästan uteslutande hafva egnat sig åt arbetet med bibelöfversättningen. De enda skrifter, hvilka

Skrifter före 1550.

falla inom denna tid, äro den nyssnämnda Förklaringen och Om Wijgdawatn (Sthlm 1538), den måhända mest folkliga skrift, som flutit ur Laurentius Petris penna. Enkelt, men med kulturskildrarens åskådlighet, utvecklar han här det vidskepliga i detta då ännu bibehållna kyrkbruk. Äfven 1540-talet har att uppvisa få skrifter af hans hand. På uppdrag af konungen utgaf han 1547 en anonym skrift mot den afsatte Kristian II, Veræ ac justæ rationes, och författade dessutom Dialogus om then förvandling som medh Messone skedde. Denna skrift, hvilken först 1587 tryktes i Wittenberg, skrefs redan 1542 och är så vidt jag vet det första exemplet i vårt land på dessa dialogiska stridsskrifter, hvilka inom den tyska reformationsliteraturen varit så vanliga. De stridande äro här tvänne: Simon, som försvarar den papistiska uppfattningen, och Petrus, som segrande bevisar företrädet af den lutherska. Väl får man redan i detta arbete en försmak af den något spetsfundiga teologi, hvilken senare allt skarpare gör sig gällande hos Laurentius och ännu mer hos hans efterföljare, men i det hela har han bibehållit broderns fria uppfattning af tros läran. Utan småsinad formalism, ehuru stundom något mångordigt, utvecklar han i fyra dialoger den protestantiska uppfattningen af nattvarden.

Skrifter på 1550-
talet.

Med nästa årtionde — det samma, under hvilket Olavus Petri bortgick ur tiden — blef hans värksamhet mera liflig. 1555 utgaf han en vidlyftig Postilla i tvänne delar (Sommardelen och Vinterdelen) samt Någhor almenneligh Evangelia postilerat och Postilla på the förnemligasta Högtidher och Helgedaghar. Dessutom lät han i anledning af fredsslutet med Ryssland 1558 trycka en Förmaning . . . Om Boot och bättring. Från tyskan öfversatte han dels en af Luthers afhandlingar om nattvarden, dels en skrift Emoot Dryckenskap, hvilken i följd af sina kulturhistoriska upplysningar än i dag kan läsas med nöje. I slutet af samma årtionde, 1559, fullbordade han sin Svenska crönika, och måhända är det äfven honom vi hafva att tacka för Psalmboken af 1553.

Skrifter på 1560-
talet.

Då Gustaf I skildes hädan, var ärkebiskopen redan 61 år gammal, men denna höga ålder invärkade ej förlamande på hans arbetsdrift. Snarare kan man säga, att hans stridslust och hans värksamhetsifver ökades med åren. Vid Eriks kröning 1561 höll han en samma år utgifven predikan, hvilken inom vår politiska literatur kan anses såsom ett motstycke till broderns 1528 trykta kröningspredikan. I anledning af Eriks afsättning författade han en ännu outgifven skrift, Questiones aliquot de Magistratu politico, i hvilken han ytterligare undersökte folkets rätt i förhållande till konungen. 1562 utkom hans predikan Om mandröp och 1567 en af honom utgifven Psalmbok; mer än en tredjedel af de där förekommande psalmerna lär vara författad af honom själf. Under samma årtionde infaller äfven hans förut omtalade bibelrevision. Men det som egentligen gör detta årtionde märkligt inom vår literaturhistoria, är den strid, som då utbröt mellan lutheraner och kalvinister. Här är icke platsen att utveckla skilnaden mellan deras åsikter. Det må vara nog att påpeka, det kalvinismen med afseende på kyrkostyrelsen hyllade en mera republikansk uppfattning än den något hierarkiska lutheranismen och till sitt allmänna skaplynne bar prägeln af en kall och sträf rationalism, som obarmhärtigt plockade bort alla utväxter inom den kyrkliga kulten — äfven dem, hvilka voro af en ganska oskyldig art. Med en vanligen sårande brist på pietet behandlade denna läras anhängare alla kyrkbruk, hvilkas helgd de ej omedelbart kunde uppvisa ur bibeln eller det nyktra förståndet. Med ett ord, de voro protestantismens vänster, lutheranerna dess center.

Kalviniststriden.

Genom sin lärare, kalvinisten Dionysius Beurreus, synes Erik XIV hafva insupit en viss böjelse för dennes religion. I likhet med Gustafs öfriga söner ägde äfven han en god teologisk bildning, och hans smak för logiska spetsfundigheter var ytterligare egnad att underblåsa denna förkärlek. Redan 1561 utfärdade han ett — tydligen till

kalvinisterna stäldt — plakat, hvarigenom han tillät främlingar bosätta sig i Sverige. Äfven på riksdagen i Arboga samma år och på herredagen i Stockholm 1562 framstälde han yrkanden och spörsmål, hvilka hade en tämligen ultraprotestantisk anstrykning. Detta förmådde den gamle ärkebiskopen att gripa till pennan, och i tvänne 1562 utgifna skrifter sökte han bjuda den nya rörelsen spetsen. Den ena, *Om Exorcismen*, är en öfversättning från den tyske teologen Justus Menius och handlar om ett ämne, som då ganska lifligt upprörde kristenhetens olika kyrkor. Enligt det katolska föreställningssättet var det odöpta barnet hemfallet under djäfvulens våld, och det ansågs därför af behovet påkalladt, dels att högtidligen besvärja djäfvulen att utgå ur barnet (exorcism), dels att detta — genom faddrarna — på ett lika högtidligt sätt afsade sig den onde (abrenunciacion). Redan från början hade den reformerta kyrkan afskaffat detta nästan vederstyggliga kyrkobruk, men lutheranerna bibehöllo det, och i sin Handbok upptog Olavus Petri ett formulär, hvilket värkade upprörande t. o. m. på samtidens starka nerver. Genom Upsala mötes beslut mildrades väl de råaste uttrycken, men först med handboken af 1809 försvunno exorcismen och abrenunciationen ur vår döpelseritual. På herredagen 1562 hade konungen genom sin sekreterare, Martinus Helsingus, föreslagit exorcismens borttagande, och det var på detta förslag som den af Laurentius Petri öfversatta skriften skulle utgöra ett svar. Detta är hållet i en hätsk och kärlekslös ton, och dess författare tvekar ej att beskylla sina motståndare för att vara besatte af den samme ande, han genom exorcismen ville utdrifva. Den andra skriften, *Om någor stycker wårs Herras Jesu Christi Nattward anrörandes*, är ett originalarbete och har formen af en dialog mellan Christophorus och Georgius. Den ståndpunkt, Laurentius Petri här intager, förefaller näppeligen vara rent luthersk. Den katolska kyrkan lärde som bekant, att brödet och vinet genom instiftelseorden *förvandlades* till Kristi lekamen och blod, den reformerta däremot förnekade Kristi verkliga närvaro i nattvarden och betraktade denna företrädesvis såsom en åminnelsefest, vid hvilken brödet och vinet *betecknade* Kristi lekamen och blod. Luther hade ställt sig på en — åtminstone till orden — mera bibeltrogen ståndpunkt. Enligt hans mening anammades verkliga Kristi lekamen och blod i, med och under bröd och vin. Visserligen förklarar sig Laurentius Petri ogilla den katolska uppfattningen, men af sin ifver att gendrifva kalvinisterna synes han hafva låtit föreläsa sig att öfverskrida den lutherska bekännelsens gränser. Meningsutbytet i dialogen rör sig hufvudsakligen kring den punkten, huruvida brödet och vinet erhålla sakramental karaktär omedelbart som invigningsorden uttalas eller först då de kroppsligen anammas. Det är den senare »farliga» åsikten, som i dialogen gendrifves.

De i Sverige boende kalvinisterna kunde med skäl betrakta denna skrift såsom ett anfall, och DIONYSIUS BEURREUS fann sig också föranlåten att svara. Han utgaf samma år *Libellus de ceremoniis ecclesiasticis contra Dialogos Laurentii Petri*. Äfven denna skrift, som nu ej kunnat återfinnas, lär enligt Fant hafva formen af en dialog och innehåller ett försök att bevisa den kalvinistiska nattvardslärans öfverensstämmelse med den augsburgiska bekännelsen och dess apologi. Ärkebiskopen blef honom ej svaret skyldig. Redan i jan. 1563 var han färdig med en skrifvelse, i hvilken han, visserligen ej utan häftighet, men med stor logisk skärpa sönderslet motståndarens argument. Men därmed var striden ej slut. I Tijo Spörsmål angrep Beurreus ånyo ej blott den lutherska nattvardsläran, utan ock de svenska reformatörernas åsikt om Kristi båda naturer, men han bemöttes i tvänne skrifter af den ifrige lutheranen, MARTINUS OLAI GESTRICIUS, sedermera liturgiens mest oförfärade motståndare. Med undantag af Laurentius Petris svar till Beurreus äro alla dessa skrifter otrykta.

En tillfällighet gaf striden en något olika vändning. Genom kriget med Danmark hade vår sjöfart afbrutits, och i följd häraf uppstod en i dessa tider ganska känn-

Liquorist-striden.

bar brist på kommunionvin. För kalvinisterna med deras mindre bibeltrogna uppfattning af nattvarden hade detta ej samma betydelse som för lutheranerna; men just detta gaf anledning till en ny tvist. Skulle man, då nu vin saknades, afhålla sig från nattvarden, eller skulle man i vinets ställe begagna surrogat såsom mjöd, äppelsaft, vatten eller dylikt? I febr. 1564 utfärdade Laurentius Petri ett herdabref, i hvilket han, strängt hållande sig till bibelns ord, framhöll, att nattvarden, då den ej kunde firas just på det sätt, som Kristi ord gäfvö vid handen, händre borde undvaras. »Samma nöd — skrifver han — var med de israeliter i den babyloniska fångenskapen; likväl läto de sig icke därigenom tvinga, att de uti det landet antingen tempel bygga eller något offer göra ville, utan bidade därmed, till dess att de åter kommo till Jerusalem, hvilket rum Gud allena till tempel och offer förordinerat hade. För denna och andra sådana viktiga orsakers skull, kan jag ingen råda eller någon därtill fördrista, att han till Herrans nattvard annat bruka skall än naturligt vin; och där man än skulle medgifva, att vatten också må med vinet inmängdt varda, såsom allestädes i kristenheten väl hafver pläгат ske, så måste man likväl det göra med sådan måtta, att vinet genom för mycken vattenblandning icke borttappar sin rätta vinsmak.» Den kalvinistiskt sinnade västerås-biskopen JOHANNES OFEEGH utfärdade månaden därefter ett annat herdabref, i hvilket han stälde sig på en motsatt ståndpunkt, och förklarade det vara ute med den kristliga friheten, därest en dylik yttre tillfällighet kunde beröfva oss nådemedlen; på så sätt blefve vi de vinodlande folkens trälar. I en längre skrifvelse sökte Laurentius Petri att häfda sin bibeltrogna ståndpunkt och förklarade, att de, som anammade nattvarden på så sätt som Ofeeagh förordnat, »omsider skulle bekomma den lön, som rätte afgudadyrkare tillhör, hvilkas del är i den sjön, som brinner med eld och svafvel». Ofeeagh svarade med ett nytt angrepp på ärkebiskopens verbala tolkning af nattvardsläran. Det må — säger han — vara likgiltigt hvad Kristus använde för bröd, antingen det nu var hvetebröd, rågbröd eller bjuggbröd; likaså kan det vara oss likgiltigt hvad det var för dryck han använde, antingen det var rehnskt eller franskt vin, blandadt eller oblandadt, mycket vatten eller litet, ty bibeln säger ju blott: han tog kalken.

Fortsättning af
kalviniststriden.

Genom dessa tvister hade modet växt hos kalvinisterna, och i maj 1564 öfverlemnade de till konungen en trosbekännelse, *Brevis Confessio fidei*, hvilken de önskade till trycket befordrad, samt anhöllo med anledning häraf om fri religionsutöfning. Men äfven här blefvo de förekomna. LAURENTIUS OLAVI GESTRICIUS, kyrkoherde i Stockholm, angrep dem i flere häftiga predikningar och författade en vidlyftig vederläggning af deras villfarelser, *Hypotheses principalium errorum*, hvilken han jämte ett längre bref afsände till konungen. Olavus Petri och — ehuru i mindre grad — äfven Laurentius Petri hade ännu begagnat ett jämförelsevis hofsamt språk i sina stridsskrifter, men i detta bref få vi redan en försmak af den dogmatiska ofördragsamhet, som under alt råare uttryck bryter fram i femtonhundratalets teologiska tvister. Författaren kan ej nog förundra sig öfver kalvinisternas fräcka oförsynthet att våga underställa konungen sin gudlösa trosbekännelse. I febr. 1565 utfärdade äfven ärkebiskopen en *Protestatio* mot de kalvinistiska kätterierna, och på riksdagen i april samma år förenade sig presterskapet om en skrift, *Fundamenta nostræ fidei*, i hvilken den kalvinistiska nattvardsläran fördömdes. Äfven Ofeeagh förmåddes att underteckna denna förklaring, och genom ett kungabref förbjödos kalvinisterna uttryckligen att utsprida sina villomeningar. Likväl tyckes denna seger ej hafva förefallit ärkebiskopen tillräcklig. Både genom teser och smärre afhandlingar, författade 1566, sökte han hos det svenaka presterskapet utrota möjligen kvarvarande rester af kätteriet. Det märkligaste af dessa arbeten är *Om Kyrkio Stadgar och Ceremonier*, sedermera trykt i Wittenberg 1587. I denna väl skrifna afhandling vänder han sig hufvudsakligen mot kalvinisterna och söker att mot dem försvara kyrkans rätt att bibehålla åtskilliga ceremonier och stadgar.

ehuru de ej direkt påbjudas i bibeln. Samma år författade han en liten förträfflig skrift, *Hypotypeses*, behandlande predikan och prestens öfriga förrättningar. Dess viktigare punkter återfinnas i kyrkoordningen af 1571.

Denna kyrkoordning var frukten af årtiondens arbete. Endast några få år efter Kyrkoordningen. sin utnämning till ärkebiskop uppgjorde Laurentius Petri i samråd med sin broder ett förslag, hvilket han vid upprepade tillfällen förgäfvos sökte förmå Gustaf I att bifalla. Då Erik uppstigit på tronen, omarbetades förslaget, hvarvid mycket lär hafva tillagts, och på herredagen 1562 framlades det för konungen, hvilken med välvilja lär hafva upptagit det, ehuru — såsom ärkebiskopen antyder — Beurreus' intriger omintetgjorde stadfästelsen. Detta hindrade dock ej, att kyrkoordningen redan nu började att allmänt tillämpas, men de fåtaliga och sins emellan stridiga exemplaren gjorde en tryckning önskvärd och nästan nödvändig. På Johan III:s befallning underkastades förslaget en förnyad revision af åtskilliga för detta värf lämpade personer, hvarefter — enligt Abrahamus Angermannus' uppgift — konungen personligen öfversåg det hela och försåg det med nödiga tillägg. I detta skick befordrades kyrkoordningen 1571 till trycket. Men konungen och — förmodligen i ännu högre grad — ärkebiskopen önskade en formelig bekräftelse på denna lag, hvarför äfven ett kyrkomöte 1572 sammanträdde i Upsala, där förslaget formligen antogs. Den nya kyrkoordningen hade föga af lagens karaktär. Den saknar denna korta, prägnanta stil, som är egendomlig för Olavus Petri, och inlåter sig i stället i resonnemang, som nästan påminna om författarens teologiska afhandlingar. Frånsedt denna brist, måste man tillerkänna Laurentius Petris arbete ett synnerligen högt värde. Genom den kloka måttfullhet, författaren iakttager — å ena sidan mellan prestvälde och cæsaropapism, å den andra mellan katolicismens vidskeppliga ceremoniväsen och en bilderstormande ultraprotestantisms öfverdrifter — hade han gifvit sina landsmän en kyrkoordning, kring hvilken de i tider af religiöst split med tillförsikt kunde samla sig. Ett ytterligare värde erhåller denna kyrkoordning genom det intresse för svensk bildning, som dess författare lägger i dagen. Det är ett lika ädelt som karaktäristiskt drag för hans uppfattning af reformationens mål, att en skolordning — den första i vårt land — här funnit en plats.

Vid samma möte afgjordes äfven en annan fråga. Erik Gustafsson Stenbock hade förgäfvos sökt erhålla sin kusin Malin Stures hand. Då han såg sig ur stånd att besegra släktens betänkligheter, bortröfvade han sin fränka och lät en dansk prest viga sig vid henne. Detta djärfva steg uppväkte en storm af ovilja, och ärkebiskopen, hvilken redan förut uppträdde mot Gustaf I:s giftermål med den aflidna drottningens systerdotter, satte sig i spetsen för motståndet. Genom en följd af — nu till största delen förlorade — skrifter sökte han ådagalägga förkastligheten af äktenskap mellan så nära befryndade personer. Hans bevisföring kan bedömas af *Om Förbudhen Skylskap och Swågerskap*, skrifven i november 1571 och trykt följande år. Innehållet är i korthet följande. Bibeln förbjuder visserligen ej med uttryckliga ord äktenskap mellan syskonbarn, utan blott mellan faster och brorson, moster och systerson, men detta förbud gäller ej endast dessa själfva, utan hela deras släktled; d. v. s. giftermål mellan fränder i andra led förbjödes. Nu räknas leden alltid från den fjärmare, hvarför äfven syskonbarn äro förhindrade att ingå äktenskap. Emellertid måste författaren själf medgifva, att åtskilliga teologer på annat sätt tolkat skriftens ord, och ännu svårare har han att freda sig mot de exempel, bibeln anför på dylika förbindelser, ty här kan han knapt förebära annat, än »att Gud såg mycket genom fingren med judafolket» och tillstodde därför åtskilligt, som nu ej vore rätt. Hufvudargumentet blir därför, att kyrkan alltid ogillat dylika äktenskap och att de förnämsta kyrkofäderna uttalat sig däremot. Denna vördnad för häfdvunnen sed drifver han ända därhän, att han fördömer giftermål mellan personer, befryndade i tredje och fjärde led, samt

Äktenskapsstriden.

förklarar dem, hvilka ända till sjunde led upprätthålla detta förbud, gudfruktigare än dem, som sätta sig öfver en dylik ordning. Under världens första dagar voro väl äktenskap mellan nära fränder nödvändiga, men nu — då kvinnor finnas i öfverflöd — kan det på intet sätt vara berättigadt att väcka förgärlighet genom att bryta mot en så gammal sed.

Åtskilliga motskrifter utkommo, men af dessa synes endast en hafva bevarats. Den är författad af en okänd »fosterlandsvän» och hör onekligen till femtonhundratalets yppersta afhandlingar. I sin fria och ädla protestantism erinrar den om Olavus Petri, och i uppfattningen af den äktenskapliga kärlekens väsen höjer den sig öfver hvarje annan svensk skrift under detta århundrade. Utan svårighet uppvisar författaren det vrängda och godtyckliga i Laurentius Petris tolkning af den mosaiska äktenskapslagen; vid den katolska kyrkans stadgar och kyrkofädernas yttranden fäster han såsom protestant intet afseende, då ju bibeln visar, att Gud tillstadt dylika äktenskap, och med dessa exempel för ögonen kunna vi sätta oss öfver papisternas falska gudaktighet. Ärkebiskopen — fortsätter han — vädjar till god sed och till vårt samvetes röst! Men samvetet är ju blott en gnista af gudabelåtet, hvilken ännu glimmar kvar i vår själ och upplyser oss om det rätta och det orätta. Det är en oskrifven lag, hvilken i alt måste stämma öfverens med den af Gud i skriften gifna. Vill man nu utöfver Guds ord förplikta den mänskliga naturen och hennes drifter, slutar man med att fördärfva denna natur. Visserligen kunna presterna med den världsliga myndighetens bifall föreskrifva lagar rörande likgiltiga ting, men dit hör ej äktenskapet, för hvilket endast Guds ord må vara bestämmande. Ärkebiskopen säger vidare att världen är full af kvinnor! Så är det, om vi blott åtrå den köttsliga förbindelse, till hvilken naturen äfven hänvisat djuren, »men om vi fordra lämplig ålder, verklig fromhet, rena seder och en kysk, blott på maken riktad kärlek — då måste vi bekänna, att en dylik kvinna är en sällspord Guds gåfva». Om nu syskonbarn hysa en dylik kärlek till hvarandra, hvem djärfves väl då hindra deras förening?

Denna stämma förklingade ohörd. I kyrkoordningen stadgades förbud mot äktenskap inom femte led, och trots alla försök på 1600-talet att genomdrifva en friare uppfattning var det först 1845, som syskonbarn erhöilo full rätt att ingå äktenskap.

Striden mot
Herbestus.

Då kyrkoordningen antogs, kände ärkebiskopen redan dödens förebud. Under ett helt år hade han varit lidande, men de kroppsliga plågorna förmådde ej kufva denna outtröttliga arbetsdrift. Ännu på sotsängen var han i värksamhet för att freda den hjord, han mottagit. Under året 1572 utgaf han Evangelier och Epistlar, som efter seductione läsas och siungas i Tiderna på alla Söndagar samt en diger predikosamling Öffuer Historien om vårs Herres Jesu Christi werdigha pino och Dödh, färdigtrykt 1573. Äfven detta år författade han några smärre uppbyggelseskrifter, och innan han för alltid tillslöt ögonen, skulle han ännu en gång deltaga i en teologisk strid. Hos drottning Katharina Jagellonica vistades en katolsk prest, JOHANNES HERBESTUS, tillhörande en neapolitansk, till Polen inflyttad släkt. Då kyrkoordningen utkommit, fann sig Herbestus föranlåten att utgifva en motskrift, hvilken nu synes hafva förkommit. I denna lär han företrädesvis hafva angripit den lutherska uppfattningen af prestämbetet och förklarat nattvarden, sådan den efter kyrkoordningen förrättades, vara af intet värde, dels emedan lekmännen — i motsats mot den romerska kyrkans lära — erhöilo rätt att begagna kalken, dels emedan sakramenten ej utdelades af lagligen ordinerade prester. Detta angrepp framkallade ett svar af ärkebiskopen, och i tre småskrifter, De dispensatione Sacramenti sub una specie, De inuocatione Sanctorum och De consecratione Sacramenti sökte han häfda riktigheten af den svenska kyrkoordningen. På ett möte i Stockholm upplästes dessa för det församlade presterskapet, hvilket af den dåvarande inspector typographiæ, Petrus Michaëlis, begärde

deras snara tryckning. Därmed drog ut på tiden, och efter ärkebiskopens död lär — enligt Abrahamus Angermannus' uppgift — Petrus Michaëlis hafva förstört dennes efterlemnade arbeten. Två af de nyssnämnda skrifterna synas också hafva förkommit, men den tredje, *Refutatio Erroris Herbesti De Consecratione Sacramenti*, utgafs 1588 i Hamburg, försedd med en vidlyftig inledning af Abrahamus Angermannus. Denna skrift kan näppeligen sägas öka Laurentius Petris literära anseende. Bevisen, ehuru till större delen endast ett återupprepande af redan sagda saker, sakna väl ej bindande kraft, men det sätt, på hvilket de framställas, röja alt för mycket, att vreden och ej den kristliga kärleken styrt författarens penna. I blind ofördragsamhet och i hätska beskyllningar öfvergår den alt hvad dittills förekommit inom den teologiska polemiken, och till ursäkt kan blott anföras, att detta arbete skrifvits af en nästan döende åldring, hvilken med smärta och grämlse såg det värk hotadt, åt hvilket han egnat sin lefnads bästa krafter.

Laurentius Petri blef också förskonad från fortsättningen af den kyrkliga strid, hvilken han i viss mening kan sägas hafva inledt. Den 26 oktober 1573 ännad den gamle kämpen sitt värksamma och skiftesrika lif.

Laurentius Petri ägde ett varmt intresse för sitt fosterlands språk. I kyrkoordningen söker han uttryckligen att hos presterna inskräpa betydelsen af en ren och oblandad svenska:

Karaktäristik.

Så är ock godt att predikanterna vänja sig att tala rätt svenska och bruka de ord, som allmänt kunniga äro, ty där man främmande ord bruka vill, såsom många göra pläga, förbistrar man de enfaldige, som sig på sådana ord icke förstå kunna, och lyktas så därmed, att de föga förbättring hafva kunna af det, som taladt varder. Därtill varder ock vårt svenska mål förkränkt och förvandladt genom sådant sätt, det icke håller hafver någon nytta med sig, hälst när det sker i oträngdt mål, ty vi själfva hafva ju så goda ord, som de främmande vara kunna.

Likväl skulle man misstaga sig, om man i detta fall likställde Laurentius Petri med t. ex. Stiernhielm eller Svedberg. Den kärlek, dessa hyste till sitt språk, var af en svärmisk, rent ideell natur. De älskade det, dels därför att det var deras eget, sköna modersmål, dels emedan det talats af deras förfäder, de världsberömda göterna, för hvilkas tapperhet Europas alla riken bäfvat. Bröderna Petri däremot betraktade språket ur en mera praktisk synpunkt. För dem var det hvarken ett medel i skönhetens tjänst eller ett arf från ärorika förfäder. De voro religiösa reformatorer, och språket var för dem blott ett medel att sprida de eviga sanningarna. De älskade svenskan och sträfvade efter ett rent och för alla begripligt språk, därför att de visste, att detta var den enda väg, på hvilken de kunde nå sitt mål.

Franzén förklarar Laurentius Petri i stilens rundhet och behag vida öfverträffa sin broder, men förmodligen beror denna dom på minnestecknarens begär att upphöja sin hjälte. Ehuru äfven Laurentius måste räknas såsom en god stilist, saknar hans framställning egentlig karaktär. Den är omständlig, lider af upprepningar

och höjer sig blott sällan till Olavus' manliga kraft. Ej håller är språket af samma renhet, ty äfven i de mera folkliga skrifterna möter man latinska vändningar och citat. Detta beror måhända på författarens obestridliga lärdom. Det förefaller ej oantagligt, att han längre än brodern kvarstannat vid det sachsiska universitetet, där den utmärkte humanisten Melanchthon just började föreläsa samma år Olavus promoverades till magister.

Laurentius Petri var djupt bevandrad i den protestantiska dogmatikens alla irrgångar, och dessutom ägde han en klassisk bildning, som vida synes hafva öfvergått broderns. En icke ringa del af hans arbeten äro författade på latin, man märker att han ej ogärna citerar antikens hedniska skriftställare, och hans skolordning utgör ett ytterligare bevis på denna förkärlek. Hans populära skrifter äro därför jämförelsevis få, och hans värksamhet faller hufvudsakligen inom ett område, som för det egentliga folket måste hafva förefallit främmande. Äfven en bildad person i våra dagar har svårt att följa honom i hans lärda, teologiska undersökningar, och man saknar den praktiska belysning, som Olavus förstått att kasta öfver äfven de till utseendet minst betydande, dogmatiska frågor, han behandlat. Hos denne skymtar den lärda apparaten sällan fram, hans tolkning af bibelordet är enkel och går rakt på sak. Om han i detta fall erinrar om den praktiske och folklige Luther, synes Laurentius däremot hafva gått i Melanchthons skola. Denne mera spekulativt anlagda natur hade i viss mening återupptagit skolastikens metod. Han hade utbildat ett helt teologiskt system, *Loci communes*, och hans bibeltolkningar berodde vanligen på utförliga, ofta invecklade slutledningar, under det att Luthers *omedelbart* utgått från skriften. I Hypotyposes prisar Laurentius Petri i varma ordalag Melanchthons *Loci communes* och anbefaller det svenska presterskapet att flitigt studera detta arbete. Själf röjer han tydliga spår af samma metod. Vål förefaller han synnerligen bibeltrogen, men han är det knapt i samma mening som brodern. Bakom de citerade bibelorden märker man ett teologiskt system, efter hvars fordringar skriftens ord tolkas — ofta på ett ganska godtyckligt sätt. Beträffande äktenskapsfrågan hade Olavus Petri nöjt sig med en enkel hänvisning till 3 Mose bok 18 kap., och det hade ej fallit honom in att tumma på bibelns tämligen klara bestämmelser. Laurentius däremot går fullkomligt deduktivt tillväga (jämf. s. 255). Han bringar de konkreta fallen under en abstrakt regel, söker sedermera — genom en från systemet hämtad formel — upphäfva skilnaden mellan »*linea æqualis*» och »*inæqualis*», samt kommer slutligen till ett resultat, som åtminstone för den vanliga

uppfattningen måste förefalla tämligen afvikande från utgångspunkten. I liquoriststriden framträder denna protestantiska skolastik kanske ännu mera ohöljd, och man tycker sig nästan höra en återklang af kampen mellan scotister och thomister. I stället för att fasthålla protestantismens stora grundsanningar fördjupar han sig i småsinnade, dogmatiska frågor, hvilkas lösning väl för teologien kunna äga något intresse, men svårligen för religionen. I själfva verket gör han också intryck mera af teolog än af religiös reformator. Bekännelsen är för honom hufvudsak. Det är väl sant, att han mot kalvinismen söker upprätthålla den kristnes frihet i afseende på vissa, af den protestantiska rigorismen utdömda kyrkobruk, men denna strid för han med en ifver, som i verkligheten leder till ett motsatt resultat. Friheten blir faktiskt en skyldighet.

Under det att Olavus' värksamhet hufvudsakligen gått ut på att lossa alla de onödiga band, i hvilka medeltidens kyrka insnört människonaturen, söker Laurentius att ånyo hopdraga de lösta knutarna. Olavus var ingen svärmare, hvilken utan vidare förkastade alla människobud, men för det religiösa lifvet ville han ej tillerkänna dem någon bindande kraft. Naturligen vägrar äfven Laurentius att böja sig för sådana stadgar, hvilka direkt *strida* mot Guds bud, — och i detta fall hade väl ej Peder Galle gjort några svårigheter i att instämma med honom —, men dels tolkade han skriften så mycket som möjligt efter systemets fordringar, dels förklarade han kyrkans stadgar, då de ej uttryckligen vederlades af bibeln, vara åtminstone i många fall bindande för människan. Huru bredt spelrum, han därigenom lemnade åt dessa mänskliga ordningar, framgår af hans skrifter i äktenskapsfrågan:

Därmed är också detta förbud rörande tredje och fjärde led liksom en gärd och ett värn där för, att man ej så lättsinnigt bryter Guds bud rörande de led, som närmare äro roten och därmed klarligare förbudna; ty kan ock då ingen med några goda skäl säga, att kyrkans gamle förmän, som detta förbud angående tredje och fjärde leden stadgat hafva, och hela kristenheten, som nu så lång tid sig där efter rättat, hafva därutinnan handlat orätt, så att vi nu för den skull det så lätteligen kunna bryta eller aflägga.

Det möter naturligen inga svårigheter att använda denna bevisföring mot äktenskap i hvilket led som helst, t. o. m. mot äktenskap mellan faddrar, dopsyskon o. s. v.; med andra ord, författaren är här på väg att försvara hela den katolska äktenskapslagen. Med denna ståndpunkt sammanhänger hans vördnad för kyrkofäderna; de representerade den kyrkliga traditionen, och trots sin ovilja mot katolicismen tvekar Laurentius Petri ej att använda

dessas hjälptrupper — ofta till en utsträckning, som nästan erinrar om Peder Galle. Till dessa auktoriteter lägger han dessutom de nya protestantiska: Luther och framför allt Melanchthon. För öfrigt är det ej blott på det teologiska området, han röjer denna brist på självständighet. Äfven som historiker upptager han med lugnt mod en mängd af de fabler, hvilka Olavus' kritik redan borde hafva bannlyst.

Laurentius Petri ägde ej broderns apostoliska djärfhet. Snarare visar han gent emot denna världens mäktige en undfallenhet, som gränsar till svaghet. Då Gustaf I fördömt broderns historia, är han själf färdig att skrifva en ny, mera behaglig för den uppretade härskaren; då domen fälles öfver Olavus Petri och Laurentius Andreæ, är det han, som sitter med i blodsdömsstolen; då Erik uppstigit på tronen, hälsar han honom med en nästan servil kröningspredikan, men då konungens fall står för dörren, är det ärkebiskopen, som — visserligen i förblommerade ordalag och utan att i teorien uppgifva sin forna ståndpunkt — råder hof-folket att affalla från den besegrade; då slutligen Johan blifvit den mäktige, är Laurentius bland dem, som gifva honom rätt att förkorta den fångne broderns lif -- och likväl var Laurentius Petri ingen fridens man. Hela hans lif är en fortsatt kamp, ej sällan om jämförelsevis underordnade frågor, och han begagnar ett språk, som ofta öfverskrider den lugna bevisningens gräns.

Men lika orätt som det vore att förneka dessa fel, lika kortsynt vore det att bestrida Laurentius Petris förtjänster. Äfven om han ej ägde Olavus' mod eller dennes storslagna uppfattning af protestantismen, var han dock en man, till hvilken vår odling står i den största tacksamhetsskuld. Genom sin förmåga att böja sig, då motståndet blef honom öfvermäktigt, för att sedermera, då hans hjälp ånyo behöfdes, återtaga det förlorade, var han säkerligen den lämpligaste styresman, som den svenska kyrkan under en dylik brytningsperiod kunnat mottaga. Men det var ej blott i yttre måtto han sökte grunda en protestantisk kyrka i vårt land. Han var själf en högt bildad man och förstod bättre än någon annan, att kyrkans fortbestånd berodde på ett kunnigt och sedligt oförvitligt presterskap. Få hafva också ägt ett varmare intresse för undervisningen; hans Hypotypeses och hans skolordning äro härpå ovedersägliga bevis. I stället för den lifvakt, hvarmed Sverges forna ärkebiskopar omgifvit sig, underhöll han femtio studenter, och en stor del af de män, hvilka sedermera trädde i spetsen för den svenska bildningen, utgick ur ärkebiskopens närmaste omgifning. I sitt enskilda lif erbjöd han dessutom ett exem-

pel på apostolisk enkelhet och rena seder, hvilket på det yngre släktet måste värka lifvande och väckande. Omdömet om hans literära värksamhet kan väl utfalla olika, alt efter som man uppskattar vikten af de af honom behandlade frågorna, men hans skolordning och hans bibelöfversättning kunna ej vara underkastade dagens växlande meningar; med dem har han outplånligt inristat sitt namn i fosterlandets häfder.

Vid den tid ärkebiskopen skildes hädan, stod den svenska kyrkan inför en afgörande kris. Vid midten af 1500-talet hade den protestantiska läran vunnit en alt mera vidtomfattande utbredning. Det norra Europa hade redan affallit från påfven, i England och Skottland hade reformationen segrat, i Frankrike, Polen och Ungern hotade det protestantiska partiet att vinna öfvertaget, t. o. m. Italien och Spanien vacklade, och i det tyska riket lär blott omkring en tiondel af befolkningen hafva dröjt kvar inom den romerska kyrkan. Den stund syntes således hardt nära, då katolicismen skulle fullständigt duka under. Men man bedrog sig! Den romerska kyrkan hade ännu ej förlorat sin lifskraft, och trots sina yttre segrar bar den protestantiska rörelsen redan upplösningens frö inom sig.

Vid kyrkomötet i Trident, afslutadt 1563, segrade det ultrakatolska partiet, och från denna seger kan man datera motreformationens början. Den romerska kyrkan hade förts till undergångens brant, till en stor del därigenom att hon försummat att taga vara på de demokratiska krafter, hon ägde i sina munkordnar och i sitt lägre presterskap. Katolicismen hade antagit formen af en hierarki, hvars moraliska ruttenhet nästan inbjöd till opposition. Men detta sedliga förfall hade hufvudsakligen angripit kyrkans furstar; de lägre lagren voro ännu jämförelsevis obesmittade. Det var också från dem, som den katolska motreformationen hämtade sin styrka. Liksom protestantismen i dess första framträdande blef äfven den katolska motreformationen en demokratisk rörelse, hvilken till sina förnämsta verktyg använde just dessa munkar och lägre prester, som genom sitt kall stodo i den närmaste beröring med det egentliga folket. Det är den gamla sagan om Antäos, som vinner ny kraft hvarje gång han råkar i beröring med sin moder jorden.

I spetsen för de reformerade munkordnarna, hvilka nu uppträdde med förnyad styrka, gingo jesuiterna, som genom sin ypperliga organisation snart svingade sig upp till den katolska reaktionens egentliga ledare. Ej nog att de genom sin stränga tukt och sin hänsynslösa offervillighet förstodo att vinna insteg hos det

Den katolska
motreformationen.

lägre folket; därigenom att de för sitt ändamål visste att begagna de humanistiska studierna och upprättade läroanstalter, som vida öfvergingo de protestantiska, hade de funnit ett medel att för den katolska kyrkan återvinna äfven de bildade klasserna. På en nästan otroligt kort tid lyckades de också ej allenast att stäffa reformationen, utan ock att slå protestanterna på dessas egen mark. Endast i biskopsstiftet Würzburg lära på ett år ej mindre än 62,000 lutheraner hafva omvändts. I Spanien och Italien utrotades protestanterna fullkomligt, i Frankrike lär deras antal hafva minskats med två tredjedelar, i Polen — där jesuiterna med synnerlig ifver drefvo sin propaganda — nedsjönko lutheranerna till ett obetydligt och förföljdt parti, och t. o. m. Nordtyskland samt Skandinavien hotades af den alt uppslukande rörelsen.

En medvärkande orsak till denna nästan exempellösa framgång var de protestantiska kyrkornas inbördes splittring. De stora grundsanningar, från hvilka reformationen utgått, hade så småningom skjutits i bakgrunden för dessa otaliga konfessionella tvister, hvilkas praktiska betydelselöshet bildar en egendomlig motsats till det raseri, hvarmed de utkämpades — och likväl blef denna sträfva och till det yttre så föga tilltalande ortodoxi den enda vägen till protestantismens räddning! Blott genom denna vanligen blinda ofördragsamhet mot alla afvikande läror mäktade protestantismen bjuda den katolska motreformationen spetsen. En kompromiss med jesuiterna hade i själfva verket varit det samma som återgång till medeltiden.

Katolska skrifter
i Sverige.

Johan III uppsteg på tronen ungefär samtidigt med det, att motreformationen närmade sig vårt land. Genom kardinal Hosius, en nära vän till drottningens familj, sökte man redan 1572 anknyta förbindelser mellan Rom och Stockholm. Den påfliga politiken hade härvid till sin hufvudsakliga uppgift att förmå konungen själf att öfvergå till katolicismen. Af kyrkohistorien veta vi, att dessa planer ganska snart strandade på konungens bestämda motstånd. Men vid sidan af dessa underhandlingar började den romerska kyrkan att drifva en tämligen vidt omfattande missionsvärksamhet, som kanske ej blifvit till sin fulla betydelse uppskattad. Denna propaganda gick hufvudsakligen ut på att bringa det svenska undervisningsväsendet i jesuiternas händer, och i det följande skall jag äfven återkomma till dessa i vår odling så ingripande försök. Men äfven på rent literär väg voro jesuiterna värksamma för den katolska religionens utbredande.

Redan 1572 hade Herbestus gripit till pennan för att bemöta den nya kyrkoordningen, och — tillägger Messenius — ej nöjd därmed, lät han bland svenskarna

hopvis utdela böcker, hvilka annorstädes blifvit trykta och hit införda.» En bland dessa böcker var en katekes, författad af Hosius' koadjutor Cromerus i afsikt att gendriva de polska protestanternas uppfattning af sakramenten. Detta arbete synes hafva framkallat stor oro i det lutherska lägret. Den gamle ärkebiskopen uppmanade ledamöterna i sitt kapitel att författa en vederläggning däraf, och vi äga ännu i behåll en ganska diger stridskrift mot Cromerus, troligen till största delen författad af LAURENTIUS PETRI GOTHUS. Den utgafs dock under ärkebiskopens namn, och sannolikt har väl denne öfversett det hela.

En annan katekes — skrifven af Canisius, en för den svenska missionen ganska ifrig jesuit — öfversattes på svenska och tryktes i Stockholm 1579; ej mindre än 1,500 exemplar däraf utdelades under peståret 1580 till hufvudstadens befolkning. Äfven en tredje katolsk skrift, *Practica spiritualis*, öfversattes på svenska och skickades till Vadstena kloster, men kom sannolikt aldrig under tryckpressen. Ett fjärde arbete, Vincentius Lirinensis *Pro Catholicæ Fidei Antiquitate*, blef däremot trykt i Stockholm 1576, allt till stor harm för de rättrogna protestanterna. Abrahamus Angermannus klagar också bittert öfver, att »Canisius' katekes och andra papistiska böcker blifvit på den renaste svenska öfversatta och trykta, hvarigenom mångas sinnen blifvit förvillade. Jag förbigår — tillägger han — de papistiska skrifter, hvilka i stora och fulla kistor hit införas». Bland dessa senare uppräknar Messenius Bredenbachs *Libellus de Componendis ecclesiæ dissidiis* samt Ecks *Enchiridion* och *Homiliæ*; ett af Ecks arbeten — *Antidotum* En uiss läkedom emot thesse nw swäffwande kätteri — blef t. o. m. öfversatt på svenska af LAURENTIUS HERMANUTIUS, men troligen aldrig trykt.

Likväl voro de katolska böckerna i Sverige jämförelsevis få, och Possevinus klagar äfven däröfver. Men å den andra sidan måste man medgifva, att jesuiterna voro energiska i att söka afhjälpa denna brist. Dels föreslog Possevinus att i utsträkt skala afskrifva gamla svenska medeltidsmanuskript, dels sökte han att i det polska jesuitseminariet i Braunsberg upprätta ett tryckeri för att motarbeta de nordiska kätterierna. Han synes äfven hafva varit betänkt på ganska vidtomfattande arbeten. En finsk grammatik förbereddes, en svensk — nu förkommen — var delvis utarbetad, en svensk bönbok, författad af ANDREAS SERVII, tryktes 1587, helgonlegender uppköptes i Danzig för att kringspidas i Sverige, och åtskilliga af dessa tyckas äfven hafva blifvit öfversatta. Den plan Possevinus hade att utgifva en fullständig samling af de svenska helgonens lif, kom dock först senare till utförande, då den svenske renegaten JOHANNES VASTOVIUS 1623 utgaf *Vitis Aquilonia*. Som det förefaller hade äfven jesuiterna för afsikt att utgifva en svensk bibelöfversättning, »renad» från lutherska villfarelser, men underrättelserna härom äro ej fullt tydliga. Ett annat företag af samma art var deras upplaga af Luthers katekes, *Enchiridion*, Thett är then lille och reene *Cathechismus*. Detta arbete, som tryktes 1591, var endast ett försök att under Luthers namn insmuggla papismens läror.

De katolska författarna voro naturligen få, och vi kunna knapt nämna några andra än den förut omtalade Herbestus, den påfåige legaten Possevinus och den norske jesuiten LAURENTIUS NICOLAI, vanligen kallad Klosterlasse. Possevinus' arbeten voro på latin och hade knapt något mera allmänt inflytande, men Klosterlasses skrifter tyckas däremot hafva varit spridda i ganska vida kretsar. Likväl äro de flesta nu nästan spårlöst förkomna. Hans styrka tyckes hafva legat i nidskrifter. Ett värkligt mästestycke i den vägen är Satans bref, »gifvet i det yttersta mörkret på vårt konungsliga slott Glödborg». Tonen i denna pamflett — som med orätt tillskrifvits Johans sekreterare Olaus Svercheri — kan bedömas af inledningsorden: »Vi Satan, djupa hälvetets konung, världens herre, hela hedenskapens storfurste, blindhetens grefve, mörk-

sens regent, skam, lasters och all orättfärdighets friherre, och alla kätterskas, upproriskas och lögnens milde fader och skyddsherre, våra trogne tjänare, prester och biskopar, som vårt ord bära i Nordlanden, nåd och frid i vår anda.» På ett rätt och ofta rent hädiskt språk, men med oneklig talang låter han afgrundsfursten prisa sina trogna tjänare, lutheranerna, och uppmana dem att vara faste i kampen mot Guds vänner, katolikerna. Slaget synes hafva drabbat hårdt, och Abrahamus Angermannus återkommer ofta till detta skändliga anfall. Flere svar utkommo äfven. Ett är på prosa, och dess författare göra ett tämligen matt försök att anslå Klosterlasses ironiska ton. Mera lyckad är en versifierad stridsskrift, hvars drastiska språk kan bedömas af följande utdrag:

Men I pocken och snorcken däruppå,
 Att ingen lutheran kan Eder drifva få
 In på den smala vägen, snöda och trånga,
 Som apostlarna lärde till himmelen gånga.
 Ty I veten Eder vägar både vida och breda,
 Som Antikristus-påfven monde tillreda,
 Som är bön, offer och pelegrimgång,
 Mäsooffer och munkasång.
 Vinkelmässor de hjälpa mäktigt väl,
 Vårfrulof hafver samma skäl,
 Påfviska band kunde väl i radene löpa
 För en fattig, som icke orkar afatsbref köpa.
 Vigdevatten det plägar hjälpa aldrabäst
 Och så sedan krypa till krysse däreft.

De flesta af dessa stridsskrifter äro tydligen förkomna, men att kampen varit tämligen förbittrad, framgår däraf, att Johan III 1580 lät en befallning utgå, hvori påbjöds, »att I skole både de böcker, som mäster Lars med sitt parti såsom ock mäster Abraham med sitt anhang hafva låtit utgå, — hvad namn de hafva kunna — utspana och hopsamla och sedan till vårt kansli förskicka, och skole I tillsäga presterna såsom ock djäkarna, att de sådana böcker — på hvad tungomål de kunna vara skrifna — äro förtänkte att från sig leverera.»

Denna katolska propaganda, hvars literära sida jag här berört, hade ej varit utan inflytande på svenskarnas religiösa åskådning. Adeln var vacklande, en stor del af landets bildade ungdom låg i jesuiternas händer, tronföljaren var vunnen för katolicismen, och utsikterna, att under Sigismunds regering kunna återinföra papismen, voro onekligen ganska stora. Att detta likväl ej lyckades, berodde på flera omständigheter. Genom de religiösa tvisterna under Johans tid hade lutheranernas fanatism fått en kraftig väckelse. Detta hade kanske haft föga att betyda, om de ej haft en politisk ledare, kring hvilken de kunnat samla sig; utan härtig Karls beskydd hade de troligen ganska snart sjunkit ned till ett lätt undertryckt parti. En viktig omständighet var slutligen, att äfven denna gång — liksom i viss mån under Gustaf I — var katolicismen klädd i det utländska förtryckets dräkt: det var polska pikar och svärd, som skulle återupprätta den romerska kyrkan i vårt land. Genom slaget vid Stångebro blefvo också papisternas förhoppningar ohjälpligt krossade, och de svenska katolikerna måste i landsflykten söka

sin räddning. De jesuitiska stämplingarna under Gustaf Adolf blefvo utan någon vidare påföljd, och katolicismen upphörde att för framtiden utöfva något inflytande på det svenska folkets utveckling.

Äldre kyrkohistoriska författare hafva gemenligen på Johan III lagt skulden till denna katolska propaganda. Missuppfattad af sin samtid, synes konungen äfven af eftervärlden hafva blifvit altför omildt bedömd. Uppbrusande och misstänksam som alla konung Gustafs söner, någon gång grym som de flesta furstar på denna tid, var Johan i grunden en vek och nästan svärmisk natur. I kanske ännu högre grad än sina bröder hade han förvärfvat en vidsträckt teologisk bildning, och grubblande anlagd,* hade han under fängelsets tysta timmar ytterligare tillfälle att begrunda sitt tidehvarfs religiösa frågor. Dessutom var han begåfvad med ett lifligt skönhetssinne och kände sig således lika tilltalad af katolicismens sensuella ritual, som han stöttes tillbaka af den hänsynslöshet, med hvilken protestanterna bröto med forna tiders fromma sedvänjor. Likväl visade han under sina första regeringsår ingen böjelse för den katolska kyrkan; snarare uttalade han sig ganska skarpt däremot. Men ungefär vid samma tid som den gamle ärkebiskopen afled, synes han hafva gjort bekantskap med en författare, hvilken gaf hans tankar en ny riktning.

Den liturgiska
rörelsen.

De förbittrade konfessionella tvister, hvilka under reformationens första århundrade upprörde mänskligheten — och till hvilkas lösning man ej tvekade att använda materiellt våld — hade hos tidehvarfvets mera veka och fromma andar framkallat ett behof efter försoning. Man kunde knapt vara blind för, att den religiösa känslan altmer försvagades under dessa ändlösa gräl om teologiska bagateller, och män såsom Melanchthon m. fl. sträfvade därför allvarligt efter en bekännelse, hvilken kunde tillfredsställa alla parter, lutheraner såväl som katoliker och kalvinister. Äfven efter det tridentinska mötets misslyckande gjorde kejsar Ferdinand ett försök, i det att han hänsköt de förnämsta tvistepunkterna till Georg Cassander, en för sin fördragsamhet och lärdom känd teolog. På kejsarens begäran författade denne sitt berömda arbete, Consultatio etc., i hvilket han sökte åstadkomma en sammanjämkning

* Tre år före sin död skref den åldrige konungen till honom:

»Käre son, är oss till vetandes vordet, att du hafver ganska få hos dig, som du kan handla och tala med, utan håller dig enslig och spekulerar både aftnar och morgnar. Så efter af sådan enslighet och spekulering mycken melankoli och sällsynta tankar förorsakas pläga, så vilje vi dig faderligen hafva rådt och förmanadt, att du städse såväl om morgonen som om aftonen ville hafva någre hos dig.»

mellan papismen och den augsburgiska bekännelsen. Äfven om detta uppslag ej åstadkom någon praktisk lösning af den konfessionella tvisten, kan man dock ej fränkänna Cassander en god vilja därtill. Den kristna kyrkan hade företrädesvis utbildats under tiden mellan Constantinus och Gregorius den store, och Cassander föreslog därför, att man rörande tvistiga frågor skulle vädja till denna periods kyrkofäder. Men i själfva verket medförde detta förslag endast en skenbar fördel, enär de flesta af de tvistepunkter, som på Cassanders tid diskuterades, ej existerat under den kristna kyrkans första dagar. Hans mödor ledde också endast till ett ökad split.

På Johan III utöfvade dock hans arbete ett afgörande inflytande.* Själf hade denne i sitt fängelse noggrant studerat kyrkofäderna och hade därför lätt att sympatisera med Cassanders förslag till lösning af den religiösa frågan. Då han uppstigit på tronen, råkade han snart i beröring med några män, hvilka, uppfosttrade i Melanchthons skola, hade lärt sig hylla dennes förmedlande åsikter. Den, som på konungen utöfvade det största inflytandet, var hans sekreterare, PETRUS MICHAELIS (FECHT). Dennes biografi är föga känd, men man vet, att han med understöd af Stockholms magistrat någon tid studerat under Melanchthons personliga ledning. Efter att med ifver hafva sysslat med såväl teologiska som humanistiska studier, blef han 1561 promoverad till magister. Äfven män tillhörande så vidt skilda läger som Possevinus och Angermannus hafva ej kunnat bestrida hans lärdom, och hans nu kända skrifter jäfva ej deras dom. Under Eriks regering synes han ej hafva spelat någon mera framstående roll, men strax efter Johans tronbestigning möta vi honom bland konungens sekreterare. Frukten af hans och konungens gemensamma studier blef den s. k. liturgiska rörelsen, hvilken under tvänne årtionden skulle uppröra den svenska kyrkan och hvari samtiden endast ville se ett försök att återinföra katolicismen. Men ehuru konungen verkligt för ett ögonblick drömde om en försoning med Rom, hade han aldrig tänkt sig denna försoning annat än såsom en kompromiss med ömsesidiga eftergifter. Dessutom var detta ej det enda syftet. Då den liturgiska rörelsen började, hade Johan ännu haft föga beröring med katolikerna, och äfven efter det att påfven förkastat hans förmedlingsförslag och hoppet om en förso-

* På konungens föranstaltande öfversattes detta arbete på svenska och tryktes i Stockholm — Messenius uppgifver 1577, men troligen är detta ett misstag för 1587. I hvarje fall har intet exemplar bevarats till våra dagar.

ning således strandat, uppgaf konungen icke sin plan att införa liturgien. Till sitt egentliga väsen synes mig den liturgiska rörelsen snarare kunna betraktas såsom en i viss mån pietistisk företeelse inom den protestantiska kyrkan. Dylika rörelser hafva förekommit i alla tider, under hvilka det religiösa förståndet ensidigt utvecklats på den religiösa känslans bekostnad.

Den protestantiska kyrkan hade öppnat den skumma klostercellen och ställt presten midt i det lefvande lifvet. Han skulle ej såsom under medeltiden fly världen, utan han skulle omdana denna efter Guds beläte. Men därigenom att han således sattes i omedelbar beröring med detta lifvets omsorger, blef det ofta svårt för honom att ej förtyngas af dessa; för den svage blef det lättare att draga ned det heliga än att adla det jordiska. Johans klagomål öfver presterskapets förfall äro kanske något tendentiösa, men tidens teologiska litteratur visar tillfylles, att den religiösa känslan i lyckligaste fall ersatts af en sträf och ofruktbar renlärighet. Stormännen gäfvö samtidigt prof på den mest upprörande indifferentism. Ehuru vanligen män med en grundlig teologisk lärdom, växlade de religion alt efter behof. Äfven på medelklassen hade Gustaf I:s praktiska uppfattning af lifvet ej varit utan inflytande. I följd af adelns roflöystnad och församlingarnas likgiltighet hade en stor del af landets kyrkor fått förfalla; så t. ex. var Linköpings domkyrka endast täkt af halm — koppartaket var naturligen nedsmält —, och då denna blåst ned, vårdade sig den strängt ortodoxe biskop Martinus Gestricius ej ens om att reparera skadan; i Stockholms Storkyrka begagnades på 1560-talet ett kapell såsom saltupplag o. s. v. Den andliga pånyttfödelse, om hvilken Olavus Petri en gång drömt, hade ej följt i reformationens spår; läran hade ändrats, men det religiösa lifvet hade därför ej vaknat.

Känsliga naturer såsom Johan och Fecht måste naturligen känna sig upprörda öfver denna sårande brist på pietet för så många, visserligen ofta blott af bruket helgade former, och deras värksamhet gick därför hufvudsakligen ut på att finna ett medel till den religiösa känslans väckande. Gudstjänsten skulle åter erhålla denna stämningsrika karaktär, som under medeltiden lockat så månget sinne till andakt, och de konfessionella tvister, som nu hotade att förkväfva hjärtats fromhet, skulle därigenom bringas till tystnad.

Frånser man några mindre betydande skrifter, visar sig denna tendens först i den s. k. Ordinantian, framlagd för ett kyrkomöte 1575. Själ af gifver den sig såsom en förklaring öfver den kort förut antagna kyrkoordningen, och den har vida mindre form af en lag än af en teologisk afhandling. I flere väsentliga punkter kan ordi-

Ordinantian.

nantian med rätta betraktas såsom en utläggning af Laurentius Petris tankar. Hela inledningen ansågs — ehuru troligen med orätt — endast vara en föga förändrad omarbetning af ett betänkande, som bröderna Petri uppsatt mot synergismen, läran om nattvarden är ett troget uttryck för de åsikter, som Laurentius Petri utvecklat i sin förut omtalade polemiska dialog, t. o. m. det skarpa betonandet af kyrkofädernas betydelse och de religiösa ceremoniernas berättigande sakna ej sina förutsättningar i den gamle ärkebiskopens skrifter. Men i andra punkter skilja sig Laurentius Petri och Fecht. Den senare ogillar väl både kalvinismen och katolicismen, men han gör därjämte front mot den lutherska högern. Han inlägger en kraftig gensaga mot Amdorfs bekanta lära, att människans goda gärningar voro för hennes salighet skadliga, och han opponerar sig mot den just vid denna tid i Tyskland antagna s. k. ubiquitetsläran. Ordinantians hufvudsakliga uppgift var dock ej att fälla någon dom i dessa tvistiga dogmatiska spörsmål; snarare ville Fecht förekomma alla dylika strider. »Så skall — säger han — beskedeliga och förnufteliga handladt varda med enfaldigt folk om den heliga trefaldigheten, Guds eviga försyn, människans fria vilja och andra höga och svåra artiklar i skriften. Och skall ingen föra sådana artiklar på predikstolen med mindre han så förfaren är, att han dem väl utreda kan.» Snarare borde presten undvika studiet af den nyare teologiska literaturen med dess många invecklade tvistepunkter och i stället följa »den grund och mening, som alltid hafver varit uti den älsta och första Kristi församling». Det är Cassanders förslag som här återupptages. Visserligen — yttrar Fecht — vill man ej göra fädernas skrifter lika myndiga och goda som Guds skrifna ord, »men det vill man, att de utläggningar som af den älsta kyrkans lärare gjorde äro och med profeternas och apostlarnas skrifter öfver ens komma, högt aktas skola och ingalunda förgätas, mycket mindre därifrån trädas i Trons Artiklar, såsom nu uti vår tid af många lättfärdiga, förvetna och trätosamma lärare — det Gud bättre — altför mycket sker». Men då kännedomen om kyrkofädernas meningar ej kan vara allom gifven, har Gud instiftat predikoämbetet, genom hvars försorg lekmanen bör erhålla behöfelig upplysning om trons sanningar. Måhända visar Fecht i utvecklingen af denna punkt en tendens att åt presten tillerkänna en särskild ställning, som icke är i enlighet med protestantismens principer, men den lutning till katolicism, som för öfrigt förekommer i ordintian, är af en öfvervägande ästetisk natur, och nekas kan ej, att Fecht framträder mest till sin fördel, då han gifver ett uttryck åt den något svärmiska fromhet, som kom honom att i viss mån sympatisera med den katolska kyrkans helgondyrkan, mariakult och klosterväsen. Visserligen — säger han — är det både orätt och syndigt att bedja till helgonen och anse dem såsom medlare mellan Gud och oss, ty det är emot Guds klara ord: Herren din Gud skall du tillbedja och honom allena skall du tjäna, »men ändock det sig så hafver, att man icke skall tillägga den värdiga modern Jungfru Maria eller några helgon guddomlig ära, dem tillbedja eller åkalla, så vill icke för den skull följa, att man dem vanärar och föraktar. Så skall man ock där taga sig tillvara före, att man icke fördömer dem alla och säger dem vara förtappade, som hafva af mänsklig svaghet råkat förtaga sig i denna artikeln, så att de hafva åkallat helgonen, utan vi skola däraf mera taga orsak och tillfälle att innerligen tacka Gud för den nåd och barmhärtighet han oss bevisat hafver, i det han hafver ibland mycket annat, som hans kunskap och vår salighet angår, låtit sitt heliga ord och Evangelii ljus för oss uppgå». Samma halft ästetiska känsla dref honom att beklaga, »att de sköna hus och byggningar både i städer och på landsbygden, som man hafver kallat kloster, så jämmerligen mestadels förstörde äro». De kloster, som ännu ej nedbrutits, borde därför användas såsom en tillflyktsort för gamla, ålderstigne prestmän eller andra, som till världen ingen lust hade, att de där kunde lefva i böner och gudlighet, predika, läsa och sjunga Guds ord efter den rätta religion, som i riket brukas, dock

utan alt afguderier. Gamla matronor och jungfrur, som till äktenskapet ingen lust hade eller därtill ej tjänliga voro, kunde där lefva i stillhet och gudaktighet samt lära och uppbygga hvarandra. Därför skulle de vara skyldiga att undervisa fader- och moderlösa barn med läsande, skrivande, sjungande och sömmande. Sådana kloster skulle då blifva rättliga skolor och riket en ära. Dock skulle ingen förpliktas med något löfte, att han eller hon ej kunde gifva sig där ut igen.

Denna försonliga och i det hela renlärt lutherska skrift blef blott motvilligt antagen, såsom det synes hufvudsakligen på grund af konungens bestämda önskan. De lutherska zeloterna hade fordrat ett bestämdt uppräknande af alla de sekter och villomeningar, man ogillade, och Angermannus skummar af vrede öfver Fechts uraktlåtenhet att i den slutliga redaktionen upplåta något rum åt dessa protestantiska bannstrålar.

Han och hans vänner skulle snart få anledning till en ännu häftigare förbittring. Under förra delen af 1576 utkom den af Fecht under Johans öfverinseende författade Liturgien, af okänt skäl kallad Rödboken. Detta så ryktbara arbete är som bekant en gudstjänstordning, för hvilken det katolska Missale Romanum blifvit lagdt till grund, men hvarur dock alt — eller åtminstone det mesta —, som för protestantiska öron kunde vara stötande, blifvit utmönstradt. Texten är på latin med bifogad svensk öfversättning och vidlyftiga latinska utläggningar till de särskilda styckena. I slutet af året författade ärkebiskop LAURENTIUS PETRI GOTHUS en kort *Declaratio* öfver de misstänkta punkterna, hvilken förklaring kort därefter öfversattes på svenska. Sedan den af ett kyrkomöte blifvit gillad, insattes den som ett *andra* företal i de ännu ej utdelade exemplaren. Liturgien ägde nämligen förut ett högeligen märkligt latinskt företal, enligt dess egen uppgift författadt af ärkebiskop Laurentius Petri Gothus, men i verkligheten skrifvet af Fecht, ehuru Gothus gifvit det dess slutliga form.

Liturgien.

Declarationen visar, huru angelägen Johan var att förekomma misstyndningar, och redan 1576 var han betänkt på att låta öfversätta de latinska anmärkningarna »propter fratres ordinis ignorantiae». Fyra år därefter beslöt han att utgifva en ny upplaga, försedd med nya företal och renad från alt, som kunde sårå den lutherska uppfattningen. En dylik upplaga var verkligen under tryckning 1583 — då Angermannus såg korrekturet —, men företaget afbröts af okänd anledning. Först 1588 utkom den andra upplagan med svensk titel och med uteslutning af såväl de lärda anmärkningarna som de båda företalen.

En nutida läsare har svårt att fatta den förbittring, hvarmed detta arbete hälsades af samtiden. Man såg däri ett bakslugt försök att kullstörta den lutherska läran och bereda väg för katolicismen. För att gifva dessa beskyllningar en trovärdigare klang drog man ej i betänkande att framkomma med en uppgift, om hvars orimlighet man knapt kunde vara omedveten. Enligt det allmänna ryktet skulle Herbestus, Klosterlasse och Possevinus mer eller mindre värksamt hafva deltagit i författandet — Angermannus talar på sitt drastiska språk om *Blasphemum idolon Herbst-Clost-Lass-Possevinianum* —; men de båda senare hade då ännu ej anländt till Sverge, och den förstnämde — en beskedlig, ehuru som det synes något enfaldig prest — tyckes aldrig hafva utöfvat något nämnvärdt inflytande på den i teologiska ämnen både lärde och själfständige konungen.

Hvad var då det katolska i denna förkättrade bok? En teolog i våra dagar skulle — lemnad åt sig själf — där troligen ej kunna upptäcka någon direkt katolsk dogm, utan nöja sig med att påpeka liturgiens yttre likhet med den romerska mässan. Men Johan III:s tid var finkänsligare i dylika ting. Bland den nästan otaliga mängd af anmärkningar, som Angermannus utslungar mot liturgien, är det en, som äfven af

mera opartiska domare blifvit upprepad: liturgiën skulle nämligen sträfvä att införa det katolska mässoffret.* Onekligt är, att den latinska texten här ganska noga ansluter sig till katolikernas, men i den bifogade noten varnas uttryckligen för att tolka det misstänkta stället såsom något erkännande af mässoffret, hvilket den kort förut utgifna ordinantian räknar bland de »falska meningar», som de påfviske hafva. För min del har jag svårt att tro, att liturgiëns författare här velat införa någon katolsk dogm. Sannolikare synes vara, att han äfven i denna punkt låtit bestämma sig af Cassanders och Melanchthons ledande idé: att i likgiltiga ting söka åstadkomma den största möjliga öfverensstämmelse mellan de båda kyrkorna.

Liturgiëns
företal.

Den i literaturhistoriskt afseende mest intressanta delen af arbetet är Fechts med omisskännelig talang skrifna företal. Klart och stundom vältaligt utvecklas här den liturgiska rörelsens syfte. Människan — heter det — kastas gärna mellan tvänne ytterligheter, hvilkas större eller mindre farlighet är svår att afgöra. Än förfaller hon till vidskepelse, än till pietetslöshet; men vidskepelsen eller villfarelsen om det verkligt gudomliga har åtminstone det goda med sig, att den ej leder människan bort från kärleken till Gud. Pietetslösheten, som missaktar det gudomliga och likställer det heliga med det lumpna, synes farligare, emedan sinnet därigenom bortvändes från all gudsfruktan och tukt. Våra fäder hafva bekämpat vidskepelsens hydra, men det är att befara, att de därvid öfverlemnadt fåren åt pietetslöshetens långt grymmare odjur. Det är sant, att de löst de fjättrar, som fordom bundit människoanden, det är sant, att de frigjort oss från de stadgar, som man med orätt likställt med Guds bud, men i vidskepelsens ställe följde själfsväldet, i stället för fastor kom frosseriet, för bestämda sabbatsstunder rätten att godtyckligt använda hvarje timme, kyskheten föraktas och Guds ord anföras till försvar för köttsliga utsväfningar. Om nu fromhetens yttringar, vid hvilka fordom kanske lädde något vidskepligt, åter bragtes till heders, ej skulle därför vidskepelsen återvända. Vi veta, att apostlarna och deras lärjungar efter förfädrens sed plägat fasta under vissa dagar och på vissa timmar bedja sina böner, och hvem djärfves väl nu förkasta denna kristliga, af kyrkan häfdade sedvänja? Och kan väl människan utan dylika ordningar hållas kvar inom fromhetens skrankor? I själfva verket hafva också de, som förkastat kyrkans forna bruk och ceremonier, nödgats skapa nya; att umbära dem är helt enkelt omöjligt. Visserligen äro de ej nödvändiga för den eviga saligheten, ty denna gifves alla dem, hvilka tro på Kristus, men de tjäna att vänja oss

* Den lutherska kyrkan lär, att Kristus blott värkställt ett offer och detta genom sin död på korset. Nattvarden fira vi såsom en af honom instiftad minnesfest, vid hvilken vi på ett öfvernaturligt sätt göras delaktige af hans lekamen och blod samt därigenom ock försonas med Gud. Nattvarden är således intet försoningsoffer, utan ett offer blott i den mening att vi för Gud frambära vår tack och vårt lof. Den katolska kyrkan fattar nattvarden på ett annat sätt. Kristus hade såsom offerprest åt Gud i nattvarden offrat eller framburit sin egen lekamen. Då han säger åt sina lärjungar: gören detta till min åminnelse, böra dessa ord tolkas på följande sätt: liksom jag såsom offerprest åt Gud frambär min lekamen och mitt blod, så skolen ock I såsom offerprester förrätta samma offer. Denna åt apostlarna förlänade makt hade sedan ärfits af deras efterföljare — presterna.

I följd af den betydelse, som genom denna lära tillerkändes prestämbetet, ansågs — och det med rätta — frågan äga en för protestantismen konstitutiv betydelse. Erkändes mässoffret, skulle det katolska prestadömet snart följa i dess spår.

Här må dock anmärkas, att redan i liturgiëns *text* förekommer ett uttryck, som bestämdt strider mot den katolska dogmen. Där talas nämligen om *una* Christi oblatione in cruce (Kristi enda offer på korset).

vid gudsfruktan och att bibehålla den genom Kristus förvärfvade nåden. Fromheten bör nämligen genomtränga hela vårt väsen och yttra sig i hvarje kroppens rörelse, ty däraf hjärtat är fullt, därom bör ock munnen tala. Särskildt böra dessa fromma åtbörder iakttagas vid Herrans heliga nattvard, och därför har man nu sökt återinföra en högtidligare mässordning, ur hvilken dock allt, som synts främmande för den heliga handlingen, blifvit utmönstradt. Man har här blott sökt Guds ära och att lifligare uppväcka minnet af det enda offer, som Kristus en gång på korset förrättat till vår återlösning. Säkertligen skall mången klandra vårt försök, men hvem har varit nog lycklig att kunna ställa alla till freds? Stämmer vårt arbete — såsom vi hoppas — öfver ens med den heliga skrift, må detta vara oss nog. De ceremonier, vi hafva infört, äro ej uppfunna af de romerske påfvarna, utan iakttagna af den äldsta och renläriga kristna kyrkan, och med denna hafva vi sökt ernå den öfverensstämmelse, som varit möjlig i dessa af religiös oro och villfarelse uppfyllda tider.

Med afseende på de religiösa ceremoniernas betydelse är synpunkten knapt någon annan, än den vi känna från Laurentius Petris skrifter, men själfva tonen i framställningen erinrar onekligen om den pietistiska rörelse, som vid denna tid gjorde sig gällande inom den katolska kyrkan och därifrån utbredde sig öfver konst och literatur. Slutorden häntyda på Cassanders tilltalande, om än outförbara plan att bringa tidens konfessionella tvister till tystnad genom att återgå till den första kristna kyrkans enkla bekännelse med dess likväl så stämningsrika kult.

Hade konungen från början insett, att en kompromiss med Rom varit en orimlighet, och i följd däraf afhållit sig från alla mått och steg, som kunnat tydas såsom ett affall till katolicismen, hade han måhända lyckats genomföra liturgien såsom en protestantisk mässordning, men liksom katolikerna misstogo sig om hans planer, misstog han sig om deras och smickrade sig med den falska förhoppningen, att påfven åtminstone i det väsentliga skulle erkänna hans medlingsförslag. Dels på grund af uppriktig fredskärlek, dels i följd af jesuiternas uppmaningar trädde han i underhandling med Rom, och följderna blef, att han utan att vinna katolikerna ohjälpligt stötte de misstänksamma lutheranerna från sig. Liturgien blef väl antagen, ehuru de flesta däri sågo ett försök att bana katolicismen väg, men det ojämförligt största antalet af landets själfständiga teologer böjde sig icke för konungens vilja. Inom kort reste det sig en storm af förbittring mot den nya mässordningen, och endast fruktan för konungens vrede förmådde under den senare delen af hans regering att upprätthålla den vacklande byggnaden. Redan innan det första anfallet skett, hade Fecht skilts hädan; han afled i nov. 1576 på en diplomatisk och kyrklig beskickning till Rom.

Den man, som efter hans afträde från skådebanan samlar det största intresset kring sin person, är ärkebiskop LAURENTIUS PETRI (GOTHUS), född i Söderköping 1529. Äfven han var Melanchthons lärjunge och säkerligen en bland de mera hängifna. År 1557 inskrefs han vid universitetet i Wittenberg, hvarest han under tre års tid åhörde Melanchthons föreläsningar. Ett år efter den älskade lärarens död lemnade han —

Laurentius Petri
Gothus.

ehuru med afsaknad — det sachsiska lärosätet för att återvända till fäderneslandet. Han var redan då berömd såsom en god latinsk och grekisk skald, och vid Erik XIV:s kröning uppvaktade han denne med ett latinskt, i hufvudstadens namn diktadt kväde, hvarjämte han författade en beskrifning öfver denna med öfverdådlig lyx firade högtidlighet. Konungen, hvilken liksom de flesta furstar vjd denna tid älskade att omgifva sig med klassiskt bildade män, synes till en början hafva utnämt honom till sin hofskaplan, och då Erik 1566 var betänkt på att återupprätta Upsala universitet, förordnade han Laurentius Petri — som under tiden företagit ännu en studieresa till Tyskland — »att där läsa publice både elementa græcæ linguæ och andra lectiones, som till ungdomens förmering och upptuktning tjänligast vara kunna». Troligen var det vid denna tid Laurentius Petri ingick giftermål med sin namnes, den gamla ärkebiskopens, dotter.

Den bildning, som Melanchthons lärjungar erhöilo, var nästan i lika hög grad humanistisk som teologisk, och Laurentius Petri synes under större delen af sitt lif hafva egnat sig åt de klassiska studierna. Under sitt uppehåll i Rostock 1564 utgaf han visserligen en öfversättning af en tysk uppbyggelseskrift, En lithen Tröstbock, men det var först sedan genom Herbestus den katolska frågan kommit på dagordningen, som han mera värksamt uppträdde såsom teologisk författare. Det var förmodligen han, som till större delen författade den under svärfaderns namn utgifna stridsskriften mot Cromerus' katekes, och samtidigt utgaf han en vederläggning af Herbestus' åsikt om mäss-offret. Denna skrift, som har formen af ett öppet bref till drottningens hofprest och Laurentius Petris studiekamrat, Johannes Magnus, är strängt protestantisk: mässan är blott ett looffer, ej ett försoningsoffer.

Då svärfadern afdit, kallades Laurentius Petri 1574 från sin professorsstol till den gamles efterträdare. Den nye ärkebiskopens ställning var onekligen brydsam. Liksom Melanchthon var han i själ och hjärta protestantismen tillgifven, men likt sin lärare måste äfven han ogilla den renlärighetens själf tillräcklighet, hvilken hos de lutherska rigoristerna fått träda i den katolska värkelighetens ställe, och hans blida lynne led af dessa ändlösa teologiska tvister, hvilka föreföllo att hafva blifvit reformationens egentliga frukt. Ehuru han aldrig öfvergaf sin ursprungliga, lutherska ståndpunkt, visade han sig därför ej ovillig mot konungens planer, hvilka väl äfven i hufvudsak stämde öfver ens med hans egen förmedlande åsikt, men å den andra sidan upphörde han aldrig att vara en afsvuren fiende till hvarje katolsk reaktion. Han följde konungen, men blott så länge han trodde denne värka för en protestantisk kyrkoförbättring; då han såg den katolska propagandan vinna öfverhand, bröt han afgjort med liturgien. Karaktäristiskt är, att samtiden, hvilken aldrig rätt kunde fatta denna finbildade natur, likväl måste böja sig inför ärkebiskopens oskrymtade fromhet; t. o. m. den rasande fanatikern Angermannus erfar en nästan vek känsla, då han yttrar sig om denne, den svenska reformationsperiodens Melanchthon.

Liturgiska
skrifter.

Ärkebiskopen gillade både ordinantian och liturgien, hvilken han stillatigande erkände såsom sitt arbete, och därjämte sökte han energiskt att i sitt stift genomdrifva den nya mässordningens antagande. På en disputation i Stockholm förde han den liturgiska sakens talan emot den lutherska rigoristen, biskop Martinus Gestricius, och författade själf den förut omtalade deklARATIONEN mot alla förtolkningar af det nya arbetet. Ungefär samtidigt (1576) utgaf han af trycket en katekes, *Catechesis Scholasticæ iuuentuti dedicata*. De ytterst fina distinktionerna mellan 1500-talets teologiska begrepp göra det visserligen ofta vanskligt att afgöra ett arbetes större eller mindre renlärighet, men såsom det förefaller står Laurentius Petri här på en i det hela luthersk grundval, ehuru han liksom liturgi-ens författare med en viss tvetydighet uttalar sig om mäss-offret. Samma år utfärdade han ett program, stäldt till den vid universitetet studerande

ungdomen, angående vikten af kyrkofädernas studium. Gent emot den enskildes godtyckliga skrifttolkningar påpekar han här den kyrkliga traditionens betydelse. Denna kyrkliga tradition innehåller apostlarnas lära dock endast i det fall, att alla renlärige kyrkofäder i den afsedda frågan stämma öfverens och att dessa riktigt tolkat de rätta skriftorden. Orsaken till den sista tidens många stridiga meningar har varit, att man ej gått till källorna, utan nöjt sig antingen med citat i andra hand eller med moderna skriftställares utläggningar. För att undvika dylika fel borde den akademiska ungdomen noggrant studera de äldsta och bästa kyrkofädernas skrifter, men — slutar författaren — »pröfven alt och behållen det godt är».

Redan före utgången af året 1576 uppblossade striden om liturgien, i det att stockholmspresterna utgafvo en tämligen vidlyftig förklaring öfver de skäl, af hvilka de ansågo sig förhindrade att antaga den nya ordningen. Klosterlasse, hvilken då låtsade uppträda såsom en af liturgiens försvarare, författade kort därefter en motskrift, hvilken öfversändes till ärkebiskopen med begäran, att denne, sedan lämpliga förändringar vidtagits, ville utgifva arbetet under sitt namn. Laurentius Petri, okunnig om den rätte författaren och troende arbetet vara skrifvet af en sannskyldig liturgist, gjorde en lindrig bearbetning och utgaf värligen Klosterlasses skrift såsom sin egen. Detta arbete — Responsiones ad quasdam rationes etc. — blef likväl hans sista skrift till försvar för liturgien.

Jesuiten Possevinus' ankomst till Sverige, konungens alt starkare lutning till papismen, försöken att locka landets ungdom öfver till de polska jesuitskolorna och Klosterlasses numera öppna agitationer i katolicismens tjänst gjorde, att ärkebiskopen med misstro började betrakta den liturgiska rörelsens utveckling. En oförsiktighet af Klosterlasse kom måttet att rinna öfver. Denne hänsynslöse partigångare var nämligen nog oförsynt att enligt fullmakt från påfven och »af den myndighet, som af Gud allsmäktig var honom gifven», meddela en af konungens sekreterare rättighet att gifta sig med en kvinna, hvars man han låtit mördas och som förut varit hans frilla. Detta syntes ärkebiskopen väl starkt, och han utfärdade ett öppet bref till Klosterlasse, i hvilket han dels upphäfde dispensen, dels förklarade Klosterlasse ovärdig att vidare utöfva prestämbetet. Då konungen vägrade att godkänna denna kraftåtgärd, förklarade sig Laurentius Petri bestämd att nedlägga sin värdighet, ty tillerkändes han ej full myndighet, ville han ej hafva någon. På denna förklaring svarade konungen, att ärkebiskopens förfarande syntes honom erinra om den spanska inkquisitionen, hvilken ej ens tåldes i Italien, där dock påfven bodde, och som han för sin del aldrig tänkte tillåta i Sverige. På grund af hans afsägelse lät konungen förklara honom förlustig ärkebiskopstolens inkomster. Vi veta ej, huruvida dessa ömsesidiga hotelser utfördes, men under de få månader, som Laurentius Petri hade kvar att lefva, vek han ej från sin ståndpunkt.

Klosterlasse hade utgifvit ett nu förloradt arbete till försvar för papismen, och mot detta vände sig ärkebiskopen med en i slutet af 1578 utgifven skrift, kallad *Contra novas papistarum machinationes*. Titeln är förvillande, ty arbetet handlar ej om katolikernas propaganda, utan vänder sig mot kardinalpunkterna i deras lära. Utan att anslå hatets strängar eller förfalla till svärfaderns mångordighet, söker Laurentius Petri att enkelt och passionsfritt gendrifva sin motståndare. I stilens klarhet och i bevisens skarpsinnighet påminner denna skrift om Olavus Petris bästa arbeten, men den humanistiska färgtonen visar, att författaren tillhör ett senare utvecklingsskede. Hans arbete består af tre delar. Den första sysselsätter sig med kyrkofädernas vitnesgillhet. Ehuru slutsatserna i viss mån synas strida mot dem, Laurentius Petri förut uttalat i sitt program, är utgångspunkten dock densamma. Jag vördar — säger han — kyrkofäderna, och i värliga trosartiklar anser jag deras samstämmande mening böra vara normgifvande,

men när de stämma öfver ens hvarken med sig själfva eller med andra, är vårt omdöme fritt, och det är både skadligt och farligt att följa dem, då de stödja sig på en mot skriften stridande häfd. Att enigheten inom den romerska kyrkan är större än inom den protestantiska, beror till stor del på slendrianens makt, men sanningen af en dogm hvilat ej blott på lång häfd, utan framför alt på skriftens utsago: kätteri är alt, som strider mot sanningen, äfven om det har häfd för sig. Vårt vetande om kyrkofädernas verkliga mening är dessutom ofta ganska bristfällig, och ej sällan nödgas vi stödja oss på texter, hvilka af okunniga öfversättare eller samvetslösa afskrifvare på ett sorgligt sätt korrumpats. Om ej vårt århundrades lärde och i främsta rummet den outtröttlige Erasmus med stor möda befriat dessa skrifter från otaliga fel, skulle vi fortfarande vara hänvisade till de uslaste upplagor. Med hvad rätt stöder sig då kyrkan på dessa ofta förfalskade vitnesmål? — Den andra afdelningen rör sig kring mässoffret och det katolska prestämbetet; afslutningen handlar om helgondyrkan. På denna dräpande kritik svarade Klosterlasse med en ny, likaledes förlorad skrift. Då denna utkom, låg Laurentius Petri redan på dödsbädden. Efter en kort sjukdom afled han i Upsala i början af 1579. I ett bref — egendomligt nog skrivet till Katarina Jagellonica — har Angermannus lemnat en utförlig skildring af ärkebiskopens sista stunder.

Striden om
liturgien.

Laurentius Petri dog i en för den svenska kyrkan högeligen kritisk tidpunkt. Konungen, som alltmer närmat sig Rom, hade under hösten 1578 från påfven erhållit ett afgjort förkastande svar på sina förmedlingsförslag. Underhandlingarna upptogs väl ånyo, men utan påföljd, och omkring 1580 kan Johan sägas fullkomligt hafva brutit med det katolska partiet. Jesuiterna fördrefvos, deras böcker förbjödos och inom kort upplöstes deras collegium i Stockholm. Konungen hade nu att göra front mot både lutheraner och katoliker, men han stod nästan ensam, ty den skara af tvetydiga ögontjänare, som värkade för hans planer, snarare skadade än gagnade hans sak. Någon förföljelse, jämförlig med den som samtidigt förekom inom Tyskland, kan man visserligen ej säga att konungen utöfvade mot sina vedersakare — i detta afseende torde Sverges historia vara renare än hvarje annat lands —, men han straffade de motspänstige med afsättning, i några få fall med fängelse, och härvid förfor han med samma stränghet mot katoliker som mot protestanter. Men förföljelsen endast ökade motståndet.

Striden om liturgien fördes med en inom den svenska litteraturens annaler nästan enastående häftighet. Den utkämpades medels en rad af offentliga disputationer och en fullkomlig störtflod af polemiska skrifter. Ej endast Sverges teologer deltog däri, utan äfven Tysklands vetenskapliga auktoriteter skyndade att lägga sitt ord i vågskålen. De teologiska fakulteterna i Helmstädt, Wittenberg, Frankfurt och Leipzig utfärdade stränga förkastelsesdomar öfver liturgien, den bekante Georgius Major sände Pär Brahe en

stridsskrift mot samma arbete, Jacobus Rungius, superintendent i Pommern, skref likaledes mot liturgien, och Chytræus, en bland upphofsmännen till konkordieformeln och Nordtysklands kanske främste teolog, inlät sig i anledning af de svenska kyrkoförhållandena i en skarp strid med Possevinus samt författade flera antiliturgiska skrifter, hvilka genom hans svenska vänners försorg spriddes i vårt land. Johan, hvilken i likhet med sin fader godt förstod att uppskatta pressens betydelse, hade väl fortfarande landets enda tryckeri under sin uppsikt, men lutheranerna förstodo snart att gäcka hans försiktighetsmått. Liksom katolikerna tryckte sina böcker i Polen, började de att från Tyskland öfversvämma vårt land med utrikes trykta, svenska skrifter. Enligt Possevinus' rapport höll därjämte hertig Karl på att i sitt furstendöme upprätta ett protestantiskt tryckeri, och hertigen berättades redan från Tyskland hafva inkallat en boktryckare.

Likväl får man en ytterst ofullkomlig föreställning om denna strid, så vida man blott fäster sig vid de i tryck föreliggande skrifterna. Boktryckerikonsten var ännu ung, och 1500-talets litteratur är till större delen endast handskrifven. Men detta hindrade ej ett arbete att cirkulera i otaliga afskrifter. Då strängnäspresterna utfärdade sitt ogillande af liturgien — och detta är knapt mindre än en vanlig bok från denna tid — afskrefs denna vederläggning af alla lärjungarna i furstendömet skolor, hvarefter den ganska anseliga upplagan genom särskilda budbärare hemligen insmugglades i konungariket.

Redan Gustaf I hade vid flera tillfällen uttalat och äfven tillämpat den allmänna principen, att det var regentens rätt att öfvervaka bokmarknaden, men först under Johan III:s tid tillkom en mera bestämd censurförordning, framkallad af de religiösa stridigheterna. Början gjordes i ett förslag till akademiska statuter, hvilket visserligen är odateradt, men som säkerligen tillhör Johans första regeringsår. Enligt detta hade dekanus i hvarje fakultet skyldighet att öfvervaka dels de offentliga disputationerna, dels äfven det akademiska trycket. I ordinantian utvecklades denna punkt än vidare. Intet pränt skulle hädanefter få utgå, så vida det ej af några biskopar blifvit öfversedt och gilladt, hvarför ock ingalunda kunde tillstädjas, att någon utrikes tryckte svenska böcker eller att dessa inom landet köptes och såldes. Ingen »bokförare» skulle äga rätt att uppslå sitt stånd, förrän biskopen i den landsändan eller annan därom betrod person genomsett och gillat hans register. Den här uttalade principen blef äfven för långliga tider den gäl-

Censuren.

lande och lade bokmarknaden under kyrkans ej alltid så gagnande vård.*

Genom dessa förordningar ansåg sig konungen ej hafva uppgifvit *sin* rätt. Jag har förut omtalat hans förbud mot Klosterlasses och Angermannus' böcker. Ju hetare striden uppflammade, desto mer energisk blef denna censur. 1588 utfärdades en ny befallning att efterspana Angermannus' utrikes trykta skrifter: alla exemplaren skulle tagas i beslag, och dödsstraff stadgades för den, som förhölle dem. Öfver bokförarna var censuren ingalunda mildare. En Joakim Gröper, hvilken ej för konungen uppvisat sitt register, förlorade hela lagret, och en Hans Wittenberg, hvilkens böcker ej voro den »heliga kyrkans lärofäders skrifter likmätige och likformige», drabbades af samma straff. Konungens befallningshafvande fingo order att insända en förteckning på de skrifter, bokförarna i deras landsända hade att afyttra, hvarefter konungen i samråd med biskoparna ville öfverlägga, om dessa arbeten finge försäljas eller ej. Då konungen vid ett tillfälle ej var bekant med den till försäljning utbudna literaturen, befalde han, att böckerna för vidare undersökning skulle uppsändas till Stockholm.

Trots denna häftighet i stridssättet företer själfva literaturen en förvånande enformighet. Samma argument upprepas i det oändliga, samma orimliga beskyllningar framställas i hvarje ny skrift, och den ena författaren vårdar sig knapt om att till ordalagen variera den andras framställning. SALOMON BIRGERI, MARTINUS OLAI GESTRICIUS, PETRUS JONÆ HELSINGIUS, OLAUS LUTH, ERICUS SCHEPPERUS etc. skilja sig från hvarandra endast genom den större eller mindre fanatism, med hvilken de förfäktat sin ståndpunkt. Samma författare nöjde sig dessutom ej med att i en enda skrift framlägga sin åsikt, utan de gamla tankarna återvända i ständigt nya arbeten. OLAUS PETRI MEDELPADIUS uppräknar i ett bref till härtig Karl ej mindre än 13 skrifter, som han med stor flit och möda tillhopasatt och hvilka »lärde män hafva beviljat att komma på präntet, ändock det intet skedt är för min oförmögenhets skull». Ett prof på stilen i dessa arbeten torde måhända intressera:

»Pontanus skrifver, att i Rom står skrifvet på en grafsten: här ligger Lucretia, påfven Alexanders dotter, hustru och sonhustru. Men hvem kan i tjugo dagar till fylles

* I presterskapets postulat vid Upsala möte fordrades, att tryckeriet skulle flyttas till Upsala och att domkapitlet därstädes skulle öfvervaka, det inga kätterska skrifter trycktes. 1617 upprepade ståndet ungefär samma begäran, och ännu 1647 tyckes Oxenstierna hafva varit betänkt på att låta det akademiska konsistoriet i Upsala utföra »inspektion öfver alt det i riket (besynnerligen theologica) tryckes».

säga af deras syndiga och ogudaktiga lefverne och hvad synd och ogudaktighet deras munkar och prester föra? S. Gregorius klagar, att uti hans tid vordo i en rudedam, däromkring några kloster lågo, funne och upptagne 6,000 barnehufvudskallar. Och det var eller skedde allaredo för 900 år sedan; men nu föra de ett tjugo gånger värre lefverne».

Såsom typ för hela denna literaturriktning framstår ABRAHAMUS ANDREÆ ANGERMANNUS, den mest helgjutna representanten för 1500-talets sträfva renlärighet. Hans skrifter och hans lefnadsöden innehålla tidehvarfvets historia in nuce, och de förtjäna därför att med någon större utförlighet skärskådas.

Angermannus.

Angermannus föddes troligen omkring 1540. Såsom han själf uppgifver, var Olavus Petri »hans spåda barndoms vårdare», men de år, under hvilka människan är mest mottaglig för intryck, tillbringade han ej under denne kärleksfulle lärares vård, utan i Gefle skola, där den skicklige, men fanatiska lutheranen Laurentius Olavi Gestricius (se sid. 254) var hans läromästare. Sedan han troligen redan genom dennes inflytande fått sin lifsåskådning bestämd, begaf han sig till Rostock, där han inskrefs 1562. Genom Melanchthons försonliga hållning hade Wittenberg råkat i misskredit hos de renläriga lutheranerna, och Jenå och Rostock hade i dess ställe blifvit den protestantiska rigorismens hårdar. Vid detta senare universitet uppföstrades de flesta af de män, hvilka sedermera skulle bekämpa de företrädesvis i Wittenberg utbildade liturgisterna, och Angermannus, Salomon Birgeri, Petrus och Olaus Jonæ Luth, hvilka alla blefvo den antiliturgiska rörelsens främste målsmän, studerade där samtidigt. Man vet ej, huru länge Angermannus dröjde inom denna krets, men till fosterlandet återvände han troligen ej förr än 1572, då han anställdes såsom predikant och skollärare i Stockholm. Såsom sådan undertecknade han visserligen ordinantian, men kort därefter råkade han i strid med den nyligen till Stockholm anlände Klosterlasse, hvilken hotade att öfverflygla honom både såsom predikant och lärare. Angermannus började då att med skärpa uppträda mot den nya rörelsen och blef i anledning däraf fängslad af den uppretade konungen. Men denna våldsåtgärd förmådde ej böja hans häftiga sinne. Vid jultiden 1576 utfärdade han — jämte de öfriga stockholmspresterna — en förklaring mot liturgien, hvilken stridsskrift öppnade anfallen mot den nya mässordningen. Konungen, hvilken icke tyckes hafva velat honom något ondt, sökte endast att få honom aflägsnad från hufvudstaden och förflyttade honom först till Öregrund, sedermera till Åland, där han utnämndes till kyrkoherde i Saltvik. Längre kunde Angermannus ej hålla sig i ro, utan utgaf ånyo — troligen 1579 — några skrifter mot liturgien, hvilka så när som på ett af Baazius meddeladt utdrag nu tyckas vara förlorade. Då miste Johan tålmodet och utfärdade ett strängt förbud mot Mäster Abrahams böcker, hvarjämte han lät insätta den olycklige författaren på Åbo slott. Efter någon tid lyckades Angermannus fly och begaf sig till härtig Karl, som i ett bref (af den 4 okt. 1581) förgäfves anropade sin broder om nåd för flykten. Då denne ej längre ansåg sig säker inom härtigdömet flydde han i slutet af nästa år öfver till Tyskland, där han i elfva långa år nödgades äta landsflyktingens hårda bröd. Men hans hat mot liturgien synes endast hafva stegrats genom förföljelsen.

På härtigens uppmaning hopsamlade han de tyska teologernas utlåntanden om liturgien, och samtidigt lät han trycka sin svärfaders, Laurentius Petri Nericius, skrifter, Dialogus om then förvandling som medh Messone skedde och Om kyrkiostadgar och Ceremonier, båda utgifna i Wittenberg 1587 och försedda med vidlyftiga företal af Angermannus. Samma år lät han — likaledes i Wittenberg —

trycka *Forum Adiaphororum* eller en samling af de ortodoxa lutheranernas betänkanden om de s. k. likgiltiga ceremonierna och traditionerna. Året därpå utgaf han från ett tryckeri i Hamburg svärfaderns *Refvtatio erroris Herbesti*. Det märkliga i denna publikation är knapt Laurentius Petris eget arbete, utan Angermannus' voluminösa inledning. Denna består af tre särskilda uppsatser. Efter ett kort företal följer en lefnadsteckning öfver Laurentius Petri, det första mera betydande biografiska försök inom vår literatur, hvilket ej direkt tillhör legenden eller den politiska historien. Men intresset samlar sig näppeligen kring personligheten själf, utan syftet är öfvervägande polemiskt. Det är ett inlägg i dagens brännande fråga, och Laurentius Petris bild träder oss ej till mötes med någon större åskådlighet. I den andra uppsatsen kastar författaren sig midt in i striden. Dess namn är *De Religionis forma Liturgica*, men vanligen citeras denna skrift, till hvilken jag strax skall återkomma, såsom *Historia Liturgica*. Den sista uppsatsen, *Apologia in Satisfactionem Fvgæ*, är den minst betydande och sysselsätter sig endast med författarens egna angelägenheter. 1592 utgaf Angermannus ett nytt arbete, *Vtlegning på Propheten Daniel*, »alla herrar, konungar och potentater till en besynnerlig undervisning och rättelse». Denna kristliga regentbok hade 1544 författats på latin af den tyske teologen Johannes Draconites och tillagnats Gustaf I. Sedermera hade den af »en rättsinnig, lärd Daniels discipel» försvenskats och Ihusare utlagts, hvarefter Angermannus, som för några år sedan fått den i sina händer, låtit den af prätet utgå.

Strid med Björnram.

Men Angermannus var värksam ej blott såsom utgifvare, utan författade själf en serie polemiska skrifter, riktade mot ANDREAS LAURENTII BJÖRRAM, hvilken 1583 hade utnämnts till ärkebiskop och därigenom blifvit liturgisternas chef. Kort efter sin utnämning hade denne utfärdat en ny deklaration rörande liturgien, hvilken han förklarade sig med godt samvete kunna antaga, då intet i denna mässordning strede mot den rena apostoliska tron. Mot denna förklaring utgaf Angermannus en på latin affattad motskrift, i hvilken han — skyddad under anonymitetens slöja — punkt för punkt sökte vederlägga ärkebiskopen. Tonen är till ytterlighet rå, och i stället för bevis förekomma blott hätska, till större delen osannfärdiga beskyllningar. Då Andreas Laurentii endast med föraktets tystnad besvarade denna smädeskrift, grep Angermannus ånyo till pennan och utgaf — denna gång på svenska — en ny, likaledes anonym pamflett, som i häftighet täflar med den föregående. När nu denna genom lutheranernas försorg spriddes i vida kretsar, ansåg Andreas Laurentii sig skyldig att svara och utgaf därför *Ad Maledicum Cujusdam Momi Scriptum Responsio*. En namnlös smädare, säger han, hade för några år sedan häftigt anfällt min förklaring till liturgien, men både af egen smak och på mina medbröders råd förbigick jag dessa angrepp med tystnad, emedan jag ansåg, att sanningen icke befrämjas genom gagnlösa tvister, utan att man genom dylika snarare förlorar henne ur sikte. Men då de forna beskyllningarna nu upprepats och till dessa lagts nya smädelser och uppenbara osanningar, måste jag försvara mig och mina handlingar. Den vederläggning, som nu följde, var förkrossande, och den värkade desto kraftigare, som Andreas Laurentii ej tog sin tillflykt till starka ord, utan nöjde sig med att låta fakta tala. Denna skrift kom till Angermannus' kännedom under den tid, *Refvtatio erroris Herbesti* låg under pressen. I anledning däraf afbröts tryckningen, och den inledande uppsatsen om den liturgiska striden omarbetades, så att den, i den form den nu föreligger, till största delen utgör ett svar på ärkebiskopens skrift. Visserligen erkänner Angermannus sig ej identisk med »den namnlöse smädare», mot hvilken Andreas Laurentii uppträdde, men han förklarar sig anse denne såsom »en from och sanningsälskande man» och har därför ingen svårighet att göra hans sak till sin egen.

Äfven om Angermannus såsom skriftställare ej är tilltalande, är han ej dess mindre karaktäristisk. Det är svårt, om ens möjligt att lemna ett kortfattadt referat af hans skrifter, ty man söker fåfängt efter någon genomgående plan. Författaren yttrar hvad vreden för ögonblicket ingifver honom. Beskyllningar följa på beskyllningar, och uppgifterna äro ej alltid tillförlitliga, ty raseriet gör honom blind, äfven då det gäller odisputabla fakta. Han upprepar det samma i oändlighet och röjer en fullkomlig oförmåga att sätta sig in i motståndarens tankegång, men hans vrede är så oskrymtad, hans skildring af det lutherska partiets betryck är så passionerad, att framställningen nästan höjer sig till våltalighet. Orden brusa fram såsom en strid ström. Än är han patetisk, än tort skolastisk, än sjunker han ned till ett rått pöbelspråk och försmår då icke de tarfligaste kvickheter för att värka på publiken. Det katolska presterskapets privilegia döpas hånfullt om till pravilegia, papisternas legenda kallas nästan regelbundet ljugenda, den katolska mässan låter han förrättas ej af en sacerdos utan af en sacer bos o. s. v. Ehuru han tydligen studerat antikens klassiska författare, är språkets elegans honom en likgiltig sak. För den, som älskar och försvarar sanningen, — yttrar han — är det ingen skam att kunna föga eller intet latin, ty hos soldaten betyder våltaligheten intet, blott huggen falla skarpa. Om han i detta fall står på en annan ståndpunkt än de mera finbildade liturgisterna, visar han sig i grundåskådningen ännu mera såsom deras motsats. Dessa hade utan att vilja öfvergifva den protestantiska grundvalen så mycket som möjligt sökt närma sig katolicismen. Men där de ville försona, ville Angermannus söndra. Hvarje tillmötesgående, äfven det mest obetydliga, blef i hans ögon ett brott. Försöket att införa den gregorianska kalendern — som först 1753 blef gällande i Sverige — kallar han den metkrok, på hvilken påfven ville fånga lutheranerna, och i Forum Adiaphorum citerar han en tysk teologs yttrande: »emedan den romerske påfven, denne svurne och mest uppenbare fiende till Guds kyrka, är förklarad och bevisad vara antikrist, kunna vi på inga villkor antaga hans kalender, på det vi ej må synas erkänna denna glupande ulf och antikrist såsom vår herde.» Renlärigheten är för honom alt, det sedliga lifvet har i jämbredd därmed nästan ingen betydelse. Under den visitationsresa, han sedermera företog såsom nyutnämnd ärkebiskop, påträffade han en prest, mot hvilken förebragtes, att han velat skära upp en hafvande kvinna; att han slagit ihjäl en karl och druckit blodet efter honom; att han lärde andra, att »när de skola slå någon ihjäl, de icke strax rycka ut darten

eller knifven, utan skära innantill omkring intill benen». Dessutom var han »oens med oss i lärdomen». Detta fel var för Angermannus tydligen hufvudsak, ty då presten lofvade »sig vilja blifva ens med oss», fäste sig den eljest nästan omänskligt stränge ärkebiskopen ej vid de öfriga anklagelserna, utan lät presten undslippa med en varning.

På denna kärlekslösa renlärighet förete Angermannus' skrifter nästan lika upprörande exempel. I liturgien förekommo bl. a. orden: »vi bedja för den heliga, allmänneliga (catholica) kyrkan på hela jordens ring». Detta tolkade nu Angermannus såsom en förbön för papisterna. Andreas Laurentii förnekade, att detta varit meningen, och tillade därjämte, att det vore en kärleksplikt att bedja för *alla* mänskliga varelser, ty såsom kristne voro vi ju skyldige att älska äfven våra fiender. Därför skulle vi bedja Gud, att han åter ville leda dem in på den rätta vägen, hvilka farit vill i sin tro. Denna enkla sanning lyckas emellertid Angermannus att förvränga på följande sätt. I motståndarens mun lägger han följande slutledningskedja:

Vi skola älska alla människor, äfven våra fiender och förföljare.

Antikrist (= påfven) är en människa samt vår fiende och förföljare.

Ergo skola vi älska antikrist.

Härpå vänder han sig mot premissen. Visserligen skola vi älska våra fiender, men endast våra, icke Guds, och påfven och hans anhängare äro ej så mycket våra, som fast mera Guds fiender, ty de hafva förnekat Kristi försoning, i det de anse mässoffret och goda gärningar något uträtta till människans salighet. Därför är det en hädelse att bedja Gud för dem, ty de hafva syndat mot den helige ande och hafva dömts till den eviga döden.

Denna skolastiska dialektik är karaktäristisk för Angermannus' stil. Så t. ex. hade Andreas Laurentii skrivit: »jag förnekar ej, att jag både offentligen och enskildt yttrat, att flere vördnadsvärde män, hvilka hyst en mot min öfvertygelse stridande mening samt ej gillat eller ännu ej velat underskrifva de liturgiska ceremonierna, likväl haft samma tro och bekännelse som jag, ty jag anser, att olikheten i ceremonier ej upphäfver likheten i tron», och på ett annat ställe hade han tillagt, »att de, som för några ceremonier utså strider och schismer, föga riktigt bruka den kristliga friheten». Denna breda uppfattning af religionen var fullkomligt främmande för Angermannus. Då det medgifvits, — svarar han — att liturgiens motståndare äro lärde och fromme män, som i tro och bekännelse tillhöra den rena, reformerade evangeliska läran, och då liturgisterna skilja sig från dem i lära och bekännelse,

så tillhöra de senare ej den rena evangeliska läran. Efter detta »bevis» öfvergår författaren till de sedvanliga smädelserna, beskyller liturgisterna för att afvika från den gudomliga sanningen, att mot Guds ord och bättre vetande införa uppenbara skändligheter i kyrkan o. s. v.

Genom liturgisternas skrifter går ett drag af försonlighet, som bjärt afsticker mot Angermannus' rasande stridslystnad. Han tvistar ofta endast för nöjet att få tvista, och grälsjukan öfvervåldigar ej blott hans förnuft, utan äfven hans öfriga passioner. Hans senare lefnadsöden utgöra härpå ett sorgligt bevis.

På Upsala möte valdes han af det segrande lutherska partiet till ärkebiskop, och Sigismund tvingades slutligen att bekräfta detta val. Angermannus' ställning till de politiska partien borde hafva varit bestämd redan genom hans ämbete. Han hade att välja mellan en konung, som med list och våld sökte undertrycka den protestantiska religionen, och en riksföreståndare, som understödd af folk och presterskap försvarade den bekännelse, för hvilken ärkebiskopen själf under årtal kämpat och lidit. Men hänförd af ögonblickets lidelser, öfvergick Angermannus till Sigismunds parti och bröt ej blott med hertigen utan äfven med sitt strängt lutherska domkapitel. Samma slag, som afgjorde Sigismunds öde, afgjorde äfven ärkebiskopens. Han afsattes från sitt ämbete och nödgades tillbringa återstoden af sitt lif under bevakning. Denna var dock ej strängare, än att han (1600 eller 1601) kunde utfärda en ny stridsskrift, riktad mot hertig Karls förslag till kyrkohandbok. Detta nu troligen förlorade arbete blef hans sista inlägg i samtidens teologiska tvister, men först 1607 slutade han sitt växelrika lif, trots alla sina ofullkomligheter älskad och vördad af det parti, hvars mest oförtrutne kämpa han under förföljelsens dagar varit. I mycket var Angermannus kanske blott en hatets martyr, men han var äfven en öfvertygelsens. Om Sigismunds parti segrat, hade ärkebiskopen säkerligen blifvit hufvudmannen för en ny opposition, och hans lif hade likafullt slutat i fängelse eller landsflykt.

Sista öden.

Hans motståndare, Andreas Laurentii, hade affidit redan 1591, och året därpå slutade äfven Johan III sina dagar. Liturgien, hans käraste dröm, jordades med honom. Man kan hysa olika meningar om dess större eller mindre renlärighet, kanske ännu mera om dess politiska lämplighet under denna katolska reaktionsperiod, men man skall aldrig kunna förneka den varma, religiösa känsla, som låg till grund för detta reformförslag, och det är därför med en oafvislig medkänsla man läser de vemodiga ord, i hvilka den döende konungens krossade förhoppningar gáfvo sig luft. »För några år sedan — yttrade han — räknade de denna mässordning för god. Var hon då god, hvi hafva de henne icke hållit? Men är hon nu ond, som de säga, hvi hafva de henne tillförene underskrifvit? Vilja de ej hålla den nya mässordningen, så må de hålla den gamla: vi äro icke deras samvetes konung. Vi taga Gud allsmäktig till vitne, att hvad flit vi härutinnan gjort

Liturgiens fall.

hafva, är skedt i en god mening, att det skulle lända till Guds ära och hans församlings uppbyggelse, men hafva vi orätt drabbat, så förlåte oss Gud.»

Karl IX.

Knapt hade det liturgiska ovädet dragit förbi, innan en ny storm hotade den lutherska kyrkan i Sverge. Trots den nästan hänsynslösa kraft, med hvilken härtig KARL bekämpat katolicismen, var han i själ och hjärta en fiende till den lutherska läran. Hans hårda pliktkänsla, hans kallt resonnerande förstånd, hans fatalism och hans brist på fantasi — allt detta gjorde honom redan af naturen böjd för en mera rationalistisk religionsform. Dessutom synes han i likhet med konung Gustafs öfriga söner hafva erhållit en halft kalvinistisk uppfostran, och dessa från barndomen nedärfda intryck stärktes ytterligare genom hans giftermål med en prinsessa från det reformerta Pfaltz. Visserligen vägrade han enständigt att erkänna sig »vara en af den kalviniska och zwingliska lära, liksom H. F. N. icke skulle hafva det furstliga mandomssinne och den uppriktighet, att H. F. N. ville eller ock tillstå torde utaf hvad religion H. F. N. vore», men granskar man hans skrifter, skall man finna, att han i nästan alla punkter står på Kalvins sida; endast rörande prædestinationsläran — om hvilken han ej uttalar sig — synes han hafva förhållit sig tveksam. Teologiskt bildad och med en mer än vanlig skriftställarförmåga var han ingalunda böjd att behålla denna öfvertygelse blott för sig själf. Vi få därför bevitna det egendomliga skådespelet af en konung, hvilken lägger maktens svärd åsido för att i dess ställe fatta den religiöse reformatorns penna. Visserligen stod han ensam, men ej dess mindre var han en farlig motståndare, ty dels ägde han såsom protestantismens räddare obestriddiga anspråk på lutheranernas tacksamhet, dels hade han en yttre maktställning, hvilken var desto mera fruktansvärd, som den var grundad på det lägre folkets tillgifvenhet. Att han det oaktadt ej lyckades genomdrifva sin vilja, berodde dels på hans egen starka rättskänsla, som hindrade honom att vädja till olagliga vapen, dels på det oförfärade, men på samma gång aktningfulla motstånd, hvarmed han möttes af den man, som vid denna tid stod i spetsen för den lutherska kyrkan i vårt land.

Olaus Martini.

Karls motståndare, OLAUS MARTINI, föddes i Upsala 1557 och var son till Martinus Olai Gestricius, den sedermera för sitt motstånd mot liturgien bekante linköpingsbiskopen. Sin första mera vetenskapliga bildning erhöi han troligen vid Upsala universitet, men redan i okt. 1578 finna vi honom bland studenterna i Rostock. Följande år begaf han sig till Wittenberg, men synes snart hafva återvänt till det mera renläriga Rostock, där han 1583 (ej 1588) promoverades till magister.

Till fosterlandet återvände han under följande år, och blef först rektor vid Nyköpings skola samt sedermera kyrkoherde i samma stad. Till ärkebiskop valdes han 1600, tillträdde sitt ämbete året därpå och skötte detta ända till sin död 1609. Undantager man några smärre dikter, ett par predikningar och en *Läkiare-Book*, som först i våra dagar utgifvits, består hans författarevärksamhet endast af de stridsskrifter, han växlat med Karl IX och dennes utländske vapendragare.

Konungen var i literärt afseende mera mångsidig. Han utmärkte sig såsom teolog, historiker och religiös skald, besörjde utgifvandet af våra gamla lagar, utarbetade själf ett dock ej antaget förslag till ny kyrkobalk, lät ånyo omtrycka flera skrifter af bröderna Petri, sökte — ehuru förgäfvets — att få en förbättrad bibelupplaga till stånd, utgaf en ny psalmbok, och arbetade äfven på en revision af handboken. En dylik revision hade redan beslutats vid Upsala möte, men Karl var ingalunda belåten med de obetydliga förändringar presterskapet ville medgifva och framlade därför vid 1600 års riksdag ett nytt förslag, »förmälendes om Herrans nattvard, dopet och annat mera». Särskildt med afseende på döpelsen voro både synpunkten och uttrycks-sätten rent kalvinistiska, och i en utförlig skrift förklarade sig presterskapet därför ej kunna gilla förslaget. Karl svarade, men lyckades det oaktadt ej genomdrifva sin vilja. Vid 1602 års riksdag upptogs frågan ånyo, och en revision blef verkligt beslutad. Samtidigt utgaf Karl en handbok för sitt eget hof: *Christelig Ordning och Sätt, huruledes hålles skal vthi then Höghborne etc. Hoff församling medh Gudztienesten* (Sthlm 1602). Förebilden till detta arbete var den s. k. heidelbergiska Agendan, hvilken sökte intaga en förmedlande ståndpunkt mellan den lutherska och den reformerta läran. Men Olaus Martini lät ej bedraga sig af denna halft beslöjade kalvinism, utan utfärdade en stridsskrift: *Christelighit betenckiande om then ordning som stelt är til att hållas uthi vår nådigste furstes och herres hertigh Carls etc. hoff församling*. De dogmatiska onöjaktigheter, ärkebiskopen anmärkte, voro visserligen ganska många, men föga betydande, och kärnpunkten var tydligen, att »denna nya forma eller ordning gör dem, som henne anamma eller bruka vilja, likformiga kalvinisterna, synnerligen dem, som i sina församlingar bruka den heidelbergiska katekesen och kyrkoagenden; ty finner man många ordesätt och phrases, många lärostycken, som utaf förbemälte katekes och agenda tagne äro». Men skriften förbjuder oss all beröring, äfven den obetydligaste, med de ogudaktige, ty »utaf en sådan ringa gemenskap blifver man delaktig af deras synder. Huru mycket mera, när man begynner sig förena med falska lärare uti ordeformer, lärostycken och ceremonier, som skola brukas uti församlingen? Därför om man ville antaga sådant, gjorde man sig delaktig af de grufveliga förmädelser och villfarelser, som man hos kalvinisterna finner». Såsom genmäle utgaf Karl ett rättmätigt och kristligt *Swar och förklaring opa Erkiebiscopens betenckiande om then kyrkoordning H. F. N. hafwer stella lathet etc.* Han medgifver här öfverensstämmelsen med den heidelbergiska agendan, men anser dennas oriktighet ej hafva blifvit ur skriften uppvisad, och ej håller tror han den vara »refuterad utaf någon, som sig nämnes af augsburgiska konfession». Han tillägger, att det icke är hans mening att »med den nya kyrkohofordningen göra någon förening eller kollation med någon falsk lära, hvad namn den helst hafva kan, som med sanning af skriftens grund varder öfvertygad att skriften falskeligen uttyda och vrånga». Vid kröningsriksdagen 1607 upptogs ånyo frågan om handboken. I en skrift, utmärkt för sin klara, stundom af en viss humor färgade stil angrep konungen den lutherska gudstjänstordningen, men förmådde lika litet som förut att öfvertyga sina motståndare. Året därpå utgaf han en ny skrift rörande samma fråga och lyckades nu verkligt drifva saken därhän, att biskoparna samma år företogo den så länge diskuterade revisionen. Deras motstånd mot Karls

Striden om
handboken.

kalvinistiska reformplaner gjorde dock, att detta förslag ej vann konungens godkännande. Först under Gustaf Adolfs regering blef denna handbok gillad och — 1614 — af trycket utgifven. Den gälde sedermera till 1693.

Disputationer.

Ungefär samtidigt med det att den nyss omtalade hofordningen utgafs, lät Karl sin hofpredikant, THEODORUS MICRONIUS, utfärda femtiosex tesar, i hvilka kalvinismens hufvudläror utvecklades. Angående dessa erbjöd sig Micronius att offentligen disputera med lutheranerna. Presterskapet afgaf väl en utförlig förklaring, »hvarför ministerium ej kan inlåta sig i tal och disputatio med den kalvinisten Theodoro Micronio», men då Karl synes hafva urgerat ett svar, författade den alltid vaksamme Olaus Martini en vederläggning af de viktigaste punkterna, nämligen om Kristi person, rättfärdiggörelsen, prædestinationen och sakramenten. Därmed tyckes striden hafva afstannat, och Micronius lemnade troligen landet. Sex år därefter upptog Karl ånyo samma plan, i det han föranstaltade om en disputation mellan upsalateologerna och en resande kalvinist JOHANNES FORBESIUS. Ehuru meningsutbytet värligen kom till stånd, lyckades Forbesius endast att uppretta sina motståndare. Ingen blef omvänd, och i Examen confessionis Johannis Forbesii lemnade Olaus Martini en utförlig vederläggning af de uppställda teserna. Efter konungens önskan återvände Forbesius tvänne år därefter till Sverge, men lika litet då som förut kröntes hans agitationer af någon framgång.

Striden om katekesen.

1604 lät Karl trycka ett nytt arbete Catechismus heller Rätt Christeligh Kennedom etc., hvars innehåll hämtats från den heidelbergska katekesen, ehuru Luther blifvit följd med afseende på den yttre ordningen. Först 1608 — och då på konungens bestämda yrkande — utgaf Olaus Martini ett svar. Förmodligen berodde dröjsmålet därpå, att den kalvinistiska tendensen här framträdde mindre öppet, och dessutom hade ärkebiskopen vid samma tid invecklats i en annan strid med konungen. Samtidigt med katekesen lät nämligen Karl trycka Några Synnerlighe Bewijs etc. (Sthlm 1604), såsom han själf uppgifver en öfversättning från ett — numera okänt — tyskt arbete. Det hela är knapt något annat än en samling citat dels ur patristiska arbeten, dels ur Luthers samt Melanchthons skrifter, men genom dessa citat ville författaren uppvisa kyrkofädernas och de båda reformatörernas öfverensstämmelse med den kalvinistiska nattvardsläran och deras ogillande af den nyligen i Tyskland såsom trosartikel antagna s. k. ubikvitetsläran. Redan samma år var Olaus Martini färdig med ett svar: Bewijs At the Sententier etc. Denna stridsskrift tryktes i slutet af 1604, men upptagen af andra bestyr, nödgades konungen att till en början blott svara med ett plakat, hvori han bl. a. yttrade: »Och på det att hvar och en må ytterligare förnimma vår goda mening om förenämnda bok, att vi intet annat därmed sökt hafva än själfva sanningen, så äro vi förorsakade att låta svara uppå förbemälte ärkebiskops beskyllningar, därutaf sedan hvar ärlig kristen förständig man och kvinna döma kan, att förbemälte ärkebiskop hafver gjort oss orätt och misstänkt hos våra undersåter, att vi med förbemälte bok ville införa någon villfarande lära.» Det här bebadade genmålet — Swar opå then Bewijsbook etc. — utkom först 1606 af trycket och är otvifvelaktigen Karls förnämsta arbete, vare sig man betraktar tankarnas skärpa eller framställningens klarhet. Ärkebiskopen, som önskade svara på denna skrift, lär af inflytelserika personer hafva hindrats därifrån. Kort före utgifvandet af konungens bok hade han dock låtit trycka en predikan, hvilken kunde anses såsom ett inlägg i denna strid. Den går nämligen ut på, att »de påfviske och kalvinske lärare äro falska profeter, och att de, som med dem hålla, jämmerligen äro och blifva bedragne och förförde». Visserligen lät konungen 1607 trycka en ny skrift rörande nattvarden — Sanfärdigh Undervijsning etc. —, men denna är föga betydande och afhåller sig från all polemik. Med Karls Swar opå then Bewijsbok etc. var striden rörande denna

Några Synnerlighe Bewijs.

punkt afslutad. Vål förklarade han i samma skrift, att han inom kort ämnade utgifva en samling yttranden af Luther, hvilka ytterligare skulle bestyrka hans mening, men denna plan blef aldrig utförd.

Ehuru Olaus Martini var Karls förnämsta motståndare, var han ej den ende, 1605 utkom en skrift, enligt uppgift författad af några enfaldige, dock trogna evangelii predikanter i Liffland, hvaruti yrkades, att presterskapet, därest konungen ej nöjaktigt förklarade sig rörande nattvarden, borde »utesluta honom från våra församlingar och hålla honom för en afsöndrad lem ifrån den rätta evangeliska och apostoliska församlingen». Den såsom tidehvarfvets flitigaste öfversättare bekante PETRUS JOHANNIS GOTHUS ingrep äfven i denna strid, ehuru han aldrig direkt vände sig mot konungen. I stället nöjde han sig med att till vårt språk öfverflytta en serie af tyska arbeten, riktade mot kalvinismen. Några af dessa — såsom Hubers Mootsättning Thens Lutherska och Calviniska eller Zwinglianiska Läronnes etc. Rostock 1605 — inskränka sig till ett angifvande af de båda religionsformernas skiljaktigheter; andra — såsom Philippus Nicolais Een kårt Berättelse om Caluinisternes Gudh och Religion. Rostock 1602 — innehålla de mest hänsynslösa smädelser mot de reformerte, Ett prof på stilen i dessa lutherska stridsskrifter torde ej vara utan intresse. I det sistnämnda arbetet förekommer följande mustiga dialog:

Ofrig antikalvinistisk literatur.

»Hvad tycker dig nu om denna kalviniske guden?»

Af vedersakarnas vitnesbörd är nogsammt uppenbart, att deras gud måste vara en lättfärdig, sköraktig, okysk, förslagen, arglistig, bedräglig och blodtörstig Molock, och att ingen mördare, ingen tjuf, ingen »höswicht», ingen förrädare kan ställa sina odygder, mord, tjufveri, horeri, blodskam, förräderi eller andra sådana förfärliga laster i värket, mycket mindre uträtta dem och störta sig uti hälvetes eviga eld, om han icke varder af den kalviniske guden med sin innerliga viljas hemliga snöre därtill bevågen och drifven.

Håller du det då alldeles där före, att kalvinisterna äro och åkalla djäfvulen i den sanna, lefvande gudens stad?»

Det bekänner jag af mitt hjärtas grund och säger det för en viss sanning. Vill för den skull ej det aldraringaste sätta mig mot Herr Luther, utan anammar det för ett visst vitnesbörd, hvad han hafver skrifvit i sin korta bekännelse om nattvarden om dessa villfarande andarna, nämligen att de hafva indjäfvlade, genomdjäfvlade och öfverdjäfvlade hjärtan.

Hvar lyder denna Guden egentligen hän?»

Till Calicut i Indien, ty där varder djäfvulen af det hedniska folket uppenbarligen ärad och åkallad i Guds stad.

Hvad hafver han för en himmel?»

Han hafver en himmel, dit de afgudiske, odöpte och otrogne hedningarna äro farne såsom Herkules, Theseus, Socrates, Aristides, Antigonus, Numa, Camillus, Cato, Scipiones och andre sådane.*

* Äfven Olaus Martini ansåg detta vara en »grof villfarelse». I sin ofvan omtalade predikan skrifver han: »De kalvinister lära ock, att hedningarna, som aldrig hafva känt Kristus, såsom Hercules, Theseus, Numa, Cato och andra sådana, skola finnas i det eviga lifvet. Men denna villfarelse är så grof, att Oecolampadius, Beza och många andra kalvinister henne förkasta, ty sådan mening är ju tvärt emot Kristi ord: detta är det eviga lifvet, att de känna dig sannan Gud och den du sändt hafver, Jesum Kristum.»

Karaktäristik af
Karl och Olaus
Martini såsom
författare.

Ehuru denna skrift säkerligen var ett ganska godt uttryck för det brinnande hat, hvarmed äfven de svenska lutheranerna betraktade sina reformerte motståndare,* är det en glädje att kunna konstatera, att både Karl och Olaus Martini i sina skrifter afhålla sig från dylika råheter. Båda voro visserligen ofördragssamma — Karl mot papisterna, Olaus Martini mot både dessa och kalvinisterna —, men de voro altför mycket fyllda af de höga ämnen, hvilka de behandlade, för att nedsjunka till ett teologiskt pöbelspråk. Betänker man den samtida litteraturens råhet, måste man därför medgifva, att de bägge kämparne begagna sig af ett ovanligt passionsfritt språk. Åtminstone i de trykta skrifterna är Karls stil lugn, klar och kall, i de otrykta däremot stundom färgad af en viss grofkornig humor. Framställningen är kraftig. Den saknar hvarje spår af sentimentalitet och lifvas sällan af någon från det konkreta lifvet hämtad bild. De logiska termerna sticka ohöljdt fram, och Karl visar sig äfven mest till sin fördel, då han rör sig med rena slutledningar. Denna böjelse var hos honom så fast rotad, att han t. o. m. betraktade bibeln ur logikens synpunkt. »Man ser ock — utropar han — uti den heliga skrift, synnerligen i psalmerna och S. Pauli epistlar, huru härligen både definitiones, divisiones, syllogismi och methodus blifva brukade, så att om man alla lärde mäns böcker ville ransaka, öfverväga och genomläsa, så kunde då ingen finnas, som med Paulo kunde konfereras.» Särskildt älskade han en deductio in absurdum. Så t. ex. är efterföljande vändning ganska karaktäristisk för hans stil. Det gäller dogmen om Kristi lekamens allestädesnärvaro och denna läras tillämpning på nattvarden:

Är han allestädes, så är han såväl utanom brödet som uti brödet, såväl utanom dens mun, som äter Kristi lekamen, som inne i munnen, ja, så är icke blott Kristi lekamen i brödet, utan också brödet i Kristi lekamen.

* Nästan samma tankar återvända i ett tal, som ärkebiskop Lenæus höll vid 1648 års doktorspromotion. »Sakramentariernas» villfarelse tillskrifves hat och afund mot Luther samt äfven djäfvulens personliga tillskyndelse. »Carolstadius berättar själf — skrifver Lenæus — att han lärt sin tolkning af nattvardsorden af en person, som han ej nämner, och Zwinglius bekänner, att han under drömmen fått en uppenbarelse — han minnes ej om den varit svart eller hvit — af hvilken han lärt sig tolkningen significat.» Alla hade hemsöpts af Guds straff. Carolstadius hade personligen afhämtats af djäfvulen och Calvin hade dött i lussjukan.

Kalvinisterna betraktades nära nog som pestsmittade. Då Johan Oxenstiernas fru aflidit i Tyskland, förklarade den gamle rikskansleren, att liket ej finge föras öfver Bremen till Sverge, »därföre att de i Bremen äro kalviniske».

Det kallt skärskådande förståndet stod under denna tid ej väl till boks. »Skall — säger Fecht i Ordinantian — människans förnuft gälla i saken, så hafver turken så god religion som vi», och i anledning af ett citat från kyrkofadern Justinus tager sig Olaus Martini anledning att utbrista:

Först lärar Justinus märkeligen, att vi skola känna och bekänna vårt förnufts blindhet och oförstånd i denna hemligheten, som är om Kristi person, och att man skall enfaldeligen tro det som något förstånd eller förnuft icke begripa kan. Item att i guddomliga saker fråga, huru det och slikt annat mer tillgår, det är ett tecken till en öppen otro på Jesum Kristum. Om de kalvinister hade detta betänkt och aktat, vore de icke så förförde utaf sitt blinda förnuft, ty de bekänna själfva, att de förnuftet följa och icke vilja tro det som där är emot. Zwinglius in Colloquio marpurgensi sade uttryckligen anno domini 1529: Gud föreställer oss intet sådana obegripliga ting. Oecolampadius skrifver uttryckligen contra Lutherum: »hvad görs det behof, att Kristus är i osynlig måtto tillstädes? Hvarföre är det förnöden, att de kristne skola tro tan difficilia et impossibilia, sådana svåra och omöjliga ting?» Item Zwinglius skrifver ock emot Lutherum så: »denna artikel förargar och besvärar människorna, ty det är hårdt och svårt att tro, att en lekamen är tillika i nattvarden och i himmelen.» Skulle man på detta sätt handla och döma, så måste man neka och förkasta alla våra trosartiklar, ty de föreställa oss obegripligen svåra och omöjliga ting för vårt förnuft. Därför måste vi efter Pauli ord och förmaning tillfångataga alt förnuft under Kristi lydnad och komma i håg det som Kryssostomus säger: »låt oss allestädes tro Gud och icke säga honom mot, fastän det han säger synes för vårt sinne och våra tankar absurdum, orimligt, olämpligt och platt olikt, och fast hans ord går vidt öfver vårt sinne och vårt förnuft, ty genom hans ord kunna vi intet varda bedragna, men vårt sinne och vårt förnuft kan lätteligen bedraget varda.»

Härpå svarade Karl:

Justinus lärar vackert, huru man förnuftet skall anställa uti den personliga föreningen med de två naturer, nämligen att vi med förnuftet icke skola efter ransaka, huru den förening skedd är, hvilket ock ingen bör göra. Men att ock uti andra guddomliga saker förnuftet skall tillfångatagas, följer ingalunda därutaf, ty Kristus säger: Scrutamini scripturas, ransaker skriften. — — — Och hjälper intet om ärkebiskopen denna instantiam vill framsätta och säga: Guds sanna kännedom kommer coelitus, af himlen; därför kan man den icke bekomma med någon flit eller annan konst. Härtill svara vi, att subordinata intet sträfva mot hvarandra. Det är ock väl sant, att skriften och Guds kännedom kommer coelitus, men man skall därhos märka, att detta förståndet och denna Guds kännedom gifs människan antingen immediate, utan något medel, eller mediate, med medel. Immediate hade apostlarna Guds kännedom och skriftens förstånd, men nu gifs oss Guds sanna kännedom och skriftens rätta förstånd mediate, och därför behöfva vi de konster, som oss föra och hjälpa till Guds sanna kännedom och skriftens rätta förstånd.

Måhända kan Norlin hafva rätt däri, att Karl här skärmytslat på sidan om den egentliga tvistepunkten och i stället för att tala om förnuftets förhållande till trosmysterierna ordat om dess bruk i allmänhet, men för min del kan jag ej obetin-

gadt gå in på denna uppfattning. De båda kämparna voro visserligen ense om, att förnuftets domar ej sträkte sig till trosartiklarna, men såsom sådana ville Karl blott erkänna dem, som med klara ord uttalades i bibeln; beträffande öfriga dogmer, särskildt läran om Kristi lekamens allestädesnärvaro, ansåg han — i motsats mot Olaus Martini — förnuftet äga full domsrätt. För Karl voro bibeln och förnuftet våra kunskapskällor, för Olaus Martini voro den lutherska kyrkans bekännelseskrifter den norm, efter hvilken hvarje företeelse borde bedömas. »När vi — säger han — hafva den rätta läran fattat, skola vi därefter likasom efter en prøfvosten all lära som förekommer prøfva och skärskåda». Karl, fylld af kalvinismens djupa vördnad för skriften, var en afsvuren fiende till hvarje mänsklig auktoritet. Vid upprepade tillfällen förklarade han, att han lika litet ansåg sig bunden af Calvin som af Luther, och i sina stridsskrifter inlät han sig därför aldrig på något försvar för de reformerta teologernas påståenden; om hans åsikter stämde öfver ens med den enes eller med den andres lära, vore honom ligkiltigt, ty »vi vilja bedja Gud därom, att han ville gifva oss en sådan hug och uppsåt, så att vi ingen människas person, ehur stor auktoritet den ock hafva kunde, vilja framdraga för Guds ord och den bibliska skrifts sanna kännedom». Hela hans lif utgjorde därför en fortsatt kamp mot alla bekännelseskrifter, och ännu vid kröningen 1607 kunde han blott förmås att erkänna den augsburgiska bekännelsen och Upsala mötes beslut, *för så vidt* de voro grundade i den heliga skrift, ett tillägg, som i själfva verket upphäfde försatsen. I en samtidigt författad »Examen» utvecklade han detta vidare. »Hvad i så måtto — yttrar han — den augsburgiska konfessionen kommer öfver ens med den heliga skrift, bör man henne efterkomma och såsom den heliga skrift akta, upptaga och anamma, men hvad däremot sträfvar och icke hafver sin grund i den profetiska och apostoliska skrift samt i de tre hufvudsymbola, må man väl med ett godt samvete förkasta». Konkordieformeln, som af det ultralutherska partiet i Tyskland antagits såsom bekännelseskrift, var honom särskildt förhatlig, och kring dennas läror röra sig äfven hans flesta stridsskrifter.

Härmed har jag afslutat redogörelsen för denna strid. Den utgör ett steg framåt mot den lutherska ortodoxiens fullständiga seger, men — vare sig man betraktar denna med missmod eller glädje — skall man dock ej kunna vägra sitt erkännande åt de stridande själfva. I detta hatets och förföljelsens tidevarf bildar deras kamp en af de få ljuspunkterna. Äfven om den ene ej

hyste någon egentlig aktning för den andres åsikt, kände han dock vördnad inför personligheten, och konungen gjorde intet försök att våldsamt undertrycka ärkebiskopens mening, ärkebiskopen å sin sida var städse färdig att med manlig oförskräkthet framlägga sin afvikande öfvertygelse. Särskildt vackra äro de ord, med hvilka Olaus Martini inleder sin skrift mot konungens katekes. »Den åtskilnaden — säger han — är mellan goda och onda furstar, att de goda älska hos sina undersåtar friheten, de onda älska trälldomen. Så hafver ock E. K. M. nådeligen befalt mig och några andra här i riket, att vi skola gifva vår mening skrifteligen tillkänna om den katekes, som anno domini 1604 i Stockholm af trycket utgick. Och efter det att såsom det står icke väl en konung sådan frihet neka och förtaga, så står det icke en prestman väl sin mening i sådana saker förtiga och fördölja; såsom Ambrosius säger: neque imperiale est libertatem dicendi negare, neque sacerdotale quod sentiat non dicere».

Ehuru Karl svårligen kunde sägas tillhöra något förmedlingsparti, stående midt emellan den lutherska och den reformerta läran, var han likväl som de flesta mera moderata kalvinister böjd för en försoning mellan de båda kyrkorna. Försök i denna riktning hade gjorts ända från religionssamtalet i Marburg 1529, men hade ständigt slagit alt sämre ut, och ungefär samtidigt med den liturgiska striden i Sverge hade flertalet af Nordtysklands teologer förenat sig om en ny bekännelseskraft, konkordieformeln, hvari de i de minsta detaljer begränsat sin lära i förhållande till kalvinismen. Måhända berodde det på Karls personliga inflytande, att denna nya s. k. »papperspåfve» ej ens nämdes i Upsala mötes förhandlingar. Man nöjde sig med att såsom bekännelseskriterier för den svenska kyrkan antaga de tre älsta symbola och den augsburgiska konfessionen. Först vid Gustaf Adolfs kröning vågade presterskapet framkomma med en begäran, att konungen äfven ville gifva konkordieboken * symbolisk helgd, men Gustaf Adolf, som ej tyckes hafva saknat intresse för en försoning mellan de protestantiska kyrkorna, fäste intet afseende vid denna anhållan. Äfven under Kristinas regering strandade presterskapets försök på drottningens bestämda motstånd. Vid 1647 års riksdag lyckades visserligen den lutherska högern att efter en häftig debatt

Konkordie-
formeln.

* Konkordieboken är ej detsamma som konkordieformeln. Den förra är en samling bekännelseskriterier, bestående af de tre älsta symbola, den oförändrade augsburgiska konfessionen och dennas apologi, de schmalkaldiska artiklarna, Luthers stora och lilla katekes, samt konkordieformeln.

genomdrifva en petition till regeringen, »att icke allena presterskapet, utan ock alla ständer samteligen måga hålla Librum Concordiæ för sin rätta tros bekännelse och libro symbolico», men denna begäran lemnades utan afseende. Vid Karl Gustafs kröning upprepades samma anhållan, men ledde ej heller då till något resultat. Först 1663 lyckades presterskapet att genomföra sin länge närda önskan. Konkordieboken erhöll då symboliskt anseende. »Individen — yttrar Norlin — underordnades samhället. Reformationens grundsatser i afseende på det enskilda samvetets rätt och forskningens frihet glömdes eller skötos åt sidan, och det strängaste lags- och symboltvång infördes inom kyrkan.»

Konkordieboken, som betecknar ortodoxiens fullständiga seger, genomfördes ej utan motstånd från renässansens epigoner, och striden om denna nya bekännelseskrift har äfven inom literaturen lemnat djupa spår efter sig.

Duræus.

Synkretismen — så kallades det sista försöket att bjuda ortodoxien spetsen och försona kristenhetens tvistande kyrkor — utgick från tvänne män, af hvilka den ene tillhörde den reformerta, den andre den lutherska kyrkan. Den förstnämde, skotten JOHANNES DURÆUS, hade en tid varit pastor för en församling engelsmän och skottar, hvilka bosatt sig i Elbing och där ingått ett slags union med lutheranerna i samma stad. Duræus, som var en man med eldig fantasi samt ett mildt och fridsälskande lynne, men utan förmåga att uppfatta det praktiska livets detaljer, började snart att drömma om en allmän förening mellan kalvinister och lutheraner. Det, som lyckats i Elbing, borde ju ej heller annorstädes vara någon omöjlighet. Han begaf sig först till Gustaf Adolf, som med välvilja lyssnade till den varmhjärtade svärmarens högtflygande planer och hänvisade honom till sina hofpredikanter, bland hvilka den sedan så ryktbare Johannes Matthiæ med ifver tyckes hafva omfattat hans förslag. Konungens död afbröt visserligen dessa underhandlingar, men 1636 begaf sig Duræus till Sverige för att personligen öfverlägga med landets mera inflytelserika teologer. I allmänhet bemöttes han visserligen med aktning, t. o. m. med välvilja, men med undantag af Johannes Matthiæ ville ingen lyssna till hans förslag. Nästan alla tyckas hafva erkänt det behjärtansvärda i den kyrkliga endräkt, som Duræus förordade, men man ville ej nå denna genom en kompromiss med åsikter, hvilka man ansåg fördömliga. Då Duræus så mycket som möjligt sökte bortförklara skilnaden mellan Luthers och Kalvins lära, gaf Joh. Rudbeckius slutligen ett uttryck åt det svenska presterskapets tankar, då han frågade, om kalvinisterna äfven ville underskrifva kon-

kordieboken, ty blott under detta vilkor vore en union möjlig. Kalvinisterna skulle således gå längre än svenskarna själfva i luthersk ortodoxi. Förhandlingarne afbrötos, och Duræus, som både genom offentliga föredrag och trykta skrivelser —, hvilka äfven bemöttes af det svenska presterskapet, — sökt värka för sin försoningsplan, måste efter ett tvåårigt uppehåll i Sverge med oför rättadt ärende begifva sig härifrån.

Synkretismens egentlige skapare var dock ej Duræus, utan Georgius Calixtus, mellan åren 1614 och 1656 professor i Helmstädt. Hans fader hade varit Melanchthons lärjunge, och själf hade han dels genom en mera humanistisk än teologisk uppfostran, dels genom vidtomfattande resor lärt sig att jämförelsevis opartiskt bedöma både olika trosbekännare och olika trosläror. Hans öfvervägande etiska uppfattning af kristendomen gjorde honom dessutom föga gynnsamt stämd mot det renlärlighetens ideal, som hotande reste sig på det kristliga lifvets spillror, och själf ett åsyna vitne till det trettioåriga krigets fasor och den moraliska förvildning, som följde i dess spår, började han att alt lifligare känna behovet af en religiös frid. Tyvärr uttalade han sig aldrig med någon fullständig klarhet angående sättet att förvärkliga denna. I det hela upptog han Cassanders förslag att återgå till den älsta kyrkans bekännelse; där funne man kristendomens fundamentalsatser, om hvilka ju alla voro ense. De skiljaktigheter, hvilka sedermera uppstått, sökte han antingen bortförklara eller stämplade han såsom skolgräl utan betydelse för det religiösa lifvet. Men redan på Cassanders tid hade ett dylikt förslag visat sig outförbart. Nu var det ännu mera i strid med tidsandan, och Calixtus' välmenande skrifter lyckades också endast att öka de tvistande partiens antal med ännu ett.

En bland de många, hvilka påverkades af denna s. k. synkretism, var biskopen i Strängnäs JOHANNES MATTHIÆ. I likhet med Calixtus var han en man med vidsträkt humanistisk bildning och af en mild, människoälskande karaktär. För att blott nämna ett exempel på denna filantropi, kan anföras, att Allmänna Barnhuset i Stockholm hufvudsakligen har Johannes Matthiæ's nitiska bemödanden att tacka för sin tillvaro. Drottning Kristina, hvilken föga skonsamt yttrar sig om sina samtida, faller om honom det omdömet, att »han var en hederlig man af god börd, både humanistiskt och vetenskapligt bildad samt särdeles lämplig att undervisa ett barn, sådant som jag var, i det han ägde en rättrådighet, en grannlagenhet och mildhet, som måste göra honom älskad och aktad», och Pär Brahe gifver honom det

Calixtus.

Johannes
Matthiæ.

vitsordet, att han »alltid hafver vist sig i umgänget behaglig och doux». Samma veka karaktärsdrag framträder i hans latinska stil. Ehuru hans svenska predikningar icke sakna förtjänster i språkligt afseende, äga dessa populära föredrag ej några skarpt framträdande, stilistiska egendomligheter. För den vetenskapliga diskussionen åter begagnade sig Johannes Matthiæ häst af latinets, och då han någon gång nödgas uttrycka sig på svenska, är ordförrådet starkt uppblandadt med latinska glosor, och äfven satsfogningen är osvensk. Först då han får kläda sina tankar i humanismens eleganta, redan af barockens öfverdrifter färgade latinitet, bildar sig stilen till ett uttryck för personligheten. Det onödiga hopandet af likbetydande ord och satser, böjelsen att för frasens välljud offra framställningens klarhet, de ofta vackra, ur verklig känsla sprungna bilderna, bristen på kraft och koncentration, allt detta häntyder på, att författaren i viss mån lemnat renessansen bakom sig och redan står på gränsen till den tidsålder, som inom literaturen kännetecknas af den andra schlesiska skolan och inom konsten af jesuitstilen med dess svällande draperier och dess vridna, sentimentala former. Men det är ej blott inom stilen, som Johannes Matthiæ visar sig tillhöra ett yngre bildningsskede. Det manliga, mårgfulla innehållet i en Olavus Petris eller en Laurentius Petri Gothus' skrifter har här ersatts af en känslsamhet, som visserligen i mycket erinrar om liturgisternas, men som skiljer sig därifrån genom ett betydligt vekare skaplynne. Johannes Matthiæ äger väl en rik känsla, men han saknar stål i karaktären. Man måste skänka honom sitt erkännande, då han i motsats till samtidens hårda rättrogenhet framhäfver den allt för litet uppmärksammade kristliga kärleken, eller då han, uttröttad af allt teologiskt gräl, med verklig vältalighet prisar den kyrkliga fridens välsignelser, men man saknar hos honom det personliga mod, som kunnat göra denna rika känsla fruktbärande. Johannes Matthiæ vågar aldrig med bestämdhet uttala sin åsikt, utan döljer denna bakom ett citat eller ett svammel af ord. Visserligen är han för mycket fylld af sin öfvertygelse att vilja behålla denna blott för sig själf, men å den andra sidan hyser han allt för stor skräck för martyrglorian för att direkt våga angripa de erkända dogmer och kyrkobruk, han anser förkastliga. Denna brist på öppenhet och denna undfallenhet för det bestående gjorde äfven, att det myckna berättigade i hans åsikt aldrig blef erkänt.

Hela riktningen led äfven af en annan brist. Johannes Matthiæ hade säkerligen rätt däri, att samtidens religiösa strider till största delen framkallats af teologernas obetvingliga grälsjuka, men han

förbisåg, att tvistepunkter dock funnos, som för det religiösa lifvet ägde en verklig och ingripande betydelse. Hans förslag att återgå till den första kristna kyrkans bekännelse innebar i själfva värdet ett misskännande af utvecklingens princip: mänskligheten skulle under sexton århundraden ej hafva skridit ett enda steg framåt i andligt afseende, ej hafva funnit en enda religiös sanning utöfver dem, som innehöllos i de äldsta symbola. Lutheranen med sin fasta öfvertygelse om rättfärdiggörelsen genom tron skulle genom en gemensam bekännelse kopplas hop med katoliken med dennes tro på de yttre gärningarnas betydelse; nordbon, som af religionen företrädesvis fordrade sanning, skulle ånyo fjättras vid den sensuelle, skönhetsträngande sydländingen, hvilkens helgon dyrkan och mariakult liksom vuxit upp ur samma jord, som fostrat honom själf. En gemensam bekännelse, vunnen genom att på detta sätt bortse från alla historiska och etnografiska skilligheter, skulle otvifvelaktigen hafva sprungit sönder första gången, den råkat i beröring med den omilda verkligheten.

Johannes Matthiæ lyckades håller aldrig att förvärfva sig några meningsfränder. I likhet med hela sin samtid var han alt för mycket lärdomsaristokrat för att såsom Luther eller Olavus Petri vilja vända sig till den stora massan; själf en humanistiskt bildad man, vädjade han blott till sina likar, men äfven bland dem rönte han föga framgång. Endast han själf och biskop Terserus kunna visas vara påverkade af synkretismen, och den ende, som vågade att offentligen uttala sitt gillande af Johannes Matthiæ's främsta stridsskrift, Ramus Olivæ Septentrionalis, var — icke Terserus, som mot sin öfvertygelse underskref Upsala domkapitels förkastelsedom öfver samma arbete, utan en landsflyktig man, franciskanermunken LAURENTIUS SKYTTE, en brorson till den bekante statsmannen. I Portugal, där han varit svensk resident, hade han vunnits för katolicismen, och i följd af detta affall hade han för alltid brutit med sitt fosterland. Svärmisk och fylld af renegatens behof att omvända forna trosbröder, hälsade han med glädje Johannes Matthiæ's rop på kyrklig frid, och sina åsikter härom utvecklade han vidare i en af dennes arbete direkt framkallad skrift, Ramus Olivæ Septentrionalis Revirescens in Sua Oliva Antiqua et Unica (1672 s. l.). Men fridens oljoträd var för honom ej det samma som för Johannes Matthiæ. För Skytte var detta träd den katolska kyrkan, hvars grenar afbrutits af reformationens stormvindar. Sin växtkraft kunde dessa stympade grenar återfå, blott så vida de på nytt ympades in på kyrkans gamla, men safrika stam. Endast

Laurentius
Skytte.

under denna form vore en försoning möjlig. Eljest skulle de olika sekterna likt snart förtorkade risknippor gå sin undergång till mötes.

Johannes Matthiæ föddes 1592 och erhöi sin första mera vetenskapliga bildning vid Upsala universitet, där han 1617 promoverades till magister. Året därpå begaf han sig ut på resor och besökte då bl. a. Helmstädt, där han råkade i beröring med Calixtus, utan att dock någon mera förtrolig bekantskap dem emellan synes hafva uppstått. Under förra delen af året 1622 skötte han poeseos professionen i Upsala, men först 1625 återvände han på allvar till fäderneslandet, där han då utnämndes till lärare vid det af Gustaf Adolf nybildade Collegium illustre i Stockholm. Redan i en 1626 utgifven skrift, *Libellus puerilis*, uttalar han en skarp förkastelsedom öfver tidens grälsjuka. »Det lyster mig ej nu» — säger han i företalet — »att återupprepa alla rätttänkande människors klagan öfver teologernas dagliga tvister och det religiösa lifvets förfall, ty detta har tillräckligt framhåfts af andra. Tyvärr är det alltför visst, att vi lefva i ett århundrade, som mer än något annat är bördigt på tvister och kargt på fromhet. Mycket vetande finnes öfver allt, men föga samvete.» Tre år därefter kallades han till konungens hofpredikant och fick såsom sådan tillfälle att bevitna ett religionskrigs alla gräsligheter. Duræus, med hvilken han sammanträffade i Würzburg, fann därför i honom en villig åhörare; men omständigheterna tyckas hafva hindrat honom från att ännu så länge uppträda för religionsfredens sak. 1633 återvände han till Sverige för att åtaga sig den unga drottningens uppfostran och fortfor därmed till 1644, då han uppsteg på Strängnäs biskopsstol. Han tillträdde detta ämbete med ett tal, *Idea boni ordinis in ecclesia Christi*, trykt s. å. Arbetet är i sig själf föga märkligt. Det är ett utkast till en kyrkoordning — han hade nämligen fått i uppdrag att utarbета ett dylikt förslag — och detta ansluter sig ganska noga till den då gällande sedvänjan inom den svenska kyrkan. Själfständigheten är ringa, och Johannes Matthiæ hade inskränkt sig till att bearbeta en kyrkoordning, som Comenius kort förut utgivit för de böhmiska bröderna. Detta förhållande, som säkerligen skulle hafva väckt ond blod, synes i början hafva varit obekant för de flesta. Ej håller tyckes man hafva fäst sig vid författarens kätterska påstående, att de kristna kyrkorna öfverensstämde i allt, som för människans frälsning vore väsentligt. Däremot uppstod en förbittrad strid angående ett yttrande, Joh. Matthiæ fält rörande nöddopet, och superintendenten NIKOLAUS ESCHILLI utgaf året därpå en synodaldisputation, företrädesvis riktad mot denna punkt i *Idea boni ordinis*. * Men Joh. Matthiæ blef honom ej svaret skyldig. Om han förut af försiktighet lagt band på sin synkretism, tog han nu bladet från munnen, och med en hetsighet, som illa harmonierade med det fredsstiftande syftet, angrep han samtidens teologiska grälsjuka. »Hitintills — yttrar han i *Querela de præpostero quorundam judicio*, Strängnäs 1646 — har jag älskat att på ett stilla och lugnt sätt behandla teologiska ämnen, och ännu har jag ej ändrat denna mening, ty jag har aldrig haft någon böjelse att skrida till strider och tvistigheter, emedan dessa vanligen plåga härflyta ur en skrifklåda, som både på literaturen och

* Som ett bevis på den häftighet, med hvilken den tidens teologiska diskurser fördes, må följande anekdot tjäna. I ett bref till Axel Oxenstierna berättar Eschilli, att på riksdagen »begyntes oss emellan discurreras om baptismo laicorum et necessitate baptismi, och när jag den bevisa ville ex Joh. 3. Eph. 2., quod fidelium liberi sint filii iræ, svarade han: ego dico quod sint filii gratiæ, kom och väds (håll vad) om 100 riksdaler. Jag sade, det vore vackert, att vi skulle vädas om våra åhörars salighet. På sistone väddes D. Magis. Petrus Biugg Episcopus Viburgensis om 10 Rdr».

på det sedliga lifvet måste värka i hög grad skadligt, men — tillägger han efter något omsvep — om andra ostraffadt efter sin förutfattade åsikt få offentligen angripa mina ord och i dem inlägga den mening, de själfva vilja, hvarför skulle det då ej tillåtas mig att i en rättvis sak också framlägga ett rättvist svaromål och rentvå mig från en fläck, som orättmätigt kastats på mig, ehuru oskyldig?» Han vänder sig därefter mot dem, som öfva sitt skarpsinne på att utså tvisteämnen inom den kristna kyrkan. De lemna sitt hat och sina villomeningar i arf åt kommande släkten, och dessa vädja till förfädren liksom till orakel. Likväl hafva vi kristna fått oss ålagdt att undersöka, hvad Guds ord lär, ej hvad våra förfäder trott eller gjort, ty, såsom Cyprianus säger, den gudomliga sanningen böra vi följa, ej människors sedvänja. Teologien, hvilken borde vara öppen och lättfattlig, har urartat till en innehållslös lek med ord. Vårt tidehvarf har framalstrat en skara teologiska grälmakare, hvilka öfverglänsa t. o. m. antikens sofister samt åsidosätta fromhetens gärningar och den kristliga endräkten för att i stället syssla med uppradandet af andras villomeningar. Men då de kristna kunna blifva ense i de väsentliga trossatserna, hvad göres då behof af att gräla om bagateller? Efter detta skarpa, ehuru förtäpta anfall på samtidens böjelse för inkrånglade bekännelseskrifter, öfvergår författaren till ett försvar för sina uttalanden rörande döpelsen, men begår här det felet att advocera bort tvistepunkten i stället för att öppet vidhålla sin åsikt.

Eschilli svarade, men vände sig därjämte i ett bref till rikskanslern och anhöll, att denne ville beifra saken. Joh. Matthiæ, som fått kännedom om detta bref, utgaf ett utförligt genmäle, hvilket, ehuru det aldrig tryktes, säkerligen cirkulerade i en mängd afskrifter. Stilen är hetsig, särskildt då det gäller konkordieformeln, med hvilken Eschilli velat bevisa den symboliska karaktären af Luthers katekeser. »Hvad hafva — utropar Joh. Matthiæ — vi svenskar med Formula Concordiæ? Skall hon i Sverige föreskrifva oss Libellos symbolicos, fördenskull hon hafver föreskrifvit några furstar och ständer i Tyskland? Mig tyckes, att om superintendenten finge råda, så skulle han icke allenast vilja, att vi svenskar skola hålla Catechismum Lutheri et Formulam Concordiæ pro libellis symbolicis, utan scripta omnium lutheranorum såsom Lutheri, Chemnitii, Hunnii, Menzeri, Hutteri och altså känna oss svenskar till att jurare in omnia verba et scripta theologorum germanorum. Quid turpius? Jag hafver med rätta klagat öfver sådana servilia ingenia in mea Querela.»

Striden om konkordieformeln.

Eschilli ville i sin förbittring draga tvisten inför det vid riksdagen 1647 församlade presterskapet, men drottningen, som kraftfullt uppträdde till försvar för sin forne lärare, lyckades åvägabringa en försoning mellan de båda antagonisterna. Friden blef ej långvarig. Tydligen i anledning af denna strid inlemnade biskopen i Skara JONAS MAGNI ett förslag om konkordiebokens antagande såsom symbolisk skrift, och härtill fogade han en uppsats, *Concors veritatis celestis etc.*, i hvilken han särskildt sökte gendrifva de skäl, Johannes Matthiæ anfört mot samma bekännelseskrift. Öfverläggningsarna togo en ganska hetsig vändning, och efter ett energiskt motstånd af Johannes Matthiæ och Terserus lyckades Jonas Magni att genomdrifva sitt förslag. T. o. m. hans båda motståndare tvingades att underteckna ståndets petition. Å deras sida var detta blott en tom formalitet. Troligen var det i följd af Joh. Matthiæ's hemliga inflytande på drottningen, som petitionen helt enkelt lades ad acta, och redan 1650 djärfdes han förklara, att »ehuru jag har tillförene underskrifvit med de andre dominis episcopis om formula concordiæ, att hon är en liber symbolicus nostrarum ecclesiarum, likväl när jag considererar temporä och processen med den subscriptionen, kan jag säga: posteriores cogitationes sunt meliores, och utan någon skymf och vanära det förra retractera, som vi ock se Augustinum och flere gjort hafva.»

Ramus Olivæ
Septentrionalis.

Sex år efter denna föga hedrande förklaring utkommo de två första böckerna af hans förnämsta arbete Ramus Olivæ Septentrionalis (Strängnäs 1656). Större delen — isynnerhet de sista böckerna — af detta digra arbete upptages med citat af andras tankar, bakom hvilka Johannes Matthiæ med en viss räddhåga söker dölja sina egna.

Den första boken eller — som Johannes Matthiæ tämligen svulstigt kallar sitt arbete — det nordiska oljoträdets första gren, som bland de kristna sprider flera af religiös frid ljust doftande och åt den kyrkliga endrädten helgade bär* är närmast att betrakta såsom den svenska synkretismens program. Alla de ideer, som vidare utvecklas i de följande böckerna, finnas här redan framställda, ehuru i en tämligen oordnad form. Författaren börjar med att påpeka fridens välsignelser. Gud själf kallas ju fridens Gud, och hans evangelium fridens evangelium. Vid sonens födelse klingade änglaskarans sång: ära vare Gud i höjden och frid på jorden; men denna frid är det *vår* plikt att söka förvärkliga. Oenighetens frön hafva först och främst utsåts af Satan, denne inänskosläktets gamle urfiende, men medvärkande orsaker till det nu rådande religiösa splitet hafva ock varit människornas grälsjuka, deras ärelystnad och den därmed sammanhängande förvetenheten, som gör att vi ej nöja oss med forntidens enkla tro, utan söka utöfver de råmärken, som Guds uppenbarade ord utstakat, tränga fram till hittills okända områden, denna förvetenhet, som kommer oss att föredraga spetsfundiga undersökningar framför gagnande spörsmål och som drifver oss att förfölja olika tänkande eller dem, som ej genast jaka till våra nya påhitt. Denna böjelse att tvista om abstrusa bagateller är desto bedrägligare, som vi ej alltid äro ense om betydelsen af Guds egna, uppenbarade ord, hvilka ju ofta tolkas olika af olika lärde. Följden af dessa tvister har varit, att dogmernas antal fördubblats nästan i det oändliga, och att — hvilket är värre — dessa dogmer af teologerna förklarats vara alla lika nödvändiga för vår salighet. Man har således förbisett skilnaden mellan nödvändiga och mindre nödvändiga trosartiklar. Nödvändiga för vår salighet äro blott de, hvilka ända från apostlarnas dagar erkänts af alla kristna. Då man förlorat dessa ur siktet för att i stället framhäfva sina egna hugskott; då man i stället för att med blygsam misstro bedöma sin egen mening, kärlekslöst och högmodigt upphäfst sig till domare öfver nästans, *då* vaknade ock det religiösa splitet. Dess följder äro blott alltför tydliga. Europas folk blöda fortfarande af religionskrigens sår, kristenhetens fiender jubla öfver att vi sålunda sarga oss själfva, främmande trosbekännare, hvilka eljest med glädje skulle hafva omfattat Kristi lära, tveka att bekänna sig till en religion, delad i så många fientliga faktioner, de verkligt religiöse fattas af en dyster förtviflan och de svagare drifvas ej sällan öfver till ateismen. Dessa olyckor, som Gud pålagt oss för våra synders skull, kunna dock häfvas, om vi undanröjda det kyrkliga splitets orsaker. Först och främst skola vi fasthålla, att endast Kristus är vår lärare och att han är den ende, hvilken vi äro skyldige att lyda. Men inrotad vana, förutfattade meningar, den undervisning, vi från barndomen mottagit af våra lärare, alt detta har hos många bland oss så stor makt, att vi fasthålla vår villfarelse, fastän vi öfvertygats om sanningen. En annan orsak är, att vi ofta mindre ärligt granska motståndarens åsikt och ej sällan förvrida hans ord. Låta vi honom själf förklara, hvad han menat, skall skilnaden mellan hans åsikt och vår kanske ej blifva så stor. För det tredje böra vi fasthålla, att Gud själf i skriften sagt oss alt, som för vår salighet är nödvändigt, och därmed förbjudit oss alla gagnlösa, med konstlad djupsinnighet

* Arbetet är nämligen indeladt i *grenar* eller böcker, och hvarje gren har åtskilliga *bär* eller kapitel.

förda tvister. För att redan i tid förebygga dessa, böra våra skolor och universitet reformeras i en mera praktisk anda.

Den andra boken eller *greden* är öfvervägande historisk. Författaren tager här en öfverblick öfver alla de skriftställare, som värkat för den kyrkliga endräktens sak, och anför vidlyftiga citat från Luther, Melanchthon, Erasmus, Cassander, Calixtus m. fl. Men sedan han sålunda inskräpfridens välsignelser, gör han ett plötsligt omslag, och nästan rädd att i sin ireniska ifver hafva gått för långt betonar han med lika styrka, att denna kyrkliga frid ej finge köpas på sanningens bekostnad. Detta vore en falsk frid, och författaren är genast redo med en hel här af citat, hämtade ur bibeln, kyrkofäderna, augsburgiska bekännelsen och Upsala mötes beslut, i hvilka hvarje kompromiss med kättare förbjudes.

Denna skrift väkte ett ofantligt uppeende. Författaren hade utkastat en mängd brännbara ämnen, men genom sin förmåga att röra sig med allmänna och obestämda uttalanden — hvilka dessutom några sidor därefter kunde till hälften förnekas — var han onekligen en motståndare, med hvilken det var svårt att komma till rätta. Upsala domkapitel, som länge följt hans värksamhet med tämligen oblida ögon, beslöt att honom »collegialiter tillskrifva och i vänlighet privatim förmana». Skrifvelsen, som under iakttagande af en fullkomligt värdig form med stor skarpsinnighet blottade alla bristerna i Johannes Matthiæ's arbete, var uppsatt af domkapitlets kanske skarpaste penna, ERICUS ODHELIUS. På mindre än en månad var Johannes Matthiæ färdig med ett genmäle, i hvilket han visserligen höfligt, men med skärpa afvisade domkapitlets inblandning. Upsalateologerna svarade på nytt och påpekade med rätta, att han, som dock var bekant för sin stilistiska förmåga, nu hade uttryckt sig så otydligt, att både renlärige och icke renlärige kunde återropa hans uttalanden. Samtidigt råkade Johannes Matthiæ i en annan strid rörande kyrkodisciplinen, och dessa tvister — i förening med husliga sorger — gjorde, att fortsättningen af Ramus Olivæ septentrionalis lät vänta på sig ända till 1661, under hvilket år den tredje till och med den tionde boken eller *greden* utkommo.

I den tredje boken upptager han undersökningen på den punkt, där han lemnat den för fem år sedan, och frågar: är det möjligt att åstadkomma en försoning mellan de stridande kyrkorna, utan att något af sanningen därför uppgifves? Visserligen, svarar han, kan man aldrig hoppas, att samtidens teologer blifva ense i alla tvistiga punkter, men om man med kyrklig endräkt förstår en öfverensstämmelse i själfva fundamentalpunkterna, torde utsikt finnas till den nuvarande schismens biläggande. Under anförande af bestyrkande citat fortsätter författaren med att uppräknat alla de furstar och lärde, som från denna synpunkt ansett en försoning möjlig. Äfven den fjärde boken upptages hufvudsakligen af en dylik revy, och först i den femte försöker Johannes Matthiæ att själf något närmare besvara frågan, men detta försök inskränker sig till ett nästan feigt bemödande att bortförklara svårigheterna. Åtskilliga evangeliska teologer — anmärker han — hafva ansett, att man ej kunde hoppas på någon enighet ens i fundamentalsatserna, enär olikheterna mellan de protestantiska kyrkorna vore för stora att någonsin kunna häfvas. De skilja sig ju från hvarandra i så viktiga frågor som prædestinationen, nattvarden, ubikvitetsläran o. s. v. I stället att manligt uttala sin mening rörande betydelsen af dessa dogmer, smyger sig Johannes Matthiæ förbi själfva hufvudfrågan och utropar: »men om nu flertalet af de reformerte ej vidkändes dylika villfarelser, utan i likhet med oss afskydde och fördömde dem samt bittert klagade öfver den orättvisa, vi begått emot dem, då vi påbördat dem villomeningar, från hvilka de själfva anse sig fjärran!» Sedan författaren genom en ny kohort af citat sökt styrka denna mening, börjar han den sjätte boken med det något öfverraskande påståendet, att det i det föregående vore uppvisadt, att de kristna rörande fundamental-

Striden om Ramus Olivæ.

Fortsättningen af Ramus Olivæ.

satserna värligen tänkte lika och blott skilde sig från hvarandra i sekundära frågor. Men då författaren efter alla dessa omsvep slutligen måste vidröra själfva nervus probandi och uttala sig om, *hvilka dogmer borde anses såsom kristendomens fundamentalartiklar*, tar han ånyo sin tillflykt till citat, hvilka ganska olika i formen dock stämma öfverens däri, att dessa fundamentalartiklar fattas så abstrakta som möjligt. Då nu författaren slutligen skall tillämpa dessa citat på de svenska förhållandena, kunde man vänta någon, om ock lindrig opposition mot de här i landet antagna bekännelseskriterierna, men i stället erkänner författaren utan tvekan såsom den kristna lärans fundamentalsatser alla de dogmer, hvilka innehållas i de tre älsta symbola, i augsburgiska bekännelsen och i Upsala mötes beslut; med andra ord: Sverges statsreligion innehåller jämt så mycket — hvarken mer eller mindre —, som människan för sin salighet behöfver tro och veta. Sedan författaren genom detta loyala medgifvande fredat sin egen person, anför han såsom »bestyrkande» citat ett yttrande af Calixtus, hvari denne såsom kristendomens fundamentalartiklar erkänner de tre älsta symbola — men ej den augsburgiska bekännelsen. Att Johannes Matthiæ genom detta citat uttalat sin egen värliga mening, visas af den definition på kristen kyrka, hvarmed han börjar den sjunde boken. Det är den kyrka — säger han — i hvilken hålles, läres och tros det, som af alla kristna trots öfveralt och alltid. Inom denna öfver hela jorden utbredda kyrka äro katoliker, lutheraner och reformerta de renaste partien, ehuru äfven dessa skilja sig från hvarandra i graden af renhet. Därför kan man — fortsätter han, denna gång efter sitt hjärtas mening — hoppas, att de skrankor skola falla, hvilka nu skilja dem åt, ty afskiljer man alt, som för dem är gemensamt, är detta likväl tillräckligt för saligheten. Därför borde en gemensam trosbekännelse uppsättas, hvilken vore i enlighet med de första ökumeniska mötenas beslut. — Med detta förslag kan arbetet sägas vara afslutadt. Återstoden innehåller nästan blott citat, hvilka dessutom ej föra saken framåt.

Odhelius' mot-
skrift.

Ehuru Johannes Matthiæ förskansat sig bakom en hel rad af motsäggande och tvetydiga påståenden, kunde dock ingen vara villrådig om hans värliga mening. Ortodoxiens förkämpar reste sig äfven såsom en man emot honom, och förmyndarregeringen var honom ej bevägen. Redan i mars 1662 föreslog riksdrotseten nedsättandet af en kommission för att censurera arbetet, och strax därefter uppdrogs åt den teologiska fakulteten i Upsala att inkomma med ett förberedande utlåtande. Följande månad var detta färdigt. Vål hade fakulteten förberedt en mera utförlig skrift, men då regeringen infordrat ett ofördröjligt svar, hade man blott hunnit medtaga det hufvudsakliga. Trots den fogliga tonen är detta likväl tillräckligt förkrossande för Johannes Matthiæ. Dels påpekas flere dogmatiska onöjaktigheter i Ramus Olivæ, dels framhåfves det mindre ärliga stridssättet.

»Ehuru — skriver Odhelius — han behandlar de viktigaste frågor, uttrycker han sig ofta oklart, anför nästan blott andras ord, meningar och omdömen, döljer vanligen omsorgsfullt sin egen öfvertygelse, samt vill aldrig afgöra hvad som är rätt eller orätt. Ej sällan yttrar han sig altför obestämdt och sväfvande. Det, han på ett ställe synes jaka, det förnekar han på ett annat och påstår icke håller öfveralt detsamma. Så t. ex. är det intet, han i arbetets alla delar oftare framhåller än sanningen och friden, och på en mängd ställen förklarar han sig ej önska någon frid, så vida denna skall köpas med den minsta uppoffring af sanningen. Vidare anser han, att hvarje olika tolkning af det uppenbarade ordet omöjliggör en kyrklig union; att ingen af den heliga skrifts sanningar bör efterskänkas, och att ej ens en bokstaf däraf får vedervågas. Men annorstädes säger han, att den kyrkliga endrækten och friden endast fordra öfverensstämmelse om fundamentaldogmerna d. v. s. blott om de trosartiklar, som för saligheten äro nödvändiga, och dessa anser han vara i korthet sammanfattade i det aposto-

liska symbolum, under det att de öfriga, hittills afhandlade tvistepunkterna fortfarande kunna vara föremål för strid mellan de olika kyrkornas teologer. Liksom om det — utom de trosartiklar, som från urminnes tid kallats fundamentala — i den heliga skrift ej finnes någon gudomlig sanning, hvilken äfven berörde trons grund och som likaledes borde skyddas mot uppenbara anfall!

Slutet på denna ransakning blef, att rådet beslöt, att »med det första skall afgå ett bref till alla biskoparna, att Rami Olivæ för särdeles orsaker skola supprimeras, med en deduktion, »hvarföre det skedt är». Detta plakat, till hvilket jag sedermera skall återkomma, utfärdades den 15 juli s. å. Dels klandrades där Idea boni ordinis, som kort förut utkommit i en ny upplaga, dels ogillades förslaget i Ramus Olivæ »att göra och stifta en union och förlikning emellan alle, hälst de förnämligaste uti Europa sig emellan differenta religioner, hvilket förslag likväl icke i allo måtto öfverens stämmer med den lära och de kyrkoseder, som uti vårt kära fäderneslands församlingar äro genom en fundamentalstadga antagne och här till dags brukade vordna». I anledning häraf ville regeringen, att desse »skrifter och böcker (eftersom de icke allenast ingen frukt eller uppbyggelse i Guds församling skaffa kunna, utan snarare irring och oreda uti den här till dags genom Guds nåd erhållna enighet åstadkomma torde, där icke tidiga böter därpå skaffas måtte) alldeles skola förbjudna vara att uppläggas, säljas eller föras antingen in eller utur vårt rike». Troligen hade regeringen stannat vid denna skarpa tillrättavisning, om ej Johannes Matthiæ varit nog oförsiktig att i en offentlig skrivelse till strängnässtiftets presterskap försvara sig mot de gjorda beskyllningarna. Dessutom hade Terserus samtidigt blifvit anklagad för ett liknande brott, och det blef därför nödvändigt att mot båda förfara på samma sätt. I följd häraf blefvo såväl Johannes Matthiæ som Terserus afsatta från sina biskopsämbeten, hvarvid dock beträffande den förre anmärktes, att han »för sin ålderdom samt sina goda meriter och qualiteter i nåder dimmitterades». Detta skedde 1664. Återstoden af sitt lif tillbringade han i stillhet och dog 1670.

Ramus Olivæ
förbjudes.

JOANNES ELAVI TERSERUS (1605—1678), synkretismens andre förkämpe i vårt land, var en man af olika skaplynne. Det veka, svärmiska karaktärsdraget hos Johannes Matthiæ saknas nästan helt och hållet hos denne skarpt tänkande och alldeles ej fridsamme teolog. I likhet med strängnäs-biskopen var äfven Terserus en lärd man, och särskildt hade han genom långvariga studier vid främmande universitet förvärfvat sig tämligen vidtomfattande insikter i de orientaliska språken. Hans första värksamhet faller äfven inom den bibliska filologiens område. Några år efter sin återkomst till fäderneslandet utnämndes han till professor vid Åbo universitet, och därifrån förflyttades han 1647 till Upsala. Anledningen till denna transport var drottningens önskan, att Terserus från det hebräiska originalet skulle till latin öfversätta det gamla testamentets böcker, och detta ansågs lättare kunna ske i Upsala. Detta arbete upptog hans tid under en längre följd af år, men af trycket utkom endast en del af pentateuchen, till hvilken öfversättning dock åtskilliga exegetiska afhandlingar fogades.

Joannes Elavi
Terserus.

1658 utnämndes han till biskop i Åbo, men kort därefter utsattes han för en förföljelse, hvars häftighet ej kan förklaras ur uteslutande religiösa motiv. Terserus var en af högadeln synnerligen hatad man. Det var han, som på 1650 års riksdag anförde de ofrälse stånden och först på allvar bragt reduktionsfrågan på tal. Dessutom hade han mot högadelns intressen värvat för Karl Gustafs val och ansågs t. o. m. inblandad i det s. k. messeniska upproret. Den högadliga förmyndarregeringen kunde således ej vara honom synnerligen öfvågen. Men ej håller hans ståndsbroder voro honom blida, och särskildt stod han i ett spändt förhållande till konsistorieledamöterna i Upsala. Hans renlärighet var slutligen ej höjd öfver alt tvifvel. Under sina utländska resor hade han sammanlagdt vistats omkring två år i Helmstädt, hvarvid han råkat i nära

personlig beröring med de förnämsta synkretisterna, och vid 1647 års riksdag hade det varit han, som ledt oppositionen mot konkordieboken. Nu hade han såsom ämbetsbroder i Åbo fått ortodoxiens mest oförtrutne kämpe i vårt land, professor ENEVALDUS SVENONIUS, född 1617, död 1688 såsom utnämnd biskop öfver Lunds stift. En sammanstötning dem emellan kunde tydligen ej länge undvikas.

Enevaldus
Svenonius.

Svenonius var — för att begagna Wieselgrens träffande karaktäristik — »en ensidig och inskränkt, men märklig kättarfrätare, en stel, men lärd ortodox, en luthernismens viking, som vid en mängd högskolor — han hade som ung besökt 24 universitet — gjort strandhugg på hvarje mindre lutherskt uttryck. Hugfull och välrustad vandrade han omkring och satte sig i oppositionsbänken i lärosalarna för att försvara den konfession, för hvars frihet Gustaf II Adolf nyligen gjutit sitt blod. Om han hörde, att en jesuit ville förfäktas katolska läran i Schweitz, så vandrade han dit från Wittenberg, och sporde han i Schweitz, att en kalvinist vid Odern ville förfäktas en reformerta kyrkans konfession, så ilade han dit.» För att fullända karaktäristiken kan nämnas, att denne »*Dei optimi maximi contubernalis, angelorum amor et deliciæ, prophetarum et apostolorum frater, doctorum stella, piorum gemma, novæ lucis novissima lampas*» — för att begagna minnestecknarens ord — vid sin död efterlemnade 300 disputationer, 2,497 predikningar och 15 barn. Synkretismen var honom särskildt en nagel i ögat. Mot Johannes Matthiæ Ramus Olivæ hade han redan 1657 författat en diger stridsskrift, kallad *Delila blandiens etc.* Förra delen af denna afhandling omarbetades sedermera och utgafs 1675 under titel *Index et judex Syncretismorum Religionis*. Författaren uppräknar här alla synkretistiska försök ända från världens skapelse och börjar därför med Eva och ormen i paradiset, men hinner ej längre än *till* den egentliga synkretismen; den del af arbetet, som handlade om Johannes Matthiæ, förblef otrykt. I den omarbetade formen utgör *Index et Judex* den tredje delen af ett större, mot synkretismen riktadt arbete. Den första delen, *Babylon Magna Ruens* (1669), skrefs mot jesuiten Masenius, hvilken 1661 utgivit en synkretistisk skrift, *Meditata Concordia Protestantium cum Catholicis*, hvari han bl. a. med beröm uttalat sig om Johannes Matthiæ Ramus Olivæ; den andra delen, *Artificium Delilæ Mysticum* (1673), var riktad mot Duræus och dennes vän, elsassaren Melletus, hvilka 1664 framträdte med ett nytt arbete, *Propempticum Irenicum*, som de i hopp att därigenom gagna religionsfridens sak skickat till de nordiska universiteten.

Striden mellan
Terserus och
Svenonius.

Alla dessa skrifter andas det mest glödande hat mot synkretismen, och det var därför i en olycklig stund, som Svenonius 1660 såsom teologie professor tog plats i det konsistorium, hvars preses Terserus kort förut blifvit. Striden dem emellan började redan 1662, då Terserus utgaf *Förklaring öfwer Catechismum*. Författaren, som tyckes hafva anat oråd, gick tillväga med den yttersta försiktighet. En del af arbetet behandlades i offentliga disputationer, och det hela — eller åtminstone det mesta — tyckes hafva blifvit uppläst inför konsistorium, som *då* ej hade några svårare anmärkningar att göra. Men på hösten s. å. återvände Svenonius från Sverige och började då med ifver röra i saken. På en offentlig disputation drabbade de båda motståndarna så häftigt samman, att universitetets rektor måste afbryta akten, och på nyåret 1663 lät Svenonius börja tryckningen af en stridsskrift *Warningh* för affall ifrån troone, som dock i följd af regeringens förbud aldrig fullbordades. Tvisten drogs inför rådet, som nedsatte en kommission att undersöka Terserus' renlärighet, och slutet på denna förberedande undersökning blef, att Terserus' arbete indrogs och att han själf suspenderades, till dess att det vid riksdagen samlade presterskapet fått döma i målet. På våren 1664 upptog detta frågan till behandling, och den 25 aug. s. å. afsattes Terserus från biskopsämbetet. Processen kan svårligen sägas hafva blifvit förd med iakttagande af fullt lagliga former. Så t. ex. vägrade man Terserus att skriftligen anteckna

anklagelsepunkterna, »efter det kunde hända, att han satte sig till att däremot skriva ett refutatorium», och protokollet vid undersökningen fördes af hans åklagare Svenonius. Då anmärkning gjordes häremot, svarade Svenonius: »jag är inte osor personæ Terseri, utan errorum Terseri Det M. Skult säger vara emot all ordinarie process, att D. Terseri vederpart skulle i denna saken sitta uti protokollet, svaras: regnum Christi non est de hoc mundo Joh. 19. I världsliga rätter går det så till, men nu är jag inte actor contra personam, utan contra heterodoxiam äfven så väl som ett annat membrum ecclesiæ, de cujus salute nunc unice agitur.» Anmärkningarna voro ofta löjligt småaktiga. Så t. ex. klandrade man Terserus' yttrande, att ehuru kalvinisternas indelning af budorden »icke synes vara orimlig», man dock borde hålla sig till den, som af ålder varit bruklig inom den lutherska kyrkan. Vidare klandrade man, att det »blifver lärdt, att de heliga änglars och guds barns residens och våning är en skapad himmel», ty, tillägger Svenonius, »hvar blifver Guds barns residens, när himmel och jord förgås och det är en skapad himmel?» Men tvisten rörde sig ej blott kring dylika, väl äfven för samtiden ganska likgiltiga frågor. I motsats till konkordieformeln förnekade Terserus dogmen om Kristi nedstigande till hälvetet och påpekade, att de gamle därmed menat antingen hela hans förnedring eller hans begrafning eller ock hans seger öfver döden och djäfvulen, men ej hans kroppsliga nedstigande till hälvetet, hvarom skriften ej nämner ett ord. Han angrep äfven samtidens missuppfattning af tro och gärningar. »Såsom då uti och strax efter Luthers tid — yttrar han — låg högeligen makt uppå att förvara den rena evangeliska läran om Guds nåd, Kristi förtjänst och trons rättfärdighet emot de påfviskas fördömliga lära om goda gärningars förtjänst och värdighet, så ligger nu icke mindre makt uppå att drifva på goda gärningar, det är gudsfruktan och ett kristligt lefverne, och undervisa åhörarna, hvad det är för en galenskap och fördömlig villfarelse att beropa sig på en god tro och lefva likväl i sina synder.» Så vidt jag kunnat finna, utvecklar Terserus denna åsikt ungefär på samma sätt, som vår förste reformator Laurentius Andreæ gjort i sin skrift om Troona och Godha Gärningar. Men biskop Terserus' domare nöjde sig med att hänvisa till den augsburgiska bekännelsens ord: »den som tror på Kristus, han skall vardas salig genom tron allena, utan gärning»; och därmed ansåg man orimligheten uppvisad. Vidare hade Terserus i fullkomligt synkretistisk anda klandrat alla de tråtor, som varit om nattvarden, och i sammanhang därmed sökt förringa betydelsen af skiljaktigheterna mellan de olika kyrkorna. Ryssar, papister, kalvinister, vederdöpare etc. — säger han — kunna vi ej »simpliciter fördöma, emedan de behålla *grunden, som lagd är, hvilken är Jesus Kristus. Hvar nu någon bygger på denna grunden guld, silfver, ädla stenar, trä, hö, strå; det skall elden pröfva*, säger Paulus 1 Cor. 3, 11, 12, 13. Det är: mänskliga stadgar och villfarande meningar, som byggas på denna grunden, kunna intet tåla bedröfvansens hetta, utan förbrännas såsom hö och strå, och den, som därpå arbetat hafver, mister sin lön; *men själf varder han salig*, emedan han grunden behåller, *dock såsom genom eld*, det är, om han finnes uti profvet hafva behållit rätta grunden». Det farligaste stället i boken var ett anfall på konkordieformeln, hvilket ansågs så betänkligt, att arket makulerades innan boken utlemnades. Han klandrar här, att man gifvit denna bekännelseskraft en nästan gudomlig ära, och prisar oss svenskar lycklige, som ej antagit den såsom symbolisk bok. »Vore ock — utropar han — orimligt, att vi skulle gifva tyskarna och deras bok den äran, som Gud allena och den heliga skrift egentligen tillkommer.»

Att domen öfver Terserus utföll så, som den gjorde, torde hafva berott dels på politisk, dels på teologisk ovilja mot den anklagade. Regeringen, som i allmänhet gick längre i stränghet än presterskapet, såg väl i Terserus företrädesvis oppositionsmannen från 1650 års riksdag, men hans teologiska vedersakare leddes tydligen i de flesta fall

af ett uppriktigt nit för kyrkans väl. Hvad särskildt den fanatiska Svenonius beträffar, lemna presterskapets protokoll ett vackert intyg om hans oegennyttiga bevekelsegrunder. Samtidigt med det att Terserus afsattes, valdes Svenonius till biskop i Viborg, men han afsade sig denna upphöjelse. »Jag vill helst — yttrade han — blifva vid den funktion och ämbete, som Gud och vår nådige öfverhet hafva satt mig till, helst emedan Dr. Terserus mig tillvitat hafver, att jag allenast till den ända expierat emot honom, att jag därmed söker mitt uppsteg; dessförutom hafver riksdrotseten inrådt mig att blifva kvar vid akademien.» Terserus själf var långt ifrån någon fläckfri karaktär. Då det gälde att lida för en åsikt, föredrog han att rädda sig genom en feg afsvärselse. Om en af de ofvannämnda punkterna yttrade han i en under rätttegången ingifven böneskrift: »det jag talar om papister och kalvinister, att man må dem icke simpliciter fördöma, emedan de behålla grunden, är det mitt stora fel, att jag det så släpper och intet klarare uttyder, och nu känner jag, att jag därmed hafver syndat emot min Gud, förtörnat min konung och förargat Guds församling, hvilket jag nu med ångersfullt hjärta afbeder. Men Gud, den mitt hjärta känner, åkallar jag till en stark hämnare öfver mig, att om någon blodsdroppe uti mig finns kalvinisk eller synkretistisk, han vare förbannad, och jag till evig tid förkastad från Guds ansikte.»

Trots denna högtidliga försäkran kunde Terserus ej hålla sin tunga i styr. Efter att under åtskilliga år hafva förvaltat lägre presterliga tjänster, utnämndes han 1671 till biskop öfver Linköpings stift. Såsom sådan höll han 1675 en promotionspredikan, i hvilken han ånyo bestred dogmen om Kristi nedstigande till hället och på nytt anföll konkordieformeln. Två dagar därefter nödgades han till hälften återkalla dessa djärfva ord. Ursäkten var ej lyckligt funnen. »Det han nu i så måtto hade sagt — så refereras hans ord af en samtidig antecknare — sade han, att det måtte vara skedd ex ignorantia eller såsom han det strax förändrat ex oblivione, ty han hade intet kunnat minnas, huru han tolf år tillföre hade uti ett särdeles scripto den boken accepterat och agnoscerat, förr än då sådant samma dag vardt honom i Consistorio påmindt.» Denna förlöpnig blef emellertid hans sista. Den 12 april 1678 slutade han sina dagar.

Palma Pacifera.

Innan jag afslutar redogörelsen för den synkretistiska striden, återstår att omnämna ett arbete, hvilket visserligen aldrig blef fullbordadt, men som det oaktadt ådrog sig samtidens lifligaste uppmärksamhet. Strax efter det att de senare delarna af Ramus Olivæ utkommit, beslöt theologiska fakulteten i Upsala, att det »med ett särdeles kort scripto skulle svaras till det episcopus strenghensis perstringerar theologos upsaliensis före», och uppdraget att författa denna skrift öfverlemnades åt fakultetens dåvarande dekanus, ERICUS ODHELIUS (f. 1620, † 1666). I anledning däraf skref ärkebiskopen till regeringen: »skulle ock till äfventyrs behövas, att något svar om dessa Ramis blefve publiceradt, dem till information, som häraf kunna fatta några sällsamma tankar hemma i landet eller utländes. Dock kan sådant icke ske utan H. Kongl. Mayts. permission och nådiga befallning, och är allaredo något därpå tänkt och författadt». Förslaget tyckes hafva vunnit regeringens och presterskapets bifall, men ingenting gjordes åt saken förr än i april 1663, då Odhelius på regeringens befallning erhöll tjänstledighet för att författa »ett scriptum ecclesiasticum både på latin och svenska, som utur själfva grunden refuterade och förlade alt, hvad som uti samma nya böcker [Matthiæ och Terserus' skrifter] finnes löpa emot analogiam fidei och receptam orthodoxorum sententiam, på det att Guds församling, som af slika noviteter kunde taga någon förargelse, måtte genom en fundamental undervisning blifva hållen vid rätta meningen.... Viljandes Vi, sedan värket färdigt vore och förr än det under trycket kommer, låta det af våra samtliga trogne undersåtare af klereciet på någon allmän sammankomst öfverses och gillas, att det omsider och af oss må kunna konfirmeradt varda.» Som man ser, gäller

det ingenting mindre än en ny bekännelseskraft. Vördnaden för dylika följde med tidsandan. Samma år antogs konkordieboken såsom trosnorm för den svenska kyrkan, och ungefär samtidigt sökte Kursachsens teologer förskaffa symboliskt anseende åt Consensus repetitus fidei veræ lutheranæ, en mot synkretismen riktad skrift.

Regeringens och presterskapets ängslan att i något afseende synda mot den af wittenbergerteologerna dekreterade renlärligheten räddade oss från denna nya bekännelseskraft. Innan Odhelius hann afsluta sitt arbete, afled han, och regeringen uppdrog nu åt hans måg, Ericus Benzelius, att fullborda det. Då frågan i anledning däraf ånyo förekom inför den teologiska fakulteten, fann man, »att den allaredan skrifna delen i det opere angår mycket betänkliga quæstiones, som ännu mellan theologos augustanæ confessionis mycket disputeras, hvarför tyckes ock vara betänkligt, att Facultas den till att censera antaga skulle». Äfven De la Gardie ansåg ej olämpligt, »att man med detta litet uppskjuter, intill dess man förmärker, hvartåt det vill hvälfa in academiis exteris». Efter fyra år nödgades regeringen ånyo påminna om samma ärende, men upsalateologerna läto åter ett år förflyta, innan de yttrade sig härom. Det behöfdes — svarade de i mars 1672 — »att härmed communiceras med Germanis, att man får veta deras communem sententiam om denna materien, som sal. Dr. Odhelius trakterat, förr än ecclesia svecana låter sin sententiam utgå». Därvid fick det också förblifva. Ännu samma år öfverlades i rådet, huruvida detta arbete, som »Doct. Menzerus sett och berömt, skulle gå ut såsom en liber symbolicus eller som ett förnämt värk af en theologo», men emedan man tyckes hafva fruktat att genom en ny bekännelseskraft råka i delo med de hårdhändta tyska teologerna, ansåg det vid riksdagen församlade presterskapet det vara bäst, att arbetet utgäfvos under författarens eget namn. Men t. o. m. detta hofsamma förslag vågade man ej sätta i verket, utan ville dröja med utgifvandet, till dess man fått se, »huru religionssakerna sig vända in ecclesiis i Tyskland». Först 1696 tryckte Benzelius en mindre del af sin svärfaders arbete. Detta, som i sitt ursprungliga skick hetat Palma pacifera, kallas i den trykta upplagan Eriici Odhelii Gothi Operis inediti particula etc. Det, som i denna skrift utgafs, var endast en historik öfver äldre försök i synkretistisk riktning, och denna skildring erbjuder nu mera ej några punkter af intresse.

Den synkretistiska striden var i mer än ett afseende af ingripande betydelse för den svenska literaturen. Alt sedan Gustaf I stängt det tryckeri, som biskop Brask upprättat i Söderköping, hade landets enda press* stått omedelbart under konungens uppsikt. De »correctores typographiæ», hvilka stundom omtalas under femtonhundratalets senare hälft, hade väl företrädesvis haft att efterse, att — de ofta tyska — boktryckarna lemnade en någorlunda felfri svensk text,** men förmodligen skulle de därjämte öfvervaka, att inga misshagliga arbeten utgingo från den kungliga officinen. I det hela torde de hafva motsvarat senare

Trycktvånget.

* Endast under åren 1540 och 1541 hade ett tryckeri funnits i Upsala utom det kungliga i Stockholm.

** Såsom skäl till Ordinantiens stadgande, att alt tryck skulle före utgifvandet öfverses och gillas, uppgifves intresset att »kunna för oss och våra efterkommande behålla vårt svenska tungomål rätt och rent, oförmängdt med andra främmande tungomål, antingen latin eller tyska». Detta var tydligen ej endast ett svepskäl.

Instruktion för
corrector typographiæ.

tiders censores librorum. Den äldsta, mera utförliga instruktion, vi äga i behåll rörande deras ämbete, är visserligen först från 1630, men det, som där stadgas för Ericus Schroderus, hade säkerligen gällt äfven för hans föregångare. »Emedan — yttrar det kongl. brefvet — vi förnimma, att under tiden utgår af trycket sådane saker, som icke äro värde att publiceras, därför statuera vi härmed nådigst, att bemålte Schroderus skall hafva inspektionen med alt det, som skall utgå af trycket i Stockholm, och ingen fördrista sig något att upplägga, med mindre det blifver af bemålte Schroderus censureradt.» Genom detta stadgande var således den mest vidsträckt myndighet lagd i en kunglig ämbetsmans hand; det berodde på hans godtycke, om ett arbete finge utgifvas eller ej. Men denna makt synes under 1600-talets förra hälft nästan endast hafva existerat på papperet; åtminstone känner man ingen i Stockholm tryckt skrift, som drabbats af Schroderus' censur. Dessutom gälde hans myndighet blott hufvudstaden, och under Gustaf Adolfs regering började det ena tryckeriet efter det andra att uppväxa i landsorten. Upsala erhöll en egen boktryckare redan 1613, Västerås 1621, Strängnäs 1622, Kalmar 1626, Linköping 1635, Åbo 1642, Nyköping 1645 och Göteborg 1650. Med undantag af Nyköping, hvars tryckeri kort därefter flyttades till Göteborg, voro alla dessa orter stiftsstäder, och själfva tryckerierna hade biskoparnas nitiska bemödanden att tacka för sin tillvaro. Det var därför ganska naturligt, att censuren lades i dessas hand. 1623 uppdrogs åt biskop Johannes Rudbeckius och domkapitlet i Västerås att censurera alla i stiftet trykta eller till salu utbudna böcker, och i den instruktion, som utfärdades för Johannes Matthiæ såsom nyutnämnd biskop, stadgades, att boktryckaren i Strängnäs ej finge några »böcker eller materier trycka låta, med mindre det skedde med biskopens censur och tillåtelse». Säkerligen utöfvade äfven de öfriga stiftens styresmän samma myndighet i sina respektive stiftsstäder. Vid universiteten var det konsistorium eller den vederbörande fakultetens dekan, som öfvervakade det akademiska trycket.

Försök att ordna
censuren.

Det band, som härigenom lades på literaturen, tryckte väl vida hårdare än den mera nominella myndighet, som utöfvades af corrector typographiæ i Stockholm, och man saknar ej exempel på en t. o. m. ganska småsinnad, akademisk censur, men i det hela var literaturen under 1600-talets förra hälft jämförelsevis obörörd af dessa förordningar.*) Censur fanns visserligen, men dels

*) Bokhandelns oordnade tillstånd lade äfven hinder i vägen för utöfvandet af en strängare censur. Böckerna såldes vanligen ej i en fast boklåda, utan af kringre-

synas vederbörande hafva gjort endast ett sparsamt bruk af sin makt, dels saknades en central myndighet *öfver* alla dessa olika censorer. Det första försöket att skapa en för landets alla tryckerier gemensam kontroll gjordes af Gustaf Adolf. I sitt 1624 framlagda utkast till statuter för ett generalkonsistorium föreslog han bl. a., att »alla tryckerier i riket skola ock vara under detta consistorii inspektion och cognition, och i så måtto, att alla böcker, som göras af nyo och tryckas, skola vara af dem [konsistorie-medlemmarna] gillade och approberade, det de äro värda att tryckas och icke innehålla något farligt, hvarför ock alt till deras censur remitteras skall, förr än det tryckes, dock härmed (icke) förbudet, att icke skoleböcker måge tryckas efter biskopens och kapitlets i hvar stift censur, så ock andre probati authores, som eljest gillade och oemotsägelige äro». Då denna kyrkliga öfverstyrelse enligt förslaget skulle bestå af sex andlige och sex världslige ledamöter, sågo biskoparna däri ett försök att beröfva dem häfdvunna rättigheter, och i en troligen af Johannes Rudbeckius uppsatt skrifvelse tog sig harmen däröfver ett ganska starkt uttryck. Denna punkten — utbrister Rudbeckius — »förtager episcopis et reliquis consistorialibus en god del af deras ämbete.... Hade denna konstitutionen varit gjord för etthundra år, och Consistorium Wittenbergense icke hade fått trycka något, förr än det varit gilladt in supremo Consistorio Cardinalium Romæ, hade vi än alle sutit kvar i det påfviska mörkret och trälldomen. Bör för den skull denna makten ingen biskop eller Consistorio förtagas». Detta skarpa svar framlemnades aldrig, men däremot uppsatte presterskapet ett nytt förslag till stadgar. Enligt detta skulle ingen bok få tryckas, förr än den af vederbörande biskop och domkapitel öfversetts och gillats, men Consistorium generale — hvilket borde bestå af tolf andlige och blott tre världslige ledamöter — skulle bilda ett slags öfverstyrelse, som, då så påfordrades, kunde lägga sekvester på en redan trykt och såsom skadlig ansedd bok. Hela förslaget om inrättandet af ett generalkonsistorium strandade dock på biskoparnas bestämda motstånd, och när underhandlingarna för sista gången (1649) återupptogos, förnyade regeringen sitt forna förslag, att *hvarje* bok skulle *före* tryckningen censureras af detta blan-

sande »bokförare», hvilka vid marknader och liknande tillfällen utbjödo sin vara. Redan 1599 — måhända förut — tyckes en Herman Sulken hafva varit stationär bokhandlare i Stockholm, och 1616 utfärdades privilegium för Ericus Petri Stabyensis att i Upsala upprätta en boklåda. Men den egentliga handeln tyckes fortfarande hafva drifvits af kringresande krämare.

Regeringen hög-
sta censors-
myndigheten.

dade generalkonsistorium; endast »små skoleböcker och probati authores» kunde efter biskopens och domkapitlets censur tryckas. Trots dessa förmedlingsförslag hade regeringen aldrig formligen uppgifvit sina anspråk på att själf öfvervaka bokmarknaden och hade äfven goda skäl att ej vilja lägga den högsta censormakten i biskoparnas hand. Lenæus, hvilken 1647 utnämndes till ärkebiskop, hade samma år utgifvit andra delen af ett politiskt arbete, *De Jure Regio*, som var af den beskaffenheten, att fortsättningen måste förbjudas; 1636 hade *Privilegia quædam doctorum*, en skrift af västerås-biskopen Johannes Rudbeckius, hvilken kraftigast försvarat biskoparnas anspråk, indragits på förmyndare-regeringens befallning, och året förut hade en af strängnäs-biskopen Laurentius Paulinus utgifven psalmbok hotats med samma öde. Öfverläggningarna rörande dessa arbeten — så mycket de än sakna stöd i gällande förordningar — visa likväl, att regeringen ingalunda tänkte gifva vika. I ett bref till Rudbeckius varnade Oxenstierna honom för att hädanefter missbruka tryckfriheten och uppmanade honom att »regulera sig efter den ordning, som öfver tryckeriet framdeles å H. K. M:ts vägnar kan gjord varda», och 1656 tyckes Karl Gustaf hafva utfärdat en befallning till boktryckarna, »att de ej så indifferent skulle trycka och publicera alla materier, som förekomma, förr än K. Maj:ts consens vore däröfver kommen». Ungefär i samma anda uttalade sig kansliordningen af 1661. Emedan »det är skattadt för nyttigt och nödigt, att Kongl. Mayt. må veta, hvad för böcker och skrifter som uti dess rike och tillhörige provinser tryckas och bringas uti ljust», skulle tvänne exemplar af hvarje tryckalster inlemnas till kansliet. Skulle ämbetsmännen finna, »att uti de trykte och inkomne skrifter något præjudicerligt vore insatt, fordrar deras plikt, att de gifva Kongl. Mayt. det i tid tillkänna, att behörige böter därpå kunna skaffas.»

Censurplakatet
1662.

Så stod frågan, då Johannes Matthiæ's arbete ådrog sig regeringens uppmärksamhet. Det var ånyo en biskop, som förbrutit sig, och detta gjorde slut på regeringens föregående tvekan. Den 15 Juli 1662 utfärdades det första censurplakatet, ställdt till ärkebiskopen, biskoparna, superintendenterna och konsistorierna samt menige klereciet i Sverige och därunder hörande land och provinser. Sedan regeringen uttalat sin förkastelsedom öfver Joh. Matthiæ's arbeten, afslutades plakatet med några stadganden rörande tryckfriheten i allmänhet. Alla *viktigare* arbeten eller sådana, »som i någon måtto röra den allmänna friden och enigheten antingen uti andliga eller världsliga saker», skulle *först* »öfver-

sändas hit till vårt kansli till att öfverses och censureras, att de må *sedan* komma på trycket, *om Oss så godt synes*. Af *mindre viktiga* skrifter skulle först *efter* tryckningen två exemplar insändas till kansliet, på det att regeringen »så mycket bekvämligare kunde erfara, om däruti något förfångeligt infördt vore, att behöriga böter måtte i tid därpå skaffas kunna». I ett bref af 9 Okt. s. å. lemnades en tydligare förklaring af dessa punkter. Arbeten af samma vikt som Johannes Matthiæ »skulle, förr än de publicerades, af Kongl. Mayt. själf med Råds råde censureras». Andra arbeten skulle före tryckningen granskas af den, som Kongl. Mayt. å hvar ort därtill förordnat, och skulle »ingen, ja, icke biskoparna själfve undantagne», kunna undandraga sig denna censur. I hvarje fall skulle tvänne exemplar inskickas till kansliet.

Härmed var striden afgjord. All makt var samlad i *en* hand och denna var regeringens. Det dröjde ej länge, innan konungen — för att begagna Rydins ord — blef »den, som befalde hvad som skulle tryckas, läsas och tros här i landet». I rask följd utfärdades det ena censurplakatet efter det andra, men dessa förordningar, genom hvilka trycktvånget ytterligare skärptes, tillhöra ett senare skede i vår literaturs historia. Med 1662 års förordning randades ett nytt tidehvarf. Renässancens fria ande upphörde att lifva literaturen, och den religiösa despotismen började att kasta sin alt skarpare slagskugga öfver norden.

Den synkretistiska striden framkallade äfven en annan förordning, hvilken likaledes kan betraktas såsom gränsstenen mellan tvänne tidehvarf. För att göra slut på alla »noviteter» inom religionen utfärdade regeringen 1663 ett plakat, hvarigenom konkordieboken ändtligen antogs såsom trosnorm för den svenska kyrkan. Påbudet slutar med några förmaningar, hvilka äro karaktäristiska för den tid, som genom dem inledes. »Eho som hålst — heter det — här efter varder befunnen några nya och onödiga qvæstiones antingen uti mundtligt lärande eller med skrifter utbreda och bringa å bane, som någon villfarelse, skildsmål i religionen, irring uti samveten, förakt för de här till dags uti vårt kära fäderneslands församlingar så nytteligen brukade ceremonier, eller ock misshällighet uti gemyterna uti Guds församlings ledamöter kunde åstadkomma, skall efter föregående ransakning och öfvertygande förfalla uti vår högsta onåd och blifva efter lag och laga stadgar strängeligen och, om saken så beskaffad är, till själfva lifvet bestraffad». Genom detta påbud hade i själfva värdet hvarje meningsutbyte i religiösa frågor blifvit en omöjlighet. Den teo-

Religionstväånget.

logiska literaturen, förut föga själfständig, förlorar den sista återstoden af vetenskaplig frihet, och argumenten börja att alt oftare ersättas af polisförbud. Snart vädrade man irrlärlighet i alt. Så t. ex. hade en halländsk prest vid namn Frisius för sitt eget behof gjort ett utdrag ur Melanchthons Loci Communes, men detta arbete — fordom så högt värderadt af Laurentius Petri — hade redan en dålig klang i de renläriga wittenbergerteologernas öron, och den strängt ortodoxe biskop Klingius samt Göteborgs domkapitel förklarade därför arbetet innehålla en mängd »mot vår rätta religions fria lopp och säkerhet anstötliga positioner», i följd hvaraf målet ansågs vara af den vikt, att handlingarna remitterades till Kongl. Mayt., som på grund af dem dömde Frisius ovärdig att vidare utöfva prestämbetet. Domen upphäfdes visserligen kort därefter, men att något dylikt kunnat förekomma, är karaktäristiskt för regeringens renlärlighetsifver. Under dessa förhållanden var det ej underligt, att äfven presterskapet in corpore drog sig för att uttala en egen mening. Då en prest 1664 begärde ståndets omdöme om några skrifter, han tänkte utgifva, erhöill han det betecknande svaret, »att efter vid denna tiden många komma på obestånd för sina skrifter, är betänkligt något antingen styrka eller afstyrka; dock synes bäst till en tid härmed uppehålla.»

Öfversikt af reformationsteologiens utveckling.

Reformationen hade utgått från bibeln och framhäft det gudomliga ordets auktoritet i motsats mot alla människostadgar. Föga mer än ett århundrade hade nu förflutit sedan Olavus Petris död, och alla dessa människostadgar hade vändt tillbaka, ehuru visserligen i en annan form. I stället för helgonen och kyrkofäderna hade man i Luther, »reformationis organon a Deo singulariter excitatum», — såsom han gemenligen kallades — fått ett nytt protestantiskt helgon och i wittenbergerteologerna en skara lutherska kyrkofäder, hvilka själfva ej tvekade att tillerkänna sina egna skrifter — konkordieformeln och Consensus repetitus — gudomligt anseende. »I stället — utropar Hagenbach — för att dessa kyrkliga bekännelser skulle pröfvas efter den heliga skrift, hvartill man i kraft af protestantismens grundsats hade den fullaste rätt, blefvo nu dessa af människor författade och under mångahanda försvårande omständigheter utkomna böcker den protestantiska trons *lagböcker*, enligt hvilka allena man finge utlägga skriften, ja, från hvilka man icke ens då finge afvika, när den heliga skrift lärde raka motsatsen». Och medeltidens skolastik! Hade ej äfven den blifvit ersatt med en lika spetsfundig, en lika ofruktbar luthersk? Man erinre sig de spörsmål, hvilka på 1300-talet

sysselsatt kaniken Matthias, den heliga Birgittas lärare. Om man med dem jämför de frågor, hvilka diskuterades af 1600-talets teologer, skall skilnaden kanske ej falla i ögonen. Vid promotionen 1648 framställde Odhelius en doktorsfråga, hvilken nästan klingar, som om den formulerats af den gamle kaniken själf. »Huru kom det sig — heter det —, att våra första föräldrar voro okunniga om, att Gud ej tilldelat ormen någon talebåfva, och hvarför misstänkte de ej denna såsom något nytt och ovanligt?» Man behöfver ej vara skarpsynt för att finna, att en teologi, hvilken sysslar med dylika undersökningar, ej kan åstadkomma något värk af bestående värde. Förmodligen är det också blott historikern, som någon gång genomläser dessa renläriga skrifter; teologen skulle troligen hafva föga att lära af dem.

Äfven i andra afseenden hade protestantismen affallit från sin utgångspunkt. Reformationen hade börjat såsom en individens opposition mot medeltidens kyrka, men på spillrorna af denna hade det rest sig en ny, lika ofördragsam och lika ovillig att medgifva individen de enklaste rättigheter. Det obundna, revolutionära draget hos Olavus Petri hade aflösts af ett kyrkligt reglemente, som förlamande hvilade öfver hvarje yttring af individuell frihet. Så t. ex. hade Olavus Petri yttrat, att det af ålder varit brukligt »att hålla söndagen helig, hålla påsk och pingstdagar, med några få andra stycken, men sådana stycken röra vår sällighet intet uppå, efter det vi kunna varda salige, ändock vi sådana stycken aldrig höllo». Då Terserus sedermera i sin katekes upprepade en liknande — från Luther själf citerad — tanke: att det nya testamentet upphäft den gamla sabbaten, så »att vi intet äro förbundne till någon hvila eller återhåll ifrån utvärtes arbete på någon viss dag», så användes dessa ord såsom en bland anklagelsepunkterna mot honom.

Katolicismens prestämbete hade fallit inför Olavus Petris kritik, men det dröjde ej länge innan det ånyo reste upp hufvudet. Det hade troligen varit mer än en tillfällighet, då Olavus Petri i 1526 års testamente återgifvit ordet presbyter ej med prest, utan med ålderman, »hvilken ämbete var att uppehålla Guds ord för församlingen», ty för Olavus Petri var — såsom han vid upprepade tillfällen inskräpte — predikanten endast en lärare. Med redan i 1541 års bibel öfversattes presbyter med prest, och vid Gustaf Adolfs kröning — nittio år efter det Västerås riksdag upphäft de andliges forum privilegiatum — fordrade presterskapet, att ransakningen med anklagad prest ej måtte ske inför världslig rätt, utan först inför konsistorium. Den myndige Joh. Rudbeckius vä-

grade t. o. m. en af gymnasiets lektorer att i ett rent världsligt mål svara inför Västerås rådstufvurätt, och det låter nästan såsom ett svar på Olavus Petris ord, då han i en af sina skrifter utbrister: »icke är det förnämligast prestämbete att predika Guds ord efter en bok eller postilla, utdela sakramenten och förkunna syndernas förlåtelse efter en annans befallning, utan fast mer om lärare ransaka, döma och befalla, döma den ena värdig att få sakramenten och den andra det förhålla, etiamsi ipse non distribuit. Den som detta af en laglig kallelse kan göra, han är en rätt biskop eller prest; det andra kunna diaconi och kapellaner göra». Detta är den protestantiska hierarkiens stolta språk! De kyrkopolitiska striderna under 1600-talets förra del gälde också endast biskoparnas eller konungens makt öfver kyrkan, papocæsarism eller cæsaropapism. Att *församlingen* hade något att betyda, var en sak, bägge partien förgätit.

Men ehuru den lutherska kyrkan således i mycket affallit från sitt ursprungliga program, var denna kyrka äfven under 1600-talets mörkaste tid vida att föredraga framför katolicismen. Den evangeliska lärans stora grundtanke, rättfärdiggörelsen genom tron, hade trots alla öfverdrifter aldrig kunnat fullständigt undanskjutas. Visserligen hade tron i följd af tidens ensidiga förståndsbildning blifvit en tro *att* i stället för en tro *på*, men äfven under denna form var frälsningen dock aldrig blott en kyrkans angelägenhet, utan en fråga mellan människan själf och hennes Gud. Munkväsendet med dess kvietism och dess asketiska moral var för alltid fallet, bibeln var ånyo i hvar mans hand, kyrkans språk var detsamma, som menige man själf talade, och den teologiska bildningen var ej längre inskränkt till ett visst stånd. Den egenomliga, gammaltestamentliga rörelse, hvilken ända från midten af 1500-talet kan spåras bland allmogen, häntyder otvifvelaktigen på själfständiga, om ock okritiska bibelstudier.* De världslige stormännen under Johan III:s regering — Hogenschild Bielke, Erik Sparre m. fl. — stodo på höjden af sin tids teologiska vetande. Oxenstierna och hans samtida hade alla fått en nästan lika mycket teologisk som politisk uppfostran, och förmyndareregeringens öfverläggningar erinra stundom om en teologisk fakultet. Denna allmänt utbredda religiösa bildning var otvifvelaktigen ett

* Redan 1554 klagade Gustaf I, att allmogen ville »hålla och skicka sig liksom judarna uti det Gamla Testamentet». Denna rörelse fortfor under hela århundradet och nådde sin höjdpunkt under Gustaf II Adolf. Den mest påtagliga »villfarelsen» hos dessa judaiserande bönder var deras fordran, att lördagen och ej söndagen borde anses såsom sabbat.

stort steg framåt. Lekmannen var ej längre beroende af prestens bibeltolkning eller af dennes teologiska öfvertygelse; han hade själf medel i sin hand att pröfva, gilla eller förkasta, och genom denna möjlighet var vägen öppnad för en fri, religiös forskning. I själfva verket behöfva vi också blott kasta en blick på Spanien och Belgien — de land, där katolicismen slagit sina djupaste rötter och där nu den krassaste vidskepelse går hand i hand med den vildeste anarkism — för att finna, hvilka välsignelser Luthers lära tillskyndat vårt folk.

Medeltidens teologi hade gått under hufvudsakligen af det skälet, att vetenskapen så småningom lösgjort sig från det praktiska lifvet; den protestantiska teologien hade slutligen fallit för samma fel. Men predikan, som genom sin folkliga uppgift i viss mån skyddades mot en ensidig teoris öfverdrifter, bevarade — vida längre än den vetenskapliga teologien — reformationens praktiska skaplynne. Det var en ständig växelvärkan mellan predikan och samtidens politiska och sociala lif, och det är denna växelvärkan, som skänker predikan dess förnämsta intresse.

»Då det påfviska mörkret var som tjockast» — yttrar en predikant på 1600-talet — »hörde folket auream legendam longobardicam, dialogos Gregorii, Dormi secure och många sådana böcker», men slutligen uppväkte Gud den högborne herren, Herr Gustaf Eriksson, som »likasom Simson emot de filisteer förlossade de högtbedröfvade svenskarna från lekamligt och andligt tyranni, fördref och nedlade fienden från alla slott och befästningar, stadgade efter Mosis ordning en god politia, lät trycka bibeln och kom rena Guds ord på banen». I dessa ord har författaren framhäft motsatsen mellan medeltidens och reformationens predikosätt. Det var mot munkarnas obibliska exempelpredikan, den nyare tidens män först vände sig. »Hvad sannskyldig förbättring — utropar Laurentius Petri — skulle däraf kunna komma, när man allmänt intet annat predikade än mänskliga påfunder, fabler, drömmar, falska syner, falsk uppenbarelse, lättfärdiga äfventyr, ovissa legender etc.? Ja, hvad annat skulle kunna af sådan predikan komma än det vi alle hafve haft i händer, nämligen blindhet och gräslig villfarelse?»

Redan 1528 utgaf OLAVUS PETRI den första evangeliska postillan till en hjälpreda för de prester, hvilka ännu ej förstodo att själfva utlägga evangelierna för sina åhörare. Predikningarna i denna samling voro »mest dragne utur den tyska postillan, som nu nyligen gjord är», men två år därefter var Olavus färdig med ett själfständigt arbete. För att förstå betydelsen af detta måste

¹ Predikan.

Olavus Petri's
Postilla.

man kasta en blick tillbaka på medeltidens exempelpredikan med dess råa kvickheter, dess orimliga legender och hårdagna utläggningar. Det var mot detta predikosätt Olavus Petri uppträdde. Öfver hans postilla hvilat ett nästan hårdt, religiöst allvar, aldrig anföres någon belysande anekdot, aldrig göres något försök att i den bibliska berättelsen pressa in någon från skolastiken hämtad sats. Hans predikan är knapt annat än en utförlig bibelförklaring. Dagens evangelium utlägges tydligt och enkelt, utan ett försök till vågade, allegoriska tydningar. Därefter avslutas predikan med en kort tillämpning. Någon gång innehåller denna en praktisk lärdom, såsom då berättelsen om Jesus i templet ger predikanten anledning att tala om barnuppfostran; oftare kastar han sig här in på de kyrkliga stridsfrågorna, såsom då bröllopet i Kana lockar honom in på ett försvar för äktenskapet, eller då han i en annan predikan yttrar sig om förhållandet mellan tro och gärningar. Men äfven då han behandlar så frestande ämnen som t. ex. evangeliet om de falska profeterna, kan detta ej förläda honom till någon direkt polemik mot katolicismen. Han utvecklar stridsfrågan, söker att klargöra skriftens mening, men nedlåter sig aldrig till några utfall mot olika tänkande. I denna strängt undervisande hållning ligger arbetets styrka och — om man så vill — äfven dess svaghet. Hvad man här saknar är en yttring af konstnärlig eller religiös fantasi, ett utbrott af en varm, om ock kufvad känsla, eller blott ett drag af författarens egen personlighet. Men endast en gång — då Olavus Petri skildrar den förföljelse, för hvilken Kristi lärjungar utsattes — tycker man sig märka slagen af predikantens eget hjärta och skåda den eldige talaren själf omgifven af den rasande stockholmspöbeln. Men i nästa ögonblick är han åter den klare, passionsfrie läraren, som endast tyder och tillämpar skriftens ord.

Reformations-
predikan.

Olavus Petris postilla gifver oss endast en ofullkomlig föreställning om den äldsta evangeliska predikan i vårt land. Det är tydligt, att en så genomgripande förändring som reformationen ej kunde genomföras utan en häftig strid, och denna strid skulle naturligen i första rummet afspegla sig i predikan. Efter klostrens upplösning drogo munkarna kring i landsbygden och uppviglade folket mot den nya läran, ofta äfven mot regeringen. Vid *deras* predikan med dess underbara äfventyr och lustiga historier var allmogen van, och för att stilla västgötaupproret nödgades konungen också medgifva, att menige man finge blifva vid gamla sedvänjor, kloster och »den predikan, de själfve begäre». Det var ingen lätt uppgift att bryta med ett så inrotadt föreställningssätt,

och den evangeliska predikan, som måste klargöra det nya trosinnehållet, fick därför lätt en öfvervägande polemisk karaktär. Redan 1523 började Olavus Petri själf att i sina (sid. 228 omtalade) predikningar anfälla papismens hufvuddogmer; ungefär samtidigt lära enligt Messenius några tyskar hafva bland sina landsmän i hufvudstaden förkunnat de nya åsikterna; 1524 anmärker Brask, att en hospitaltermunk i Söderköping visat tendenser att i sina predikningar följa Luther, och två år därefter tyckes striden hafva varit i full gång. I ett bref omtalar konungen en »mäster Michael», som genom sina häftiga, lutherska predikningar framkallat oroligheter vid distingsmarknaden, och kort därefter nämner han om en annan predikant, Melchior, som »fantiserar en hel hop och är något ovarlig i sina ord. Därför — tillägger den försiktige konungen — tyckes oss icke råd vara, att han brukar någon uppenbarlig predikan för menige hopen.» Snart skulle konungen få anledning till allvarligare bekymmer. Redan 1529 måste man förbjuda predikanterna att »inbördes beskria hvarandra från predikstolen», utan i dess ställe skulle de »ensklidt gifva hvarandra tillkänna sitt sinne och hvad dem felar på hvarandras predikan, på det att folket icke skall förargas». Samma år skref konungen om en Herr Anders i Småland, »som genom sin oskickliga predikan hafver gjort allmogen ogunstig och hatisk», och kort därefter nödgades han lägga band på en Herr Hans lutherska ifver. Det kunde — heter det i brefvet — »intet skada, att det företoges måttligen att reformeras om några stycken, som med goda skäl äro tillförene brukade, och att Guds ord måtte predikas, när den menige man, lekt och lärd, det höra och anamma kunde, som ordet tillkräfver och tillbörligt är, och icke så bittida om morgonen allenast för en hop med käringar».

Men det var ej blott mot papismen, som de lutherska predikanterna riktade sina angrepp. De häftiga slitningar, som på 1530-talet uppstodo mellan konungen och reformationens ledare, lemnade djupa spår efter sig äfven i samtidens predikningar, hvilka nu började antaga en halft revolutionär karaktär. Tyvärr känna vi dem egentligen blott genom konungens egen beskrifning, som måhända något öfverdrifver deras upproriska tendens, och endast en af dem har bevarats till våra dagar, nämligen Olavus Petris Predican emot the gruffveliga Eedher. Måhända äro uttrycken något mildrade i den trykta upplagan, och kanske tillät sig talaren några än djärfvare utfall, men nedanstående ord gifva oss förmodligen en tämligen riktig föreställning om innehållet i dessa halft politiska föredrag.

Politiska predikningar.

Och ändock dessa grufliga eder nu så allmänneliga vordne äro, att de icke som det borde straffas kunna, så är dock icke öfverheten därmed utan skuld. Henne bör ju på sitt ämbetes vägnar, ja, vid en evig fördömdelse till görandes att göra där något till, så mycket möjligt kan vara, och icke lära så hvar man, höga och låga, unga och gamla, förmäda sin Gud och skapare fritt utan alt straff, lika som det vore intet illa gjordt. Och måste öfverheten själf lägga sådana eder utaf, annars varder hon i denna sak föga skaffandes. Man läser i historierna, att S. Ludvig, som något mindre än trehundra år sedan var konung i Frankrike, plägade låta bränna dem på munnen med ett hett järn, som förmädade Guds namn. Och en tid begaf det sig, där han hade med samma sätt låtit straffa en borgare i Paris, att där blef stort knorr om. Då sade han, att hvar han kunde därmed utdrifva den synden af sitt rike, ville han gärna låta bränna sig på munnen och bära den skammen så länge han lefde. Sådant var ett kristligt tal och tjänte ganska väl en kristen furste. Och gifve Gud, att alla kristna furstar hade sådant sinne, då skulle man ju se någon förbättring däraf. Men Gud bättre, att det nu icke så är. De, som detta mest skulle straffa, bruka det mest, ty är här ock, som tillförene berördt är, föga förbättring, ja, förvärring och icke förbättring förmodandes.

Ett motstycke härtill omtalas i den ungefär samtidiga anklageskriften mot Olavus Petri. På Stockholms horisont hade synts ett par vadersolar, och detta fenomen hade af Olavus tolkats såsom ett straff för öfverhetens synder. De öfriga predikanterna »stodo — för att begagna Gustafs ord — på predikstolen och bladdrade, icke viljandes predika folket Cathechismum före, utan kommo härföre med S. Johannis Apocalypsi». Konungen var dock ej den, som tillät en dylik kritik. Han insåg mer än väl predikans politiska betydelse, och med sin förmåga i dylika fall tyckes han slutligen hafva skapat om denna till ett redskap i regeringens tjänst. I den instruktion, som i dec. 1539 utfärdades för Georgius Norman att hafva tillsyn öfver biskoparna och presterskapet i riket, ålägges denne att afstyra de upproriska predikningar, som nu en tid under evangeliis sken hållits af en mängd svärmare och roteandar, samt tillse, att presterna från predikstolarna uppmanade undersåtarne till kärlig fruktan, frid och hörsamhet emot deras timliga öfverhet. I den fyra månader senare utfärdade regimentsformen för Västergötland återkommer konungen till samma fråga. Sedan han talat om de hjälpskatter, som kronan till tjänst pålagde och utkrafde blifva, följer en särskild paragraf, »att menige man skola fliteligen af alla predikare eller kyrkoprester i landet förmante blifva, att vilja låta sig till sådan hjälpskatt villige finna». Predikanterna skulle från predikstolen förmana socknemännen till ödmjukhet, hörsamhet och lydnad emot Gud och konungen, så att hvar och en i sin stad måtte hjälpa den rätte, utvalde och regerande arfkonungen att beskydda fäderslandet, deras hustrur, barn, gods och gård mot fienden, som

tillförene med rof, mord och brand förhärjat detta deras fädernesland samt jämmerligen mördad eller förrädiskt slaktad deras föräldrar, vänner och fränder. Dessa ofta upprepade förmaningar blefvo ej häller utan värkan. PEDER SWARTS likpredikan öfver Gustaf I kan anföras såsom ett karaktäristiskt exempel på den ökade royalismen i 1500-talets predikningar. Den afidne skildras såsom den »helige konungen», hvilken redan som barn af Gud själf utkorats till Sverges befriare och den rätta trons försvarare: han är »vår svenske Moses», hvilken liksom den israelitiske höfdingen genom fångenskap och vedermödor förberedts för sin lifsgärning.

»I alt, hvad han företog, lät Guds milda hand sig så skenbarligen förnimma där närvara och medvärka, att ingen makt, ingen väldighet var någon tid så hög, stark, så stor eller så väl rustad, att hon kunde blifva beståendes för denne, Guds älsklige, utkorade hjälte, utan alt föll och blef omstörtadt, likasom murarna föllo i Jeriko, och likasom där ljungeld och dunderslag framfara.»

»Men hvad görs oss behof — tillägger talaren på ett annat ställe — att uppräknade de utvärtes gåfvor, med hvilka den allsmäktige Guden denne lofvärdige konung förärat hafver. Hvilken furstlig och härlig herre till sin person, hvilken täckhet med ansikte, fötter, ben, händer, hår, skägg, hvilken däjlighet uti alla hans furstliga lemmar, hvad täckhet uti hans kungliga gång, uppsyn, tal och andra åthäfvor, så att alla de H. K. Mayt. hörde, sågo sitta eller gå, tykte att de aldrig blefvo fullsynte eller mättade af hans kungliga, goda skådelse och umgänge, utan såsom segerstenen (magneten) af sin natur drager till sig järn och stål, så drog H. K. Mayts. ljufliga täckhet alla fromhjärtade till att med suspireren och förundran hafva honom af hjärtat kär och i allsomtörsta vördnad hålla. Det bekänna så många de höga potentaters, kejsares, konungars, kurfurstars och furstars legater, att när de hafva först kommit för H. K. Mayt. till audientzie, hafva de blifvit så häpne och svimmande, att dem hafver förfallit sinne och minne, mod och tal, att de hafva stått en lång stund, förrän de hafva kommit åstad något ord framföra, likasom de hade fått se en Guds ängel eller annat, där något mer än mänskligt hade hos sig finna låtit.»

Men om Gustaf I för en liten tid lyckades stänga predikstolen för reformatörernas kanske väl puritanska föredrag, förmådde han ej lägga band på presterskapets lust för dogmatisk polemik. Hans bref visa, att predikningarna redan på denna tid alt för mycket handlat om frågor, hvilkas ringa betydelse för det praktiska lifvet den världskloke monarken med skärpa framhäfde. En ansats i denna polemiska riktning visar sig äfven i den predikosamling, hvilken följde närmast efter Olavus Petris. 1555 utkom broderns stora postilla. Denna är visserligen blott en öfversättning från tyskan, men dess trenne upplagor visa, att ton och framställning fullkomligt motsvarade samtidens smak. Bibelförklaringen, som hos Olavus varit hufvudsak, har sjunkit ned till en obetydlig-

Dogmatisk
polemik.

Laurentius Petris
Postilla.

het, som stundom nästan alldeles uraktlåtes. Själfva texten är föga annat än utgångspunkten för ett föredrag i den lutherska kyrkans dogmatik, en utgångspunkt hvars sammanhang med det efterföljande ofta ej är det klaraste. Ehuru författaren i allmänhet håller sig till ämnet — som behandlas med systematisk reda, stundom ej utan våltalighet — har han svårt att kväfva sin böjelse att, då tillfälle yppas, gifva en snärt åt »de påfviske, dessa glupande ulfvar, bedragare och lögnprofeter». Kyrkoordningen uttalar sig i samma riktning. Visserligen — heter det där — skall predikaren icke från predikstolen nämna någon person vid namn och ej håller smädligt tala om någon främmande nation eller landart, ty slikt är hvarken kristligt eller till någon förbättring, »men emot beryktadt eller ock närvarande kätteri och förgiftig lärdom skall en rättsinnig predikare tidt och ofta, dock med förnuft och besked, tala». Man skulle snart få anledning att tillämpa denna sats. Endast fyra år efter kyrkoordningens antagande utbröt den liturgiska striden, hvarigenom lidelserna på nytt råkade i svallning och kyrkorna ånyo började genljuda af grälände predikanter smädelser mot hvarandra.

Predikan under
den liturgiska
striden.

Det egentliga oväsendet tyckes hafva framkallats af KLOSTERLASSE, som skickats till Sverige hufvudsakligen för att genom slugt afpassade predikningar bereda katolicismen väg. »Må han — skref kardinal Hosius — upphöja tron ända till himmelen, nedsätta de gärningar, som skett utan tro, försäkra, att Kristus är den ende medlaren, må han lära, att det på korset framburna offret är det enda, genom hvilket vi äro frälsade. När han i allmänhet lärt detta, må han sedermera framlägga den verkliga meningen med det han lärt och för alla ådagalägga, att intet annat än detta hittills predikats i påfvedömet.» Klosterlasses första predikningar lära verkligen hafva varit tillagade efter detta recept, men snart afkastade han masken och började öppet predika om helgondyrkan o. d. I anledning häraf lät konungen 1580 förbjuda honom predikstolen, »efter Vi förnimme, att M. Lars vedergår med falskhet och otrohet». De protestantiska predikanterna hade ej håller blifvit honom svaret skyldige. I spetsen gick såsom vanligt Abrahamus Angermannus. Ett bref, skrivet i Upsala 1579, skildrar ej illa den vilde fanatikerns råa våltalighet.

»M. Abraham hade S. Mathei dag uti Upsala domkyrka en sådan predikan, att det hjärta, som icke var af gråbärg och stål, måtte visserligen tårar fälla; och gjorde en uttydning om papisternas och lutheranernas gudstjänst, bevisandes klarligen och uppenbarligen, att de papistiske en falskan grund uppå bygga. Och till beslutningen, när man uti predikan plägar för de rätte Guds ords predikare bedja, utropade han

Klosterlasse med allt hans parti för Guds förrädare och själemördare; och sade, att en landsförrädare är en ärlig karl emot Lasse i klostret, förty en landsförrädare icke annat än allenast kroppen och ägodelarna förräder, men Lasse i klostret både lif och själ. Vidare sade den höglärde mannen M. Abraham med gråtande röst: det är en tid till att bedja, ty vi se ulfven vara instigen i fårahuset och förskingrar den fattiga hjorden. nämligen ungdomen. Till det yttersta förmente han, att man skulle litet med Klosterlasse eller hans anhang umgänge hafva, förty han är förgiftig och spyr etter uti dem, som med honom umgås, hvilket själen till evig tid dödar. Gud allsmäktig oss alle från den Klosterlasses lära bevare.»

Sedan Angermannus genom sin förvisning blifvit dömd att värka endast genom det skrifna ordet, blef ERICUS OLAI SCHEPPERUS den, som genom sina häftiga predikningar tilldrog sig den största uppmärksamheten. Men denne på sin tid så ryktbare man tyckes knapt hafva varit annat än en protestantismens Thersites. Ehuru uppfostrad i det ortodoxa Rostock, började han sin bana med att i häftiga predikningar förorda Liturgien, slog sedermera hastigt om och använde nu sitt rika förråd af okvädinsord till att anfälla samma arbete, han nyss försvarat. Af Johan kastad i fängelse, blef han lössläpt först vid dennes död och började då rasa mot Sigismunds katolska prester. Under konungens korta besök i hufvudstaden uppstod nämligen ett förbittradt prediko- krig, hvarom Messenius kväder i sin krönika om Stockholm:

Dock förtryter konungen mest,
att i staden hvar luthersk prest
af predikstolarna så
de katolske ropar på
och den gamla tro fördöma.
Kungens prester ej förglömma
den lutherska trona igen.

beviste, att hon ej var ren,
och med argument förlade.
hvad de lutherske mot sade.
Vederparten sig snart om svar
befitlar, ty sin lurant har
på båda sidorna hvar part.

Då konungen reste, råkade åskan att slå ned i stormasten på den påflige legatens skepp. Detta gaf Ericus Schepperus anledning till åtskilliga häftiga predikningar, och naturligen såg han i denna tilldragelse Guds rättvisa dom, under det att hans katolska vederdeloman däremot stämplade en dylik uppfattning såsom käringsskrock och med rätta påpekade, att ljungelden ofta slagit ned i de mest renlärigt lutherska kyrkor. Grälet blef emellertid så häftigt, att konungen måste utfärda ett särskildt förmaningsbref mot mästare Erik Skeppare, som, »sedan Vi äre förreste ifrån Stockholm, skall öfvermåttan och skamligen rasa med många otillbörliga, hädiska och osannfärdiga, försmädliga ord emot Vår religion och på Våra undersåter, som denna hafva». Troligen på grund af privata skäl gjorde Schepperus emellertid ett nytt omslag och började nu utösa sin galla mot härtig Karl samt prisa konungens goda uppsåt. När detta efter slaget vid Stångebro ej längre lönade sig, försökte han med en fjärde omsädling, men kastades i fängelse af den segrande härtigen. Sedan han omsider blifvit fri utnämndes han till kyrkoherde först i Upsala, därefter i Enköping, hvarest han 1620 slutade sitt oroliga lif.

Mot dessa af teologiskt eller enskildt hat drypande predikningar hade redan Ordinantian uppträdt. Föreskrifterna röja både praktisk klokhet och ett varmt religiöst nit. »Oenighet och tråta — yttrar FECHT — äro i alla stånd straffeliga och skadeliga, mycket mer emellan församlingens lärare, som Evangelii frid skola för-

kunna. Därför skola de, som predika och lära, för all ting taga sig tillvara, att de icke begynna sig emellan någon tvist och tråta i religionen, mycket mindre föra samma oenighet och tråta på predikstolen emot hvarandra, alle åhörare till den största förargelse och skada, däraf de svaga komma i förtviflan om sanningen eller ock på sistone alldeles därifrån falla. Och begynna så både de och våra vederparter förakta religionen samt drifva hån och spott därmed.» Om predikaren nödgas vederlägga någon vrång mening, skall han göra det med saktmodighet, »ty denna saktmodighet beveker ofta dem, som eljest äro halsstyfve och icke vilja låta säga sig; men alt för stor frihet och bitterhet i tal och predikan afvänder icke allenast vår vederpart, utan ock de frommes håg och vilja från predikan. Vi äro icke herrar, som råda öfver vår nästas tro, utan vi äro tjänare och skaffare till Guds hemlighet, det är till evangelium, genom hvilket han sig uppenbarar och vill kraftig vara till salighet allom dem, som tro. Därför skola ock vi icke förtvifla om någon, medan han ännu är i detta lifvet, mycket mindre skola vi honom strax efter vår mening fördöma.» Äfven KARL IX uppträdde i en särskild skrift — Ordningh och Sätt hwadh Prästerskapet bör och skole tala på Predikstolen — mot det »onyttige munbruk», hvarigenom enfaldigt folks samvete förvirrades, och han slutade med att förklara, att »alle disputatser äre dem fritt att hafva för händer i Akademier och skolestugor, men icke på predikstolen eller annorstädes».

Vid 1600-talets början stod predikan och vägde mellan tvänne ytterligheter. Å den ena sidan lopp föredraget fara att — ehuru ofta behandlande frågor af verkligt praktiskt intresse — i följd af predikanternas polemiska ifver sjunka ned till ett rått pöbel-språk, å den andra hotade det att förfalla till ett lärdt pedanteri, att öfvergå till ett systematiskt uppställt vältalighetsprof utan egentligt värde för åhörarnes religiösa lif. Jag har nyss sökt skildra predikningar af det förra slaget;* det återstår att yttra några ord om det senare.

* De trykta predikningarna äro naturligen i de flesta fall jämförelsevis fria från mera stötande grofheter. Men att döma af samtidens berättelser tyckes det muntliga föredraget, särskildt i landsförsamlingarna, ofta hafva varit späckadt med drastiska uttryck och simpla kvickheter. En för sina kraftiga predikningar ryktbar man var kyrkoherden i Mora, Mäster Pär, om hvilken Columbus i sin anekdotsamling anför åtskilliga historier. En må här citeras:

»Nästa söndagen efter trettondagen infaller det evangelium, huru Kristi fader och moder sökte efter pilten, sedan de hade saknat honom i sällskapet; gingo så tillbaka igen till Jerusalem och funno honom där i Templet, sittande midt ibland de judiske doktorer, lärare och skriftlärde. Därpå sade Mäster Pär: så ska' du ock göra.

Den förste protestant, som i Sverige författat en lärobok i predikokonst, är den bekante GEORGIUS NORMAN, hvilken 1549 skref *Ein kurtz ahnleithungh etc.*, kort därefter öfversatt på svenska. Afhandlingen är skriven med tysk grundlighet. Författaren uppställer först tio regler, hvilka af predikanten skola iakttagas, meddelar därefter såsom exempel en predikan öfver en evangelii-text och en öfver en epistel, påpekar därunder, huru reglerna skola tillämpas så, att »man kan se, huru det menadt är, och huru man sådan undervisning bruka skall». LAURENTIUS PETRIS kort därefter utgifna postilla visar redan spår af den börjande systematiseringen, och äfven i Hypotyposes röjer sig hans förkärlek för ett enligt konstens regler indeladt föredrag. »Äfven om Luther — skrifver han — någonstädes yttrat, att predikokosten icke kan läras genom någon teori eller genom några föreskrifter, och att de storligen misstaga sig, som alt för ängsligt och samvetsgrant söka bilda sina predikningar efter dialektikens och retorikens lagar, så är det likväl nödvändigt, att den, som bereder sig att tala om något ämne, för sig själf uppställer en plan, som han i talet tänker följa; i annat fall kommer föredraget att sväfvä omkring såsom ett skepp utan styre på det vida hafvet.» Hans samtida, biskop JUUSTEN, uttalar sig i samma riktning. »De skena — säger han om predikanterna — öfver skrankorna, försumma ändamålet med evangelium och den ordnade predikan, samt sedan de rykt till sig något enskildt ord (ur texten), kryssa de hit och dit, än åt öster, än åt väster, så mot söder, och omsider söka de sin hamn i norr. Ett sådant sväfvande hit och dit är ej nödigt; passar sig ej håller för en lärd man; det är ej ett bevis på lärdom, utan på okunnighet och råhet.» Både Juusten och Laurentius Petri meddela dessutom åtskilliga från den världsliga retoriken hämtade föreskrifter, »Åtbörderna — säger den förre — »böra vara allvar-samma, ödmjuka och passande; ej må man mer än nödigt gestikulera med händerna. Hedningen Solon berömmes, emedan han under sitt föredrag ej en enda gång framsträkt handen ur sin mantel.» Det uttal, som anstår en predikant, — yttrar Laurentius Petri — bör hvarken vara entonigt såsom en ständigt vibrerande sträng eller rörligt såsom en skådespelares, utan fullkomligt naturligt lämpa sig efter de ämnen, som afhandlas. — Det är, som man märker, den antika retoriken, hvilken här tillämpas på den protestantiska predikan.

Du ska' ha uppsikt och omsorg om dina barn och se efter, hvart de gå, och hvad sällskap de vänja sig till. Du ska' intet säga till gossen din, som haren säger åt ungen sin: du har så stora ögon som jag, du får gå, hvart du vill.»

Olaus Martini.

OLAUS MARTINI, i öfrigt en fullt renlärig lutheran, går vida längre i vördnad för den humanistiska lärdomen. I sina predikningar citerar han både Vergilius och Homerus, den sistnämde t. o. m. på grekiska; hebräiska ord anföras då och då, indelnningen är skarpt systematisk med hufvudpunkter, underafdelningar och underafdelningars underafdelningar, innehållet är lärdt och dogmatiskt, framställningen erinrar stundom om en teologisk afhandling, och man saknar den för det praktiska lifvet afsedda tillämpningen. Efter hans död utgäfvos fyra af hans i Upsala hållna marknadspredikningar. De erbjuda en osökt jämförelse med en dylik, författad af Rudbeckius. Denne rör sig hela tiden på verklighetens mark. Han talar om handelns nytta och nödvändighet, om redlighet och oredlighet samt »hvad straff de skola förvänta, som orättvisligen handla med deras nästa». Olaus Martini däremot ser i marknadslifvet endast en bild af det andliga utbytet, genom hvilket, »Gud genom ordets hörande utbjuder en himmelsk skatt, den andliga visheten, huru vi må blifva af med de svåra landsplågor, som kvälja vårt fädernesland». Alla fyra predikningarna sysselsätta sig därefter med ett fullkomligt allmänt resonnemang om synden och om försynens straffdomar.

Phrygius.

Till samma riktning hörde SYLVESTER JOHANNIS PHRYGIUS, född — enligt egen uppgift — 1572, död 1628 såsom superintendent i Göteborg. Efter mångåriga studier vid främmande universitet hade han 1602 promoverats i Wittenberg, och kort förut hade han utnämnts till kejserlig poeta laureatus, en utmärkelse, som likväl ej tyckes hafva stått synnerligen högt i pris. Han var emellertid berömd såsom en framstående humanistisk skald, och denna lärdom skymtar äfven fram i de predikningar, han med slösande hand strödde kring sig. Men mot den klassiska bakgrunden bryter sig författarens medfödda realism. Än rör sig föredraget i det ciceronianska manerets sirliga takt, än sticker bondpredikanten tämligen ohöljdt fram, såsom då han i Een Gudeligh Echtenskaps Predikning — ett för sina många kulturhistoriska upplysningar värkligen intressant arbete -- drager i härnad mot en nyligen utgifven smådeskrift, som ville »bevisa kvinns personer icke vara människor»:

»O! I omänskliga böflar och förgiftige kvinnsomädare, hvilken människa är så orättvis och vettvillig, som icke dömer Eder vara kläkte och burne, icke utaf någon kvinna, utan af björnar och vargar, drakar och huggormar, hundar och svin? Hafva edra skalkar förgätit, att om Edra mödrar icke varit människor, så ären I icke håller människor, utan djäfvulens barn och hälvetets fosterbocar.»

Kan man tro, att dessa okvädinsord nedskrifvits af samme författare, som i en ej långt därefter utgifven likpredikan undfågnar sina åhörare med vältalighetsblomster, sådana som följande?

»Efter vi arme människobarn äro icke tillhopasatte af guld eller silfver, stål eller järn, flinta eller gråsten, hvilka ock med tiden förnötas och blifva till intet, utan äro lika som gräs och blomster bräcklige, liksom liljor och åkerrosor förvissneliga, lika som Jonæ profetens kurbits (hvilken vardt i en natt och i en natt förgicks) dödelige, ja, fænum et cænum, skarn och träck Hvar är den högt bedagade Methusalem, som kunde värja sig från döden så när tusende år? Han är af dödens skarpa väder bortfaldnad och förruttnad. Hvar är den starke Simson, som med en åsnakindbåge ihjålslog tusende filisteer? Han är med dödens lie omkullslagen och borttorkad. Hvar är den däjelige Absalon, på hvilkens lekamen var ingen brist ifrån hans fotabjälle upp till hans hjässa? Han är af dödens hvassa lie afhuggen och bortmultnad. Hvar är den vige Asahel, som var så snar till fötter såsom en rå på marken? Han lopp på dödens udd och blef förvisnad. Hvar är Alexander Magnus, hvilken uti en kort tid med sui symboli fullföljelse *μυθὲν ἀναβάλλωμεν* (fort, fort, utan någon fördröjelse) hafver tvingat hela världen under sin lag? Han är af dödens lie nederhuggen och förtvinad. Hvar är den egyptiska drottningen Kleopatra, som intog med en dryck en söndermald pärla, värderad efter mätismanna ordom för fem och tjugo tusende kronor?»

Detta retoriska utpinande af en ganska mager tanke kan visserligen för ett ögonblick förefalla såsom väcklig vältalighet, men man märker snart det konstlade och uppstyltade i maneret. Phrygius framstår därför vida mera till sin fördel, då han glömmert bort denna tomma retorik och predikar så, som hans naturliga smak bjuder honom. Han blir då visserligen rå, men till ersättning ger han oss så många värdefulla upplysningar om samtidens lif och världsåskådning, att vi gärna förlåta honom de inströdda plumpheterna.

Den motsägelse, som är karaktäristisk för Phrygius' predikostil, finnes ej längre hos LAURENTIUS PAULINUS GOTHUS. I denne högt bildade författares religiösa tal finnes intet af den folkliga predikans råa uttryck eller oordnade form. Alt fogar sig här efter ett noggrant genomtänkt system. I en särskild skrift — *Oratio de Doctrinæ Cœlestis Promptuario* etc. — har Paulinus framställt detta. Föreskrifterna röja i allmänhet en sund smak och kunna knappast sägas vara pedantiska, men man märker lätt filosofens böjelse för långt drifna indelningar. Denna förkärlek framträder ännu skarpare i författarens egna predikningar, som genom oafbrutna underafdelningar få utseende af konstigt hopfogade mosaikarbeten. De förefalla därför torra och schematiska. Man märker aldrig slagen af predikantens eget hjärta. Äfven då han behandlar ämnen af en så

Paulinus.

gripande politisk betydelse som Karl IX:s jordafärd, kan detta ej värma upp honom. Också i detta griftetal gör han intryck af en lärare i homiletik, hvilken till unga predikanter tjänst lemnar en exemplifikation på några nyss meddelade föreskrifter. Ofta sticker benstommen tämligen ohöljdt fram, såsom då han i en likpredikan öfver Karl IX:s drottning yttrar: »till textens ordentligare resolution och förklaring, vilja vi i det första stycket gifva akt på tvänne punkter, som äro *Axiomatis profetici* 1 *Antecedens* eller *Subjectum*: hvilka de personer äro, därom profeten här förmåler; 2 *Consequens*: hvad deras tillstånd och lägenhet är.» I följd af dessa till öfvermått genomförda indelningar snarare utpinar än utlägger författaren sin text. Så t. ex. hade han en gång till ämne tagit Karl IX:s valspråk »Jehova Solatium Meum (Gud min tröst)». Predikan, som på grund häraf indelas i tre hufvudstycken, slutar värligen med en fem trycksidor upptagande utläggning af ordet Meum. Trots detta pedanteri och ehuru det nyss anförda citatet synes angifva motsatsen, är ordförrådet i allmänhet rent och oblandadt, satsfogningen svensk och språket stundom ej utan en viss vältalighet. I enlighet med sin filosofiska ståndpunkt ogillar Paulinus i kraftiga ord samtidens vana att i kristna predikningar citera antikens hedniska författare, men själf mäktar han ej afstå från den klandrade oseden. I en predikan citeras Ovidius, i en annan Aristoteles, i en tredje Cicero o. s. v. Ej håller kan han afhålla sig från ett lindrigt skryt med sin filologiska lärdom såsom t. ex. i följande för en predikan väl egenomliga utredning:

»Och ändock dessa orden: *den rättfärdige förgås, och ingen är som lägger det på hjärtat*, icke orimligen kunde lämpas till Kristi död, besynnerligen medan originaltexten framförer dem in numero singulari såsom en person, så förstås de dock likväl om rättfärdige och helige människor, både därför att den Helige Ande några efterföljande ord i samma text föreställer in plurali (eller såsom om många tillike) såsom desse: *Veantsche Chesedh neesaphim januchu*» etc.

Paulinus var dock en stor man, och hans lärdomsprål, vanligen ganska oskyldigt, sjunker aldrig ned till det löjliga. Men de flesta af samtidens öfriga predikanter, hvilka saknade Paulinus' grundliga bildning och blott ägde dennes vörndnad för vetandet, bjuda oss i stället de mest besatta prof på en missriktad lärdom. Sund smak eller känsla för det passande höra här till undantagen.

Forsius.

SIGFRIDUS ARONUS FORSIUS, den bekante astronomen, börjar en långfredagspredikan med följande ord:

»Denna dagen hafva våra förfäder kallat långfredagen, icke för den skull att han i sig själf längre är än andra dagar om året, ty dagen är nu på detta året på

denna dag här hos oss lång till 15 och tre fjärdedels timmar, men då Kristus led var han äfven 12 timmar lång och en fjärdedel, och den längsta dagen är till 18 timmar och en half.»

En annan predikant af samma skrot var MAGNUS VIGÆUS, pastor i Sorunda. Hans Horologium Christianum, Ett Christelighit Segherwärcck eller Timeklocka, börjar med ett försvar för likpredikningar i allmänhet, öfvergår där-efter till en redogörelse för »fem ting», hvilka enligt Varro »med stort besvär äro uti denna världen uppfunna och, sedan de nu i dagsljuset komma äro, icke lättligen kunna ödeläggas och förgätas». Dessa fem »ting», hvilkas betydelse omsorgsfullt utvecklas, äro (1) människornas lust att bilda samhällen, (2) bokstäfver, (3) lagar, (4) barberare och (5) klockor. Det är dessa senare, författaren egnar sin predikan. Då klockan slår ett, bör en kristen påminna sig *en* Gud, då hon slår tu, bör han tänka på de två naturerna i Kristo, Gamla och Nya Testamentet, de två sakramenten o. s. v.

Vigæus.

En tredje predikant, LAURENTIUS LAURENTII LAURINUS, börjar en likpredikan med en lärd utredning af själens väsen. Man kan tänka sig, med hvilken uppbyggelse östgötabönderna åhört följande kommentarer till frågan om själens odödlighet:

Laurinus.

»Homerus, Plato, Vergilius, Cicero och Ovidius lära, att de själar, som illa gjort hafva, skola få sitt rum i Tartaro eller Hälvetet evinnerligen. Men de där icke så illa lefvat hafva, skola där till en tid plikta för sin synd och sedan komma utur hälvetet och in beatorum insulas, de heliges öar, eller nemus Elysium, det är det hedniska, af dem uppdiktade paradiset. Pythagoras, Aratus, Manes och Marcion lärde Metempsychosin, det är, att själarne efter kroppens död komma uti andra djur eller människor, såsom de late människors själar skola i åsnor, de orenas i svin, de grymmas i lejon, de trätossammes i hundar etc. Altså mente de, att Homeri själ var uti Hesiodo; Julianus apostata trodde, att han hade bekommit Alexandri Magni själ, trodde ock, att samma själ skulle efter hans död komma uti en gemen man etc.»

Såsom ett slutligt prof på denna stil må meddelas en likpredikan af STEPHANUS GALLIUS. På förhand kan nämnas, att det ståtliga griftetalets föremål var ett ettårigt barn. Den mångordiga titeln lyder:

Gallius.

Lijk-Predikan Vthi Henrici Gotzigerodii Achtades, Höghlärdes och Wälförfarnes D. Johannis Gotzigerodii H. K. H. Wår Aldra nådigeste Vthkorade Drothingz wälbestälte Lijff-Medici, Elskelighe och Yngste Sons Christelige Begräffning. Hwilken efter een heftig Kamp i Herranom Afssompnade på Vlfwe Sundz Gård den 16 Junij Åhr 1639. Och sedhan medh ett stort och anseeligt Fölie aff Adel och Oadel til sin Hwilokammar i Konungz Barkare Kyrkio then 20 Junii beledhsaghat bleff. Hållen Aff Stephano Gallio H. K. M. Hoff-Predikant. Tryckt i Westeråhrs aff Peder Wald medh Capitels Tryck Åhr 1639.

Såsom Exordium eller inledning använder författaren tvänne anekdoter, den ena hämtad från Plinius, den andra från Herodotus, och leder sig från dem öfver till texten, konung Davids sorg öfver en död son. Ämnet indelas och underindelas därefter i det vanliga maneret, och hvarje ord utlägges sorgfälligt. Så t. ex. hade texten uppgifvit, att konungen fastade och gret. I anledning därpå yttrar Gallius »1) Först *fastade* han, det är, han skydde lekamlig mat och drick och spåkte sin lekamen, att han till sin bön och gudstjänst desto bekvämligare vara skulle. Pinguis enim venter non gignit sensum tenuem, en full mage föder inga subtiliga tankar, säger Hieronymus, utan Oratio illa est efficax quam præcedit jejunium, det är en kraftig bön, som sker med fasta, talar läraren Cyprianus. Och en sådan bön, som sker med fasta och allmosa, hon är bättre än mycket guld, sammansankadt till en skatt. Tob. 12: 8. 2) Sedan *gret* han. Denna gråten hafver icke varit någon krokodilgråt etc.» Sedan författaren på detta sätt genomtruskat hvarje ord af texten, slutar han med den afidnes personalier. Pilten

hade dött af ett »synnerligt hjärtesprång och senedrag», och hans läkekunnige fader hade förgäfvets uppjudit sitt vetande. »Därmed poeten Ovidii ord sannas, i det han säger:

Non est in medico semper relevetur ut æger.
Interdum medica plus valet arte malum.

Hafver altså denne vår salige broder som en stadig stridsman uti samma kamp några dygn igenom uthärdadt, intill dess Gud allsmäktig hans starka arbete ansåg, öfver föräldrarnas bittra tårar sig ömkade och sin församlings innerliga förbön hörde och näst förgången söndagsafton klockan emot 4, som var den 16 juni, igenom den timmeliga döden honom från allan vedermöda nådeligen skilde, då han ett år, tre månader, tre veckor och fem dagar här i världen lefvat hade.»

Den kristlige
riddaren.

Fanns det då ingen predikan, som, på samma gång den framträdde i en jämförelsevis konstnärlig form, äfven fylldes af ett värkligt religiöst innehåll, en predikan, folklig — utan att blifva rå, stilistiskt vårdad — utan att förfalla till pedanteri? Lyckligtvis kunna vi besvara denna fråga jakande. Redan under det sjuttonde seklets begynnelseår och i synnerhet under Gustaf Adolfs regering märka vi en ny art af religiös vältalighet, som trots det ålderdomliga språket och trots den i mycket främmande världsåskådningen ännu förmår att mäktigt tilltala oss. Vi liksom föras ur de kvalmiga disputationssalarna ut i den fria luften, där fanorna svaja och där trumpeterna smattra; vi glömma de lärda fraserna och lyssna i stället till en framställning af reformationens älsklingstanke: den protestantiska ridderligheten.

Med reformationen följde en vida djupare uppfattning af det onda än den, som hade framträdt under medeltiden. Djäfvulen var ej längre mysteriebanans löjlige, alltid gäckade hjälte, utan han hade höjt sig till en mäktig världshärskare, för hvars kraft människan ofta dukade under. I denna ständiga kamp mot afgrundsfurstens lockelser stegrades hos mången känslan för det onda till en krass djäfvulsfruktan, öfveralt vädrade man den lede fiendens försåt, häxbålen flammade, och orgierna på Blåkulla blefvo alt vildare. Människan stod dock ej värnlös i denna kamp, ty — såsom det heter i Laurentius Petris postilla — »ehvar vi gå eller stå, äro vi alltid stadde mellan gode och onde andar eller änglar. De onda vinnlägga sig och äro alltid där ut om, att de måga göra oss skada, mörda och bedraga, men de goda äro nära oss, då vi frukta Gud, till att beskärma och förvara oss för skada». Hela universum var ett enda stridsfält för dessa evigt kämpande andar, och för 1600-talets bördiga fantasi framstod människan själf såsom en riddare, inbegripen i en ständig strid mot dödens och hälvetets kring honom lurande makter. »Den krist-

lige riddaren» är äfven en ingalunda ovanlig titel på samtidens religiösa arbeten. Redan 1592 utgafs af PETRUS JOHANNIS GOTHUS ett så benämndt arbete, och 1599 utkom en annan af NICOLAUS BALCK likaledes från tyskan öfversatt uppbyggelse-skrift, som i dramatisk form skildrar, huru Otron, Vällusten, Afguderiet m. fl. af Belzebubs hängifna vapendragare kämpa mot Ihärdigheten, Lydnaden och andra af Herren Zebaoths tjänare. Kampen gäller »den kristlige riddaren», hvilken anfallas af de förra och understödjes af de senare. 1622 tryktes ett tredje arbete med samma titel, SVENO LAURENTIIS Om then Christeligha Riddaren, en dubbelpredikan, hvilken ej sällan höjer sig till en verkligt ädel vältalighet. Inledningsorden angifva innehållet:

»Den välbeplågade Guds martyr Job säger i sitt 7 kap.: *måste icke människan alltid vara i strid på jorden?*, där han med få och korta ord fattar vårt hela lefvernes lägenhet eller historia, alt ifrån den tiden, vi äro komne till de åren, att vi duga att föras uti Guds församlings fält, och intill dess vi vårt lifs historia med döden besluta. Intill dess är det icke annat än som en andlig kamp och strid, där Gud, den aldra högste igenom sin gudomliga vishet och goda behag håller oss uti en andelig fäktarskola till att fäkta och kämpa om salighetens krona, den i spelet uppsatt är.» En bild af detta andliga riddarspel gifver oss berättelsen om Kristi frestelse i öknen, »där han uti fyrtio samfalte dagar och nätter fäktade med djäfvulen och ridderligen honom öfvervann med det andliga svärdet, som är Guds ord.» I fortsättningen af samma predikan ingår författaren på en skildring af de »vapen och värjor», med hvilka den kristne riddaren skall utkämpa sin strid. Svärdet heter bönen, »icke en lång papistisk bön, utan det är nog att hon kort är, dock allvarsam, innerlig och brinnande, utgångandes af en bedröfvad och ängslefull ande, så att hjärta och mun följas åt, och att vi icke äro halfve, utan hele i bönen, frie från främmande tankar, och icke med utvärtes skriande, utan med hjärtats innerliga rop. Ty det är det, som tränger sig igenom skyn och genom alla himlar, och stannar icke förr, än hon kommer inför Guds ansikte och fyller honom öronen upp, och afhör icke, förrän den aldrahögste ser därtill, såsom Syrak säger: *med detta svärdet i handen drap Moses sina fiender en mäktig krigshär.*»

1600-talets krigare voro ett bistert släkte. Deras Gud klemde ej med människobarnen, utan tuktade dem med lagens hela hårdhet. Han var den stränge, gammaltestamentlige Jehova, hvilken obevekligt med krig, hunger och pestilentia vedergäldade folkens synder. Det är också det Gamla Testamentets kraftiga tonarter, som ljuda genom tidehvarfvets bättre predikningar. Särskildt älskade fältpresterna att hämta sina texter från de gammaljudiska krönikornas ofta vilda stridsskildringar. Och hvem kan väl undra därpå? Det var en fläkt af det trettioåriga krigets egen anda, de där återfunno.

JOHANNES RUDBECKIUS — en af århundradets väldi- J. Rudbeckius.
gaste personligheter — anslår ofta denna gammalraelitiska ton,

emedan, såsom han säger, »intet nyttigare vara kunde än att dagligen höra och öfverväga, huruledes fordom uti de konungsliga hofven i Gamla Testamentet tillgången är». Då han såsom fältprest medföljde på Gustaf Adolfs krigståg, genomgick han Konungaböckerna, ty dessa handlade »om krig och örlig så väl som om andra världsliga och politiska saker», samt innehöllo just därför texter, »som uti denna lägenheten kunna tjänligen förhandlas». Dessa gamla krönikor ägde för honom en universell betydelse, hvilken nutidens människor har svårt att fatta. Den heliga skrift — utropar han i en annan predikan — »är icke allenast en bok för prester, utan den är ock en regentbok, en hustafla, en skeppsrätt, krigsartiklar, en bordlag, en resebok, en lagbok, en läkarebok, där allehanda människor och stånd skola sig öfva uti och därefter sig rätta och ställa skola». Det är denna oförsagdheth att på lifvets alla förhållanden våga tillämpa bibelns lärdomar, hvilken gifver Rudbeckius' predikningar en så gripande bakgrund. Det är något af profeternas tro, som här går igen, och ofta tycker man sig äfven höra en återklang af dessas mäktiga, poesifylda bildspråk. Hans jordefärdspredikan öfver Gustaf Adolf slutar med en verkligt inspirerad veklagan öfver den store konungens död. Prester, krigare, handtvärksmän, bönder — alla hade de genom troshjältens bortgång lidit en oersättlig förlust. Till slut vänder sig talaren till den döda naturen:

»I djupa metallgrufvor och rika ådror i jorden, fallen igen och gömmen Eder bort! Ty han soffer nu, som Eder uppsökte, uppbrukade och till landets och sina undersåtares gagn och försvar använde.»

»Och sist, du gamla och berömmeliga Svea och Göta rike, låt dina kindben flyta med tårar, strö aska på ditt hufvud, sätt dig ned på jorden och drag sorgakläder uppå, ty du hafver varit en drottning och länge regerat, men nu är du en enka och ensam vorden, ja, en enka utan söner och mans arfvingar!»

Hans botpredikningar tala samma mäktiga språk. Ännu — utropar han — predikar Gud för oss med krig och blodsutgjutelse. Den ena landet reser sig upp mot det andra, dräper, bränner, förhärjar och utöder. De, som svärdet undslippa, äro med sådana gärder och pålagor betungade, att när de hafva dem utgjort, äga de knappast så mycket kvar, som de kunna uppehålla lifvet med. Men när detta ej vill hjälpa, predikar Gud med tecken i himmelen och på jorden. I detta år hafver han låtit det regna liksom blod, understundom synes en brinnande eld öfver hela himmelen, krigarskaror sväfva mot hvarandra, röster höras ur skyn, och djäfvulen rasar här på jorden samt uppväcker den ene svärm-anden efter den andre.

Man måste medgifva, att det ligger något bibliskt i denna fantasi! Men Rudbeckius ägde äfven profeternas mod att praktiskt tillämpa skriftens straffdomar. Han uttalar sig sällan om synden i allmänhet — såsom Olaus Martini och Paulinus gjort —, utan han anfaller oförskräkt sina åhörare lyten. Därför erbjuda hans predikningar ej sällan ett material, hvars kulturhistoriska värde ej bör underskattas. Tidehvarfvets vidskepelse, dess laster och dess nöjen framdragas här och bestraffas. Rudbeckius nöjer sig ej likt Paulinus med exempel, hämtade från bibeln eller den klassiska historien, utan han griper dem från samtidens eget lif. I lärdom var han Paulinus' like, men trots denna lärdom — med hvilken han dock någon gång kan tillåta sig ett lindrigt prål — förlorar han aldrig folklighetens fotfäste. Hans predikningar kunna vara ganska konstfullt indelade, men skelettet ligger aldrig naket i dagen. Hans bibelutläggningar röja djupa insikter och kunna än i dag läsas med behållning. Både historiskt och filologiskt tolkar han sin text, men han förfaller aldrig till något lärdt pederteri. Synpunkten är hos honom alltid öfvervägande praktisk, och det är denna känsla för det verkliga lifvets behof, som skänker hans predikningar deras förnämsta värde. T. o. m. då han stod inför sin konung, tvekade han ej att tala sanningens språk. I sin valetspredikan såsom öfverhofpredikant kommer han in på frågan om furstars enskilda lif. Konungarna böra stå såsom speglar för sina folk, men — tillägger han — »köttets anfäktelser äro hos dem häftigare än hos andra, ty köttet varder mer fodradt hos dem med kostliga kläder och kräselig spis, såsom det lyster och kräfver. Här kommer ock med, att en öfverhet hafver ofta många rådgifvare, som gifva råd för sin egen nyttas skull, den ene till spel, banketter, vällust och goda dagar; den andre till högfärd, ståt och prål; den tredje till hämdgirighet, stränghet och tyranni». Några år förut hade Rudbeckius i ett enskildt förmaningstal vänt sig till konungen själf och förebrått denne det ungdomliga lättsinne, med hvilket han icke allenast uppväkt Guds vrede, »utan ock icke ringa fläck lagt uppå det berömliga namn, som han Eders May. i så mång annor stycke gifvit hafver». Såsom konungens själasörjare svarade Rudbeckius för sin herres eviga välfärd, »så att om Eders Kongl. May. genom min försummelse, det Gud förbjude, något ondt vederfores, vill Gud den aldrahögste kräfva det af mina händer, och jag måste göra där en hård räkenskap före, ja, jag vore då icke Eders Mayts trogne lärare och själasörjare, utan en legoherde, som väl vore färdig att uppbära lön och underhåll af Eders Kongl. May., men det

mitt kall och ämbete kräfver, antingen för gunst och vilja eller af räddhåga låte tillbaka och därigenom försummade Eders Kongl. Mayts gagn och välfärd». Han påminner därefter konungen om de stora välgärningar, för hvilka denne hade Gud att tacka, och uppmanar honom till en uppriktig ånger och bättring.

Öfver Rudbeckius' strafftal hvilar dock ej Olavus Petris dystra allvar; snarare spåra vi i dem ett drag af Luthers breda humor. Icke skall man — säger han — af fruktan för svalg och dryckenskap »vara så enslig, att man till inga collatser eller gästabud skall komma, utan alltid fasta och svälta sig själf. Nej, intet är det meningen: Christus ipse conviva fuit». I fortsättningen af samma predikan tycker man sig nästan skåda ett gästabud hos den väldige talaren själf. »Skola vi för den skull — säger han —, antingen vi äro allena eller hafva en främmande till gäst, antingen vi göra collats eller vi äro bjudne till collats, bruka måttlighet i öl och mat, icke alt för mycket taga till eller krusa och krydda, därigenom många Guds lån förspillas och onytteliga förtäras. Vi skola i tid bära in maten, i tid taga honom bort och tacka Gud därför. Sedan ingen truga till att dricka, ej håller af andra låta oss truga, utan när vi till nödort, ja ock till en glädjemåltid hafva vederkvikt våra kroppar, så skola vi stå upp och begifva oss till våra hus, falla på våra knän och tacka Gud för en god dag. Men huru de det göra, som sitta till ljusan dag och låta sedan leda sig i säng, det må de själfve eftertänka.»

Hand i hand med detta käcka lefnadsmod går en krigisk stämning. Rudbeckius' vältalighet klingar kanske kraftigast, då han på slagfältet tilltalar de svenska trupperna. När *han* utlade bibeln för Gustaf Adolfs väderbitna veteraner, förstodo de honom säkerligen. Bilderna voro ofta från lifvet i fält och på mark. Det ligger därför något oändligt tilltalande i dessa fältpredikningar. Det är protestantismens romantik, »den kristlige riddaren» i kamp mot den rätta trons fiender. Själfva fältpresten förbytes nästan till en krigare i kyller och harnesk. »Ån — yttrar Rudbeckius om sig själf — »hafver man måst sitta på hästen allan dag i regn och slagg, än på slädan i snö och urväder och likväl om morgonen hålla predikan; än till sjös i storm och bullrande hafsvågor, än till lands i fält och krigsbuller, än höra trumman gå och skjutas, än ridas och blåsas alarm midt i predikan eller då man sig därtill bereda skulle. Likväl hafver man måst göra, efter som tillfället hafver varit.»

Botvidi.

Till 1600-talets stora predikanter plägar man äfven räkna den enligt min tanke vida öfverskattade JOHANNES BOTVIDI, född 1575, död 1635 såsom biskop i Linköping,

sedan han under flera år varit Gustaf Adolfs öfverhofspredikant. Hans liktal — af hvilka de flesta 1628 utgåfvos under den gemensamma titeln Fyra och tiugu Lijkpredikningar — äro nästan utan undantag matta; hans dogmatiska predikningar — en om Jesu blods kraft, tolf om Kristi pina — äro torra och schematiska samt lida af författarens böjelse att i tid och otid hopa bibelcitater på hvarandra. Bättre äro hans brudpredikningar, men äfven dessa röja mindre värtalighet än vetenskaplig reda. De gifva oss en lutheranismens sociala etik, hvari äktenskapet samt förhållandet mellan barn och föräldrar, tjänare och husbönder m. m. afhandlas, men — såsom Wieselgren träffande anmärker — framställningen erinrar mera om en gradualldisputation De matrimonio än om en predikan. Mest lyckade äro de tal, i hvilka Botvidi anslår en krigisk ton, ehuru han äfven i detta afseende är vida underlägsen Rudbeckius, hvilken han tämligen tydligt plagierar. Så vidt jag funnit, har Botvidi ej hållit mer än en enda verkligt storslagen predikan, och det var då han talade vid Gustaf Adolfs begrafning. Till text hade han valt bibelverserna om Judas Maccabeerns död med deras gripande klagan: *ack, att den hjälten fallen är, som Israel beskyddat och frälst hafver*, och i utvecklingen af detta ämne uppdrager han en jämförelse mellan judafolkets unge hjälte och den fallne konungen. Likt Israels befriare var Gustaf Adolf »rasker som en örn och i alla occasioner oförfärad som ett modigt lejon». Maccabeern hade af Gud uppväcks till försvar för den judiska kyrkan, då denna som hårdast förtryktes af den ogudaktige Antiochus, och på samma sätt uppstod Gustaf Adolf, »då påfven i Rom med kejsarens och de ligisters makt först med söta ord, sedan med mord och brand så högt tvungit Guds dyrköpta folk, de lutherske, som nu är hans församling, att ingen kunde annat tänka, än att hela den tyska nationen med flere omliggande länder skulle åter våldsammeliggen dragas till den påfviska stolen igen. När nu så histert och ödeliga tillstod och våra religionsförvandter sväfvade i största fara, lante sig vår salige konung upp emot fienderna, vann dem många slaktningar af, öfvervann deras generaler och förjagade dem utur furstendömen och städer, så att våra religionsbröder nu genom Guds makt försäkrade äro på religionen och deras lagfångna frihet. Men på sistone, där han sig uti ett fältslag mycket vågade, är han såsom Maccabeus slagen på platsen, dock med bättre reputats, att hans folk icke flydde som dennes, utan vunno genom Guds nåd slaget och *togo rof af fienderna*.»

Den ridderliga anda, som bryter fram i dessa sista ord, återfinnes i kanske ännu högre grad hos en annan af 1600-talets predikanter, hvilken dock aldrig likt Botvidi och Rudbeckius lärt sig sin värtalighet på slagfältet. Det var ISAAC BERGERI ROTHOVIVUS född 1572, död 1652 såsom biskop i Åbo, en af sin tids driftigaste personligheter samt Rudbeckius' like i kraftig, praktisk värtalighet. För honom var predikoämbetet i främsta rummet ett krigarens kall. I striden mot djäfvulen var presten stäld i främsta ledet. Må vi — utropade han i det tal, i hvilket han hälsade det finska presterskapet — må vi fasthålla, att religionsundervisningen är det enda medel, genom hvilket vi till striden mot djäfvulen, världen och köttet kunna bereda den ungdom, som genom dopet invigts åt Kristus. Krigsöfverstarna och veteranerna göra sig väl förtjente om den rättroga och lutherska kyrkan, när de i våra dagar uppfostra ungdomen till kamp mot kristendomens

Rothovius.

fiender, papisterna, hvilka med eld och svärd anstorma mot Herrans borg; men huru mycket mera gagna ej ungdomens lärare, då de uppfostra ynglingarna till djärfve stridsmän mot djäfvulen och lära dem att förvärfva det eviga lifvet! — I samma tal angrep han samtidens förvända predikosätt med dess falska lärdom och dess invecklade planläggning. Presten skulle enkelt, värdigt och utan människofruktan förkunna Herrans ord. Med lagen skulle han förskräcka de hårdnackade, genom evangelium trösta de bedröfvade. Men själf tyckes Rothovius hafva föredragit att låta lagens åskor dåna i församlingens öron. Det var intet vattenhaltigt strafftal om synden i allmänhet, som finnarna fingo höra af sin biskop, utan det var än det ena, än det andra af dagens gängse fel, han med skoningslös skärpa blottade. T. o. m. i den predikan, med hvilken han invigde det nygrundade universitetet i Åbo, kunde han ej afhålla sig från ett nästan hänsynslöst utfall mot det finska folkets barbari och vidskepelse. Det finnes — utropar han — »här i landet stort gäckeri med fiskeri, notadräkter och tiders förändringar. När de falla i sjukdom söka de hjälp hos djäfvulen, offra tackoffer åt djäfvulen, bärande fram vaxbeläte, vaxljus, gråvärk och annat på altaren, offra får, penningar och annat på vissa dagar, hänga ut på vägarna oxhufvuden, kalfhufvuden och fårhufvuden, med hvilket alt de umgås i mörkret. När en häst blifver sjuk, skola käringar och gubbar komma i ett mörkt rum tillsammans, dricka ut en half tunna öl och några ceremonier förehafva. När de fånga en björn, skola de i mörkret göra ett gästabad, dricka björnens skål utur hufvudskallen o. s. v.» Detta var åtminstone en predikan, som kunde väcka åhörarne ur en både kroppslig och andlig slummer! Redan sex år förut hade borgerskapet i Åbo anklagat sin biskop för liknande utfall. Men förgäfves! Den djärfve talaren hade gått fri, och församlingen fick ånyo hålla till godo med samma bäska sanningar. De återkommo äfven i hans förnämsta arbete, en samling af tjugo predikningar öfver Jeremie klagovisor (Åbo 1645). Texten var ej illa vald, ty Rothovius hade onekligen hos sig något af den hebräiska botpredikantens kraftiga anda. Äfven i ett annat afseende hade han vissa beröringspunkter med denne. Det svensk-finska folket sågs af honom nästan ur samma synpunkter, från hvilka Jeremias betraktat sina landsmän. Äfven Sverges innebyggare voro Guds utvalda folk, hvilket af Herren Zebaoth räddats ur den babyloniska fångenskapen, det är, ur det påfviska mörkret. Men ännu framgent sökte papisterna »förfölja och utrota alla rätta evangeliska församlingar och förtaga dem deras lekamliga och eviga välfärd,

till hvilken ända detta kriget i Tyskland af dem anrättadt är och ännu fortsättes. När vi nu härpå tänka, så finna vi, att profeten Jeremias' klagovisor mäktat väl tjäna till att ställas folket för ögonen uti den bedröfliga och sorgliga tid, som vi nu uti lefva». Genom sin ondska hade det judiska folket förspilt sitt kostbara arf. Mitt förehafvande — tillägger predikanten — »går där ut uppå, att jag kan varna hela folket för den olycka, som judafolket för sin ondskas skull uti kommet är».

»Sverges rike — yttrar Rothovius i en annan predikan — är intet mindre salighet af Gudi vederfaren än fordom judarna, ty oss hafver Herren Gud af blott nåd uttagit utur mörkret och dödens skugga och gifvit oss salighetens kunskap till våra synders förlåtelse. I lekamlig måtto försörjer han oss dagliga, hafver gifvit oss ett härligt, med mycket godt öfverflödande land till att bo uti. Är icke vårt kära fädernesland Sverige rikt på allehanda Guds välsignelse på jorden, under jorden och i floderna? Finnes icke i vårt land sådan härlig och bärig åker, som folket kan önska sig? Ängar, boskap, bet, skogar, få och får och allehanda slags djur, fiskeri, seglation, silfverbärg, kopparbärg och allehanda metaller finnas i vårt land med stor ymnighet. Må icke en människa i sitt hjärta glädas, när hon om sommaren skådar de sköna eke- och bokskogar och många annor fruktsam trä? Hvad vill man ock säga om de sköna sjöar och nyttiga strömmar i riket? Allena vore önskligt, att innebyggarna så måtte ställa sitt lefverne, att dessa medlens välsignelse icke må blifva förtagen. Tänkom på, huru Gud af nåd hafver alt hertill bevarat oss ifrån våra fiender. Besinnom, huru många tusen människor i dessa åren uti andra land äro drifne från hus och hem och all sin välfärd. Men oss hafver Herren bevarat! O, hvilket djupt fördärf de påfviske oss beredt hafva en långan tid! Men Herren vår Gud hafver sönderslitit deras nät och oss frälsat och befriat.»

I denna blandning af fosterlandskärlek, ridderlighet och glöddande tro ligger protestantismens poesi. Rothovius var dess siste tolk, den siste romantikern på predikstolen. JOHANNES MATTHIÆ, hvilken likväl såsom fältprest deltagit i det trettioåriga kriget, denna hjältedikt i värkligheten, svärmade ej längre för »den kristlige riddaren». Hans predikningar, 1658 utgifna i en samlad upplaga med titel Strengnäs Kyrkie och Hws-Book, äro onekligen väl skrifna. Både i planens uppställning och i dennas utveckling äro de kanske de mest konstnärliga från denna tid. Äfven språket är klart och rent om än vida saftlösare än i författarens latinska arbeten, och man söker nästan fåfängt efter de ojämnheter, hvilka eljest störa njutningen äfven af de bästa af 1600-talets predikningar. Men likväl är det något som fattas. Trots det eleganta, jämnstrukna föredraget längtar man tillbaka till Rudbeckius' barska protestantism med dess bärgfasta tro. Man saknar dennes — om man så vill — trånga uppfattning, som likväl utfyldes af en så storslagen fantasi. Ej håller återfinner

Johannes
Matthiæ.

man detta vakna, praktiska intresse för dagens alla frågor. Det är endast sällan Johannes Matthiæ berör något ämne, som för det praktiska lifvet äger omedelbar betydelse, och i så fall är det nästan alltid rena bildningsfrågor, som sysselsätta honom. Om han också aldrig förföll till en Gallius' eller en Laurinus' löjlige pedanteri, visar han sig likväl i sina predikningar såsom en bildningsaristokrat. Äfven där han bemödar sig, lyckas han aldrig att blifva sant folklig.

Lärdom eller folklighet — där voro de tvänne poler, mellan hvilka tidens predikningar rörde sig. Endast ett ringa fåtal predikanter — såsom Rudbeckius och Rothovius — hade lyckats kläda protestantismens högsta ideer i en på samma gång värdig och enkel form. Men det stora flertalet höjde sig aldrig till denna ståndpunkt. När svärmeriet för »den kristlige riddaren» upphört, bröt dogmatismen in äfven i den lutherska predikan, och då vi i nästa kapitel åter rikta vår uppmärksamhet på predikokonsten i vårt land, skola vi i stället för en Rudbeckius' eldiga vältalighet möta ett religiöst föredrag, dogmatiskt, andefattigt och tort som en teologisk afhandling.

Psalmen.

Vi kunna nu öfvergå till psalmdiktningen. Ehuru den katolska gudstjänsten förrättades på latin, hindrade detta ej, att svenska psalmer någon gång kunde brukas. Äfven i de land — yttrar Laurentius Petri — »som mest hafva lutat under den romerska kyrkan, hafver man alltid något af tiderna (d. v. s. mässan) sjungit på allmänneligt mål, sommestädes mer, sommestädes mindre; såsom ock här i landet ännu mest plägar ske särdeles jultiden, då man i kyrkan kväder *Jesus var födder i Betlehem*, item påsktiden *Kristus är uppstånden af döda*, och sedan alt året omkring, när monstransen bärs ut och in, plägar man mångastädes något besynnerligt kväda.» I regeln var dock kyrkosången latinsk, och endast i sällsynta undantagsfall torde lekmannen hafva deltagit däri. En af våra älsta protestantiska författare klagar därför med ett visst berättigande öfver, »att alla kyrkor och kloster voro fulle med munke- och nunnevrålande, där mycket ljud och många noter hördes, men få ord och litet förstånd, så att ändock de hafva sjungit Davids Psalmer, så skedde det dock på främmande språk, det de intet själfve förstodo». I egentlig mening är därför den svenska psalmen en reformationens skapelse, och äfven här var det OLAVUS PETRI som bröt vägen.

Bibliografisk
öfversikt öfver
psallitteraturen.
Olavus Petri.

Redan 1526 utkom hans första samling Swenske songer eller wisor. Ehuru intet exemplar bevarats af denna upplaga, kan man dock med tämligen stor visshet yttra sig om dess innehåll. Den tyckes hafva upptagit tio psalmer, af hvilka sanno-

likt fyra — och måhända fem — voro original af Olavus Petri. En sjätte sång — Een iungfru födde itt barn i dagh — hade troligen sjungits här i landet redan under medeltiden. De fyra återstående tyckas vara öfversatta från den s. k. *Walter-sche Gesangkuchlein* (Wittenberg 1524); till tre är Luther författare, till den fjärde Hegenwalt. 1530 utgäfvos dessa Swenske Songer i en ny upplaga, och i denna uppträder en för öfrigt okänd skald OLAF SVENSSON. Till Olavus Petris tio psalmer hade nämligen såsom ett slags bihang lagts några mot katolicismen starkt polemiska dikter. Den första af dessa är författad af den nyssnämde Olaf Svensson, och troligen härröra de fyra följande från honom. 1536 utkom den tredje upplagan af Olavus Petris psalmbok, i hvilken mer än trettio nya psalmer fogats till de äldre, men af dessa torde knapt mer än två vara Olavus Petris egna. Återstoden är antingen sådana sånger, hvilka sannolikt redan under medeltiden varit i bruk, eller — och detta gäller hufvudmassan — öfversättningar från latinet eller tyskan. Luther var naturligen den författare, som Olavus mest anlitade, men äfven psalmer af Justus Jonas, Hetzel, Meuszin och Creutziger öfversattes. Efter psalmbokens slut följde Olaf Svenssons sånger såsom ett särskildt bihang. Deras gemensamma titel var Några wijsor eenfaldeliga vtsatta for them som lust haffua at quädha eller höra om Antichristum och hans wesende.

Efter alla tecken att döma var denna psalmbok den sista, med hvilken Olavus Laurentius Petri. Petri hade någon befattning. Med det nästa årtiondets början tyckes hans broder LAURENTIUS PETRI hafva trädt i hans ställe såsom den svenska protestantismens chef, och antagligen var det han, som hädanefter ombesörjde utgifvandet af psalmboken. 1543 tryktes en ny upplaga, af hvilken dock endast några obetydliga fragment bevarats, af dessa lyckligtvis en del af innehållsförteckningen. De psalmer, Laurentius tillagt, äro ej många, och af dessa torde knapt någon vara svenskt original. Äfven Een liten Songbook til at bruka i kyrkionne (1553) innehåller knapt några andra psalmer än de, som redan utgifvits af Olavus Petri. Först 1567 utkom den psalmbok, som man i egentlig mening torde kunna kalla Laurentius Petris. Af dess omkring hundra psalmer förekomma här närmare fyrtio för första gången, och de flesta af dessa synas äfven vara af ärkebiskopen öfversatta. Däremot torde endast ett ytterst ringa antal vara af honom själf författadt. De flesta äro öfversatta från tyskan, icke så få från danskan; några mera berömda medeltidshymner såsom *Jam mesta quiesce querela* hafva upptagits så väl i svensk öfversättning som på latin. 1572 utkom denna psalmbok i en ny, nästan oförändrad upplaga. Men till själfva den egentliga psalmboken hade man då lagt ej mindre än fyra religiösa diktsamlingar. Den första består af sju andliga poem, af hvilka det första med säkerhet och de öfriga sannolikt äro författade eller öfversatta af LAURENTIUS PETRI GOTHUS. Den andra samlingen, som innefattar elfva dikter, de flesta af en tämligen polemisk karaktär, upptager bl. a. äfven Olaf Svenssons dikter. Några andra här införda psalmer hafva utan skäl tillskrifvits Erik XIV och Abrahamus Angermannus, men den förre har med säkerhet icke författat de psalmer, som fordom gått under hans namn, och intet skäl finnes att anse den senare såsom psalmdiktare. Den tredje samlingen, som nästan uteslutande består af rimmade parabler, upptager sex dikter, af hvilka alla utom den sista torde vara original. Slutligen följde en ganska omständlig Wijsa om Dryckenskap. En eller rättare två nya psalmböcker utkommo 1586, den ena trykt i Stockholm, den andra i Lübeck. Den förre innehåller omkring fyrtio nya psalmer, hvilka ej förekommit i 1572 års upplaga, men som till större delen hämtats ur de nyss omtalade visböckerna. I Lübeck-psalmboken hade endast en del af dessa nya psalmer införts; däremot hade de flesta — jämte några af Olaf Svenssons dikter — samlats i ett särskildt arbete Några nyttigha andeligha Wijsor, hvilket såsom

Olaf Svensson.

1572 års psalmbok och visböcker.

1586 års psalmbok.

Öfriga psalmböcker, Enchiridier m. m.

ett appendix åtföljde den egentliga samlingen. Då de båda psalmböckerna utgäfvos på en tid, under hvilken striden om liturgien flammade som häftigast, kunde man tänka sig, att de utgifvits af tvänne kämpande partier, men så synes ej hafva varit fallet. Visserligen känner man ej någonderas utgifvare, men den tyska upplagan synes endast hafva varit en bokhandelsspekulation. Äfven 1594 utgäfvos två psalmböcker, den ena i Stockholm, den andra i Lübeck, men den senare är endast ett aftryck af den förra. Fem »nystelte Hymner och Songer» hade nu tillkommit sedan 1586, men för öfrigt skiljer sig denna dubbelupplaga ej från Stockholms-psalmboken af nyssnämnda år. 1601 års psalmbok kan däremot betraktas såsom en reviderad upplaga af de närmast föregående. En stor mängd af de sånger, som under den senaste tiden inrymts i psalmboken, blefvo nu åter utmönstrade, dock endast för att i ett särskildt bihang åter fogas till den egentliga samlingen af erkända psalmer. En ny, oförändrad upplaga utkom 1607 af såväl själfva psalmboken som af dess bihang Någhra nyttigha Andelige Loffsånger och Wijsor, men redan 1608 (Rostock) öfvergaf man denna indelning i mer och mindre erkända psalmer samt lät större delen af de senare inflyta i den egentliga psalmboken, af hvilken nya, föga förändrade upplagor utkommo 1610 (en i Stockholm och en i Lübeck), 1616 (Upsala), 1622 (en i Upsala och en i Lübeck) och 1623 (i Stockholm). 1626 tillkommo vid pass sextio nya psalmer, men de flesta af dessa utgingo ur den definitiva upplagan af 1645, den s. k. Upsala-psalmboken, som blott innehåller 166 svenska och 15 latinska psalmer. Jämte dessa nu nämnda psalmboksupplagor utkommo andra med olika titlar, men med föga förändradt innehåll såsom PETRUS JOH. RUDBECKIUS' Enchiridion Eller then Swenska Psalmboken, hvilken från 1620 till 1643 upplefde ej mindre än tio upplagor. Mera själfständig är samlingen Andelige Psalmer och Wijsor (1614?), troligen redigerad af SIGFRIDUS ARONUS FORSIUS, som med säkerhet författat några där införda psalmer. Äfven den af LAURENTIUS PAULINUS GOTHUS utgifna psalmboken, Clenodium (1633), afvek i flere väsentliga punkter från den vanliga. Dels hade flera nya, af Paulinus skrifna psalmer införts, dels hade åtskilliga gamla förändrats. Slutligen utgafs för soldaternas behof en s. k. Manuale (1632), dock upptagande färre psalmer än motsvarande psalmböcker och enchiridier. Nya upplagor utkommo 1637, 1639, 1643 samt under flere följande år.

Enskilda diktsamlingar.

Utom dessa samlingar, hvilka alla hafva en officiell prägel, utgäfvos en mängd, vanligen smärre samlingar af enskild natur, hvarjämte större arbeten icke sällan afslutades med en eller flera för tillfället författade eller öfversatta psalmer. Af de få författarnamn, man känner, må först antecknas den egentligen som öfversättare bekante PETRUS JOHANNIS GOTHUS (1536—1616). Denne flitige skriftställare vistades under större delen af sitt lif i Rostock, där han, ofta kämpande mot sjukdom och nöd, af trycket utgaf öfver ett halft hundratal skrifter, de flesta öfversatta från tyska teologiska arbeten. Icke sällan lät han dessa öfversättningar föregås eller efterföljas af några psalmer, hvilka han själf författat eller öfversatt. I 1586 års psalmbok finna vi några af hans dikter, hämtade ur en samling Gudheliga Bööner, som han utgifvit redan 1572. Tvänne mindre, religiösa diktsamlingar, som tryktes i Rostock 1584, äro troligen författade af Petrus Johannis. En annan på sin tid ryktbar psalmdiktare var TORSTENIUS JOHANNIS, musiker i Karl IX:s kapell. I samtidas arbeten finna vi ofta dikter af hans penna, och själf försvenskade han Arcana Annvli Pronvbi, En Fästningarings heemligheter,* hvilken öfversättning han försåg med en lång, versifierad inledning, i sju punkter afhandlande äktenskapets idé. Hans viktigaste arbete var säkerligen Någre K. Davids Psalmer i sangewijs stälte (1602), d. v. s.

* Den svenska titeln har på ett löjligt sätt blifvit missförstådd, i det att vår älskte literaturhistoriker Schefferus, som i sin på latin skrifna svenska literaturhistoria skulle

en rimmad öfversättning af Davids psalmer, förmodligen värkställd efter Lobwassers tyska öfversättning, men tyvärr synes denna samling — med hvars redigerande Karl IX antagligen var behjälplig — nu vara förlorad. En synnerligen flitig och äfven begåfvad psalmförfattare var LAURENTIUS JONÆ GESTRITIUS. Redan 1591 utgaf han en samling, som dock blott bestod af 21 nummer. Men utom dessa hade han skrivit en stor mängd andra — mer än ett hundra femtio —, hvilka vid hans död (1597) ännu lågo otrykta. Först 1619 utgäfvos de af den afidnes son HAQVINUS LAURENTII RHEZELIUS. De äro — såsom utgifvaren upplyser — öfversatta från »de gamla latinska hymner, som af den påfviska surdegen intet smakade, såsom och några Lutheri psalmer.» De förra utgöra hufvudgruppen och hafva i allmänhet utgifvits med musiknoter, hvilka utgifvaren — för att begagna hans egna ord — »med stor möda uppletat och utgifvit hafver utaf gamle pergament och sångböcker, dem jag uti kyrkor och skolor sökt hafver på åtskilliga orter både Finland och här i Sverige.» I följd häraf är arbetet af betydelse äfven för den medeltida musikens historia i Sverige. Bland öfriga psalmdiktare från denna tid kunna nämnas PEDER DÅLEMAN, som 1583 utgaf tvänne öfversättningar, hvilka året därpå utkommo i en ny upplaga, JONAS PALMA, känd såsom författare af Een Christelig Jula-Sångh (1611), OLAUS MARTINI, hvars Tre nye Psalmer och Andelige Wijsor utgäfvos först 1617, och framför alt kanske SIGFRIDUS ARONUS FORSIUS, hvilken icke utan skäl antagits vara författare till de omkring sextio nya psalmer, hvilka förekomma i 1614 års Andeliga Psalmer och Wijsor. I arbetet Speculum Vitæ humanæ — hvarom mera sedan — införde han dessutom några lyckade öfversättningar af ett par berömda medeltidshymner. Psalmer skrefvos dessutom af den förut omtalade LAURENTIUS LAURENTII LAURINUS, af den bekante skalden och vagabonden WIWALLIUS, af ANDREAS JOHANNIS AROSIANDRINUS, en bland de bättre författarne under 1600-talets tidigare decennier, och af ännu några andra, hvilkas namn här måste förbigås.

Högst i rang, om än icke i skaldisk begåfning, stod Karl IX:s tappre son, CARL CARLSSON GYLDENHIELM, som under sin fångenskap i Polen författade ett arbete, Schola Captivitatis, hvilket utkom 1632, förseet med ett företal af Laurentius Paulinus Gothus. Under sin fängelsetid hade den svenske konungasonen varit utsatt för jesuiternas omvändelseförsök, men till svar på dessa hade han författat ett *Scriptum*, hvarigenom papisternas villfarande meningar grundligen och vådeligen vederlades. Jämte denna mera polemiska värksamhet hade han äfven haft en annan. »Då jag — berättar han — var beröfvad all mänsklig lust och förhoppning om min förlossning ur fängelset, då hafver Psaltaren mig så styrkt, vederkvikt och förlustat, att jag ringa aktade alt det onda, som mig anfäktade, och var det en loflig, härlig och skön öfning, som jag i min ängslan mig företog, utur Psaltaren och den heliga skrift ett litet värk att komponera, hvilket sal. Ärkebispén Doktor Lars Paulinus hafver funnit godt att låta komma på tryck och intitulera Scholam Captivitatis.» Första delen af detta arbete innehåller en vederläggning af jesuiternas lära, den andra upptages af en rimmad öfversättning af en del af Davids psalmer. Att döma af arbetets trenne upplagor (1632, 1644 och 1649), tyckes Schola Captivitatis snart hafva blifvit en för samtiden kär bok. Själf betraktade dess författare det ej med samma ögon, med hvilka en modern skriftställare skådar sin pennas alster. Upptagen af statens värf och böjd af ålder, fick den gamle krigaren ej tillfälle att själf öfverflytta Psaltarens alla sånger till vårt modersmål, dock — tillägger han — »hafver Gud så lagat, att uti mitt sällskap på skeppsfloktan uti den pommerska resan hafver sig tilbudit hos mig Sal. ABRAHAM KEMPE, att han

Gyldenhielm.

öfversätta »En Fästningarings heemligheter», återgaf dessa ord med *Secreta munitio-num et fortificationis*. I följd häraf blef Torstenius utan sin förskyllan i flere följande arbeten upptagen såsom författare i befästningskonst.

ville med Guds hjälp detta arbete utföra, hvilket ock så skedt är och lyckligen fullbordadt, förhoppligen till Guds ära och den evangeliska bedröfvade församlingen till styrka och vederkvickelse uti allahanda motgång.» Denna nya öfversättning, hvilken tydligen är värkstäld af Kempe ensam — Gyldenhielms psalmer förekomma nämligen ej i denna samling — utkom 1650 under titel Konung Davidz Psaltare. Redan 1644 hade Gyldenhielm utgifvit en egendomlig, rimmad själfbiografi *Nosce te ipsum Eller Kenn tigh sielff*, skrifven i denna barska ton, vi känna från Karl IX:s rimkrönika. Visserligen är hela dikten med dess ovärdade knittelvers präglad af tidens och författarens starka religiositet — men ändock hvilar däröfver något af denna gammalnordiska fatalism, som älskade att utan klagan och utan glädjeyttringar bära ödets alla växlingar.

Gustaf Adolf.

Såsom psalmdiktare plägar ock räknas Gyldenhielms kunglige halfbroder. Enligt en gammal uppgift skulle GUSTAF ADOLF strax före slaget vid Lützen hafva författat den tyska psalmen *Verzäge nicht du Häufflein klein*, i käck och ädel protestantism ett värdigt motstycke till Luthers härliga krigspsalm *Vår Gud är oss en väldig borg*. Troligen förhåller det sig med denna uppgift på följande sätt. Kort före slaget skref konungen en psalm, hvilken blott bestod af den nyssnämnda diktens tredje strof. Efter konungens död tillfogade PAUL STOCKMANN, pastor i Lützen, de båda första stroforna, hvilka närmast afsågo att intala den svenska hären tröst och hopp. Skönast är den tredje strofen. Det är den kristlige riddaren i kamp med djäfvul, död och värld:

So wahr Gott Gott ist und sein Wort,
Muss Teuffel, Welt und Hellenpfort
Und was deme thut anhangen
Endlich werden zu Hohn und Spott.
Gott ist mit uns und wir mit Gott.
Den Sieg wollen wir erlangen.

Fougonius.

Denna dikt, som inom Tyskland snart blef bekant under namn af konungens »Schwanengesang», öfverflyttades egendomligt nog först 1652 till svenskt språk. Öfversättaren var JOSEPHUS MATTHIÆ FOUGDONIUS, hvilken detta år utgaf samlingen Några nyja Psalmer etc. I allmänhet äro dessa torra och didaktiska. Några äro knapt annat än rimmad dogmatik.

Allmän karaktäristik af psalmen.

Den, som flyktigt genombläddrar dessa nu nämnda samlingar, skall säkerligen finna det poetiska utbytet ringa. Onekligt är också, att den protestantiska psalmens egentliga betydelse snarare är af historisk än af ästetisk natur. Redan samtiden insåg dess vikt såsom agitationsmedel. Dalkarlarna voro säkerligen ej utan sina hierarkiska tillskyndare, då de 1527 hos konungen klagade öfver »de svenska visor» och den sång, som i hufvudstaden börjat komma i bruk, och i Tyskland intygade katolikerna själfva dessa sångers betydelse för reformationen. »Det är förunderligt — utropar en karmelitermunk —, huru mycket de främja den lutherska saken. Dylika sånger ljuda icke blott i kyrkorna och skolorna, utan äfven i enskildas bostäder, i värkstäderna, på torgen, gatorna och fälten.» Den alltid vakne biskop

Brask sökte förgäfvess att med samma vapen bekämpa lutheranerna. Från sitt tryckeri i Söderköping lät han öfver hela riket utgå en mängd antilutherska visor, hvilka — för att begagna konungens ord — bland den simple menigeman mycket obestånd åstadkommo. Men detta hade endast till följd, att tryckeriet stängdes och att visorna förbjödos. Ingen enda har bevarats till våra dagar.

Den lutherska psalmens framgång berodde kanske till största delen därpå, att den till sitt egentliga väsen var en kristen folksång. De hymner, som ljödo i de katolska templen, voro icke folkets egna. Det var icke menige man, som själf vände sig till sin Gud, utan här — liksom i alt öfrigt — var det kyrkan, hvilken såsom medlande trädde emellan honom och hans skapare. Sången var en ämbetsplikt, hvilken tillkom den kyrkliga kören. Församlingen hade blott att lyssna till de konstfulla tongångarna och de vanligen obegripliga orden. Protestantismen däremot bröt med detta entreprenadsystem, och det blef åter församlingsmedlemmen själf, icke kyrkans lejde körsångare, hvilken i sin bön och i sin sång personligen vände sig till Gud. Man behöfver ej vara skarpsinnig för att förstå äfven den literaturhistoriska betydelsen af detta omslag. De lägre samhällsklasserna hade under medeltiden troligen föga sysslat med sång och dikt. Literaturen var i de flesta fall ett njutningsmedel blott för riddaren och klerken. Några mer eller mindre grofkorniga älskogsvisor, ett par hatfyllda politiska smädedikter, väl äfven en eller annan andlig visa var all den poesi, som trängt ned till bonden, där han gick lutad öfver sin harf. Det var ett hårdt lif han förde, icke minst därför att det nästan aldrig belystes af en stråle från någon mera ideell värld. Så kom den lutherska psalmen, ofta diktad på en melodi, han redan förut sjungit och som då kanske beledsagat någon slipprig kärleksvisa. Denna psalm, hvilken för vår tids mera fordrande skönhetssinne ofta förefaller filiströs, öppnade för honom vidder, om hvilka han förut säkerligen ej haft någon egentlig föreställning. Hela tillvaron blef en annan. Arbetet blef icke blott arbete, lifvets trivialiteter icke blott trivialiteter. Laurentius Jonæ har i sin samling upptagit Een Waggewijsa at siunga öfwer små barn: *Sof nu mitt hjärtans kära barn* etc. Man kan medgifva, att en dylik sång aldrig kan blifva en verklig psalm, men likväl ligger det något oändligt rörande i denna sträfvan att draga in hvarje jordisk sysselsättning, äfven den obetydligaste, inom det evigas sfär. I själfva verket finnes det intet område inom det mänskliga lifvet, öfver hvilket den lutherska psalmen

ej förstått att kasta ett i viss mån ideelt skimmer. Icke är till straffandes — säger Laurentius Petri — »att någon brukar psalmer, då han är stadd på sitt arbete till att lisa och lätta sig därmed, eftersom man finner, att Gud bjöd sin allmoges dagligen hafva sina ord för ögonen, så att de dem hade skrifna öfver och kring deras husdörrar, där de jämligen skulle gå igenom, desslikes ock på deras klädefällar. Ville nu Gud, att detta skulle så ske med hans helga bud och lag, kan man väl tänka, att honom ej miss-hagar, att kristet folk allestäds brukar hans ord, honom till pris och ära, sig själf till uppväckelse, tröst och hugsvalan.» I anledning däraf anser han det »mycket bättre, att kristet folk alltid brukar sådana psalmer i gästabud och andra slika ärliga samkväm än (som nu tyvärr mycket öfvas) de ohöfviska älskogsvisor.» Åtminstone vid Karl IX:s hof lära psalmer hafva sjungits under måltidstimmarna, och i de adliga kretsar, för hvilka Bröms Gyllenmärs' med fleres visböcker voro afsedda, synes psalmen ofta hafva fått tjäna såsom sällskapssång. I dessa samlingar förekommer den jämsides med den världsliga balladen. Man märker snart, att psalmsången blifvit ett behof för alla samhällsklasser. Den hade blifvit den form, i hvilken en eljest ofta undertryckt idealism bröt fram. Bistra krigare, som kanske utan tvekan begått mångt blodigt dåd, älskade att, så godt deras öfvade förmåga tillät, rimma ihop en eller annan from psalm; så t. ex. den gamle CHRISTOFFER JOHANSSON EKEBLAD, hvilken sällan, då han råkade på ett oskrifvet pappersark, underlät att fylla detta med sina rimmerier. För mången var psalmen det kanske enda uttrycket för en högt uppdrifven känsla. En af våra äldre biografer berättar härom en historia, som i rörande enkelhet söker sin like. Den gäller en af Gustaf Adolfs krigare, en underofficer vid Värmlands regimente. »Vid afresan — heter det — ifrån sitt hemvist var han så fattig, att han ej egde mera i hela sitt matförråd än en kaka bröd. Vid afskedstagandet stälde han barnen framför sig, bröt kakan och gaf dem hvar sin tredjedel, lade så sina händer på deras hufvud och sjöng Psalm n:r 140 *Välsignadt vare Jesu namn*; hvarefter han befalde dem i Guds hand, reste bort och kom aldrig tillbaka.»

Den lutherska psalmen förtjänar namnet folkdikt, äfven därför att den saknar alla individuella drag. Själsrörelserna, lifsvilkoren, allt detta framställes i den största allmänhet utan någon personlig nyansering. Psalmen är uttryck blott för den kristna menighetens lif, en menighet, i hvilken den enskilde helt och hållet gått upp. Ej heller eger den några nationella egendomlig-

heter. Den är luthersk, men den gör ej anspråk på att vara tysk eller svensk. Endast ett fåtal af våra psalmer äro författade här i landet. De flesta äro öfversättningar från tyskan, och icke ens på detta språk hade de varit original i egentlig mening. Luther och hans vänner hade ofta nöjt sig med att parafrasera Davids psalmer eller med att lindrigt revidera medeltidens latinska hymner, och i Sverige synes man hafva haft ännu svårare att gripa sig an med ett själfständigt författareskap. En icke obetydlig del af våra älsta psalmer äro därför bearbetningar efter medeltidens katolska hymner. Men man anslöt sig icke ostraffadt till ett förgånget bildningsskede. Medeltidens mystik, dess konstlade teologiska distinktioner och dess mariakult spelade därigenom in äfven i den älsta protestantiska psalmen. T. o. m. en så rigoristisk lutheran som Olavus Petri kunde ej fullt frigöra sig från alla rester af medeltidens åskådningssätt. Äfven om man icke förut visste det, skulle man utan svårighet inse, att en strof sådan som denna härstammar från en period, äldre än reformationen:

Guds nåd uti en salig tid
kom i den rena moders kvid.
En helig frukt den jungfrun bar,
af hvilken hon själf skapad var.

Dylika antiteser erinra onekligen mera om Birgitta än om Olavus Petri! Hos Laurentius Jonæ, hvilken nästan uteslutande öfversätter gamla latinska hymner, återkommer denna mystiska mariakult än oftare. Då Kristi födelse skildras på följande sätt, påminnes man obestriddligen om medeltidsmystikens sensuella osmakligheter:

Ett underligt värk är spordt,
att genom den tillstängda port,
som aldrig förr upplåten var
utgick här en konung så klar.

Dessa latinska hymner med sin hektiska känslöglöd passa ej i svensk dräkt. Katolicismens halfdunkel hade fått vika för protestantismens klara, om ock kalla dager. Den rent lutherska psalmen lider snarare af en viss förståndsmässighet, som ej passar i stycke med psalmens lyriska karaktär. Man ville undervisa, och man drog därför ej i betänkande att sätta tio Guds bud, Tron, Nya Testamentets parabler o. d. på vers samt sedermera gifva ut dessa dogmatiska rimmerier såsom verkliga psalmer. I sin didaktiska ifver glömde man bort, att psalmen i främsta rum-

met måste vara sångbar. Olavus Petri tyckes ej ens hafva gjort någon egentlig skilnad mellan psalmsång och psalmläsning. De få psalmer, som förekommo i hans mässordning, kunde — såsom han själf skref — antingen sjungas *eller* uppläsas. Innehållets teologiska sanning sattes obetingadt före formens skönhet, för hvilken reformationen knapt ägde något sinne. Ofta påminna 1500-talets psalmer om de äldsta kristusbildernas bistra fulhet. Ett drag af oböjlig hårdhet ligger utbredd öfver de flesta. Det poetiska uttrycket är osäkert och famlande. Knapt någon dikt torde vara fullt fri från ojämnheter eller stötande uttryck. Versen är utan stadga; än bibehåller man den gamla, oregelbundna knitteln, än gör man ett försök att bygga versen på syllabisk grund,* än söker man närma sig den metriska byggnaden i de latinska hymnerna, men ingen af dessa olika principer vinner fullkomligt öfvertaget. Först med Stiernhielm och hans skola upphör detta trefvande efter en metrisk princip, och först med Sam. Columbus erhåller psalmen en fullt värdig form, så att den äfven i yttre afseende visar sig såsom det högsta uttrycket för tidehvarfvets idealism. Jag har — säger Columbus i företalet till Den Bibliske Werlden — »haft min största förlustan på Sions bärg och på Parnass.» En dylik sammanställning skulle förmodligen hafva förefallit reformationens män nästan hädisk, och i själfva verket betecknar denna förening af konst och religion ett nytt skede inom psalmens historia.

Karaktäristik af
enskilde psalm-
författare.

Olavus Petri.

Sedan jag nu lemnat en bibliografisk öfversikt öfver den hit hörande literaturen och i allmänna drag sökt karaktärisera reformationstidens psalm, återstår att skildra dess olika utvecklingsmoment under samma tid samt att med några ord känneteckna de viktigaste psalmdiktarna. OLAVUS PETRI, vår förste protestantiske skald, leddes i sitt författarskap knapt af någon poetisk drift. Hans mässordning innehåller få psalmer och gör i det hela ett väl torftigt intryck. Då han talar om psalmen, är det vanligen blott för att framhäfva dess didaktiska betydelse, och för dess vikt inom kulten saknade han blick. Mässan — säger han — är »rätt och fullkomlig sådana stycken förutan, utan somt är skedt för en för-

*Den svenska metrikten saknar ännu sin historia. Egendomligt nog har man förbisett försöken att åstadkomma en svensk vers, endast bygd på stafvelsernas antal. Denna princip, på hvilken den franska versen hvilar, sökte man äfven göra gällande inom den tyska poesien. Fransmannen Clément Marots psalmer hade nämligen af Lobwasser öfversatts på tysk, syllabisk vers, och sedermera gjorde man — särskildt inom reformerta land — flere försök att grunda versbyggnaden på denna metriska princip. Försöken inom den svenska poesien berodde tydligen på invärkan från Tyskland, närmast väl från Lobwassers psalmer.

dröjelses skull, så att de hafva sjungit några psalmer och andra sånger så länge, att folket skulle komma tillhopa till den rätta mässan, som är Kristi nattvard.» Själft tyckes han hafva föredragit en mäsas nästan utan all sång och alla ceremonier. Men han böjde sig i detta afseende för hvad han ansåg vara den praktiska klokhetens kraf. I sina öfversättningar af latinska hymner gick han t. o. m. längre i eftergifvenhet för det häfdvunna åskådningssättet, än som kanske var i öfverensstämmelse med protestantismens principer. De flesta af hans psalmer äro öfversatta från Luthers tyska original. I allmänhet följer han mästaren med stor trohet, så t. ex. i följande strofer, hvilka kunna tjäna som prof på en både trogen och god öfversättning:

Wol dem, der in Gottes Furchte steht	Säll är den man, som fruktar Gud
Und auf seinem Wege geht.	Och gärna vandrar i hans bud.
Dein eigen Hand dich nehren soll,	Din egen hand dig föda skall,
So lebst du recht und geht dir wol.	Så lefver du rätt och utan qual.
Dein Weib wird in deinem Hause sein	Dig blifver hustrun i huset huld
Wie ein Reben voll Trauben fein,	Såsom en kvist af vinbär full.
Und dein Kinder um deinen Tisch	Din barn omkring ditt bord också
Wie Ölpflanzen, gesund und frisch.	Som friska oljeplantor stå.

Någon gång kan öfversättningen höja sig till en förbättring af originalet, vanligen däriigenom att Olavus gifver den svenska texten en något finare nyantering än som funnits i den tyska. När det däremot gäller att återgifva Luthers öfversvallande, ofta råa kraft, räcker Olavus Petris förmåga ej till. Huru mycket vekare klingar ej *Vår Gud är oss en väldig borg* på svenska än på tyska? Den väldiga djäfvuls-fantasien i den tredje strofen är nästan utplånad i den svenska öfversättningen:

Und wenn die Welt voll Teuffel wär'	Vore oss än hela världen gram
Und wolt' uns gar verschlingen,	Och ville i grund nedkasta,
So fürchten wir uns nicht so sehr.	Det uppsåt skall dock ej gå fram,
Es soll uns doch gelingen.	Ehuru hon sig kan hasta.
Der Fürst dieser Welt,	Hennes förman
Wie sauer er sich stelt,	Göre hvad han kan.
Thut er uns doch nichts,	Hans skadelig akt
Das macht, er ist gericht,	Får dock ej makt.
Ein Wörtlein kann ihn fellen.	Han hafver sin dom alt funnit.

Såsom författare af originalpsalmer var Olavus ej produktiv, men hans stil är ej dess mindre fullt utpräglad. Det genomgående draget i hans dikter är detsamma, som möter oss i hans senare prosarbeten: å den ena sidan en jublande tacksamhet mot för-

synen, som frälst mänskligheten ur det okunnighetens mörker, i hvilket hon under århundraden vandrat, å den andra sidan en till förtviflan gränsande sorg öfver människohjärtats uselhet. Dessa strofer, genomandade af författarens fasta tro och varma kärlek till sanningen, höja sig ej sällan till verklig poesi, såsom då han utropar:

Så är det väl stor klagan värdt
Och är en högelig kvida,
Att man hafver mörkret kärt
Och må ej ljuset lida.
Men herre, du som ljuset äst,
Upplys vårt mörka sinne!
Mörkret fördrifva kan du bäst,
Som ligger i hjärtat inne.

Olaf Svensson.

De angrepp, Olavus Petri tillåtit sig, hade gällt synden i allmänhet. Från en mot katolicismen riktad polemik hade däremot hans psalmer hållit sig fria. Men hans samtida tyckas ej hafva iakttagit samma moderation. OLAF SVENSSONS psalmer — hvilka troligen kunna betraktas såsom representanter för en hel klass af nu förlorade sånger — innehålla de hetsigaste angrepp på påfvemakt och katolicism. Påfven är den sanne Antikrist, som förvrängt skriftens ord; han är »then är stora Babilonis brudh» och en ulf, som brutit in i Herrans hjord:

Det var stor jämmer och plåga
Utöfver den fattiga hjord,
Ty ingen torde våga
Utsprida Guds heliga ord
För den ulfven arga
Alt med sitt svåra hot.
Dem monde han döda och sarga,
Som honom stodo emot.

Lusten för dylika sånger tyckes slutligen hafva ingifvit vederbörande farhågor, och omkring 1540 synes man äfven hafva varit betänkt på att förbjuda sådana psalmer, som kunde »gifva tillfälle till köttslig frihet». Såsom exempel anföres en nu förlorad dikt: »*den snara är brusten och vi äro fri*». Äfven i LAURENTIUS PETRIS psalmbok infördes åtskilliga sånger af detta slag, såsom »*Bevara oss Gud i din ord, slå ned påfvens och turkens mord*» och »*Vaka upp, vaka upp i Guds namn, du värdiga kristenhet*», hvilken i följd af sin protestantiska fanatism en längre tid fått gälla såsom författad af Abrahamus Angermannus. Den är dock vida äldre och har — förmodligen af Laurentius Petri —

Laurentius Petri.

öfversatts från danskan. Äfven i andra psalmer bryter denna stridbara protestantism fram, såsom i en från Freder öfversatt parafras af Davids 79:de psalm. Ingen af de sjungande misstog sig gärna om, *hvilka* som menades med psalmens »hedningar»:

Utgjut din vrede margefaldig	De dräpa och mörda uti all land
På den hedniska skara.	Ditt folk förutan ända
Det folk, som icke vill känna dig,	Och skona hvarken kvinna eller man.
Skall din grymhet ej spara.	Ej kunna de återvända.
Förstör med din mäktiga hand	Våra synder hafva det väl förtjänt.
All rike, som dig göra motstånd	Dock Herre din vrede ifrån oss vänd
Och ditt namn så försmäda.	Och hjälp i denna vända.

Å andra sidan var Laurentius Petri en man, hvilken alldeles ej saknade sinne för vare sig praktfull gudstjänst eller stämningsrik sång. Hans mässä* är rikare än broderns, och öfver hufvud taget egnar han en större uppmärksamhet åt psalmen. Såsom ett särskildt bihang till den sångfattiga mässordningen utgaf han Een liten Songbook til at bruka i kyrkionne (1553), och äfven i kyrkoordningen upplåtes ett bredt rum åt bestämmelser rörande kyrkosången. Någon lutning till katolicism — som Beckman trott sig finna hos ärkebiskopen — torde ej utan orättvisa kunna tillvitas honom. Han öfversätter så godt som inga medeltidshymner, utan vänder sig med fullkomligt riktig takt nästan uteslutande till Psaltaren, hvars sånger ofta återgifvas på en ganska ledig och vacker svensk vers. Likväl kan man lätt förstå, hvarför Laurentius Petri kommit att i jämförelse med sin broder stå såsom representant för en mera katolicerande riktning. Olavus hade i sin samling ej upptagit någon latinsk psalm, ty — såsom han säger — psalmer och lofsånger »böra vara på ett förståndeligt mål, så att där kan komma förbättring af; Gud, som alla tungomål skapat hafver, han vill ock i alla tungomål lofvad och prisad varda». Laurentius Petri däremot var för mycket humanist för att dela sin broders hat till latinet. I sin psalmbok införde han flere latinska sånger, och vid upprepade tillfällen uppträdde han till försvar för ett språk, hvilket han af pedagogiska skäl ej hade hjärta att förkasta, äfven då dess bruk erinrade om medeltidskyrkan. I kyrkoordningen tillstod han latinska sånger »för deras skull, som det latinska målet kunna eller ock lära skola», eller — som han yttrar på ett annat ställe — »på

*Af Olavus Petris mässordning utkommo upplagor 1531, 1535 och 1537. Däremot torde man med tämligen stor visshet kunna påstå, att mässordningen af 1541 utgifvits af Laurentius. Nya upplagor utkommo 1548 och 1557.

det man skall icke synas vilja platt förakta det latinska tungomålet eller låta det platt falla, hvilket dock alla klerker behöfva och kunna måste.» I allmänhet låter han latin och svenska växla, men »då antingen litet eller alls intet folk är i kyrkan, må djåkarna altsammans i aftonsången etc. sjunga på latin.» Han slutar med ett beklagande, att inga för protestanter fullt lämpliga sångböcker funnos, hvilka kunde användas i skolorna, dock — tillägger han — »är till förhoppandes, att vi med tiden skola bekomma trykta sångböcker, hvilka de sånger allenast skola innehålla, som rena och skriften enliga äro.»* Dessa latinska medeltidssånger, till hvilkas försvar Laurentius Petri uppträdde, bibehöllos länge. Först ett godt stycke inpå 1600-talet lära de hafva upphört i landskyrkorna; i städer, där skolor funnos, sjöngos de ända in i förra århundradet.

Psalmen under
den liturgiska
striden.

Musik och sång hade varit ett bland den medeltida kloster-skolans viktigaste undervisningsämnen, och i följd däraf hade äfven den katolska kyrkans hymner föredragits på ett i det hela ästetiskt tillfredsställande sätt. Protestantismen däremot förjagade korpresterna och öfverlemnade psalmsången åt den musikaliskt obildade församlingen. Redan hos Laurentius Petri framskymtar en klagan öfver det förfall, som blifvit en följd af denna — för öfrigt rent protestantiska — förändring, och i skolordningen stadgade han, att djåkarna skulle »öfvas *in musica* både *chorali* och *figurativa*; icke att de allenast sjunga *ex usu*, utan att de ock på samma tid varda underviste *in rudimentis musicæ*.» På söndagen skulle de förhöras i »*tropos tonorum musicalium* och *intonationes psalmarum*», hvarefter skolmästaren skulle gifva dem »*argumentum compositionis*, som tillförene sagdt är.» Det var klart, att liturgisterna med deras vanligen fina skönhetssinne skulle fästa stor vikt vid kyrkosången, och LAURENTIUS PETRI GOTHUS hade en icke olämplig plan att vidare utföra den tanke, som legat

*Den förut (s. 200) omtalade samlingen *Piae Cantiones*, hvilken utgafs 1582, kan i viss mån betraktas såsom ett försök i denna riktning. Liturgisterna synas äfven hafva utgifvit eller åtminstone tänkt utgifva en sångbok med omväxlande latinska och svenska hymner. I Liturgien omtalas nämligen på flere ställen en *Liber Gradualium*, hvilken säges innehålla psalmer både på latin och svenska. I hvarje fall har intet exemplar af detta arbete bevarats till våra dagar. Först 1620 utkom en *Liber Cantus*, till större delen innehållande latinska sånger. En ny, ändrad upplaga, blott afsedd för Wexiö stift utkom 1623. I skolorna synes man i afvaktan på trykta exemplar hafva begagnat sig af handskrifna; så finnes i Västerås bibliotek *Hymni Svetici tum latini in schola Calmariensi usitatissimi*, andra liknande handskrifter att förtiga. Till denna klass af arbeten kan ock räknas *Psaltarium Davidis* af 1620, innehållande dels Davids psalmer på latin, dels en samling medeltida hymner.

till grund för stadgandet i 1571 års skolordning. 1576 utfärdade han ett plakat, hvari påbjöds, att klerkeriet uti hvar prestgäll skulle »utvälja unga personer, dem de före mässan och efter mässan på hälgdagar hemma hos sig öfva och lära skola Kyrie, svenska psalmer, Tron och andra responsoria på svenska, som i tidegården brukas.» Genom dessa mera skolade sångare, som i kyrkan borde hafva en särskild plats »vid bokastolen», kunde psalmen äfven i yttre afseende blifva en fullt värdig lofsång. Messenius antyder, att förslaget till en början mottagits med bifall, och berättar, att både i stads- och landskyrkor en mängd gamla sångböcker framdragits ur sina dammiga gömmor för att åter komma i bruk. Men dessa sträfvanden liksom så mycket annat godt från samma håll förkväfdes genom det ultraprotestantiska partiets seger. Sången vid Sigismunds kröning beskrifves af Malaspinas italienske sekreterare som så afskyvärd, att hvarje åhörare måst tillstoppa öronen. Tydligen är detta omdöme färgadt af religionshatets öfverdrifter, men alldeles utan grund torde det ej hafva varit.

Af liturgisternas psalmer finnas ej många i behåll. Det kanske mest fulltoniga uttrycket för deras svärmiska religiositet är Gothus' berömda dikt En syndigh man. Värklig psalm är detta nästan dramatiska stycke icke, men betraktar man det endast såsom ett andligt poem, måste man medgifva, att 1500-talets litteratur ej äger dess motstycke i ädel skönhet. Dikten börjar:

En syndig man, som låg i syndens dvala,
Han hörde en röst af himmelen till sig tala:
Ängeln: Vak upp, Vak upp, jag aktar dig hugsvala,
Och se det ljus, som skin öfver bärg och dalar.

Syndaren: Hvar är den röst, mig väcker af hjärtans grunde?
Ängeln: Jag är en ängel, dig väcker så margelunde.
Sof nu ej längre, du bed dig Gud misskunde
Och börja en visa i denna här morgonstunde.

Men syndaren förmår ej följa detta råd: »ett sorgfullt hjärta kan hvarken kväda eller sjunga.» Först då ängeln betonat Guds alldrig svikande nåd, känner han hoppet vakna i sitt bröst:

Den syndige stod upp, han kände sig få en lisa,
Han visste Gud af hjärta och mun att prisa.
Han såg det himmelska ljuset öfver sig lysa.
Med ödmjuka röst begynte han dagens visa.

Hymnen: Misskundelig Gud, låt nådenes sol upprinna,
Jag måtte med hennes ljus från syndens nöd försvinna.
Hugsvala mitt hjärta, upplys både själ och sinne.
Låt mig i dag din helga vänskap finna.

All världens ljus upprann af en morgonstjärna,
Som sannerlig är Guds moder och en ödmjuk tärna.
Af hjärta och mun vill jag prisa Gud så gärna.
Han ville min fiende ifrån mig spjärna.

Dikten förekommer för första gången i den 1572 utgifna visbok, hvilken ofvan tillskrifvits Laurentius Petri Gothus. Vanligen antages den härstamma från medeltiden, men denna åsikt har ej blifvit understödd af några skäl.

Äfven inom psalmens historia äga de religiösa stridigheterna under Johan III betydelse. Bland andra beskyllningar, hvilka Abrahamus Angermannus utslungar mot liturgisterna, är äfven den, att de förfalskat en mängd lutherska psalmer samt ur psalmboken uteslutit andra, hvilka beifrat de papistiska villfarelserna. Därjämte omtalar han, att man författat sånger, tjänande att stärka vördnaden för helgon, vallfärder och klosterlif, hvilka sånger jämte en dikt om Kristi kors nyligen blifvit af trycket utgifna. Tyvärr har det lutherska nitet förstört alla dessa prof på liturgiskt eller katolskt skaldskap. Hvad däremot beträffar uppgiften angående psalmbokens stympning och förfalskning, är denna beskyllning ogrundad — och detta ehuru den i alt starkare och starkare uttryck blifvit upprepade ända in i våra dagar. Psalmboken af 1586 — den enda, hvilken här kan komma i fråga — har nämligen ej uteslutit en enda af de psalmer, hvilka förekommit i upplagorna af 1567 och 1572. Däremot hade dess redaktör ej intagit Olaf Svenssons smädedikt: *O Rom går thet nu så med tich*, hvilken förekommit i en af 1572 års visböcker. Men denna uraktlåtenhet var nog att bringa det lutherska partiet i harnesk, och huru litet man därvid tog hänsyn till sanningen, visas af presterskapets fordran vid Upsala möte: »att den svenska psalmboken må öfverses och de sköna psalmer, som utlätne äro, igen insättas, och andra, som nya äro och föga dugande, må uteslutas, och hvar några nya psalmer gjorda varda, icke måga i den förra psalmboken inmängas, utan särdeles tryckas.» Då psalmboken af 1594 oaktadt påminnelsen ej innehöll den stridsamma dikten, blef denna jämte den föga mindre polemiska *Een nunnas vrsegt hvarfore hon utgick aff clostret* 1598 särskildt utgifven. Först 1601 blefvo dessa hatfulla strofer införda i vår kyrkas officiella psalmbok, där de sedermera

kvarstodo ända till 1819. Däremot blefvo de flesta af Gothus' psalmer uteslutna ur denna renläriga samling. Ej ens den sköna dikten *En syndigh man* ansågs värdig en plats i 1601 års psalmbok.

Ett diktalster från denna tid har rönt den tämligen oförtjänta äran af att blifva räknadt såsom »svensk folkvisa», men detta besynnerliga kväde om Stenen i grönan dal är i själfva verket ej annat än ett i partisyfte använt falsarium. Då Johan III började vidtaga strängare åtgärder mot de antiliturgiska presterna, spred sig plötsligt ett rykte, att man bland den allmänt vördade ärkebiskop Laurentius Petris efterlemnade papper funnit en profetia, hvilken ursprungligen stått att läsa på en runsten i Jämtland eller — enligt en annan version — i Helsingland. Med ledning af denna profetia skref JESPER MARCI, en af de prester, hvilka fördrifvits af Johan, en dikt, hvars syfte trots alla dunkla anspelningar stundtals är ganska genomskinligt, särskildt då författaren tillämpar profetians ord:

Skalkar och bofvar trifvas
och ärlige män fördrifvas.

Att själfva profetian funnits bland Laurentius Petris papper, må på goda grunder betviflas, och att den någonsin varit inhuggen på en runsten, behöfver ej ens vederläggas. Redan i början af århundradet tyckes denna profetia hafva varit känd i Danmark, och i hvarje fall har man i Sverige nöjt sig med att lokalisera den danska traditionen. Den dikt, i hvilken Jesper Marci utlade de mystiska orakelspråken, betraktades redan af samtiden såsom en partisång, och — enligt Messenius — lär den äfven hafva framkallat konungens häftiga förbittring.

Twisterna under Karl IX:s regering hade mindre betydelse för psalmhistorien. Meningarna stodo här mindre skarpt mot hvarandra. Calvinisterna ägde ej lutheranernas sinne för psalmen. Bibeltrogna till öfverdrift, voro de till en början fiender till den fria psalmdiktningen, och först genom inflytande från Luther låto de förmå sig att utbyta den rena bibeltexten mot en parafras af Psaltaren. Denna parafras hade påbörjats af den bekante skalden Clément Marot och fortsatts af den ej mindre ryktbare reformatorn Theodorus Beza. För att befordra dessa psalmers spridning, satte man dem på världsliga melodier, hvilka redan voro kända och omtykta. Lobwasser, hvilken till tyskan öfverflyttade dessa sånger, bibehöll både deras melodier och deras franska meter. Tydligen i följd af Karl IX:s befallning, antagligen äfven under hans medvärkan, öfversatte TORSTENIUS JOHANNIS denna kalvinistiska psalmbok, hvilken likväl aldrig tyckes hafva erhållit någon större spridning. Konungens förkärlek för Lobwassers arbete gick emellertid i arf, ty det var detta, hvilket af CARL CARLSSON GYLDENHIELM öfverflyttades till svenska. De stränga lutheranerna togo likväl anstöt af dylika öfversättningar, och i en predikan förklarade Johannes Botvidi »det tryggast

Psalmen på
Karl IX:s tid.

och bäst att blifva vid gamla, sedvanlige psalmer, som af allom antagne och gillade äro, och icke dikta underliga sånger med lättfärdiga melodier, ej håller vertera och afsätta papistiske och kalviniske psalmer.» KARL IX:s egna dikter äro hvarken lutherska eller kalvinistiska. Sitt egentliga värde hafva de såsom den store konungens själfbekännelser. Metern är knagglig, rimmen ofta falska, men den manliga ande, som talar till oss ur dessa ästetiskt bristfälliga strofer, öppnar för oss andra vidder än skönhetens. Verser, sådane som dessa, kasta onekligen ett visst ljus öfver den viljekraftige författarens själslif:

Gud är min tröst,
Hafver mig återlöst
Af djäfvulens falska snara.
Han står mig bi
Och gör mig fri
Från dem mig ville bedraga.
På Gud sätter jag all min tröst.
Han låter mig icke fördärfva
Och vet förvisst
Att Jesus Christ
Förer min sak ut själfver.

Fiender mine
Väl fagert skine,
Äre modig i hug och sinne,
Så ser dock Gud väl
Deras falska spel,
Hvad de emot honom begynna
Och att de hata mig utan skäl
Af ondt och ilsket hjärta
Och ej förstå
Eller gifva akt uppå,
Gud brukar mig till sitt värke.

Försöken att af
psalmboken göra
en symbolisk
bok.

De kyrkliga enhetssträfvanden, hvilka känneteckna 1600-talet, gjorde sig gällande äfven på den andliga diktens område. Rättigheten att utgifva psalmböcker var ej i lag någon förbjuden, men så småningom började den föreställningen vinna insteg, att regeringens och presterskapets bifall vore nödvändigt. Då Paulinus' *Clenodium* utkommit, anmärkte Gabriel Oxenstierna i rådet, att »bisen i Strängnäs *sine consensu superiorum* och *statuum* förändrat psalmboken, som dock är en *Liber Symbolicus*». I anledning af denna anmälan beslöt man att inhämta den inflytelserike Rudbeckius' mening. Inför rådet förklarade denne, att han i Paulinus' psalmbok intet funnit, som kunde förorsaka någon synnerlig förargelse, men emedan det hittills varit en stor oordning i detta hänseende, så att hvem som helst utgifvit och förändrat våra psalmer, hemställde han för sin del, att psalmboken borde öfverses och korrigeras, så att ej mer än en enda psalmbok blefve för hela riket gällande. Regeringens beslut gick ock i samma riktning. Emedan psalmboken — hette det i beslutet — var en symbolisk bok, hade Paulinus bort hålla inne med sin upplaga, »till dess hon af Summo Magistratu och hela klereciet blifvit approberad, att sålunda en unitas hade blifvit in ecclesia och icke någon dissonans, som man nu befinner genom denna hans psalm-

bok skedt vara». Vid ett prestmöte 1637 uttalade sig äfven presterskapet för planen att af psalmboken göra en symbolisk bok. På riksdagen 1640 upptogs frågan till behandling. Paulinus, hvilken i det längsta synes hafva hoppats att få sin egen psalmbok antagen såsom den enda gällande, föreslog nedsättandet af en psalmbokskomitée. I viss mån blef detta förslag gilladt. Ståndet anhöli nämligen hos regeringen, att man antingen måtte få bibehålla den gamla, af Laurentius Petri först utgifna psalmboken eller — därest detta ej läte sig göra — att några komiterade måtte utses att utarbета en ny, hvilken därefter på ett allmänt möte borde antagas och gillas. Sedermera skulle denna psalmbok »offereras magistratui politico, att den såsom en liber symbolicus öfver hela riket måtte blifva privilegierad», hvarefter ingen annan skulle få brukas eller från trycket utgifvas. Först vid 1643 års riksdag nedsattes denna komitée. Dess arbete — en ganska lindrig revision af den gamla Upsala-psalmboken — blef äfven af preteståndet godkändt och 1645 för första gången af trycket utgifvet, men egendomligt nog utfärdades hvarken något för hela riket gällande påbud om dess begagnande eller något förbud mot andra samlingars publicerande. Det hela inskränkte sig till, att boktryckaren Meurer erhöi privilegium att under åtta års tid ensam utgifva den antagna psalmboken; att gifva denna symboliskt anseende synes nu knapt hafva varit på tal. Trots de hotande ansatserna nåddes psalmdiktningen således icke af den förstelnande likformighet, hvilken gjort sig gällande på alla andra områden af religiöst författarskap, och härigenom möjliggjordes äfven den andliga sångarskola, hvars värksamhet med fog kan anses beteckna ett nytt skede i den svenska psalmens historia.

Ehuru psalmen onekligen intager främsta rummet inom reformationstidens poesi, framträdde dikten naturligen äfven i andra former. Det älsta större poem, man känner från denna tid, är Vårs Herras Jesu Christi pina och Vpståndelse, hvars älsta kända upplaga utkom 1556 utan angifvet författarenamn. Enligt Stiernman skall biskop Erik Falk i Linköping i sitt exemplar hafva antecknat OLAVUS PETRI som författare, men vi behöfva knapt detta vitnesbörd från en samtidas hand. Hvar och en, som sysslat med Olavus Petris skrifter, igenkänner här hans stil, sådan denna utbildat sig under de senare åren af hans lif. Arbetet sönderfaller i fyra delar. Först skildras i tvänne kapitel Kristi lidande och hans uppståndelse; sedermera följer likaledes i tvänne kapitel utläggningen af lidandets och af uppståndelsens betydelse. I de berättande delarna nöjer sig författaren med att på kroni-

Större, andliga
dikter.

stens torra sätt framställa de olika momenten i passionshistorien, men i utläggningen återfinna vi den eldige predikanten, hvilken i sina strafftal ej ens skonat den krönte härskaren. Vi möta här samma glödande hänförelse för kristendomens stiftare och samma djupa förtviflan öfver människosläktets syndfullhet, som framträdt i den svenske reformatorns sista skrifter. För öfrigt förekommo dylika bibelparafraser mindre, än man kunnat vänta. Först 1641 utkom ett liknande arbete af NICOLAUS MOLILLIUS: Jesu Christi bittra Pijnos och Dödz sampt Frögdefulla Vpståndelses betänckiande. Denna föga märkliga dikt är mera kortfattad än Olavus Petris och innehåller egentligen blott betraktelser, hvilka redan äro färgade af senrenässancens sentimentalitet. Höga Visan parafraserades både af skarabiskopen SVENO SVENONIS († 1639) och af en finsk student PETRUS PETRI, hvars arbete utgafs 1641. Ingendera tolkningen är direkt dålig, men värdet förringas i icke obetydlig mån däraf, att båda naturligen fatta den hebräiska kärleksdikten såsom en allegori, skildrande Kristi förhållande till kyrkan. En annan af tidens religiösa skalder var GABRIEL ANDREÆ HELSINGIUS, hvilken såsom pastor vid Västernorrlands regimente utgaf Pandectæ Miraculorum (1625), en versifierad skildring af undervärken hufvudsakligen i det Gamla Testamentet. Arbetet säges vara skrifvet till deras nytta, hvilka icke alltid hade bibeln till hands; dem kunde föreliggande arbete tjäna »likasom ett Manuale eller liten daglig handbok». Sex år förut hade samme författare på vers sökt framlägga de tolf orsaker, »hvarför Gud ofta straffar människorna med pestilentia, dyr tid, krig och örlig», men den poetiska förmågan går här tyvärr ej i hand med författarens bibeltrohet. Äfven studenterna vid Upsala universitet tyckas med intresse hafva egnat sig åt versskrifveri, men resultatet svarade sällan mot ansträngningarna. Såsom ett bland denna diktarskolas bättre alster kan nämnas ERICUS BIUGGS Militia Christiana, som skildrar de fiender, mot hvilka människan har att kämpa, nämligen Synden, Lagen, Guds vrede, Djäfvulen m. fl. Några skildringar — såsom t. ex. af det onda samvetets makt — röja åtminstone spår af poetisk begåfning. En för sin tid verkligt god skald var däremot SIGFRIDUS ARONUS FORSIUS, mest känd för sina besynnerliga astrologiska funderingar. 1620 utgaf han ett arbete, kalladt Speculum Vitæ Humanæ, om hvars tillkomst han i företalet berättar följande. En stockholmsborgare bland hans vänner hade öfverkommit »en gammal munkbok, som af någon gudfruktig och andäktig munk eller kanik anno 1514 skrif-

ven var». Borgaren hade då bedt Forsius försvenska detta arbete, hvilket han gärna gjort, »dock — tillägger han — hafver jag henne mångestädes förbättrat och mycket nyttigt tillsatt.» Ämnet var ett bland dem, som med den största förkärleken behandlats af medeltidens poeter, nämligen människans sju åldrar. Såsom afslutning på denna skildring följer en framställning af dödsarbetet, förmultningen och uppståndelsen till domen. Det gripande ämnet är behandladt med en kraft, hvilken än i dag ej förfelar sin värkan, versen är visserligen ej god, men likväl ej utan en viss ledighet, och i det hela röjer författaren vida mera känsla, än man vanligen finner hos hans samtida. Man läse t. ex. följande strofer:

Din moder tålde för dig stor nöd.
 Det var stort under hon ej blef död
 Af sveda och stor vända,
 Den tid hon mände dig frambära.
 Gör henne all heder och ära,
 Med tack gack henne till hånda.

Med ord, med dåd gör henne ej harm,
 Skänk henne godt, tag henne i arm,
 Hjälp henne till det bästa
 Så i lifvet, som när hon är död.
 Låt hennes jordfärd ej lida nöd,
 Kost' på henne det mesta.*

Moraliska betraktelser både på vers och prosa förekommo Didaktiska poem. naturligen ymnigt under denna tid. 1598 skref Upsalaprofessorn JACOBUS ERICI Ett Christeligt A. B. C., i hvilken dikt hvarje strof började med en ny af alfabetets bokstäfver. Författaren meddelar här på vers en katekes in nuce. En annan dikt, innehållande allmänna moraliska betraktelser, är SIWARDUS ERICIS på 1620-talet utgifna arbete Några Almennelighe Reglor. Vanligare var att skildra en enskild last eller dygd. En dikt af detta slag röjer onekligen poetisk förmåga. 1619 hade

* Arbetet utkom 1635 i en ny upplaga utan Forsius' namn och utan företal. Däremot innehåller titeln följande egendomliga upplysning: »allom rättsinnigom Menniskiom til en helsosam och nyttigh Vnderwijsning förestält och publicerat aff ANDREA JOH. AROSIANDRINO». I Bondepraktikan af 1662, där arbetet finnes intaget, uppgifves äfven Arosiandrino såsom författare. Visserligen lider det intet tvifvel om, att Speculum Vitæ skrifvits af Forsius, men den omständigheten, att Arosiandrino satt sitt namn under en annans värk, låter oss misstänka, att äfven öfriga arbeten, hvilka utgifvits såsom hans, möjligen kunna härröra från andra författare. Visshet i denna punkt torde vara svår att nå.

PETRUS BULLERNÆSIUS utgifvit ett moraliskt arbete *Colloquium Christianum*, och i inledningen till denna digra skrift hade den förut omtalade JONAS PALMA infört en dikt, behandlande orsakerna till lögnens seger i denna världen. Stundtals erinrar innehållet om den danske reformatorn Hans Tausens bekanta, äfven på svenska öfversatta dikt *Løgn og Sandhed*, men likheterna äro måhända tillfälliga. Såsom prof på den onekligen ganska lifliga stilen, må följande verser tjäna:

När Sanning och Lögn gå om by	Lögnen först in i huset går	
Härbärge att begära,	På halta ben och kryckor,	
Då måste Sanning alltid fly,	Men Sanning utom dörren står.	
Men Lögnen sker stor ära.	Hvar man henne förtrycker.	
När Lögn af afund går åstad	Lögnen sättes i främsta rum,	
Sanningen att fördrifva,	Men Sanning står bak dörren.	
Bekommer Lögnen den högsta grad,		Etc.
Det jag nu vill beskrifva.		

Dryckenskapslasten skildrades och bestraffades i en mängd dikter. Redan den gamle LAURENTIUS PETRI hade låtit sin förut omtalade predikan föregås af en dikt, uppräknande de sju orsaker, hvarför människan borde fly dryckenskapen, och 1572 års psalmbok hade åtföljts af ett utförligt poem, riktadt mot samma last. 1587 skref JOHANNES PETRI GOTHUS, komminister i Söderköping, en dikt, hvari rusets olika stadier skildrades, stundom på ett ganska lustigt sätt, och i en annan — likaledes otrykt — dikt från samma tid, Om Drinckare och theres fördärf, påvisades dryckenskapens fördärfvande invärkan på människans själs- och kroppskrafter. Egendomligast är ett handskrifvet poem, till hälften erinrande om senare tiders marknadsvisor. Stycket är nämligen endast text till en — målad eller ritad — bild af dryckenskapen, hvars olika attribut i versen förklaras.

Aschaneus.

Värklig skald kan knapt någon af de nu uppräknade författarna kallas. Men utan tvekan kunna vi tilldela detta namn åt MARTINUS ASCHANEUS, en man, hvilken för öfrigt genom sina vetenskapliga forskningar delvis tillhör nästa bildningsskede. 1630 hade han utnämmts till Antiquarius regni, och såsom sådan skref han flere — dock ej utgifna arbeten — i fornkunskap. I sin ungdom hade han äfven försökt sig såsom poet. Så hade han — ovisst hvilket år — skrifvit Om höffuiskhet och tuckt widh Bordh, en för kännedomen om reformationstidens lefnadsätt onekligen ganska upplysande dikt. I poetisk förtjänst står

den dock vida tillbaka för En lithen Hwsregla, skrifven 1614. Denna — tyvärr outgifna — dikt, som skildrar människans förhållande till Gud, öfverheten, sig själf och sin sundhet, husfolket m. m., är genomandad af den ädlaste världsvishet och fullkomligt fri från den teologiska bismak, som eljest återfinnes i samtidens flesta arbeten. Ehuru författaren ej sällan berör kyrkliga förhållanden, gör han detta på ett så passionsfritt sätt, att man stannar i tvekan, om arbetet skrifvits af en protestant eller af en katolik. Bilderna utmärka sig för ett lif och en åskådlighet, till hvilka samtidens poesi ej erbjuder många motstycken, och genom en mängd ordspråkslika vändningar har författaren förstått att gifva sin stil en folklig prägel, som smått påminner om forntidens gnomiska poesi. Man läse sentenser sådana som dessa:

Sällan hafver den öl i sitt eget hus,
Som hos androm alltid vill dricka rus.

— — — — —
Ty där hustrun för mannen råda får,
Är likasom där vagnen för hästen går.

Stilen är växlande. Än är författaren patetisk, än åter skämtande med en Stiernhielms breda humor. Så skildras äran i följande högstämda verser:

Äran hon är en dygd så huld,
Hon är såld illa för all världens guld.
Låter du henne ifrån dig gånga,
Du får henne intet åter för penningar många.
Icke för guld eller dyrbara stena
Köper du äran, den dygd så rena,
Icke för rikedomar, gods eller gårdar,
Icke för silke, soblar eller mårdar.
Ej håller med lämpa, list eller makt
Vinner du ära, som nu är sagdt.

Stundom innehåller dikten drastiska kulturbilder, såsom då slösaktigheten beskrifves på följande sätt:

Två kor i båset — de kunna icke dväljas!
Två oxar under oket — här måste en säljas!
Reda penningar, fyra hvita,
De kunna sig i pungen icke förlika.
Tre tunnor råg vore goda till bröd,
Dem byter han bort för en tröja röd.
Tolf alnar vadmal vore god förmåga,
Men spjut och armborst är bättre åga. Etc.

Sentenser.

Moraliska sentenser författades och öfversattes ofta. ARVIDUS OLAI, en flitig, om än föga begåfvad versifikatör, öfversatte bl. a. Petrarcas *Speculum morale* (1641), »all den stund samme Francisci Petrarcae, Baptistæ Mantuani och andre sådane gamle autorum verser esomofftest in repetitionibus scholasticis såsom loci communes morales intolkas och öfvas.» Äfven LAURENTIUS CAROLSTADIUS' *Decreta* sev *Edicta pietatis* (1624) — en samling moraliska sentenser på svensk vers — utgäfvos till ungdomens tjänst. Till denna sentenspoesi kunna ock räknas The siw wijsa Mästares ordspråk, hvilka utgäfvos 1614, och Några Bordrim (1620), innehållande en samling vishetsregler, med hvilka våra förfäder plägade krydda sina måltider. Poesirikedomen torde kunna bedömas af nedanstående prof:

Denna lefver är icke kokad i lut.
För all ting skall man frukta Gud.

— — — — —
Denna lefver är icke af en gris.
Den som hoppas på Kristus är vis.

Smaken för sentenser var under renässancen starkare än någonsin. De flesta humanister såsom Erasmus, Vives, Bebel m. fl. utgafvo samlingar af *Adagia*, och i sin *Oeconomia* eller *Huuszholdz Book* för ungt Adels-folck söker Per Brahe att inskräpa deras betydelse. »Vill man — säger han — säga sin mening och skäl med få ord, som ofta för nöden är, att så ske måste, därför att man hvarken hafver tid eller lägenhet till att höra något långt tal, då får det ske genom fabler, liknelser, sentenser och ordspråk såsom *Proverbia Salomonis*, *Syrak*, *Catonem*, *Adagia Erasmi*, *fabulas Aesopi* och andre svenske och tyske ordspråk.» I enlighet med denna smak utgäfvos *Swenske ordsedher* eller *ordsaghor* 1604. Nya upplagor utgäfvos 1636, måhända äfven 1621 och 1631.

Fabeln.

Hand i hand med denna smak gick förkärleken för fabeln. Redan 1603 utkom N. BALKS öfversättning af Hundrade *Esopi Fabler*, återgifna på prosa; en versifierad öfversättning finnes från 1631. Det är lätt att förstå detta intresse. Djurfabeln var för renässancen belevnhetens och de goda sedernas skola. Den, som önskar blifva en fulländad hofman — säger Per Brahe — må studera *Balthasar Castiglionis Aulicus*, *Ciceros Tusculaner*, *Erasmus' De Vita aulica* och *Reinike Fosz*; där får man se och förnimma allehanda hofpusser, där man ock då mycket får rätta

sig efter.» Det sistnämnda arbetet är ej utan betydelse äfven inom vårt lands literatur. Redan under medeltiden torde de ryktbara sagorna om räfven och hans skälmstycken hafva varit kända i Sverge. I sin smådeskrift mot danskarna anspelar Gustaf I på dem, och vid midten af 1400-talet roade sig en uppländsk lekman att i sin lagbok afbilda några episoder ur dessa sagor, exempelvis räfven predikande för gässen. I svenskt tryck blef dikten Reyncke Fosz dock ej utgifven förr än 1621. Arbetets vikt inom den europeiska literaturen påkallar en kort redogörelse för dess förhistoria.

Reyncke Fosz.

Djurfabeln framträder redan tidigt inom den grekiska literaturen, där den snart knytes till den mytiske sagoberättaren Æsopos' namn, och äfven den indiska poesien har att uppvisa en rikt utvecklad djursaga. Då nu ett djurepos — antagligen från 900-talet — påvisades i de tysk-franska gränsdistrikten, antog den bekante språkforskaren och literaturhistorikern Jacob Grimm en ur-indoeuropeisk djursaga, hvars fragment bevarats i Indiens, Greklands och Germaniens folkliteratur. Denna åsikt är nu öfvergifven. Frågan om den indiska eller den grekiska fabelns prioritet är visserligen oafgjord, men däremot är man tämligen allmänt ense om, att den tyska djursagan hvarken beror på någon ur-indoeuropeisk tradition eller vid sitt första framträdande varit en skapelse af det egentliga folket. Däremot antager man, att Västerlandets andlige genom muntlig tradition blifvit bekante med æsopiska och indiska fabler samt vidare utbildat dessa. Ett uppslag fanns redan i bibelns bekanta yttrande: »vakten Eder för de falska profeter, som komma till Eder i fårakläder, men invärtes äro såsom glupande ulfvar.» Denna djursaga — hvars första mera betydande alster, Ecbasis cujudam captivi, omkring 940 författades af en munk i trakten af Toul — erhöi i klostren en alt rikare och rikare utbildning. Så småningom blef denna djursaga ett konstant affattadt epos, innehållande den skoningslösaste satir mot munkarnas och presternas världsliga sinne, deras girighet och simoni. Blomman af denna poesi är den ypperliga dikten Ysengrimus, liksom Ecbasis affattad på latinsk vers. På 1100-talet började lekmännen, särskildt i norra Frankrike, att vidare utbilda djursagan, men dessa omdiktningar svälde snart ut till det omåttliga (en har öfver 40,000 vers), och äfven innehållet blef i viss mån förändradt; den politiska satiren träder alt mer i stället för den kyrkliga, gycklet med munkar och prester öfvergår till blasfemi, skämtet till obsceniteter. Emellertid var det på grundvalen af dessa franska epocéer, som en för öfrigt okänd nederländsk skald, Willem, skref en holländsk dikt, Reinaert de vos, utmärkt för dess måttfullhet och dess episka framställning, lika fri från satiriska som från didaktiska utväxter. Bland de bearbetningar, för hvilka denna dikt utsattes, är det egentligen en, som för oss är af vikt. Denna företogs på 1480-talet af Hinrek van Alckmer, hvilken för öfrigt indelade dikten i kapitel och försåg dessa med en prosaisk kommentar. 1498 öfversattes detta nederländska original till plattyska, såsom man förr — säkerligen med orätt — antog, af Nicolaus Baumann eller, enligt en senare gissning, af Hermann Barkhusen. Men ej ens denna form blef den slutliga. Vid reformationens utbrott var man naturligen ingalunda belåten med den katolska kommentar, som ursprungligen författats af Hinrek van Alckmer, och en okänd skriftställare — äfven här har man gissat på Nicolaus Baumann — företog sig därför att skriva en ny i protestantisk anda. I denna form utkom Reyncke Vosz 1539 i Rostock och öfversattes snart till danska (1555) och högtyska (1544), hvilken öfversättning åter

Sagohistoria.

lades till grund för Schoppers latinska version. Den svenske öfversättaren — hvars namn tyvärr ej uppgifves hvarken i själfva arbetet eller i den samtida literaturen — kände både den danska, den latinska och den högtyska texten, men sin öfversättning värkstälde han från det plattyska originalet, hvilket han kände i en upplaga af 1604 eller 1606.

Diktens skap-
lynne.

Reyncke är måhända en af världslitteraturens yppersta skapelser. Under djurlifvets mask — men utan att denna mask sjunker ned till en tom abstraktion — skildras här det mänskliga samhället. Felen upptäckas och framläggas med obarmhärtighet, men författaren stannar aldrig för att med några moraliska eller satiriska anmärkningar ytterligare belysa sina psykologiska upptäckter, och han glömmar aldrig, att hans främsta uppgift endast är att skildra tillvaron, sådan han funnit den. Denna lugna, episka framställning är också så genomförd och så klassisk, att antikbeundraren Goethe på äldre dagar kunde finna nöje i att kläda den gamla medeltidssagan i modern dräkt. De förändringar, han nödgades göra i själfva fabeln, äro så godt som inga. Äfven karaktärerna voro redan under medeltiden fullt utbildade. Visserligen stå de alla — räfven, lejonet, ulfven m. fl. — såsom representanter för olika typer inom det mänskliga lifvet, men de förlora aldrig sin verkliga individualitet, och i detta stränga fasthållande af djursagans mask ligger ett bland diktens största behag. Satiren slår aldrig öfver. Det goda lynne och den glada skälmaktighet, som kasta sol öfver alla dessa brokiga bilder, skymmas aldrig för ett ögonblick af människohatets eller människoföraktets skuggor, och lifvet visar sig aldrig så lumpet, att ej dess dårskaper kunna affärdas med ett harmlöst skämt.

Sådan dikten nu föreligger, lider den onekligen af ett fel i kompositionen. Hos Willem hade sagans innehåll i korthet varit följande. Inför konungen anklagas räfven för en mängd missgärningar, och tvänne budbärare skickas efter hvarandra till honom för att kalla honom inför konungens dom, men båda nödgas återvända, illa medfarna i följd af räfvens listiga skälmstycken. Slutligen infinner sig förbrytaren, dömes till döden och skall just afrättas, då han genom att förespegla konungen hoppet om en stor skatt, lyckas såväl rädda sitt eget lif som få sina fiender fängslade såsom högförrädare. Men då han kort därpå begår ett nytt streck, blir han af konungen förklarad fogelfri. Denna afslutning — hvarigenom den sedliga rättvisans kraf tillfredställes — ändrades likväl hos Willems bearbetare. Sagan fortsattes nämligen, räfven anklagas på nytt, infinner sig ånyo vid hofvet, lyckas åter genom sin list besegra sina motståndare, utmanas visser-

ligen af vargen, men besegrar denne, och slutar såsom rikets kansler, hölj'd med ära och anseende. Dessa tillägg, hvilka äfven återfinnas i den svenska öfversättningen, äro i själfva verket endast en matt rekapitulation af den ursprungliga dikten, hvars sedliga halt i icke obetydlig mån förringas genom lastbarhetens slutliga triumf.

Att reformationen med dess i det hela sedliga uppfattning ej Allegoriskt syfte. stöttes af en dylik moral, berodde säkerligen därpå, att man då tolkade dikten på ett annat sätt, än vi nu göra. Renässancen var en allegoriens tid. Homerus' och Vergilius' hjältedikter uppfattades då — såsom jag i det följande får tillfälle att uppvisa — ej såsom episka skildringar af Trojas undergång, af Odyssevs' eller Æneas' irrfärder, utan såsom djupsinniga allegorier. Så ock Reyncke Fosz. »Denna bok — säger kommentarens författare — hafver tveggehandad förstånd. Det ena är uppenbart, såsom fabelns historia i sig själf lyder. Det andra är hemligt, däruti förståndet och själfva bruket författadt är. Och den är lik en nöt, som icke är nyttig, om den icke blifver uppbruten och den innersta, förborgade kärnan smakad.» På samma sätt dömer den svenske öfversättaren. Ehuru bokens titel — yttrar han — »synes hos de enfaldige vara lättfärdig och löjlig, är dock själfva boken mycket skön och allvarsam med nyttiga läror, exempel och språk, så att hon må med rätta heta en *Världsspegel*, såsom den latinske uttolkaren, som hennes fabler med artige jambos mästergigen afsatt hafver, henne titulerat *Speculum Aulicum* och dedicerat henne kejsar Maximiliano». Att tydliggöra denna dolda mening är syftet med den kommentar, som åtföljer dikten. Författaren till denna prosaiska utläggning, som öfverflödar af citat från en mängd af den senare medeltidens och renässancens tyska skriftställare, underlåter väl sällan att, då tillfälle erbjuder sig, anfälla det katolska presterskapet, men i allmänhet är det politiska lärdomar, han återfinner i dikten. Då den svenske öfversättaren säger, att han sig »detta arbete icke själfkrafd, utan ombedd och lejd påtagit», hänsyftar han icke osannolikt på någon förnäm man, som funnit förevarande arbete lämpligt såsom en lärobok för blifvande statsmän och därför låtit öfversätta det till svenska. Kommentaren ansågs innehålla summan af tidens moraliska och politiska visdom. »Af själfva *contextu verborum* och *methodo* — säger öfversättaren — synes väl, att förste fabeldiktaren hafver väl varit spetsfundig och klok i sin *invention*, men mindre lärd. Men hans kommentator eller utläggare hafver varit skarp *in judiciis* och välbeläst i den heliga skrift och hennes uttydare,

i *philosophis*, i *politicis*, i världslig lag och historier, så att han ingalunda är till föraktandes.» Om arten af dessa lärdomar kan efterföljande exempel gifva en föreställning. I dikten hade omtalats, att konungen skickat björnen till räfven att instämma denne inför konungens domstol, hvilken ambassad — såsom sedermera förmäles — slutade därmed, att björnen, genompiskad och nästan flädd, med oförrättadt ärende nödgades återvända till hofvet.

»Af detta kapitel märk tvänne stycken. Först att de grofve, oförståndige och plumpa människor, som i många handlingar icke äro förfarne eller brukats hafva, understå sig att emottaga offentliga värf och befattningar att uträtta, hvilka dock dem efter deras förståndsförmögenhet omöjligt är att efterkomma. Därför kunna de af de listige, behändige och skarpsynte snart förförde och i farlighet dragne varda, såsom den plumpe björnen af den listige räfven bedragen varder. Till det andra. Ingen skall sig af förmäthenhet något antaga till att uträtta, därtill han icke duglig och skicklig är, ty den sig antager ett ärende, som honom icke väl anstår, oansedt att saken är sannfärdig och rättvis, kommer dock däröfver i möda och skada, såsom ock den förmätne björnen här vederfares. För den skull efter gamle vises råd skall sig ingen af förmäthenhet gifva eller förskicka låta i det värf, som fara och nöd afkomma kan.»

Den svenska
öfversättningen.

Med afseende på innehållet gör den svenska öfversättningen intet anspråk på själfständighet. Originalen återgifves med trohet, utan tillägg eller förändringar. Men med afseende på versen gör öfversättaren åtminstone ett försök att höja sig öfver förebilden med dess regellösa knittel. I stället att efterbilda dessa monotona verser, »som ovissa tal hålla till syllaber i deras rytm», sökte han för de olika kapitlen använda en mängd varierande versformer, i likhet med Lobwassers psalmer bygda på principen af stafvelsernas lika antal. Men då han afslutat den första boken, nödgas han göra den bekännelsen, att uppgiften varit honom för svår och att han därför måst återgå till det gamla samt för de följande böckerna använda »gemene bruklige verser af sju, åtta, nio och tio syllaber med lika svarande ändelser». Ehuru versformerna i den första boken stundom äro valda ej utan talang, märker man dock, att det bestämda stafvelseantalet pålägger öfversättaren fjättrar, från hvilka denne genom åtskilliga ortografiska knep förgäfvades söka befria sig. Man finner här, huru hårdt och oböjligt språket i själfva verket var, och huru svårt äfven en tänkande och begåfvad versifikatör hade att i en klar och syntaktiskt riktig mening återgifva en ganska enkel tanke.

Gåås Kong.

Kort före Reyncke Fosz hade ett annat djurepos öfversatts till vårt språk. 1619 utkom nämligen Spangenberg's Gåås Kong, återgifven på svensk vers af finnen JOHANNES SIGFRIDI.

Öfversättningen står under medelmåttan, och själfva originalet lider af svaghet och oreda i kompositionen. De bäst lyckade partien äro de, i hvilka författaren skämtar med helgondyrkan och den katolska nattvardsmässan, ehuru gycklet i det senare fallet står på gränsen af hädelse. Framställningen saknar för öfrigt det goda lynne, som pulserar genom råf-sagans alla olika episoder, och i dess ställe träder oss till mötes ett trångbröstadt protestantiskt hat; djurmasken genombrytes hvarje ögonblick, och satiren eller didaktiken lägges ohöljd fram i dagen. Dikten handlar om gåsen, som utnämnes till djurens konung på grund af sin förmåga att kunna vistas i ända till tre element, nämligen på jorden, i luften och i vattnet. För att blifva vald måste han lofva att ej håller sky det fjärde eller elden. Då han i denna lidit martyrdöden, upptages han i helgonens pappershimmel och får där kvarstanna, under det att de öfriga djuren drifvas därifrån.

I sammanhang härmed kunna påpekas några moraliska dikter, hvilka höra både till det märkvärdigaste och till det bästa, denna tid frambragt. 1624 utkom nämligen *Insignis Adolescentia*, en samling dikter författade af PETRUS RUDBECKIUS, först professor i Upsala, sedermera lektor i Västerås och död 1629 såsom prost i Köping. Versen är vanlig knittel, kanske använd med något större talang än i allmänhet, men förtjänsten ligger ej i formen, utan i innehållet. Samma kraftiga anda, som talat till oss ur den yngre brodern Johannes Rudbeckius' predikningar, möter oss i dessa dikter. Det är kampen för fosterlandet, religionen och sedligheten, som utgör deras tema. Den första dikten, Om Starcke, handlar om vår skyldighet att för fosterlandets väl offra ej blott gods och penningar, utan allt som är oss kärast i lifvet. För att exemplifiera detta anför författaren ett samtal mellan en svensk yngling, Starcke, samt dennes fader och moder. Fadern vill, att sonen skall följa honom ut i kriget, men modern söker att med den ena invändningen efter den andra bemöta faderns skäl. Till slut utbrister denne i vredesmod:

Petrus
Rudbeckius.

Fadern: Efter du utaf sonen käre
Vill en spasserare ha
Och icke en man med ära,
Så må du honom ock ta.
Men går honom ock så illa,
Minns grant dessa min ord.
Ditt råd vill jag icke gilla.
Du själf hafver det gjort.

Sonen: Jag gör min fader käre
 — Mor vare blid eller vred —
 Som riket och I begäre,
 Lärer krigsbruk och sed.
 De måga blifva här hemma
 Och i huset öfva sig,
 Som spinna, väfva och sömma.
 Fältet behagar mig.

 Ehvart som I vilje draga,
 Dit följer jag också.
 Jag beder: mig med Eder tag!
 Ack gärna vill jag gå,
 Till kriget vill jag fara
 Att öfvas däruti.
 Vill Gud mig lifvet spara,
 En man vill jag bli.

Dessa ord klinga kanske ännu stoltare, då vi betänka, att de riktats till den ynglingaskara, som samlat sig under Gustaf Adolfs fanor. Det var för denna skara Rudbeckius tecknade bilden af en svensk ungersven, som drog ut mot fienden, »aktandes mer Guds ära, fäderneslandets bästa, faderns råd och ett tappert namn än modern och eget lif.»

De öfriga dikterna handla om Hercules, Paris och St. Jöran, hvarpå följer ett afslutande stycke. Dikten om Hercules är märkligast, särskildt om vi betänka, att författaren och Stiernhielm samtidigt utnämndes till lektorer vid Västerås gymnasium. Den senare *kan* således ej hafva undgått att taga kännedom om Rudbeckius' poem. Öfverensstämmelserna mellan detta och Stiernhielms liknämnda dikt äro så påtagliga, att man knapt kan vara tveksam om, hvarifrån »den svenska skaldekonstens fader» fått första väckelsen till sin ryktbara lärodikt. Man läse blott inledningsorden:

Hercules, Jovis och Alcmenæ son,
 En grekisk kämpe utaf Theban,
 När han i sin ungdom bekymrad gick
 Om kall, två kvinnor han i siktet fick.
 Den ena så var Vällusten kära,
 Och den andra var Dygden med ära.
 Den ärliga Dygden och Vällusten söta
 Äro nu de kvinnor som honom möta.
 Se, Vällusten hon framhastar med prakt
 Och hafver Dygden i stort förakt,
 Kommer här rak, fet och frodig,
 Uti alla affekter stält och modig.
 Hon går beprydd med kostelig stycke

Att därmed fånga ens håg och tycke.
 Henne följa tärnor, käcka och många.
 I prål och vällust de alla gånga.
 Alt detta så låter hon Herculi se,
 Lofvar ock sig vilja honom mera te.
 Dygden kommer enfaldig, skarp och mager,
 Men i ära och tukt fast skön och fager etc.

Denna diktsamling var Rudbeckius' förnämsta. Året förut eller 1623 hade han utgifvit Een liten vnderwijsning om Sweriges Rijkets Bönedagar sampt på Sweriges Wapn en nyttig och wälmeent vttydning och Twå nyja andelige wijsor, men dessa dikter äro föga betydnande.

Vi kunna nu öfvergå till den egentliga underhållningslitteraturen. Arbeten med moraliserande syfte — såsom Lælius' Jungfrw Speghel (1591), Ericus Erics Helsingius' Om Tienstefolk (1609) m. fl. — innehöllo vanligen belysande anekdoter, men jämte dessa i uppbyggligt syfte författade skrifter funnos stora samlingar af än allvarliga, än skämtsamma småhistorier. Till det förra slaget kunna vi räkna JOHANNES GOTHARDI WALRAFFS öfversättning af Laurenbergius' Centuria Historiarum (1646), hufvudsakligen innehållande sedolärande anekdoter, hämtade från antikens författare. Intressantare äro de arbeten, som höra till den senare kategorien. Humanisterna voro i allmänhet vänner af ett godt skämt, och icke så få af dem — såsom Poggio, Bebel m. fl. — gjorde stora samlingar af mer eller mindre vågade kvickheter och småhistorier. Dessa samlingar efterbildades naturligen inom den tyska literaturen, och äfven i Sverge började man snart studera dylika arbeten. Så t. ex. fanns en tysk upplaga af Boccaccio bland de böcker, med hvilka Johan III under fängelsetiden sökte fördrifva ledsnaden. Öfversättningarna inskränkte sig dock till några få. Så utkom 1641 Mich. Lindneri Facetiæ, Thet är Tijdh-Fördrijff, »hvarmed alla resande personer till lands och vatten sig förlusta och altså tiden samt svärmodiga tankar fördrifva kunna och för den skull dem till tjänst och godt behag uppå vårt svenska tungomål utgången». Historierna äro i allmänhet högst obscena. Större popularitet förvärfvade sig tvänne andra arbeten. Det ena af dessa, Marcolphus, är känt först i en upplaga af 1630, men var med säkerhet välbekant för Sverges innebyggare redan långt före detta år. Så t. ex. finnas — såsom Hildebrand upptäkt — i Husby Sjutolfts kyrka tvänne målningar, värkställda omkring år 1500 och föreställande berättelsens hjälte samt dennes hustru, och i ett af sina bref skämtar Gustaf Wasa

Facetier.

Marcolphus.

med Lödöse borgare, som icke kunde besluta sig för, hvar de skulle lägga den nya staden: »så kunna vi tänka — tillfogar konungen — de borgare göra nu lika som Marcolphus gjorde, att han icke kunde finna något träd, där han hade lust att hänga uti.» Marcolphus är en egendomlig berättelse. Hjälten är en rå bonde, som genom sina cyniska kvickheter och plumpa upptåg bringar den vise konung Salomo ur fattningen. Det är naturalismens opposition mot idealismen. Då Salomo börjar med att anföra sina i bibeln förevigade släktled, svarar Marcolphus honom med att parodiskt räkna upp sina egna. Då Salomo afkunnat sin bekanta dom rörande barnet och dess rätta moder, hånar Marcolphus konungens tro på kvinnan, och genom ett skälmstycke lockar han stadens alla matronor att för Salomo yppa sina smutsiga drifter. Hela arbetet är den djuriska naturlighetens triumf öfver det upphöjda i lifvet. Det är som om alla dessa animala instinkter, reformationens teologi hållit bundna, nu brutit sina fjättrar och hånade sin besegrare.

Sagohistoria.

Marcolphus utgår ytterst från de orientaliska traditionerna om konung Salomo, hvilken uppfattades som en mäktig härskare, kufvande de motspänstiga och fientliga andarna. Mellan dessa andar och den vise konungen förekommo djupsinniga samtal rörande de högsta, mest förborgade tingen. En angelsaksisk dikt, Salomon och Saturnus, kan betraktas såsom en senare utbildning af dessa dialoger. Äfven inom den tyska poesien funnos en eller flere nu förlorade dikter, skildrande en vishetskamp mellan Salomo och ett halft mänskligt, halft demoniskt väsen; men så småningom började det höga innehållet i denna dikt att dragas ned. Genom beröring med den fabulerade biografin öfver Æsopos blef Marcolphus ett slags gycklare, som i sina frågor och sina svar förlöjlighade motståndarens beprisade visdom. När denna öfvergång skett, känner man ej. I en tysk, från latinet öfversatt s. k. Spruchgedicht, hvilken i sitt älsta skick anses härröra från tiden omkring år 1200, äro både sagan och Marcolphus-typen fullt utbildade. Mot medeltidens slut omarbetades denna Spruchgedicht till en prosaisk folkbok, hvars älsta kända upplaga utkom 1487. Det var denna folkbok, som sedermera öfversattes till svenska.

Ulspegel.

Ett arbete af liknande art är Thil Vlspegel, hvars älsta kända svenska upplaga visserligen bär det sena årtalet 1661, men som säkerligen är vida äldre inom vår litteratur. Ej ens i Tyskland — berättelsens hemort — har man lyckats påvisa ett äldre tryck än 1515. Hjälten lär värkligen hafva varit en historisk personlighet, men de skälmstycken, hvilka tillskrifvas honom, hafva tydligen hopförts från alla håll och kanter. Eulenspiegel — för att begagna hans tyska namn — gjordes inom kort till arfvinge af alla dessa lustigkurrar, hvilkas äfventyr bevarats, mångfaldigats och omdiktats af folkfantasi. Han är typen för den glade, kring-

resande gesällen, outtröttlig i sina spratt och ledd af en okuflig motvilja mot samhällets sedlige, godtrogne och ledsamme representanter. Ofta har han blifvit väl hårdt bedömd. Han har — säger Scherer — till sin person knutit alla de historier, i hvilka en människa utan det ringaste skäl, blott af glädje öfver elakheten gör lifvet surt för sin medmänniska. Men detta är att misskänna honom. Reformationstidens människor — särskildt i de germanska länderna — voro ett kraftigt släkte. De behöfde ett bredt, rått skratt för att gifva luft åt sin munterhet. 1700-talets satiriska löje med dess halft beslöjade anspelningar och dess små, insockrade giftigheter voro främmande för denna mera naiva tid. Man hade barnets behof efter det påtagliga, och framför en ordkwickhet föredrog man en plump, men just därför mera lättfattlig sakkwickhet. En dylik kunde ofta gå ganska hårdt ut öfver individen, men då för tiden hade man nog starka nerver att föga fråga efter en krossad näsa eller ett blått öga. Säkerligen såg hvarken skämtets upphofsman eller dess föremål något elakt i dessa ofta halsbrytande spratt. Ej sällan rörde sig kvickheterna kring naturalia, hvilka redan för länge sedan upphört att utgöra föremål för det bildade skämtet i våra dagar, och vi äro därför genast redo att tala om plumphet och cynism. Men om vi kunde gifva en af Eulenspiegels läsare t. ex. en modern fransk skämttidning i hand med dess monotona variationer öfver otukten i en eller annan form, skulle han säkerligen anse dessa qvickheter föga roande, och utan tvifvel skulle han långt hjärtligare skratta åt Eulenspiegels drastiska plumpheter. Och hvaruti skulle det oriktiga ligga? Mer än något annat inom det skönas värld är väl uppfattningen af det kvicka beroende af modets växlingar.

Samtidigt med dessa facetier började renässancens novell-literatur att blifva bekant i Sverige. Numera äro vi vane att betrakta dessa onekligen ganska barnsliga diktalster såsom »folkböcker», endast lästa och omtykta af samhällets lägre klasser. Men detta är att öfverflytta ett modernt åskådningssätt på reformationstiden. Icke blott i Sverige, utan ock i det öfriga Europa voro dessa berättelser en kär läsning äfven för de mest bildade. Man behöfver blott erinra sig, att Shaksperes flesta dramer äro bygda just på dylika noveller, och den, hvars fordran på naturtrohet icke sträcker sig längre, än att han ännu med välbehag kan tumla om bland barnfantasiens brokiga lekvärk, skall säkerligen med nöje kunna läsa dessa naiva berättelser om aldrig svikande trohet och undergifvenhet, om förlorade och återfunna barn, om underbara äfventyr och fabelaktiga länder. Ofta sträcka dessa

Noveller.

sagolika historier sina rötter långt tillbaka i den grå forntiden, men fastän århundradens dam hvilat öfver dem, äga de likväl något af barnasinnets friskhet, som tiden ej förmått att förtaga. Att med säkerhet datera dem torde ej vara möjligt. De tillhörde den litteratur, hvilken lästes, men ej den, som förvarades på bokhyllorna. Tjogtal torde därför utan räddning vara förlorade. Här har jag endast velat upptaga dem, hvilka med säkerhet kunna dateras till tiden före 1650.

1622 utkom den välbekanta, så ofta behandlade historien om Grisilla, den undergifna hustrun, hvilken utan att klaga offrar allt, sina barn, sin rätt såsom maka och sin stolthet, och som går ända därhän i ödmjukhet, att hon bjuder rivalen välkommen i det hem, hon nyss förut kallat sitt eget. Samtidigt offentliggjordes berättelsen Een Doctoris Dotter, som genom vnderliga omständigheter bleff een greffuinna. Som bekant har Shakspeare i komedien »När slutet är godt, är allting godt» behandlat den gamla sagan om denna kvinnas undergifna och ihärdiga kärlek. 1641 utkom Ehtenskaps Kärleeks Ähre-Crona, innehållande tvänne berättelser, af hvilka den ena, Fyra Köpmän, är samma novell som legat till grund för skildringen af Posthumus' och Imogens kärlekshistoria i Shaksperes drama Cymbeline. Den andra är den inom den franska medeltidsepiken så ofta varierade sagan om Hildegarde, den oskyldigt förtalade makan. 1633 utkom den första kända upplagan af Apollonii konungens aff Tyro historia, öfversatt af ANDREAS JOHANNIS AROSANDRINUS. Berättelsen är — såsom man utan fara för misstag torde kunna påstå — ursprungligen en sengrekisk roman, som vi dock endast känna i en ganska korrumpierad latinsk bearbetning, hvilken å sin sida legat till omedelbar eller medelbar grund för alla moderna versioner. Den märkligaste bland dessa är den, som förekommer i det engelska dramat Pericles, som bekant tillskrifvet Shakspeare. En annan ryktbar novell är den med orientaliska fabelement starkt uppblandade berättelsen om Fortunatus och hans tvänne söner. Af 1600-talets bibliognoster omtalas ofta en — nu troligen förlorad — upplaga af 1651, och på Kongl. Biblioteket finnas fragment af en annan, hvilken synes vara ännu äldre. Äfven af den vackra historien om den tålmodiga Helena lära i enskild ägo finnas fragment af en upplaga, trykt under 1600-talets förre del. Den berömda novelcykeln De siu wijse Mästare, om hvilken redan talats s. 192, blef på 1600-talet ånyo öfversatt, då troligen från tyskan eller danskan. En upplaga af 1642 — den äldsta kända — är nu troligen förlorad, men omtalas af den lärde Palmsköld, som äfven nämner öfversättarens initialer: J. H. B. Fullkomligt förlorade tyckas tvänne andra, af våra äldre litteraturhistoriker omtalade arbeten vara, nämligen en af Palmsköld citerad Historia om then frijmodige och manlige hielten Hugone Capet, förswenskad 1604 och en rymd bearbetning af Troja-sagan, 1607 värkställd af DANIEL HANSSON HUUND. Bevarad är däremot en versifierad framställning af den lustiga medeltidssagan om Broder Ruus, en halft legendarisk berättelse om en till munk förklädd djäfvul, hvilken lyckas blifva upptagen i ett kloster, där han på kort tid fullständigt depraverat de redan före hans ankomst väl syndasvaga fäderna. Berättelsen, hvilken ursprungligen synes härstamma från Danmark, öfversattes troligen från danska till svenska. Den äldsta upplaga man känner är från 1645. Två år förut eller 1643 skall en nu förlorad upplaga utgifvits af Jerusalems skomakare, denna egendomliga legend om den judiska handtvärkaren, hvilken slog Kristus under dennes färd till Golgatha, och som därför utan rast eller ro nödgas vandra kring på jorden, till dess att Kristus återvänder till den stora

domen. Äfven den uråldriga, redan för medeltidens svenskar välbekanta sagan Om the siw soffuare utkom ånyo 1626. Ehuru framträdande under formen af en kristen legend, lär den ursprungligen hafva sammanhängt med den asiatiska Kybele-kulten. Från samma år är den äldsta kända upplagan af Een Skön och Lyffligh Prophetia Sibyllæ, stält på Rijm. Denna dikt börjar med en af medeltidens skönaste legender: legenden om Kristi kors. Dess innehåll är i korthet följande. Då Adam låg på dödsbädden, sände han sin son till paradiset port att af dess vaktare begära blott en enda kvist af livvets träd. Den gode ängeln, som vårdade lustgården, hade ej hjärta att afslå denna bön, men då sonen återvändt, var fadern redan död. Sonen planterade då kvisten på Adams graf, och där spirade denna upp till ett härligt träd. När nu Jerusalems tempel skulle uppbyggas, fälde byggningsmännen äfven detta träd, men ingenstädes kunde de finna användning för det. Det lades då såsom spång öfver en bäck, och ingen insåg dess betydelse. En tid därefter kom den visa Sibylla på besök till Salomo, men hon, hvars siareblick skådade trädets forna och kommande öden, vägrade att trampa därpå, utan vadade i stället öfver vattnet. Då konungen frågade om anledningen härtill, svarade hon, att detta träd, som spirat upp ur Adams mull, en gång i framtiden skulle blifva det kors, på hvilken världens återlösare komme att lida döden. På så sätt skulle den kvist, af hvilken Adam hoppats hjälp mot förgängelsen, i en högre bemärkelse, än han anat, skänka hans ätt det eviga livvets gåfva. Därefter öfvergår Sibylla till en profetia om världens sista stunder. Ungefär samtidigt offentliggjordes ett annat arbete med liknande syfte, nämligen S. Hieronymi Prophetia, sammansatt af STEPHANO LAURENTII MURÆO (1633). Någon utländsk förebild är ej känd, och som det förefaller har diktens författare påverkats af Jesper Marcis dikt om Stenen i grönan dal. Slutligen kunna vi till denna tids underhållningslitteratur räkna en antagligen betydlig mängd folksagor. Någon fullständig dylik från denna tid finnes ej i behåll, men ett nyligen funnet fragment från 1612 visar, att denna tids folksagor föga skilt sig från dem, hvilka ännu berättas och upptecknas.

Ehuru noveller af det slag, hvarom nyss talats, endast undantagsvis nämnas i samtida bokförteckningar,* veta vi dock, att de flitigt studerades af den tidens jeunesse dorée. I Hercules gifver Stiernhielm oss en ytterst intressant katalog, hvilken torde upptaga de flesta arbeten, som på 1630-, 1640- och 1650-talen i allmänhet lästes af en ung, svensk ädling:

Men där tiden blefve dig lång, och skulle sig hända,
Att en otidig lust skulle binda din hug till att läsa,
Så vare dig befald den härlige lärare Naso
I sin gilljare-konst, Amadis, Marcolphus och andre.
Som i gemen äro trykte på dansk, Melusina,
Kejser Octavian, Finck Riddare, skön Magelona
Samt den tröstrike, kärlekslärdomsfulle Diana,
Schäfer Amandus, kysk' Amaranth', Eromena, Chariclia.

* Christoffer Johansson Ekeblad lär dock, enligt hvad Wieselgren uppgifver, i sitt bibliotek hafva haft Amadis, Reinecke Fuchs, Fortunatus m. fl.

Eurialus, Fiametta, Calisto, le Cento-novelle;
 Uhlspiegel, om han än är något grof och plump uti pussar,
 Jämte den tidfördriflige Claus bör ock inte föraktas.
 När du nu kommer till högre förstånd och vill uti lärdom
 Yppare blifv' än all' andre, så läs och lägg uppå hjärta
 La Macaronica di Coccaj, Rabelais, La Lucerna,
 Picaro Picara samt Pippa di Pietr' Aretino
 Samt den högt-stiliserad' Rhetorica delle Puttane
 Jämte hvad mer uti Flättjones ymnoge Bibliotek finns.

Renässancens
 musikaliska bild-
 ning.

Vi kunna öfvergå till de smärre dikterna eller till den af visor och ballader bestående poesien. Trots tidens starkt utvecklade teologiska intressen hade hofvet och aristokratien aldrig öfvergifvit kärleken till världslig sång och musik. Snarare torde man kunna säga, att denna böjelse utvecklats under inflytande af utlandets renässancelif med dess praktlystnad och dess vördnad för alla de sinnesnjutningar, hvilka tjänade att förljufva detta lif. Skaror af kringresande musikanter drogo under 1500- och 1600-talen från hof till hof, medförande sitt hemlands mest omtykta sånger och musikstycken. I allmänhet tyckas deras tjänster hafva varit ganska eftersökta, och renässancetidens praktälskande furstar synas hafva satt en ära i att framvisa ett rikt och konstnärligt utbildadt kapell. Redan 1526 hade Gustaf Wasa minst tre spelmän i sin sold, och på 1540-talet hade antalet ökats till sexton. Att åtminstone en del af dessa varit utlänningar, framgår af de klagomål, som 1552 höjdes mot »någre af konungens kalvinistiske spelmän», som »skamfärat alla taflor på Kristi lekamens liknelser uti hela Vadstena kloster». Vid Gustaf Wasas hof funnos säkerligen inga sinekurer, och spelmännen voro nog icke utan sysselsättning. »Hvar dag — berättar Per Brahe — var efter middagen en timme förordnad, när alla herremän måtte komma på danssalen. Där kom då hofmästarinnan med fruntimret, och konungens spelmän lekte dansen för dem. Musik — fortsätter berättaren — hade konungen stor lust att höra, såväl med mänskliga stämmor som goda och lustiga instrumenter; hade ock icke allenast godt judicium därom att döma, utan var ock själf en artist både till att sjunga och spela. Ibland alla instrumenter höll han lutan för det ljufligaste, och var ingen den afton, när han var ensam, utan han öfvade sig däruppå».* Denna kärlek gick i arf på hans barn. Hans dotter Elisabeth skildras af den franske ministern Dantzai såsom mer är vanligt musikaliskt begåfvad, och

* Sex år före sin död skref dock konungen till sina båda äldsta söner: »Vi skicke Eder tillbaka igen de trumpetare och andre spelmän, hvilka I hafve låtit Oss förskicke,

hans son Erik var, såsom dennes ännu bevarade notskrift intygar, fullt hemma i musikens teori. En kronist, hvilken tyckes grunda sin skildring på äldre samtidas personliga erfarenhet, berättar om den sedermera så olycklige konungen: »Hans Mayt. tillbringade ofta sina aftnar med musik och sång i några fås närvaro, de där bestodo af några herrar och fruntimmer, som också höllo af det, tidsfördrifvet. Detta har Herr Erik Sparre berättat; Herr Erik Sparre varande som konungens småsven inne på salen den tiden. Han sade ock, att konungen själf sjöng väl och komponerade det, som ibland speltes. Vackra sommaraftnar kunde Hans Mayt. på lodior ute på Mälare-fjärdarna förlusta sig i sitt sällskap med musiken, varande i kärlek af ömt hjärtelag.» Den katalog, som 1568 upprättades öfver hans boksamling, upptager ej mindre än 22 volymer musik- och sång-noter, och hans kapell var sådant det anstod en af renässancens unge, slösande furstar. Det bestod af ej mindre än tre sångare, sex italienske violinister och sexton andra spelmän, stundom af ännu flera personer. Också hans bröder delade denna böjelse. Johan III, en ifrig musikvän, underhöll ett kapell af omkring tjugo spelmän, och bland de böcker, hvilka han begagnade under fängelsetiden på Gripsholm, upptagas äfven »en lutebok och en hop discantböcker». T. o. m. den barske Karl IX spelade själf såväl luta som viol samt lär dessutom hafva underhållit ett icke obetydligt kapell. Så t. ex. fick ett sällskap engelska »trumpetare och spelmän» för en längre tid anställning i hans tjänst.* Gustaf Adolfs kapell var större än de föregående konungarnas. Det bestod af omkring trettio personer, såväl svenskar som utländingar, och kostade 1629 öfver 12,000 daler.

Det är också från denna tid som våra visböcker förskrifva sig. Dessa visböcker, upptagande samtidens mest omtykta ballader, psalmer och erotiska dikter, samlades och afskrefvos af män och kvinnor, tillhörande adelsståndet. De äro antologier, i hvilka samlarens personliga tycken ej sällan lysa fram, och måhända finnas äfven bland de vanligen namnlösa sånger, som där intagits,

Visböcker.

ty efter vi nu så till ålders komne äro, hafve ock något som makt ligger uppå till att betänka, kunne vi för den skull icke stor lust hafva till något instrument eller musica, utan se häldre, att I bruke samma musica Eder till vållust och glädje, efter hon ock Eder tjänligare är än Oss.»

* I en samtida reseberättelse omtalas dessa spelmän såsom »komedianter», men sannolikt voro de icke skådespelare. Kort förut hade visserligen en verklig, engelsk teatertrupp gäststat Danmark, men denna bestod af andra personer än dem, vi finna i Karls kapell, hvars medlemmar buro namn, hvilka inom den engelska skådespelarekonstens historia äro fullkomligt okända.

åtskilliga, hvilka diktats af den nitiske afskrifvaren själf. Det torde därför ej vara opåkalladt att med några ord redogöra för de viktigaste af dessa samlingar, i hvilka vi nu hafva att studera renässancens lyrik.

Harald Oluffsons Visbok — den äldsta kända af dessa samlingar — skrefs antagligen mellan åren 1571 och 1573, måhända af den föröfrigt okände Harald Oluffson, som åtminstone synes hafva ägt boken. Antalet dikter är 44. Hufvudmassan utgöres af erotiska poem, men ungefär en tredjedel af ballader; psalmer saknas däremot alldeles. Till denna visbok har man nu fogat några blad af en annan, skriven 1581. Af denna sistnämnda handskrift, hvilken ungefär vid detta århundrades början lär hafva påträffats i Jämtland, synas numera endast dessa få blad vara i behåll, men ännu på 1830-talet, då Arwidsson utgaf sin samling (se nedan), funnos åtskilliga andra fragment, hvilka nu icke kunnat påträffas. Samlingen tyckes hafva bestått af ballader och erotiska dikter. Till 1500-talet kan man troligen ock räkna den s. k. Stierneldska handskriften på Upsala Bibliotek (E. 133). Innehållet utgöres hufvudsakligen af historiska anteckningar, men därjämte förekommer en icke obetydlig samling af historiska och bibliska visor. Till slutet af samma århundrade torde man böra hänföra den Visbok i sedes, hvilken för närvarande förvaras på Kongl. Biblioteket. Antalet dikter är mer än femtio och innehållet af det mäst växlande slag. Man anträffar här psalmer, ballader, burleska och erotiska dikter. Ett af dessa stycken — Om otroheet en wijsa — är skrivet 1593, och ungefär från samma tid torde den öfriga samlingen härröra. Författarnamn äro — utom för några andliga dikter — ej utsatta. Bland svenska visböcker kan man ock med en viss rätt upptaga den danska drottning Sophias Visbok. Denna handskrift har vandrat genom åtskilliga händer. Fredrik II:s drottning Sophia lät nämligen afskrifva en samling danska visor, hvilka hon förärade sin hoffröken Beata Urne. Denna skänkte boken till sin (svenska) systerdotter Malin Bonde, som tyckes hafva använt arbetet såsom ett slags album, i hvilket vänner och bekanta fingo införa poem, som fallit dem i smaken. Så t. ex. äro några visor skrifna 1599 af en fröken Hämfriid Stake i Västergötland. Bokens senare ägare brukade den på samma sätt, så att den numera företer en fullkomlig profkarta på renässancens literära smak. Den nästa visboken — Bröms Gyllenmärs' — tillhör antagligen 1600-talets tredje och fjärde decennier. Afskrifvaren, en obetydlig adelsman i Västergötland, föddes troligen i slutet af 1500-talet och dog någon tid efter 1660. Visboken tillhör tydligen hans ungdom. Den är större än de föregående och upptager öfver hundra dikter, hufvudsakligen af erotiskt innehåll; men dessutom förekomma där psalmer och ballader. Samlaren var tydligen en man, som — så godt den aflägsna landsbygden det tillät — följde med samtidens literära lif. Så finna vi i hans bok dikter, såväl hämtade ur som skrifna i anledning af Messenius' då alldeles nya dramer. Likaså har han där infogat en dikt ur romanen Apollonius af Tyrus, troligen lånad från en äldre upplaga än den, vi nu känna. Äfven ett par af de dikter, hvilka på mer eller mindre goda grunder tillskrifvits Wiwallius, hafva fått en plats i hans samling. Inga författarnamn finnas utsatta, men genom strofernas begynnelsebokstäfver kunna vi leda oss till icke så få. Så finnas religiösa dikter af M. NICOLAUS KROKUS, JONAS PETRI, LARS GUTHMUNDSON och BRITHA ANDHERSDOTHER. En BRITA JÖNSDOTTER och en INGEBORRIG LAVRINSTAATTER hafva författat dikter af moraliserande innehåll. Erotiska kväden finnas af OLUF HOLGERS, ANDREAS PETRI. Ett stycke gifver oss namnen Stiernna, Siöblad. Den vackra dikten, som handlar om kärlek och trohet, rör tydligen en af Bröms Gyllenmärs' grannar Erik Månsson Stiernna. Dennes dotter Maria gifte sig — troligen i början af 1630-talet — med Karl Siöblad, sedermera friherre och

general. Sannolikt är stycket författadt af denne för att öfverlemnas åt den älskade, måhända ock endast diktadt i hans namn. I allmänhet synas likväl poemen vara författade af de personer, på hvilkas namn de äro skrifna. Ungefär samtidig med den nu omtalade samlingen är Per Brahes Visbok. Denna samling, hvilken redan 1620 tillhörde Per Brahe den yngre, lär innehålla italiensk, fransk och tysk dansmusik, några psalmmelodier samt åtskilliga tyska och svenska visor. Åtminstone en bland dessa senare — dikten om Trojas undergång — skall vara skriven med Ebba Brahes egen hand. Samtidig förefaller äfven en tredje, nu på Kongl. Biblioteket förvarad visbok vara. Den synes nämligen hafva tillhört den förut (s. 352) omtalade Aschaneus. Dikterna äro ej fullt tjugo och utgöras hufvudsakligen af psalmer och ballader. Men med denna samling har man i senare tid förenat en stor mängd ballader och dikter af historiskt, erotiskt och religiöst innehåll, de flesta skrifna under 1600-talets förra del. Till århundradets midt kan man hänföra en nu på egendomen Espelunda förvarad visbok, hvilken fordom tillhört Barbro Margreta Banér (f. 1634 och gift 1657). Den är endast påbörjad och innehåller ej mer än sju ballader, men dessa höra till de utförligaste vi äga. 1654 är en annan, Upsala bibliotek tillhörig visbok skriven, hvilken sedermera bundits hop med ett exemplar af Forsius' *Speculum Vitæ*. Innehållet är hufvudsakligen af erotisk och religiös art; en icke ringa del af dikterna är skriven på finska. Till 1600-talets visböcker kan äfven räknas en samling af ursprungligen spridda dikter, hvilka nu finnas på Kongl. Biblioteket under titel *Mytiska Sånger och Folkvisor*. Stilen synes i allmänhet härröra från århundradets senare del, men i de flesta fall torde dikterna vara afskrifter af äldre original. Samlingen består nästan uteslutande af ballader. Till 1600-talets midt hör slutligen en på Linköpings bibliotek förvarad visbok, fordom tillhörig Samuel Ålf. Innehållet utgöres dels af rent lyriska dikter, dels af ballader. Äfven på egendomen Bergshammar förvaras tvänne volymer visor skrifna vid 1700-talets början. Den ena lär innehålla en ordagrann öfversättning af Vedels *It Hundrede vduaalde Danske Viser*, den andra säges hufvudsakligen upptaga afskrifter af äldre skillingtryck. Från 1700-talets första år härrör ock Petter Rudbecks samling, nu förvarad på Upsala Bibliotek. Arbetet består till större delen af antikvariska notiser och småuppsatser rörande Småland, men i samlingen äro något öfver tjugo ballader inströdda. De flesta hafva ett ålderdomligt utseende och kallas äfven af samlaren »gamle hedniske småländske visor». Någon gång — exempelvis i Herr Boos visa (Arwidsson nr. 11) — torde dock denna fornuåldriga prägel vara i senare tid påtrykt.

Ända från slutet af 1500-talet och under hela 1600-talet utkommo dessutom en mängd dikter från trycket. De äldsta af dessa äro: Een ny wijsa om een ädel och dygdesam Qwinna vthi Rom (1583) och Een lustigh Wijsa om een Greffue, som drogh bort j fremmande land, säkerligen trykt kort efteråt. De flesta visor, som på detta sätt utgåfvos, voro väl af religiöst innehåll, men äfven några af dessa — såsom Een skön och lustigh wijsa om Propheten Jona (1631) och Een lustigh Kämpewijsa om then förträffeligha Hiälten Riddaren S. Jöran (1646) — stå på gränsen af balladen. Andra dikter, och dessa äro icke få, behandla historiska tilldragelser. Särskildt voro Gustaf Adolfs segrar och ännu mera hans hjältedöd ämnen, som lockade skaror af rimmare. Rena ballader tryktes äfven, ehuru endast ett fåtal bevarats till våra dagar. Så t. ex. finnes en upplaga från 1642 af Florens och Margaretha samt Slottet i Österrik, 1638 en af Håbor Konung och stoltz Signil liten, 1646 en af DAVID SITHONS Sanferdigh Berättelse om Her Hunding Sweriges och Göthes och Her Hading Danemarks konungar. Andra, hvilka nu förlorats, äro kända genom samtida citat. Komiska

Visor i skillingtryck.

visor saknades ej häller. Så äger man från 1630 en upplaga af Knick Knack Thet är Een ny kortwilligh och lustigh wijsa om en ståtswarande stridh, krigh och slagh, som Qwinfolket och Lopporne både Dag och Natt, ja alla timmar, mördeligen tillhopa hålla och föra. Den danske skalden Hieronymus Justesen Ranchs allegoriska och moraliserande Fuglewise — En ny wijsa om Foglars art — tryktes på svenska 1623. Öfversättningen var värkställd af JOHAN OLSSON DAN., under hvilket namn ingen mindre än vår store rättslärare STIERNHÖÖK lär dölja sig. Älskogsvisor både skrefvos och tryktes i stor mängd. Så finnas från 1626 Tre nya werldzligha wijsor En Edle Jungfrw til ähra aff hennes gode wen giorda och componerede, från 1633 Twå sköne och lustige wijsor m. m. Att dessa dikter varit vida talrikare än vi af de bevarade spillrorna kunna sluta, framgår af predikanternas ständiga klagomål mot denna art af poesi. Så t. ex. anför Rhezelius år 1619 såsom en af psalmsångens nyttiga följder, »att människorna därigenom blifva afhållne från okyska kärleksvisor, som af okyska människor äro uppdiktade och nu utan något inseende få fritt af trycket utspridas».

Balladen under
senare tider.

Samhällets mera stadgade medlemmar synas i allmänhet med ringaktning hafva betraktat dessa diktalster. Endast ur en synpunkt kunde dessa af svenner och jungfrur sjungna ballader äga något värde för 1600-talets lärde, nämligen såsom historiska dokument, hvilka, om än föreliggande i förvirrad form, likväl kastade ett visst ljus öfver händelser, ofta liggande före den tid, krönikorna skildrade. Redan Messenius var betänkt på att »sammanhämta de äldsta och skönaste Sverges rikets kämpavisor, af hvilka svenska krönikan utdragen är, och låta dem på tryck utgå», och i det Memorial, som Gustaf Adolf 1630 utfärdade för rikets antikvarie, stadgades särskildt, att han icke skulle förgäta att uppspana »allehanda krönikor, historier, urminnes sagor och dikter om drakar, lindormar, dvärgar, resar, item sagor om namnkunnige personer, gamla kloster, borgar, som konungasäten fordom varit hafva, gamla kämpe- och rimvisor, deras toner ej att förgäta». Sedan Antikvitetskollegiet stiftats 1667, förnyades påbuden härom. I en promemoria, hvilken 1676 uppsattes för Hadorph, stadgades, att »gamla kämpe- och historievisor, som af forna tider nog i landet hafva sjungna varit och ännu af många sjungas, noga efterfrågas och antecknas skulle, eftersom däruti af förfädernas gamla bedrifter mycken sanning finnes.» Dylika forskningar drefvos — såsom ännu bevarade handlingar visa — af såväl prester som hărădshöfdingar, men resultatet blef mindre än man kunnat vänta. De flesta visor, hvilka på detta sätt tillvaratogos, hafva förmodligen förstörts under 1700-talet, hvars praktiska uppfattning af lifvet och hvars vördnad för den franskt-klassiska literaturen ej tilläto forskaren att egna något intresse åt medeltidens och renässancens poesi. De gamla visorna omtryktes visserligen, men endast för att läsas af det lägre folket. Först med den nationella rörelse, hvilken framträdde med detta århundrades början, riktades åter intresset på dessa under upplysningstidehvarvet så ringaktade dikter, och hatet mot den franskt-klassiska poesien dref då mången att anslå de äldriga sångernas ästetiska värde högre, än ett fullt nyktert betraktelsesätt borde hafva medgifvit.

I detta
århundrade.

Särskildt var det den nyromantiska skolan, som visade sig värksam för utgifvandet af våra ballader, både dem, hvilka förvarades i handskrift, och dem, hvilka förtlefde såsom folkvisor. En mindre samling, kallad Nordmansharpan, utgafs af Atterbom i Poetisk Kalender för 1816, men denna samling var ej den första. Redan 1814 hade E. G. Geijer och A. A. Afzelius påbörjat utgifvandet af Svenska Folkvisor,* en samling hufvudsakligen bygd på muntlig tradition. Ehuru Afzelius så godt som ensam fått upphära äran af detta företag och Geijer själf frånsagt sig nästan all för-

* Af detta arbete utgaf R. Bergström 1880 en ny upplaga.

tjänst däraf, torde den senares del i samlingen vara större än man antagit och den förres förtjänst vida mindre. Af samlingens något öfver hundra dikter lemnades sjuttio af L. F. Rääf af Småland, utan att Afzelius fann lämpligt att ens antyda detta förhållande. Rääfs rika samlingar voro dock ej uttömda genom denna gåfva. En mängd ballader, hufvudsakligen hämtade ur de förut omtalade visböckerna, funnos ännu kvar, men som Rääf — och det med rätta — hyste ganska låga tankar om Afzelius' förmåga såsom editor, lemnade han sin samling åt A. I. Arwidsson, som själf förökade och utgaf den under titel *Svenska Fornsånger* (1834—1842). Äfven C. Zetterströms namn förtjänar att i detta sammanhang ihågkommas. Efter hans död (1829) erhöll Upsala universitetsbibliotek en synnerligen rikhaltig, ännu ej fullt begagnad samling af äldre tryck, såväl ballader som »historier». I senare tid hafva stora samlingar gjorts af G. Stephens och G. Hyltén-Cavallius, hvilka dessutom af trycket utgifvit *Sveriges Historiska och Politiska Visor* (1853). Den öfriga samlingen föreligger ännu blott i handskrift (på Kongl. Biblioteket), men har flitigt anlitats af dansken S. Grundtvig. Slutligen kan påpekas, att en samlad upplaga af 1500- och 1600-talets visböcker f. n. utgifves af Svenska Literatursällskapet i Upsala. De talrika uppteckningar af moderna folkvisor, hvilka tid efter annan utgifvas af föreningar och enskilda personer, kunna här desto hädre förbigås, som den efterföljande framställningen endast tager hänsyn till de ballader, hvilka föreligga i de ofvan omtalade visböckerna och trycken.

Att karaktärisera den svenska balladen till åtskilnad från den danska och norska torde ej vara lätt, om ens möjligt. I allmänhet äro dock de norska igenkännliga på den bondska, bredaxlade humor, som genomströmmar dem. Man märker, att de länge lefvat på folkets egna läppar, och man inser lätt, hvarför den höfviske riddersmannen i de sydsandinaviska dikterna här fått gifva vika för folksagans glade och hurtige hjälte. Då vi t. ex. läsa dikten om Ramunder, behöfva vi blott kasta en blick på de båda första stroferna för att finna, att vi här hafva en ursprungligen norsk visa framför oss:

Den svenska balladen i förhållande till den norska och danska.

Ramunder han vore sig en bättre man,
Om han hade bättre kläder.
Drottningen gaf honom kläderna ny
Af bast och blaggarn grofva.
»Täcka vill jag inte ha», sade Ramunder,
»Täcka stå mig inte bra», sade Ramunder den unge.

Fröken hon gaf honom kläderna ny
Af silke och sammetet fina.
»Bast och blaggarn vill jag ej ha,
»Det kan du ge tjänare dina.
»Täcka vill jag ha», sade Ramunder,
»Och täcka stå mig bra», sade Ramunder den unge.

Äfven i en dikt som *Bärgtrollet* (Arwidsson nr. 13) visar sig det norska skaplynnnet tämligen påtagligt. Man behöfver blott fästa sig vid det vilda fjäll-sceneriet med isbjörnar, »gyggor» o. d. för att finna, att vi här stå på det norska folkäfventyrets

mark. I det hela hafva vi dock rönt mindre inflytande från den norska balladdiktningen än man kunnat vänta. De dikter, som hafva det fornåldrigaste utseendet och hvilka i mer eller mindre förvirrad form återgifva innehållet i en eller annan isländsk saga, hafva i de flesta fall invandrat från Norge till Sverige — *när* är oss nu omöjligt att säga. Med *säkerhet* kunna vi ej leda deras svenska anor högre upp än till 1600-talet. I hvarje fall äro dessa dikter vida färre än dem vi mottagit söderifrån. En stor del, måhända den aldra största, af våra ballader torde nämligen vara öfversättningar eller efterbildningar från danskan.* Mången gång ligger detta beroende så tydligt i dagen, att man steg för steg kan följa den svenske öfversättaren i spåren; vid andra tillfällen måste man stanna i ovisshet om, hvar originalet funnits — i Sverige eller i Danmark. Men att balladdiktningen öfver hufvud taget omfattats med större intresse i Danmark än i Sverige, synes mig framgå af flere skäl. I Danmark uppstår t. ex. en hel balladcykel kring en nationell hjälte som Marsk Stig, hvilken cykel i rikedom och tragiskt djup står på gränsen af ett enhetligt, stort folkepos. Och hvad hafva vi i Sverige? En tilldragelse såsom den Engelbrechtska resningen förmår blott framkalla en torr krönika och en halfärd dikt som Biskop Thomas' visa — men balladdiktaren äger intet att förtälja härom. I allmänhet äro äfven de danska balladerna mera fint utförda än våra, och vanligen äga de ett ålderdomligare utseende än dessa. De flesta innehålla åtminstone *någon* strof, som påminner oss om, att balladen diktats på en tid, då riddarväsendet och katolicismen ännu stodo i högsta flor. Vända vi oss däremot till de svenska efterbildningarna, hafva dessa drag i de flesta fall utplånats. Jag vill välja ett exempel. I en mängd danska visböcker och hos Petter Rudbeck finnes en dikt, på svenska kallad Luses wijsa, hvars innehåll i korthet kan angifvas på följande sätt. Herr Ture vill våldtaga »Lucia väna mö», men jungfruburen försvaras af hennes broder. Då denne ej längre kan värja sig mot de påträngande våldsmännen, lemnar han döende svärdet åt system och beder henne försvara sig själf. Detta gör hon med den framgång, att såväl Herr Ture som hans stallbröder nödgas bita i gräset. Konungen, som hört dråpet omtalas, befäller då, att jungfrun skall fången föras inför honom, men då han förnummit stridens anledning, klappar han henne »ved hviden kind» och förklarar henne strafflös. Därpå heter det i den danska visan:

* Naturligen finnas äfven ballader, vid hvilka ett motsatt förhållande äger rum — exempelvis Den dyre Kaabe (Grundtvig nr 231) —, men dessa torde vara vida färre.

Thenn iomfru hun greed icke førr daa, Hun fick icke fredager att faste udenn enn,
denn tid hun skulle thill skrøffte gaa. for di var alle wold-dragenn mennd.

Den svenska visan, som blott är ett sammandrag af den danska, har förblandat konungen och Herr Ture samt saknar bl. a. de båda citerade stroferna. Och dock äro dessa de kanske mest kännetecknande för dikten. Genom den senare påminnas vi om medeltiden med dess yttre penitens för begångna synder, och genom den förra lemnas oss en kortfattad, men slående karaktäristik af den hurtiga jungfrun, hvars kvinlighet slutligen bryter fram, då själskrafterna befriats från den spänning, i hvilken den öfverhängande faran försatt dem. Ännu ett exempel. Då i en dansk visa åberopas »Gud, Sancti Jehann och Mari mø», har detta i den svenska versionen ändrats till det mera protestantiska »Gud och den helige and». Skulle man nu draga någon slutsats ur dylika fakta, synes man på grund af dem böra hänföra de svenska balladerna snarare till reformationstiden än till medeltiden. Det är sant, att flera på ett mer eller mindre oförtydligt sätt skildra medeltidens lif och åskådningssätt* och att de således med full rätt kunna betraktas såsom medeltidsballader, men en annan

Den svenska
balladens ålder.

* Skilnaden mellan lefnadssättet under medeltiden och under renässansen var dock väl ej större, än att många af balladerna äfven kunna sägas träffa in på den senare tiden. En dikt som Klosterjungfrun (Arw. nr. 123) kan, sådan den föreligger på svenska, lika väl hafva diktats under medeltiden som under reformationen. De båda sista stroferna klinga ju fullt protestantiskt:

De ledde henne i klostret in.	Herr' Gud gifve vårt kloster vore brändt
Där mötte henne trenne rätter,	Och alla våra nunnor döda,
Den ena var hunger, den andra var törst,	Så skall jag fly med en fager ungersven,
Den tredje var vaka om nätter.	Som mig kan kläda och föda.

På danska, från hvilket språk dikten väl öfverflyttats till svenska, är den medeltida karaktären mera omisskännelig. Det synes nästan som om visan på svenska blifvit sammandragen för att behaga protestantiska öron. Enskilda, ålderdomliga ord visa naturligen intet för *diktens* ålder. Någon gång — som då Odin och Thor åkallas i balladen Harald och unge Thor (Arw. nr. 170) — kunna dylika uttryck vara i senare tid af någon lärd fornälskare insmugglade. Men äfven då uttrycken äro fullt äkta, visa de blott, att det ifrågavarande *begreppet* fortlevat. På danska finnes en visa, i hvilken en strof har följande lydelse:

Svige hannem Krist over Gjællebro,
hinanden agter at svige i Tro.

Onekligan syftas härmed på det hedniska Gjallarbröd, men likväl synes det vara förhastadt att på grund häraf hänföra dikten till 1100-talet. I en svensk pamflett, som bevisligen är skriven omkring 1580, förekommer nämligen samma uttryck:

Och att tillbedja helgonen med stadig tro,
Så hjälpa de dig öfver Gillebro.

fråga är: när blefvo vi svenskar bekanta med dessa dikter? Den ypperliga balladen om Peder Pallegogsson (Arw. nr. 30) för oss midt upp i medeltidens riddarlif och klosterväsen. Dikten börjar med en situationsbild, utförd i några korta drag, sådana som medeltiden förmådde gifva:

Arla var det om morgonen,	Han kläder sig uti silke
Så fagert lärkan sjöng,	Och så uti ädelig päll.
Upp stod Herr Peder Pallegogsson,	Det vet Gud Fader i himmelrik,
Han kläder sig för sin säng.	Hvar som skall gästas i kväll.

Herr Peders älskade, liten Kirstin, skall vigas vid Herr Nils, och redan hafva nio klerker börjat brudmässan »i Lunda kyrka i Skåne», men Peder Pallegogsson rycker bruden ur den gyllene karmen, sätter henne upp på hästländen bakom sig, och rider bort »femton danska mil i fullgodt mak». Herr Nils och den danske konungens hoffolk följa efter dem samt påträffa de båda älskande, hvilande i hvarandras armar. De förföljande storma in i jungfruburen och dräpa Herr Peder »vid jungfruns sängestock». Liten Kirstin är således enka, men då Herr Nils trots brudrofvet erbjuder sig att taga henne till hustru, så gärna »som hon vore mö», svarar hon:

»Jag skall mig i klostret gifva;	Tack hafve liten Kirstin,
Där vill jag mina kläder slita,	Hon höll sin ära och tro,
Den sven är ej född eller födas skall,	Hon torde sig i klostret gifva
Som mig med god vilja skall njuta.»	Med fulla femton bo.

Såväl åskådningssättet som de skildrade samfundsförhållandena äro medeltidens, men å den andra sidan är dikten tydliggen författad af en dansk eller skånsk skald. Då nu dessa danska drag ej utplånats i den svenska bearbetningen, vill det synas som om dikten ej varit synnerligen gammal här i landet, då den i början af 1600-talet upptecknades i svensk skrift. Vi kunna välja ett exempel af annan art. Balladen om Ebbe Tykeson (Arw. nr. 32) är säkerligen en uråldrig dikt, som ljudit på de flesta europeiska språk. I Bretagne, hvarifrån balladen väl stammar, hade dess innehåll varit ungefär följande. Den unge grefven drager ut på jakt, träffar därunder en fé, hvilken söker locka honom till kärlek, men får till svar, att grefven ej vill skiljas från sin unga maka. Den förolämpade féen låter honom då välja mellan långvarig sjukdom eller snar död. Han väljer det senare och aflider strax efter hemkomsten. Hans moder söker i det längsta att för svärdottern dölja den unge grefvens död; hon

finner på den ena förevändningen efter den andra, men slutligen måste hon tillstå den fasansfulla sanningen, och den unga hustrun sjunker då liflös till jorden. En på 1600-talet upptecknad svensk ballad, Älfkvinnan och Herr Olof (Bergström nr. 80), har upptagit hufvudmotivet: riddarens möte med skogsnympfen och hans därpå förorsakade död. Balladen om Ebbe Tykeson har däremot uppgifvit detta motiv och blott bevarat början och slutet. Trots dystra drömmar och aningar drager Ebbe Tykeson ut i »rosenlund» och träffar där sina »ovänner», hvilka mörda honom — som man måste medgifva en tämligen matt ersättning för episoden med älfkvinnan. Liksom i den bretonska dikten söker modern att för fästmon förhemliga brudgummens död och vill intala henne, att det endast är en systerson, hvilken de skola följa till grafven. Först då den mördade sänkts ned i jorden, utbri-ster hon:

»Kommer nu fram Ebbes fästemo
Och minnes Eder fästman god.»
Det var Ebbes fästemo,
Hon kyste hans mun så blek.
Det vill jag för sanning säga,
Af sorg blef hon ock död.

I denna dikt äro vi fullkomligt omgifna af medeltidens atmosfär. Riddaren jagar med hök och hund, den trogna hästen sörjer sin mördade herre, begrafningen sket vid vaxljus och med mässan m. m., och likväl kunna vi ej med visshet påstå, att denna dikt varit känd af medeltidens svenskar. I viss mening är den ju en nydiktning, några strofer äro yngre, andra hafva dröjt kvar från en äldre tid, ja, denna transformation behöfver ej ens hafva skett i Sverge. Alt, vi veta, är att man på 1600-talet sjungit denna ballad i vårt land. Modernare omdiktningar af äldre stycken äro för öfrigt ingalunda sällsynta. Dikten om Samsing (Arw. nr. 17) torde nästan med säkerhet böra betecknas såsom en poetisk omskrifning af inledningskapitlen i Didrikskrönikan (se förut sid. 109) och kan således ej vara äldre än 1400-talets senare del. Men redan före 1600-talets slut hade denna ballad framkallat en mängd efterbildningar såsom Herr Dahlbo (Arw. nr. 18), Herr Grönborg (Arw. nr. 19), Herr Esbjörn (Arw. nr. 20) och slutligen — väl på 1700-talet — den af åtskilliga ballader hoplappade kämpen Grimborg (Bergström nr. 4). Ehuru svårigen någon enda af dessa nydiktningar når längre tillbaka än 1500-talet, hafva de likväl bevarat förebildens medeltida skaplynne. Herr Dahlbo, hvilken förmodligen skrefs på en tid, då regerings-

makten var som starkast i vårt land, har en konung, som likt de karolingiska hjältedikternas kejsare blott är en lekboll i vasallens hand.

Naturligen finnas dikter utom de historiska — om hvilka talats i föregående kapitel — som, åtminstone sannolikt, redan under medeltiden sjungits i vårt land; men det torde knapt finnas någon, om hvilken vi med full säkerhet kunna våga ett dylikt påstående, och i regeln har man ingen rätt att förlägga dessa ballader till en synnerligen äldre tid än den, till hvilken uppteckningarna höra. I hvarje fall kan ju balladdiktningen räknas till reformationstidens poesi, då de talrika visböckerna och trycken lemna ojäfaktiga bevis på, att denna art af poesi då varit den måhända högst älskade.

Öfversikt ofver
balladlitteraturen.

Genom dessa exempel har jag i själfva verket påbörjat en redogörelse för balladernas innehåll. Det återstår nu att mera i detalj fortsätta denna öfversikt. Vanligen indelas de hithörande visorna i kämpavisor, historiska visor, legendariska visor, trollvisor och riddarvisor. Om de båda förstnämnda är taladt i föregående kapitel, legendariska dikter förekomma nästan ej i visböckerna och balladerna om troll och älfvor kunna ju äfven räknas till riddarvisornas klass. Denna är den ojämförligt största och kan naturligen vidare indelas. Vi vända oss då först till några ballader, i hvilka tvänne älskandes trohet besjunges, och börja med den säkerligen från danskan öfversatta dikten om Thorkill Troneson (Arw. nr. 36), som med en romans utförlighet — den har ej mindre än 179 strofer — skildrar en kärlekshistoria af nästan modern anstrykning. Thorkill Troneson och stolts Adelin älska hvarandra i lönn, men »danerkonungen», som anar deras kärlek och tyckes ogilla denna, befaller Thorkill att begifva sig bort till Island att af dess konung utkräfva en vägrad skatt. Med blödande hjärta böjer sig riddaren för det kungliga maktspråket: »I ären min herre, jag är Eder sven.» Han reser till Island. Men konungen därstädes icke blott vägrar att betala skatten, utan låter äfven fängsla Thorkill, hvars fader varit hans fiende. Hans följeslagare draga tillbaka till Danmark, och en liten småsven bringar stolts Adelin den sorgsna underrättelsen om Thorkills öde. Samtidigt anmäler sig en rik friare, Stig Herr Jönsson, och mot sin vilja tvingas stolts Adelin att blifva dennes brud. Först då detta skett, och föreningen mellan Thorkill och stolts Adelin blifvit en omöjlighet, besluter sig konungen för att låta utväxla den fängne riddaren. Thorkill återkommer och finner den älskade såsom en annans maka. Förkrossad häraf följer han motståndslöst hennes råd att själf fria till Herr Peders dotter. Glanspunkten i dikten är skildringen af den dystra bröllopsfesten. På älskarens begäran är stolts Adelin närvarande:

Ingen fru, till bröllopet kom,
Gaf bruden så rik en gåfva,
Förutom stolts Adelin,
Gaf henne den, hon själf lyste hafva.

De redo igenom de vallar,
Igenom de rosende skogar;
Aldrig kom Thorkills hvita hand
Af stolts Adelines sadelboga.

Det var stolts Adelin,
Hon rider bruden emot,
Det var det svarta silke
Stod hästen neder på fot.

»Hören I Thorkill Troneson,
I riden mig icke så när,
Det kan fruar och jungfruar märka,
I hafven mig i hjärtat kär.»

»Märke det fruar och jungfruar
Och mör och höfviska kvinnor,
Att du är min aldra käreästa
Ock nu i detta sinne (tillfälle).»

Deras samtal vill aldrig taga ända, men slutligen måste Thorkill följa den unga bruden till säng.

Thorkill han gånger till sängen,
Han suckar därvid så svåra.
Stolts Adelin står vid sängen,
Hon faller så mången tår.

Det var stolts Adelin,
Hon skjuter de sparrilakan samman,
Hon tog den sorg näst hjärtat låg
Och gjorde därpå en gamman.

Hon breder öfver det silke
Och så den silkespäll,
Det hvar man må veta,
Hon låge där hädre själf.

Det var stolts Adelin,
Hon lykte den brudhusdörr brådt:
»Thorkill och Eder unga brud,
Krist gifve Eder båda god natt.»

Men hvarken Thorkills eller Adelins äktenskap förmår bringa dem någon lycka. Efter en tid får Thorkill en son, men förlorar därvid sin hustru. Äfven Herr Stig drabbas af helsot och dör bort från sitt barnlösa och glädjetomma äktenskap. Båda äro således fria, och inom kort gör ett jublande bröllop slut på de båda älskandes många och svåra pröfningar. Med skildringen af detta slutar dikten:

Sent om en afton,
Då mörkret kom på,
Det var stolts Adelin
Hon skulle till sängen gå.

Ledde de den unga bruden
Alt till den brudesäng.
Det var Thorkill Troneson,
Han förmådde ej bida länge.

Följde de den unga bruden
Alt till det brudehus.
Före gå riddare och svenner;
De buro för henne bloss.

Så hafver Thorkill Troneson
Förvunnit både ångest och harm,
Han sofver nu så gladelig
Uppå stolts Adelins arm.

Nu hafver stolts Adelin
Förvunnit både ångest och kvida.
Hon sofver nu så gladelig
Alt vid Thorkills sida.

Florens och Margaretha (Gyllenmärs nr. 39) är endast en matt kopia af denna stämningsrika ballad. Grefven i Rom (Harald Oluffson nr. 9) — ursprungligen en tysk dikt — handlar också om en ädel kvinnas trofasta kärlek. Den skildrar, huru en greffe i Rom på en pilgrimsfärd råkar i fångenskap, men räddas af sin kloka hustru, hvilken förklädd till munk genom sitt strängaspel beveker de otrognas behärskare att lösgifva den fångne. Ett liknande motiv ligger till grund för balladen om Herr Esbjörn och stolts Elin (Grundtvig IV 536). Under femton år försmäktar mannen i fångenskap hos de otrogna, men vid hemkomsten återfinner han samma älskande och trogna maka, han en gång lemnade. Såsom Grundtvig visat är denna ballad en omdiktning af den i England så populära sagan om Guy af Warwick. Andra dikter hafva en mera hemsk bakgrund. Balladen om Herr Hjelm (Arwidsson nr. 21) påminner nästan om det isländska kvädet om Helge Hundingsbane. Hjelm

älskar konungens dotter, hotas af fadern med döden, men dräper denne och är för stolt att fly. I »rosendelund» möter han konungens sju söner och bjuder dem sju tunnor guld i mansbot, men får till svar, att ingen annan bot antages än dråparens hand och hufvud. Han dräper då sex bröder, men skonar den sjunde, hvilken lönar detta ädelmod med att svikligen nedsticka honom själf. Skrytsamt rider mördaren med den slagnes hufvud till systemns jungfrubur, och går där in för att dricka mjöd och vin, men

Den första drick, han af sölfkannan drack,
En sölfbodder knif i hans hjärta stack.

En ballad af liknande karaktär är Ungersven (Arwidsson nr. 43). De älskande hvila i hvarandras armar:

De lågo tillhopa den långa natt	»Du stig så lätt för höga loftsbro,
Alt på hvarannans arm.	Låt icke sporrar klinga,
Den dagen dagas alt för brådt!	Och stig så lätt på gångaren grå
De skildes med ångest och harm.	Och låt så honom springa.

Rid så varliga genom den skog,
Öfver de långa hedar,
Akta dig för mina bröder sju,
Som alla äro vrede.

Men i »rosendelund» träffar han de sju bröderna, en strid uppstår och de anfalande stupa för ungersvens svärd. Med det sorgsna budskapet rider han till den älskade, men hon svarar:

Har du slagit mina bröder ihjäl
Och gjort mig det till hån,
Så håll den tro du har mig lofvat.
Jag följer med dig ändå.

Andra ballader skildra, huru de älskandes nattliga möte störes af den utstälde väktarens varningssång. En af dessa dikter (Arwidsson nr. 120) erinrar ej otydligt om den berömda afskedsscenen i Romeo och Juliet:

Den väktar' begynte en visa att kväda:
»I vaker upp min Herre, det dagas på stund,
Ty jag ser dagen af himmelen nederskrida.
De foglar de sjunga i villande marken vida.»

Jungfrun ut genom fönstret såg:
»Det är icke dag, fastän väktarn blåser,
Det är ett sken, som plägar för dagen komma.
Den väktarn ljuger, det skall honom litet fromma.»

»Hade jag nyklar till denna dag,
Jag skulle dem kasta i villande haf.
Det skulle nattas och aldrig dagas mera.»

En annan ballad af något liknande slag — Riddaren och Härtigens dotter (Arwidsson nr. 144) — synes vara en modern omdiktning af den gamla sagan om Pyramus och Thisbe; åtminstone torde den hafva påverkats af denna bekanta myt. Äfven sagan om Paris och Helena har behandlats i en svensk ballad, ehuru naturligen på medeltidens ohistoriska sätt. Tidstroheten torde bäst kunna bedömas af den förevändning, grekerna här använda för att i staden insmuggla den celebra trähästen. De säga sig nämligen vilja skänka denne till ett *kloster* i Troja för att genom denna fromma gåfva tillförsäkra sig en lycklig återfärd.

Andra ballader röra sig med mera komplicerade motiv. En dikt — Fru Margareta (Arwidsson nr. 132) — röjer en för dessa vilda tider nästan rörande finkänslighet. På vägen, medan Herr Peder för hem sin nyvordna maka, föder denna tvänne barn. I sin förtviflan vill hon lägga dessa »mellan mossor och sten», men Herr Peder lemnar dem åt en närboende kvinna att uppfostras och begifver sig hem med sin bleka brud utan att ens spörja efter förförarens namn. Hans moder, som anar oråd, söker utforska sonen, men denne yppar intet.

De ledde Fru Margreta i brudehus,
Men själfver Herr Peder han bar för henne ljus.

Arla om morgonen, då dagen var ljus,
Så gångar hans moder i brudehus.

»Och hör du Herr Peder, kär sonen min,
Hvi ligger draget svärd mellan bruden och dig?»

»Ty ligger draget svärd mellan bruden och mig,
Sju veckor skall hon sofva mö hos mig.»

Omkvädet — »Så älskar en man sin egen hjärtelig kära» — återgifver kanske bäst den egendomliga diktens grundtanke. Hufvudmotivet återkommer i Herr Peder och Liten Kirstin (Oluffson nr. 14). Under bröllopsnatten föder liten Kirstin ett barn, och då Herr Peder frågar efter dess fader, svarar hon:

»Konungen ägde en son så bård,
Han bröt min bur, han tog mig med våld.»

Herr Peder han sadlar sin gångare grå,
Och så rider han i konungens gård.

»I sitten Herr Konung öfver brede bord,
Huru gjorden I mot liten Kirstin i fjor.»

»Herr Peder, Herr Peder, du äkte ditt vif,
Dig gifver jag guld och Samsings ö.»

»Jag passar ej på guld eller Samsings ö.
Fast häldre såge jag liten Kirstin vore mö.»

Ett ohyggligt ämne af något liknande art utgör temat i balladen Väna Sigrid (Arwidsson nr. 100). Här skildras nämligen, huru en af brudmännen skändar bruden under själfva bröllopsfärden. I en annan ballad, Riddar Lage och Stolts Ellen-

borg (Arwidsson nr. 56), tecknas en våldtagen kvinnas sorg. Här upplöses dock alt i glädje, i det att förföraren gifver sig tillkänna samt skänker stolta Ellenborg »det röda guld och fruenamn». T. o. m. blodskammen är ett icke så sällan vidrördt motiv, Vi återfinna det i balladen om Herr Axel (Arwidsson nr. 46), en dikt i mycket påminnande om den bekanta folkvisan Sven i Rosengård. Herr Axel »lockar» sin egen syster och dödar sedermera frukterna af denna förbindelse:

Herr Axel rider i sin moders gård,
Ute hans moder för honom står.

»Du har slagit hvarken hind eller rå,
Men du har dräpt dina barn så små.»

»Var välkommen kär sonen min,
Hvi äst du så blodig om händerna din?»

Hans fader talar till svenner två:
»I tagen Herr Axel, spännen bojar på.»

»Dy (därför) är jag blodig om händerna
min,
Har varit i skogen och slagit en hind.»

De togo Herr Axel i gulan lock,
Afhöggo hans hufvud vid en stock.

Samma motiv spelar in i balladen om Herr Tyres döttrar i Wänge (Arwidsson nr. 166). Herr Tyres döttrar blifva på heden öfverfallna af tre stigmän, som först våldtaga och sedermera döda dem. Dråparne begifva sig därefter till Herr Tyres gård, där en strid uppstår, hvarunder två af röfvarna stupar för Herr Tyres svärd. Den tredje bekänner, att han och de tvänne fallne äro Herr Tyres egna söner. En brottslig kärlek af annan art behandlas i den kraftfulla, om än råa balladen Herr Wänge (Harald Oluffson nr. 13). På tinget spørjer Herr Wänge, att hans hustru be- drager honom tillsammans med bygdens prest. På hemvägen låtsas han därför rida förbi sin egen gård, och presten smyger sig genast dit. Men sedan Herr Wänge på detta sätt lockat sitt offer i fällan, vänder han tillbaka, sparkar upp den tillriglade dörren och dräper älskaren i hustruns armar. I balladen Gamble Hooff och Towe Slatt (Arwidsson nr. 79) är utgången motsatt. Här mördas mannen af den brottsliga ma- kan, och denna går ända därhän i onaturlighet, att hon sänder älskaren det afhuggna hufvudet. Egendomligast af dessa ballader är måhända Jungfru Solfager (Arwidsson nr. 25). Denna dikt, hvilken torde stamma från Ryssland, skildrade ursprungli- gen, huru en hustru bortröfvas från sin make och i fångenskapen glömmar sina tro- hetslöften till denne — ett motiv, som dock redan i den äldsta svenska uppteckningen (från 1600-talet) till hälften är utplånadt. Ämnet är tydligen detsamma, hvilket behandlats i den tyska Spilmansdikten Salman und Morolt.* En annan ballad, hvil- ken likaledes rör sig kring kvinlig otrohet, är den gripande dikten om Ebbe Skammelson (Arwidsson nr. 33). Skildringen är dramatiskt spännande. Medan Ebbe tjänar i konungens gård, får han den underrättelsen, att hans broder Peder lockat hans fästmo från honom. Han ilar hem och anländer just under det att bröllopet pågår. Förtviflad kastar han om hästen och vill skynda därifrån, men

Hans moder fick i betset och höll
Och bad honom hemma blifva.
Det ångrade henne mång tusen gång,
Att hon ej lät honom rida.

Ebbe han går i stugan in
Och hälsar på alla bänkar.
Hans broder fick honom sölfkar i hand,
Bad honom för bruden skänka.

* Denna Spilmansdikt sammanhänger visserligen med den Spruchgedicht af samma namn, hvilken omtalas sid. 362, men det oaktadt är den en dikt af helt olika karak- tär och innehåll.

Ebbe skänkte den långa dag	»All den tro jag lofvade Eder,
Både mjöd och vin.	Den gaf jag Eder broder;
Hvar den gång han på bruden såg,	I alla de dagar jag lefva må,
Runno honom tårar på kind.	Vill jag vara Eder för moder.»

Det lider så fort åt aftonen,	»Jag fäste Eder ej till moder,
Att bruden skulle gå till säng.	Ej håller till min svära,
Ebbe och liten Lucia	Utan att vara min fästemo
De gjorde sitt tal så länge.	Och så min hjärtelig kära.»

Det var Ebbe Skammelson,	Det var Ebbe Skammelson,
Leder bruden upp för lofts bro:	Han sitt svärd utdrog.
»Minnes i liten Lussa,	Det var liten Lucia,
I låfvade mig Eder tro.»	Hon under hans fötter dog.

Rusig af det utgjutna blodet, skyndar han därefter in i stugan och dräper den förrädiske brodern. Slutet är fullkomligt i medeltidens anda. Såsom fredlös måste Ebbe rymma till skogs. I en smedja låter han sedermera slå händer och fötter i järn-bojor och börjar så en pilgrimsresa att försona sin svära synd. Denna själfpålagda penitens blikkar slutligen himmelen, och »efter långan tid» springa bojorna af sig själfva; Ebbe Skammelson har då försonat sitt brott.

En icke fåtaligt representerad grupp ballader röra sig kring det för medeltid och renässance så karaktäristiska frilloväsandet. Några skildra den öfvergifnas hämd. I Salmon (Arwidsson nr. 84) tvingar riddaren sina forna frillor att passa upp vid bröllopsfesten. De lyda, men blanda försåt i mat och vin, så att Salmon varder rusgalen och dräper sin egen fästmo. I en dikt af samma art — Liten Kirstin och Herr Peder — lägger Herr Peders frilla eld i bröllopsgården, så att brud och brudgum brinna inne. I andra dikter springer hämdkänslan ur en ädlare bevekelsegrund, ur den för forntidens nordbo så oafvisliga plikten att på banemannen vedergälla en dräpt faders död. En god ballad af detta slag är Helleman unge (Arwidsson nr. 15), en dikt måhända bygd på någon uråldrig sång eller saga med liknande motiv. En ballad, hvilken äfven förhärskar den sonliga kärleken är Biskop* Waldemars söner. Biskop Waldemar sitter fången i »Bortingens borg», och förklädda till fiskare smyga sig hans söner till Danmark att befria honom. En söndagsmorgon, då mässan sjunges, bryta de sig in i hans fängelse och uppmana honom att fly, men under femton långa år har fadern försmäktat i tornet och han förmår ej längre stödja på sina fötter. Hans söner buro då den gamle »femton välske mil», dräpte hans förföljare och »vunno så sin fader af bojor». I hvad mån denna dikt grundar sig på ett historiskt underlag, måste jag t. v. lemna oafgjordt.

Men det var ej blott den manliga tapperheten, som förhärligades. Äfven kvinnan framstår ofta såsom mannens like i hjältemod. En dikt skildrar, huru systemen befriar sin broder ur grefvens fångtorn och hånande i dennes ställe insätter grefvens egen hustru, och en annan (Arwidsson nr. 123) låter liten Kirstin själf hämta sin fästeman från »Holstenlands kung», som hållit honom fången.

Vi kunna nu vända oss till de ballader, hvilka spela inom det öfvernaturligas värld. De väsen — älfvor och bärgtroll —, som befolka denna värld, likna på intet sätt de trånande och sentimentala varelser, hvilka vi lärt känna i vår tids barnböcker.

* Så skrives i Barbro Banérs visbok. Harald Oluffsons har — troligen mindre ursprungligt — *Konung Waldemar*.

Inom den äkta balladlitteraturen framstå de däremot såsom dolska och människofientliga väsen, själfva hatade och afskydda af människobarnen. I Älfkvinnan och Herr Olof — hvarom redan förut talats — söker älfkonungens dotter att locka Herr Olof till kärlek, men då han vägrar att tråda dansen med henne, slår hon honom med »sjukdom och sot». Herr Peder och Dvärgens dotter (Arwidsson nr 146) gifver oss ett exempel på den kristne riddarens afsky för dessa lockande och frestande naturväsen. Herr Peder rider i »rosendelund», men stigarna göras honom villa, och till slut »blef han i bärget ledd». Där möter honom dvärgens dotter och bjuder honom sin kärlek, men han minnes sin jordiska fästmö och vägrar. I förhoppning, att han, återkommen till jorden, skall längta tillbaka till bärget igen, löser dvärgens dotter de runor, som hållit honom bunden; men långt ifrån att visa någon tacksamhet härför svarar Herr Peder med att draga sitt svärd och »hugga hennes hufvud af». Vackrast bland dessa dikter är Älfvefärd:

Jag var mig en fager ungersven
Och skulle rida till hofva;
Rider jag ut om en aftonstund,
Lägger mig i rosenlund att sofva.

Den tredje begynte en visa att sjunga,
Det gjorde hon af en god vilja.
Därvid stanna' den strida ström,
Som förr var van att rinna.

Jag lade mig under en lind så grön,
Mina ögon fingo en dvala;
Där kommo två jungfruar gåendes fram,
De ville allt med mig tala.

Stannade då den strida ström,
Som förr var van att rinna,
Och hinden med sina bruna hår
Förgat hvart hon skulle springa.

Den ena klappar mig på min kind,
Den andra hviskar i mitt öra:
»Statt upp, fagre ungersven,
Om dig lyster älskog pröfva.»

Jag stod mig af jorden upp
Och stödde mig vid mitt svärd.
De älfvekvinnor dansa' in och ut,
Alt hade de älfvefärd.

De ledde fram en jungfru.
Hennes hår det glim'de som guld:
»Statt upp, fagre ungersven,
Om du äst fröjdefull.»

Had' icke lyckan varit mig så god,
Att hanen slagit ut sina vingar,
Så hade jag sofvit i bärget den natt
Alt hos de älfvekvinnor.

Denna så tilltalande dikt är likväl endast ett fragment. Den tredje älfkvinnan, hvilken skall locka ungersvennen bort från människovärlden, är i själfva verket hans egen syster, hvilken en tid förut blifvit bärgtagen. Men i det afgörande ögonblicket igenkänner hon brodern och räddar honom; för *hennes* är däremot ingen frälsning möjlig. I en redan omkring år 1700 gjord uppteckning af denna dikt heter riddaren Herr Magnus eller — såsom det sedermera blef — Härtig Magnus. Egendomligt nog blef denne balladhjälte slutligen identifierad med Gustaf Wasas sinnessjuka son, och älfkvinnan förvandlades samtidigt till en hafsfrau. — Äfven en annan hafsgudomlighet, Näcken, spelar en roll inom vår balladlitteratur. I dikten Harpans kraft (Arwidsson nr. 149) har han lockat Herr Peders fästmö ned i »Minnes å», men lyckligare än Orpheus rör Herr Peder harpans strängar med en sådan kraft, att Näcken nödgas återlemna sitt rof.

Med dessa dikter hafva vi nått fram till en ny grupp af ballader, hvilkas innehåll närmast påminner om folksagans och sägnens. Några handla om gengångare, hvilka i lifvet begått någon ogärning och därför ej kunna få ro i griften, förr än de efterlevande försonat deras brott. Sådan är tankegången i Herr Mårten (Arwidsson nr. 92), en ballad hvilken säkerligen på ett eller annat sätt sammanhänger med den bekanta sägnen om den vilde jägaren. En annan dikt — Herr Peders sjöresa

(Gyllenmärs nr. 1) — visar oss, huru brottslingen slutligen nås af himlens straff. Trots varningar företager Herr Peder en sjöresa. En storm växer upp, och för styrmannen nödgas han att i dödsminuten bikta sina brott. Han har svikit mör och lockat enkor:

Röfvat hafver jag kyrkor,
Kloster hafver jag bränt;
Så mången är den stolts jungfru,
Jag hafver med orden kränkt.

En tredje, halft legendarisk ballad (Arwidsson n:r 94) är märkvärdig för sin folkliga karaktär. Den handlar om en stackars vaktknekt, som orättfärdigt bakdantas och torteras af den grymma slottsfrun. I andra dikter möta vi folksagans elaka och trollkunniga styfmodrar. En både vacker och egendomlig visa af detta slag är Nils Lagesson (Arwidsson n:r 137). Jungfrun är förtrollad till en hind, men just då Nils Lagesson skall fånga denna, omskapar styfmodern henne till en hök. Riddaren får då veta, att höken kan blifva hans, om han gifver honom en »blodig brådh», och utan betänkande skär han ett stycke ur sitt eget bröst att gifva den förtrollade fogeln. Därmed brytes styfmoderns makt, och höken förvandlas till en stolts jungfru. I en annan dikt — Blacken (Arwidsson n:r 135) — har den elaka drottningen förvandlat konungens dotter till en häst. En tredje ballad — Den förtrollade riddaren (Arwidsson nr. 138) — förtäljer, huru diktens hjälte af sin styfmoder omskapas till en grå ulf, hvilken ej kan lösas från sin förtrollning, förr än han druckit sin egen broders blod. Ulfven ställer sig då i försåt, dödar styfmodern samt det ofödda barn, denna bär under sitt hjärta, och blifver så åter människa. En ännu otrökt dikt vidrör en annan egendomlig folktro. Den elaka svärmodern pålägger sin sonhustru förbannelsen att ej kunna föda det barn, med hvilket hon går hafvande, och först sedan åtta år gått till ända, lyckas man gäcka runornas bindande kraft. Folksagans sköna, men grymma prinsessor, hvilka med lifvet straffa sina friares efterhängsenhet, saknas ej håller inom balladliteraturen. I Stallbröderna (Arwidsson nr. 113) återfinna vi detta motiv. I Den Bedelgranna (Arwidsson nr. 112) är hjältinnan en af dessa hårdhjärtade sköna, hvilka afvisa den ene friaren efter den andre; blott den, hvilken kunde *flyga* till henne, skulle vinna hennes kärlek. Då låter svennen göra sig vingar, och buren af dem ilar han öfver haf och rosenskogar, till dess att han slutligen hamnar i den älskades famn. Måhända grundar sig denna korta, men alls icke dåliga ballad på ett folkäfventyr, hvilket vi för första gången möta i den indiska sagosamlingen Panchatantra (se sid. 191), och som sedermera i mer eller mindre varierande former återkommer i en mängd af medeltidens predikosamlingar.

Mängden af dessa utdrag torde redan hafva åskådliggjort balladens egendomliga stil. Några hufvuddrag hos denna förtjäna dock att särskildt framhållas.

Allmän karaktäristik af balladen.

Framställningssättet är strängt episkt. Författaren fördjupar sig aldrig i en psykologisk analys, utan nöjer sig med att skildra den yttre verkligheten sådan, han funnit denna. Han sysselsätter sig öfver hufvud taget ej med hjältens själsrörelser eller med motiven för hans handlingar; endast gärningen såsom sådan intresserar honom och *från* denna får åhöraren sluta sig till den föregående psykiska processen. Stilen kännetecknas därför af en sammanträngd kraft, som vanligen värkar slående. I balladen Sal-

mon har hjälten under rusets inflytande dräpt sin fästmö, och vid uppvaknandet underrättas han om det fasansfulla dådet:

»I aftons du så rusgalen var,
Din egen brud du bane gaf.»

Salmon satte knoten mot en sten
Och udden mot sitt hjärteben.

Med detta forzando slutar dikten! En dylik knapphändighet är ingalunda sällsynt. Långt ifrån att röra sig med den antika hjältediktens »episka» omständlighet, älskar balladen en nästan spartansk ordkarghet. I några raska drag framställas handlingens hufvudmoment, öfvergången från den ena afdelningen till den andra är vanligen tvär och oförberedd, biomständigheter utelemnas ofta, och ej sällan får tomrummet utfyllas af åhörarens fantasi eller af sångarens konstfulla föredrag. Replikerna äro korta — vanligen blott en strof —, och författaren gör sig sällan besvär med någon förberedande inledning, hvarigenom den talande presenteras för publiken.

Genom denna motvilja för hvarje mera ingående skildring af de handlande personernas sjäslif, blifva balladerna vida mera allmänmänskliga än hufvudmassan af medeltidens och renässancens litteratur. Att döma af dessa dikter synes det oss, som om föreställningssättet i våra dagar och på balladförfattarens tid varit ungefär det samma. Och dock hafva vi lätt att inse vårt misstag. Vända vi oss till Birgitta eller Abrahamus Angermannus, möta vi en främmande och nästan obegriplig tankevärld, t. o. m. Eufemias visornas skald röjer ett helt annat åskådningssätt än vår tids. Men genom dessa författare få vi dock en inblick i en förgången tids sjäslif, och genom dem förstå vi, att de motiv, som fordom ledde människornas handlingar, varit ganska skilda från dem, som i våra dagar äro bestämmande. I förhållande till dessa skriftställare rör sig balladförfattaren mera på ytan, och likväl har detta varit till fördel för hans dikt, ty just genom att se bort från det för samtidens sjäslif specifika har balladen utan större förändringar kunnat fortleva genom århundraden, under det att de arbeten, i hvilka en periods kanske största tankar uttalats, för länge sedan blifvit föråldrade och onjutbara.

Hufvudvikten lägges på skildringen af den yttre verkligheten, och vanligen tecknas denna med en sant konstnärlig åskådlighet. Utförlig blir framställningen dock aldrig, utan författaren nöjer sig med några korta, karaktäristiska drag. Hur lefvande fram-

står ej — för att välja ett exempel — situationen i balladen om Peder Pallegogsson! Hjälten hvilar hos liten Kirstin, och de förföljande närma sig:

De stötte på dörren med störar
Med spjut och sporrspänd fot.
Hvar den nagel i dörren var,
De röko Herr Peder emot.

Så togo de Herr Peder Pallegogsson
I krusad gul lock,
Så hugga de af hans hufvud
Vid jungfruns sängestock.

En annan lika målande skildring finnes i Herr Mårten, där gengångarens nattliga ridt tecknas i följande stämningsfulla strofer:

Svarter var hans sadel
Och svarter var hans häst
Och svarta voro de rackorna,
Som lupo Herr Mårten näst.

Svarta voro hans stöflor
Och svarta voro hans sporrar
Och svarta voro de rackorna,
Som lupo Herr Mårten före.

Det lif, som skildras, är åtminstone i de flesta fall medeltidens, och onekligt är, att man med ledning endast af dessa ballader* torde kunna rekonstruera en bild af medeltidens lefnads-sätt. Likväl må man ej öfverdrifva allsidigheten af denna lifsbild. Man behöfver ej fästa sig vid, att skildringen omfattar blott en klass af människor — adelsståndet — utan man må gärna medgifva, att detta kunnat vara tillfyllest. Men det återstår en annan anmärkning. Genomläser man balladlitteraturen, skall man finna, att de sidor af lifvet, hvilka där beröras, endast äro de rent privata, under det att de publika nästan fullkomligt fått träda i bakgrunden. Riddarens förhållande till konung och fosterland, kommun, vasaller och grannar — alt detta förbigås med tystnad. Samhällsmakterna föra här ej ens ett skenlif. »Konungen» nämnes visserligen, men endast såsom den mäktigare, aldrig såsom den offentliga rättens representant. Riddaren älskar, hatar, kämpar, men alt detta blott såsom enskild man, lösrykt från den omgifning, i hvilken hans verkliga motbild befunnit sig. T. o. m. den yttre omgifningen tecknas i samma allmänt hållna drag, och balladen äger ett sceneri, hvilket passar lika väl för Skottland som för Sverge. Ej håller de uppträdandes yttre gestalt karaktäriseras med någon större detaljrikedom, och det torde vara en ren omöjlighet att med ledning blott af balladlitteraturen lemna en framställning af t. ex. medeltidens kvinliga skönhetstyp. Men just denna allmänlighet — som således kan påvisas äfven beträffande skildringen af den yttre verkligheten — möjliggjorde såväl balladens öfverförande från ett land till ett annat som ock

* Redan förut har påpekats, att de svenska balladerna i detta afseende stå vida tillbaka för de danska.

dess fortvaro genom olika tider. Den blir renässancens dikt likaväl som medeltidens, och såsom folkvisa fortlevver den ända in i vårt århundrade.

Omkvädet.

Den episka karaktär, hvarom förut talats, visar sig äfven i en mängd stereotypa vändningar, hvilka återkomma i de flesta ballader, t. o. m. i hela situationer, som från den ena dikten öfverföras till den andra. Däremot förekomma endast i ytterst sällsynta undantagsfall några rent lyriska partier. Balladförfattaren nöjer sig med att enkelt och utan falska prydnader förtälja själfva händelsen; lyriken däremot har fått sig en särskild plats anvisad — i omkvädet. Den mest typiska formen för detta är väl det, i hvilket diktens grundtanke framträder. Ett ypperligt exempel härpå erbjuder den gripande balladen om Ebbe Skammelson. Dikten börjar med att skildra hjälten såsom ung, lycklig och älskad, men trots detta klingar omkvädet dystert såsom ingångstakterna till en sorgmarsch: »förty träder Ebbe Skammelson så mången vill stig» — det är: såsom en fredlös man skall han dock sluta sina dagar. Vanligare är att omkvädet blott uttrycker en lyrisk feststämning eller antyder de sjungandes och dansandes glädje öfver våren i lifvet och i naturen. I en dikt, som afskrifvaren gifvit det betecknande namnet »en rosensisa med älskog», ljuder omkvädet:

Ungersven snacka' till kärestan sin:

Min hjärtans fröjd

»Viljen I träda i lunden i dag?»

Rosor och salvier, liljor och persiljor

Krusade mynta och hjärtans fröjd.

Den aldra vanligaste formen för omkvädet är dock det, som *icke* gifver någon som hälst begriplig mening. Några omkväden af denna kategori äro tydligen helt enkelt lånade från andra ballader, andra hafva möjligen redan från början tillhört de dikter, i hvilka de nu uppträda, men hafva under tidernas lopp förändrats till meningslösa ordramsor. Anledningen är lätt att förstå. Balladen var en dansvisa, hvilken föredrogs af en enskild sångare, under det att alla de dansande instämde i omkvädet. Men genom att idkeligen upprepas af en dansande kör öfvergick detta lätt till ett oredigt sorl, i hvilket nya, likljudande ord då och då insattes i stället för dem, man i hastigheten bortglömt. När slutligen omkvädet blifvit fullkomligt meningslöst, gjorde man sig ej längre några skrupler vid att alldeles kasta bort det och i stället från en annan ballad upptaga ett nytt, hvilket lämpade sig för den ifrågavarande melodien.

Vi kunna nu öfvergå till den rent lyriska poesien. Inom renässancens adliga kretsar hade rimmeriet tydligen blifvit en vana, och i synnerhet tyckes man hafva älskat det erotiska skaldskapet. Men konstnärligheten står ej i något förhållande till dikternas antal. De flesta visor, hvilka härröra från denna adliga rimmarskola, äro fadda och poesilösa, och denna dom gäller i synnerhet de älsta,* hvilkas metriskas byggnad och satsfogning dessutom äro af den mest jämmerliga natur. I allmänhet äro de ytterst individuella och innehålla ofta hänsyftningar på bestämda personer, hvilka hänsyftningar nu i de flesta fall äro otydbara; men det är endast sällan en stråle af äkta känsla bryter fram genom de konventionella fraser, med hvilka den tidens unga adelsjunkrar och fröknar älskade att uppvakta hvarandra. Bilderna äro ytterst stereotypa. Den älskade liknas vanligen vid en »ros» eller vid en »fogel», men någon förmåga att fasthålla och utföra den valda bilden finnes ej. Så t. ex. nämnes i en strof, huru älskaren trycker »rosen» till sitt hjärta, och i den nästa låter författaren samma »ros» blicka upp till honom »med ögon blida och klara»; i en annan dikt prisas rosen, därför att dess blad äro »hvita som liljans» o. s. v. Då bilden — som sällan händer — ej är lånad, utan verkligt beroende på personlig iakttagelse, är den därför icke mera lyckad; så t. ex. besjunges i en visa den älskades »öfver måttan sköna gång», och för att tydliggöra denna liknas den vid — påfogelns. Äfven dikternas motiv äro vanligen af den mest banala beskaffenhet, och särskildt lider man af de ständigt återkommande utfallen mot »klaffare», hvilkas onda tungor skadat eller sökt söndra de båda älskande. Än klagas öfver glömska, än öfver skilsmässa, än öfver att älskaren för snöd vinnings skull öfvergifvit sin utkorade, än uppmanar han den älskade att fly undan en hårdhjärtad fader, som vägrat sitt samtycke till deras förening, än utlofvar han evig trohet och nämner samtidigt, att »lyckan förmenat honom guld och ädla stenar» — som man märker en klagan, hvilken har höga anor äfven inom den svenska poesien. Man torde knapt vara berättigad att antaga, att innehållet i dessa dikter hämtats från verkligheten. De äro tydligen ej upplefvade, utan tillvärkade efter schablon — åtminstone i regeln. Förmodligen betraktades de af vederbörande endast såsom artighetsbevis, och förebråelsen för otrohet, glömska o. d. togs säkerligen ej *au sérieux*. Men ett intresse äga dessa rimmerier äfven för vår tid. Trots all oförmåga att åskådligt

* Dikterna i Älfs visbok stå därför vida öfver dem i t. ex. Harald Oluffsons.

teckna den älskades drag, gifva de — åtminstone om man sammanför dem alla — ganska goda kulturbilder. Vi få genom dem en tämligen klar föreställning om reformationstidens ideal för en hustru, för kvinnlig skönhet, för en äkta »kavaljer» m. m., och i några dikter bjudes oss en ganska upplysande »ars amandi» eller framställning af de konstgrepp, hvilka en höfvisk ung man hade att iakttaga, då han uppvaktade sitt hjärtas dam.

Naturkänslan
inom lyriken.

I ännu ett fall förtjäna några af dessa dikter att beaktas. Hos icke så få ersättas nämligen de stereotypa fraserna om trohet, otrohet o. d. af verklig känsla — känsla för naturen. Medeltiden med dess ensidigt spiritualistiska karaktär hade ej ägt något sinne för denna art af skönhet; det var först renässancen, som skulle öppna människans öga för den yttre tillvaron. Redan på 1500-talet finna vi dikter, i hvilka denna nya känsla bryter fram. Så börjar ett stycke:

Jag gick mig ut om en sommardag
Uti markene gröna.
Lust och glädje bekom där jag
Af många örter sköna,
Hvita och blå,
Röda också
Samt allsköns blomster gröna.

I andra dikter finnas utförda naturbeskrifningar, och särskildt är det våren och sommaren, som prisas — den tid, då människans blod förnyas, då man lustvandrar till de kalla brunnarna, då de unga flickorna plocka wolgemuth och förgätmigej samt binda kransar åt »den gode vännen». Vackrast uttalar sig denna naturkänsla i en dikt, hvilken finnes i ett tryck från 1641, men som säkerligen är åtskilliga år äldre:

Se, nu börjar vintren från oss skrida,
Sommaren kommer igen, den blida,
Se, nu komma fröjd och lust igen!
Älskogen kommer och låter sig skina,
Uppfriskar jorden med gåfvorna sina.
Hvar och en söker till sin vän,
Allting gläder och fröjdar sig,
Men jag allena är eländelig,
Lefver platt utan fröjd.

Marken blomstras och foglarna sjunga,
Sig fröjda nu både gamla och unga
I denna lustiga sommartid.
Ja stubbar, vallar, stockar och stenar,
Därtill både kvistar och grenar

Synas nu alla fått nytt lif.
Allena jag på jorden är,
Som ett sorgesfullt hjärta bär
För en skön jungfru jag hafver kär.

Hör göken han galer och tättingen sprin-
ger,
Steglitzan kvittrar och ljufliga sjunger,
Små foglar flyga och bygga bo,
Lärkan, svalan och dufvorna bygga.
Älgarna ligga i skogen så trygga,
Men jag allena hafver ingen ro!
Ack ve den, som så eländig är
Och af sin jungfru ej hålles kär!
Hjälp Gud hvad det är för besvär!

Se hvar och ett djur, det söker sin maka,	Ack ville min Phyllis tänka på detta,
De älska hvar annan och lefva så spaka,	Ångra sig en gång och låta sig rätta
De leka tillsamman och fröjda sig,	Och se, huru tiden löper sin kos.
Ja ormar, drakar, ugglor och örnar,	Åldern kommer och lusten försvinner,
Lejon och därtill de grymma björnar	Med tiden förfalna hennes rosenkinner.
De älskas af sina så hjärtelig.	Skönhet är som en förgänglig ros:
Intet djur är i världen till,	Medan hon ung och däjelig är,
Som icke glädjas och älskas vill	Hvar man hafver henne af hjärtat kär,
Förutom min Phyllis, som är så omill.	Men sedan är ingen, henne begär.

De till namnet kända författare, hvilka tillhöra denna adliga Adliga skalders. diktarskola, äro ej många, men å den andra sidan kan ej nekas, att de sånger, dessa skrivit, höra till tidens bästa poesi. Så finnes i Älfs visbok en dikt, egnad åt Anna Rosenblad och nästan säkert författad af BARTOLD RUUTH (1626—1707). Den versifikatoriska förmåga, med hvilken vi här göra bekantskap, är visserligen ännu föga uppodlad, men känslan är åtminstone äkta. En annan dikt i samma visbok är skriven af en finska CHRISTINA REGINA VON BIRCHENBAUM. Hon förtäljer här sin egen lefnadssaga, enkelt, konstlöst, stundom med en viss kärfhet, men på samma gång med en nästan rörande öppenhet. Här är tydligen hvarje drag värligt och upplefvadt. Mera poetiskt utarbetad, men säkerligen mindre sann är CARL SIÖBLADS förut omtalade dikt till Maria Stiærna. Till denna skola har man ock velat räkna GUSTAF ADOLF. I en handskrift från 1600-talets förra del finnas nämligen trenne visor, hvilka af afskrifvaren uppgifvas vara författade af konungen. Den första, som är af ett allmänt moraliserande innehåll, är tämligen obetydlig; bättre är onekligen den andra, ehuru tankarna lika litet här som i tidens öfriga poesi fått ett korrekt uttryck, och bäst är den tredje, på tyska affattade dikten. Författarskapet är dock ej oomtvistadt. I en annan handskrift uppgifves LUDVIG BILLE, en af konungens spelmän, såsom författare till den andra i ordningen af dessa dikter, och så mycket är åtminstone säkert, att de ej, såsom man förmenat, diktats till Ebba Brahes ära, utan tillegnats en Christina Flemming, hvilken — så vidt jag har mig bekant — aldrig var föremål för konungens böjelse. Den bland denna skolas skalders, hvilken röjer den största, rent poetiska begåfningen, är onekligen TÖNNES LANGMAN (född 1601, död 1656 efter att hafva varit landshöfding i Värmland). 1633 gifte han sig med Vendela von der Linde, och antagligen kort före denna tid tillegnade han henne en erotisk dikt, hvilken i versens nästan oklanderliga rytm samt bildernas rikedom och genomförda form hör till det aldä bästa, denna tid frambragt. Dikten, hvilken tryktes 1648, är hållen i

renässancens herdemanér, ehuru framställningssättet är vida mera realistiskt än vanligen plägar vara fallet. Det är herden Daphnis, som klagar öfver sin sköna Galathea. Altsedan hon besökte köpstaden, har hon hyst förakt för bondelifvet och försmått den unge Daphnis kärlek, men — utropar han:

Fast jag är en bondeson,
Är det ej vanära,
Bondeson var ock Adon,
Veneris hjärtans kära,
Den hon ofta utan harm
Lade på sin hvita arm.
Är du i ditt sinne
Mer än en gudinna?

Är jag ej så hvit och skär,
Är jag dock ej leder.
Amaryllis har mig kär,
Phyllis mig ock beder,
Ja, min fägring rosa de.
När jag mig ock själfver ser
Uti vattnet stilla,
Ser jag ut ej illa.

Galatheas egen skönhet kunde ju ej evigt vara, och därför handlade hon dåraktigt, då hon föredrog en »marknadsdocka» framför en man, hvars hy brynts af solen och hvars händer hårdnat under arbetet. De sista representanterna för denna riktning äro onekligen de minst begåfvade. Den gamle krigaren CHRISTOFFER JOHANSSON EKEBLAD* (1593—1664) röjer värkligen en viss känsla, då han söker skildra sin sorg öfver hustruns död, eller då hans kärlek till hjältekonungen bryter fram, men hans tekniska förmåga svarade på intet sätt till hans lust att rimma. Han försökte sig visserligen inom lyrikens flesta arter — men utan att i någon uppnå ens en medelmåttig framgång. Hans samtida SVEN BRYNGELSSON DALIUS (1604—1693) ägde visserligen större rimfyndighet, men den poetiska begåfningen var lika klen. Hans förnämsta diktsamlingar — Valet-Skänck (1681), En liten ny Cantilen-Book (1681) och Finem Respice (1684) — utkommo tyvärr på en tid, då en ny skaldeskola redan stadgat sig, och Dalius såsom den siste epigonen af den äldre blef därför utsatt för de yngres skämt.

Studentskalder.

Dalius var visserligen ej adelsman, men såsom författare påminner han närmast om den grupp, jag nyss skildrat, och på grund däraf har han äfven hänförts till denna. Men man kan också tala om en annan grupp, hvars medlemmar med ett kanske något oegentligt namn torde kunna benämnas studentsångare. Måhända sticker lärdomen något mera fram hos dessa, men i allmänhet är tonen friskare, innehållet förefaller mera upplefvadt och framställningssättet är konstnärligare än hos den adliga sångarskolan. I en af de

* Äfven hans bröder HANS JOHANSSON och GÖRAN JOHANSSON hafva nämnts såsom skalder, men den förre har säkerligen ej författat de dikter, som tillskrifvits honom.

hithörande dikterna skildras i lifliga färger en dåtida bal med krumhorn, skalmaja, luta och clavicordia, vid hvilkas toner kavaljeren gör reverentz för »skön jungfru», som sitter och tänker, »huru hon skall vinna den ungersven båld:»

Hjärtat i bröstet dansa må,
Fötterna med kaprioler också!

och författaren slutar med den upplysningen, att »denna ringa dikt är ställd af en ung student» och förärad hvarje rättskaffens hjärta. I en annan visa har författaren roat sig med att blanda latinska och svenska verser om hvarandra. Den käck dikten, som handlar om »sommarens lustiga tid»,* slutar med följande strofer:

Min kärest' hon bor på högt ett bärg,	»I varen välkommen käre herre min,
Qui culmen habet litis,	Spes mea sanitatis,
Och till det hus så ligger en bro	I skolen dricka det klara vin
De gemmis margaritis.	De cornibus auratis.»
Jag steg mig upp, jag gick där in	Hon lade mig uti en silkessäng
Progrediens ad illam.	Carbunculis oppressum.
Hon tog mig så kärligt uti sin famn;	Där sof jag så sötelig på hennes arm
Pie palpabit maxillam.	Diei ad ingressum.

Samma hurtiga ungdomsmod talar ur en annan dikt. Hvad skall man — utropar författaren — med ett skeppund melankoli? Nej, friskt mod!

Ingen större fröjd på jorden är
Än ett friskt mod och sinn',
Ett ungt hjärta och strängaspel,
Därtill en kanna vin
Där hos min lilja och hjärtans kär.
Gud gifve jag vore henne när
Och finge med henne tala!

Andra dikter hafva en bismak af akademisk lärdom. I en besjunger författaren den »jungfru stolt, han hafver sig utvalt,» och nämner slutligen, att hennes namn är Sophia eller visheten. Samma dikt citeras i ett af MESSENIUS' skådespel, och själf har denne författat en liknande sång, behandlande Paris dom. I allmänhet älskade Messenius att i sina dramer infoga lyriska dikter, och medgifvas måste, att den användning, han i dramatiskt afseende förstår att göra af dessa, röjer ett äkta poetiskt sinne. Men äfven för sig själfva betraktade äro dessa visor af bestående

värde, och särskildt torde man såsom prof på verkligt god lyrik kunna nämna en på tyska affattad dikt Schöns Lieb gedenck der Trewe och en svensk visa, skildrande ett kif mellan Kärleken och Nöden.

De författare, hvilka tillhöra denna grupp, äro i allmänhet namnlösa,* men *en* är godt känd och denne är äfven den svenska renässancens störste skald — LARS SVENSSON WIVALLIUS. Hvarje lands literatur äger sina *enfants perdus*, unga studenter, glada, njutningslystna, utan känsla för morgondagen och lätt lockade in på brottets breda väg. Wivallius är Sverges François Villon, obetänksam, lättsinnig som kanske ingen under detta religionens och moralitetens tidevarf, ständigt rik på planer och utvägar, begåfvad både som konstnär och skald, ur stånd att tillbakahålla ett skämt, äfven då det gäller lif eller död, självvisk och hänsynslös som en äkta renässanceman, men likväl kanske mera svärmiskt vek än någon af 1600-talets personligheter. Hans lif är såsom en roman, rik på spännande förvecklingar, och hans dikt utgör en fortlöpande kommentar till de växlande öden, han genomgår. Den är alt igenom upplefvad och präglad af hans personlighet. Han framstår där med alla sina fel och förtjänster såsom den förste, skarpt utpräglade skaldeindividualitet, vår literatur äger att uppvisa, och i jämförelse med samtidens alla sedligt allvarliga gestalter tyckes han oss såsom »Fru Lustas» egen ättling, »käckögd och djärf utaf åsyn» såsom hon själf.

Wivallius' fader var en fattig fogde, hvilken bebodde den i närheten af Örebro belägna gården Vivalla, efter hvilken släkten sedermera tog sig tillnamn. Troligen var det där som sonen Lars föddes 1605. Redan tidigt sattes han i Örebro skola och afgick därifrån till Upsala universitet, hvarest han inskrefs vid aderton års ålder. Ehuru han där snarare tyckes hafva skött sig väl än illa, drefs han af den lust efter äfventyr, som är karaktäristisk för renässancetidens mera genomförda personligheter, ut på resor, och under fyra års tid genomströfvade han nästan hela Europa — utan en skilling på fickan, understödd endast af sin aldrig sinande uppfinningsrikedom. Samvetsskrupler hindrade honom minst af alt från att till sin nytta begagna människornas svagheter. Man måste — skref han sedermera — »Italiern mit Arglistigkeit, Franzosen mit Schwatzen und Compliment, Deutschen mit Grossprechen und Reichsein, Engländern mit zuckersüszten Mandeln, Holländern mit Geiz und den Dänen mit Falschkeit artig vexiren». Han bekände också helt öppen hjärtigt, att han med alla

* I Älfs visbok finnas tvänne dikter, i hvilka strofernas begynnelsebokstäfver gifva oss respective namnen ARON DANIELSON och SVENO JOHANNIS LINDH. Den förra dikten uppgifves vara skriven af en yngling, hvilken stod i begrepp att afresa till Sverges amerikanska koloni, den senare af en ung krigare, som i duell dödadt sin motståndare och nu med lifvet skulle plikta för sitt brott. Huruvida visorna verkligen författats af de nu nämnda personerna eller blott skrivits i deras namn, vågar jag ej afgöra. Det förra antagandet synes dock ganska möjligt.

dessas nationer haft åtskilliga mindre renhåriga penningetransaktioner, ehuru han just ej ansåg detta hafva något att betyda. »Skulle jag nu — yttrar han inför så allvarliga domare som det svenska riksrådets medlemmar — penitus vara därför contemnendus, att jag hafver rasat något i min ungdom och är blifven en italienare, fransos eller dansk, tysk eller engländare, polack eller holländare skyldig, som dock minsta parten vetat hvar jag var född, antingen jag var en jude eller grek». I Tyskland, som vid denna tid förhärjades af det trettioåriga krigets vilda soldathopar, måste Wivallius ofta anlita hela sin fyndighet för att reda sig ur de svårigheter, hvilka ständigt lade sig i hans väg. I Nürnberg, med hvars fängelsehålor han för en tid nödgats göra bekantskap, räddades han genom sin förmåga som tecknare. Han ritade där ett stycke, som enligt hans egen uppgift upphängdes i »Rådkunstskammaren» och af åtskilliga förnåma konstkännare ansågs så förträffligt, att han på deras förbön demitterades ur arresten. Men han kom ej längre än till Magdeburg, förr än han råkade ut för Wallensteins knektar, hvilka lade i dagen en stark lust att helt enkelt hänga honom som svensk spion. Men äfven denna gång lyckades han »genom en behändighet» att draga sig ur spelet, utan att hans lust att se sig om i världen i minsta mån afkyldes genom alla dessa vedervärdigheter. I följd af sitt begär efter »experience» reste han därefter till Holland, hvarest han — för att begagna den förmildrande omskrifning, han själf älskade använda — blef mycket »skyldig», måhända så mycket, att marken slutligen blef honom för het. Då han därför ånyo vågade sig in i Tyskland, råkade han att falla i händerna på Tilly. För att rädda sig ur denna nya klämma påfann Wivallius en krigslist, hvilken blef ödesdiger för hela hans lif. Konungen af Danmark, hvilken nyss slutit fred med de kejserlige, uppehöll sig i närheten, och hos honom infann sig Wivallius med anhållan om pass. För att hafva bättre utsikt till framgång i sin begäran uppgaf han sig vara en svensk friherre vid namn Erik Gyllenstierna. Försöket lyckades, och försedd med konungens pass drog den äfventyrlystne studenten till Danmark — utan annan rikedom än passets klingande titel. Men genom att skickligt begagna den makt, som låg i denna, samt i kanske lika hög grad genom sina mångsidiga sällskapstalanger lyckades han inom kort att göra fullkomlig furore på de skånska herrgårdarna. Han uppträdde där med en grand seigneurs later, lånade penningar och utdelade presenter, dansade, ritade, skref vers och slog omkring sig med sina förnåma relationer i Sverige. Hvad under då, att han — för att begagna en beundrande dansk adelsdams ord — snart ansågs för »en person, som får hvilken han vill i hela Sverige»!

På Bierkebierrgh bodde den myndige Wulff Grijp, liksom de flesta gränsbor angelägen om att stå väl hos svenskarna. Han hade en dotter, Gertrud, hvilken till hälften bortlofvats åt en af de danska Bildarne — men så kom den högättade svenske friherren med sitt inflytande och sina lysande naturgåfvor, och i ett nu lyckades denne förvrida hufvudet på familjens alla medlemmar. Fadern slog de äldre giftermålsplanerna ur hågen och gaf sig ingen ro förr än han trolofvat sin dotter med den svenske äfventyraren. Bröllopet ville han med prakt och ståt fira på själfva rådhuset i Malmö i prinsens och riksrådets närvaro. Wivallius däremot hade alt skäl att så mycket som möjligt hindra offentlighetens ljus att falla öfver dessa privatangelägenheter och lyckades äfven inbilla Gertrud Grijp, att Bildarne med våld ämnade bortröfva henne för att hindra deras äktenskap. Med moderns vetskap samt dotterns samtycke enleverade han den senare och lät i största hast viga sig af presten i en svensk gränsförsamling. De älskande tänkte först rymma till Holland, och Gertrud Grijp erbjöd sig helt romantiskt att förklädd till karl följa sin make i landsflykten, men hon sjuknade på vägen till Göteborg och måste återvända till fädernehemmet. Wivallius, som för att sätta kronan på värket lyckats bedraga Wulff Grijp på åtskilliga kistor med dyrbarheter, irrade en

tid omkring för att träffa konungen, af hvilken han hoppades erhålla nåd för sitt djärfva tilltag, men blef slutligen, då han vågade sig i närheten af svärfaderns gård, af denne gripen och slagen i bojor. Samtidigt blef hans äktenskap af domkapitlet i Wexjö förklaradt ogiltigt.

Inför rådhusrätten i Kristianstad och vid Skåninge landsting började nu en hetsig rättegång, under hvilken den rasande Wulff Grijp yrkade, att Wivallius såsom en bedragare och skälm borde lifdömas, »torteras, pinas och plågas af bödeln», och Wivallius med en talang och en hänsynslöshet utan like sökte värja sitt lif. Men då efter närmare ett års processande utsikterna allt mer och mer mörknade, ansåg Wivallius ej rådligt att invänta den slutliga domen. Hans förmåga att tjusa sin omgifning tyckes hafva varit så högt uppdrifven, att den t. o. m. väkte den vidskepliga samtidens misstankar; Gertrud Grijp för sin del trodde honom i utlandet hafva fått en amulett, hvilken gjorde, att alla, med hvilka han kom i beröring, fingo honom kär. Af denna förmåga beslöt han nu att göra bruk och öfvertalade en af fångknektarne att öppna fängelseporten, hjälpa honom öfver vallgravven och slutligen såsom betjänt följa med på flykten. De rymde åt Sverge, men grepos inom kort, och processen började på nytt, denna gång inför Svea Hofrätt. Först efter närmare två års ransakning, föll Hofrättens dom, och under hela denna tid nödgades Wivallius afbida sitt öde i en af Smedjegårdshäktets värsta fängelsehålor, men hvarken vinterkyla, stank eller os förmådde stämma ned hans oförbränneligt goda lynne eller matta hans ständigt lika spänstiga energi. Han komponerar musikstycken och skrifver vers på svenska, latin och tyska, han ritat af sig själf och sina gynnare samt fullkomligt öfverhöljer de sistnämnda med böneskrifter både på vers och prosa. Till sitt försvar använder han alla till buds stående medel. Än är han lärd och filosofiskt deducerande, än uppträder han som den i Ciceros skola utbildade retorn, än föredrager han den konstlade renässancestil, hvilken då för tiden gälde som höjden af vältalighet, än är han patetisk och håller långa deklamationer om människovärde och börsadel, än är han den gladlynte vagabonden, som skämtar med både motståndare och rätt, än är han poeten, som — kanske den enda gången i Svea Hofrätts annaler — på rim och meter utför sin talan, än yttrar han sig i eget, än i Gertrud Grijps, än åter i svärfaderns namn. Den sistnämde låter han rasa som en sannskyldig teaterbof, den förra däremot är idel ljufhet och kärlek samt gifver Gustaf Adolf en lätt vink om att adla den stackars förföljde Wivallius, genom hvilken nåd hela tvisten ju blefve bilagd!

Några exempel på hans vältalighet äro måhända ej utan intresse. Först ett prof på den högre stilen:

»Hvad jag i ungdomen rasat hafver, det beder jag om förlåtelse och vill mig härefter så förhålla, att där med Guds hjälp allt skall förglömdt varda. En fogel, som blifver efterskjuten en gång, han kommer icke gärna mera på det rum att sitta. Jag hafver nu nog speglat mig uti min egen fara, att jag hoppas, att man skall mig intet mer finna med ungdomen löpa. Förskjuten mig därför icke, Nådige Herrar, för det som härtill skedd är. Man måste dock hafva en tid att utrasa, man kan dock icke få grå hår och visdom uti vaggan. En stut han vickar, men en oxe drager stadigt, en fåle han skenar, men en häst han dansar, ett ungt träd böjes lätteligen hit och dit af hvarje rusväder, men ett gammalt har stadighet. Föraktom icke allt vatten, som rinner och blir besudladt, ty det kan sköljas igen genom andra vatten och omsider upptagas och beredas mångom till nytta, törstigom till svalka och sjukom till hälsa. Jag är — Gud ske lof — icke alldeles ett sådant odugligt och förkastligt träd och elakt ämne; man kan ju få och hafva någon nytta af mig i Sverges rike, ty ofta inympas uti vildo rote små kvistar och grenar och gifva god frukt, hvilket synes vara mot naturen. Men man plåstrar dem såsom en sjuk och man förbidar deras frukt med tålmod.»

Vid andra tillfällen sticker vagabondnaturen fram:

»Huru var mig — skrifver Wivallius — möjligt att vedersaka den goda lägenhet och förskjuta en sådan ädel gåfva, genom hvilken jag förmente att vinna stor rikedom och ära? Och hvad skulle det vara för en människa, som, om någon bjöde till att gifva honom 1,000 Riksdaler och han vore en fattig dräng, att han icke toge emot? Vore det icke lika som om enom hungrigan bjödes ett stycke bröd och han tordes icke äta där af, efter det vore bakadt för en högre föddan, utan han lede häldre hunger! Skulle ock icke mitt hjärta bevekas till hennes och hennes till mitt, när vi sågo föräldrarnas goda affektion? Vi voro båda unga och sågo mer på den kärlighet och behaglighet, som våra hjärtan till hvarannan hade, än vi då kunde betrakta andra omständigheter. *Juventus magis ducitur cupiditate quam ratione et amore sæpe honesta videntur quæ turpia sunt, ait Democritus.*

Amor han kan
som en tyrann
plåga både kvinna och man.

David, som vann
Goliath försann,
mot kärleks flamm' intet råd fann.
Hans makt försvann,
hans sinn' borttrann:
kärleken blef hans öfverman.

Visst var Samson
en stark person,
som sönderslet ett grymt lejon.

Och Salomon
Kung Davids son
var visast under himlens tron,
Men dock pardon
med devotion
begärde de af den patron.

.....

Ack, hvem vill då
nu undra på,
att kärlek oss intog också!
Skull' han ej rå
då med oss två,
som voro ung af åren få,
När han kan slå
gudinnor små,
som högst upp under solen gå!'

Men Wivallius ville gälla ej blott som poet. För att beveka sina domares hjärtan lofvar han dels att skriva »en liten politisk diskurs, som uti denna tid kunde vara hans Kongl. Mayt. och Sverges rike nyttig och till behag», dels att författa »ett politiskt anslag att bruka emot våra fiender». Dessa arbeten ville han skriva på svenska, latin, tyska, franska och italienska, »hvilket skulle sannerligen gifva den svenska nationen en stor nyttighet och en berömmelse hos främmande nationer, att en ung svensk det af sig upptänkt hafver och vetat det med sin egen experience confirmera». Då detta ej ville taga skruf, ansåg han sig böra yppa en hemlighet, som han »devinatione quadam» förnummit, nämligen om en stor skatt, som funnes nedgräfd mellan Regensburg och München, genom hvilken skatt »Lejonet af Middernat» skulle underkufva det romerska riket. Denna skatt skulle upptäckas 1633 af trenne män, af hvilka »den yngste är en svensk, som heter Wuluvasi och är född anno 1605. Förmedels denna skatt — fortsätter siaren — varder Sverge så rikt, att icke allenast myntet skall förändradt varda och så stort guldmynt slås som nu kopparstyckena äro, utan ock den gemene man varder bortglömmades alt det besvär och alla de utlagor, som han haft hafver från den första dag det politiska kriget begyntes intill denna stund».

Men Hofrättens ledamöter läto ej dåra sig af dessa skimrande löften. Alt var färdigt till en fällande dom — då Wivallius förekom denna genom att ånyo gripa till flykten. Denna gång lyckades han att trots ifriga efterspaningar bevara sin frihet omkring ett helt års tid, men greps slutligen och sändes då till Cajaneborg att där några år sitta i fängsligt förvar, till dess han försonat sin ungdoms fel. Därmed var detta drama utspeladt. Det hade börjat med hans giftermål den 11 nov. 1629 och slutade med domen af den 10 okt. 1634.

I en beskrifning öfver Cajaneborg, författad i början af föregående århundrade, skildras Wivallius' cell såsom så trång, att han där ej ens kunnat sträcka ut sin kropp. En af hans böneskrifter är också daterad »af mitt trånga fängelse». Men inga lidanden mäktade försoffa denna ständigt lika spänstiga bohemiennatur, hvars kärlek till friheten endast stegrades under fångenskapens dagar. För att beveka de makthafvandes hjärtan skref han i sitt fängelse ett större arbete, Sveriges Rijkens Ringmwr, hvilket tro-ligen aldrig fullbordades och i hvarje fall nu existerar endast i ett mycket ofullständigt och fragmentariskt skick. Det utgör egentligen ett lofprisande af fredens välsignelser och ett framhållande af de olyckor, hvilka följa i religionskrigens spår. Åtskilliga delar sakna väl ej en viss vältalighet, men i sin nuvarande form gör arbetet intryck af ett tämligen oredigt mixtum compositum af prosa och vers, den senare både på latin och svenska. Vackrast äro de partier, i hvilka skalden uttalar sin kärlek till fosterlandet. I förhållande till detta betraktar han sig såsom den förlorade sonen, hvilken bönfaller om att åter blifva upptagen i fadershuset. Obestriddligen ligger det trots alla metriskas onöjaktigheter ett drag af sann och rörande skönhet i verser sådana som dessa:

Den fars hjärta är sten, den mors bloddroppar tunna,
 Som ej förbarma sig, som icke sig varkunna
 Öfver sitt eget kött och gifva barnet till
 Dess ungdoms fel och brist, när det sig bättra vill.
 Tyranner röfva lif, men far och mor de risa,
 Att barnet lära skall af hjärtat Herren prisa,
 Ty hoppas jag också barnsrätten njuta få:
 Föräldrar med sin barn nödigt till rätta gå.

Öfverhufvud blir hans dikt mera allvarlig än förut. Olyckan och åren gingo ej spårlöst förbi ens detta sorglösa sinne. I ett annat poem, infördt i en grafskrift öfver Erik Persson Rooth, hopman på Cajaneborg, tecknas jordelivets intighet stundom med en kraft, hvilken erinrar om »Döddansens» gripande skildringar, stundom med ett svärmiskt vemod, hvilket under denna hårda tid är ganska enastående. Vår lifstid — säger Wivallius — är full med oro och sorg:

Alt som en ros i en grön dal
 Hon ståndar vid en skogslund sval,
 Vid en bäck, kall, djup och strid,
 Prålar först om morgons tid,
 När som solen skönt uppgår
 Och ännu dagg i gräset står,
 Göken gal och fogelsång
 Höres kring om jorden lång.
 Men när som kvällen blå
 Faller in, och hvar vill gå,
 Dit han ro och hvila får,

Och solen ned i skogen går,
 Då ligger ros vissnad och blek,
 Mister sin lust och fagerlek,
 Trampas ned och skämmas bort —
 Altså är ock vår lifstid kort.
 I dag äst du ung, skön, karsk och rik,
 I morgon död och kallnadt lik...

Denna dikt skrefs i februari 1641. Månaden därefter öppnades fängelsets portar för den stackars skalden, hvilken nu äntligen ansågs hafva pliktat nog för sin ungdoms dårskap. Från Finland begaf han sig till Stockholm, och nu gälde det för honom att förvärfva anseende och uppehålle i det förståndiga och moraliska samhälle, med hvilket han förut råkat i en så omild beröring. Med en smidighet, som fängelseluften ej lyckats förkväfva, grep han sig an med denna vanskliga uppgift. Han gifte sig och öfvertog af bröderna den gamla fädernegården Vivalla. Versskrifveriet — när det utöfvades på svenska, en då föga ansedd värksamhet — gaf han på båten och uppträdde blott då och då för att på välklingande latinska disticha eller hexametrar prisa någon högförnäm gynnare. Den vana vid rättgångar, han förvärfvat sig under sin strid mot Wulff Grijp, kom honom nu till pass, och tämligen snart efter frigifvandet finna vi honom i Stockholm såsom en både anlitad och begåfvad advokat, klipsk och outtröttlig som förut. Hos borgerskapet lyckades han dock aldrig utplåna minnet af vagabonden Wivallius, hvars namn en gång varit »nagladt på kåken,» och magistraten i Stockholm envisades fortfarande med att anse honom »såsom en oredlig person, med hvilken ingen ärlig man bör umgås». En varmblodig natur som Wivallius lät naturligen ej denna skymf passera ohämnad. I några skrivelser, författade i andras namn, gaf han också magistraten en sådan orlofsedel, att rätten ansåg sig kunna döma den sannskyldige författaren för missfirmligt skriftsätt. Hos de förnämä däremot tyckas hans sällskapstalanger ej hafva förfelat sin värkan. Då en af hans borgerliga vederparter vid en rättgång anmärkte, att en person med Wivallius' antecedentia ej borde tillåtas att föra andras talan, förklarade sig den Kongl. Hofrätten ej vilja »vråka Wivallium» bland annat på grund däraf, att han »admitterades att sitta vid Hans Excellence Fältherrens bord». Äfven dennes son, Magnus Gabriel de la Gardie, tyckes hafva varit en bland Wivallius' gynnare, och troligen var det genom hans försorg som skalden anställdes såsom auditör vid de i Stockholm förlagda gardeskompanierna och erhöll skattefrihet för sin gård Vivalla.

Men denna jämförelsevis lysande period var endast af kort varaktighet. De många åriga lidanden, han utstått i Smedjegården och på Cajaneborg, hade förmodligen hos honom grundlagt en sjukdom, hvilken utbröt i början af 1650-talet och snart tyckes hafva ödelagt hans fordom så lifskraftiga natur. Men först 1669 gjorde döden slut på detta oroliga lif, öfver hvilket både skuggor och dagrar falla så skarpa, men där dock ungdomsmodets och lifsglädjens försonande ljus kommer oss att glömma karaktärens många mörka punkter.

Wivallius' dikt* beteckna höjdpunkten af reformationstidens världsliga lyrik. Liksom i sitt lif framstår skalden äfven i sin dikt såsom en rikt och kraftigt utvecklad renässancenatur med en

Karaktäristik af
 Wivallius' dikt.

* Wivallius' dikt hetas visserligen vara utgifna af P. Hanselli (Upsala 1869), men denna upplaga är värdelös. Endast ett fåtal af de där införda visorna äro författade af Wivallius, hvars flesta dikt fortfarande äro outgifna.

bestämd, karaktäristisk stil, skönjbar redan i det poem, han såsom tjugoorig yngling diktade vid en väns graf. Hans bildspråk är utmärkt för en ovanlig friskhet och originalitet samt röjer en man, hvilken med en på samma gång skarp och kärleksfull blick betraktat naturen och människolifvet. Hans uppfattning af tidens frågor är i det hela mera fördomsfri än hos de författare, med hvilka vi hittills gjort bekantskap. Hans gyckel med astrologien, hans tal om en konungs plikter, hans skarpa ogillande af krig — alt detta erinrar om humanismens fria världsåskådning. I en tid, då danskhatet blomstrade som kraftigast, är han nog klarsynt att inse det småsinnade i de nordiska rikenas inbördes kif, och nedanstående strof är säkerligen ett bland de äldsta dokumenten i skandinavismens historia:

I hafven en tro, ett hopp och ett dop,
 Nordländske konungariken,
 Så byggen ett bo och hållen ihop,
 Aldrig från enighet viken.

En stor del af sitt lif tillbringade han inom fängelsets murar, och egendomligt nog är det under denna tid, som hans egentliga skaldevärksamhet infaller. Det finnes många strängar på hans lyra, men det är en, som vibrerar kraftigare än de andra — och det är friheten. I mera inspirerade ordalag har kanske ingen svensk skald besjungit denna härliga gåfva, och då man läser hans än klagande, än hänförda frihetsdikter, erinrar man sig ovilkorligen den vilda skogsfogeln, hvilken fjättrad i buren ännu sjunger om skog och äng. »Ack libertas, du ädla ting» — börjar han en dikt — äfven om du medför fattigdom och svält, är du dock härligare än alt annat på jorden!

Ja, en fogel uti sin bur,
 Hvars frihet är beröfvad,
 Han sjunger väl af sin natur,
 Men hjärtat är bedröfvadt.
 När han hör de foglar skön',
 Som uti luften sjunga,
 Sig glädja öfver marken grön
 Efter sin art och tunga,

Fast han kan rikelig föda få
 Och alltid i frihet vara,
 Han häldre tar de maskar små
 I skog med högsta fara.
 Han häldre är i ödemark
 Högt upp i träd och ligger,
 Än som inom de murar stark
 I konungshus och tigger.

Häldre vill han på en grön kvist
 Sjunga med hungrig maga
 En skön lofsång sin Herre Christ
 Än mat hos herrar taga.
 Häldre vill han i torra trär,
 Sofva med ro och lisa
 Än där som sköna stugor är
 Sig låta af människor spisa.

Hans kanske populäraste dikt — Warer nu glad, mine fiender all — är delvis måhända något matt, men äger strofer af äkta poetisk skönhet. Det är blott en verklig skald, som mäktar skrifva ord som dessa:

Växer det gräs för villande djur,	Aldrig förs jag i världen så långt,
Som i fjällen löpa och springa,	För mig är ju Herren där hemma;
Mig föder väl Gud inom bojor och mur,	Jag sättes aldrig i bojor så trångt:
Fast världen ville mig tvinga.	Min själ kan dock ingen klämma.
Jag föres nu bort nordost i fjällen i bojor. Jag föres nu bort nordost i fjällen i bojor.	

Hand i hand med denna frihetskänsla går kärleken till naturen. Wivallius nöjer sig ej med att likt samtidens öfriga skalders afskrifva några utnötta fraser om »rosen» eller om »liljan», utan han skådar naturen ansikte mot ansikte. Hans Klage-Wijsa öfwer thenna torra och kalla wåhr röjer ett så vaket och så kärleksfullt natursinne, att den svenska literaturen på kanske mer än ett århundrade ej äger att uppvisa dess motstycke, och den visar på samma gång en verkligt rörande medkänsla för den arbetande och lidande mänskligheten. Måtte — beder han i denna dikt — skyns port öppnas och »de våta himmelska pärlor» tillra ned öfver blomster och blad, måtte kölden ej längre frostbita örterna och boskapen kunna släppas ut i vall att »få stall under Guds lås», måtte sedan sommaren komma med dess bleka gryning, dess varma duggregn och dess fruktbringande sol —

Ja, ljufviga sol, du fattig mans vän,	Gör sorgen oss kort, blif åkermans vän,
Som ditt sken ingom vill spara,	Låt grönskas skogar och dalar,
Lys uppå vårt bord med sommar igen,	Drif torkan oss bort, gif vätskan, som än
Låt köld och torka bortfara,	Mång bondes hjärta hugsvalar.
Nu längta, nu trängta kvinnor och män	Låt sjunga mång tunga om fröjd igen,
Att gå i solskenet klara.	Som nu bedröfveligt talar.

Denna rika naturkänsla möter oss äfven i hans andliga dikter. Det kan med full rätt ifrågasättas, om Wivallius ägde någon djupare religiositet, och måhända betraktade han själf sina psalmparfraser blott såsom medel för världsliga syften, men — äfven om man medgifver detta — måste man dock sätta hans religiösa dikter ett godt stycke öfver samtidens. Wivallius ägde nämligen — hvad andra psalmförfattare i allmänhet saknade — en liflig känsla för bibelns *poesi*. Torr eller dogmatisk blir han därför aldrig. Hans bildspråk äger vanligen Psaltarens orientaliska färgprakt, ehuru det ofta blott är detta diktvärks egendomliga skaplynnne, han efterbildar, utan att binda sig vid någon viss förebild. Ej sällan diktar han själf vidare i den davidiska psalmens anda med en trohet,

som kan komma oss att förblanda original och efterbildning. Säkertligen skall hvar och en finna den andra af de efterföljande stroferna äkta davidisk, och dock saknar — som man lätt kan öfvertyga sig om — den tredje Davids psalm ett direkt motstycke. För de båda följande finnas endast svaga anknytningspunkter:

Ack Herre, min Gud, hur är min' fiender många
Som stå mot mig och efter min välfärd gånga,
Stämpla med svek och listiga tankar prånga,
Hurulund' de må min själ fälla och fånga.

Som man med list för foglar snårar plär ställa
Och grafva för djur och unga hjortar att fälla,
Som man med nät plär fiskar taga och fjälla,
Så mena de nu, att deras anslag skall gälla.

.....

Jag ropar till dig, Herre, med sorgfull stämma!
Af ditt hälla bärg värdigas mig förnimma!
Låt ej någon dam, moln, rök eller dimma
Mitt rop, min bön hindra och därmed bortsimma.

Så går jag till säng och sover med ro och lisa
Och vaknar igen dig, Herre min Gud, att prisa
Med en lofsång, med fröjd och glädjenes visa,
Att du med nåd din tjänare tuktar och risar.

Svagast äro Wivallius' erotiska dikter. Den äkta, svärmiska kärleken låg öfverhufvud taget ej för reformationsperioden, vid hvars kärleksförbindelser vanligen lådde något nyktert och filiströst. Ruy Blas var en både inom lifvet och literaturen okänd typ, och Wivallius själf var minst af alt någon glödande älskare, hvars hjärta krossades under samtidens bördsfödomar. Gertrud Grijp representerade för honom rikedom, anseende och framgång inom det borgerliga lifvet, men hennes person var honom antagligen ganska likgiltig. I de dikter, han skrivit till henne, möter oss en ofta ganska konstmässig rimlek, då och då några mytologiska jämförelser eller ett par sedvanliga galanterier, men efter verklig känsla söker man fåfångt. Vida mera naturlig är han, då vreden och hånet styra hans penna, såsom då han i några på danska affattade niddikter gifver luft åt sitt hat mot Wulff Grijp och hans dotter. Den cynism, med hvilken han skryter af att hafva röfvat en ung kvinnas ära, är visserligen både oridderlig och motbjudande, men det ligger dock märke i dessa förbittrade strofer, hvilka — som hvar man märker — diktats med stupstocken i perspektiv.

Äfven i rent formelt afseende är Wivallius ett hufvud högre än sina samtida. Hans strofbildning är rikare, hans rim ledigare

och fulltonigare än hos öfriga författare från denna tid, hans användning af omkvädet röjer en på samma gång folklig och konstnärlig skald, rytmen i hans bättre dikter är såväl taktmässig som fri; den lider hvarken af de äldre visböckernas metriskas regellöshet eller af den senare tidens enformighet. Likväl är det ett stort steg mellan Wivallius och Stiernhielm. I formelt afseende är den förre ganska ojämn. Stundom leder hans konstnärliga smak honom på riktiga vägar, men ej sällan lemnar den honom i sticket: en klart genomtänkt princip finnes ej. Språket var för honom endast ett medel, han hade aldrig lärt sig att älska det för dess egen skull, han njöt aldrig af att brottas med och öfvervinna dess svårigheter, och poesien förblef för honom blott en lek, under det att den svenska skaldekonsten för Stiernhielm framstod såsom en uppgift, i högsta mening värdig lärdomsidkaren och fosterlandsvännen. Och det är just denna uppfattning af poesien som betecknar ett nytt skede inom vitterhetens historia. Trots det att Wivallius kanske ägde en rikare poetisk begåfning, fick han dock aldrig Stiernhielms betydelse. Han betecknar höjdpunkten inom en äldre skola, men han förmådde ej grunda någon ny.

Härmed har jag afslutat redogörelsen för renässancens lyrik. Några skalders såsom Johannes Buræus, Andreas Arvidi m. fl. stå på öfvergången mellan den nu skildrade skolan och den följande, men dessa författare behandlas bättre i ett annat sammanhang. Vi vända oss därför till den historiska literaturen.

Renässancens
historieskrifning.

I spetsen för renässancens svenske historieskrifvare gick den man, hvilken vi redan vant oss vid att ständigt återfinna såsom vägbrytare på hvarje nytt område — OLAVUS PETRI. Hans Svenska Krönika skrefs troligen på 1530-talet, men efter åtskilliga, både inre och yttre skäl att döma är den icke ett fullt enhetligt arbete i den meningen, att alla dess delar affattats vid ungefär samma tid. Som jag tykt mig finna, sönderfaller krönikan i tre bestämdt skilda delar: Sverges historia till Albrekts fall, unionstiden och slutligen Kristian II:s korta regering. Älst är förmodligen det sist anförda partiet, hvilket bär tämligen starka spår af att vara en af Olavus Petri kanske kort efter Stockholms blodbad nedskrifven memoar; här är det hufvudsakligen det åsyna vitnet, som berättar och ger luft åt sin fosterländska harm. Därefter skrefs enligt denna kanske väl vågade konjektur det första partiet, i hvilket Olavus Petris historiska stil framträder i hela dess storslagenhet. Åtskilliga år senare — förmodligen först efter 1540 — beslöt Olavus sig för att sammanbinda dessa båda partier och författade då unionstidens historia, ett arbete, hvilket hvad framställningskonsten beträffar onekligen står tillbaka för krönikans föregående del. De moraliska reflexioner och kritiska anmärkningar, af hvilka inledningspartiet öfverflöda, hafva här så godt som fullständigt upphört; t. o. m. så ingripande händelser som Sturarnes död anföras utan något som helst försök att påpeka dessa tilldragelsers historiska betydelse, fakta hopas oroligt på hvarandra, så att öfverskådligheten ej sällan lider, bref och handlingar införas in extenso i stället för att, såsom i inledningspartiet vanligen är fallet, arbetas

Olavus Petri som
håfdatecknare.

in i texten — men i trots af dessa onöjaktigheter är äfven denna del af krönikan ett högeligen intressant arbete. Visserligen är det sant, att Olavus Petri någon gång vilseledes af de antiunionella tendenslögner, hvilka det alt mer och mer stegrade danskhatet så småningom gjort till en fast folketro, men när han upprepar detta skvaller, sker det icke i följd af någon ovilja mot vårt södra grannfolk, utan därför att han icke ansett nödigt att undersöka sanningen af ett förmodadt historiskt faktum, hvilket han nästan med modersmjölken fått sig bibringadt. Frånser man det nu nämnda undantaget, kan intet anmärkas mot hans ovel, och beträffande detta tidsrum vill ett dylikt beröm icke säga så litet. »Det fordrades — anmärker Svedelius med rätta — en stor sedlig styrka för att på Gustaf I:s tid beskrifva Kalmar-unionens historia.» Men Olavus ägde detta sedliga mod; utan människofruktan vågade han skildra Engelbrekts, Karl Knutssons och Sturarnes i verkligheten kanske ej alltid så fläckfria bana. Han dristade påstå, att »en läst tyskt öl», hvarmed bönderna trakterats, ej varit utan alt inflytande på Sten Sture den äldres val, han antydde, att några andra mindre hedrande valmanövrar medvärkat till Sten Sture den yngres seger öfver Erik Trolle, t. o. m. Engelbrekt betraktades af honom mera såsom upprosmakaren än såsom fosterlandsbefriaren — och detta, ehuru hvarje, äfven det obetydligaste klander af det antiunionella partiet af Gustaf Vasa ansågs hardt när såsom ett högmålsbrott. För att förstå denna äfven för en Olavus Petri ovanligt lidelsefria uppfattning af samtidens tvistefrågor, bör man betänka, att han — något som äfven framgår af krönikan — under sina första mannaår vistats i en krets, hvilken beträffande de unionella spörsmålerna snarast intog en opportunistisk ståndpunkt. Ehuru händelsernas utveckling ganska snart dref hvarje rättänkande man öfver i det svenska partiets armar och ehuru Olavus i tämligen skarpa ord uttalade sig mot främmande härskare öfver hufvud, kvarstod naturligen alltid en god del af ungdomens intryck, och troligen var det äfven i dessas ljus han skådade en Engelbrekt eller en Sten Sture.

Olavus Petris storhet såsom historieskrifvare grundar sig på krönikans första del. Sällan har det svenska språket i så hög grad yppat hela sin klangfulla, malmrika skönhet, och sällan har den historiska konsten tagit ett sådant jättesteg framåt. Arbetet vitnar på samma gång om renässancemannens fördomsfria, kritiska blick och om reformatorns kärleksfulla omtanke om alla dessa tusenden, för hvilka den vetenskapliga forskningens njutningar voro okända. Liksom Postillan är också krönikan »skrifven för deras skull, som enfaldiga äro, att de skola häraf få någon rättelse.»

»Därför — tillägger författaren — hafver man icke allenast skrivit historien eller ärendet såsom det skedt är, utan man hafver ock där bredvid (där tillfälle hafver så begifvit sig) satt någon besynnerlig lärdom, där någon rättelse kan tagas utaf, och där man ser något godt och nyttigt vara skedt, att man lagar sig därefter och tager där exempel utaf, ehvad vi äre höge eller låge, och att där man ser något ovisliga företaget vara, att vi ock måga lära se vid en annans ofärd och taga oss där till vara före, ty hvar man allenast vill läsa krönikor för förvetenhetens skull eller hafva däruti tidsfördrif, så är det så godt oläset som läset.»

Arbetet öfverflödar så af dylika historiska lärdomar, att det stundom förefaller mindre som en krönika än som en för menige man affattad lärobok i den politiska och enskilda moralen. Sällan

har också någon svensk skrift haft att glädja sig åt en jämförlig popularitet, och med säkerhet föreligger ingen enda i en sådan massa af handskrifter. Endast Sverges två förnämsta samlingar äga tillhoppa öfver sjuttio exemplar, och i flera af dessa finner man anteckningar, hvilka visa, att arbetet redan tidigt trängt ned till det egentliga folket.

Denna öfvervägande etiska uppfattning af historien — hvilken Olavus Petri delade med Luther och de öfriga reformatörerna — gjorde honom helt naturligt till vår förste pragmatiska historieskrifvare. Det mål, som endast dunkelt föresväfvat Ericus Olai, framstår här med fullkomlig klarhet. »Det är — skrifver han — icke nog, att man vet, huru örlig och krig hafva tidt och ofta varit i världen. Man behöfver ock att veta, af hvad orsak sådant kommet är.» I stället att likt medeltidens annalförfattare hopa faktum på faktum utan tanke på att ställa dessa i något personligt sammanhang med hvarandra, söker han ständigt att uppvisa förhållandet mellan orsak och värkan. I historien i stort taget ser Olavus Petri för att begagna vår tids språkbruk snarast en väldig tragedi, i hvilken fädernas missgärningar hemsökas på barnen alt intill tredje och fjärde led. Särskildt tillämpar han detta åskådningssätt i sin skildring af folkungaättens af löftesbrott och trolöshet så genomväfda historia, och vid afslutningen af denna framställning tycker man sig nästan stå inför ett af forntidens storslagna ättedramer.

Olavus Petri ställer inga orimliga fordringar på den faktiska verkligheten: »världen är alltid sig själfvo lik», och på grund af denna åsikt kan han äfven med ett opartiskt jämnmod betrakta händelsernas lopp. Icke ens då han behandlar de religiösa frågorna, fattar han eld; äfven vid dessa tillfällen har han förstått att bevara en ovanligt sund blick för tidsförhållandena. De kristna missionärernas lidelsefulla uppträdande mot den hedniska gudstjänsten finner därför i honom ingen beundrare. »De gode män Adelward och Staffan — yttrar han — hade en god mening, men liten beskedlighet, och för den skull föll det åter snart ned, som de med deras predikan uppbyggt hade. Där hörer beskedlighet till att predika för oförståndigt folk och handla så med dem, att de varda däraf förbättrade. Ty afguderiet skall förr tagas af hjärtat än af altaret.» Ej håller chauvinismen förmådde skymma hans blick för sanningen, och detta är desto anmärkningsvärdare, som 1500-talets historieskrifning nästan uteslutande gick ut på att med alla rimliga och orimliga medel upphöja fosterlandet och ned-sätta täflande grannriken. Olavus Petri påpekar, att det just är

denna falska ärelystnad, som omöjliggjort en sund historisk forskning. »De danske — skrifver han — prisa sig af de stora gärningar, deras herrar och furstar hafva gjort här i Sverge, och de svenske räkna högt den stora mandom, de hafva bedrifvit i Danmark, så att den där nu gärna vill veta, hvad sannast är, han skall hafva där nöd till och ändock näppliga kunna det i de svenska och danska krönikor utleta.» Den »götiska» forntiden, som både före och efter Olavus Petri utsmyckades med de vidunderligaste patriotiska lögnar, betraktades af honom med en nykterhet, som på Olof Rudbecks tid troligen skulle hafva framkallat ett rättsligt åtal, och som äfven på 1500-talet väckte den häftigaste ovilja. Sanningen — anmärker han —, som dock af krönikeskrifvaren högst aktas skulle, har i dessa gamla historier sållan kommit fram, då såväl de danske som de svenske i dem blott sökt ära och pris. »Det är visst, att i dessa tre riken som i mång annor land hafver varit groft och oförståndigt folk, de där föga aktat hafva det, som till goda seder och skickelighet hört hafver, och begynt endels då först lära tukt och seder, när de vordo kristne.» Den under århundraden så omhuldade teorien, att de öst- och västgoter, för hvilka det romerska världsväldet slutligen ramlade, utgått från Öster- och Västergötland här i Sverge, upplöser sig inför denna omutliga sanningskärlek till en patriotisk dröm. »Allmänneliga historier — anmärker han — gifva nog före om Göta rike, huru gammalt det är, men det kan ingalunda vara förståendes om de göter, som här i Sverge äro, ty de gamle göter (om de eljest så gamle äro som en part menar), de där först göter kallades, hafva bott där nu är Ungern eller ock längre bort, och skall näppliga något folk då än hafva bott här i Sverge.»

»Våra krönikor — tillfogar han på ett annat ställe — lägga svenske män en stor ära till däraf, att de göter, som efter deras mening här utgångne äro, hafva så mycket bedrifvit i främmande land. Men när vi saken rätt besinna vilja, är därmed föga ära inlagd. Man lägger ju föga ära in därmed, att man far med öfvervåld och orätt i annans land, som intet ondt gjort hafver, skinnar och bränner, dräper och förhärjar dem, som gärna vilja sitta med frid. Det vore oss mycket större ära, att våra förfäder alltid hade varit fridsamme och saktmodige, sutit stilla, varit tillfrids med det. Gud dem gifvit hade, och icke röfvat och skinnat andra. Dock prise göters mandom ho där vill, de som suto för deras hand, prisade dem intet, utan sade dem vara en hop med skalkar och tyranner, som intogo annan mans land och städer, där de ingen rätt till hade, och kommo så många hundra tusende människor både om lif och gods. Det var ock den största mandom de gjorde, som nog af krönikorna bevisligt är, undantagandes den skada de gjort hafva i det latinska tungomålet och lärde mäns böcker, det en obotlig skada var, där så mången lärd man ännu öfver klagar. Den som med brand, mord, örlig och krig ära inlägga skall, han skall hafva en rättfärdig sak att stå på, annars är det tyranni och öfvervåld mera än mandom.»

Klagan öfver den klassiska litteraturens undergång var en parentes, hvilken Olavus Petri såsom i viss mån anhängare af humanismen ansåg sig böra infoga. De reflexioner, som här och hvar finnas inströdda i arbetet, vitna ock om samma »humana» världsåskådning. Hans anmärkning, att »dygden gör mannen ädel, ehvad han är på bördens vägnar hög eller låg», hans medkänsla för dessa »fattiga undersåter, som ju alltid måste betala laget», när de store herrarne tvista, hans afsky för strid och örlig, hans förakt för krigarens tomma ära, hans intresse icke blott för stats-händelserna, utan ock för kulturen i inskränkt mening, hans klara och ständigt vakna kombinationsförmåga — alt detta häntyder på en man, hvilken fostrats i humanismens historiska skola. Men mest röjer sig kanske denna nya världsåskådning i Olavus Petris förmåga att uppspåra nya källor till vår historia och att kritiskt behandla de gamla. Den spindelväf af halfärda, qkritiska kombinationer mellan Jordanes, Didrikssagan, Bibeln och de gamla krönikorna, på hvilka hugskott den äldre historieskrifningen hvilat, sönderslites af honom utan medlidande. Didriks af Bern krönika, som ännu under mer än ett århundrade skulle gälla såsom en af vår historias yppersta källskrifter, förklaras af honom helt kärft innehålla »fabler», som dessutom ej kommo Sverge vid. »I våra svenska krönikor — yttrar han på ett annat ställe — finnes ganska liten rättelse, huru här i riket hafver tillstått förr än kristendomen hit kom, ty att våra förfäder hafva litet eller ock intet därom skrifvit.» Vår historia börjar först med kristendomen; »det som förut skedt var, är oss platt ovetterligt». Då Olavus Petri ändock — kanske hufvudsakligen af intresse för de anknytningspunkter, han här fann till moraliserande anmärkningar — anför den sedvanliga konungalängden med dess barnsliga fabler, sker detta under en ständigt fortgående polemik mot dess trovärdighet.

Synnerligen många, i egentlig mening *historiska* källskrifter utöfver dem, föregångarne begagnat, lyckades Olavus Petri af lätt insedda skäl ej upptäcka. En engelsk krönika (väl Matthæus Vestmonasteriensis), Helmoldus' Vendiska krönika, några andra, ännu ej närmare undersökta »främmande krönikor»* se där de viktigaste nyheterna på den historiska litteraturens område sedan Ericus Olais dagar. I att hafva uppspårat och begagnat dessa, ligger naturligen icke någon synnerligen stor förtjänst. Men dessa historiska arbeten äro långt ifrån Olavus Petris enda källor. Nästan öfveralt spårar han dylika, och just i denna förmåga visar sig klarast

* Däremot tyckes han ej hafva känt Saxos historia, som Christiern Pedersen 1514 utgifvit i Paris, utan fortfarande begagnat Gheysmers utdrag.

hans afgjort historiska anläggning. I gamla landskyrkor finner han ofta engelska mässböcker och engelska klockor; strax är han färdig med en historisk slutsats: våra äldsta prester hafva ofta varit engelska missionärer. Halten i olika tidens mynt undersökes af honom, och på förekomsten af engelska mynt från 1100-talet, massvis funna i svensk jord, bygger han antagandet af en då för fyra hundra år sedan starkt utvecklad engelsk handel. Skrock, ordspråk, sagor och visor uppmärksammas af honom, forntidens grafkullar och runstenar likaså, och af alla dessa observationer förstår han att framdestillera historiska fakta. Äfven språket blir för honom ett bevismedel. »Det kan intet fela — säger han —, att tyske, svenske, danske, norske hafva fordomdags alla varit ett folk, och där är tungomålet nog bevis till, ty att i förtiden hafva de alla haft ett tungomål, ändock att det nu är så förvandladt, sedan folket blef åtskildt, som alltid hända plågar, och detta kan däraf nog märkas, att ju äldre tyska och svenska böcker man finna kan, ju mera draga de öfverens i målet.» Huru klar och sund är ej denna observation i förhållande till den närmast följande tidens språkliga fantastier! »Register* och bref» användas af honom ganska flitigt, men den källa, ur hvilken han med kanske den största förkärleken älskar att ösa, är våra gamla lagar. En ovanligt rik samling af dylika stod honom till buds, han citerar Magnus Erikssons landslag och stadslag, Bjærköarätten, Visby sjö rätt, Östgöta- Västgöta- och Uplandslagen samt t. o. m. »den norska lagboken», och finner i dessa ständigt fakta af värde för vår historia. I flere fall hafva dessa historiska källor, hvilkas värde Olavus Petri tidigast af alla insett, först i våra dagar till sin fulla omfattning tillgodogjorts.

Laurentius Petri
historiska skrifter.

I följd af Gustaf Vasas vid flera tillfällen skarpt uttalade missnöje med Olavus' arbete, synes detta under författarens egen lifstid knapt hafva varit känt utanför en trängre krets. Men efter dennes död lär hans vän, biskop Botvid i Strängnäs, hafva låtit utskrifva och sprida den misshagliga krönikan. Detta var att sätta den hetlefrade konungen i eld och lågor. Han förklarade sig »henne ingalunda gilla eller approbera kunna, förrän hon kunde blifva på bättre skick och vissare grund utsatt», och särskildt visade han sig förgrymmad öfver författarens brist på fosterlandskärlek i den tidens mening samt — i ändå högre grad — öfver det öfverseende, han lagt i dagen gent emot den romerska kyrkan, hvarigenom han visat sig »mera hafva haft en papistisk consciens än en rätt evangelisk anda.» I en nu förlorad skrift, riktad till konungen, sökte ärkebiskopen att försvara sin broders minne, men LAURENTIUS PETRI var icke mannen att byta ord med en Gustaf Vasa. Han föll troligen ganska snart till föga, och icke fullt fem år efter detta meningsutbyte hade ärkebiskopen en ny krönika

* Det är mycket troligt, att Olavus Petri begagnat det gamla, nu förlorade riksregistraturet — vetus registrum regni —, hvilket vanligen förvarades hos biskopen af Strängnäs. Denna för vår medeltidshistoria så ovärderliga urkund bortfördes från Sverige af Kristian II eller Gustaf Trolle och har trots upprepade efterspaningar ej kunnat anträffas.

färdig, »korrigerad och på vissare grund utsatt». Af de förtjänster, som utmärkt Olavus' arbete, finnas här så godt som inga. Laurentius Petri bedömer medeltiden ur bigott protestantisk synpunkt, är chauvinist och danskhatare, upptager med god smak Saxos alla fabler och afskrifver för den senare tiden sin broders arbete stundom nästan ordagrant. Tendensen ligger blott altför tydligt i dagen. Det är ett arbete, skrifvet på kunglig befallning för att uppvisa unionens skadliga följder och den katolska kyrkans öfvergrepp — borneradt, kritiklöst, någongång mot bättre vetande.

Äfven en 1572 författad liten stridsskrift, Om III cronor, synes hafva kommit till på kunglig befallning. Ehuru ovanligt hofsamt i tonen gör detta arbete liksom hela den sak, hvarom tvisten rörde sig, hufvudsakligen intryck af barnsligt käbbel, och trots mångordigheten är det ganska innehållsfattigt.

Fäster man sig vid den omfattande forskningen och den fördomsfria kritiken, är Olavus Petris krönika kanske det ädlaste uttrycket för renässancen i vårt land. Men det fanns äfven andra, måhända lika karaktäristiska, om ock ej lika tilltalande sidor hos denna andliga rörelse, och det är särskildt en af dessa sidor, som visar sig hos de historieskrifvare, med hvilka vi nu gå att sysselsätta oss. Renässancen var i främsta rummet individualitetens tidsålder. Men med den kraftigt utvecklade personligheten följde helt naturligt krafvet på aktning för samma personlighet. *Aran* blir därför vida mer än förut en faktor inom det politiska lifvet. Furstarna hålla sig historiografer på stat, på det att dessa på vers och prosa, för samtid och eftervärld skola förkunna deras ära och utbreda deras rykte såsom lycklige härförare samt konsternas och vetenskapernas beskyddare. Renässancens historieskrifvare blifva i själfva verket ett slags hofpoeter, hvilka hafva till uppgift att — så vidt det med ett visst sken af trovärdighet låter sig göra — antingen dikta en historia, smickrande för fursten och hans land, eller ock att på hög befallning vederlägga arbeten, nedsättande för den frikostige furstens ära. »Efter vise och förståndige mäns råd — yttrar Messenius — pläga mäktige och försiktige världens regenter sig lika mycket beflita om manliga gärningars bedrifning och deras genom lärde män beskrifning. Alldenstund de nogsamt kunna besinna, att eljest de och deras berömliga gärningar skola tillika i grafven nedstoppas, hvarföre man läser om den stormäktige monarken Alexander Magnus, att när han var kommen på den förträffliga krigshjälten Achilles' graf, honom med suckande hafva dessa ord talat: »O, du lycksalige Achilles! Icke för den orsak skull allena, att du så manligen dig för Trojenborg förhållit hafver, utan att den högvise man Homerus din manlighet så härligen beskrifvit hafver.» Och på det hans berömliga gärningar efter hans död uti världen ock lefva måtte i tillbörlig ära, hafver han en mäkta stor summa pen-

Renässancens historiska skrifter tendensskrifter.

ningar på de män användt, genom hvilkas penna han förhoppades sitt namn efter döden i världen berömligen kunna lefva. Hvilkens exempel många förnuftige världens potentater sedan fliteligen och lofligen efterföljt hafva och både genom lärde mäns skrifter så väl som ärepelare och triumfportar sig ett evigt namn hos efterkommande förvärfvat». Synnerligen högt i moraliskt afseende stodo dessa lejde skribenter icke. De flesta af dem voro karaktärlöse lycksökare, hvilka utan skrupler sålde sin penna och sin öfvertygelse åt den mestbudande. Något högre historiskt värde kan man ej håller tillmätta deras skrifter; knapt någon enda torde vara författad utan en viss, mer eller mindre öppet framträdande tendens.

Gustaf I:s historiskskrivare.

Hur stark realist GUSTAF VASA än var, visade han dock renässancemannens hela intresse för eftervärldens dom och tvekade ej, när det gälde hans egen eller Sverges ära, att lossa på den hårdt tilldragna penningpungen. Mot slutet af sin regering gick han t. o. m. så långt, att han inkallade en af dessa tyska dussin-humanister, på hvilka samtiden var så rik, för att denne på latinska hexametrar skulle föreviga ett par af unionstidens svensksinnade regenter. Redan ett par gånger förut hade konungen genom utgifna skrifter visat sig angelägen om att vädja till Europas dom. Det äldsta politiska manifest, som från trycket utgifvits af svensk monark, författades sannolikt af den dåvarande riksföreståndaren själf. Det är riktadt mot Kristian II, och dess titel är Van der grwsame tyrannische miszhandelinge, szo koninck Christiern des namens de ander van Dennemarken, im Ryke to Sweden beganghen hefft (tr. 1523). Såsom han själf sedermera uppgifver, skall han i flera »historier både latinska och tyska» för främmande nationer låtit beskrifva tyrannens ogärningar, och under åren 1524 och 1525 lät han några belgiska kopparstickare gravera en serie af bilder öfver dennes framfart i Sverige. 1545 — eller kanske rättare 1546, ty den första upplagan tyckes hafva indragits — utgaf konungen en ny skrift, ställd till den tyska nationen och innehållande ett försvar mot de beskyllningar, som riktats mot honom dels af afundsmän, dels af undersåter, »som hemligen af vårt rike utvikne och flydde äro», bland hvilka senare han väl inbegrep den bekante BERNHARD VON MEHLEN, som 1533 eller kort förut i Tyskland utgifvit en nu förlorad smädeskrift mot honom.* 1547 utkom ett nytt arbete. Konungen af Danmark m. fl. hade sökt förmå Gustaf Vasa att med en penningssumma godtgöra Kristian II:s arfvingar för deras förmenta anspråk på Sverige, men långt ifrån att följa denna uppmaning sökte Gustaf i en på tyska, svenska och latin** affattad skrift ådagalägga det ogrundade i dessa anspråk. Skriften, hvilken länge gäلت såsom Laurentius Petris, synes snarare böra tillskrifvas GEORGIUS NORMAN. 1540-talet tillhör förmodligen en annan tendensskrift, som väl ock tillkommit på konungens initiativ, nämligen GÖRAN GYLTA'S Relation om den skadhe Swerighe af vthländske Regenter utstådt och lidit hafuer, ett försök att genom framhåfvande af unionstidens olyckor påpeka arfrikets välsignelser. Samme författare är dessutom bekant genom en tysk, ännu otrykt bearbetning af Olavus Petris krönika.

* Att döma af konungens ofvan omtalade skrift synes bland de utkomna smädeskrifterna äfven hafva funnits en karrikatur öfver konungens person. Så vidt jag för tillfället kan erinra mig, är detta första gången något dylikt omtalas inom vår litteratur. Den äldsta karrikatur, som finnes i behåll, är ett 1563 utgifvet tryck af det danska riksvapnet. I stället för lejonen förekomma råfvar, för svanen en gås o. s. v.

** Originalet var troligen på tyska. Den svenska öfversättningen tyckes då ej hafva utgifvits från trycket.

1555 hade den danska rimkrönikan utkommit i en ny upplaga. Gensvaret på den danska krönikan. Detta arbete, i hvilket naturligen unionstidens historia skildrades från dansk synpunkt, framkallade Gustaf Vasas häftigaste förbittring. Trots det att Göran Gylta upplyste honom om, att här ej föreläge någon färsk förolämpning, utan endast en ny upplaga af ett gammalt arbete, beslöt konungen att »icke låta dem blifva svarslösa på samma deras krönika». Till den ändan kallade han PEDER SWART, biskop i Västerås, till sig för att »ställa några rim mot några af de föraktligaste artiklar, som finnas i den danska krönikan emot oss svenskar», och snart tyckes det gemensamma arbetet hafva varit i gång. I ett bref, skrivet till ärkebiskop Laurentius Petri, ber konungen att få låna »de gamle danskes historieskrifvare, benämnd Johannes Saxo, hvilken mycket och vidlyftigt nog, såsom vi hafva förnummit, hafver skrivit och utmålade de danskes infödda och inplantade art och onda natur». Därför ville konungen företrädesvis från denne författare hämta argument för den bok, han nu aktade låta »skrifva om de danskes dygder». 1558 utkom detta svar, som hvars inledning man aftryckt den misshagliga krönikan: Någer stycker aff then Danske Cröneke Teslikest the Swenskes rätferdelige och oumgängelige genswar. Versen är under all kritik, och innehållet — hvilket med säkerhet får skrivas på konungens egen räkning — utmärker sig för en orimlig, ofta löjlig förbittring mot danskarna. Det var genom dylika, af historikerna kanske ej nog uppmärksammade skrifter, som det ursinniga nationalhat närdes, hvilket slutligen blossade upp i sjuårskrigets fador.

Lika angelägen som Gustaf var att för samtiden försvara Sverges politik, lika intresserad visade han sig beträffande den historia, på hvilken eftervärlden en gång skulle bygga sin dom öfver hans egen person. Han lät ej häller någon falsk blygsamhet afhålla sig från att själf bestämma, hvad som där skulle sägas och hvad som där skulle fördöljas. I ett bref till Olavus Petri, skrivet 1541, gör han en beställning på denna krönika och lemnar samtidigt ett litet utkast till själfva arbetet. Olavus skulle bl. a. skildra, »huruledes och med huru stora och dråpeliga farligheter, vi till regimentet komne äro, item hvad skada, nackdel och farlige praktiker, oss äro vederfarne . . . , item huru våra undersåter, dalkarlar, hälsingar, smålänningar och andra flera otillbörligen och utan all sak sig emot oss uppsatt och onyttige finna låtit» etc. Men Olavus lämpade sig ej för denna art af historieskrifning, och frågan fick därför hvila tills vidare. Men vi äga också ett annat utkast, hvilket — ehuru befintligt först i senare afskrifter — bär

Peder Swarts
krönika.

starka spår af att härröra från konungen själf. Det är ett påbörjadt förslag till en bilderkrönika öfver Gustaf Wasas ungdom. Hvarje mera berömd tilldragelse ihågkommes med en »figur», hvilken noggrant beskrifves, och under denna skulle till förklaring följa ett eller flera verspar. Sitt egentliga intresse äga dessa »figurer» genom den nära öfverensstämmelse, de hafva med PEDER SWARTS krönika. Detta arbete, som behandlar Gustafs historia till 1533, är skrifvet 1561 och afbröts helt plötsligt genom författarens sjukdom och död. Framställningen grundar sig ej på några arkivstudier, utan hvilat nästan uteslutande på tradition, och denna är, särskildt hvad kronologien beträffar, långt ifrån felfri. Hvad uppfattningen af konungens person och regeringshandlingar åter angår, är denna tydligen just densamma, konungen själf ville göra gällande. Liksom vid Gensvaret på den danska krönikan var Peder Swart blott pennan; tankarna voro nog konungens egna. Särskildt är den med bilderkrönikan öfverensstämmande början karaktäristisk. Gustaf Vasa älskade bibliska paralleller; i sina tal och bref jämför han sig ganska ofta med Moses eller med David, hvilka såsom Guds utkorade redskap befriat det israelitiska folket ur fiendens våld. I krönikan synes nästan en ändå högre motbild hafva föresväfvat honom. Han föddes på Kristi Himmelsfärdsdag — med segerhufva öfver hjässan och ett rödt kors på bröstet. Hans namn blir Gustaf eller »göternas staf», såsom späd är han allom »täck och kärkommen», och under gemensamma lekar välja andra barn honom alltid till höfvitsman. Kung Hans får se honom, då han är fem år gammal, anar genast hans framtida betydelse och ber af gamle herr Sten att få behålla barnet. Denne låter pilten hemligen fly, och i bilderkrönikan ser man, huru kung Hans med ett vredgadt ansikte tilltalar herr Sten, under det att en »sedel» löper ur hans mun med orden: »hvar är ulfungen?» Som man märker, är detta en hel legend, hvars afslutning ej otydligt erinrar om den betlehemitiska berättelsen om Herodes och dennes misslyckade försök att dräpa den blifvande judakonungen.

Peder Swarts krönika är onekligen skrifven med en viss berättartalang och har af helt naturliga skäl blifvit den källskrift, som senare historiografer mer eller mindre osjälfständigt afskrifvit. Den uppfattning af konungens personlighet, denne själf ansåg vara den rätta, går därför i det hela igen hos hans flesta biografer i följande tider, och ur den synpunkten kan man utan öfverdrift påstå, att Gustaf Vasa i icke oväsentlig mån själf skrifvit sin historia.

Peder Swart* dog 1562 utan att hafva hunnit fullfölja konungens historia längre än till 1533. Det var klart, att ett arbete af detta slag ej kunde blifva utan fortsättning. Af en sådan, sträckande sig till konungens död 1560, finnes ock en stor mängd handskrifter, sins emellan ganska lika, men dock i detaljerna ofta afvikande från hvarandra. Ehuru frågan om deras inbördes förhållande ännu ej närmare undersökts, synas de dock kunna delas i två grupper RASMUS LODUIKSONS krönika och PEHR BRAHES krönika**. Rasmus Loduikson († 1594) var en under Gustaf Vasas och hans söners regeringstid ganska betrodd man, ehuru, som det förefaller, på karaktärens vägnar något tve tydlig. En stor mängd historiska arbeten pläga vanligen tillskrifvas honom, men endast få höja sig öfver rangen af excerpt. En del äro blott register, hvilka Rasmus på grund af sin ämbetsställning var skyldig att upprätta. Af Gustaf Vasa hade han nämligen förordnats att »intaga uti riksens förvaring alla kyrkors och klostres bref», samt efter dessa utskrifva längder på de gods, hvilka borde till kronan indragas. Genom de samlingar, han på grund af detta och liknande uppdrag kom att göra, kan han med viss rätt betraktas som vårt riksarkivs förste grundläggare, ehuru detta såsom vetenskaplig institution knapt kan sägas räkna sina anor högre upp än till Gustaf Adolfs regering. Rasmus Loduiksons mera utförda arbeten vitna ej om någon högre begåfning. Hans Eriks thens fiorthondes Crönica, som skrefs under Johans regering, är en torr annal med tvära öfvergångar och utan någon som helst uppfattning af den inre historien. Sjöstriderna skildras dock ej utan en viss liflighet. Hans fortsättning af Peder Swarts krönika är hvad den historiska konsten beträffar ett ytterst värdelöst arbete. För de senare åren af Gustafs regering meddelar han blott några ytterst torftiga notiser, hvilkas värde ofta är ganska tvifvelaktigt. Så t. ex. nämner han ej ett ord om Laurentius Petris bibelöfversättning, men väl anför han såsom den viktigaste tilldragelsen under 1546 uppträdandet af »en stor fisk och underligt djur» i sjön utanför Stockholm. För de äldre åren är berättelsen visserligen mera utförd, men författarens oförmåga att i ordnad följd framställa en tilldragelse är lika stor. Så t. ex. är det fullkomligt i enlighet med hans historiska stil, då berättelsen om Dackefejden plötsligt afbrytes för en notis om prinsessan Catharinas födelse. Skildringen af det nyssnämnda upproret är för öfrigt det bästa partiet i hela arbetet, men Rasmus lär här endast vara plagiator af en äldre krönika.

Pehr Brahes arbete är knapt annat än en bearbetning af Rasmus Loduiksons, men röjer så vidt jag kunnat finna en större författaretalang än originalet. En ofta — exempelvis hos Geijer — härifrån anförd karaktäristik af Gustaf Vasa måste otvifvelaktigen anses såsom ett stilistiskt mästestycke. Det är ett porträtt, utfördt i renässansens kraftiga, karaktäristiska manér.

Mot slutet af Gustafs regering utkom JOHANNES MAGNUS' historia (se sid. 133), i hvilken han — för att begagna konungens ord — »där honom något bekvämligt tillfälle gifves, lastar, hädar och smädar utan all sanning, skäl och bevis vårt kristliga regimente så och vår egen person till det högsta». I följd häraf syntes det konungen vara af nöden, »att man låter skriftligen förlägga och tillbakadrifva samma hans skamlösa och förgiftiga lögn». Af ett dylikt genmäle blef emellertid intet, och det dröjde ej länge, innan detta af chauvinistiska dikter och det mest glödande danskhat uppfyllda arbete blef ett bland samtidens högst skattade nationalvärk. I sitt fångelse

Fortsättning af
Peder Swarts
krönika.

Johannes Magnus
öfversattes.

* Äfven ett annat arbete plägar vanligen tillskrifvas Peder Swart. Han skall nämligen hafva författat eller rättare öfversatt Västerås-biskopskrönika, men såsom E. Hildebrand visat, är detta arbete ett yngre falsarium.

** Äldre författare omtala ock en Rasmus Carlssons krönika, men detta beror säkerligen på ett misstag.

sysselsatte sig ERIK XIV — hvars ordningsnummer *den fjortonde* just hämtats från Johannes Magnus — med att till svenska öfversflytta den latinska texten. Denna tolkning är nu förlorad, men »försvenskad på rim stäld af JONAS PETRI BASE anno domini 1586» finnes historien ännu i behåll. Äfven under Karl IX:s tid förekommer en på kunglig befallning värkstäld öfversättning, nämligen af ELAUS TERSERUS, hvilken därför årligen lär hafva uppburit 48 tunnor spanmål. Den äldsta, på svenska trykta upplagan är af 1620, och öfversättaren är den bekante ERICUS SCHRODERUS.

Skrifter för och
mot Johannes
Magnus.

I Danmark framkallade denna historia den häftigaste förbittring, och skyldigheten att svara på detta ursinniga angrepp framstod snart såsom en nationell hederssak, i synnerhet sedan Gustaf Vasa genom sitt nyss omtalade Gensvar gifvit det ömse-sidiga nationalhatet ny näring. Uppdraget öfverlemnades åt »Danmarks Riges Historicus JOHANNES SVANINGIUS», och 1560 utkom hans *Refutatio calumniarum*. Arbetet utgafs dock ej under författarens eget namn, utan uppgaf sig vara skrivet af (den 1559 aflidne) professor Petrus Parvus Rosefontanus. Det är hufvudsakligen riktadt mot Heming Gadhs i Johannes Magnus historia först meddelade tal och är ganska bittert i tonen, om än kanske ej lika bittert som de svenska stridsskrifterna. Någon vederläggning från svensk sida utkom ej i tryck förr än 1612 — under Kalmar-krigets tid —, då JOHANNES MESSENIUS utgaf *Retorsio Imposturarum*, qvibvs inclytam Svecorum gothorvmqve nationem Petrvs Parvus Rosefontanus... impudenter admodum insectatur.

Erik XIV:s
historieskrifvare.

Men om än från svensk sida ingen direkt vederläggning utgafs af trycket, kände man här i landet dock ganska djupt det hån, hvarmed Svaningius öfverhöljt våra äro-rika minnen och deras hängifne tolk. För en man med Erik XIV:s lynne var en dylik skrift redan en krigsorsak, och själf lät han ingalunda denna skymf passera oanmärkt. I likhet med renässancens furstar ägde han ett varmt intresse för den historiska vetenskapen i den tidens mening. I hans bibliotek funnos de flesta af antikens historieskrifvare: Livius, Tacitus, Suetonius, Plutarchos, Xenophon, Curtius, Herodotos m. fl. och dessutom icke så få moderna. I förteckningen öfver hofämbetena och deras innehafvare finner man för första gången tvänne »Scriptores Historiarum», nämligen Magister MARTINUS HELSINGIUS och PETRUS MARSILIUS. Den senare, en för öfrigt okänd fransk jurist, hade under sina resor i Tyskland förirrat sig ända till Sverge, där han mot ett arvode af 200 kronor anställdes såsom Eriks »historieskrifvare». Kontraktet är upplysande för renässancens uppfattning af historikerns kall. Marsilius lofvar, »att i sina forskningar troget, ärligt och passionsfritt söka sanningen samt anteckna misstagen i den danska historien». Dessutom skulle han egna särskild uppmärksamhet åt »de utländska göternas» historia samt anslå en hel bok åt vandalerna, som naturligen för »Ericus, Vandalorum rex» ägde ett visst intresse. Slutligen borde han i alt främja Hans Majestäts heder samt vederlägga alla belackare och deras skrifter. Den vidlyftiga, »illustrerade» svenska historia, angående hvilken konungen och Marsilius 1566 upprättade ett nytt kontrakt, synes likväl hafva stannat vid själfva förslaget. Samma år reste den franske äfventyraren tillbaka till sitt land, och enda frukten af hans lärda möder med den svenska historien blef *Historia Causarum Bellj inter potentissimos Arctoæ reges etc.*, hvilket arbete i prydlig afskrift sändes till Sverge. På Erik bör denna mot Danmark riktade stridsskrift, som i svassande ord tillegnades den franske statsmannen Michel de l'Hôpital, ej hafva värvat synnerligen öfverraskande. Den är nämligen intet annat än ett nästan ordagrant sammandrag af en af konungen själf författad skrift.

Stridsskrifter un-
der sjuårskriget.

Då detta för Europas furstar och folk afsedda arbete nådde Sverge, stod sjuårskriget redan i full låga. Att de stridsskrifter, som under denna fejd växladess mellan de nordiska rikena stigit till ett ganska betydligt antal, framgår däraf, att man i den

slutliga fredstraktaten fann nödvändigt att inrycka en särskild paragraf angående dessa. »Under Eriks regering — heter det — hade en mängd nidskrifter till båda konungarnes och folkens vanära kringspridts och på bägge sidorna gifvit den kraftigaste näring åt splitet samt framkallat krigiska förvecklingar. Om man nu icke upphäfver hvarje tillfälle till detta nidskrifveri, kan lätt under tidernas lopp en oenighetens gnista väckas till lif och denna växa ut till en olycksbringande våldeld. Därför skola båda konungarne, hvar och en i sitt rike och sina områden, genom öppna konungabref befalla och allvarligen tillse, att dessa illvilliga skrifter ej omtryckas eller spridas i handskrift. Men om boktryckarne eller andra privatpersoner hos sig hafva några exemplar af dessa nidskrifter, skola de på bestämd tid och ställe lemna dem från sig. Och om någon i framtiden djärfves författa, afskrifva, trycka och utgifva dessa skändliga blad och vanhedrande bilder, genom hvilka personer af högre och lägre samhällsställning skadas, skall han utan nåd och barmhärtighet med lifvet plikta för sitt brott.» Af de förgrifliga skrifterna är endast ett försvinnande fåtal i behåll. Den äldsta af dessa pamfletter är en på plattysk vers affattad satir, hvilken uppgifver sig vara författad af den danske kansleren Johan Friis, under det att den i själfva verket är en niddikt mot denne och Fredrik II. Två år därefter eller 1565 tryktes tvänne andra tyska poem. Det ena, *Ein neue Liedt, wie die vertriebenen Ordenshern etc.*, skrifvet af psevdonymen JOACHIM FRUCHTENICHT, besjunger Henrik Klasson Horns försvar af Reval, det andra, *Ein neues liedt, Wie des Durchleuchtigsten etc.*, enligt uppgift författadt af PAUL SCHUTZEN von LEIPZIG behandlar Varbergs eröfring af svenskarne. En utförlig latinsk dikt *Querelæ Suedicæ*, som nu dock är till stor del förlorad, skildrade på ganska vackra latinska verser de olyckor, som förbindelsen med Danmark tillskyndat ej blott Sverige utan äfven Norge, hvilken sistnämnda skildring måhända författats i afsikt att locka norrmännen till affall från Danmark. Man har gissat på Erik XIV såsom författare, men denna förmodan är högst osannolik. Troligen härrör dikten från någon af de humanister, hvilka stodo i Eriks sold: Henricus Mollerus, Martinus Helsingius, Laurentius Petri Gothus eller måhända ännu någon annan. Däremot är en prosaskrift antagligen författad af konungen själf. I Danmark hade strax efter krigets utbrott utgifvits — dock ej i tryck — en från dansk synpunkt affattad redogörelse för krigsorsakerna *Vera et brevis expositio causarum*. Äfven från svensk sida utgafs en dylik förklaring *ERICI REGIS Commemoratio causarum ob quas inter ipsum et Fredericum Regem Daniæ bellum gestum sit* eller *Oratio de injusto bello*, såsom denna utläggning benämnes i andra handskrifter. Den bekante statsmannen Erik Lindsköld kallade denna skrift »ett mästerstycke i statistiken (= statsvetenskapen)» och ansåg den »i språket vara nästan ciceroniansk». Detta beröm är icke öfverdrifvet. Alla skälen framläggas med en synnerlig klarhet och på ett värligen ädelt språk. Tonen är ofta ganska skarp, men författaren sjunker aldrig ned till okvädingsord. Svaningius' *Refutatio Calumniarum* får i förbigående en släng, och särskildt lånas det misslyckade försöket att låta Rosefontanus gälla som författare. Det kan knapt lida något tvifvel, att konung Erik själf skrifvit denna ganska digra afhandling, hvilken egendomligt nog aldrig tryktes. Arbetet både börjar och slutar med att beklaga den brödratvist, som sönderslet norden och hindrade dess monarker från att gemensamt bekriga kristenhetens ärkefiende, turken, men dessa klagomål voro tydligen endast vältalighetsblomster, strödda för den utländska publikens fötter. Då de pommerske legaterna 1565 uppmanade den kunglige författaren till fred, hade detta endast en ny skrift till följd *Vera et brevis eorum narratio, quæ etc.*, en af den officielle historiografen MARTINUS HELSINGIUS författad redogörelse för krigshändelserna. Från dansk sida kom samma år såsom vederläggning en af Svaningius skrifven *Retractat* eller förklaring.

Niddikter mot
Erik XIV.

De svenska anfallen mot Erik och hans regering voro ej håller få. Från 1569 finnes en tämligen stor niddikt, riktad mot den redan afträttade gunstlingen Göran Persson och skrifven af en NICOLAUS HENRICI FRACH. Ungefär samtidig är en annan dikt, En förmaning till menige Sweriges Rikes Stender, börjande med en panegyrik öfver Johan, som befriat landet från dess förtryckare, och därefter öfvergående till ett slags krönika, som hufvudsakligen skildrar det danska kriget. De öfriga niddikterna må här förbigås med undantag af den voluminösaste af dem alla: DANIEL HANSSON HUNDS Wisa om Konungh Erich den 14:des Regemente och handell. Författaren, hvilken hufvudsakligen tyckes hafva använts i härtig Karls tjänst, skref sin ofvannämnda rimkrönika så sent som 1603—1605. Den saknar ej alt historiskt intresse, men är i versifikatoriskt afseende ganska talanglös.

Johan III:s histo-
rieskrifvare.

Att JOHAN III varit främmande för alla dessa skrifter kan väl knapt antagas. I likhet med Gustafs öfriga söner insåg äfven han fördelen af att använda den tidens politiska press. 1569 utgaf han Sann och rettmätig orsak etc., i hvilken han redogjorde för de skäl, på grund af hvilka ständerna förklarat Erik förlustig Sverges krona. Då några hemliga stämplingar sedermera förspordes, utgaf han 1575 en förändrad upplaga af denna skrift för att — såsom orden föllo — tillstoppa deras onda mun, som om konung Eriks regimente mycket dikta, ljuga och osannfärdeligen berätta. I samma skrift utlofvar han en historia om broderns onda regering, men denna partiskrift synes aldrig hafva blifvit fullbordad. Dock skedde detta nog ej af brist på »historieskrifvare». Messenius berättar, att Johan III »icke blott åt BOTHVIDUS NERICIUS utan ock åt DAVID CHYTRÆUS lemnat uppdraget att med historiens konst föreviga konungens namn och därför icke sällan öfverhopat dem med furstliga skänker.» Att döma af de berömda humanisterna Caselius' och Manutius' ännu bevarade bref, var Bothvidus en i utlandet för sin lärdom synnerligen högt skattad humanist, men så vidt man vet har han icke efterlemnadt något historiskt arbete, och för vår odling har främlingen Chytræus en vida större betydelse. Under Eriks och Johans tid var Rostock så godt som ett svenskt universitet, och af alla professorerna var »Doctor David» den, hvilken ifrigast tog sig af våra där studerande landsmäns angelägenheter. Erik XIV hade han tillegnat ett arbete öfver apokalypsen och erhållit 300 thaler såsom belöning för sin uppmärksamhet; äfven Johan III hade han uppvaktat med en dedikation af Historia confessionis augustanæ och förmodligen också vid detta tillfälle uppburit det sedvanliga honoraret. I liturgistriden hade han deltagit och särskildt gjort sig bemärkt genom en mot Possevinus riktad stridsskrift. Hans anseende i Sverge var således ganska stort. På 1580-talet började han att vända sitt intresse till historien, och frukten af hans studier i denna riktning blef Vandalia et Saxonie Alberti Cranzii continuatio ab anno Christi 1500,* trykt 1586. Han var således redan en berömd historiker, då Johan III beslöt att vända sig till honom för att erhålla en framställning af Sverges historia under Vasaätten. Chytræus var ingalunda oemottaglig för konungens klingande skäl, och 1590 utkom derför Chronicon Saxonie et vicini orbis arcto, d. v. s. en ny upplaga af det gamla arbetet, i hvilket nu infogats de tre nordiska rikenas historia århundradets början till 1549. Formen är strängt annalistisk; händelserna antecknas år efter år, och berättelsen afbrytes, så vida tilldragelserna falla utom årets gränser. Något försök att

* Arbetet — som i förbigående äfven meddelar några kortfattade notiser rörande Sverges historia — är, såsom titeln angifver, att betrakta såsom en fortsättning på den hamburgiske historieskrifvaren CRANZIUS' krönikor öfver Sachsen och Venden. Cranzius skref äfven en Chronica regnorum aquilonarium, hvilken flitigt anlitas af Johannes Magnus m. fl. nordiska historiker.

utfinna sammanhanget eller spåra de personliga driffjäderna märkes ej häller. Och likväl ligger Chytræus' förtjänst nästan uteslutande i formen. Efter hvad hans egna bref intyga, hade han mottagit materialet från konungens båda sekreterare ERIK MATTSSON och OLOF SVERKERSSON, och som det förefaller hade konungen före tryckningen själf genomsett manuskriptet; åtminstone var detta meningens från början. Johan III var för öfrigt ej den ende svensk, som granskade Chytræus' krönika. Både ekonomiskt och literärt kan detta arbete anses såsom frukten af ett samarbete mellan den officielle författaren och den bekante statsmannen ERIK SPARRE. Då Chytræus bearbetat de meddelanden, han mottagit, sände han detta utkast till Sparre, hvilken försåg det med sina marginalanmärkningar och någon gång bifogade längre utredningar af vissa frågor. Därefter afgick manuskriptet till Rostock, hvarest Chytræus med begagnande af dessa randanteckningar underkastade sitt arbete en förnyad omarbetning. Först sedermera utgafs det på tryck, och icke ens för denna del af arbetet var Sparre främmande; så t. ex. bestridde han ur egen kassa hälften af omkostnaderna för folioupplagans tryckning. Synnerligen stor själfständighet röja Chytræus' svenska meddelare ej, och ganska ofta känner man igen långa stycken ur Olavus Petris och Peder Swarts krönikor, men det afsedda ändamålet blef dock vunnet, i det att Sverges historia kom att i förhållande till Danmarks taga sig ganska ståtlig ut. Då danske lärde klagade häröfver, svarade Chytræus mera sanningsenligt än egenkärt, att han endast tryckt af, hvad man berättat honom; nu hade Johan III visat sig synnerligen angelägen om att upplysa honom om Sverges historia, och i följd däraf hade denna blifvit bättre än Danmarks. Såsom en fortsättning på sin krönika utgaf Chytræus under 1590-talet ett slags politiska årsberättelser, och äfven i dessa har ett väl bredt utrymme egnats åt Sverges politik. Den ännu bevarade brefväxlingen mellan Sparre och Chytræus låter oss kasta en blick in i själfva maskineriet. I samma skrifvelse, i hvilken Chytræus tackar för den sist mottagna »gåfvan» och till granskning öfversänder manuskriptet till nästa årsredogörelse, förklarar han sig nu vara sysselsatt med att teckna Sparres polska ambassad och »det redliga, vaksamma, trofasta sinne», han därunder lagt i dagen. På grund af författarens annalistiska ståndpunkt är dock skildringen mera opartisk än man kunnat vänta, och Chytræus inskränker sig vanligen till ett referat af Sparres politiska skrifter, Sigismunds och Karls utgifna förklaringar o. d.

Det historiska intresse, som framträder hos Erik Sparre, var ingalunda en enstaka Öfriga kronister. företeelse. Det återfinnes hos de flesta af renässancens stormän. Så har Eriks fader LARS SIGGESON SPARRE författat anteckningar rörande Gustaf I:s regering, hvilka användts af Geijer m. fl.; STEN ERIKSSON LEIJONHUFVUD skall likaledes hafva nedskrifvit dylika memoarer, och HOGENSKILD BIELKE — en värkligt lärd man och en bland de främste boksamlare, vårt land ägt — har efterlemnat massor af historiska anteckningar, afskrifter af handlingar o. d. Äfven hos presterna visade sig ett, om ock svagt utveckladt historiskt intresse, framkalladt af de religiösa stridigheterna under Johans regering. Man ville skriva denna strids historia, men här liksom inom politiken var det partisinet, som fick styra pennan. Af OLAUS JONÆ LUTH finnes ännu i handskrift en *Historia liturgica*, som stundom nästan ordagrant upptagits i BAAZIUS' *Inventarium Ecclesiæ Sveogothorum*, vår förnämsta kyrkohistoria under äldre tider. Äfven ERICUS OLAI SCHEPPERUS' *De periodo liturgica* hvilat ännu och kommer väl alltid att hvila i handskrift. Däremot har ett dylikt, åtskilliga årtionden yngre arbete af LAURENTIUS RAYMUNDIUS rönt den nästan oförtjanta hedern att tryckas ej mindre än tvänne gånger, nämligen hans *Historia Liturgica*, författad 1638, utgifven i tysk öfversättning 1731 och på svenska 1745. Författarens förtjänst är så godt som ingen. Den strid, han skall skildra, missuppfattar han fullkomligt, och han saknar dessutom all framställningsförmåga; antingen afskrif-

ver han helt och hållet, eller också kompilerar han äldre skrifter. Hans andra kyrko-historiska arbete, *Reformatio Gustaviana*, är om möjligt ännu sämre, men är också rättvisligen ottrykt. En annan bland liturgiststridens »historieskrifvare» är JOEN PETRI KLINT († 1608), mest känd för sin fortsättning af den rimmade biskopskrönikan för Linköpings stift. För att afsluta raden på dessa kyrkohistoriska författare kan slutligen nämnas biskop PAULUS JUUSTEN († 1576) i Åbo, hvars *Chronicon episcoporum finlandensium* är af stor betydelse för kännedomen om vårt östra grannlands äldre häfder. Någon historisk konst röjer detta arbete dock ej; största delen är afskrift af äldre anteckningar. En annan ytterst talanglös krönika från samma tid är MAGNUS STIGTOMPTENSIS Om konung Erichz XIV Handlingar. Större intresse erbjuda SVEN ELAFSSONS annaler. Författaren tjänade som sekreterare hos Gustaf Vasa och dennes tre regerande söner. På sin höga ålderdom började han nedskrifva sina memoarer, hvilka onekligen äro af ett visst historiskt värde. I det 1599 skrifna företalet sade han sig ej vilja uppteckna annat än det, han med egna ögon sett och erfarit; det andra lät han stå tillbaka oantecknad. Någon stor skriftställare är han icke, men han berättar sina lefnadsminnen på ett så enkelt och trohjärtadt sätt, att han verkligen lyckas tillvinna sig en viss sympati. Hans *Paralipomena* — såsom arbetet vanligen kallas — började med året 1556 och voro ursprungligen afsedda att nå fram ända till 1594, men när den gamle i sin skildring hunnit till året 1579, rykte förmodligen döden pennan ur hans hand.

Historieskrifn-
gen på Sigis-
munds och Karls
tid.

Sigismunds och Karls kamp har naturligen inom den politiska literaturen lemnat kraftiga spår efter sig. Själf var Sigismund visserligen icke en pennans man, men han ägde anhängare, hvilka förfäktade hans sak med en rasande förbittring, som endast kan förklaras af det personliga hat, de hyste mot den man, hvilken störtat deras religion, drifvit dem själfva från gods och fosterland samt fläckt sina händer i deras närmaste fränders blod. Genom sin vilda lidelsefullhet gör detta hat ett verkligt hemskt intryck: en svensk, hvilken gläder sig åt polackarnes segrar och sina egna landsmäns nederlag, behöfver i sanning en hel skatt af lidna oförrätter för att med dem kunna tillköpa sig eftervärldens öfverseende.

Typotius.

Den ende, hvilken med en något så när oveldig blick bedömde förhållandena i vårt land, var en främling, den belgiske äfventyraren JACOBUS TYPOTIUS. Inkallad till Sverige såsom ett slags literärt biträde åt Johan III, råkade han snart ådraga sig dennes ovilja, kastades i fängelse och lär ej hafva återvunnit friheten förr än vid konungens död. Sverige lemnade han 1597 och tyckes hafva afidit omkring 1602. Af hans arbeten är det egentligen ett, som bör tilldraga sig vår uppmärksamhet, nämligen *Notæ de regno Sueciæ* (1605) eller *Relatio Historica de Regno Sveciæ* såsom den andra upplagan (1606) kallades. Det är en memoar, skriven af en man, som på nära håll studerat Vasahusets historia. För Gustafs och Eriks regering stödjer han sig på väl underrättade personers berättelser; till den följande tidens händelser — det ojämförligt vidlyftigaste partiet behandlar striden mellan Sigismund och Karl — var han själf ett åsyna vitne, nära förbunden med de handlande personerna. Såsom främling gör han sig väl ofta skyldig till missuppfattningar, men å den andra sidan anför han åtskilliga detaljer, som ej återfinnas annorstädes. Onekligen hyllar han sig till Sigismunds parti, men såsom utlänning och i religiöst afseende nästan indifferent står han i det hela likgiltig inför den fråga, som då väpnade svenskarna mot hvarandra. De afträttade rådsherrarne ägde visserligen hans varma sympati — och denna synes verkligen icke vara betald —, men det oakadt bedömer han Karls handlingssätt nästan uteslutande från den humanistiske politikerns nyktra synpunkt. Att Karl själf ej ansåg arbetet såsom en smådeskrift, visas däraf, att han 1608 lät AND. BUREUS öfverflytta det till svenska. Denna relativt lidelsefria framställning berodde dock nog

ej på någon vördnad för den historiska rättvisan — denna egenskap var under renässansen föga utvecklad —, utan härledde sig tydligen däraf, att arbetet från början aldrig afsetts för offentligheten, utan var en till ledning för den spanska ambassadören år 1600 uppsatt relation, som således *måste* vara opartisk och just betalades ur denna synpunkt. Typotius var dock nära att på ett mera värksamt sätt blifva inblandad i striden. Då Sigismund 1598 beredde sig på att med väpnad hand tvinga Sverige till lydnad, lät han dels trycka en mängd patent att utdelas bland svenskarne, dels författa en större stridsskrift, hvilken för de europeiska hofven och universiteterna skulle ådagalägga det oberättigade i Karls fordringar. Typotius blef utsedd till författare, men kunde ej anträffas, hvarför man vände sig till CHRISTOPHORUS STURCIUS, professor i Rostock. Erik Sparre m. fl. af de landsflyktige gäfvö honom de erforderliga upplysningarna, och under loppet af 1598 utkom Avsa Illustriss. Principis Domini Caroli, trykt i Danzig utan utsatt författarnamn. Större delen utgöres af en vederläggning af Karls försvarsskrift för Söderköpings riksdagsbeslut, hvarjämte bestyrkande bref och handlingar bifogas.

Med 1600-talet börja partiskrifterna att antaga ett vildare skaplynn; det var ej förgäfvets, som århundradet inleddes med Linköpings blodbad. 1601 utkom den lidelsefulla nidskriften *Conscientia Caroli*. När Karl — heter det i början af denna på tyska affattade skrift — sorgset grubblade öfver krigets utgång gått till hvila, uppenbarade sig hans samvete inför honom. Hela återstoden af boken utgöres af »Samvetets» rasande förebråelser mot Karl, därför att denne i trots af all mänsklig och guddomlig rätt upprest sig mot sin fromme och gudfruktige konung. En kurir, som bringar härtigen underrättelsen om nya nederlag, väcker slutligen den skuldbelastade upp ur de plågsamma drömmar, som ansatt honom. Författaren till denna skrift — hvilken ganska ofta faller ur tonen — är ännu okänd. Utan grund har den tillagts den lika så brutale som opålitlige partigångaren AXEL STENSSON LEIJONHUFVUD. Denne var onekligen en bland samtidens både slitigaste och bittraste pamflettister. 1601 eller strax efter brytningen med Karl utgaf han från Rosheim i Elsass, dit han flytt, en nidskrift mot sin forne gynnare; 1603 lät han denna efterföljas af en ny, hvilken framkallade den anfallnes häftigaste förtrytelse. »Du hafver skrivit — yttrade Karl i ett bref till författaren — en sådan bok, så att aldrig någon skälm i hela världen funnits, som så dristig och oförsämd hafver varit, att han hafver torts sig sådana smådeord, lögn och osanning att uppdikta och sammansätta.» Men Axel Stensson lät ej denna skarpa kritik afbryta den författarvärksamhet, han en gång börjat, och 1608 utkom en tredje, ännu mera förbittrad smädeskrift. Ehuru den sistnämnda pamfletten värligen uppgifves vara trykt, är det dock sannolikt, att Leijonhufvuds alla arbeten stannat i handskrift.

Nidskrifter mot
Karl IX.

Den ryktbaraste af dessa nidskrifter är Hertig Carls Slaktarebenck, enligt det vanliga antagandet författad af JÖRAN NILSSON POSSE TILL SIÖGERÅS, men att döma af en samtida anteckning snarare skrifven af nedan omtalade GREGORIUS BORASTUS. Detta arbete spreddes i landet i hundratals afskrifter och finnes ännu i de flesta samlingar af någon betydelse.* Denna popularitet kan svårigen förklaras af bokens ästhetiska värde. Arbetet är ett slags räkenskapsbok öfver alla de mord och dråp, som Karl IX ansågs hafva begått. Genom en till utseendet ganska noggrann bokföring lyckas författaren få upp antalet till 61,977 »förutom 140 personer, dem Härtig Karl i Sverige och Finland med bödelssvärdet hafver afsliva låtit som ock förutom hvad eljest af hunger, sjukdom, frost, eld eller vatten är bortblifvet.» Frånsett denna mordstatistik är den besynnerliga skriften riktad mot ett tal, som JOHAN SKYTTE 1603 hållit om orsakerna till kriget mellan Sverige och Polen, hvilket tal

* Däremot är den trykta upplagan (1617) högst sällsynt.

1608 utgifvits på trycket i tysk öfversättning. Den trykta upplagan af Slaktarebencken fick en i viss mån officiell karaktär därigenom, att arbetet utgafs såsom ett slags appendix till Sigismunds samma år trykta svar på ständernas afsägelseförklaring. Med dessa båda skrifter följde dessutom En förmaningz wijse, hvaruti Sverge uppmanades att återtaga sin »kära make, en konung mild och from». Detta versifierade angrepp — hvilket tryktes sex år efter Karls död — var långt ifrån det enda, för hvilket denne utsattes. Massor af både trykta och otrykta, svenska och tyska visor, hufvudsakligen behandlande det lifländska fälttåget och slaget vid Stågelbro, finnas ännu i behåll, andra — såsom en dikt öfver Linköpings blodbad — hafva gått förlorade. De utförligaste alstren af denna poetiskt-politiska literatur äro en i versifikatoriskt afseende synnerligen klen svensk rimkrönika En kort och Sandfärdigh beskrifningh om Hertigh Carls Regemente och en latinsk dikt i tre böcker, kallad Carolomachia. Denna senare besjunger polackarnes seger vid Kirkholm och tryktes i Vilna 1606. Såsom författare uppgifves på titelbladet den dåvarande studenten, sedermera Öfverstemarskalken Zawisza, men den sannskyldige upphofsmannen lär hafva varit hans lärare, svensken LAURENTIUS BOJERUS, hvilken dog 1619 såsom poeta laureatus och rhetorices lector vid jesuiterseminariet i Krakau. En annan stor latinsk segersång öfver samma slag skrefs af BASILIUS PLINIUS, hvilken såsom utlänning åtminstone undgick skammen af att smäda sitt eget fädernesland. Ett tredje arbete, hvilket delvis faller inom den poetiska literaturen, är den strax efter Karl IX:s död författade nidskriften Historia om then omilde Hertig Carls Regemente och Regering. Denna skrift, som i nedrighet söker sin like, anslår genast i början den ton, som sedan blir genomgående. Ändock den omilde härtig Karl — heter det — i denna historia ofta blifver nämnd för en upprorisk, tyrannisk, menedig, lättfärdig, lögnaktig, blodgirig och orolig regent, hvilket till äfventyrs någon kan synas vara för häftigt skrifvet och låta som af hat och afund», så skulle man ej förarga sig häröfver, utan med tålmod öfverväga saken, hvarvid man nog skulle finna, att härtigen verkligen begått alla de brott, man påbördat honom. Författaren, hvars skrift blir desto vidrigare, när man betänker, att all denna galla utöses mot en nyligen afiden fiende, avslutar sitt arbete med trenne dikter, hvilka visserligen röja en för denna tid ganska odlad versifikatorisk talang, med som till innehållet värdigt ansluta sig till den föregående prosaskriften. Den första är »tyrannens grafskrift eller epitaphium, som honom till hans begravnings bepyrdning i Sverge (dock hemligen) skrifven och förärad är, som så lyder:

I denna här graf,
Det säger jag,
Ligger begravnen
Till yttersta dagen
Carolus Dux,
Svecorum Crux,

Finlands förstörare,
De Esters förförare,
Svenskom en plåga,
Höga som låga
Rätt en tyrann,
Säger alle man» etc.

Därefter följer en hånande framställning af de protestantiska kyrkoceremonierna vid den hatade konungens jordfästning, där »Calvins prest» uppträdde och talade »klok och lärd rätt som ett svin»! Den katolska nidskriften avslutas med en parodisk teckning af Karls vapen:

Stegel och hjul
Från nyår till jul,
Galge och gren
Var alltid gemen.
Halshugga och räcka,

Pina och sträcka
Utan dom och lag
Mest hvar 8:de dag
Var föreståndarens sätt
Mot lag och rätt etc.

Borastus.

Innan jag afslutar teckningen af det Sigismundska partiets smädeskrifvare, återstår att påpeka ännu en författare, hvars namn redan en gång förut blifvit i förbigående nämnt — GREGORIUS BORASTUS. Han föddes i Norrköping på 1580-talet, erhöll sin undervisning vid det polska jesuiterseminariet i Vilna och anställdes slutligen såsom sekreterare hos Sigismund, hvarjämte han uppmuntrades med åtskilliga presterliga sinekurer. Liksom de flesta af jesuiterskolornas mera begåfvade alumner var äfven Borastus latinsk skald, men hans egentliga ryktbarhet beror på hans historiska och politiska arbete. 1618 utgaf han en ytterst häftig och personligt förolämpande skrift mot ett samma år tryckt tal, som JOH. SKYTTE 1610 hållit inför kung James i England och hvaruti han sökt bevisa rättmätigheten af Sigismunds afsättning. 1628 publicerade han en annan skrift, riktad mot ett loftal öfver Gustaf Adolf, och ännu 1656 författade han Johan Casimirs svar på Karl Gustafs krigsmanifest. Ehuru sålunda nästan ända till dödsminuten hätsk och värksam mot Sverges protestantiske konungar synes dock äfven han på *sitt* sätt hafva hyst en viss kärlek till fäderneslandets forntid. Åtminstone var hans förnämsta arbete en nu endast i fragment bevarad och aldrig tryckt krönika öfver de inländska och »utländska göterna». Hvad innehållet beträffar, lär det digra arbetet endast utgöra en kompilation ur bröderna Petris, Joh. Magnus', Ericus Olais m. fl. historiska skrifter, men egendomligt nog skall språket i ledighet öfverträffa de flesta arbeten från denna tid. At denna krönika synes han hafva egnat sin mannaålders kraftigaste tid.

I jämförelse med det Sigismundska partiets nästan vanvettiga utfall mot KARL IX, måste dennes försvarsskrifter anses synnerligen hofsamma. Egendomligt nog tyckes den i öfrigt ganska polemiskt anlagde konungen ej hafva velat betjäna sig af nidskrifter af denna art.* Däremot ägde han ett i renässancens mening vaket historiskt intresse. Vid hans hof plägade historiska arbeten föreläsas, själf gjorde han ett utdrag ur Laurentius Petris krönika och författade dessutom en tämligen utförlig rimkrönika öfver sitt eget lif. Den når ej längre än till 1592. Versen är som nästan alltid i dylika arbeten knagglig och oharmonisk och den bistre författaren saknade nog alt öra för det rytmiska välljudet. Likväl kan man ej läsa denna torra själfbiografi utan ett visst intresse. Lifvets sorgsna och glädjefulla tilldragelser omnämnas båda med samma fatalistiska lugn; stundom är det nästan som om författaren skulle vilja utbrista i en snyftning, men icke äga förmåga därtill. Denna frihet från hvarje spår af sentimentalitet är i våra dagar nästan ofattlig, och mellan det sätt, på hvilket den kallblodige kronisten beskriver sitt skånska fälttåg och de ordalag, en modern författare skulle hafva begagnat, ligger det i sanning trenne århundraden. Jag — yttrar han —

Skrifter af och för Karl IX.

Brände hus, att lågan sågs i sky;
Ystad fick då stor skade,
Att de rätt klagade många dage,
Wääd vardt brändt och lagdt i aska.
Sedan läto vi oss dädan hasta.

* En dylik — från det danska kriget — kan dock här antecknas. Den bekante dansk-norska skalden Arrebo hade författat en dikt öfver Kristian IV:s segerrika tåg mot Kalmar. Detta framkallade ett svar från svensk sida, i hvilket den danska dikten stundom ord för ord travesteras. Att Karl IX skulle hafva haft något att skaffa med denna 1611 tryckta pamflett, är dock ej sannolikt. Stycket, hvilket både på danska och på svenska heter En gantske Kort Extract, har en viss betydelse såsom den äldsta travesti, man känner på svenskt språk.

I Åhus de fingo af mig förnimma :
 Jag lät det i ljusan låga brinna.
 Sölvesborg vardt ock på samma tid brändt
 Och flera byar, jag ej gitter nämndt.

I likhet med sina bröder var äfven Karl angelägen om att hafva sina »historie-skrifvare». De underhandlingar, han påstås hafva inledt med Typotius, lära visserligen hafva strandat på dennes fordringar, men andra funnos, som voro medgörligare. ELAUS ENGELBERTI TERSERUS, hvilken på hans befallning öfversatte Joh. Magnus' historia och dessutom författade en beskrifning öfver det s. k. Näftåget samt en ännu ej närmare undersökt krönika öfver Johan III, JOHAN SKYTTE, hvars politiska tal jag redan i ett annat sammanhang omnämt*, NILS CHESNECOPHERUS, hvilken 1607** utgaf Fullkommelige Skäl och rättmätige orsaker etc., d. v. s. den voluminösa förklaring, genom hvilken Sigismunds afsättning motiverades — alla dessa användes af Karl, men ingen tyckes hafva vunnit hans fulla bifall. Det sist nämnda arbetet behagade honom t. o. m. så litet, att han själf arbetade om det, hvarefter det 1609 utgafs under titel af Sanfärdig Historia och Berättelse etc., året därpå af MESSENIUS öfverflyttadt till latin under namn af Exegesis Historica. Sigismunds motskrift mot den ursprungliga afsättningsakten af 1605 — Sannfärdigt swar och berättelsze etc. — uppsattes väl omedelbart därpå af en bland konungens sekreterare, men tryktes först 1617, efter både författarens och den anfallnes död.

Vi kunna nu öfvergå till de män, hvilka af Karl IX erhöilo de viktigaste historiografiska uppdragen, nämligen Messenius och Erich Jörenssohn (Tegel). Båda äro — vare sig man fäster sig vid deras moral eller vid arten af deras skriftställarvärksamhet — synnerligen karaktäristiska representanter för renässancens häfdatecknare.

Tegel.

ERICH JÖRENSOHN (TEGEL) var som bekant son till Erik XIV:s sorgligt ryktbare gunstling Jöran Persson. Om hans första ungdom är ej mycket känt. Enligt hvad den i detta fall kanske ej fullt tillförlitlige Messenius berättar, skulle ständerna 1569 hafva förklarat Jöran Perssons afkomlingar ovärdige att i rikets tjänst brukas, men vare sig härmed huru som helst, säkert är, att härtig Karl mot slutet af Johan III:s och i början af Sigismunds regering ofta använde honom i och för politiska uppdrag. 1593 utnämndes han till häradshöfding, 1598 steg han till härtigens sekreterare och hade vid Linköpings riksdag det tvetydiga uppdraget att uppläsa anklagelseskriften mot de fängslade rådsherrarne, hvarjämte han vid själfva afrättningsakten åtog sig rollen af ett slags öfverprofoss. Såsom en karaktärlös utförare af sin kanske ej alltid så samvetsömme herres vilja steg han alt högre i dennes ynnest och lyckades egenomligt nog att bibehålla sig äfven i Gustaf Adolfs. 1608 blef han slottslofven i Stockholm, erhöill 1614 i uppdrag att registrera och ordna riksarkivets handlingar, steg 1617 till kammarråd, förklarades 1627 för adelsman och dog slutligen 1636. Men tiden har bevarat äfven andra handlingar än dem, som angå hans offentliga utmärkelser. Stockholms rådstufvoräts och Svea Hofrätts protokoll visa honom som en samvetslös gunstling, hvilken utan betänkligheter slog under sig andras ägodelar, och hvars roffier ofta närmade sig vanlig tjufnad.

Det var denne man, hvilken utsågs till Vasahusets historieskrifvare. Mellan åren 1595 och 1604 hade den danske rikskansleren Arild Hvitfeldts kolossala danska krönika utkommit. Hvad framställningssättet beträffar, kan man ej sätta detta arbete synner-

* Redan 1599 hade han vid universitetet i Marburg hållit ett chauvinistiskt tal i Joh. Magnus' stil *Oratio de Suecorum Gothorumque vetustate*, fem år därefter trykt i Stockholm.

** Fragment af en 1606 trykt upplaga finnas, men denna tyckes hafva makulerats.

ligen högt. Det är nämligen föga annat än en tämligen osmält samling af dokument eller utdrag ur dylika, sammanbundna genom en af Hvitfeld författad text. Men i ett fall måste särskildt vi svenskar sätta detta arbete högt; något nationalhat kan där näppeligen spåras, och hvad särskildt Gustaf Vasa beträffar, skildras han på ett nästan sympatiskt sätt. Men icke dess mindre råkade denna framställning att såra den ömtåliga svenska nationalstoltheten. När Tegel vid återkomsten från en 1596 företagen sändebudsresa till Köpenhamn hade med sig tillbaka Hvitfelds (först utgifna) Kristian III:s historia, »då — berättar han — anammade H. K. M:t samma historiska skrift till sig och las henne igenom, men som H. K. M:t fann sin salige Herr Faders handlingar och svenska saker däruti icke vara alla riktige och rätt införda, utan en del komma med sanningen intet öfverens, såsom i lika måtto uti andra Hvitfelds skrifter och historier om Konung Kristian den andra och Konung Fredrik den första skedd är, behagade H. K. M:t det mäktat illa, aktandes strax låta svara där uppå och för den skull befalde mig samma historia kollationera med de skrifne högte Konung Gustafs krönikor, som funnos hos många här i riket fast ofullkomlige, efter de förnämligaste handlingar och akter voro merendels i dem uteslutne och ganska litet antecknad af det, som skedd och händt var uti H. K. M:t sista regimentsår.» Under besvär och »mycket nattvakande» grep sig Tegel an med den uppgift, Karl IX gifvit honom, och därunder plägade konungen ofta denna historia »fordra, för sig taga och emendera, så att den med rätta väl må kallas H. K. M:t eget värk, såsom H. K. M:t i lika måtto gjorde med Konung Erik den XIV:s historia, den jag sammaledes då författade och sedan hafver måst lida förföljelse för». Genom författarens många praktiska uppdrag fördröjdes utgifvandet af det förra arbetet ända till 1622, då Her Gustaffs, Fordom Sweriges, Göthes och Wendes Konungs etc. Historia utkom af trycket. Konung Erics den XIV:des Historia däremot, hvilken var afslutad redan 1612, utgafs först 1751. I ett bref från Gustaf Adolf till Tegel, skrifvet 1614, uppmanades den senare att nu, då han afslutat så väl konung Gustafs som konung Eriks krönikor, gripa sig an med Sigismunds och Karl IX:s. Huruvida Tegel någonsin påbörjat dessa af honom själf bebadade arbeten, är ej känt. De enda af hans historiska skrifter, hvilka utom de nyss nämnda, finnas i behåll, äro tvänne 1598 trykta stamtaflor öfver Karl IX:s förfäder, några andra, mindre betydande genealogiska arbeten, en mot Messenius riktad smådeskrift samt en liten handskrifven krönika öfver prins Gustaf Eriksson.

Frånser man Olavus Petri, är Tegel den förste, som vetat att i utsträckt skala för historien tillgodogöra sig det viktiga material, som stod att finna i registratur, officiella bref och dylika handlingar. Hans arbeten grunda sig till en stor del på verkliga arkivstudier, men lika litet som Hvitfeld förstod han att behärska detta material. Å den ena sidan hade han de föregående krönikorna, å den andra de historiska dokumenten; han begagnade båda dessa källor, men han ägde ej Olavus Petris förmåga att konstnärligt sammangjuta dem till ett helt. Han afskrifver ofta nästan ordagrant långa stycken ur Peder Swarts, Rasmus Loduiksons, Swen Elafssons och Daniel Hansson Hunds krönikor samt — egendomligt nog — ej minst ur Hvitfelds historia, hvilket arbete han med en besynnerlig inkonsekvens på samma gång söker efterhärma och vederlägga. Men bredvid dessa osmälta plagiat ur kronister-

nes arbeten träffar man riksdagsbeslut, konungabref och dylika handlingar, antingen aftrykta in extenso eller sammandragna. Något försök att *bearbeta* detta material finnes ej, och hans arbeten hafva därför med full rätt karaktäriserats såsom »ett slags mellanting mellan urkundssamling och historisk framställning». Formen är annalistisk. Tegel gör aldrig ens ett försök att karaktärisera de handlande personerna eller sätta händelserna i samband med dessa. En följd af tilldragelser, kronologiskt ordnade, är alt han har att bjuda. Den historiska konsten tyckes för honom hafva legat i förmågan att utvälja just sådana fakta, hvilka tilltalade Karl IX:s sonliga och fosterländska sinne. Men ej dess mindre hafva hans arbeten utöfvat ett stort inflytande både på följande historieskrifvare och på den läsande allmänheten. Då Peder Swarts krönika först i våra dagar blifvit mera allmänt känd, har man i de flesta fall föredragit att rådfråga hans afskrifvare, Tegel. Den bild, denne senare gifvit af Gustaf Vasa, kan därför i det hela sägas gå igen i senare biografier och — såsom en följd häraf — i svenska folkets uppfattning af konungens person. Eriks historia har ej haft denna betydelse. Dels förblef arbetet länge otrykt, dels åsyftade det aldrig att lemna en allsidig skildring af den olycklige konungens regering. »För synnerliga orsakers skull» — hvilkas afgörande betydelse för Jöran Perssons son man lätt kan förstå — inskränkte Tegel sig hufvudsakligen till en framställning af Sverges yttre historia. Faderns namn nämnes blott i förbigående.

Messenius.

Från Tegel kunna vi öfvergå till hans medtäflare och bitter fiende JOHANNES MESSENIUS.

Biografi.

Denne märklige man föddes i Freberga by i närheten af Vadstena år 1579. Fadern, hvilken lär hafva varit en fattig mjölnare, dog från sonen, då denne var blott nio år gammal, och modern ingick kort därefter ett nytt gifte. Den faderlöse gossen skickades då till Vadstena att där uppfostras. Under fyra års tid besökte han stadsskolan därstädes, men öfvergick 1593 till den undervisning, som inom klostret meddelades af dess siste predikant, Magnus Andreæ. Det var under en bister tid, som Messenius trädde inom den fromma stiftelsens murar. Visserligen lät härtig Karl under 1594 och 1595 ännu utbetala det gamla anslaget till nunnorna, men på riksdagen i Söderköping genomdref han klostrets formliga upphälvande, och omedelbart efter riksdagens slut begaf sig den barske riksföreståndaren i egen person till Vadstena. Vid detta tillfälle plundrades klostret på sina återstående tillhörigheter, och de sista nunnorna drefvos ut i världen. Kort förut hade Magnus Andreæ skickat sin unge lärjunge öfver till jesuiterfäderna i Braunsberg. Han var då en hoppgifvande sexton års yngling. Katolik måhända redan i föräldrahemmet, hade han under den period af lifvet, hvilken för människans blifvande världsåskådning är den mest bestämmande, utsatts för inflytelserna från en begåfvad och fanatisk katolsk prest, och de förföljelser, hvilka drabbade klostret, den katolska religionen och dess bekännare, bidrogo väl

Ungdom.

ytterligare att elda ett ungt sinne, hvars ideella flykt ännu ej hunnit stäckas af världsklokkhetens tyngande börda. Det är således alla skäl att antaga, att Messenius vid denna tid varit en uppriktig anhängare af den romerska kyrkans lära, och trots all förställning, trots alla löftesbrott, af hvilka hans lif sedermera fläckades, tyckes han ständigt i själ och hjärta hafva förblifvit sin barndoms tro tillgifven. Hans begåfning var dessutom sådan, att hans lärare om honom kunde hysa de rikaste förhoppningar. Här var tydligen ämnet till en man, hvilken i den jesuitiska propagandans hand kunde blifva till något stort. Det var därför i full enlighet med de principer, som ledde motreformationens män, då Vadstenaklostret sände sin kanske mest lofvande lärjunge öfver till Polen att vidare utbildas vid det berömda jesuiterseminariet i Braunsberg. Denna undervisningsanstalt var den kanske yppersta i Norra Europa, och de mera begåfvade alumnerna erhöilo här en fullkomligt humanistisk skolning. Messenius började 1595 i den nedersta klassen, genomgick sedan grammatik-, syntax-, poesi-, retorik- och filosofi-klasserna, och stod 1603 vid tjugofyra års ålder färdig att lemna den frejdade lärdomsskolan. Två år förut hade Petrus Tylicky såsom nyutnämnd biskop öfver Ermeland besökt seminariet och därvid uppvaktats med en samling latinska dikter, författade af de mera framstående lärjungarne. Bland de unga skalderna var äfven Messenius, och måhända var detta klassiska smicker anledningen till, att författaren vid sitt utträde i världen erhöill en sinekur vid biskopens hof. Där dröjde han dock ej länge. I slutet af följande år begaf han sig till Rom, som han likväl på grund af vacklande hälsa måste lemna efter endast några dagars uppehåll. Han vistades därefter en tid i södra Tyskland, hvarunder han efter sin egen, kanske icke så alldeles säkra uppgift promoverades till filosofie doktor i Ingolstad och till Poeta cæsareus i Prag. Fattig på mynt, men med stegrad ärelystnad återkom han på sommaren 1605 till Danzig. Simon Rudnicki, hvilken några månader förut utnämns till Tylickys efterträdare, skulle just tillträda sitt ämbete, och Messenius uppvaktade honom då — för att begagna hans egna ord — »i det vissa hoppet om en icke obetydlig belöning» med en längre, nu som det synes förlorad dikt, i hvilken han i häftiga ordalag angrep Karl IX. Då kriget mot denne pågick som häftigast, var det förmodligen hans mening att härigenom ytterligare stärka sina aktier. Men den baksluga beräkningskonst, hvilken Messenius lärt sig hos jesuiterfäderna i Braunsberg och som ständigt råkade i strid med karaktärens brutala häftighet, förefaller denna gång ej hafva ledt honom på rätta vägen, och under det följande året återfinna vi honom dels såsom latinsk skald vid åtskilliga borgerliga bröllop, dels såsom föreståndare för en privat skola i Danzig. Men en ärelysten natur sådan som Messenius kunde tydligen ej länge finna sig i detta anspråkslösa kall. Hans plan var antagligen redan nu att erhålla en af dessa halft politiska, halft vetenskapliga platser, med hvilka renässancens furstar plägade hugna samtidens mera berömda humanister, och Messenius var ej den, som lät några skrupler hindra sig på vägen mot världslig ära och ekonomiskt oberoende. Han försökte sig först hos Sigismund. 1607 gifte han sig med Lucia Grothusen icke — för att begagna Tegels ord — för hennes fägrings, dygds eller äras skull, däraf hon litet hade, utan efter han hoppades därigenom bekomma hög tjänst och stort underhåll af konungen i Polen för hennes faders skull; denne hade nämligen varit Sigismunds lärare. Men affärsställningen blef därför icke mera lysande. Hustru Lucia måste skaffa sig uppehälle »af sitt sömmande och perlstickararbete och däraf att hon sålde fisk och förde laxar upp till Polen och där sålde dem.» Messenius hade således all anledning att ytterligare göra sig påmind hos konungen. I det syftet publicerade han 1608 en liten prydlig bok, *Genealogia Sigismundi*, i hvilken han skänkte konungen ett det mest ärorika stamträd med den frankiske fabelkonungen Pharamund i spetsen och dessutom ättmän sådana som Karl den store, Birger Jarl, Olof Trätälja m. fl. Ehuru han

denna skrift visar sig såsom en synnerlig rättrogen katolik, hvilken beklagar, att Gustaf Vasa satt en fläck på sin ära, därigenom att han, »vilseledd af svärmares bedrägerier», affallit från förfädrens lära, hade hans arbete ej den afsedda framgången. Under fem veckor väntade han på, att belöningen skulle höra af sig, men då Sigismund, hvilken naturligen var öfverlupen af svenska underhållstagare, ej nog hastigt visade sin tacksamhet, råkade den hetlefrade Messenius i förbittring och beslöt i sitt raseri att erbjuda sina tjänster åt Sigismunds argaste fiende, konung Karl. För att förbereda jordmånen lät han i största hast trycka en stamtafla äfven för Karl IX, Schema familiare. »Om — yttrar han i dedikationen — E. M. med sedvanlig välvilja värdigas upptaga detta obetydliga bevis på underdånighet och skyldig vördnad, lofvar jag, att för framtiden egna mina krafter åt förevigandet af E. M:s namn samt krigiska och fredliga bragder. *Det* skall blifva mig ett tecken till E. M:s nåd, om, som jag hoppas, E. M. tåktes af kärlek till vitterheten återgifva medborgarens rättigheter åt den, som irrar kring, fjärran från fosterjorden, samt omhulda och med pröfvad välvilja upptaga en man, hvilken brinner af begär att skildra fäderneslandets och Vasaättens ära.»

Messenius kommer till Sverige.

Emedan Messenius i följd af sin ofvan nämnda dikt till Rudnicki ej hade alldeles rent samvete, vågade han sig ej genast in i Sverige, utan sände sin hustru i förväg att begära lejd för honom. I oktober 1608 beviljade konungen denna, till en del på grund däraf, att Messenius »föregaf, att han hafver mycket till att berätta oss, det oss och riket makt uppå ligger». Kort därefter anlände Messenius, utblottad på nästan alt, till sitt gamla fädernesland. Inför Karl uppgaf han, att han såsom barn blifvit »af papisterne stulen hädan af riket» och af ungdoms oförstånd förledd att vedertaga den påfviska religionen. Men när han kommit till de år, att han ondt och godt någorlunda åtskilja kunde, hade han trädt ifrån den vrånga stigen in på salighetens rätta väg, hvilken han till grafvens bredd med Guds tillhjälp följa skulle. Ehuru Karl IX mycket väl förstod att uppskatta dessa försäkringar, ansåg han sig dock behöfva Messenius' penna och anställde honom därför i jan. 1609 i sin tjänst. Samtidigt afgaf Messenius en ed, hvilken i gräslighet söker sin like. »Jag vill ock — yttrar han här — alldeles och af alt mitt hjärta hafva mig afskild från påfven i Rom, konungen i Polen och den papistiska och jesuitiska hopen, ej håller någon gemenskap med dem hafva, utan dem efter min yttersta förmögenhet såsom Guds och min allernådigste konungs argaste fiender hjälpa till att emot stå och förfölja både med ord och gärningar, hjärta och mod, så sant mig Gud hjälpe både till lif och själ uti all evighet. Och där jag varder befunnen emot denna min ed i någon måtto att handla, då skall han vara mig för en fullkomlig sentens och dom, och jag vill utan någon exception, gensägelse och hjälpredda hafva förvärkat både göds och ägodelar, lif och själ.»

Politiska skrifter.

En hufvudsaklig anledning, hvarför Karl antog Messenius i sin tjänst, var väl hoppet att i honom finna en lämplig biograf. Messenius berättar, att han i följd häraf blifvit af konungen öfverhopad med många och rika skänker, lockad af hvilka han skref den historia, som nu utgör den åttonde delen af *Scondia Illustrata*. Men det närmaste skälet var väl behovet af en städse slagfärdig pamflettist, och såsom sådan var Messenius den kanske talangfullaste, Karl kunde hafva önskat. Hans penna togs äfven flitigt i anspråk. Genast vid det tillfälle, Messenius trädde i konungens sold, erhöi han i uppdrag att vederlägga Sturcius' ofvannämnda stridsskrift *Avsa Caroli*, men denna vederläggning blef aldrig utförd. Därefter befaldes han att på latin översätta Karls förut omtalade skrift mot Sigismund. Samma år (1610) som detta arbete (*Exegesis Historica*) utkom af trycket, var Messenius färdig med ett annat översättararbete, *Sententia Ordinvm* eller domen öfver och rätttegången med rådsherrarne vid Linköpings riksdag. Med all sannolikhet kan denna skrift betraktas såsom ett svar på Axel Stensson Leijonhufvuds två år förut utgifna pamflett rörande rättmätigheten af

samma dom. Året därpå utkom hans öfversättning af fredsfördraget i Stettin 1570, *Transactio inter Sveones Danosque*, framkallad af det 1611 utbrytande danska kriget. Såsom ett ytterligare svar på danskarnes krigsförklaring utgaf han under psevdonymen JANUS MINOR SUEMENSIS i början af det följande året den förut omtalade stridsskriften *Retorsio Imposturarum*, hvilken förbittrade utfall mot danskarna säkerligen skulle hafva vunnit den kort förut afidne Karl IX:s odelade bifall. Samma år utkom arbetet i en svensk öfversättning, som värkstälts af en bland Messenius' lärjungar. Det kanske märkligaste af dessa arbeten var en 1609 utgifven skrift, genom hvilken Messenius troligen hoppades att för all framtid nedslå hvarje misstanke om bristande trohet. Kort förut hade nämligen en mot Karl riktad pamflett utgifvits från ett tryckeri i Lübeck. Skriften, som nu synes vara förlorad, skall i Polen hafva författats af en nederländsk jesuit och tyckes hafva haft det sedvanliga innehållet: Sigismunds rätt till Sverges krona, rådsherrarnes oskyldiga död o. s. v. Det var mot denna skrift, som Messenius grep till pennan. 1609 utgaf han under psevdonymen MATZ BERNDSSOHN von SANFFTLEBEN en tysk, rimmad dikt *Retorsion, Schrifft vnd Bericht etc.*, året därpå öfverflyttad till svenska rim, under titel:

Retorsion oc genswars skriff,
Emoot then lögn och skamlig dicht,
Som Lucifer medh sitt samfund,
Haffr vthsändt aff helwetz afgrund,
Och genom then jesuitiske Orden,
Swerijke til spott är spunnen worden,
Särdels wår Kong och Herre kär,
Vnder ögon aff Trycket vthgången ähr, etc.

Då man läser denna skrift, tror man sig nästan hafva ett af Abrahamus Angermannus' arbeten framför sig. I förmågan att utslunga rasande smädelser mot Sigismund och jesuiterna söker detta arbete sin like. »Förspråket» angifver tonen för det följande. Lucifer, Belial, Astarot och Belzebub äro inbegripne i ett spel; den, som vinner, skall blifva de öfriges herre. Men falskspelare, som de äro, får hvar och en tolf ögon på de båda tärningarne. Kom så en jesuiterlärling och bad att på samma villkor få deltaga i spelet. Då detta beviljas honom, slår han tärningarne med en sådan kraft i bordet, att den ena brister sönder och visar upp sju ögon. Då han dessutom får sex på den andra, går han som segrare ur kampen, och den jesuitiske spetsbofven håller i följd häraf på att blifva djäflarnes herre och mästare.

I början af året 1609 utnämndes Messenius till Juris professor i Upsala och tillträdde sitt ämbete med ett mera svassande än innehållsrikt tal, *Oratio prosagogica* (tr. s. å.). Eluru hans tid nu blef strängt upptagen af föreläsningar och enskild undervisning, var han i stånd att sända det ena arbetet efter det andra ut i bokmarknaden. Den äldsta af hans i Sverige författade historiska skrifter, *Amphitheatrum* (1610) kan dock svårigen sättas högre än hofpoeternas smickerdikter. »Då jag — yttrar författaren — genom Hans Kongl. Maj:ts sällsporda godhet åter får vistas i mitt fädernesland, kan jag icke nära någon ifrigare och mera brinnande önskan än att för det Kongl. huset och rikets alla innevänare få tillfälle att genom något synnerligt tacksamhetsbevis uppenbara mina känslor». Ett tillfälle trodde han sig nu hafva funnit genom utgifvandet af detta arbete — en svensk historia på vers. Hvarje monark ända från Magog ned till Karl IX besjunges i ett latinskt distichon, hvarefter katalogen afslutas med ett lofprisande verspar öfver Johannes Magnus, genom hvars penna fosterlandets namn skulle förtäfla i eviga tider, och ett klandrande sådant öfver Rosefontanus, hvilken dessutom ihågkommes i en särskild efterskrift. 1611 följdes

Historiska
skrifter.

detta opus af trenne andra historiska arbeten Sveopentaprotopolis, Tvmbæ och Chronicon Episcoporum. Det förstnämnda är en historik öfver Sverges fem förnämsta städer — Upsala, Sigtuna, Skara, Birka och Stockholm — och kan väl betraktas såsom den bästa af Messenius' mindre skrifter; åtminstone innehåller den åtskilliga notiser, hvilka ännu icke förlorat allt intresse. Den lilla skriften blef äfven följande år öfverflyttad till svenska af Henricus Hammerus, en bland Messenius' lärjungar. Det andra arbetet redogör för grafvarne och epitafierna i Sverges förnämsta kyrkor, hvarjämte författaren öfverrätt inskrifterna å några runstenar. Så vidt jag vet, är det första gången dylika öfversättningar förekomma inom vår litteratur, och i denna märkvärdighet ligger väl bokens förnämsta betydelse. Det tredje arbetet — en biskopskrönika öfver Sverge och Finland — är ett hastverk, hvilket var afsedt att utgöra ett slags förelöpare för en fullständig framställning af det svenska folkets religionshistoria. Detta arbete, hvilket Messenius påbörjat redan i Danzig och som han vid sin död efterlemnade ofullbordadt, omtalas ofta i hans skrifter under namn af Pandolatria. 1612 utkom Specula, egentligen blott en samling citat af inländska och utländska författares yttranden om vårt land. Någon annan anledning till detta diffusa arbetes publicerande än samlarens brinnande begär att »prisa sitt fosterland», torde vara svår att uppleta. Icke dess mindre blef boken samma år öfversatt på svenska och senare äfven på franska. Men det mest uppseendeväckande af Messenius' arbeten var sannolikt Theatrum Nobilitatis Svecanæ (1616), en samling af den svenska adelns ättartaflor. I detta ytterst otillförlitliga arbete, hvilket föröfrigt till en stor del lär vara kompuleradt ur äldre samlingar, diktat författaren adliga stamträd med samma färdighet, som han diktat kungliga. Redan samtiden insåg åtminstone till en del det onöjaktiga i dessa genealogier, men icke dess mindre hafva icke så få af dem fått såsom vissa gälla ända in i våra dagar. Genom ett kungabref erhöill författaren rätt att »obehindradt, utan någon bekostnad så vidt trycket vidkommer», utgifva detta i typografiskt afseende värligen elegant utstyrda arbete, hvarjämte han — enligt Tegels här ganska sannolika uppgift — »under tre års tid därtill många penningar tillhopa tagit och samkat utaf Sverges adel, dem han i sin taska stuckit hafver.» Det är således anledning att antaga, att de glänsande stamträden ej blefvo tillvärkade för intet! Den omarbetade upplaga, han i sitt fängelse utarbetade, och som var ämnad att utgöra en del af Scondia Illustrata, blef aldrig utgifven.

Messenius som
utgifvare.

Icke blott såsom författare utan äfven såsom utgifvare var Messenius värksam. 1614 började han med att publicera Leges Svecorum Gothorumque eller en upplaga af Ragvaldus Ingemundis latinska öfversättning af Magnus Erikssons landslag. 1615 följde en edition af Ericus Olais Historia Svecorum Gothorumque, utgifven bland annat för att vederlägga Rosefontanus' förklenande omdömen om den gamle kronisten, Chorographia Scandinaviæ eller Adams af Bremen beskrifning öfver norden och Twå Små Gamble Sweriges och Göthes Chrönikor d. v. s. den s. k. Prosaiska krönikan och den s. k. Lilla rimkrönikan. I jan. nästa år utkom Then Gamble Rijn Krönikes Första Deel — den andra blef aldrig utgifven. »Jag hafver mig företagit — yttrar utgifvaren i företalet — Sverges Rikes, vårt kära fäderneslands andliga och världsliga krönika fullkomligen till att beskrifva och af trycket utgå låta, hvarför, på det allom må kunnigt och vetterligt vara, hvarpå sådana mina böcker i sanning sig förnämligare grunda, hafver jag mig föresatt våra gamla historier, dem jag efterföljt hafver, låta förut af trycket publicera, så många mig till handa kunna komma». Omständigheter, öfver hvilka Messenius icke kunde bestämma, fogade likväl, att han själf aldrig fick öfvervaka utgifvandet af det stora historiska verk, åt hvilket han egnat sin lefnads bästa krafter. Denna handskrift blef också den sista, hvilken det var honom förunnadt att edera. Den plan, han i företalet till Swanhvita omtalar,

»att sammanhämta de älstä och skönaste Sverges Rikes kämpavisor, af hvilka svenska krönikan utdragen är, och dem låta på tryck utgå», kom tyvärr aldrig till utförande.

I samma företal kastar Messenius med en i viss mån berättigad stolthet en blick tillbaka på sin värksamhet under de senaste åren. »På de fem år — yttrar han 1613 —, jag nu i mitt fädernesland varit hafver, hafver jag beskrifvit på latin och svenska och af trycket med min egen bekostnad låtit utgå (mitt fädernesland, efter förståndige mäns dom, icke till ringa beröm) sexton stycken böcker, hvilka många Sverges andeliga och världsliga handlingar klarligen utvisa, och icke dess mindre läst för Rikets ungdom dessemellan uti akademien och i mitt eget hus under tiden fem, stundom sex och sju timmar om dagen.» Den tidpunkt, vid hvilken han anställdes såsom lärare vid Upsala universitet, var, såsom Annerstedt påpekat, kanske universitetets sorgligaste ögonblick efter 1593. Men med Messenius började friska vindar åter att blåsa. Han kom från utlandet, lidelsefull, ärelysten, jagande efter folkgunst och äfven med en obestriddlig förmåga att vinna popularitet, i lärdom och arbetskraft de flesta af sina landsmän öfverlägsen samt brinnande af begär att såsom lärare vid sitt fosterlands främsta undervisningsanstalt få tillämpa de ypperliga pedagogiska teorier, hvilka han insupit vid det jesuiterseminarium, där han själf erhållit sin humanistiska bildning. Kring sig samlade Messenius en krets af äldre och yngre lärjungar, hvilka i förhållande till universitetets öfriga alumner bildade liksom en stat i staten. Dessa tränades på fullkomligt Braunsberger-manér. De öfvades i att deklamera, författa bref i den klassiska epistolarstilen, hålla orationer och disputationer, skrifva latinsk vers och spela komedier. Till deras gagn författade Messenius fyra dylika Disa, Signill, Swanhuita och Blankamäreta, och såsom frukt af deras öfningar i latinskt skaldskap utkom 1611 Apophoreticon, en samling dikter, med hvilka de unga poeterna uppvaktade sina »mæcenater», och som enligt den något partiske lärarens försäkring voro skrifna »non infelici sane Minerva». Af »messenianernes» disputationer finnas endast två kvar Theoremata Encyclopædica (1609), behandlande några filosofiska spörsmål, framställda af PETRUS JONÆ BIUG, och Theoremata Physionomica (1610), några tesser rörande magien, författade af Sueno Nicolai Gudhemius. Några anteckningar efter Messenius' privata föreläsningar hafva, så vidt jag vet, ej bevarats med undantag af ett på Sko förvaradt Compendium Logicæ Peripateticæ, 1613 nedskrifvet af Sten Bielke. Men den energi, med hvilken Messenius dref sin privata undervisning och sökte skydda sina egna lärjungar, samt den själf tillräcklighet, med hvilken han satte sitt godtycke öfver sina ämbetsbröders vilja, framkallade naturligen ganska snart obehagliga förvecklingar, i synnerhet sedan de öfrige konsistoriales fått en ledare i den kraftige Johannes Rudbeckius. Redan i början af 1610 brast oenigheten lös i en häftig tvist, som först kunde slitas genom konungens mellankomst.

På hösten samma år råkade Messenius ut för ett annat och vida svårare oväder. Detectio Fravdis. Jesuiterna hade naturligen med ovilja sett den riktning, som den forne lärjungens värksamhet tagit. Visserligen voro dennes farligaste skrifter utgifna utan utsatt författare- eller öfversättarnamn, men han var dock kyrkans affällige son samt den kätterske Karl IX:s literäre hejduk, och de beslöto därför att låta honom veta, i hvem han stungit hade. Hämnden var lika enkel som sinnrik. De läto endast från Rostock sända Karl IX de förut omtalade verser, med hvilka Messenius på konungens bekostnad sökt förvärfva sig biskop Simon Rudnickis gunst. Den olycklige författaren kastades genast i fängelse, men räddade sitt lif genom en berättelse, som *möjligen* kan vara sann, men hvilken bär alla spår af att icke vara det. Han hade — efter hvad han nu nästan med snaran om halsen försäkrade — blott skrifvit den del, som icke innehöll något mot Karl IX förgripligt; den andra däremot hade honom ovetande och under hans namn författats af jesuiten Hornerus. För att ytterligare styrka denna historia, lät han

Messenius som
universitets-
lärare.

den utgå på tryck under namn af *Detectio Fravdís jesviticæ* (1610), hvarjämte han på konungens befallning utfärdade en ny trosbekännelse *Palinodia sev Recantatio*. Antingen konungen trodde hans försäkringar eller ansåg, att han numera tillräckligt skarpt brutit med jesuiterna för att längre vara farlig, nog af att han efter tre dagar lösgafs ur fängelset, hvarefter han fick återtaga sin profession, hvilken han nu under åren 1611 och 1612 skötte utan några svårare slitningar.

Messenius i
Stockholm.

Men med 1613 års början brast striden mellan Messenius och Rudbeckius åter lös. Den förres brutala öfvermod och messenianernas själfsvåld höllo slutligen på att framkalla ett verkligt upplopp, och denna gång beslöt regeringen att för all framtid göra slut på detta akademiska gräl, hvilket naturligen ytterst menligt invärkade på studiernas fortgång. De bägge motståndarne aflägsnades från universitetet, och Messenius utnämndes till riksarkivets vårdare samt aflade såsom sådan ämbetsed den 6 okt. 1613. Men ehuru han ända sedan höstens början vistades i Stockholm, fortfor han icke dess mindre att ända till midten af följande år undervisa sin enskilda lärjungekrets, som i följd häraf öfverflyttade till hufvudstaden. Först genom ett »poema valedictorium», skrifvet den 4 juli 1614 af Axelius Nicolai Turdinus, togo »messenianerna» afsked af sin älskade præceptor, hvilken nu på grund af ökade göromål nödgades skiljas från dem. Messenius hade nämligen kort förut utnämnts till oadlig bisittare i den då just nyinrättade Kongl. Hofrätten, hvarjämte han med denna nya plats äfven förenade den gamla af arkivets vårdare. Med sitt eldiga lynne kastade sig Messenius nu med hänförelse öfver det rika värksamhetsfält, hvilket studiet af kansliets gamla handlingar öppnade för honom. Tvänne af hans forna elever fingo ständig sysselsättning med att i kansliet för hans räkning kopiera handskrifter, hvarjämte han utsände ett cirkulär »till präster och andra här i riket om gamla skrifter och monumenter till att kontinueras sitt arbete». Han lyckades också förvärfva sig en anseelig samling af historiska dokument och handskrifter såväl i original som afskrift, och han kunde nu på allvar tänka på att börja nedskrifvandet af den väldiga rikshistoria, hvilken så länge föresväfvat honom såsom en framtidsdröm. Men samtidigt med dessa arkivforskningar kommo andra bestyr af en mindre angenäm natur. Hans svärfader Arnold Grothusen hade vid sin flykt till Polen efterlemnadt här i landet en icke obetydlig förmögenhet i lösören och fast egendom. Denna hade sedermera indragits till staten, hvarefter Tegel, Chesnecopherus m. fl. slagit den under sig. Mot dessa inkräktare började nu Messenius en serie af processer. Att döma af de bevarade rättegångshandlingarna tyckes verkligen rätten hafva legat på Messenius' sida, men med skurkar sådana som Tegel var det naturligen icke godt att komma till rätta, och Messenius utsattes också för en följd af nedriga trakasserier och skandaler. Tyvärr skulle han midt under dessa drabbas af ett ännu hårdare slag — ett slag, hvilket för alltid krossade hans lefnads lycka.

Messenius'
stämplingar.

I Sverige började vid denna tid oroande rykten att sprida sig. Man talade om en allians mellan Sigismund, kejsaren och Spanien, hvilka i förening skulle angripa Sverige. Messenius tyckes ej blott hafva varit fullt öfvertygad om dessa ryktens sanning, utan ock tämligen säker om Sigismunds slutliga seger. För honom personligen voro dessa utsikter ingalunda glada, och han kunde lätt föreställa sig det öde, som väntade renegaten, öfverlöparen och utgifvaren af afsägelseakten. En tid synes han hafva tänkt på att söka en profession i Tyskland eller Holland, vid ett annat tillfälle tänkte han begifva sig till Sigismunds broder, hertig Johan af Östergötland, för att där blifva läsemästare vid ett nytt universitet i Vadstena, men äfven — sådan var förmodligen hans tankegång — om han kunde lyckas rädda sin egen person, var det föga utsikt till, att han i händelse af Sigismunds seger skulle få behålla det Grothusenska arvet. På grund af dessa farhågor beslöt Messenius att inleda hemliga underhandlingar med fienden i förhoppning om att genom en fintlig politisk möjligen kunna draga

sig helskinnad ur spelet. Hela vidden af dessa underhandlingar är ej känd, men af det man vet förefaller dock den slutliga domen öfver Messenius vara — åtminstone formelt — fullt rättvis. Såsom underhandlare begagnade han sig af en katolsk köpman i Stockholm, vanligen kallad Jöns Papista, hvilken med sina varor begaf sig till Danzig och därifrån till Polen. Dit medförde han dels muntliga uppdrag från Messenius, dels åtskilliga bref till dennes svåger och svärmoder. Enligt sin ed var Messenius vid lifsstraff förbjuden att hafva någon gemenskap med papisterna, och i följd häraf hade han äfven förut för rikskansleren uppvisat de bref, han skrivit till sin hustrus släktingar, och afsändt dem först sedan han erhållit dennes tillstånd. Att han nu hemligen smuglade ut dessa bref utan att visa dem för Oxenstierna, häntyder på, att de värligen innehållit ting, hvilka skydde dagens ljus. Dessutom hade Jöns Papista i uppdrag att uppsöka några bekanta jesuiter vid Sigismunds hof och dels utspörja dem om, huruvida och i så fall när konungen skulle begifva sig till Sverge, dels säga dem, att ändock Messenius syntes vara af den lutherska religionen, »kunde han väl vara så god katolsk som de själfva», hvarför han äfven hoppades, »att de för den skull ville lägga honom till godo, hvad de kunde». Följden af dessa underhandlingar blef, att jesuiterna lofvade, »att de ville vara på hans sida och föra sina ord honom till det bästa fram hos hvarjom och enom, ehvar det hälst ske kunde, och ville det förlägga hos Messenii motståndare om det, han hade skrivit mot Hornerus, att Messenius hade det af nöd skrivit, på det han icke skulle blifva hållen för en misstänkt». Kort efter det Jöns Papista kom hem från denna ambassad häktades han och bekände det, jag ofvan anført. På grund häraf fängslades äfven Messenius i början af juni 1616 och nödgades efter en mängd undanflykter och lögner medgifva de viktigaste af anklagelsepunkterna, ehuru han beträffande jesuiterna förklarade sig endast hafva »simulerat med dem i religionen» för att från Polen utbekomma åtskilliga viktiga handskrifter rörande Sverge. Den 20 aug. föll domen. Efter noga ransakning befanns Messenius hafva handlat mot sin lifliga och skriftliga ed, i det han haft »hemliga bud och skrifter till Sverges fiender de påler, papister och jesuiter och sig därhos förklarat att hålla med dem i religionen och eljest, hvad han gjort hafver, att vara därtill tvungen och nödder; därför kunde de goda herrar och män icke fria honom, utan fälde honom till H. K. M:ts vår nådigste herres vilkorliga straff». Men emedan han förklarat, att han icke malo animo kommunicerat med fienden, ålades han att inom fjorton dagar anskaffa tolf edgärdsmän, hvilka skulle svärja, dels att de läst alla de bref, Messenius skickat ut af riket, dels att dessa ej innehållit något brottsligt. Orkade de ej gå denna ed, borde han straffas till lifvet.

Att Messenius ej fann några personer, villiga att intyga något så orimligt, är naturligt, och han öfverlemnades därför åt konungens nåd. Efter åtskilliga personligen ledda ransakningar befalde denne, att den anklagade skulle afföras till Cajaneborg i Österbotten. Så vidt jag vet, bestämdes intet om fängelsetidens längd. Den behandling, för hvilken han nu — troligen genom sina ovänners tillskyndan — utsattes, var rent upprörande grym, och till råga på dessa förföljelser lät regeringen med våld taga hans barn från honom, enligt uppgift för att »instruera dem i vår kristliga religion», men troligen ock för att förmå dem att bekänna något om faderns förmodade stämpingar. Sonen blef — som det synes utan att vara om något direkt brott öfverbevisad — vid sexton års ålder kastad i fängelse och frigafs först efter faderns död, sedan han tillbringat sexton långa år i fångenskap.

Men under de nästan öfvermänniskliga lidanden, Messenius hade att utstå, fanns det likväl en tanke, som uppehöll hans mod, och det var tanken på den stora rikshistoria, hvilken skulle bära hans namn till eftervärlden. Till Cajaneborg medförde han med rådets tillstånd massor af krönikor och historiska handlingar, på det att jag

Messenius i
fångenskap.

Scondia Illu-
strata.

— yttrade han sedermera kanske med en anstrykning af dyster ironi — in hoc otio skulle kunna fullborda Sverges andliga och världsliga historia. Under de fyra första åren af sin fångenskap studerade han blott dessa urkunder och krönikor, men med 1620 började han själfva nedskrifvandet, och fyra år därefter var det väldiga arbetet, *Scondia Illustrata*, fulländadt i elfva delar. Den första behandlar Skandinavien historia från syndafloden till 1150, den andra skildrar tiden 1150—1320, den tredje 1320—1447, den fjärde 1448—1521, den femte 1521—1560, den sjätte 1560—1568, den sjunde 1568—1592 och den åttonde 1592—1611. I den nionde delen — hvilken nu är förlorad — hade han författat Gustaf Adolfs historia, dock blott till 1616. Den tionde delen — tom XIII i den trykta upplagan — innehöll en vederläggning af de misstag, till hvilka föregående historieskrifvare gjort sig skyldige; och den elfte — tom XI och XII i den trykta upplagan — egnades åt en närmare utläggning af de tre första delarne. Till samma tid hade han dessutom »reviderat, emenderat och locupleterat» de flesta af sina föregående historiska skrifter. Genom den väldiga rikshistorien ansåg han sig »mera än någon inländsk eller utländsk författare hafva kastat glans öfver sitt otacksamma fädernesland; och — såsom han i stolt själfmedvetande tillägger — ingen skulle håller i framtiden göra det bättre än han.» Såsom belöning väntade han nu befrielse ur fångenskapen, men åren gingo och nådebrevet ville icke komma. Den ännu bevarade handskriften af *Scondia* bär därom ett egendomligt vitnesbörd. Alt är här förberedt för tryckning; tryckorten, året och boktryckarens namn äro utskrifna å de olika delarnes titelblad, men som man märker har 1625 ändrats till 1630, 1630 till 1632, 1632 till 1637,* och först döden satte slutligen en gräns för alla dessa ändringar och gäckade förhoppningar.

Öfriga arbeten
under fången-
skapen.

I viss mening var *Scondia Illustrata* ej afslutad 1624. För Messenius blef arbetet något mer än en vanlig rikshistoria. Delarnes antal ökades ständigt, och 1636 räknade han själf ända till tjugo. Tvänne delar, östgoternas historia och en ny upplaga af *Chronicon episcoporum* hafva förlorats; Finlands, Liflands och Kurlands krönika finnes upptagen såsom Tom X i den trykta upplagan, och ett kort sammandrag af de första delarne återfinnes där som Tom XV. De öfriga — Messenius' latinska dikter samt nya upplagor af *Theatrum nobilitatis* och af *Tumbæ* — existera ännu endast i handskrift. Dessutom skref han under fängelsetiden tre rimkrönikor: En lustigh och trowärdig *Chrönika* om Stockholm, påbörjad redan 1610, färdig till tryckning 1629, men utgifven först 1875 af C. Silfverstolpe, *Berättelse* om några gamla och märkvärdiga Finlands handlingar, skriven 1629, trykt 1774 och 1865, samt En lijten krönika om the namnkunniga och behiértade män i Dalarne etc., hvilken ännu är otrykt. Till denna tid höra också tvänne dramer, *Christmannus* och *Gustavus*, båda af ett religiöst innehåll och till sin form föga skilda från rimkrönikorna.

Men jämte de nu nämnda skrifterna tillhöra äfven tvänne andra arbeten Messenius' fängelsetid. Intetdera omnämnas i den skriftförteckning, Messenius 1636 insände till det svenska riksrådet, och han saknade ej skäl till denna tystnad. Det första arbetet, under vissa förhållanden ämnadt att utgöra tom IX eller tom XII af *Scondia Illustrata*, är en krönika öfver S. Birgitta och hennes orden. Boken, hvilken ännu hvilar i handskrift, är tillägnad en furstlig person, hvars namn ej nämnes, men i hvilken vi troligen hafva att igenkänna Sigismunds älsste son. Här har författaren afkastat den protestantismens mask, han under så många år burit. »På mina knän — utropar

* I anledning häraf förtjånar påpekas, att de årsbestämningar, som finnas trykta i den Peringsköldska upplagens företal, äro mer eller mindre onöjaktiga. Likaså bör anmärkas, att den katalog, som där meddelas Tom XIII p. 84—87, icke finnes i originalhandskriften.

han — bönfaller jag Eders Höghet det underdånigaste jag förmår, att Ni tåktes varkunnas eder öfver Vadstena kloster, när Ni slutligen åter tillträder Edra arfrike och gods! I det andra arbetet uttalar han sig ändå tydligare. Det är en både på prosa och vers affattad historia om Sverges helgon, hvilken nu finnes trykt såsom T. IX af *Scondia Illustrata*, för hvilken samling den af Messenius ursprungligen icke synes hafva varit ämnad. Här är författaren mer än katolsk. Såsom martyrer firar han t. o. m. upprorsmakare såsom Ture Jönsson (Tre Rosor), Måns Bryntesson m. fl. och avslutar katalogen med några sympatiska verser öfver de papister, hvilka kort förut såsom landsförrädare träffats af lagens arm. Det är icke blott England — utropar han — som kan fröjda sig öfver martyrs blod!

Non sola gaudes, Anglia, martyrum
Cruore fuso, quo nimis hactenus
Inebriavit te frequenter
Proh Scelus! hæresis execranda.
Dextras eodem Suecia polluit
Suas piaclo, quæ nece sæviit
In orthodoxos, dogma nollent
Quod leviter vetus abnegare.

I företalet till samma arbete afgifver Messenius en trosbekännelse, hvilken står i den bjärtaste motsats till den, som ofvan anförts.

»Inför Gud och hela världen — skriver han — förklarar jag mig tro den romerska kyrkan, till hvilken katolikerne nu bekänna sig, vara och hafva varit en enda, helig, apostolisk, ekumenisk, synlig och af alt kätteri obesmittad; att därför ingen människa kan frälsas utan henne . . . och att jag i denna kyrka önskar lefva och dö. Alt hvad jag hittills, på hvad sätt det än skett, mera af nödtvång än af fri vilja mot henne yttrat, gjort eller skrivit, förklarar jag mig anse såsom icke af mig yttradt, gjort eller skrivet, och underkastande alla mina skrifter hennes dom, återkallar och fördömer jag *Detectio fraudis jesuiticæ* och den afsvärjelseskrift, hvilka jag i strid med mitt samvete och af skrymteri 1610 utgaf af trycket . . .»

Om Messenius skickat den svenska regeringen dessa båda skrifter, hade följden måhända blifvit en dödsdom, men inför eftervärlden skulle den gamle häfdatecknarens minne hafva kommit att stå i en bättre dager. Vi skulle visserligen hafva klandrat hans föregående vankelmod, men vi skulle dock hafva slutat med att vörda den hängifvenhet, med hvilken han mot lefnadens afton visat sig villig att gå i döden för sin öfvertygelse. Men ehuru jag är fullt öfvertygad om, att Messenius uttalat sin verkliga mening i den sist anförda bekännelsen, är det å den andra sidan tämligen säkert, att denna »inför hela världen» afgifna förklaring under författarens lifstid icke kändes utanför dennes studerkammare, något som icke obetydligt förringar dess betydelse. Sannolikt var trosbekännelsen afsedd för helt andra ögon än den protestantiska regeringens. Messenius tyckes aldrig hafva förlorat tron på möjligheten af en regimentsförändring, och något fanns ju, som talade för hans mening. 1625, då förklaringen först tyckes hafva nedskrifvits, var Gustaf Adolf ensam utan vare sig broder eller barn; en för-lupen kula kunde ju i stridsvimlet lätt träffa honom, och då vore det alltid tänkbart, att Sigismund eller någon af dennes söner erhöle den svenska konungakronan. Att vid ett dylikt tillfälle till den nye monarken kunna öfverlemnna tvänne arbeten af denna art, vore onekligen en ypperlig rekommendation, och förmodligen voro skrifterna om Birgitta och Sverges helgon ett slags reservarbeten, ämnade att vid behof framtagas.

All denna listiga förtänksamhet gagnade dock Messenius till intet. Alderdomens skuggor lägrade sig alt tyngre öfver honom, men fångelsets portar förblefvo slutna.

Messenius fri-
gifves och dör
i Ute.

Sjukdomar, framkallade af nöd och dålig behandling, bidrogo äfven till att i förtid bryta hans kraft. 1633 skref han till regeringen, att han »ett sådant värk förfärdigat, som aldrig tillföre i Sverige sedt är ... och förhoppas jag visserligen, att det skall mig förlossa, om min oskyldighet det icke förmår beställa, och — tillägger han med en nästan rörande förtviflan — det är lika, hvilketdera sådan kristlig barmhärtighet uträttar.» Men först sedan hans gamle lärjunge Melker von Warnstedt blifvit landshöfding i Österbotten, började en bättre tid gry för honom. I november 1635 erhöll han rättighet att på fri fot vistas i Pite eller Ule stad (men blott där), hvarjämte hans underhåll fördubblades. Samtidigt afsändes en student, Ericus Schroderus, att taga kännedom om hans skrifter. Sedan denne härom informerats, skulle han »med samma arbete förfoga sig hit öfver, då vi mena, sedan vi det hafva pröfvat nyttigt, publicera och af trycket utgå låta». Någon plenarie liberation kunde ej beviljas Messenius, förr än K. M. erhållit noga vetskap om, huruvida samma hans arbete kunde lända H. K. M. till behag samt fäderneslandet till heder och nytta. Men Messenius trodde ej regeringen mer än jämt och började »difficultera samma arbete från sig släppa», dels emedan han misstänkte, att en annan ville utgifva det i sitt namn,* dels emedan han önskade, att sonen skulle frigifvas, innan han lemnade handskriften från sig. Till svar på denna sistnämnda begäran erhöll han blott ett barskt ultimatum, att han skulle »inom kort i förra vilkor till Cajaneborg transporterad blifva», därest han tredskade. Så stod frågan då Messenius — som det synes — helt hastigt afled. Den 30 sept. 1636 är han fullt arbetsför och afsänder ett par ännu bevarade bref, men den 10 nov. s. å. omtalar Schroderus honom såsom »då nyligen igenom döden afgången». Egendomligt nog påstås kyrkoherden i Ule i sina personalier hafva uppgifvit, att Messenius afdied kl. 7 på morgonen den 8 febr. 1637, men så noggrann denna uppgift än förefaller, är den likväl med säkerhet oriktig.

Scondias öden
efter Messenius'
död.

Äfven efter Messenius' död fortsattes underhandlingarna om hans Scandia Illustrata på ett sätt, som är högeligen karaktäristiskt för renässancens uppfattning af den historiska vetenskapen. Messenius' »förgiftiga kvinna och *mala herba*» Lucia var nu innehafvare af mannens efterlemnade arbeten, och såsom betalning för dem fordrade hon sonens frihet. Regeringen svarade med att bjuda henne 500 d. s. och hoppades, att hon skulle betänka »det beröm, som uppå hennes man redundera kunde, hvar samma arbete komme uti ljuset», hvarjämte regeringen tillade, att när man fått se af hvad importance och värde samma arbete vara kunde, vore öfver sonens förlossning icke alldeles att misströsta. Men den hetlefrade hustru Lucia lät ej nöja sig med några tomma löften, utan reste i förbittringen till Polen, där hon till konung Vladislav öfverlemnade mannens handskrifter. Ändtligen måste regeringen 1640 bekväma sig till att återskänka Arnold Johan Messenius friheten mot vilkor, att han från Polen skulle återskaffa manuskriptet till faderns arbete. På det att han icke skulle begagna detta tillfälle att rymma, togos hans hustru och barn som gisslan. Missionen lyckades, och den unge Messenius återvände till Sverige med sin faders stora rikshistoria. I följd häraf steg han i förmyndareregeringens ynnest och erhöll i uppdrag att fortsätta faderns arbete. Meningen tyckes också hafva varit, att han skulle utgifva det af trycket. Samtidigt fick förmyndareregeringen tillfälle att hedra den afdne forskarens minne på ett kraftigt, om än kanske icke så oegennyttigt sätt. I sin 1642 trykta kyrkohistoria hade Baazius omnämnt Messenius' förrädiska stämplingar, men tvingades i början af nästa år af regeringen att makulera de blad, som rörde dennes biografi. Messenius

* Alldeles ogrundad var denna misstanke icke. I ett bref till Oxenstierna antyder Adler Salvius i förblommerade ord, att han icke vore alldeles ovillig att mottaga förtroendet om arbetets förbättrande och utgifvande.

— hette det i regeringens skrifvelse — hade icke blifvit med något brott beslagen, ej håller till några perpetuos carceres kondemnerad, utan endast i haft behållen, på det att man sålunda kunde afvärja all fara, som man eljest hade honom misstänkt före. Baazius' bok — yttras det vidare såsom förklaring på denna egendomliga välvilja — kunde komma i främmandes händer, och dessa, som af sig själfva villige och benägne äro att förringa våra historicis fidem och deras skrifter lacerera pläga, skulle härigenom finna occasion att detrahera fidem uti det, som han dock väl och trovärdigen till fäderneslandets heder och ära i historia patriæ hafver sammandragit och författat, jämväl ock att kalumniera och smäda öfver det, som Messenius hafver skrifvit till retorsion och förläggande af det, som till vår nations förklening af en Petro Parvo för någon tid tillbaka är utgått och publicerad, gifvandes dem i så måtto vid handen skäl och argument att göra våra historiarum relationes suspecte och utan grund.

1651 invecklades sonen i det s. k. messeniska upproret och afrättades. Därmed förföll tills vidare frågan om utgifvandet af faderns skrifter. 1692 väktes den ånyo till lif, och Atlantikans författare, den bekante Olof Rudbeck, erhöll i uppdrag att inkomma med ett utlåtande om lämpligheten. Han fann, att det nu vore skadligt att upplägga Messenius' arbeten, »sedan genom Loccenium, Schefferum, Verelium, Lundium och andre och nu genom Hr. Peringskiölds arbeten och min välmente Atlanticam ett så stort ljus är uppkommet om våra antikviteter, och Messenius i så många stycken felar, att där man nu upplade honom, skulle synas lika som man ville kullkasta mycket af det, som nu är så väl af andra gjordt.» Emellertid blef tryckningen beslutad trots Rudbeckianernes motstånd, och Peringskiöld erhöll uppdraget att utgifva det väldiga arbetet. Från 1698 äger man kvar några ark af en påbörjad kvartupplaga, som snart synes hafva öfvergifvits, och 1700—1705 utkom *Scondia Illustrata* i två ovanligt prydliga folioband. Dessa upptaga Nordens historia från äldsta tider till 1611 (T. I—VIII), den egendomliga, ofvan omtalade helgonhistorien (T. IX), *Chronologia Finlandiæ, Livoniæ et Curlandiæ* (T. X.), *Analectorum Scondicorum liber primus* och *secundus* (T. XI och XII), *Censura de Historia Scondiæ* (T. XIII) och *Epitome Scondiæ Illustratæ* (T. XV). De öfriga delarne äro dels ännu otrykta, dels förlorade.

Hvilken dom man än må fälla öfver Messenius, skall man dock ej kunna förneka, att han är en bland den svenska renässancens mest utpräglade och intresseväckande personligheter. Ett bland de för hans karaktär mest kännetecknande dragen är en egendomlig blandning af bakslug beräkningskonst och lidelsefull, vanligen brutal häftighet. Det nät af beräkningar, hvilkas maskor han knutit med den mest raffinerade slughet, är han i stånd att besinningslöst slita sönder, så snart hans passioner råkat i svallning. Hans handlingssätt är därför långt ifrån foljdriktigt, men desto mera rikt på öfverdrifter.

Karaktäristik.

Hans samtid, hvilken hade föga sinne för sjäslifvets olika skiftningar och liksom hvarje mera naiv tidsålder gärna reducerade dem alla till en enda, lätt begriplig formel, förstod aldrig Messenius. Man såg i honom framför alt den ränksmidande jesuitlärlingen, och då sedermera hans stämplingar med papisterna kommo i dagen, hade man genast hans karaktär klar för sig. Man skådade i honom en hängifven katolik, hvilken såsom hemlig missio-

när vågat sig in i Sverige för att där vinna ungdomens själar för sin mörka afgrundslära, och ur denna synpunkt förklarade man alla hans handlingar. Denna uppfattning har i viss mån dröjt kvar. Visserligen har den protestantiska rigorism, som i det katolska trosnitet endast såg ett brott, fått vika för den religiösa toleransen, och i följd däraf har äfven Messenius erhållit en viss sympatisk anstrykning af martyr. Men denna uppfattning är svårliken riktig. Vål är det sant, att han på grund af både uppfostran och naturell hyste förkärlek för katolicismen, hvarjämte det är ett faktum, att åtskilliga af hans lärjungar värkligen öfvergått till den romerska kyrkan, men någon papistisk propaganda har han näppeligen drifvit, och i hvarje fall ägde han intet af martyrens öfvertygelse. Såsom så mången bland humanisterna var han en man utan fosterland och utan fast religiös tro. När det gälde timliga fördelar, var han i stånd att utan tvekan offra dem bägge, och hans ofvan meddelade biografi ger hemiska bevis på denna bekymmerslöshet. Hvad hans straff beträffar, kan man visserligen anse detta både onödigt grymt och öfver hufvud taget i strid med vårt århundrades rättsmedvetande, men å andra sidan gör man orätt, om man på grund däraf förringar vidden af hans moraliska brottslighet. Meneder, sådana som dem Messenius svor, böra under hvarje tid brännmärka en man, och dubbelt förkastliga synas de, när — såsom här — de afgifvas under en period, då trosfastheten sättes såsom människans främsta dygd.

Ärelystnad.

Hos få af renässancens män var känslan för äran i humanistisk mening så utvecklad som hos Messenius. Med sin penna »förevigar» han fosterlandet och den enskilde och anser sig därmed hafva inlagt förtjänster, hvilka icke nog högt kunna betalas. »Denna bok — skrifver han i Finlands rimkrönika — är dyrbarare än fint gull, fast det vore en tunna full.» Under fångenskapens lidanden finner han sin enda tröst i tanken på den ära, han med sin väldiga rikshistoria förvärfvat sig hos den senaste eftervärld. Då han reflekterar häröfver, erfar han en nästan religiös känsla. »Detta verk — yttrar han i en inlaga till regeringen — är skrifvet genom den H. Andes synnerliga medvärkande, och hafver Gud allsmäktig velat, att det verket skulle där (i fängelset) af mig uträttas, och därför sådant mig pålagt för mina synders skull, så att det igenom denna lägenheten skulle ändteligen blifva färdigt, och därför är det sådant utan eget beröm till sägandes, att det är aldrig tillförene så skönt af någon skandiot förfärdigadt, hvilket jag för den skull vill låta själf utgå, icke någon annan i mitt namn.» På grund af dessa och dylika yttranden har man varit

böjd att i Messenius skåda den varme fosterlandsvännen, hvilken så snart han hunnit mogen ålder skyndat hem ur landsflykten en osäker framtid till mötes, och hvars främsta uppgift var att lefva icke sig själf, utan fäderneslandet till gagn. Men ehuru Messenius visserligen ofta för fosterlandskärlekens språk på sina läppar, har man dock svårt att tro honom härmed mena så synnerligen allvarligt. Åtminstone framträder alltid denna kärlek hos honom i närmaste samband med hans eget rykte:

»Då den berömda athenske höfdingen Themistocles — yttrar han i företalet till Sveopentaprotopolis — såsom yngling icke kunde insomna, plägade han säga, att Miltiades segertecken hindrade honom från att sofva. Med någon förändring låter det samma säga sig om mig, ty då jag vill hvila ut efter de akademiska besvären, eldas jag till nya ansträngningar af de ärorika segertecken, hvilka nästan hela världen upprest åt mina landsmän Johannes och Olaus Magnus såsom belöning för deras ypperliga historiska arbeten, segertecken, å hvilkas sockel man ristat den hedrande minnesversen:

Iamque opus exegi, quod nec Jovis ira nec ignis
Nec poterit ferrum nec edax abolere vetustas.

Dessa tankar drifva sömnen från mina ögonlock och elda mig till att troget följa i deras fotspår samt genom mina forskningar göra mig förtjänt af fosterjorden, på det att eftervärlden och i synnerhet Svearnes och Göternas främsta städer må hedra mitt minne, om än icke med en ärepelare, så åtminstone med en någorlunda anseelig grafsten, alldenstund jag genom denna bok liksom väkt dem till lifs upp ur grafven och skildrat deras första vår, deras mannaålders sommar och deras ålderdoms höst, om hvilka kunskapen fordom låg höljad af evig natt.

Denna böjelse att »hedra» fosterlandet för att dymedels förvärfva sig själf minnestecknarens ära förmådde honom att kasta det ena arbetet efter det andra ut i bokmarknaden. De flesta af dessa äro ganska underhålliga och kunna tydligen blott betraktas såsom frukter af författarens lystnad efter publikens uppmärksamhet. Till denna giljade han ständigt med sin lidelsefulla naturs hela häftighet. Det var för att vinna denna så ljufva popularitet, som han lemnade sina lärjungars själfsvåld fria tyglar, och det var därför — ej af kärlek till fosterlandets språk — som han lät sina studenter uppföra svenska skådespel, ett ypperligt medel att vinna bevågenhet hos Upsalatraktens icke latinkunnige borgare och bönder. Denna ärelystnad berodde hos honom kanske mindre på ett karaktärslyte än på en utpräglad världsåskådning. Såsom han ofta betonar i sina skrifter, såg han i »äran» människans högsta mål, och hans passion att förvärfva sig vetenskapsmannens ryktbarhet kom honom att åsidosätta en god del af människans verkliga plikter. Denna lidelse gör honom kanske mindre tilltalande

för vår uppfattning, men onekligen är den karaktäristisk för den tidsålder, inom hvilken Messenius lefde. Hans hänsynslöshet att öfver hvarje annat intresse sätta sin egen personlighet, dess rykte och dess fördelar, är ett äkta humanistiskt drag, och icke minst genom sin själfviskhet visar sig Messenius såsom en sannskyldig ättling af denna individualitetens tidsålder.

Framställnings-
konst.

Äfven språket är humanistens. Messenius' flesta och bästa arbeten äro skrifna på latin, och som man märker har detta språk blifvit det för honom mest naturliga uttrycksmedlet. I sin 1610 utgifna *Palinodia* ursäktar han sig inför sina landsmän, därför att han nödgats skrifva på latin, men han förklarar sig ej äga tillräcklig kännedom om modersmålet för att våga uttrycka sig på svenska. Då han i sina dramer och rimkrönikor sedermera gör ett försök med svenskan, förefaller det nästan, som om han glömt sitt modersmål. Uttrycken äro famlande, ordföljden osvensk, och icke sällan blir den eljest så elegante Messenius naivt otymplig. Då han i *Stockholmskrönikan* talar om Gustaf Vasas framfärd med Svartmunkeklostrets kyrkogård, slutar han redogörelsen här för med följande kostliga lamentation:

Dock fast större synd de göra,
Som dödas mull dädan föra
Och från andra orter slika
Med dem på salpetersbruk fika.
Ej är kristligt i väder
Så skjuta sina förfäder!

I sin framställning är Messenius ganska ojämn. Hans rimkrönikor äro nästan knaggligare och torrare än medeltidens, och man märker vid hvarje rad, att de skrifvits af en man, hvars kraft redan brutits. Äfven i formelt afseende är *Scondia* hans förnämsta arbete. De första delarna samt Finlands krönika och *Censura* äro visserligen strängt annalistiska och bestå i själfva värdet blott af en samling heterogena notiser, hvilka sammanfogats i kronologisk följd, men ju mera Messenius närmar sig sin egen tid, desto fylligare blir berättelsen. I Karl IX:s historia har han nästan öfvergifvit den annalistiska formen och skildrar händelserna lugnt, bredt och åskådligt. Särskildt lyckad är hans framställning af de politiska och militära förvecklingar, hvilka föregingo slaget vid Stångebro. Men Olavus Petris förmåga att lifva historiens torra fakta genom inströdda moraliska och politiska reflexioner ägde Messenius icke, och det händer nästan aldrig, att han vågar sig på att karaktärisera någon af de handlande personerna. Han

nöjer sig med att relatera själfva händelserna och söker icke att spåra deras personliga driffjädrar.

Till en icke ringa del berodde detta nog på bristande för-
måga, men förmodligen fanns det också ett annat skäl till denna
ovilja mot alla slags omdömen. Messenius tyckes hafva lefvat i
ständig ovisshet om, hvilken som slutligen skulle blifva den se-
grande, Gustaf Adolf eller Sigismund, och i följd häraf har man
svårt att freda sig från den misstanken, att det var därför han
bemödade sig om att skrifva ett arbete, som — kanske med några
lätta förändringar — kunde passa för hvilken som helst af dessa
båda eventualiteter. Tydligast visar sig denna försiktighet med
afseende på den religiösa frågan. Messenius' sympatier lågo under
hela hans lif på katolikernas sida, och detta märkes också i hans
förmämsta arbete, men han lät icke häraf förleda sig till något
bestämdt uttalande till sina trosförvanners förmån. Vid framställ-
ningen af medeltidens historia var hans uppgift jämförelsevis lätt.
Han egnar en stor del af denna åt de kyrkliga angelägenheterna
samt skildrar utförligare än någon föregångare de andliga ord-
narnas, klostrens och helgonens historia, men afhåller sig i all-
mänhet från alla farliga omdömen. Någon gång — såsom vid
teckningen af Birgittas lif och värksamhet — lockas han, kanske
förledd af sina barndomsminnen, till ett oförsiktigt uttalande om
sierskans »guddomligt inspirerade» uppenbarelser; men hade Gustaf
Adolf tillåtit honom att själf utgifva sitt arbete, hade dylika öp-
penhjärtigheter måhända aldrig sluppit fram i tryck. Då han där-
efter öfvergår till en skildring af den lutherska lärans första fram-
trädande, sker detta med ett opartiskt lugn. »Förbittrad öfver
den måttlösa och giriga aflatshandeln — så omnämner han för
första gången denna världshistoriska tilldragelse — uppträdde
Martin Luther med skärpa mot Tetzels och hans medbröder. Ge-
nom det svar, han fick af sina motståndare, blef han ytterligare
indignerad samt anföll under beskydd af Sachsens kurfurste med
ökad häftighet såväl dem som hela det katolska presterskapet och
utbildade så småningom en förändrad troslära, hvilken blef gäl-
lande för Nordeuropas riken.» Hans skildring af reformationens
fortgång i Sverige är den utförligaste, som finnes hos våra äldre
författare, och torde i flera fall kunna betraktas såsom en käll-
skrift, då Messenius icke sällan stöder sig på anteckningar och
traditioner, öfver hvilka den senare forskningen ej haft att förfoga.
Han säger här sällan något, som icke *kunnat* sägas äfven af en
lutheran. Någon gång, såsom t. ex. då han talar om Olavus Petris
första uppträdande, blir tonen smått hånfull, men i allmänhet före-

Behandling af de
religiösa frågorna.

drager han att lägga sina klandrande omdömen i andras mun. Så var det »folket», som ansåg hungersnöden 1526 såsom en af himlen fäld straffdom öfver den börjande religionsförändringen och de därmed följande kätterierna; så var det »de svenska katolikerna», som jublade öfver Laurentius Andreæ's och Olavus Petris fall 1540, andra exempel att förtiga. Glanspunkten af hela arbetet är framställningen af liturgistriden. Väl synes mig Messenius där uppfatta Johan III såsom vida mera katolskt sinnad, än denne i verkligheten var, liksom han äfven öfverdrifver det katolska i kyrkoordningen, ordinantian och liturgien, hvarjämte han ej kan fritagas från åtskilliga sakliga misstag, men i det hela måste man dock, hvad uppgifternas rikedom och framställningens objektivitet angår, räkna denna del af arbetet såsom en bland de aldra bästa skildringar, vår äldre historiska litteratur har att uppvisa; den ypperliga utveckling, han gifver af själfva stridsfrågan, torde också i en eller annan form hafva lagts till grund för senare författares framställning af den liturgiska rörelsens uppkomst. Det är ej svårt att se, åt hvilken sida hans medkänsla drages, men detta hindrar honom ej från att med aktning, stundom nästan med välvilja omtala män sådana som den gamle ärkebiskop Laurentius Petri och Karl IX:s oräddade motståndare Olaus Martini. Upsala mötes förhandlingar relateras utan alla betraktelser, och i skildringen af den följande kampen mellan katoliker och protestanter är det lindriga klandret tämligen jämt afvägdt; endast vid ett tillfälle märker man, huru pennan liksom darrat under hans hand, och det var, då han nedskref Vadstenaklostrets sista öden.

Skandinavism.

Om Messenius' opartiskhet med afseende på de religiösa stridsfrågorna troligen berodde på personliga hänsyn, var den uppfattning, han uttalade om de nordiska folkens ställning till hvarandra, med all sannolikhet fotad på verklig öfvertygelse. Trots sin officiella stridsskrift *Retorsio Imposturarum* var Messenius långt ifrån den rasande danskhatare, såsom hvilken han där uppträder. Väl finner man här och där i *Scondia* utfall såväl mot danska skriftställare som ock mot flere af Danmarks politiska personer, men så vidt jag kunnat upptäcka, innehåller detta arbete aldrig ett hatfullt ord om det danska folket. Snarare kan man där spåra gryningen till den både historiskt och politiskt så innehållsdigra tanken om de nordiska folkens enhet. *Scondia Illustrata* är nämligen icke en *svensk* historia i vanlig mening, utan i själfva verket en skildring af alla de nordiska folkens öden. Troligen låg en ganska sund känsla till grund för denna afvikelse från den vanliga ordningen. Den rent svenska nationaliteten var på Messenius' tid icke gammal.

Då historiens ljus först faller öfver vårt folk, framstår detta såsom en mängd federativa stammar, hvilkas skilnad från danska och norska knapt visar sig mycket större än deras inbördes olikhet. Då nu sedermera dessa skilda stammar skulle växa hop i en högre enhet, hade denna under vissa förutsättningar lika väl *kunnat* blifva ett Norden som ett Sverge. Utslaget är länge tvifvelaktigt, och först genom den senare medeltidens strider utbildar sig begreppet svensk nationalitet med fullkomlig klarhet. En svensk historia för denna öfvergångstid, som icke tillika är en allmänt nordisk, blir därför i viss mån bristfällig, och det är Messenius' ovanskliga förtjänst att först bland våra historiker hafva anat denna de nordiska folkens samhörighet. Under skildringen af den älsta tiden sysselsätter sig hans Scondia lika mycket med Danmark och Norge som med Sverge, men ju kraftigare den svenska nationaliteten utvecklas, desto mer öfvergår ock Messenius' arbete till att blifva en uteslutande svensk historia.

Med detta är alldeles ej sagdt, att Messenius var någon beundrare af Kalmar-unionen. Dessa bestämmelser — yttrar han på tal om det första unionsfördraget — »skulle måhända, så vida de redligt iakttagits och Danmark icke alt för mycket härskat öfver de andra rikena, hafva tillskyndat Nordens innevånare en icke obetydlig fördel, men nu utgick Danmark såsom ett rikt land ur unionen, de båda andra såsom utarmade». Det var under en »olycklig stjärna» — skrifver han på ett annat ställe — som detta förbund afslöts, och det är också med ett verop öfver unionen, som han afslutar medeltidens historia. Men skulden till dessa olyckor låg enligt hans mening hos de usla unionsregenterna, ej hos folken själfva.

En viktig sida hos Messenius' författareskap är vidden af hans historiska intressen. Näst Olavus Petri är han den, hvilken lifligast egnat sin uppmärksamhet åt kulturen i inskränkt bemärkelse. För de literära företeelserna ägde han ett varmt intresse, och hans arbete öfverflödar af notiser rörande reformationsliteraturen, men äfven uppgifter om undervisningsväsendet, lagstiftningen och konsten återfinnas ej sällan hos honom. Icke minst egendomliga äro hans språkliga funderingar, och i detta afseende står han såsom en förelöpare till Rudbeckianismen. I likhet med Olavus Petri hade också han uppmärksammat samhörigheten mellan de germanska språken — inom parentes kan nämnas, att han är den förste, som kommit fram med den äfven i senare tid omhuldade fantasien om dalmålets uråldrighet —; men han nöjer sig ej med detta mera blygsamma resultat, utan tillåter sig en mängd

Kulturhistoriskt
intresse.

ordförklaringar, hvilka tydligen förebåda dem, vi sedermera möta i Atlantikan. Att *Cimber* och *kämpar* skulle vara samma ord, anser han sig visserligen böra betvifla, men däremot håller han troligt, att *Risland* (Ryssland) sammanhänger med *rese* (jätte). Af ordet *beläte* finner han, att våra förfäder dyrkat Bele eller Baal, ty *beläte* är för honom det samma som *Beles bild*. *Sverige* kommer hvarken — såsom Ericus Olai förmenat — af *Zve-rike* (två riken d. v. s. svearnes och göternas) eller af verbet *svedja*, ty det hette älst *Swediot*, hvilket står för ett ännu äldre *Schytot* d. v. s. skyternas rike, men *Schyt* är naturligen intet annat än det svenska *skytt*. *Sverige* är således *skyttarnes land*. Guden *Mars'* namn är, såsom äfven af betydelsen framgår, det gamla götiska *mader* (man), *Faleköping* står tydligen för ett äldre *Saluköping*, af *Mannus*, hvilken hos Tacitus omtalas såsom germanernas Gud, har minnet dröjt kvar i ordet *Mani* (måne) m. fl. för våra öron lika orimliga etymologier.

Beläsenhet.

Messenius' förnämsta styrka synes mig ligga i den rikedom på uppgifter och den omfattande beläsenhet, han lägger i dagen. Mer än någon af sina samtida behärskar han både Sverges och utlandets historiska litteratur, och antalet af de författare, han citerar, är, särskildt om man jämför honom med den svenska renässancens öfriga häfdatecknare, väckligen förvånande stort. Men hans historia är icke blott bygd på andra författares skrifter,* utan i likhet med Olavus Petri och Tegel stöder sig äfven Messenius på bref och testamenten, registratur, kyrkliga handlingar, riksdags- och herredagsbeslut m. m. I sin egentliga historia har han icke velat in extenso indraga dessa dokument, utan nöjt sig med att blott begagna de i dem funna uppgifterna. Själfva handlingarna har han med riktig takt sparat för Scondias kritiska del, de s. k. *Analectorum libri*, där de tjäna till att bestyrka ett eller annat af författarens påståenden. Till de dokument, hvilka han där meddelat, äro väl originalen nästan undantagslöst kända af den moderna forskningen, men af dem, hvilka han endast citerar, hafva tydligen icke så få gått förlorade. I dylika fall äro hans uppgifter således vår enda hemul, men tyvärr vågar man icke med oblandad tillförsikt förbita sig på denna. Messenius äger nämligen ej en osviklig kritik i förhållande till sina källor, och ej sällan visar han sig dels missförstå ganska

* Egendomligt nog har den senare forskningen ej tillräckligt uppmärksammat Messenius' väckligen grundläggande framställning af Karls och Sigismunds regeringstid, utan föredragit att citera Werwings skildring af samma period. Denna är dock ej annat än en stundom ordagrann öfversättning af Messenius'.

tydliga uppgifter, dels väl lättvindigt tolka de mera svårtydda. I *Analecta* röjer han ofta ansatser till en sund historisk kritik, men han saknar Olavus Petris fria, praktiska uppfattning af vetenskapen, och vanligen skymmes blicken af den myckna lärdomen. Någon förmåga att uppfatta den egendomliga blandning af saga och historia, som återfinnes hos nordens älsta historieskrifvare, i synnerhet hos Saxo, äger han naturligen lika litet som öfriga författare från denna period, och hvad särskildt sagotiden beträffar, inlåter sig äfven han på att enligt föregångarnes fantastiska metod kombinera de mest heterogena källskrifter. Men i *ett* afseende gör han en ny insats i den häfdvunna framställningen af vår forn-historia. Messenius är nämligen den förste af våra historieskrifvare, hvilken röjer någon bekantskap med den så viktiga isländska sagolitteraturen och dess yppersta representant Snorre Sturloson.

De alster af denna sagolitteratur, hvilka voro kända före hans tid, inskränkte sig till tvänne, och äfven om dessa var kunskapen så godt som ingen. I början af 1300-talet gjorde en svensk, troligen i följd af den lifliga politiska förbindelsen med Norge, bekantskap med den s. k. *Historia Norvegiæ*, en på latin affattad norsk krönika, i hvilken författaren infogat en kort, antagligen från Are Fróðe hämtad svensk konungaserie, upptagande härskarne af ynglingaätten. Det var denna regentlängd, som den okände svensken afskref och medförde till sitt land, hvarest den — och icke den här i Sverge alldeles okända *Historia Norvegiæ* — i en alt mer och mer korrumpierad form begagnades af våra äldre historieskrifvare. Det andra arbetet, förmodligen det sista Snorre skref, var den s. k. reviderade sagan om Olof den helige. En handskrift häraf fördes på Karl Knutssons tid till Sverge, hvarest sagan sammandrogs och bearbetades till en svensk rimkrönika. Från denna rimkrönika och icke från den isländska sagan hämtade våra häfdatecknare sitt vetande om Sverges historia på Olof den heliges tid. Messenius däremot begagnade värligen själfva sago-handskriften och har således äran af att vara den förste svenske forskare, som för sina arbeten anlitat den isländska litteraturen. Men Messenius' kännedom om språket var naturligen ytterst klen, och i följd häraf förleddes han också till de mest besatta misstag. Samtidigt började Snorres stora arbete, de norska konungasagorna, blifva känt här i landet. I Norge hade man aldrig fullkomligt förgåtit den store häfdatecknaren, och vid midten af 1500-talet gjorde en norsk lagman, Mattis Størsson i Bergen, på danska ett sammandrag af dessa sagor, hvilket dock, hvad ynglingaättens historia vidkommer, icke så synnerligen mycket understiger originalets omfång. Detta sammandrag kom sedermera till Danmark och råkade där i händerna på den bekante historieskrifvaren Vedel, hvilken skänkte manuskriptet till Hvitfeld, som å sin sida öfverlemnade det till presten Jens Mortenssøn, och det var denne som 1594 utgaf en trykt upplaga af Mattis Størssons sammandrag. Snorre Sturlosons förhållande till detta arbete kände man ej. Genom en serie af löjlige misstag hade man kommit till den öfvertygelsen, att dessa konungasagor författats af biskop Isleif och herr — hos Messenius biskop — Arvid. Emellertid var det detta sammandrag, med hvilket Messenius först*

Kännedom om
den isländska
litteraturen.

* Nämligen såvidt man kan döma af deras arbeten. Det exemplar af krönikan, jag begagnat, har tillhört Erich Jörenssohn Tegel, men denne har af lätt insedda skäl i sina skrifter ej kunnat visa någon bekantskap med detta arbete.

af alla svenska historieskrifvare gjorde bekantskap; den fullständiga öfversättning, som sedermera värkställdes af Peder Claussen och 1633 utgafs af Wormius, hann han där-
emot icke taga kännedom om.

Förhållande till
Joh. Magnus.

Redan i Amphitheatrum citerade Messenius »Jani Martini krö-
nika» — det namn, under hvilket Jens Mortenssöns sammandrag
var mest känt —, men någon omgestaltande invärkan på hans fram-
ställning af vår älsta historia utöfvade denna krönika icke. I sina
ungdomsarbeten visade sig Messenius såsom Johannes Magnus' trogne lärjunge, och äfven i de tidigare författade delarna af Scondia
tog han knapt någon hänsyn till den nya källskriften, hvars upp-
gifter han, så godt sig göra lät, sökte kombinera med de gamla
fablerna. Först i Analecta började han en lindrig opposition mot
sin gamle läromästare, och samtidigt vågade han — ännu »utan
att i minsta mån sätta den utmärkte mannens tillförlitlighet i tvif-
vel» — att mot dennes auktoritet anförä »den norska krönikans»
uppgifter. I Censura tog han slutligen steget fullt ut och bröt
afgjordt med den man, hvilken han själf förklarade sig hafva vör-
dat såsom en gud. Redan i företalet gjorde han ett skarpt utfall
mot denne, därför att han »af begär att likna Saxo alt för myc-
ket smickrat sina landsmäns nationalstolthet och uppdiktat en
mängd fakta för att blifva satt i bredd med eller rättare öfver sin
medtäflare.... Förlåt mig, läsare, — utropar han i själfva arbetet
på tal om Saxo, Cranzius och Johannes Magnus — att jag stun-
dom något häftigt anfaller dessa tre förfalskare af Nordens historia
och i synnerhet Johannes Magnus, hvilken jag förut vördat såsom
fosterlandets yppersta författare och äfven här och där i mina
småskrifter efterhärmat, men när jag nu insett, att jag och andra
skandioter så länge vilseledts af dem, kan jag icke annat än har-
mas på dem, försvara sanningens sak och uppmäna dem af mina
skandioter, hvilka icke finna nöje i lögner, att för framtiden hålla
sig frie från dylika dikter.» Värdet af den kritik, hvilken han
efter dessa stora ord underkastade Johannes Magnus och andra
författare, kan dock icke anslås synnerligen högt, isynnerhet som
icke så få af hans anmärkningar redan förut framstälts af Olavus
Petri och äfven af dennes mindre kritiske broder. En del af dem
beror dock på Messenius' öfvertygelse om den norska krönikans
företräde framför andra källskrifter, och genom denna öfvertygelse
häntyder han onekligen på den riktning, historieforskningen under
nästa skede skulle komma att taga.

Petreius.

En annan författare, hvilken ock med visst skäl kan upptagas bland Karl IX:s
historieskrifvare är PETRUS PETREIUS eller, som han också skrifver sitt namn, PEER
PEERSSON. Både hans födelse- och dödsår äro obekanta, och af hans lefnad känner

man blott perioden 1600—1620, under hvilken hans egentliga värksamhet infaller. Af bestämmande inflytande på denna blef ett fyraårigt uppehåll, som han 1601—1605 — kanske ofrivilligt — nödgades göra i Ryssland. På grund af den kännedom om ryska förhållanden, han härunder förvärfvade, blef han snart Karl IX till stor nytta. Sedan lång tid tillbaka hade Polen haft sina blickar fästade på Ryssland samt sökt att förvärfva sig ett afgörande inflytande på dess angelägenheter icke blott i politiskt utan ock i religiöst afseende. Den katolska propaganda, hvilken hade ett af sina hufvudstöd i den polska monarkien, drömde nämligen om intet mindre än att vinna det kätterska Ryssland för den romerskt-katolska läran. För främjandet af dessa syften framsköt de polska jesuiterna en följd af tronpretendenter, hvilka utgäfvö sig för Ivan Vasiljevits (1591 mördade) son Dmitrij. Den förste af desse hade knapt störtats 1606 och Vasilij Ivanovitj Sjujskij upphöjts till tsar, förr än en ny »Dmitrij» reste sig, äfven han understödd af polackarna. För att korsa dessa för Sverges religiösa och politiska oberoende så hotande planer, beslöt sig Karl IX för att träda i underhandling med tsar Vasilij och afsände därför Petreius såsom diplomatisk agent till Moskva. Denne hade förmodligen framgång med sin sändebudsresa, ty kort därefter afslöts ett formligt, mot Polen riktadt förbund mellan tsar Vasilij och Karl IX.

Genast efter sin återkomst från Ryssland synes Petreius hafva mottagit ett annat uppdrag af konungen, nämligen att för den svenska allmänheten belysa regeringens ryska politik. Detta skedde genom den i slutet af 1608 utgifna lilla skriften *Een wiss och sanfärdigh Berättelse om några Förändringar, som i thesse framledne åhr, vthi Storfurstendömet Muskow skedde äre*. Här uppvisar han dels falskheten i de nya tronpretendenternas påstådda börd, dels de jesuitiska och polska ränker, som framkallat inbördeskriget. 1611 skickades författaren till Narva för att afslöja en ny »Dmitrij» och tyckes därefter hafva medföljt på Jakob de la Gardies ryska fälttåg. 1615 utgaf han sitt förnämsta arbete *Regni Muschovitici Sciographia*. Thet är: *Een wiss och egenteligh Beskriffning om Rydzland, i hvilket arbete den föregående skriften till största delen inarbetats*. Denna vidlyftiga krönika, hvilken 1620 tryktes i tysk öfversättning, och som ännu 1851 delvis utgifvits af det ryska arkeografiska sällskapet, är onekligen ett ganska betydande arbete. Det indelas i sex böcker, af hvilka den första kan kännetecknas såsom en hufvudsakligen geografisk och etnografisk beskrifning öfver Ryssland; den andra däremot är en krönika, hvilken företrädesvis sysselsätter sig med skildringen af Ivan Vasiljevits grymheter och de efter tyrannens död följande tronstridigheterna intill 1612. De fyra följande böckerna, som till omfånget betydligt understiga de föregående, beskrifva kröningsceremonierna, festerna vid främmande sändebuds mottagande, krigsväsendet, de religiösa förhållandena samt åtskilliga seder och bruk. Stilen är ganska målande, uppfattningen är kvick och dröjer med välbehag vid alla de brokiga, exotiska bilder, som den egendomliga, halft civiliserade, halft barbariska ryska kulturen upprullade för främlingen; åtminstone de flesta af skildringarna tyckas bero på egen åskådning, och det är — såvidt jag vågar döma — jämförelsevis sällan, författaren låtit förleda sig att tro på de vidunderliga skepparhistorier, som cirkulerade om Rysslands mera aflägsna obygd. I hvarje fall äro hans taflor målade med en saftig pensel, om än färgade af den animositet mot det ryska folket, hvilken kom honom att se alt i en nästan uteslutande mörk dager. För arbetets rent historiska del stöder sig Petreius på en då nyligen författad krönika, med hvilken han troligen gjort bekantskap under sitt uppehåll i Narva. En tysk, Konrad Bussow, hvilken förut stått i Karl IX:s tjänst, men sedermera flytt till Ryssland, där hans dotter gift sig med den protestantiske presten Martin Beer, hade 1612 fullbordat en skildring af Rysslands senaste historia. Ehuru Petreius ganska ifrigt polemiserar mot »Martin Beer», — som han egendomligt nog förmodar vara för-

fattaren — afskrifver han icke dess mindre långa stycken af Bussows krönika. Dock har han äfven haft andra källor och bland dem en redaktion af den s. k. Kijevska krönikan. I följd af sina studier i denna blef Petreius den förste moderne historie-skrifvare, hvilken framställde den sedermera så lidelsefullt diskuterade satsen, att »varjagerna» eller det ryska rikets grundläggare varit svenskar. Att teorien hos Petreius till en del stöder sig på orimliga etymologier i Johannes Magnus' stil — såsom att varjagerna kommit från Varnhems kloster eller Vartofta härad —, behöfver ej sägas, men onekligt är, att han såväl i framkastandet af denna teori som ock i öfrigt röjer en vaken historisk blick. Vida mindre betydande är det tredje historiska arbete, han utgaf af trycket. Een kort och nyttigh chrönica om alla Swerikes och Göthis konungar (tr. 1611) är trots de smickrande verser, med hvilka Messenius inledde arbetet, intet annat än ett torftigt utdrag ur Johannes Magnus. Den första boken behandlar de göta konungar, »som inrikes regerat hafva», den andra sysselsätter sig med dem, »som utrikes regerat hafva», den tredje skildrar »de amazoniska kvinnors berömliga gärningar», och den fjärde upptages af Nicolaus Ragvaldis förut (sid. 138) omnämnda tal.

Oxenstierna.

Fostrad i Karl IX:s skola var ock den store AXEL OXENSTIERNA. Såsom historiker har han knapt efterlemnadt annat än ett obetydligt fragment af en tilltänkt historia öfver Gustaf II Adolf. I denna troligen 1629 nedskrifna skildring hann han blott att i några mäterliga drag teckna sin hjältes ungdom. Men i hans nu under utgifning varande skrifter finnas en mängd småuppsatser, af hvilka icke så få stå på den historiska memoarens gräns. Bland dessa utmärka sig särskildt en trots all sin objektivitet gripande skildring af de blodiga händelserna vid 1605 års riksdag, en med manligt lugn och klarhet gjord framställning af de krigiska och diplomatiska tilldragelserna under olycksåret 1634, samt framför alt kanske tvänne påbörjade försök att för utlandet ådagalägga rättmätigheten af Sverges polska politik; i det latinska språkets rytmiska behag och i den klassiska åskådlighet, med hvilken skälen framföras, stå dessa båda fragment såsom mönster för diplomatiskt skriftställarskap.

Gustaf Adolf.

Äfven hans konungslige vän GUSTAF ADOLF kan göra anspråk på ett namn bland vårt lands historieskrifvare. Under ett ögonblick af tillfälligt lugn från sina vidtomfattande regeringsbestyr tänkte den store konungen på att författa en historia öfver sina »actioner och sitt lefverne», men till oersättlig förlust för vår häfdateckning hann Gustaf Adolf blott att gifva ett utkast till de händelser, som närmast föregingo hans faders tronbestigning. I sin nuvarande form är det korta fragmentet således mindre en krönika öfver Gustaf Adolfs regering än en skildring af striden mellan Sigismund och Karl. Den kraftiga, på historiska och moraliska reflexioner rika stilen med dess uttrycksfulla bildspråk och dess korta, men målade karaktärsticker påminner stundom om Olavus Petris, men skilnaden är större

än likheten. Af smedssonens borgerligt nyktra uppfattning finnes ej mycket hos den ridderlige författare, hvilken firade sin kröning med att i den diktade götakonungen Beriks namn utfärda ett kartel, innehållande ett försvar för Johannes Magnus' bålstora drömmar om fosterlandets forntid. Detta ridderliga svärmeri för Sverges storhet bryter fram också i det vid mogna år nedskrifna arbetet. »Alla konungariken — yttrar den krönte författaren —, där om man tala kan, hafva (sedan kristendomen i ljuset kom) ju någon gång varit tvingade, till landskap lagde, eller ju åtminstone deras majestät af den romerske eller tyske kejsaren undfångit och vederkämt, hvilket Sverige aldrig gjort hafver, för hvad skull det ock billigt företräde och præmiens för andra konungariken hafva bör.» Denna uppfattning har äfven färgat stilen, och vid hvarje rad känner man det hetsiga vasablodets kraftiga pulsslåg. Då Gustaf Adolf talar om aristokratpartiets eller jesuiternas stämplingar, tycker man sig nästan höra en genklang från den hetlefrade bondekonungens stormiga regimentstid. »Påfvens legat Mala Spina — säger han på tal om den stora religionsstriden — var den fanens blåsbäl, som förbemälte eld styrka tillblåste.» Han var — yttrar han kort därefter — »det onda törnet, som stack uti konungens fot och kom konungen mycket till att halta från sin lofven.» Orsaken, hvarför Gustaf Adolf säger sig hafva velat skriva sin egen historia, är dels intresse för sanningen, hvilken han i detta fall naturligen kände bättre än hvarje annan, dels renässancemannens omtanke om eftervärldens dom. Äfven Gustaf Adolf ville förebygga, att — såsom orden föllo — »ovännens penna och tunga samt de, som lust hafva att criticera, skulle mig lätteligen mönstra och till pyntes sätta.» Men det fanns ock en annan synpunkt, hvilken för protestantismens vigde korsriddare kanske var den väsentliga. De svenske — yttrar han — »skola ingen skada hafva däraf, att jag deras fäderneslands tillstånd dem afmålar, Guds hjälp och bistånd, som han oss svenske i denna besvärliga tid gjort hafver, dem för ögonen ställer, genom hvad medel och män, Gud vårt fädernesland till denna närvarande stat hafver komma låtit, bevisar, på det att de så väl som jag må kännas där vid, att det är Guds nådes och unders värk och icke vårt värk, det vi fria folk äro både uti andeliga och världsliga friheter.»

Tyvärre hann mästaren aldrig att fullborda denna stolta tafla. Men lyckligtvis inskränkte sig hans intresse för häfdaforskning ej till det fragment, hvarom nyss talats. Så kan Gustaf Adolf med viss rätt betraktas som den svenska fornforskningens grundläggare. Redan före hans regering hade väl den mångfrestande Johannes

Gustaf Adolfs
förtjänster om
fornforskningen.

Bureus börjat sina undersökningar af våra runor, men det var först 1630 som grunden lades till ett ordnad studium af våra fornminnen. Detta år utfärdades nämligen fullmakt för Martinus Aschaneus och Jahan Henrichson (Axehiälm) att vara »antikvarier» med uppgift »att öfver hela riket uppsöka alla de gamla handlingar och skrifter, som kunna lända vårt kära fädernesland till berömmelse». Den 30 maj utfärdade konungen en utförlig instruktion för dessa nya tjänstemän, enligt hvilken de skulle uppteckna runinskrifter såväl i böcker som på stenar, samla och afskrifva runstafvar, spörja efter gamla lagböcker, skråordningar och recesser, desslikes efter krönikor, sagor, kämpavisor och gamla, sällsynta mynt; de skulle ock anteckna landets belägenhet, taga reda på dess naturliga tillgångar i bärgvärk, fiskevatten, skog o. d., de skulle göra ord-samlingar till ett fullständigt lexikon, och de skulle slutligen uppmärksamma folkets egendomliga klädedräkter, vapen och sinnelag i de olika landskapen m. m. Här har jag velat påpeka denna märkliga instruktion (som jag sid. 370 redan omnämt) blott för att visa konungens allsidiga intresse, hvilket på detta liksom på så många andra områden sträkte sig långt öfver den samtida synvidden; en framställning af själfva fornforskningens tidigare historia bör däremot lämpligen sparas till följande kapitel.

Gustaf Adolf
grundar Upsala
bibliotek.

Vårt första offentliga bibliotek kan ock sägas vara en af Gustaf Adolfs skapelser. Genom reformationen förlorade de ofta välförsedda klosterbiblioteken sina gamla, nitiska vårdare, och bokskatterna råkade ej sällan i kärlekslösa händer, som besinningslöst förstörde det, som århundradens flitiga bildningsarbete samlat. Så t. ex. finna vi i Gustaf Vasas registratur för 1531, att »vår nådige herre unnade Herr Gudmund Speyl alla de böcker, som äro i Växiö kloster efter munkarne», och en följd af denna donation är, att icke ett enda band af denna kanske ganska rikhaltiga samling bevarats till eftervärlden. På samma sätt gick det med de flesta öfriga medeltidsbibliotek. Det rika birgittinerklostret utsattes för den ena plundringen efter den andra, till dess att de återstående böckerna vid klostrets formliga upplösning flyttades upp på Vadstena slott, hvarest — såsom Messenius klagade — en stor del af de värdefulla handskrifterna »till fosterlandets och den fosterländska hädforskningens stora skada fördärfvades», i det att okunnige landsknektar ej sällan använde dem som förladdningar. Biblioteket på Gråmunkeholmen i Stockholm fick däremot — kanske genom någon glömska — stå orördt, och spindlarna kunde i ro väfva sina nät öfver de maskstungna träbanden. Först på Johan III:s tid tyckes man hafva erinrat sig de gamla munkböckerna. 1576 upprättade nämligen konungen ett nytt universitet i det gamla gråmunkeklostret, hvilket s. k. »Collegium regium» ställes under Klosterlasses ledning. Samtidigt öfverlemnades det åldriga franciskanerbiblioteket till den nya läroanstalten, hvars nitiske föreståndare snart visste att rikta samlingen genom åtskilliga roffier, särskildt från domkyrkobiblioteket i Upsala. Dessutom skall konungen dit hafva skänkt ett utrikes köpt bibliotek. Men denna jesuiterskola i Sverges hufvudstad blef icke långlifvad, och 1583 förjagades de sista lärarne. Desse begåfvo sig då öfver till Braunsberg, och med dem följde den bästa delen af Stockholms-kollegiets boksamling. Återstoden tyckes hafva

blifvit utsatt för fullkomlig vanvård, och 1595 klagas öfver bokstölder, hvilka, då ingen bokvårdare finnes,ingo opåtaladt föröfvas. Spillrorna af det gamla dombiblioteket i Upsala hade tydligen ej ett blidare öde, och vid Upsala möte fordrade äfven presterskapet, att den betydligt spolierade samlingen ordentligt skulle inventeras, hvilket på flere år ej skett.

En ändring till det bättre åstadkoms först genom Gustaf Adolfs energi. Samtidigt med det att konungen 1620 värkställde sin genomgripande reform af undervisningsväsendet vid Upsala universitet, lade han grundstenen till det akademiska biblioteket, i det att han till universitetet skänkte Gråmunkeklostrets gamla samling, hvarjämte han förordnade om plats för dess förvarande och årligt anslag till dess förbättring; bibliotekarie skulle alltid en af professorerna vara. Med biblioteket tyckes så småningom hafva förenats resterna af andra medeltidssamlingar såsom särskildt Sigtunaklostrets. 1620 blef troligen också återstoden af det gamla Vadstenabiblioteket införlifvad med den nybildade samlingen. Gustaf Adolfs segerrika krig skulle ytterligare rikta denna. 1621 eröfrade han Riga, hvars bokskatter kort därefter sändes till Upsala. 1626 föll Braunsberg, hvars väldiga bibliotek året därpå fick pryda det kätterska Upsalauniversitetets bokhyllor, och med denna samling följde ock de handskrifter, hvilka af jesuiterna på Johan III:s tid röfvats från Gråmunkeklostret i Stockholm. Den storartade boksamling, biskopen af Ermeland hopat i Fraunsberg, öfverfördes samtidigt till universitetet, och slutligen eröfrades 1631 det största af dem alla, biskopens af Würtzburg bibliotek, hvars väldiga folianter med dessas eleganta, prässade skinnband än i dag väcka bokvännens beundran. Då Gustaf Adolf dog hade han således skapat ett bibliotek, som i storlek mångdubbelt öfversteg alla föregående och som därjämte — i olikhet med de gamla klosterbiblioteken — stod öppet för Sverges hela bildningssökande allmänhet.

Gustaf Adolf var ock den, hvilken lade grunden till ett ordnad, vetenskapligt arkivarbete. Såsom förut blifvit antydt, är det svenska riksarkivet till sin uppkomst en frukt af det under Gustaf Vasas regering ifrigt pågående reduktionsarbetet, men det syfte, som då ledde samlandet och ordnandet af alla dessa mångfaldiga kyrko- och klosterhandlingar, var ett uteslutande praktiskt: att uppvisa kronans eller konungens rätt till fordom bortskänkta gods. Någon skilnad mellan sådana kanslihandlingar, hvilka voro af behof för de löpande göromålen, och sådana, hvilka endast ägde ett historiskt intresse, tyckes icke hafva förekommit. Först på Gustaf Adolfs tid börjar man att skilja mellan det »nya» och det »gamla» arkivet. Denna delning antydes redan i den ed, som Messenius afgaf den 6 okt. 1613 och i hvilken han förklarade sig hafva mottagit värden om »det gamla kronones kansli», men fullt tydligt omtalas »riksens arkivum det nya som det gamla» först i kansliordningen af 1618. Några närmare bestämmelser om värden af de gamla handlingarna lemnades dock ej förr än i kansliordningen af 1626. Här förordnades tvänne kansliråd att under rikskansleren hafva öfverinseendet öfver kansliet, »dock skall enkanneligen och ordinarie den ene hafva riksens gamla kansli eller arkivum under

Riksarkivet in-
rättas.

händer, den andra idkeligen se på det dagliga kansliet.» Till hjälp åt den förutnämde *Custos archivi* förordnades en sekreterare och två gode skrivare. Såväl »Riksens Archivum» — såsom det gamla arkivet nu vanligen kallades — som det dagliga kansliet skulle vara i Stockholm och arkivets handlingar förvaras i åtminstone trenne »bekväma hvalf» på slottet. Därjämte lemnades närmare bestämmelser rörande arbetstid, göromål m. m. Då jag i nästa kapitel får tillfälle att återkomma till arkivets följande historia, vill jag här blott påpeka en paragraf af denna kansliordning, hvilken för häfdaforskningen är af ett särskildt intresse. Den handlar om sekreterarens åligganden.

»Efter ock tjänligt är, — heter det här — att i vårt Archivum må finnas rättelse icke allenast öfver vår egen stat, utan ock främmandes, enkanneligen våra nabor, såsom ock att en Historia eller Annales på det, som sig tilldrager enkanneligen inrikes och med våra nabor, må år efter annat komputeras och blifva våra efterkommande till rättelse. Därför vilja vi, att den sekreterare, som skall vara denne Custodi Archivi assistent, är också riksens historicus, och skall han enkanneligen beflita sig om att extrahera och referera in annales hvad, som årligen sig tilldrager inrikes och emellan oss och våra grannar, och det fliteligen notera utur själfva akterna, så att han intet annat än själfva sanningen bepliktar. Hvad som eljest utrikes sig tilldrager synnerligen in Europa, skall han ex actis probatis et firmato et notorio rumore anteckna, hvarföre alla de aviser, som ankomma från våra korrespondenter, honom hvar vecka leververas skola, dem han sedan skall ordentligen alt det af importans är disponera och sammanhäfta och bortlägga ad rei memoriam såsom ock extrahera därutur det bästa och märkligaste och det hvar vecka trycka låta.»

Historiografens plats hade förut alltid berott på ett mer eller mindre tillfälligt uppdrag; det enda undantaget är måhända Erik XIV:s korta regering. Det försök, som nu gjordes att skapa en fast syssla, hvars innehafvare skulle vara skyldig att regelbundet och med en ämbetsmans noggrannhet skriva samtidens historia, synes väl hafva stannat vid själfva planen, men tanken röjer dock konungens intresse för den historiska vetenskapen. Jonas Bureus, hvilken vid detta tillfälle var den äldste sekreteraren, synes ej hafva fullgjort de åligganden, som enligt denna paragraf tillkom honom, och först under Kristinas regering utnämndes de första verkliga rikshistoriograferna. Men viktigare än dessa bestämmelser om rikshistoriografisysslan äro de ord, med hvilka paragrafen avslutas och som med en viss rätt kunna betraktas såsom den första förordning, hvilken i vårt land utfärdats rörande den periodiska pressen. Visserligen kom denna då icke och ej håller sedermera till stånd på det sätt, Gustaf Adolf tänkt sig, men bestämmelsen visar dock den store konungens fjärrskådande blick, och i hvarje fall blef Gustaf Adolfs uppträdande af den mest ingripande be-

tydelse för tidningsväsendets utveckling icke blott i Sverige utan ock i utlandet. Här torde därför vara platsen att med några ord skildra *tidningens* uppkomst.

Som bekant menar man nu vanligen med en tidning en på bestämda, korta mellantider utkommande, med gemensam titel försedd följd af trykta skrifter, hvilkas uppgift är att meddela nyheter isynnerhet af politisk natur. Visserligen äga dylika skrifter icke någon synnerligen hög ålder, men däraf följer naturligen ej, att man icke före tidningens uppkomst hade andra kanaler, genom hvilka man kunde skaffa sig reda på, hvad som hände och skedde i världen. Renässancens monarker och rika köpmansfurstar hade ej sällan aflönade korrespondenter i de olika landen, hvilka försågo dem med nyheter af politisk, kyrklig och ekonomisk, stundom äfven af literär och vetenskaplig natur. Vasakonungarne med deras lifliga, vanligen något misstänksamma lynnen voro naturligen ganska angelägna att få veta, hvad som tilldrog sig i grannstaterna, och deras politiska korrespondenter voro äfven ganska talrika. Gustaf Vasa med sin förmåga att draga största möjliga fördel af sina utgifter synes ofta hafva fordrat eller åtminstone gärna sett, att de studenter, hvilkas utländska studier han bekostade, till gengäld försågo honom med de senaste politiska nyheterna. Så t. ex. hafva vi ett bref från en i Wittenberg studerande Oloff Larson, hvilken tackar för ett prebende, »där med jag mig här uti Tyskland uppehålla skall», och lofvar att efter yttersta förmåga »gifva E. H. till kända de tidender och lägligheter, som här förefalla i landet, hvilket jag härefter ytterligare göra vill och gärna bättra, om något härtill försummadt är.» Därefter följer en utförlig relation om de senaste politiska och kyrkliga tilldragelserna, bl. a. äfven om de sist gjorda upptäckterna i Amerika, hvarst spaniorerna berättades hafva funnit »osägeliga mycket guld, som där öfverflödliga växer på landet.» En annan af dessa korrespondenter — den unge, begåfvade Nicolaus Magni —, hvilken på länge icke låtit höra af sig, får därför af konungen en påminnelse om sina skyldigheter. »Förundrar oss icke litet — skriver Gustaf — hvi du nu en lång tid icke hafver skrivit oss en gång till eller gifvit oss något tillkänna, huru alla lägenheter sig begifva där i Tyskland. Så efter du väl vet, huru mycket oss i den måtto anliggandes är om lägenheter och tidender af Tyskland, är för den skull vår begäran, att du icke försumma vill att skriva oss städe till, hvad tidender och lägenheter du förnimmandes varder». Att dylika politiska nyhetskrifvelser alt talrikare och regelbundnare kommo regeringen till handa ju kraftigare Sverges diplomati utvecklades, behöfver ej sägas, men så vidt jag vet, är Gustaf Adolf den förste monark i vårt land, hvilken varit betänkt på att låta allmänheten få del af de nyheter, som icke af politiska skäl måste hemlighållas.

Tidningsväsendets uppkomst.

Enskilda korrespondenter.

Men äfven den stora, mindre bemedlade publiken hade i de s. k. flygbladen ett surrogat för den då ännu okända tidningspressen. Dessa små trykta blad, hvilkas ålder sammanfaller med boktryckerikonstens uppfinning utkommo så snart någon mera egendomlig tilldragelse timat eller ansågs hafva timat. Än var det ett barn, som hade födts med ett besynnerligt missbildadt hufvud, än hade en komet visat sig såsom ett varningens tecken för den syndfulla mänskligheten, än hade de otrogna turkarne vunnit någon ny, af förfärliga grymheter åtföljd seger öfver de kristne, än hade påfven spunnit några nya ränker mot den protestantiska religionen — genast var ett litet flygblad färdigt, som för den nyhetshungrande allmänheten förkunnade dessa härresande tilldragelser. Ehuru denna lätt förstörda literatur väl äfven i Sverige var representerad af icke så få alster, hafva dock endast obetydliga rester bevarats. Den äldsta skrift af denna art, som jag känner till, är ett 1573 trykt häfte Om then nya Stierno och Cometa etc. — som man kunnat vänta endast en översättning från tyskan. Från 1597 finnes en liknande: Sanfärdige Förskreckelige Nyia Tijdender.

Fysiskt-religiösa flygblad.

om hwadh sigh in vthi Stralsunds staadh och ther haart vthan före, vthi thesso 97 åhrena tildraghit och begiffuit haffuer, nemligha at ther någhra åtskillielighe reesor blodh och swaffuel regnat: och eeld aff himmelen vppå S. Mariæ Kyrkia thersammestädz fallit haffuer etc. Den 1619 utgifna flygskriften Kort Förklaring om then Nyia Cometen, med then länge Stiertten ansågs t. o. m. så intressant, att den samtidigt kunde utgifvas i två upplagor hos olika boktryckare.

Politiska flyg-
blad.

Dessa flygblad pläga vanligen indelas i tvänne grupper: de fysiskt-religiösa, på hvilka jag ofvan anfört några exempel, och de politiska, som åtminstone i Sverige vanligen uppträda i form af krigsrelationer. Före Gustaf Adolfs tid äro dessa ej många, och utan öfverdrift torde man kunna påstå, att endast under året 1631 utgåfvos minst dubbelt så många som under alla föregående år tillhopa. Från Erik XIV:s tid äga vi några på tyska affattade relationer; äfven Johan III:s ryska krig samt sejden mellan Sigismund och Karl framkallade några dylika nyhetsblad, men det första af dessa, hvilket är trykt på svenskt språk, är icke äldre än 1606; dess titel är: Sanferdige Nye Tijdhender ifrå Narfwe Befästning, om thet närwarendes tilstånd hoos Muschowiten vthi Rydzland. Theszlijes Någre wisse Tijdhender, bådhe ifrå Dantzigh, Lybeck, Nederland och andre orter, om then närwarendes lägenheet j Polen. Ankompne til Stockholm, then 24 Junij. Ahr etc. 1606. Men först med Gustaf Adolfs tyska krig blir denna politiska flygbladsliteratur af värlig betydelse och omfång, och samtidigt visa dessa relationer en tendens att öfvergå till periodiska skrifter. Så erhöill Kort Berättelse, om the Herlighe och Sköne Victorier etc., som utkom på hösten 1631, en samma år utgifven fortsättning Continuatio Relationis, Om the Sägerfulla och Sköne Victorier etc., hvartill äfven slöt sig en Grundeligh Berättelse, Om then Andra, Sköna och Herligha Victorie etc. Så utkom — för att välja ett annat exempel — under förra delen af 1634 Sanfärdigh och grundtligg Berättelse, Huruledes then Keyzersche Generalissimus Wallenstein, Sampt medh IX andra förnemlighe Öffuerster, vppå Fästningen Eger, aff någre Keyserische Officirer, vthi ett Panquet, är jämmerligen mördad worden. Skriften måste hafva slagit an, ty strax därefter åtföljdes den af en Continuatio Exitus Generalissimi Wallensteins, Så ock hwad sedan sigh på åtskillighe Orter tildraget haffuer. Endast i början nämnas här några ord om mordet i Eger, och största delen af bladet utgöres af politiska nyheter från Dresden, Nürnberg, Strassburg m. fl. orter. Från 1634 känner man vidare fem flygblad, hvardera å åtta sidor och med den gemensamma titeln Aviso, men emedan dessa icke genom utsatta nummer angifvas tillhöra samma publikation, synes man ej äga rätt att betrakta Aviso såsom en värlig tidning. Ej håller vet man, om utgifvaren någonsin afsett att utgifva ett under en längre tid förlöpande och på bestämda dagar utkommande blad. Ett annat ännu äldre försök att närma sig den moderna tidningen är (den möjligen aldrig utgifna) skriften Hermes Gothicus, Thervthi Månge tanckwärdige Saker föregiffuas etc., trykt i Strängnäs 1624. Detta nyhetsblad innehåller underrättelser från Rom, Venedig, Wien, Prag, Amsterdam, Köln, Antwerpen, Berlin, Lyon m. fl. utländska orter, hvarjämte från Nyköping och Stockholm skickats meddelanden om en där nyligen försiggången furstlig begrafning. Denna lilla skrift har således alla kvalifikationes för att vara en tidning *utom* den mest konstitutiva: att hafva utkommit i flera, i bestämd tidsföljd utgifna nummer. Tidpunkten, då vår första tidning såg dagen, är just i följd af denna fordran något vanskelig att bestämma. Redan 1633 fanns en serie numererade nyhetsblad, af hvilka dock endast N:o 6 bevarats; dess titel är Anno 1633 — N:o 6, Extract På thet Nederlag, som hoos Rinteln widh Weser skedd är etc.

Men vi veta ej, om de olika numren utgifvits med några bestämda mellantider — en nödvändig fordran på en tidning. Äfven från 1644 finnas dylika numererade nyhetsblad, hvilkas gemensamma titel utgöres af utgifningsåret och orden *Extract Skrifwelse*, men ibland saknas året, ibland har *Extract Skrifwelse* utbytts mot *Kort Relation*, någon gång har t. o. m. nummern uteslutits, andra variationer att förtiga. Då dessa flygblad dessutom troligen utkommo på oregelbundna tider, kan man svårigen gifva dem namn af tidningsnummer.

Det första nyhetsblad, hvilket uppfyller de fordringar, som ofvan uppställts på en tidning, är *Ordinari Post Tijdender*, hvilkas första nummer utkom med 1645 års början. De utgäfvos en gång hvarje vecka (på onsdagarne) och fortsattes till 1651 eller möjligen något längre. Den nya tidningens redaktör* hade redan utnämnts i den postinstruktion, som förmyndareregeringen 1643 utfärdad och 1645 förnyat. Enligt denna ålades postmästaren att hålla sig med vissa korrespondenter i de förnämsta städerna i Tyskland, Frankrike, Holland, Italien och annorstädes. »Hvad han nu således — heter det vidare — ifrån sina korrespondenter därute hvar vecka bekommer eller honom utur kansliet varder kommuniceradt och tjänar till att komma i andres vetskap, där uti skall han alltid på vårt svenska tungomål låta förmera och trycka korta extrakter och dem sedan till postförvaltarna förskicka att spargeras under Kongl. Mayts. och Kronans undersåter.» Därefter föreskrefs, att han vid meddelandet af dessa nyheter skulle »omgå med diskretion, förstånd och lämpa», icke blott trycka »saker, som staten och kriget angå», utan ock det, som för kommersierna och deras förkofring tjänligt vore, hvarför K. M. gärna såge, att postmästaren åtminstone en gång i månaden låte trycka en priskurant på handelsvarornas värde å utlandets börser.

Det var på detta sätt, Gustaf Adolfs plan kom till utförande. Här liksom utrikes uppstod tidningen genom en förening af flygbladet och den handskrifna korrespondensen. Synnerligen långt efter utlandet voro vi ej. Den äldsta tidning, man känner, utkom i Strassburg 1609 — åtminstone är den äldsta bevarade årgången från detta år —, 1615 utkom en annan i Frankfurt, den första holländska tryktes 1617 i Amsterdam, den första engelska 1622 och den första franska 1631. Det behöfver ej sägas, att riktigheten af dessa årtal beror på uppfattningen af begreppet *tidning*.

Det intresse, hvarmed hela den civiliserade världen följde Gustaf Adolfs djärfva segertåg, gaf naturligen tidningsväsendet en förut icke anad lyftning. Här är icke platsen att redogöra för den utländska pressens historia; jag vill blott påpeka, att jämte de periodiska, blott för tillfredsställandet af stundens nyhetsbegär afsedda bladen funnos äfven större, ständigt reviderade och tillökade arbeten, hvilka kunna anses såsom ett slags fortlöpande krigskronikor. En af dessa, *The Swedish Intelligencer*, utgafs i London (såsom man förmodat) af WILLIAM WATT och innehåller en serie af krigsrelationer, behandlande tiden från Gustaf Adolfs landstigning till slaget vid Lützen. Arbetet, som 1632—1633 utkom i fyra delar, fortsattes sedermera af andra. En tysk skrift af något liknande art är LUNGWITIUS' *Dreyfacher Schwedischer Lor Beer Krantz* (1632—1634), hvars första del innehåller Gustaf Adolfs historia

Vår första tidning.

Större krigsrelationer.

* Att döma af det sätt, på hvilket det föregående årets *Extract Skrifvelser* redigerats, synas äfven dessa hafva utgifvits af postmästaren, hvilken ju redan 1643 fått sig detta uppdrag tilldeladt. Äfven en mängd andra lösa relationer äro förmodligen utgifna genom regeringens försorg. Å några angifves tydligt, att de endast äro aftryck af de skrifvelser, hvilka afskickats till kansliet. Så finnes en *Relation om then herlige Victorie etc.*, handlande om Torstensons seger vid Leipzig 1642, hvilken relation börjar med *Extract Skrifwelse en Konungzl. Swensk Ministri vthur Hufwud-Lägrret widh Breyten-Fäls*, hvarefter följer *Extract af en Konungl. Swensk Ministri vthur Garleben i Gamble Marck*.

till 1630 jämte ett bihang, skildrande Sverges historia och etnografi. De tre följande delarne sysselsätta sig med konungens deltagande i det trettioåriga kriget, men ehuru skrifvet ungefär samtidigt med själfva händelserna har arbetet dock mindre karaktären af en samling relationer än af en svulstig panegyrik. Det viktigaste af dessa sam-melvärk är utan tvifvel den stora serie af krigsrelationer, hvilka äro kända under namn af *Arma Svecica*. Första upplagan af detta arbete utgafs 1631 på tyska och utkom samma år i icke mindre än sex, något varierande upplagor, af hvilka en på latin och en på holländska (*Sweedsche Oorloghen*). Under de båda följande åren publicerades åtskilliga fortsättningar, hvarest alla dessa relationer sammanfördes under den gemensamma titeln *Hoplphorus Sueco-Regius* (1633). Såsom utgifvare uppgifves å titelbladet *PHIL. ARLANIBÆUS*, en psevdonym under hvilken man nu igenkänner en af samtidens flitigaste politiske skribenter *JOH. PHIL. ABELIN* från Strassburg, bekant såsom författare till *Inventarium Sveciæ* (1632), en svensk historia, hufvudsakligen behandlande Gustaf Adolfs regering, och såsom grundläggare af *Theatrum Europæum*, ett slags illustrerad tidshistoria, hvilket kompiloriska arbete efter den ursprunglige utgifvarens död af andra fortsattes ända till 1718. Abelins *Arma Svecica* var troligen blott en bokhandelsspekulation, för hvilken Gustaf Adolf var främmande, men dylika fortlöpande krigsrelationer voro tydligen i konungens smak. I den förut omtalade kansliordningen af 1626 hade han också förordnat, att »när något tåg företages, skall alltid den sekreterare, som medföljer, hålla diarium på alla de consilia, tractater, krigsaktioner, eventus och utgångar, som förelöpa, och alt annat, som är värdt att annoteras, och det i lika måtto kansleren och kanslirådet vid sin hemkomst leverera att öfverse till att antvardas riksens kansli.»

Politiska dikter
under Gustaf
Adolf.

Liksom de föregående konungarnes historia blefvo äfven Gustaf Adolfs lefnad och hjältedöd behandlade af den samtida diktkonsten; i likhet med flygbladen och de första tidningarne innehålla äfven dessa politiska rim en tidshistoria in nuce. Men det är en stor skilnad mellan dessa poem och dem, som förut omnämts. De dolska, etterdrypande niddikter, med hvilka det katolska och aristokratiska hatet förföljt Karl IX, tystnade inför Gustaf Adolfs strålande uppenbarelse; alla de svenska dikter rörande hans person, om hvilka jag tagit kännedom, äro skrifna till hans ära, ingen enda är afsedd att uttala något klander. Men då hvarken deras ästetiska eller historiska värde kan anslås synnerligen högt, bör det vara nog att nämna namnen på några af dessa mera patriotiska än poetiska författare, som frät den store konungen. Af *WIVALLIUS* äga vi flere, hufvudsakligen otrykta dikter, likaså af *EKEBLAD*. Dessutom finnas poem till hans ära af *MICHAEL O. WEXIONIUS*, *GABRIEL HOLSTENIUS*, *JONAS SIGON*, *SPONGE*, *ERICUS DANIELIS ACHRELIUS*, *ERICUS JOHANNIS FALK*, *ANDREAS ANDREÆ ZOT*, *ANDREAS CANUTI* m. fl., samt slutligen äfven af några bland Tysklands främste skalder såsom *Weckherlin*, *Fleming*, *Rist* m. fl.

Öfversättaren
Schroderus.

Genom den korta skildring, jag sökt gifva af den periodiska pressens uppkomst och af den politiska visan, hafva vi något förts bort från vårt egentliga ämne: Gustaf Adolfs intresse för den historiska vetenskapen. En yttring af detta intresse var konungens lust att göra det svenska folket bekant med olika länders och olika tiders förnämsta historieskrifvare, och i detta syfte utnämde han äfven en särskild, rikligt aflönad kongl. translator. Platsens innehafvare blef den redan förut som öfversättare fördelaktigt kände *ERICUS SCHRODERUS*, en broder till den bekante statsmannen *Johan Skytte*. Efter att hafva studerat vid något af Tysklands universitet, blef *Schroderus* efter sin återkomst 1604 utnämnd till skolmästare i Nyköping. Redan två år därefter utgaf han sin första öfversättning, konung *James I* ryktbara uppfostringslära *Regium Donvm* eller *Konungzlig förähring*, 1610 efterföljd af ett historiskt arbete, *Slidani* såsom lärobok då så flitigt anlitade Een kort och ganska nyttigh *Historia om*

the Fyre högste och förnemligeste Regementer vthi werldenne, hwilke elliest kallas Monarchier. 1612 — samma år, han lät trycka en från Johannes Magnus historia gjord öfversättning af Heming Gadhs ofta omtalade Oration mot danskarne — antogs han af Gustaf Adolf »för en korrektör utöfver vårt och kronones tryck i Stockholm», hvarjämte föreskrefs, att »där ock några saker förefalla kunde, som på våra och kronones vägnar behöfde att transfereras och afsättas uppå de tungomål, som han är förfaren uti, så skall han vara förpliktad att dem antaga.» Jämte de löneförmåner, af hvilka han nu kom i åtnjutande, erhöll han 1616 hundra daler af tullmedlen, »så länge han några nyttiga böcker af trycket utgå låter». Han utgaf nu en mängd öfversättningar, hufvudsakligen af religiöst innehåll, men därjämte Johannes Magnus' så högt skattade historia, »efter som E. K. M. — yttrar han i sin tillegnan — för några år sedan mig uppå lade, att jag skulle detta värket försätta uppå vårt modersmål.» Förmodligen kände sig konungen tilltalad af Schroderus öfversättarkonst, ty 1622 utnämndes denne till kongl. translator. »Efter det — yttrade konungen — uti främmande språk finnas många sköna och nyttiga böcker af trycket utgångna, däraf många och särdeles ungdomen här uti vårt konungarike och kära fädernesland kunna hafva god rättelse, lärdom och undervisning, hvar sådana nyttiga saker voro uppå vårt svenska tungomål transfererade och af trycket utgångne; därför uppå det att sådana med tiden måtte uti värket stälde vardä och alla sådana nyttiga böcker på svenska tungomålet af trycket utgå, hafva vi... betrott... M. Erich Schrodero, att han sådana nyttiga böcker både bokliga konst, historier och andra fakulteter angående skall af främmande språk transferera in uppå vårt svenska tungomål och dem sedan af trycket utgå låta, dock så att han skall vara förpliktad sig i underdånighet förspörja hos oss, hvilka som oss behaga att vertera och utgå låta.» Kostnaderna för papper och tryck skulle af honom bestridas, hvarjämte han var skyldig att årligen utgifva fyrahundra ark. I ersättning erhöll han den s. k. bibeltryckstunnan d. v. s. en tunna spannmål från hvarje sockenkyrka i Sverge och Finland — ett honorar, hvars storlek visar Gustaf Adolfs varma intresse för sitt folks andliga odling.

Det första historiska arbete, Schroderus utgaf såsom kunglig öfversättare, var Philippi Cominei Grundelighe Beskrifwelse etc. (1624), hvilken världsberömda skildring af Ludvig XI:s och Karl den djärfves strid troligen redan i Sleidani latinska öfversättning användts såsom lärobok åt Gustaf Vasas unga söner. I företalet egnar Schroderus en varm tacksamhetsgård åt konungen för dennes välvilja mot öfversättaren och kärlek till fäderneslandets literatur. Två år efter Comines memoarer utgaf han en tolkning af Then nampkunnige Skribentens Titi Livij aff Padua Historia. Egendomligt nog nämner Schroderus intet om den hjälp, han haft att tillgå vid detta arbete, hvilket enligt några självbiografiska anteckningar af Ægidius Girs blifvit af denne »mestadels absolveradt». 1629 följde en öfversättning af Doct. Laurentii Mulleri... Beskrifwelse om någre... saker. Som vti... K. Johan then III til Swerighe, K. Stephani Battori til Polen, Teslikes Storförstens Iwan Wasiliewitz til Muskow, Regementz tidh vthi Swerighe, Polen, Rysland, Lijfland och Littowen förlupne äre. I en dedikation till drottningen ber Schroderus henne att betrakta detta arbete blott såsom »ett företref för det stora och namnkunniga värket, nämligen Then Christelige Kyrkiones Historia D. Lucæ Osiandri, den jag nu under händerna hafver.» Detta väldiga arbete — den digraste foliant, som då ännu utgått från något svenskt tryckeri — utkom först 1635. 1644 utgaf Schroderus ett nytt historiskt arbete Historisk Relation om Konung Christierns... grymme Tyrannij. Denna troligen efter Gustaf Adolfs död diktade rimkrönika — måhända den sista, som skrifvits i vårt land — hade med ledning af Hvitfeldts danska historia författats af HANS OLFFSON, en tid borgmä-

stare i Linköping, hvarefter Schroderus enligt egen uppgift »på nytt reviderat och efter poetisk art förbättrat» dennes rim, hvarjämte han bifogat några historiska handlingar. Den sista krönika, Schroderus öfversatte, var ett bland samtidens mest omtykta och studerade arbeten *Chrönika Carionis, Ifrån werldennes begynnelse, in till Keyser Carl then femte* ... förbättrat, först aff Herrn Philippo Melanthon, Och sedan aff Doctore Casparo Peucero (1649). Tryckningen påbörjades under Ericus Schroderus egen ledning, men midt under detta arbete afled den gamle, flitige öfversättaren, och boken utgafs i stället af sonen BENEDICTUS ERICI SCHRODERUS, hvilken själf öfversatt ett till krönikan fogadt tillägg. I sitt första arbete hade Schroderus med fosterländsk harm klagat öfver den svenska litteraturens armod. »Mig förtryter högeligen — hade han utropat — att uti det höglofliga och stormäktigaste konungariket Sverige, vårt kära fädernesland, hvilket Gud med så många andeliga och lekamliga välsignelser, med Guds rena och klara ord, med korn och must, med victualier, med vildvaror, med allehanda bärgvärk, med krigsammunion, med manliga och ridderliga bedrifter och annat sådant mer rikeligen och rundeligen hafver krönt och begåfvat, skall intet, snart sagdt, antingen uti våra egna eller ock främmande saker uppå vårt tungomål finnas beskrifvet, det som oss och vårt tungomål kunde lända till berömmelse och beprydning.» Eftervärlden kan icke annat än böja sig inför den flit, med hvilken Schroderus sökte afhjälpa denna brist. Vid sin död hade han af trycket utgifvit omkring fyrtio arbeten i de mest växlande ämnen, och icke få af dessa öfverstego betydligt vanliga böckers storlek.

Girs.

En annan författare, hvilken likaledes sporrades till värksamhet af konungens kärlek till hädforskningen, var ÆGIDIUS LAURENTII GIRS. Född omkring 1590 i Södermanland inskrefs han vid Upsala universitet kort före Messenius' ankomst till akademien och var en bland dem, som först och ifrigast sällade sig till den begåfvade forskarens skara af lärjungar. Då denne efter några år lemnade sin professorsplats, reste Girs utrikes, där han förvärfvade sig magistertiteln, hvarefter han vid hemkomsten 1620 utnämndes till »præceptor för konungens kammardrängar», hvilken syssla han skötte till 1622. Sedan han någon tid arbetat tillsammans med Schroderus, »gaf — berättar han — H. K. M. Konung Gustaf mig plats i rikskansliet och blef mig af H. K. M. befaldt att kompilera historias Vasorum.» Platsen som »subinspector Archivii» synes han hafva tillträdtt redan 1626, men han innehade den icke länge, utan blef 1630 på Gabriel Oxenstiernas önskan kallad till sekreterare vid Hofrätten, hvarest han 1635 steg till assessor. Då han afled 1639 hade han — utom en öfversättning och en 1627 skriven afhandling Om San Edelheet en liten tractat — blott hunnit afsluta Gustaf I:s, Erik XIV:s och Johan III:s historia; Karl IX:s, hvilken omtalas i ordalag, som möjligen häntyda på, att arbetet värligen blifvit fullbordadt, har, om det någonsin existerat, nu gått förloradt. Om en af honom bebadad tractat, behandlande liturgistridens historia, är intet vidare känt. Alla hans tre krönikor förblefvo under hans lif outgifna. Kon: Gustaffs den I. och Kon: Erichs den XIV. *Chrönikor* tryktes 1670; Konung Johan den III:des *Chrönika* utgafs först 1745 af Stiernman.

Girs är onekligen en bland renässancens mera framstående historiker. Hans stil är visserligen långt ifrån glänsande, men den är jämn och lugnt flytande. Äfven hans förmåga att sammanställa och bearbeta de fakta, han känner, förtjänar alt erkännande. Han har icke blott begagnat de krönikor, som beröra hans ämne, utan har tydligen äfven ganska goda arkivstudier; men han har icke kom-

pilerat dessa källor på en Tegels klumpiga manér, utan verklig lyckats att få en helgjuten och genomarbetad framställningsform, där de olika fogarna icke genast sticka i ögonen. Girs är dessutom den förste, hvilken för sin historiska stil följt klassiska förebilder, och detta visar sig bland annat i hans böjelse att i sina hjältars mun lägga långa, fingerade tal — alldeles såsom »den namnkunnige skribenten Titus Livius af Padua», hvars arbete han själf hjälpt till med att öfverflytta till svenska, innan han började ett själfständigt författarskap. Humanisten röjer sig ock i det välbehag, med hvilket han dröjer vid skildringen af de praktfulla renässancefesterna och — man kan gärna tillägga det — i den lidelsefrihet, med hvilken han bedömer de religiösa frågorna. Ehuru Girs så vidt jag vet aldrig misstänktes för kryptopapism, är han påfallande ljum i sin framställning af den lutherska lärans seger och röjer håller ingen indignation då han i förbigående omnämner liturgien. Visserligen berör han icke — egendomligt nog — de religiösa tvisterna under Johans regering, men att han icke tillhörde dem, hvilkas renlärighet sårats af konungens uppträdande, visas af de sympatiska ord, med hvilka dennes historia afslutas. »Han var — heter det — en herre, till anseende skön, till förnuftet förståndig och lärd, till språket vältalig, emot fattige och nödträngde barmhärtig; var dock dessemellan hastig till vrede, den ock i lika måtto hastigt försvann. Om religionen eller Guds dyrkan hade han synnerligt nit, och använde stor flit och bekostnad på kyrkors och klosters upprättelse såsom ock på andra byggningar, riket till beprydelse.»

Lutheran i hvarje tum af sitt väsen var däremot den kraftfulle och lärde LAURENTIUS PAULINUS GOTHUS. Såsom biskop i Strängnäs utgaf han 1636 *Historiæ Arctoæ Libri Tres*, ett trots sina många bristfälligheter ganska märkligt arbete. Man finner lätt, att dess författare egentligen är teolog och filosof, icke historiker. Detta röjer sig redan i företalet. Det är — säger han — genom läror och genom exempel, som människorna ledas till dygd. Då han — så fortsätter han vidare — genom sin föregående teologiska skriftställarvärksamhet sett läran till godo, ansåg han sig nu böra författa ett arbete i den vetenskap, som genom makten af de medelade exemplen ledde människan till ett sedligt och lyckligt lif; historien gifver ju lefnadsregler, råd och varningar åt politikern, hofmannen, krigaren och öfver hufvud taget åt hvarje människa, hon ställer förfädrens gärningar inför våra ögon och våra gärningar inför eftervärldens — med

Laurentius Paulinus Gothus som historieskrifvare.

ett ord — »utan henne kan ingen i det dagliga lifvet blifva lärd, förständig eller lycklig.»

Arbetet börjar fullkomligt teologiskt med en redogörelse för världens skapelse och därmed sammanhängande frågor såsom om jordens belägenhet midt i universum o. s. v., hvarefter författaren öfvergår till en skildring af lifvet i paradiset och kommer slutligen i det fjortonde kapitlet fram till Noaks son Magogs invandring till Skandinavien. Återstoden af den första boken upptages af en geografisk beskrifning af Sverge och dess grannstater samt af en redogörelse för det svenska folkets kultur. Den andra boken är en kombinerad svensk och allmän historia. I den ena spalten har man Sverges historia ända från den store Magogs dagar ned till Gustaf Adolfs, i den andra har man ett sammandrag af de händelser, som samtidigt timat i utlandet. Uppställningen är naturligen kronologisk, och författaren är synnerligen nitisk i angifvandet af årtal. Då han därjämte är en trofast anhängare af Johannes Magnus, blifva hans paralleller stundom något komiska genom de noggranna tidsbestämmelserna. Så inträffade det på världens år 3126, att konung Hothebrodus af Sverge eröfrade Danmark, samtidigt med det att Sardanapalus slutade sina dagar i Assyrien; 2788 bortröfvades Helena af herden Paris, kort innan Simson börjat sitt utrotningskrig mot filisteerna, men samtidigt med det att den svenske konung Gothilas mäklade fred mellan de danske kronpretendenterna Humelus och Lotherus; 252 e. K. drucknade den stackars kung Fiolmus i sitt mjödkar, samtidigt med det att irrläraren Novatianus fördömdes af ett kyrkomöte o. s. v. Den tredje boken handlar om »de utländska göterna». Genom det intresse, författaren i första bokens avslutningskapitel visar för kulturen i hela dess omfattning, häntyder han onekligen på den historiska skola, hvilken skulle taga arf efter reformationstidens, men genom sin smak för torra regentlängder och sin oförmåga af verklig historisk forskning, står han i det hela kvar på den äldre ståndpunkten. Dock måste det alltid räknas honom till förtjänst, att han insett och betonat sammanhanget mellan Sverges och utlandets historia, äfven om man kunnat önska, att denna tanke utförts på ett lyckligare sätt.

Jacobus Gislonis,
Jonas Magni och
Samuel Kempius.

Alldeles utan föregångare var Paulinus ej. Redan 1592 hade han med några inledande verser anbefalt *Chronologia* sev *Temporum series* af den — då redan afidne — JACOBUS GISLONIS. Detta arbete är blott en samling synkronistiska tabeller, hvilka med samma ledighet som sedermera Paulinus parallellisera biblisk, grekisk och nordisk historia. Metoden användes ock i den lärobok, ur hvilken ungdomen hämtade sitt första historiska vetande *Synopsis Historiæ universalis*, en världs-

historia eller — som det då hette — en historia om de fyra monarkierna, författad af filosofen JONAS MAGNI. Detta 1622 trykta arbete bjuder intet annat än några magra konungalängder, hämtade hufvudsakligen från den orientaliska och grekisk-romerska forntiden samt naturligen ock från Johannes Magnus' oumbärliga historia, men dessa torra uppgifter hafva af den skarpsinnige författaren gjorts ännu mera onjuthbara genom allahanda filosofiskt-teologiska tillägg och indelningar. Det är en verklig njutning att från detta mixtum compositum vända sig till SAMUEL KEMPIUS' för Strängnäs gymnasium författade lärobok *Historiæ... Gustavi I... Libri V.* (1629), där man i stället för att mötas af Jonas Magnis skinntorra distinktioner ställes ansikte mot ansikte med en glad och älskvärd humanism. Gustaf Vasas historia skildras här i en följd af små, med dramatisk liflighet skrifna dialoger, hvilkas inlärande tydligen måste hafva beredt gymnasisterna ett verkligt nöje och öfvat dem på samma gång i latinsk grammatik och i svensk historia. Till Paulinus beröm må nämnas, att denna lilla, lyckade lärobok till en del tillkommit på hans initiativ.

En annan märklig presterlig författare är JOANNES BAAZIUS (d. ä.). Född 1581 i Småland blef han efter åtskilliga års utländska studier rector scholæ i Vexiö, hvarifrån han 1624 flyttades till Jönköping såsom kyrkoherde. 1647 kallades han till biskop i Vexiö, men afled redan två år därefter. Såsom kyrkoherde hade han genom sitt skarpa uppträdande mot biskoparnes maktbegär förvärfvat sig förmyndareregeringens ynnest, och måhända kan man därigenom förklara det uppdrag, han af denna erhöill. Enligt Baazius uppgift hade Gustaf Adolf varit betänkt på att låta författa en historia om den svenska kyrkans öden, men döden hade hindrat honom från att förverkliga denna plan. Lyckligtvis upptogs den af Kristinas förmyndare, och uppdraget anförtroddes åt Baazius, hvilken 1642 utgaf *Inventarium Ecclesiæ Sveo-Gothorum*, en diger svensk kyrkohistoria från Magog ända ned till 1640. I följd af sin trångt lutherska uppfattning är författaren just ej lämpad att fälla historikerns rättvisa dom öfver katoliker, kalvinister och liturgister; i några fall kan man också anse hans arbete såsom en partiskrift riktad emot jesuiten Vastovius' förut (sid. 263) omtalade *Vitis Aquilonia* (tr. 1623), som från ensidigt katolsk synpunkt bedömt den timade kyrkoförändringen. Hans varma fosterlandskärlek hindrade honom ock från att använda den historiska kritik, af hvilken han möjligen varit mäktig. Ehuru han är den förste svenske författare, hvilken känner Snorre Sturloson i Peder Clausens öfversättning, har detta dock ej invärkat på hans framställning af nordens fornhistoria, utan Johannes Magnus är fortfarande den läromästare, han följer i spåren. Inför denna uppfattning tedde sig alt svenskt såsom bättre, skönare och — hvilket då var det förnämsta — såsom uråldrigare än alt, hvad utlandet ägde att uppvisa, och af alla språk närmade sig det svenska mest till det, som af Gud talats till patriarker

Baazius.

och profeter, hvilket tungomål enligt bibelns uppgift var det hebräiska. Denna frändskap mellan hebräiskan och svenskan, hvilken såsom en särskild dialekt förklarades hafva existerat redan under den babyloniska förbistringens tid, var författaren nog lycklig att i en mängd enskilda fall kunna påvisa. Men trots dessa fantastier, åt hvilka t. o. m. skolgossen i våra dagar anser sig äga rätt att draga på munnen, är Baazius den af våra äldre historieskrifvare, hvilken kanske oftast rådfrågas af den moderne häfdatecknaren. Ehuru hans framställning af reformationstidehvarfvets historia icke kan anses annat än som en kompilation af ungefär samma art som Tegels, har han likväl refererat eller in extenso meddelat ett så stort antal skrifter och handlingar — af hvilka åtskilliga ej på annat sätt äro kända —, att man nödgas betrakta hans arbete som en i många fall ovärderlig källskrift.

Den historiska
undervisningen.

De brister, hvilka i så bjärt dager framträda hos Paulinus och Baazius, kunna i viss mån ledas tillbaka till den undervisning, som vid denna tid meddelades vid Sverges skolor och universitet. De öfriga vetenskaperna hade då ännu ej lyckats befria sig från teologiens och filosofiens förlamande öfvermakt. Vid skolorna lästes under hela 1500-talet egentligen blott latinsk grammatik och teologi; historia börjar visserligen att under 1600-talets förre del studeras vid några af rikets gymnasier, men först genom 1649 års skolordning blef detta läroämne allmänt påbudet för rikets alla läroverk; dock lästes blott allmän historia. Äfven vid universiteten var det illa bestäldt med den historiska undervisningen, hvilken, när den meddelades, ställdes i ett alt för nära samband med teologi, filosofi eller grammatik. Första gången ämnet omtalas som läroämne är i ett aldrig genomfördt förslag till konstitutioner af 1604, och då var det professorn i latinsk poesi eller »poeta», såsom han kallades, hvilken fick i uppdrag att läsa »historias». Messenius, hvilken var professor »politices, historiarum et juris» tyckes aldrig hafva läst historia, och 1617 upprepades förslaget att »poeta» skulle läsa »historias» — likaledes förgäfves. Först 1620 i samband med Gustaf Adolfs stora universitetsreform tillsattes en professor i historia, olyckligtvis den förut omtalade filosofen Jonas Magni. Skytte med sin varma kärlek för svensk häfdaforskning och svensk historia hade tänkt sig, att han skulle »ibland annat och för all ting vara förpliktad till att beskrifva svenska historier, antingen om de ting, som dagligen förekomma eller om framfarna tiders lägenheter, städers och lands beskrivelse här i Nordlanden, om deras begynnelse och mera sådant.» Men i stället härför lästes blott Carions krönika, Sleidani magra kompendium öfver de fyra

monarkierna och Jones Magnis egen Synopsis — fosterlandets öden blefvo däremot icke skildrade från någon akademisk kateder.

Snart grydde dock en bättre dag för den svenska historie-skrifningen. Genom de utländske lärde, hvilka isynnerhet under Kristinas tid inkallades i landet, infördes nya ideer och en sundare metod. Blicken vidgades; »uppmärksamheten — säger Reuter-dahl — sysselsätter sig icke blott med folkens härstammande och med konungalängder, den vänder sig äfven till den äldre koro-grafien, till författningen, till kulturen, till religionen, till sederna och till åtskilligt annat, som historien bör hafva till föremål för sina undersökningar». Framför alt var det runkunskapen och den nyförvärfvade kännedomen om eddorna, konungasagorna och hela den rika, isländska literaturen som ledde forskningen in på nya banor och gåfvo karaktär åt det märkliga utvecklingsskede inom den svenska häfdaforskningens historia, med hvilket vi i nästa kapitel skola sysselsätta oss.

Utom de af dagens politiska strider framkallade skrifter, för Politisk literatur. hvilka nu redogjorts, funnos andra, som från en mera allmän synpunkt behandlade statsmakternas förhållande till hvarandra. Dessa arbeten äro ej många, men de sakna ej betydelse.

Reformationsperiodens stora politiska skapelse var *statsbegreppet*, och för att förstå betydelsen af denna nya insats i det svenska folkets politiska lif behöfver man blott kasta en flyktig blick på medeltidens sista år. I spetsen för staten stod konungen eller riksföreståndaren, stödjande sig än på en hop själfrådiga bönder, när som helst färdiga till uppror, än på några dyrlejde herremän, hos hvilka unionstidens själfviska politik redan utrotat all känsla för riksenheten — utan myndighet öfver ämbetsmännen, hvilkas i form af förläningar utgående aflöning gjorde dem själfständiga gent emot staten, utan tillräckliga inkomster, utan makt öfver kyrkan och utan jurisdiktion öfver dess tjänare. Så kom Gustaf Vasa och grep med sin kraftiga hand om statsskeppets roder. Han mottog ett rike i anarki, och han efterlemnade ett land, hvars innevånare voro uppfostrade till lydnad för statsmakten och till medvetande om sin nationella samhörighet. Aristokratien, till en del redan krossad genom unionstidens fejder, tvingades att lyda en konung, som genom makten af sin fyllda skattkammare och sina vidsträktade fateburslän kunde gifva en helt annan kraft åt sina befallningar än unionstidens utarmade skuggkonungar förmått. Ämbetsmännen upphörde att vara myndige herrar, hvilka lydde, när de så funno för godt; i stället för dessa själfrådiga vasaller, möta vi antingen reformationstidens lågättade fogdar och skrifvare,

Reformations-
periodens stat.

hvilka vid minsta tecken till tredska kunde köras bort eller sättas i stocken, eller ock högborne förläningshafvare, men hvilka i olikhet mot fordom nödgades redovisa ända till sista skärfven för sin förvaltning. Bondeupprorens tid var förbi; med oblidkelig stränghet hade konungen kväft alla yttringar af det forna själfsväldet och hardt när krossat äfven den urgamla kommunala friheten, hvilken genom den Engelbrektska folkrörelsen fått ny kraft. Den mäktiga katolska kyrkan, hvilken så ofta trotsat den världsliga makten, hade i ett nu kastats i stoftet, och Gustaf var ej den, som tillät de nya lutherska biskoparne och presterna att glömma bort, att de endast voro statens ämbetsmän och konungens tjänare. Aldrig har en härskare styrt vårt land med större maktfullkomlighet och ingen har måhända med större praktisk vishet än den gamle kung Gösta förstått att till landets gagn använda sin landsfaderliga myndighet. Men just emedan hans verk — en svensk stat med makt öfver alla sina medlemmar — är vår historias kanske största bragd, har man rätt att äfven fästa sig vid ofullkomligheterna i den store konungens skapelse.

Begreppet stat i vår mening fanns troligen ej till för konung Gustaf. Han betraktade Sverge såsom en klok och god egendomsägare betraktar sitt herresäte. Han älskade sina underhafvande, ansåg sig skyldig att sörja både för deras timliga och eviga väl, men han tålde inga ingrepp i sina rättigheter som herre och var framför alt angelägen om, att egendomen skulle ekonomiskt bära sig. Men genom denna falska uppfattning af arfkonungadömetts innebörd lockades han dels att alt för långt utsträcka statens myndighet öfver sina medborgare, dels att på ett ganska betänkligt sätt försvaga själfva statsidéen. På grund däraf att han i Sverge mindre såg en stat än en egendom, ansåg han sig oförhindrad att till sina yngre söner bortskänka delar af denna sin egendom. Att stycka riket i själfständiga furstendömen var väl ej hans mening; snarare tyckes tanken på en åtminstone i några fall gemensam brödrastyrrelse hafva föresväfvat honom, och man har med rätta påpekat den egendomliga likhet, som röjer sig i det kungliga testamentets stadganden rörande härtigarnes och konungens ställning till hvarandra och den gammalsvenska uppfattningen af ättens förhållande till odaljorden, särskildt med afseende på bördsrätten. Men just i denna synpunkt låg obestriddligen en fara för riksenheten, ehuru denna fara i det kritiska ögonblicket lyckligtvis afvärjdes genom härtig Karls öfvertygelse om arffurstens skyldighet att inskrida, då konungen ej längre mäktade främja rikets sannskyldiga nytta. I följd af denna böjelse att likställa

den svenska staten med en stor privategendom kunde Gustaf äfven tillåta sig de betänkligaste angrepp på den individuella friheten. Det är från historien bekant, huru han ansåg sig berättigad att vråka själfägande bönder från deras hemman, då dessa ej skötte sin jord på ett sätt, som konungen godkände, och i religiösa ting tillade han sig föga mindre makt än den, påfven vågat göra anspråk på. Han icke blott fordrade ett fullkomligt envælde öfver kyrkans tjänare, utan han ansåg sig ock äga rätt att bestämma öfver hvarje undersåtes tro. »Vakten I — skref han till allmogen i Upland — edra hus, åkrar och ängar, hustru och barn, få och boskap och sätten oss intet mål uti regimentet, förty oss bör på Guds och rättvisans vägnar efter alla naturliga skäl eder såsom en kristlig konung bud och regler föresätta, så att, viljen I undfly vårt straff och vrede, skolen I vara våra konungslige bud lydige så i världslige saker som i religionen.»

Genom denna egendoms-uppfattning af staten stod Gustaf i viss mån kvar på Konungastyrelsens medeltidsståndpunkt, och i detta afseende var det ock hans verk tarfvade rättelse. Nekas kan ej, att Erik XIV trots alla sina fel gjort sig i denna punkt förtjänt af eftervärldens tacksamhet, dels därigenom att han skarpare skilt på staten och konungens privatperson, dels genom den kraft, med hvilken han häfdade statens enhet och dess makt öfver furstarne. Men äfven literaturen är ej utan förtjänst i detta afseende. Äfven reformationstidens politiske skriftställare förstodo att främja Gustafs verk i de punkter, i hvilka detta var berättigadt, och mot öfvergreppen började så småningom en akttningsfull, men bestämd opposition att framträda inom den statsvetenskapliga literaturen.

För reformationens uppfattning var staten icke längre såsom för Gregorius VII en djäfvulens skapelse, eller — såsom för den mindre ärkekatolska uppfattningen — ett utanför Guds rike stående samhälle, hvilket först *genom* kyrkan kunde erhålla någon grad af berättigande. Munkarnes stånd — utropar reformationstidens flitigaste författare JOHANNES PETRI GOTHUS i en liten, lifligt skrifven bok Om werldzliga Öffuerheet (1615) — »hafva de kallat ett andligt stånd, men öfverhetens stånd ett världsligt stånd; hafva altså omvändt det, ty deras stånd är ett rätt världsligt stånd, hvilket Gud ingenstädes hafver förordnat uti den ganska heliga skrift. Men öfverhetens stånd är ett guddomligt stånd, hvilket Herren gud själf hafver förordnat och insatt, beprydt det med sitt helga ord såsom med en skön guldkedja och gyllene krona, så att när öfverheten låter hugga hufvudet af en mandråpare, stegla

Den teokratiska
teorien

en skogsröfware eller låter upphänga en tjuf i galgen, så gör hon Gudi ett mycket behagligare värk, än alla munkar, kartuser och påfviska prester göra med deras murmur.» Både Luther och Calvin betraktade staten ur denna strängt teokratiska synpunkt. Öfverheten var af Gud insatt i sitt ämbete att utföra hans vilja och hade sin makt omedelbart af Herren, i följd hvaraf olydnad mot öfverheten i och med detsamma var olydnad mot Guds egna befallningar. Någon egentlig skilnad mellan statens och kyrkans olika värksamhetskretsar fanns strängt taget ej på denna ståndpunkt; i utöfvandet af den s. k. kyrkotukten låg i själfva verket en fullkomligt världslig straffrätt, och såsom statens mål satte man rent religiösa och moraliska uppgifter. För individen ledde denna teori om statsmaktens guddomliga ursprung naturligen till fullkomlig ofrihet icke blott i världsliga, utan äfven i andliga ting. »Mot konungen — yttrade redan Laurentius Andreæ — finnas inga rättigheter.» Men å andra sidan låg i denna teokratiska uppfattning fröet till en mera revolutionär ståndpunkt. Konungen var Guds ståthållare här på jorden, insatt i sitt ämbete för att utföra Herrens vilja; om han fylde denna plikt, var ju allt godt och väl, men om han svek förtroendet och i stället främjade sina egna själfviska syften, hvad var då att göra? Var undersåten äfven då skyldig att lyda hans befallningar eller var det en plikt att motsätta sig dem och — om möjligt — skilja den otrogne fogden från den myndighet, som han nu *mot* sin herres vilja sökte att utöfva? Detta viktiga spørsmål löstes olika i olika land, alt efter de politiska förhållandenas kraf och de olika folkens skaplynnen. I denna teokratiska lära sågo Skottlands sträfva puritaner en uppmaning att med väpnad hand uppträda mot den katolska Maria Stuart, och äfven i Sverge blef denna teori en medvärkande orsak till Sigismunds afsättning. Medan ständer och konung underhandlade om Upsala mötes beslut, förklarade de förra, »att ändock vi H. K. M. gärna all tillbörlig och rättrådig underdånighet, ödmjukhet, trohet, huldskap och manskap vilja bevisa, dock likväl uti denna samvetssaken vilja eller kunna vi ingalunda öfverträda det kristeliga beslut, som efter Upsala concilio näst förlidne år utaf alla Riksens ständer samhälleligen är gilladt, underskrifvet och försegladt, utan vilja vi därvid in i döden blifva ståndaktige». Af historien är det bekant, huru denna passiva ohörsamhet slutligen utvecklades till väpnadt motstånd mot konungens försök att undertrycka den protestantiska religionen.

Olavus Petris
politiska åsikter.

Den förste, hvilken i vårt land utvecklat denna teokratiska åsikt, är OLAVUS PETRI, dels i sin krönika, dels i En Chri-

steligen formaning til Sweriges jnbygggiare (1528), en statsvetenskaplig skrift, som genom sin språkliga skönhet och sitt ädla innehåll godt uthärdar en täflan med den så beprisade Konungastyrelsen. Svårligen hade Gustaf Erikssons nya, folkliga och nationella konungadöme kunnat hälsas i mera manliga ord än i denna kröningspredikan. Ståndpunkten såväl i denna skrift som i krönikan är reformatorns; det är på Skriftens ord Olavus Petri uteslutande stöder sig, och han anser t. o. m. — fullkomligt i det gamla testamentets anda — att Gud på konung Kristoffers tid hem-sökt Sverge med stora och svåra landsplågor till straff för konungens »okyska och obekvämliga lefverne, som ofta ske plågar, att landet varder plågadt för konungens missgärnings skull». Men därjämte märker man ock en fläkt af humanismens fria, demokratiska idéer, äfven om dessa hos honom framträda under en biblisk färgskiftning. Han utgår från den mosaiska lagens bud: »du skall en af dina bröder sätta öfver dig för konung; du kan icke en främmande sätta öfver dig, den icke din broder är». Det var på denna tanke, som talaren ville grunda den nya ordning, han nu trodde sig inviga. Gud allsmäktig — utropar han — hafver i sin nåd och barmhärtighet »ömkat sig öfver vår stora sorg och bedröfvelse, som vi voro uti komne, och hafver oss uppväkt en af våra bröder, ett svenskt blod och gifvit oss till konung.» Den man, Sverge nu fått till regent, var icke en främling, som plågar ju mest se på sina egna landsmäns fördel, utan en, »som med oss uppfödd är och vet våra seder och lägligheter». Men — fortsätter talaren — »han skall icke hålla sig för en herre öfver sina bröder, utan tänka uppå, att han och hans undersåtar äro alla af en rot utkomne. . . . Han skall ock besinna, att den tjänst, nigan och bugan, som honom sker af undersåtarne, sker icke för hans egen person, utan för det ämbetes skull, som han hafver af Gudi; därför skall han icke taga sig sådan heder och vördning till, lika som han på sin persons vägnar vore det värd, att honom sådan vördning ske skulle, utan all ära och vördning, som honom vederfars, skall han vända in till Gud, gifvandes honom pris, som ämbetet tillhör, där nigan och bugan efter följer, ty han är icke konung för sin skull; han är satt till en regerare icke öfver sitt eget, utan öfver Guds allmoge och sina medbröder». Det är denna sista tanke, som är den röda tråden i Olavus Petris hela politiska författarskap. Konungen är för honom endast Guds befallningsman, sittande i Guds stad till att skaffa hvar och en lag och rätt samt att vara dem till straff, som illa göra. Det är denna upp-

gift, som är hans förnämsta; »hvar illgärningsmän icke voro till, gjordes oss intet härrskap behof».

Men i följd däraf att den världsliga maktens värksamhetsområde enligt denna teori likställdes med Guds eget, fick öfverheten skyldighet att öfvervaka icke blott undersåtarnes tukt och goda seder, utan ock att frälsa dem från all fördärflig irrlära. »Hvad vore det för en kristen konung — utropar han — som lade sig all vinn om, att i hans land väl tillgå skulle i det lekamliga regimentet, och såge dock lika väl genom fingrarne därmed, att hans undersåtar fore illa till deras själar.» Men Olavus Petri var alldeles för ädelsinnad att vilja draga konsekvensen ur dessa premisser, hvarigenom han skulle hafva gjort sig till förespråkare för en luthersk inkquisition, och han hade en altför lefvande tro på sanningens egen kraft för att vilja vädja till våldet. »Ändock att ingen — skrifver han i krönikan — kan med svärds makt varda tvingad därtill, att han skall blifva en rätt kristen af hjärtat, som det bör vara, så kunna dock herrar och furstar tvinga dem, som hårdnackade äro, därtill att de måste tillåta, att Guds ord predikadt varder, och där som det predikadt varder, blifva då genom samma predikan goda kristne.» Statens skyldighet i religiöst afseende ville han därför ej utsträcka längre än till plikten att sörja för, att inga yttre hinder mötte förkunnandet af Guds ord, och att öfvervaka det sätt, på hvilket biskopar och prester utöfvade sitt ämbete.

Den härskare, som vill vara en rätt kristen konung och icke en tyrann, skall — säger han i början af sin kröningspredikan — besinna, att han »insatt och skickad är för det menige bästas skull, att han icke söker sin egen nytta och gagn därmed». Furstarnes själfviska krig och deras äflan efter riken och spiror är därför för honom en svår och sorglig gudlöshet. »De måste ju — skrifver han — en gång göra Gudi räkenskap, huru de hans allmoge regerat hafva. Folket hörer Gudi till och icke dem, och det är ett jämmerligt ting, att en dödlig och skröplig människa skall begära härradöme med så många mans blod och liflåt». Men trots dessa åsikter, hvilka säkerligen skuro ganska skarpt i konung Gustafs öron, var Olavus Petri framför allt en laglydnadens talman. Konungen var för honom Guds ställföreträdare på jorden och ägde såsom sådan att fordra obegränsad lydnad. Få hafva därför oftare och med större skärpa framhäft denna undergifvenhetens plikt. En tyrannisk konung — säger han — är utan tvifvel det menige bästa till skada och fördärf, men det är ock »till skada och fördärf, att en part vill draga sig undan den lydnad, som de deras konung pliktige äro, och det hafva vi svenske män, Gud bättre, altför mycket för-

sökt». I krönikan återkommer han ofta till de olyckor, hvilka följt däraf, att svenskarne glömt Pauli bud att vara dem underdånige, som våldet och öfverheten hafva, enär ingen våldighet är annat än af Gud. Uppror är därför under inga förhållanden tillåtligt, ty huru ond konungen än månne vara, är undersåten icke hans domare. »Ho är — låter han det svenska riksrådet säga — den herre, som sig icke i någon måtto förser? Skulle strax undersåtarne sätta sig upp mot honom, då vore aldrig ett stadigt regimente till». Tyranniske konungar äro ett straff, med hvilket Gud hemsöker folken för deras synder, och folken hafva endast att med undergifvenhet bära denna plåga, till dess att det tackes Herren att lyfta den från deras skuldror. Undersåtarne strida aldrig bättre mot dessa onda furstar »än med en sann bekännelse, att de hafva sådana förtjänt, och en innerlig bön inför Gud, förty Gud, som den plågan hafver lagt dem uppå, han kan ock bäst taga dem henne ifrån igen. Och går det lyckosammeligare till för undersåtarne, att de bedja Gud förlossa sig, än att de skulle själfva emot hans bud gripa till svärd, ty man ser väl, huru det plågar tillgå, där undersåtarne vilja själfva fördrifva deras onda härrskap; de komma antingen själfva där öfver om halsen, eller att de få en värre igen än den var, som de fördrefvo; men där de bedja Gud, att han ville omvända deras sinne eller taga dem af vägen, så går det lyckosammeligare till, efter det Gud kan gifva dem fromma furstar igen, ty konungens hjärta är i Guds hand såsom Salomo säger». Det är med uttalandet af samma tanke, som han afslutar sin svenska krönika. För honom var Kristiern II ett dylikt redskap i försynens hand. Hvar och en förständig man kunde väl märka, »att han svenske män en plåga vara skulle och ett ris, därmed dem Gud straffa ville. Men lofvad vare Gud i evighet, som hafver kastat detta riset i elden». Det fanns blott ett enda fall, då undersåten icke var pliktig att lyda konungens befallningar, och det var, då dessa stridde mot Guds bud. Konungarne voro blott människor, och Skriften bjöd oss att mera lyda Gud än människor. Men det är endast motvilligt och i förbigående som Olavus Petri inlåter sig på denna fråga, och längre än till förordandet af ett passivt motstånd tyckes han ej hafva velat gå; icke ens under de mest förtviflade omständigheter ville han tillåta ett vädjande till svärdets utslag.

Denna djupa vördnad för öfverheten såsom en guddomlig institution trycker under 1500-talet i viss mån sin stämpel på förhållandet mellan konung och folk. Man behöfver blott besinna det långmod, med hvilket det svenska folket fördrog Erik XIV:s upprörande

våldshandlingar och Johan III:s för många kanske ännu mera sårande liturgiska propaganda. Icke ens en fanatiker som Abraham Angermannus vågar med sina smädelser anfalla Herrans smorde, och protestantismens martyrer under liturgiststriden födrogo att lida det straff, öfverheten pålade dem, framför att förorda öppet motstånd. Denna stränga undergifvenhet under världslig ordning, hvilken står i en så bjärt motsats till medeltidens själfsvåld, var säkerligen till en icke ringa del en frukt af de första reformatörernas uppträdande, och ur den synpunkten kan äfven Olavus Petris mäktiga ord sägas hafva bidragit till grundandet af den kraftiga statsmakt, hvilken, jämte reformationen, är 1500-talets förnämsta stordåd.

Laurentius Petri
som politisk
författare.

LAURENTIUS PETRIS predikan vid Erik XIV:s kröning Een Christeligh Predikan om werldzligh Öffuerheet (1561) står i det hela på samma ståndpunkt som Olavus Petris nyssnämnda skrift, men den friska demokratiska fläkten är borta. Den äldre brodern hade med styrka betonat såväl folkets som konungens ömsesidiga skyldigheter; Laurentius Petri fäster sig nästan uteslutande vid de förra. Den teokratiska teorien är gemensam för begge, och dock märker man på hvarje rad, att mellan dessa båda skrifter ligger Gustaf I:s hela absolutistiska regering. »Hvar och en vare öfverheten, som väldet hafver, underdånig, ty det är ingen öfverhet utan af Gud», det är på detta tema, som Laurentius Petris kröningspredikan är bygd. »Så får man håller icke — säger författaren — se till personerna, deras, som uti öfverheten stadde äro, hvad håller de äro bättre eller sämre, inländske eller utländske, ja hedne eller kristne, så att man därefter ville skicka sig med lydnan, utan man måste allenast se till själfva ståndet och ordningen, som Gudi tillhör, och för samma Guds ordnings skull alltid stå vid lydnan, lida och umgälla, hvad som hälst sig uti regimentet kan tilldraga». Endast de befallningar, som äro mot Guds klara och rena bud, böra icke åtlydas; häldre bör då en kristen undersåte lida de straff, öfverheten kan pålägga den tredskande. Icke ens mot den mest gudlösa och tyranniska öfverhet, har han rätt att sätta sig upp. »Min är hämden», säger Herren, och »synden och det onda, som öfverheten påbjuder, skall man hvarken gilla eller göra, likväl skall man låta henne blifva, där hon är, och gifva Guds hämd rum, lidandes dess förinnan hvad påläggas kan».

Att i praktiken tillämpa en dylik lojalitet hade dock sina svårigheter, och då de upproriske härtigarnes krigshär sju år senare stod utanför Stockholms murar, inom hvilka också ärkebiskopen befann sig, fick han ett osökt tillfälle att pröfva giltigheten af sin nyss framställda statsteori. Några af den olycklige konungens mera samvetsömme tjänare infunno sig då hos den gamle reformatorn för att fråga, hvad honom tycktes rådligast vara och inför Gudi svarligast, om de skulle hålla sig till eller från deras laglige konung och öfverhet. Ärkebiskopen svarade med en liten, ännu otrykt skrift *Questiones aliquot circa magistratum*. Att en god öfverhet skall hör-sammnas — så ungefär är innehållet af denna skrift — befallas aldeles bestämdt i Guds ord, men äfven en styrelse, hvilken missbrukar sin makt, äger enligt Bibeln att fordra lydriad; våra skyldigheter mot öfverheten innefattas i budet att älska fader och moder, och en god son är ju pliktig icke blott att vörda en god fader, utan äfven att hafva fördrag med en ond. Men om den styrande genom sitt tygellösa lif och sitt uppenbara tyranni är rent olidlig, hafva undersåtarna då månne rätt till upp-

ror? Den heliga skrift synes icke — utom under förutsättning af Guds speciella tillstånd — anse ett dylikt handlingssätt berättigadt, och gör intet undantag från regeln om lydnad mot öfverheten. Om konungen lider af en obotlig sjukdom, må en ställföreträdare väljas att utöfva hans ämbete, men konungen kan därför ej afsättas. Finnes det då ingen orsak, för hvilken undersåten har rätt att uppsäga sin konung tro och lydnad samt öfverflytta dessa på en annan? Jo, det finnes tvänne dylika orsaker. Är konungen besegrad, fången eller flyktig, så att han icke kan försvara sina undersåter, då har han ej längre rätt att fordra lydnad af dem, han ej mäktar skydda, och har staten genom hans styrelse störtats i uppenbar fara, samt han trots påminnelser ej velat rätta sig, då tvingas undersåtarne att se sig om efter en annan styresman, så framt de ej fullständigt vilja gå under — som man ser en teori, hvilken mindre utmärker sig för sin följdriktighet, än för sin praktiska användbarhet.

I en annan punkt är däremot Laurentius Petri mera följdriktig än sin broder. Då öfverheten — säger han — äger makt både i andliga och världsliga ting, samt hennes skyldighet är att låta vårda sig så väl om Guds rike som om sitt eget världsliga rike, så måste hon icke blott se till, att Guds ord fritt och obehindradt får predikas, utan hon måste ock »förtaga och utrota all falsk och kättersk lärdom såsom ock David sade sig pläga göra, så talandes i psalmen: bittida förgör jag alla ogudaktiga i landen, att jag må utrota alla ogärningsmän af Herrans stad». Hos OLAUS MARTINI vänder denna tanke tillbaka med ökad styrka. »Skola ock de — säger han — som äro världslig öfverhet, intet lida förstockade och försmädlige kättare. En rätt-sinnig och trogen tjänare kan intet lida dem, som hans husbonde förtala eller äro hans ovänner och fiender. Men öfverheten är Guds tjänare. Därför bör henne intet lida de förstockade och försmädlige kättare, de som ju visserligen äro Guds ovänner och fiender». Som man ser har religionstvånget gamla anor äfven inom litteraturen.

Jämte denna nu skildrade teokratiska teori fanns det under reformationstidehvarvet äfven en annan statsvetenskaplig åsikt, hvilken i det monarkiska samhället såg, icke en omedelbart gudomlig institution, utan resultatet af ett fördrag. Åsikten var icke ny, ehuru den företrädesvis utbildats i samband med den förbitterade religionskamp, hvilken under 1500-talet sönderslet Frankrike och Storbrittanien. Gent emot läran om påfvens omedelbart från Gud härledda makt hade man redan under investiturstriden satt en annan teori: att all världslig makt grundade sig på ett fördrag mellan folket och monarken; folket öfverflyttade sin makt och sina rättigheter på konungen och afstod således själf från dessa, eller — och däri låg en viktig skilnad — folket uppdrog åt konungen att under vissa traktatsenligt bestämda betingelser utöfva dess suveränitet. I det förra fallet hade folket för all framtid afstått från sin politiska myndighet, i det senare var det klart, att menigheten själf fortfarande var den egentlige suveränen, hvilken kunde återtaga sin myndighet, när konungen ej längre uppfylde kontraktets bestämmelser. Den förra ståndpunkten representerades i utlandet af fransmannen Bodin, den senare bl. a. af tysken Althusius. Båda dessa författare hafva kraftigt invärkat på det politiska

Fördragsteorien.

åskådningssättet i vårt land, och, som strax skall visas, återfinnas bådas teorier äfven inom Sverges statsvetenskapliga litteratur.

En påvärkan från denna fördragsteori märkes i vårt land redan i den skrift, i hvilken Johan III under ständernas namn sökte motivera Erik XIV:s afsättning. Författaren till detta aktstycke vet ej riktigt, på hvilken ståndpunkt han skall ställa sig, på teokratiens eller fördragsteoriens. Än ser han i konungen Guds ställföreträdare, hvilken endast inför försynen är för sin förvaltning ansvarig, än motiveras tronförändringen med följande från fördragsteorien hämtade skäl:

Hafver ock konung Erik lofvat och svurit allom svenskom och Sverges rike sin kunglige ed under Guds namn att vilja vara och blifva dem för en god och rättvis, kristlig from regent, så länge han lefde. Däruppå hafver åter hela riket hyllat och anammat honom för konung igen.

Detta löfte hafver han Gud och de svenske fast illa hållit. Därför hafver han gjort sin kunglige hyllning och deras ed själf kraftlös och om intet.

Och vill däraf ovikeligen följa, att han både för Gud och människor all sin kungliga höghet och rättighet förvärvat och förbrutit hafver.

Erik Sparre.

Den förste författare, hvilken mera bestämdt upptager denna teori — dock ej i den abstrakt vetenskapliga form, under hvilken den framträder hos utlandets flesta rättslärde — är den bekante statsmannen ERIK SPARRE, härtig Karls begåfvade och olycklige motståndare (f. 1550, † 1600). Bildad och vetgirig i kanske ännu högre grad än den svenska högaristokratiens öfriga medlemmar, var han troligen fullt bekant med utlandets statsvetenskapliga litteratur, men själfständig i sitt omdöme och fullt förtrogen med sitt lands senaste politiska historia, behöfde han ej inskränka sig till att på ett mer eller mindre hårdtaget sätt söka bearbeta franska eller engelska skrifter, så att dessa lämpade sig efter svenska förhållanden. I det hela står Sparre ganska fjärran från den väl långt drifna radikalism, man återfinner hos Buchanan, de la Boëtie, Poynt m. fl. samtida författare, och ännu mindre sympatiserade han med det absoluta konungadömet förfäktare. Den utländske författare, med hvilken hans metod och politiska ståndpunkt erbjuda de flesta jämförelsepunkterna, är fransmannen Hotoman, mest bekant för sin 1573 utgifna skrift *Francogallia*. Detta arbete är liksom Sparres politiska skrifter riktadt mot det absoluta konungadömet, och såsom motvikt mot detta sätta båda icke folket i dettas helhet, utan aristokratien. Metoden är densamma. Genom en historisk undersökning af en serie fördrag söker Hotoman bevisa, att det franska folket aldrig bortgifvit sin ursprungliga rätt att välja konungar, och genom en liknande

kritik af fördrag, riksdagsbeslut och dylika handlingar söker Sparre bestämma den svenska konungamaktens gränser. Man har ofta i Sparre velat se en reaktionär, en aristokrat, hvilken kämpat för återställandet af en förgången tids statsskick, men om en dylik åsikt i mycket kan anses berättigad, innebär den dock en orättvisa mot en af renässansens mest begåfvade statsmän. Skilnaden mellan Sparre och hans store motståndare var i principen mindre, än den vid första ögonkastet förefaller. Ingendera var någon vän af en absolut konungamakt. Men under det att Karl i ständerna sökte ett stöd mot konungamaktens förvillelser, ville Sparre i det gamla rådsväldet finna en motvikt mot absolutismens faror. Men att han därmed skulle hafva åsyftat en återgång till medeltidens statsskick, är icke sagdt. I ett af sina arbeten — *Pro rege, lege et grege* — visar han sig onekligen hafva insett betydelsen af Gustaf Vasas storverk, en enhetlig statsmakt, och med kraft uppträder han där mot det föreställningssätt, enligt hvilket Sverges rike blott var en stor egendom, som af innehafvaren kunde styckas i flera, halft själfständiga delar. Därför torde man ock äga rätt att anse Sparre såsom i någon mån genomträngd af sitt tidevarfs stora politiska uppgift: skapandet af en enhetlig och stark, men likväl begränsad konungamakt.

Af hans politiska skrifter är det egentligen trenne, hvilka här komma i betraktande. Den första af dessa *Pro rege, lege et grege* författades 1585 såsom ett för svar för det tre år tidigare riksdagsbeslut, hvarigenom konungens och furstarnes ömsesidiga rättigheter hade ordnats. De starka loford, som från stilistisk synpunkt tilldelats detta visserligen rediga, men juridiskt torra arbete, äro näppeligen berättigade, och själf gör skriften ej några anspråk på ett ästhetiskt värde. Dess betydelse ligger nästan uteslutande på det politiska området. Författaren genomgår omsorgsfullt alla de aktstycken, som visade, huru konung Gustafs mening varit och huru rikens ständer och innebyggare om furstlig jurisdiktion och rättighet hafva samtykt och bebrefvat, hvarvid han efter en åtminstone i uttrycken sine ira et studio utförd kritik af dessa handlingar kommer till det resultat, att furstarne aldrig erhållit några s. k. jura regalia. Sverges innebyggare och allmoge hade visserligen gifvit Gustaf Vasas ätt arfsrätt till den svenska kronan, och »därtill med efterlåt, att furstendömen måtte utskiftas, på hvilket alt några bref och förseglingar gjorde äro, hvilka, efter det det så allmänneligen samtykt är, böra för den skull, så länge den konungslige och furstlige linie varar utaf alla rikens ständer, höge och låge, obrottsligen blifva hållne», men utöfvandet af själfva konungamakten hade därför icke uppdragits åt flera, utan blott åt en enda, och furstarne hade hvarken i arfsföreningen eller i Gustaf Vasas testamente erhållit några af kronans rättigheter, hvilka för öfrigt ej ens kunde bortskänkas af konungen ensam utan ständernas medgifvande. »Författaren — yttrar Svedelius — talar icke egentligen för adeln, icke för konungen, icke emot härtigen, men han talar för rikets enhet och lagens helgd, emot sonderdelningen af Sverges land i flera härravälden och emot en lagtolkning, som utsträcker meningen utöfver ordalydelsen.»

Om Erik Sparre i detta arbete kan sägas hafva kämpat för statsmaktens enhet, kan hans nästa skrift betraktas såsom en protest mot det kungliga enväldet. Det är

ett tal, utmärkt såväl genom det manliga innehållet som genom den öfvertygelsens värme, med hvilken de djärfva satserna framföras. Rijkensens Rådz Ridderskaps, och menighe Adels Oration (tr. 1594) författades vid en af de mest kritiska tidpunkterna i vårt lands historia eller vid det tillfälle, då Sigismund stod i begrepp att taga sitt gamla arfrike i besittning. Det absoluta konungadömet, som under Gustaf Vasas visa styrelse varit Sverges räddning undan anarkien, men hvars faror redan framträdte under sönerns regeringstid, skulle utan tvifvel i den svage, men envetne Sigismunds hand hafva blifvit ett mordvapen mot vårt lands själfbestånd. Sparres tal är också dödsringningen öfver de första Vasakonungarnes icke i lag, men blott på stamfaderns personliga duglighet grundade absolutism. Sparre börjar med några från den teokratiska teorien hämtade satser om konungadömet såsom ett af Gud instiftadt ämbete, men endast för att inskärpa de sedan Olavus Petris dagar väl ej hörda satserna om konungens plikter. Äfven från teokratiens synpunkt söker han visa, att regentens makt hvilat på skyldigheten att främja det menige bästa. Det var — yttrar han — en Nero som sade: jag allena är gudarnes sändebud; hos mig står makten till att förordna om hvar och ens lif och villkor. En rätt härskare skall däremot besinna, att undersåtarna icke äro honom antvadt till någon trældom, utan till beskydd, och att menigheten icke hör honom till, utan han henne. Därefter öfvergår författaren till en i hjärta färger hållen skildring af fäderneslandets betryck och kommer slutligen till den egentliga kärnpunkten. »Så är intet tvifvel — säger han — när saken tillbörligen och med tidigt råd, deras som vederbör, varder företagen, att ju fuller finnas skäligen och tillbörligen medel och utvägar, någorlunda att hjälpa detta besvärade rike till rätta igen.» Dessa medel äro tvänne: fred med utlandet och ett mildt regimente efter fäderneslandets lag och laga stadgar, så att K. M. förlorar rikets innebyggare från »alt det som tungt, odrägligt eller olagligt vara kan och upprättar igen lag, skäligen och tillbörligen villkor och friheter, som hvar och en efter sitt stånd och värdighet njuta bör». Innan talaren till konungen öfverlemnade dessa undersåtarnes fordringar, återstod en invändning att undanröjda. Rikets ständer hade åt konung Gösta och hans manliga afföda »uppdragit» arfsrätten till kronan. Nu kunde någon mena, »att efter riket är vordet ett arfrike, så hafver man icke skäl att fordra eller betinga någon ed eller löfte af konungen.» Men — frågar talaren — är det troligt, att ständerna, när de åt Gustafs ätt uppdrogo arfsrätten till kronan, därmed velat förminska sin egen frihet och sina rättigheter? Och hvad det ordalag beträffar, att arfkonungar böra absolute regera, är därom i Sverige icke mycket tillförene hördt vordet. Snarare synes det, som om de, som onödde och otvingade kest och utvalt dem till rikets arfherrar, därigenom skulle ernå dess bättre villkor och belöning och icke mista det, de tillförene haft hade. »Vi vilja ock ingalunda förhoppas, att arfsrätten skall hafva det med sig eller följa den trældom därmed, att hvad man tillförene af urminnes tid njutit och brukat hade, för hvilket såväl E. K. Maj:ts egna såsom våra föräldrar ofta manligen stridt hafva, det skall man igenom arfföreningen sägas hafva förvärkat. Det ville vara en otjänlig grundval för alla konungar och furstar, att ju bättre villkor de fingo, ju värre skulle det blifva för undersåtarna. Vi vilja — fortsätter talaren — intet annat, än att konungens höghet och myndighet skall i all mätto vara så kraftig och helhållen, som det sig bör; för oss synnerligen och samtligen begära vi intet annat, än det Sverges beskrifna lag och rikets gamla frihet medgifver.» De närmare formulerade fordringarna öfverlemnades sedermera till konungen i en ännu otryckt skrift *Postulata nobilium* en samling af påyrkade privilegier, hvilkas berättigande styrktes genom en följd af handlingar, nästan uteslutande från medeltiden. I arfföreningen hade enligt en tankegång, till hvilken Sparre här återkommer, intet annat än arfsrätten blifvit bortlofvadt, och då de i *Postulata Nobilium* uppräknade, forna privilegierna ej stredo emot arfföreningen, voro de således ännu gäl-

lande. I en dylik slutledning framträder tydligt och klart Sparres uppfattning af konungamakten. Vida skild från den obegränsade myndighet, som måste förutsättas för Guds ställföreträdare på jorden, sträkte sig den svenske konungens makt enligt det föreställnings-sätt, som låg till grund för Sparres yrkanden, endast till de fall, hvilka uttryckligen angåfvos i lag eller riksdags- och herredagsbeslut. En vid sidan af lagen och arfsföreningen gående utveckling ville Sparre ej erkänna. Om därför de första härskarne af Vasahuset i arfkonungadömet sett för mycket, såg Sparre däri otvifvelaktigen för litet, och hans fel bestod däri, att han — åtminstone i principen — ville reducera hela den storartade utveckling, det svenska statsskicket under reformationsperioden genomgått, blott till några i och för sig tämligen värdelösa stadganden om arfsföljden. Att Sparre skulle hafva önskat en återgång till medeltidens rättslösa adelsvälde, är väl knapt troligt, men de af honom påyrkade privilegierna kunde lätt hafva ledt därhän, och så till vida gjorde sig Sparre till målsman för återinförandet af ett redan utdömdt statsskick.

Äfven KARL IX stod fjärran från reformatörernas teokratiska uppfattning af konungamakten. För honom hvilade Vasakonungarnes rätt till Sverges krona på det obrottsliga iakttagandet af ingångna förpliktelser, och förhållandet mellan konung och folk gestaltade sig för honom på följande sätt. Monarken svor undersåtarne sin ed, och de å sin sida förbundo sig att vara honom trogne; bröt konungen sitt högtidligt afgifna löfte, voro de i och med det samma lösta från sina förbindelser. På sin arfsrätt till tronen kunde konungen göra anspråk, endast under den förutsättning att han till fullo erkände och fogade sig efter de rättshandlingar, med stöd af hvilka han ville göra sin arfsrätt gällande, det ville här säga i främsta rummet Gustaf Vasas testamente. Bröt han mot dessa bestämmelser, hade han själf upphäft deras gällande kraft och därmed ock förvärvat sin arfsrätt. Sådan är den tankegång, hvilken ligger till grund för Fulkommelige skäl och rättmätige Orsaker etc. (1607), en skrift hvilken, om än satt på papperet af Chesnecopherus, med all rätt kan betraktas såsom ett tämmeligen exakt uttryck för Karls egna åsikter. Det är — säger författaren på ett ställe i detta arbete — »hela världen kunnigt, att undersåtarnes ed hafver sitt fundament utaf öfverhetens ed, och när öfverheten bryter sin ed, löfte och tillsägelse, som konung Sigismundus oss gjort hafver, så faller ock det och varder gjort till intet, hvad undersåtarne hafva lofvat öfverheten igen. Därföre äro vi blifne vår ed löse och hafva måst afsäga oss ifrån honom och hans efterkommande.» Undersåtarnes ed är nämligen vilkorlig och refererar sig på konungens ed; blifver konditionen ej fullbordad, må man stiga från sin obligation samt den trygghet och trohet, som man konungen tillsagt hafver. Att konungen — yttrar han på ett annat ställe — skulle hafva någon absolut potestas uti sitt arfrike till att göra

Karl IX.

och låta, hvad honom lyster, är »tvärt emot vår svenska lag, som det förmår, att konungar äga hålla och styrka den lag, som allmogen med god vilja och samtycke vedertagit hafver.» Äfven enligt Karls mening hade Sverges konungar således icke bekommit större myndighet, »hvad deras konungsliga rättigheter vidkommer, sedan det ett ärfrike blef, än som de förra Sverges valkonungar haft hafva.»

Men trots den likhet i orden, som dessa åsikter hafva med Sparres, peka Karls politiska teorier icke öfver på medeltidens konungamakt såsom något eftersträfvansvärdt ideal; snarare bilda de ett nytt uppslag i vårt statslif. »Troheten mot faderns konungagärning — så har Boethius träffande karakteriserat den store konungens politiska öfvertygelse — framstod för honom rent af såsom förutsättningen för Vasaättens alla dynastiska rättigheter. Men just därför att den nya ordningen inom stat och kyrka syntes honom så öfver måttan riktig, ville han ej, att den helt och hållet skulle bero af egenskaperna hos tronens tillfällige innehafvare. Själf ett värk af den starka konungamakten, borde denna ordning visserligen vara oupplösligt förenad med den monarkiska institutionen, men för dess bevarande och utveckling kräfdes ock en trogen medvärkan af *folkets* alla politiskt berättigade klasser: *rikets ständer*, af hvilka de förnämsta eller *arffurstarne* lika väl som konungen fått sig genom Gustafs testamente anförtrodd vården af hans värk, och af hvilka de öfriga, *rådet* och de på riksdagen eller provinciamöten sammanträdande *menige ständerna*, af forno ägde en obestriddig, om också ej alltid i sina detaljer bestämd rätt att deltaga i handhafvandet af riksens höga och anliggande värf. Eller med andra ord: just därför att Karl satte det nya konungadömet's ändamål i *samhällets egen* utveckling och ej i ett blott kyrkligt eller personligt intresse, lyckades han försona denna statsform med den urgamla svenska själfstyrelsen, och statsarbetet blef sålunda i hans ögon ett värdigt samarbete mellan konung och folk på det sätt, som den store arfvingen både till hans krona och hans konungstankar angifvit med orden: konungen och ständer, högre och lägre, företräda tillhopa i Guds stad det konungsliga höga majestätet.»

Laurentius Paulinus Gothus.

Det skönaste uttrycket för denna uppfattning af statsmaktens väsen är GUSTAF ADOLFS vid olika tillfällen hållna tal till ständerna. Men hvarken han själf eller hans fader hunno med — eller intresserade sig för — att systematiskt framlägga sina åsikter. Den förste, hvilken i vårt land utvecklat ett statsvetenskapligt system, var Strängnäs-biskopen LAURENTIUS PAULINUS GOTHUS. Mel-

lan åren 1617 och 1624 utkom hans voluminösa *Ethica Christiana*, kort därefter åtföljd af tvänne ännu digrare tillägg, *Ethicæ Christianæ Praxis Generalis* (1625) och *Praxeos Specialis Ethicæ Christianiæ Tomus Primus* (1628), *Secundus* (1629) och *Tertius* (1630). Denna speciella etiks första del, hvilken upptager närmare tusen kvartsidor, handlar om »Politisch Öfwerhetz Enskilte Fridzregemente», den andra delen om dess »Enskilte Stridz-Regemente», och den tredje om »Underdåners Stand och Plichtighet.» Som man redan här af kan se, är det en fullt utvecklad statslära, som den lärde biskopen framlägger. Han var, såsom i det följande närmare skall visas, en ifrig motståndare till den aristoteliska filosofien, och hans system börjar därför med en serie häftiga utfall mot dem, hvilka vilja uppbygga en »politisk lära» på den hedniska vishetens lösa grund. »Hvad ära och berömmelse — utropar författaren — vore det oss kristne, när vi hafva fullkomlig undervisning uti den profetiske och apostoliske skrift, såväl om rättmätige regimentsordningar, såsom alt annat, som ett guddomligt lefverne tillhör, att vi då skulle stiga ifrån de lefvandes vattenbrunnar, af hvilka samvetet varder försäkradt om ett rättmätigt regeringssätt, och däremot dricka utaf de oflädige sumpor, som ingen varaktig vederkvickelse kunna meddela.» Författaren vill därför hvarken stödja sina läror på hedniska skriftställares auktoritet eller på det efter syndafallet förmörkade förnuftet; först på bibelns grundval kunde en sann philosophia politica uppföras. De citat, med hvilka författaren vill styrka sina påståenden, äro därför nästan alla hämtade från den heliga skrift. Och likväl är den ståndpunkt, Paulinus intager, vida skild från Olavus Petris. Den nya statslära, han utvecklar, spirar nämligen ingalunda upp från bibelns mark; snarare är det ett färdigt, på spekulativ väg bildadt system, hvilket han söker stödja med Skriftens ord, och ofta har han ganska svårt att finna de vederbörliga bibelspråken. Att citera den förhatade Aristoteles kan naturligen aldrig falla honom in, och när han likväl måste begagna sig af några bland dennes satser, föredrager han att bestyrka dessa med några yttanden ur bibeln, såsom t. ex. då han såsom bevis för den grekiske filosofens bekanta lära om människans samhällsdrift citerar Herrens just ej härpå tillämpliga ord vid äktenskapets instiftande: det är icke godt, att mannen är allena: jag vill göra honom en hjälp, den sig till honom hålla må. Trots denna vördnad för Skriftens ord är det icke reformatörernas teokratiska åsikt, Paulinus förfäktar. Hans system utgör tvärtom en konsekvent utveckling af fördragsteorien. Den utländske författaren, som på honom

utöfvat det största inflytandet, tyckes hafva varit den genialiske tyske rättsläraren Althusius, en bland samtidens mest radikale statsvetenskaplige skrifställare, men i likhet med Paulinus en stor vän af bibelcitater. Den egendomliga form, under hvilken kontrakts-teorien framträder hos Paulinus, häntyder på Althusius såsom förebild, likaså den utförliga undersökningen om de fall, då undersåtarne hafva rätt att afsätta en monark. Äfven Althusius' egendomliga lära om »ephorerne», hvilka, valda af folket, företråda dess suveränitet, utse monarken och hafva skyldighet att förmana denne till iakttagande af lag och rätt, samt — för den händelse dessa uppmaningar ej efterföljas — å folkets vägnar afsätta den brottslige, — äfven denna lära återfinnes hos Paulinus, hvilken såsom en sannskyldig lärjunge till Karl IX öfversätter det latinska originalets »Ephori regni» med »Riksens råd och ständer».

»Orsakerna — yttrar Paulinus — till politisk gemenskap och regering äro tvänne: Gud och människornas naturliga benägenhet till umgänge och sammanboning.» Guds åtgörande inskränkes dock enligt denna teori därtill, att han skapat människorna och gifvit dem samhällsdriften. I följd af denna drift uppstår först familjen, och ur denna har staten gradvis framgått, så att ätten utvecklats till by, byn till stad, staden genom eröfring af det kringliggande landet till provins och provinsen slutligen till konungarrike eller monarchia. »Är människosläktet — fortsätter författaren på ett annat ställe — således småningom förökadt, såväl strax efter världens skapelse och syndaflo den, såsom sedan uti de provinser och landskap, dit de hafva varit förspridda, att utaf ett hus många släkter, utaf släkterna åtskilliga byar, utaf många byar stora städer, utaf städer och byar stora landskap uppkomna äro, förr än de någon regent behöfva eller någon politia och regimente påbegynna kunde, så är ju klart, att alt detta folket, som i samma byar, städer och landskap var boendes och för deras myckenhets skull på sistone en regent behöfde, hafver varit orsaken, att den regent och öfverhet, som de sedan undfångit hafva, är till det ståndet och myndigheten kommen.» Den teokratiska teorien om konungamaktens upphof har således hos Paulinus sjunkit ned till en betydelselös form. »Oansedt att Gud förordnar alla undersåtar sin rätta öfverhet» — med dessa ord affärda Paulinus den gamla åsikten —, så skall man dock finna, att det är folket, som är orsak till öfverhetens stånd och myndighet. Källan till konungens makt är folkets önskan att hafva en regent, och detta nya skede i statens utvecklingsprocess inledes därmed, att »undersåtarne först varda försäkrade om vissa stadgar, konditioner och regeringsform af den, de vilja uppsätta till regent öfver sig». Antaga de hans försäkran och svära honom i utbyte trohetsed, förbindande dem till all tillbörlig tjänst, plikt, lydnad och hörsamhet, »så inträder öfverheten i sitt fulla regimentsämbete och äger styra och regera land och folk efter Guds lag och rikets rättmätiga statuter samt den försäkring, han allom sinom allmogom gifvit och svurit hafver.» Nu hafva — fortsätter Paulinus — »undersåtarne god fog att afsätta den öfverhet från regeringen, som sitt löfte, ed och gjorda försäkringar icke håller, synnerligen när han därom nogsam samt påmind och förmanter är, ty när de konditioner, som uti ett kontrakt gjorde äro, icke aktas och efterkommas, så är kontraktet upplöst och till intet.» Såsom författaren i den andra delen af sitt arbete synnerligen vidlyftigt utvecklar, har nämligen monarken ingått ett dubbelt kontrakt, med Gud och med folket, och bestämmelserna i detta

fattas ytterst rigoristiskt. Visserligen må monarken i sitt enskilda lif vara behäftad med svåra fel, men dessa utgöra ej ett fullgodt skäl till afsättning. Såsom en dylik anledning betraktar Paulinus däremot t. ex. den omständigheten att konungen tillstod en sann religionsöfning, icke af gudsfruktan, utan af farhåga för uppror, att han hindrar »allmänliga möten och samkväm, där rikets förnämliga ledamöter kunna komma tillhopa», att han i oträngda mål betungar landet med odrägliga utskylder, ja, t. o. m., att han »inrymmer sin hustru och tjänare för mycket själfsvåld till att regera med undersåtarne som de vilja». Då dylikt inträffar, skall riksrådet och ständerna göra honom föreställningar; hjälpa ej dessa, må man tillgripa »de medel, som bekvämligast efter lägenheten finnas att befria sig från tyranners öfvervåld, besynnerligen medan intet folk kan vara under himlen, som på det sättet hafver uppsatt någon herre öfver sig, att det därmed hafver beröfvat sig själf makt och rättighet emot våld och oförrätt till att försvara.» Dock är det endast rikets ständer samteligen, som hafva rätt att göra monarken motstånd, ty de representera »hela rikets menighets väsende, makt och myndighet». Det »gemena folket» har hvarken af Gud eller människor tillstånd att föra svärdet. Om monarken befäller dem något mot samvetet, hafva de intet annat att göra än att taga till flykten, men däremot är det deras skyldighet att på ständernas uppfordran gripa till vapen mot en tyrannisk monark. »så framt de icke vilja hållas för rikets fiender och fördärfvare».

Paulinus uppträder — dock utan att nämna något namn — med kraft mot de absolutistiska teorier, hvilka i utlandet förfäktats af bl. a. fransmannen Bodin. Det är enligt Paulinus mening en machiavellistisk illfundighet att vilja tillmäta regenten samma myndighet inom staten, som fadern äger inom familjen. Likaså uppträder han mot deras mening, som ansågo, att monarken såsom det »guddomliga majestätets afliknelse eller såsom en jordisk och lekamlig gud hade imperium absolutum, ett fritt, fullkomligt och obehindradt våld». Men icke blott häri, utan ock i kyrkopolitiskt afseende utvecklar han ett under denna förtryckets tid ganska långt drivet frisinne, ehuru detta, som man lätt finner, var af en väl teoretisk natur. I kapitlet om kätters straff polemiserar han ifrigt mot de påfviske och kalvinisterna samt söker bevisa orättfärdigheten af att med lifvets förlust straffa kättere. De bevis, han anför, förefalla en modern läsare gällande äfven för en fullt genomförd religionsfrihet, såsom t. ex. då Paulinus säger: »och fastän någon med svärd blifver tvingad till att afsäga sin religion, så är det dock mestadels hos allom intet annat än idel skrymteri, däraf sedan förorsakas ett epikuriskt väsende, religionens förakt, uppror och tumult.» Men längre än till rättigheten att skonas till lifvet vill Paulinus ej utsträcka denna strafflöshet. »Nu står rikets innebyggares högsta goda därutinnan, — yttrar han — att de förmedels en sann religion måga leva i gudsfruktan.» Därför är det äfven en god regents främsta plikt att se till, »att afgudisk lära utrotad och kätterska lärare afskaffade och af landet förjagade varda». Kan då en monark tvinga undersåtarne till att vedertaga den sanna religionen? »Intet odrägligare tyranni kan någon tid vara — med dessa ord inleder författaren sitt svar — än vilja härska öfver människornas samvete, ty det härrådömet hör icke någon monark, utan Gudi till. Och ändock monarken icke bör tvinga sina undersåtar till någon religions vedertagelse, likväl hafver han den makten, att han kan tvinga dem både till att höra Guds ord, såsom ock afstå med deras falska religions öfning och utsprielse.» Men har han med ed förpliktat sig att tillåta flera olika bekännelser i sitt rike, måste han efterlåta kätternas fri religionsöfning, likaså om dessa äro så många, att de ej utan inbördes krig kunna tvingas. Är så icke fallet och vilja de »uppenbarligen hålla deras afgudiska gudstjänst», så böra de straffas och, om detta ej hjälper, förjagas ur riket.

Så i flera fall farligt opportunistisk denna ståndpunkt än förefaller, var den likväl mera tolerant än de åsikter, hvilka af samtiden förfäktades och tyvärr äfven tilläm-

Thure Axelsson
Natt och Dag.

pades. Den enda statsvetenskaplige författare i vårt land, hvilken mig veterligen haft nog mycket af hjärtats snille att fatta och nog mod att under denna tid våga uttala fördragsamhetens stora tanke, var en ung man THURE AXELSSON (NATT OCH DAG). Jämte sin broder ÅKE studerade han i Tübingen under den berömda Christophorus Besoldus, och 1614 disputerade de båda bröderna, Åke De regia successionem, Thure De ecclesiastico majestatis jure. Styrelsen — säger han i denna till Axel Oxenstierna dedicerade afhandling — bör med anlitandet af hela sin kraft sträfva för utbredandet af den sanna religionen, men den bör därvid ej använda andra medel än dem, som Kristus anvisade åt sina apostlar. Äfven den, som är eller anses vara kättare, är själf alltid öfvertygad om, att han handlar efter Guds vilja, i följd hvaraf han med rätta anser sig böra vara styrelsen ohörsam. »Vise statsmän, hvilka ej förmått att utrota kätteriet med de medel, Kristus föreskrifvit, hafva därför föredragit att tolerera, om än icke gilla olika religiösa bekännelser, så att sekteristerna utan fara för person eller egendom må hafva frihet att utöfva sin religion, blott detta sker utan oroligheter eller störande af den allmänna säkerheten.»

Thure Axelsson Natt och Dag är ett namn, hvilket är så godt som okänt i vårt lands odlingshistoria, och dock förtjänar det där ett rum kanske mer än mångt vida mera berömdt. Hans ära förminskas ej däraf, att hans stämma förklingade ohörd. Tre år efter det han nedskrifvit dessa fridens ord, utfärdades Örebro stadga, enligt hvilken den, som affallit från »vår rätta kristliga tro» till den papistiska läran, förklarades aldrig skola »hafva hvarken boning eller hemvist, ej håller njuta något arf eller rättighet inom Sverges gränser, utan aktas och hållas uti arf och annan rättighet lika vid en död och vara biltog öfver alt Sverige.»

Johannes Simonius.

Paulinus var, såsom redan nämnts, en fanatisk anhängare af den s. k. ramistiska skolan, och universitetskanslern Skytte var likaledes en varm vän af denna riktning inom filosofien. Den professur, han inrättade och hvilken ännu bär hans namn, skulle enligt donators bref beklädas af »en politicus, historicus och en god orator och uti alt detta förenämnda besynnerligen methodo rameus.» Till platsens förste innehafvare utsågs den gamle Rostockprofessorn JOHANNES SIMONIUS, hvilken dock afled redan halftannat år efter installationen. Något större arbete i ramistisk politik hann han därför aldrig utgifva, och den enda frukten af hans värksamhet i Sverige var en handbok i retorik samt ett tämligen svulstigt och innehållslöst tal De auctoritate regia. Innan han tillträdde sitt ämbete, sköttes detta på förordnande af den förut omtalade professorn i historia JONAS MAGNI, om hvilken ytterligare skall ordas i samband med redogörelsen för de filosofiska striderna i vårt land. Han var aristoteliker och såsom sådan en ifrig motståndare till ramisterna. Såsom »politicus» föreläste han öfver den bekante belgiske filologen Justus Lipsius' statslära, och i anslutning till denna utgaf han under åren 1624 och 1625 en serie disputationer, hvilka sedermera förenades under den gemensamma titeln Philosophiæ Civilis Pars Posterior sev Specialis. Skilnaden mellan denna statslära och den, med hvilken vi gjort bekantskap hos Paulinus, är icke stor. Äfven Jonas Magni står på fördragsteoriens ståndpunkt, men han har rönt ett starkare inflytande än Paulinus af den franske statsläraren Jean Bodin, suveränitetsteoriens egentlige skapare, och han delar därför icke sin motståndares böjelse att speculera öfver de fall, då undersåtarne böra afsätta en monark. Något större inflytande hafva dessa disputationer förmodligen ej haft. Författaren är onekligen lärd; hans arbete öfverflödar på citat ur statsvetenskaplige författares skrifter, men stilen har detta blodlösa, torra utseende, som så ofta möter oss i filosofiska arbeten och som knapt kan hafva slagit an ens på sextonhundratalets män.

Jonas Magni.

Lenæus.

En annan aristotelisk statslärare, af hvars lifliga stil vi än i dag kunna ryckas med, var JOHANNES CANUTI LENÆUS, död 1669 vid öfver nittiofem års ålder såsom den siste af reformationstidens män.

Lenæus föddes 1573 i Lena socken af Upland, där hans fader — förut hofpredikant hos Erik XIV — då var kyrkoherde. Som sonen var för svag att blifva jordbrukare, bestämdes han för den lärda banan och skickades vid elfva års ålder till Upsala, i hvars skola han studerade ända till dess, att universitetet 1593 ånyo upprättades, då Lenæus inskrefs bland dess första lärjungar. Fyra år därefter begaf han sig till Wittenberg, där han stannade i tre år, hvarpå han, efter ett kort uppehåll i hemlandet, reste till Helmstädt, där han bl. a. träffade samman med ett af den tidens mest berömda lärdomsljus, svensken Nicolaus Andreæ Granius, sedermera professor vid samma universitet, med hvilken han efter sin återkomst underhöll en liflig, vetenskaplig brefväxling. Då han 1604 återvände till Upsala utnämndes han till professor i logik, hvarvid han tillträdde sitt ämbete med ett tal *De optima republica*, en aristotelisk statslära i sammandrag, hvars grundtankar närmare trettio år senare återkomma i den berömda disputationsserien *De Jure Regio*. Egendomligt är att läsa de ord, med hvilka Lenæus i detta tal söker karaktärisera en god furste; de äro nästan de samma, med hvilka författaren tre decennier senare beskriver den store konung, som då nyligen låtit sitt lif för undersåternes väl. Hvad han som ung man hoppats, hade han, då detta senare arbete skrefs, redan sett förverkligadt.

1607 begaf han sig ånyo ut på resor, besökte Wittenberg och Rostock, men återvände 1610 för att tillträda en professur i hebräiska och grekiska, hvilka ämnen han tre år senare utbytte mot teologien. Såsom teologie professor deltog han i den komité, hvilken utarbetade den s. k. Gustaf Adolfs bibel (se sid. 226), och detta intresse för bibelforskning yttrade sig äfven i hans på 1640-talet utgifna kommentarier till åtskilliga af det nya testamentets böcker. Ända till 1647 utöfvade Lenæus universitetslärarens anspråkslösa kall, och först vid sjuttiotre års ålder uppsteg han på den svenska ärkebiskopstolen, hvilken han trots sin höga ålder innehade i ytterligare tjugotvå år. Hans litterära verksamhet var aldrig omfattande. De flesta af hans arbeten äro teologiska, och af dessa förvärfvade sig hans *De Veritate et Excellentia Christianæ religionis* (1638) en viss uppmärksamhet äfven i utlandet. Hans *Logica peripatetica* (1633) begagnades länge såsom lärobok och var väl hans mest lästa arbete; hans viktigaste var *De Jure Regio*. Detta arbete utkom i fem disputationer under åren 1633 och 1641. 1647 påbörjade Lenæus en fortsättning *De Jure Regio in Ecclesiasticis*, behandlande kyrkans och statens förhållande till hvarandra. Men så vidt man vet, kom endast det första häftet ut, och Stiernman uppgifver, att boken blifvit om icke offentligen, så likväl på enskild väg förbjuden. Skälen till denna uppgift känner jag ej, men osannolik är den icke. 1636 hade RUDBECKIUS utgivit en skrift *Privilegia quædam doctorum*, hvilken förmenades syfta på ett återupplifvande af den katolska hierarkien och af Skytte förklarades vara det farligaste scriptum, som här i Sverge blifvit publiceradt på hundra år, i följd hvaraf boken indrogs och författaren gick miste om den lediga ärkebiskopstolen. Lenæus' arbete ansågs förmodligen ej håller betydelselöst och var väl äfven riktadt mot det länge af regeringen omhuldade förslaget att inrätta en kyrklig öfverstyrelse, i hvilken äfven regeringens ämbetsmän skulle vara bisittare. Mot detta försök att bringa kyrkan under den världsliga maktens färla inlade Lenæus en kraftig gensaga. I andliga ting borde kyrkan ej vara världslig myndighet underdånig; snarare ägde kyrkan rätt att i religiösa frågor fordra lydnad af monarkerne själfva. Vi befriade oss icke — vågade Lenæus skrifa — från påfven med hans både andliga och världsliga svärd för att skaffa oss en ny påfve, som i följd af sina yttre maktmedel måste blifva farligare än den förre. Som man ser, är detta icke några »hierarkiska» anspråk — såsom man påstått —, endast ett försök att stäcka den protestantiska påfvemakt, som Gustaf I grundat och som med Karl XI nådde sin högsta blomstring.

Lenæus betydelse ligger i den första afdelningen af *De Jure Regio*. Till det yttre förefaller denna skrift strängt bibeltrogen; den uppträder såsom en utläggning af den femte Mosebokens och Samuels boks stadganden om konungens och folkets ömsesidiga skyldigheter. Ehuru författarens bibeltolkning visst icke kan sägas vara hårdragen, märker man dock lätt, att Lenæus oberoende af bibeln utbildat ett statsvetenskapligt system, hvilket han sedermera nödtorftligen söker stödja med bibelns ord. Originelt är detta system icke; det är nämligen från fransmannen Jean Bodin, som grundtankarna lånats, ehuruväl Lenæus stundom tillämpat dem med en viss själfständighet. Betydelsen af dennes stora arbete *Six Livres de la Republique* (1576) ligger däri, att regeringen här för första gången tillerkännes en verklig suveränitet. Enligt den teokratiska statslära, för hvilken nyss redogjorts, var monarken Guds ställföreträdare, således dock blott en ämbetsman, hvilken endast på förordnande utöfvade en annans suveränitet. Enligt fördragsteorien, sådan denne framträdte hos Althusius, hade monarken likaledes blott varit en förvaltare af folkets suveränitet. Bodin antager visserligen också ett fördrag, men enligt hans mening hade folket fullkomligt för all framtid och utan betingelser öfverlemnadt suveräniteten åt monarken, som stående öfver lagarne, hvilka från honom hämtade gällande kraft, endast var bunden af Guds och naturens lag samt af de fördrag, han ingått vare sig med främmande makter eller med egna undersåter. Det är denna teori, Lenæus upptager. Den hade tillkommit i ett rike, som hade behöf af en stark konungamakt för att försona de kämpande partier, hvilka sönderleto landet, och äfven i Sverge hade en kraftig regering stora uppgifter att lösa, uppgifter, hvilka slutligen ledde till införandet af Karl XI:s envælde. Men Lenæus är altför mycket en son af Karl IX:s tidehvarf för att i likhet med Bodin obetingadt identifiera statsmakt och statsöfverhufvud. Redan i sitt första arbete *De optima republica* söker han minska Bodins absolutism. I likhet med denne ser äfven han en bild af staten i den under husfaderns välde stående familjen, men detta välde är för honom ej den gammaltestamentliga själfhärskarmakt, som Bodin förfäktat. »Stundom, säger Lenæus, hafva bägge makarne lika myndighet, och icke sällan tillvälla sig barnen en del af makten. Men om alla hafva till uppgift att sörja för husets välbefinnande och det gemensamma bästa, är det likgiltigt, om en eller flera taga hand om makten, blott alla hafva det gemensamma bästa till syfte. Och icke håller ser den familjefader sig själf och de sina till godo, som då hustru och barn vilja gifva honom goda och kloka råd, icke vill lyssna till dem, ehuru de i förstånd äro honom icke underlägsna, utan stundom öfverlägsna.» Tankegången är äkta svensk. Den är densamma, som skymtar fram redan hos Gustaf Vasa och som tager sig ett bestämdt uttryck hos dennes store son, nämligen att folkets alla politiskt berättigade klasser äro skyldiga att träda in, då konungen ej längre mäktar fylla sitt värf. Samma ståndpunkt intager Lenæus i *De Jure Regio*. För honom liksom för Bodin finnes det tre olika statsformer, monarki, aristokrati eller demokrati, beroende därpå, om suveräniteten ligger hos en, hos få eller hos många. Monarki är en sådan stat, där folket för all framtid åt konungen öfverlemnadt suveräniteten, men Lenæus har svårt att fatta denna i samma stränga bemärkelse som Bodin. Mot slutet af sitt arbete framkastar han nämligen det påståendet, att folket lika väl kan bekläda konungen med en begränsad som en obegränsad makt, så att han utöfvar suveräniteten antingen ensam eller tillsammans med de förnämsta eller med hela riksdagen — som man ser en rest af Karl IX:s demokratiska statslära, som förrirat sig in bland Bodins absolutistiska teorier. I likhet med denne förklarar nämligen äfven Lenæus, att de icke kunna anses för verkliga konungar, hvilka äro skyldiga att redovisa för sin förvaltning. Den rätte konungen är nämligen ingen på jorden ansvarig för sina gärningar. Ingen människa kan sättas att öfvervaka det sätt, på hvilket han utöfvar sin myndighet. Katolikerna hade försökt att åt påfven uppdraga makten

att näpsa och i värsta fall afsätta furstar, men den svårighet, man velat häfva, hade härigenom blott ytterligare ökats. Lika litet är Lenæus någon vän af de »eporer», hvilka i Althusius' och Paulinus' system hade haft att öfvervaka regeringens utöfvande. »Tyranner» d. v. s. sådana härskare, hvilka med våld och olagliga medel vunnit sin krona, kunna visserligen saklöst afsättas; så t. ex. var Gustaf Vasas uppror mot Kristian tyrann fullt befogadt. Men monarker, som på laglig väg erhållit sin makt, äro okränkbara; deras öfvergrepp mot folket äro ett af Gud skickadt straff för dettas synder. Alldeles absolut självhärskare är monarken dock hvarken för Bodin eller Lenæus, ty utom det att han är bunden af Guds bud, af naturens lagar och folkrätten, är han skyldig att respektera ingångna fördrag. Svär han att respektera grundlagen, har denna därigenom fördrags helgd för honom. Några politici — säger Lenæus — hvilka äro absolutismens förfäktare, hålla före, att en konung, som binder sig genom en författning, icke längre är konung. Men genom att ingå dylika fördrag minska furstarne lika litet sin suveränitet, som Gud genom sitt nådelöfte till de troende minskat sin höghet. Med kraft uppträder Lenæus mot den yttersta högern bland den tidens politiska skriftställare, och härigenom får han tillfälle att uppställa sitt ideal af en konung. Det ligger onekligen en fläkt af storhetstidens anda öfver denna skildring:

»Om verkligen — säger han — konungen tvingas till att aflägga ed eller ingå fördrag med undersåtarne, så tvingas han icke af dem, utan af sin egen ärelystnad. En god och fosterlandsälskande konung erbjuder sig själfmant för att vinna undersåtarnes kärlek, och intet kraftigare medel finnes att öka samt bevara konungens höghet. Den store Gustaf Adolf, Sverges konung, hvars like i gudsfruktan samt krigets och fredens idrotter icke funnits under denna tid på hela jordens ring, höll under hela sitt lif med sådan obrottslig trohet sin konungaed, att han aldrig utan ständernas samtycke, och utan att för dem hafva visat nödvändigheten, fattade något beslut om krig och fred, tullar, krigsgärder och andra riksvårdande ärenden. Aldrig stiftade han lag mot folkets vilja, aldrig bestämde han om människors lif och egendom annat än efter föregående laga dom och riksrådets hörande, och vanligen inhämtade han rådets mening äfven i mindre viktiga frågor samt åtsporde presterna i kyrkliga angelägenheter. Ehuru han själf med noggrannhet höll på konungamaktens rättigheter, fogade han sig ofta, då någon politisk eller kyrklig angelägenhet icke sällan med väl stor ifver debatterades, efter undersåtarnes önskan och afgjorde saken enligt deras mening. En gång ombads han af en befreundad furstes sändebud att gifva ett råd i en viktig fråga. Konungen svarade: må han ordna saken med ständerna och erhålla deras medgifvande. Då sändebudet genmålte, att det var under en furstes värdighet att så mycket foga sig efter undersåtarne, samt att han häldre borde af egen maktfullkomlighet utfärda sina befallningar, yttrade konungen leende, att han med god framgång begagnat sig af den förordade utvägen; om min furstlige frände, tillade han, drager sig för att göra det samma, kan jag icke i ett så högviktigt mål gifva honom något råd. Sina majestätsrättigheter utöfvade han sällan och med måtta gent emot undersåtarne, men med kraft gent emot främmande stater. Mot alla var han mild och vänlig, och icke minskades hans höghet härigenom, utan ökades, så att hela statens väl och ve syntes hänga på hans person. Ingenting fanns så högt och svårt, att icke undersåtarne ville det, om han ville det; och stödd på deras kärlek och lydnad, utförde han storverk, som öfverstego allas hopp och förväntningar. Beundrad af den kristna världen och ryktbarare än alla förfäder, var han i kriget modig och oförfärad, i segern mild, men en fasa för sina fiender. Aldrig sammandrabbade han med någon, äfven då denne var den mäktigaste på jorden, utan att vinna seger, och när han stridande i spetsen för sin skara stupade i främsta ledet för tro, fosterland och evangelii frihet, äfven då segrade han samt vann läger, byte och evig ära. Kan väl någon furstes majestät och höghet vara förnämligare?»

Statsvetenskaplig
disputations-
litteratur.

Härmed har jag anförde de viktigaste statsvetenskapliga författarna i vårt land. Men jämte de nu uppräknade funnos andra, mindre betydande, och i allmänhet kan sägas, att »politiken» var ett af tidens mest omhuldade ämnen. Den bekante öfversättaren SCHRODERUS visade sitt intresse äfven på detta område och införlifvade tvänne af utlandets politiska arbeten med vår litteratur *Discursus politicus de vero justoque Principe* (1616) af den italienske juristen Fulvius Pacianus och konung James I:s ryktbara *Regim donvm* (1606), en ung .CHRISTER IFWERSON VLFSPARRE utgaf 1620 En kort *Regementz Bok Aff åtskillige Politiske Skribenters böcker Sammandragen*, och disputationslitteraturen i detta ämne är ganska omfattande. Några af de hithörande skrifterna — såsom JOHANNES HARALDI FEGRÆUS *Darius Monarchicus* (Rostock 1616) och OLAUS MARTINI ENECOPIANERS i Stockholms Collegium illustre hållna *Oratio de magistratu politico* — äro väl blott vältalighetsblomster utan egentligt innehåll, men de flesta röja studier i den tidens statsvetenskapliga litteratur, och att denna ej skulle vara ungdomen obekant, därför hade Gustaf Adolf sörjt. 1613 anslog han lön åt en »professor Politices, Historiarum et Juris», och till platsens förste innehafvare utnämndes den ofta omtalade Jonas Magni, hvars egentliga undervisningsämne dock blef etik. 1626 inrättades därför en ny professur i politik, hvilken två år därefter besattes af ISRAEL BRINGIUS. I statuterna bestämdes, att professorn skulle föreläsa öfver Althusius' eller Golius' politik, men då denna förordning utkom, voro Althusius' teorier redan mindre moderna. Hans arbeten citeras väl ganska ofta i 1600-talets disputationslitteratur, men endast sällan, såsom i JOHANNES PETRI BRODINUS' dissertation *De Regno*, tillämpas hans fördragsteori. Den utländske författare, hvilken utöfvade det största inflytandet på storhetstidehvarfvets politiska åskådningssätt, var icke Althusius, utan Bodin. Redan den gamle Pehr Brahe kunde i sin *Oeconomia* rekommendera dennes då alldeles nya arbeten, och Bringius föredrog att trots statuternas föreskrifter följa honom i sina föreläsningar. De flesta disputationer stödjade sig äfven på den franske tänkarens skrifter. Det är hans åsikter, som återfinnas i BENEDICTUS OLAI CRUSIUS' i Greifswald hållna *Oratio An Tyrannus a quovis jure et impune possit occidi* (1617), i Crusius' lärjunge VIGELIUS' disputation *De principe ejusque summa potestate* (Upsala 1626), i GEORG WLFSPARRES under Bringius' presidium ventilerade afhandling *De magistratu* (Upsala 1634) samt i LUCAS GADDS *De Monarchia* (1646) och JOHANNES JOHANNIS ANTHELIUS *De rerum publicarum formis* (1646).

Sten Bielke.

En mera betydande plats inom disputationslitteraturen än de nu uppräknade skrifterna, hvilka blott från en eller annan synpunkt utveckla Aristoteles' eller Bodins idéer, intager en dissertation af den sedermera så berömde statsmannen STEN BIELKE. Efter att i Upsala hafva studerat under Messenius' ledning, begaf han sig ut på en utländsk studieresa, besökte det heliga landet, uppehöll sig vid universiteten i Tübingen, Leyden m. fl. ställen och utnämndes kort efter sin återkomst till svensk legat i Pommern. Den lysande statsmannabana, som syntes öppna sig för honom, afbröts tyvärr dock alt för snart. Efter en längre tids sjuklighet afled han redan 1638. 1619 hade han i Tübingen utgifvit tvänne disputationer, den ena *De Academiis*, den andra *De Jure Regio* och året därpå följde en dubbeldisputation *De religionis cura* och *De legibus*. Af dessa är *De Jure Regio* intressant både i följd af sitt innehåll och därför att denna skrift författats af en man, hvilken enligt Gustaf Adolfs mening var den af de svenska statsmännen, som i begåfning stod Axel Oxenstierna närmast. Den förtjänar därför att med några ord ihågkommas. Författaren intager den yttersta högern inom statsläran; det är Bodins suveränitetsteori, sådan denna utvecklats af Gregorius Tholosanus och Barclay. En verklig konung, som på laglig väg förvärfvat sin krona, har enligt denna

teori utan villkor mottagit folkets hela makt, han är obunden af lagarna och kan ej tvingas af undersåtarna, som under ingen förevändning äga rätt att göra uppror mot honom, så länge han själf ej afklädt sig furstevärdigheten. Äfven om en monark blir mandråpare, äktenskapsbrytare, om han förändrar religionen, störtar lagarna, begår meneder, förtrycker folket med olaga skatter, om han af hat eller vrede orättfärdigt straffar undersåtarna med egendomsförlust, landsflykt eller död, så kan han likväl ej afsättas af folket, tvingas eller straffas. Endast därest han med alla sina gärningar åsyftar statens fördärf, eller därest han blifvit någon annan underdånig, har han upphört att vara monark, till följd hvaraf undersåtarna ej längre äro honom lydne skyldige.

Både i Sverge och i utlandet hade fördragsteorien börjat såsom en radikal, mot enväldet riktad åsikt, men så småningom hade samma teori utvecklats till en allt mer och mer absolutistisk lära. I Storbritannien hade den under 1500-talet uppburits af en författare som Buchananus, en af folkfrihetens ifrigaste förfäktare, men innan ännu ett århundrade förflutit, hade dennes radikala satser fostrat Hobbes strängt absolutistiska system. Äfven i Sverge se vi, huru Althusius' åsikter aflösas af Bodins; äfven i vårt land märka vi de teoretiska förberedelserna för det kraftiga enväldet, som under 1600-talets senare del möter oss i Europas flesta stater. Den teokratiska teorien hade varit ett barn af det nyvaknade religiösa lif, som tändts af reformationen; fördragsteorien åter — åtminstone i den form, i hvilken den framträdde på 1500-talet — hade rönt ett starkt inflytande af det politiska frihetssinne, som framkallats af studiet i de gamles skrifter. Man hade fått två auktoriteter: bibeln och Aristoteles. Man söker fåfängt att föräna dem, man vill tänka fritt, men samtidigt vrider man sig under bibelordets tvång. Man finner anledningen till statens uppkomst i människans samhällsdrift, men man vågar ej kasta bort tanken på en guddomlig stiftelseakt, man härleder monarkens makt ur folkets vilja, men vågar ej frigöra sig från den gamla satsen, att all öfverhet är af Gud, man sätter statens mål i rent världsliga syften, men fasthåller hårdnackadt dess religiösa uppgift — med ett ord, den politiska vetenskapen hade ännu ej befriat sig från teologiens öfvermakt. Den man, som först måktade lösa statsläran från detta förmynderskap, var Hugo Grotius, naturrättens egentlige grundläggare. Man har, ehuru visserligen med orätt, tillagt honom ett karaktäristiskt yttrande: att äfven om det icke existerade någon Gud, eller om Gud vore oförnuftig och orättvis, så skulle det likväl finnas en ur det mänskliga förnuftet begriplig och rent af bindande naturrätt. Det är denna naturrätt, som bildar ett nytt skede inom den statsvetenskapliga literaturen, och det dröjde ej länge, innan vi svenskar blefvo bekanta med den nya riktningen. Redan 1626 utgafs Grotius' *De studio Politico* från trycke-

Statsvetenskapen
ännu beroende af
teologien.

riet i Upsala, och 1629 förnekade Stigzelius i en akademisk disputation statens religiösa uppgift. Mest värkade de lärde främlingar, hvilka snart inkallades. I dessa hade naturrätten ifriga anhängare, hvilka från våra akademiska katedrar spredo de nya lärorna. Det är också med dem, vi skola sysselsätta oss i nästa kapitel.

Den juridiska
bildningen.

Den rent juridiska literaturen var under det tidsskede, med hvilket vi nu sysselsätta oss, ganska obetydlig. Reformationstidshvarfvat var i detta afseende en öfvergångsperiod, hvilken visserligen ägde stora uppgifter att fylla, men som blott så småningom blef fullt medveten om detta kraf. I följd häraf var ej heller det juridiska intresset så vaket som under de århundraden, då medeltidens lagstiftningsarbete pågick, eller under den period, hvilken afslutades med antagandet af 1734 års lag. Och dock må man ej underskatta betydelsen af det obemärkta arbete, som reformationstidens män utfört på den offentliga rättens område. Det gälde för dem att skapa en ordnad rättskipning och stifta en lag, lämpad efter den nyare tidens rättsmedvetande. Det land, hvilket Gustaf Vasa mottog, var ett samhälle, som från rättslig synpunkt var hart när stadt i upplösningstillstånd. De folkvalda förtroendemän, hvilka under medeltidens första århundraden skipat rätt åt menigheten, hade efterträds af unionstidens själfsvåldige stormän, som betraktade lagmans- och häradshöfdingeplatserna endast såsom indräktiga inkomstposter, hvilka lika litet som annan förläning medförde några egentliga skyldigheter. Domarämbetena förvaltades därför mestadels af okunniga »lagläsare», och ofta låg all rättskipning nere för långa tider. Kännedomen om gällande lag var obetydlig, icke blott hos dessa icke sällan hvarken läs- eller skrifkunniga underdomare, utan ock hos samhällets högtstående män. Magnus Erikssons och Kristoffers landslagar tillämpades ända till 1500-talets slut om hvarandra, och 1507 gick det t. o. m. så långt, att riksrådet ansåg sig böra höra vitnen om hvilken lag, som gälde i landet. Med den nya tid, som inleddes af Västerås riksdag, uppstod ock en mängd nya rättsbegrepp, och det visade sig snart nödvändigt att företaga en revision af den gamla, i viss mån föråldrade landslagen. Men här möttes man af en fråga, hvilken först måste besvaras, innan någon ny lagstifning kunde företagas: *hvilken* myndighet hade befogenhet att utföra detta samhällsarbete? Enligt lagen var det fortfarande det enskilda landskapets besutne män, som ägde att gilla eller förkasta ett framställt lagförslag; blott så vida detta antagits af rikets alla landskapsting, var det gällande för hela riket. Men genom de mot medeltidens slut

Ny lagstiftande
myndighet.

ändrade samfundsförhållandena hade landskapstinget förlorat all betydelse, och i dess ställe hade trädtt det af stormännen representerade riket. En frukt af denna myndighets faktiska, ehuru aldrig i lag erkända lagstiftningsrätt var Kristoffers landslag. Med reformationstidens början öfvergick makten till konungen, och det lagstiftningsarbete, hvilket utfördes under 1500-talet, utgick också från konungamakten. Men detta arbete blef aldrig betydande. Gustaf Vasa älskade för mycket ett rent personligt regimente för att fästa något egentligt afseende vid mer eller mindre väl formulerade lagparagrafer, och en absolutistisk konungamakt kan också sällan hafva intresse för dylika medborgerliga uppgifter. Det var därför först Karl IX och Gustaf Adolf, som i konung och ständer lyckades finna en makt, hvilken ägde både förmåga och vilja att taga vid, där medeltidens myndige odalbönder slutat.

Innan något fruktbart lagarbete kunde börja, var det äfven nödvändigt att genom en sorgfällig juridisk undervisning utbilda vårt lands blifvande lagstiftare. Den tid var längesedan förbi, då bönderna på landskapstinget utförde lagstiftningsarbetet och deltog i rättsskipningen. Den nya perioden inom den svenska lagstiftnings historia måste nödvändigt blifva en vetenskaplig period, och det är till denna, som Carl IX:s och Gustafs Adolfs regeringsår bilda den förberedande öfvergångsperioden. Det var då den juridiska bildning förbereddes, hvars frukter sedermera skördades i 1734 års lag. Men det nu behandlade tidsskedet är en öfvergångsperiod äfven ur en annan synpunkt. Uppfattningen af statens straffrätt undergick under denna tid betydande förändringar. Brottet fattades nu icke så mycket såsom en kränkning af den enskildes rätt, utan i främsta rummet såsom ett brott mot samhället — en förändring i det allmänna åskådningssättet, hvilken helt naturligt betingades af den makt och den ökade betydelse, som reformationstidens stat hade i förhållande till tolfhundralets.

Enligt den älsta nordiska uppfattningen var det den förfördelade själf, hvilken af brottslingen hade att utkräfvä sin rätt; samhället endast undandrog förbrytaren sitt skydd. Ändamålet med straffet var ännu blott att skaffa den kränkte upprättelse, i vissa fall genom böter, i andra genom rätten att taga den brottsliges lif, och straffet bestod således blott i böter eller fridlöshet. Så småningom blef dock det alt inflytelserikare samhället en i straffet intresserad juridisk personlighet, och därigenom började straffrätten att från individen öfvergå till samhället. Men i och med det samma kom äfven brottet att betraktas såsom en kränkning icke blott af den enskilde, utan äfven af rättssamfundet. Re-

1500 talet en
juridisk öfver-
gångsperiod.

Ändrad uppfatt-
ning af straff-
rätten.

dan i Magnus Erikssons landslag börjar straffets privaträttsliga karaktär att försvinna, och i följd däraf blir äfven straffets uppgift en annan än att försona den förfördelade. Genom brottet ansågs nu den guddomliga ordning, på hvilken samhället hvilade, hafva blifvit kränkt, och straffets syfte blef därför att blidka Guds vrede mot det synduppfyllda samhället. Det var klart, att detta åskådningssätt, hvilket existerade redan under medeltiden, skulle erhålla stark näring af reformationstidehvarfvets strängt religiösa världsåskådning. Men Guds vrede väktes lika fullt af moraliska förbrytelser som af juridiska, och i följd häraf ville äfven reformatörerna utsträcka statens straffrätt till alla slag af förseelser. I sin predikan om eder söker Olavus Petri att hos sina åhörare inskräpa detta åskådningssätt:

»Öfverheten, som Guds tjänare är och bär svärdet, skulle taga denna saken allvarligen före och hårdeligen näpsa och straffa sådana gräsliga eder och gudshädelser, för ty hennes ämbete kräver det, efter det Gud hafver för den skull stiftat öfverheten och gifvit henne stor makt, att hon skulle förfordra hans ära och pris och afvärja och förhindra det, som honom är emot. Nu efter det att Gudi sker största vanheder och försmädelse med dessa gräsliga eder, därför bör ock öfverheten hafva här största akten uppå och med all slit och makt vinnlägga sig därom, att sådan Guds förtörnelse måtte tillbaka blifva, så framt hon vill göra sitt ämbete fyllest och stå väl med honom, som befallningen utgifvit hafver. Nu måste man ju det bekänna, att de, som så försmäda sin Gud och sin skapare, äro stora straff värda, ja, där bör hvar och en tillhjälpa att sådana tillbörligen straffade varda, på det den ene med den andre icke skola blifva delaktige i straffet, som Gud plägar låta komma därefter. Och ändock slika saker icke äro i våra svenska lagböcker insatte, huru de straffas skola, så är dock saken i sig själf så hög, att därom borde något berördt vara. Men då lagboken gjordes, voro sådana eder intet så mycket i brukning, ty blef därom intet insatt; men nu efter sådant gräsligt missbruk uppkommet är, bör öfverheten med lag och laga bud, straff och näpst det förhindra och nederlägga.»

Synpunkten är, som man ser, den gammaltestamentliga. Synen framkallar Guds vrede mot samhället, och för att därför ej den oskyldige skall få lida med den skyldige, är det nödvändigt att tillfoga brottslingen ett lidande, hvilket afvänder Guds hämd. Men detta åskådningssätt stod i bjärt strid med den germanska rättens tendens att genom böter försona alla brott. Under 1500-talet ser man också, huru den gammaltestamentliga straffteorien söker att uttränga den germanska. Så t. ex. heter det i en af Erik XIV utfärdad förordning, att vi vilja »ingalunda hafva tillstadt, att de grofva och stora laster och synder, som man högmålssaker* kallar, med penningar, silfver och annat skola härefter försonas, utan med det rätta straff och tillbörliga peen fullföljas;

* Enligt lag voro väl dessa brott urbota, men i praktiken togos ofta böter.

anseendes att Gud allsmäktig själf så hafver befalt uti sin heliga lag, gifva också naturlig skäl och förnuft det med, att de, som sådant bedrifva, skola icke utan lifsstraff undkomma, och alldenstund människan plägar mångahanda plågor uppå komma för dessa synders skull både med pestilentia, hunger, dyr tid och annan verdermöda, så att ofta händer, att ett helt konungarike för en människas öfverträdelse måste umgälla och lida straff, vill för den skull vara af nöden att förekomma Guds vrede, att sådana uppenbara illgärningsmän icke måtte förskonas för penningars skull.» Samma tankar uttalas i 1575 års Ordinantia.

Detta åskådningssätt röjer sig ock i de ändrade straffbestämmelserna, i det intresse man egnade åt sedlighetslagstiftningen och öfverhuvud i en mängd förordningar rörande den enskilda moralen. En ledning för sina sträfvanden i den antydd riktningen ägde man i den mosaiska lagens föreskrifter. I några domar, fälda redan 1541 af det s. k. Regimentsrådet i Västergötland, åberopas såväl »keyserelagen» som Mose lag, och i sin kröningspredikan sökte Laurentius Petri att hos den nye konungen inskräpa nödvändigheten att straffa förbrytelser, hvilka endast voro omnämnda i Mose böcker, men icke i landslagen. Denna senare — säger han — sysselsätter sig egentligen blott med de brott, hvilka förbjudas af den andra taflan, »ty hvad som sker emot den första taflan, är icke alt så egentligen författadt i landslagen och bör likväl af öfverheten (om hon eljest kristen och gudfruktig vara vill) straffadt varda, såsom är afgudadyrkan, trolldom, Guds försmädelse, kätteri, mened, grufvelig bannskap och svärjande, det heliga Evangelii förtal och skändeliga föraktelse etc. Ty ändock landslagen föga talar om sådana laster, så lära oss dock både naturen och Guds lag, att slikt måste hårdeligen straffas.» Karl IX med sin fasta kalvinistiska bibeltro var rätte mannen att göra allvar af dessa fordringar. I företalet till sin upplaga af landslagen yttrar han: »i lika måtto vilja vi ock, att man uti högmåls och andra sådana grofva saker, som äro mened, Guds lastande, svärjande, dråp, hor, frändsämjospjäll, ocker, falskt vitne och annat sådant, rättar sig efter Guds lag, som i den heliga skrift är författad och härefter skall varda införd.» I bokens slut tryktes såsom bihang trettiosex stycken ur Mose lag, fördelade under sex rubriker, och efter dessa dömdes också af domstolarna. I sin *Ethica Christiana* sökte Paulinus bevisa, att det för människans samvete var »aldra tryggast» att hålla sig det nogaste man kunde vid Guds lag och rätt, ehuruval en kristlig öfverhet därför ej behöfde behålla samma process och straff, som hos judarne voro

Den mosaiska lagens invarkan.

öfliga, utan kunde fritt dispensera därifrån efter landets, tidens och personernas omständigheter. Rudbeckius däremot ansåg i sin Valeet Predikan (1620), att denna lag var abrogerad och borttagen i det nya testamentet, och att äfven under det gamla endast det judiska folket varit bundet under densamma; men — fortsätter han — efter det ingen visare lagstiftare kan finnas än Gud själf, »så hafva kristna kejsare och konungar i det nya testamentet mest tagit och grundat deras lag af denna Mose lag och lämpat därefter deras regimenter så mycket de hafva kunnat, hvilket är ock aldra tryggast, ty en öfverhets och domares samvete är mycket säkrare och bättre till frids, när han dömer och straffar efter Guds uttrykta lag än efter sina egna stadgar.» I de statuter, som 1626 utfärdades för Upsala universitet, påbjöds ock, att professorn i civilrätt skulle stödja sina bevis på etikens och politikens naturliga grundsatser, men i främsta rummet på den heliga skrift.

Denna sträfvan innebar i själfva verket ingen nyhet. Under medeltiden hade den världsliga lagen i den kanoniska rätten haft ett komplement, som — naturligen jämte mycket annat — innehållit ungefär samma bestämmelser som den mosaiska lagen, men med reformationen hade den kanoniska rätten upphört att gälla, och i följd däraf var det naturligt, att man såg sig om efter ett nytt komplement af ungefär samma karaktär. Med reformations-tidens vördnad för bibelordet var det ej svårt att finna denna nya subsidiära rätt. Men den mosaiska lagens inflytande visar sig ock inom den rent världsliga rätten — gårdsrätterna, de kongl. förordningarna och lagförslagen —, och för reformationstidens lagstiftning blef, såsom Rudbeckius antydde, den mosaiska lagen i vissa punkter det rättesnöre, som lagstiftarne ansågo sig böra följa.

Den romerska
rättens invärkan.

Den mosaiska lagen innebar dock ingen fara för den nationella rätten. En vida mera betydande fiende till denna uppstod i den romerska rätten, hvilken, efter att under medeltiden hafva lemnat vår lagstiftning tämligen oberörd, under 1500- och 1600-talen hotade att få ett allt större och större insteg i denna. Vördnaden för denna utländska »kejsarlag» var en naturlig följd af humanismens invärkan på det allmänna åskådningssättet i vårt land, och detta intresse främjades helt naturligt af de svenska juristernas studier vid utlandets universitet, af föreläsningarna vid Upsala akademi och framför allt af det starka administrativa beroende, i hvilket vi stälde oss till Tyskland, ett land, på hvars förvaltning och lagar den romerska rätten tryckt sin stämpel. Detta inflytande visar sig först i instruktionen för regimentsrådet i Västergötland (1540), det tränger sig in i det s. k. Rosengreenska

lagförslaget, och det har lemnat kraftiga spår efter sig i det arbete, som 1643 års kommission framlade. Äfven i vår nu gällande lag hafva de romerska rättsprinciperna spelat in, ehuru väl den nationella strömningen inom storhetstidehvarfvets kultur gjorde, att denna lag i det hela kan betraktas såsom en följdriktig utveckling ur den gamla nordiska rätten.

Som man ser återfinnas äfven på rättens område de stora motsatser, hvilka under denna tid brötos mot hvarandra. Med humanismen följde den romerska rätten, med reformationen den mosaiska, och mellan dessa båda stod vår urgamla nordiska lag. Den kamp, som utkämpades mellan de olika rättsprinciperna, är väl föga känd, och den yttrade sig icke håller i någon juridisk polemik, men likväl har äfven literaturen bevarat spridda yttringar af denna hufvudsakligen genom domstolarnas praxis afgjorda strid.

Starkast visar sig det utländska inflytandet i reformationstidens försök att ordna Rättsskipningens
ordnande. rättsskipningen i vårt land. Ett bland de mest betydande bland dessa var den s. k. Regimentsformen för Västergötland, hvilken utfärdades 1540. Meningen med »regimentet» var, dels att detta skulle ersätta de gamla räfst- och rättaretingen d. v. s. utöfva konungens högsta domsrätt inom landskapet, dels att det skulle handhafva den ekonomiska förvaltningen och polisväsendet. Mönstret till dylika regeringskollegier med samma omfattande värksamhet hade man i de tyska städernas provincialstyrelser, och äfven för den processordning, hvilken här stadgades i strid med svensk häfd, hade man en förebild i den tyska rikskammarrättsordningen. Några vidtgående praktiska foljder hade detta försök icke. Redan efter några få år synes rådets värksamhet hafva upphört. 1604 lät visserligen Karl IX för ständerna uppläsa sin faders förordning, hvarefter ständerna uppdrogo åt den då nedsatta lagkommissionen att öfverse och rätta samma ordning samt sedermera utgifva den af trycket jämte landslagen, men detta beslut ledde aldrig till något resultat. Regimentsformen var en exotisk planta, som icke ägde någon kraft att gro i svensk jord. Äfven stilen bär spår af hela institutionens utländska ursprung. Förordningen — säger en så fin kännare som Hans Järta — »prålade med en osvensk lagstil, hvars öfverflöd på ord af samma betydelse hämtade ur särskilda språk, hvars vidtutsväfvande framställning af skäl, och hvars inkrånglade tyska långtrådighet man återfinner i åtskilliga offentliga handlingar under den senare hälften af det sextonde århundradet och i ännu flera under det sjuttonde. Härutinnan likasom i sin syftning var von Pyhys och hans medarbetares ifrågavarande värk en motsats af forna svenska lagar. Deras enkla, viktiga språk skulle hafva gått förloradt, om icke under följande sekel några lagfarna män af äkta svenskt lynne hade det vårdat åt de efterkommande, som använde det med mästertlig skicklighet vid sammansättningen af vår hittills sista lagbok.»

Äfven den bekanta »nämnden» under Erik XIV hade, såsom Järta påpekat, en utländsk — engelsk — förebild, och Karl IX:s försök att bilda en kunglig öfverdomstol kunna ej håller sägas vara fotade på fullkomligt svensk praxis. Också Rätttegångsordinantien (1614) och Rätttegångsprocessen (1615), genom hvilka Gustaf Adolf slutligen ordnade rättsskipningen i vårt land, röja inflytande från Tyskland; men trots det att den nya instansordning, som konungen skapade i Svea Hofrätt, icke ägde någon hemul i den svenska domstolsinrättningen, blef likväl den nybildade öfverdomstolen af ofantlig betydelse för den svenska lagkunskapens utbildning. Man hade i Svea Hof-

rätt erhållit ett samfund af landets främste rättslärde, en juridisk akademi, hvilken öfvervakade och uppfostrade underdomarne.

Den juridiska
undervisningen.

Men Gustaf Adolf stannade ej vid försöket att på ett praktiskt sätt ordna vår rättskipning; han var äfven angelägen om att bibringa den blifvande domaren de teoretiska förutsättningarna för domarekallet. Och detta var starkt af behovet påkalladt. I sin ofvan omtalade regimentsform klagar Gustaf Vasa bittert öfver de svenska juristernas okunnighet. Domareämbetena voro besatta »med sådana personer, som uti vår beskrifne lag fast oförarne äro», och härigenom hade ett jämmerligt missbruk ofta och mångenstädes i riket uppstått. Men hvarken Gustaf eller hans båda äldsta söner vidtogo några mått och steg för att afhjälpa denna brist. Då ingen undervisning stod att få inom landet, måste de för rättsvetenskapens studium intresserade svenskarne vid främmande universitet söka förvärfva sin juridiska bildning. Men i Tyskland och Frankrike studerades endast romersk rätt, och hade ej Karl IX och Gustaf Adolf grundat ett rent nordiskt rättsstudium, hade säkerligen vår urgamla lag utträngts af en ny, fotad på romerska rättsprinciper. Såsom så ofta var fallet, gaf Karl IX uppslaget, lemnande åt sin store son att vidare utföra den framkastade planen. I det lagförslag, hvilket Karl lät utarbета, intogs nämligen ett stadgande, att vid Upsala höga skola borde bland läsemästarne vara »en juris consultus eller jurist, hvilken bör till att läsa och profitera jurisprudentiam, det är lagen, ethicam och politicam». Då lagförslaget aldrig antogs, stannade denna plan tills vidare blott på papperet, men 1609 utnämde Karl den förste juris professorn i Sverge, JOHANNES MESSENIUS. Någon värksamhet såsom rättslärare tyckes denne orolige mångfrestare dock icke hafva utfövat, om man undantager, att han 1614 utgaf en upplaga af Ragvaldus Ingemundis latinska öfversättning af Magnus Erikssons landslag. 1614 öfvergick han till Svea Hofrätt, och hans efterträdare såsom professor i politik, historia och juridik, filosofen JONAS MAGNI, tyckes ej håller hafva utfövat någon juridisk lärare- eller skriftställarevärksamhet. Med 1620 kallas han blott professor i historia. Äfven en annan af Karl IX:s planer stannade vid förslaget. Redan 1592 påpekade han, att »det vore ock nyttigt, att Sverges lag måtte uppläsas i skolorna för dem, som sådant förstodo, en gång eller två i veckan, att de, som sedan blefvo kallade därut till något kall och ämbete, måtte då icke alldeles vara där okunnige uppå». 1620 upptogs denna tanke af Gustaf Adolf, hvilken då bestämde, att konrektorn vid gymnasierna skulle »läsa och interpretera svenska lagböcker», ett stadgande som äfven inflöt i statuterna för Västerås gymnasium och i 1649 års skolordning, enligt hvilken lektorn i historia skulle meddela ungdomen grunderna för de svenska lagarna. Samma år ordnade den store konungen äfven den juridiska undervisningen vid Upsala universitet. I en resolution af den 13 april 1620 förordnade han, att vid universitetet tvänne jurister »måga läsa och disputerä, den ene tyda Sverges lag och de questiones, som mest i vårt land förefalla; den andre läser institutiones juris civilis så ock philosophiam morale». I de 1626 utfärdade konstitutionerna bestämdes deras skyldigheter noggrannare. Professorn i svensk rätt skulle under sina utläggningar af lagen jämföra dess stadganden med den romerska rättens, hvarjämte han skulle föredraga valda ämnen ur den romerska och kanoniska lagen. Den svåraste uppgiften var att få de båda professurerna besatta med dugliga innehafvare. Man försökte först med tvänne utlänningar, men dessa tyckas icke hafva ägt någon kännedom om vare sig svensk eller romersk rätt. Den förste juris professorn icke blott till namnet, utan ock till gagnet var svensken BENEDICTUS OLAI CRUSIUS, hvilken värkade såsom rättslärare vid Upsala universitet från 1625 till 1631, då han flyttade till Stockholm för att tjänstgöra vid Svea Hofrätt. Efter tio års studier hade han 1624 promoverats till juris doktor i Giessen och tyckes således hafva haft de nödvändiga förutsättningarna för sitt kall. Han är ock den förste, hvilken föreläst svensk rätt. Från 1625 äger man anteckningar efter hans föreläsningar Synopsis juris, och från 1627 en ganska vidlyftig utläggning af fyra balkar af stadslagen, hvilken kommentar synes hafva undgått våra juristers uppmärksamhet.

Då han 1631 lemnade Upsala, fingo de juridiska föreläsningarna ligga nere under två års tid, till dess att SIDENIUS 1633 tillträdde ämbetet. Året därpå utnämndes LOCCENIUS till den andra platsens innehafvare, och först därmed kan en fast grund sägas vara lagd för de svenska rättsstudierna. Ehuru utlänning kan han, såsom Annerstedt påpekat, i lika hög grad som Stiernhöök betraktas som den svenska rättsvetenskapens fader. Det är hufvudsakligen hans förtjänst, att den inhemska rätten kom att studeras vid våra universitet, under det att man i hela det öfriga Europa endast läste romersk rätt; först 1732 började dansk lag att föreläsas vid Köpenhamns universitet. Loccenius och Stiernhöök äro också de namn, som i vårt land inleda ett nytt skede inom den svenska rättsvetenskapens historia.

I följd af bristen på teoretiskt bildade jurister kunde det lagstiftningsarbete, hvilket reformationstiden utförde, icke blifva af bestående värde. Sålunda redan förut blifvit nämnt utfärdades 1500-talets lagar — kongl. förordningar, gårdsrätter och kyrkoordningar — af regeringen utan anlitande af folkets medvärkan. Den juridiska stilen är i alla dessa aktstycken under all kritik. Den äldre medeltidens kraftfulla, koncisa uttryck hafva ersatts af en urvattnad, osvensk kanslistil, hvilken i sin långsläpighet och sin omständliga bredd mera lämpar sig för en juridisk afhandling än för en lag, och man märker lätt — äfven på stilen —, att gårdsrätterna ej utgått från någon svensk folkförsamling, utan från konungarnas starkt förtyskade kanslier. Älst bland dessa är Gustaf Vasas 1544 utfärdade Gårdsrätt, hvilken året därpå åtföljdes af en samling Krigszarticular. Med afseende på straffen står väl denna gårdsrätt på samma ståndpunkt som Eriks af Pommern — det är afskräckningsteorien, hvilken här tillämpas med vatten- och brödstraffet, tornet och stocken — men äfven reformationens religiösa uppfattning har tryckt sin stämpel på detta arbete. Här liksom i 1500-talets följande gårdsrätter är den uppgifna afsikten med lagens utfärdande, att »gudsfruktan, ett godt och kristligt regimente, ära, tukt, redlighet, fred och endräkt handhafvas, beskyddas och beskärmas, uppväxa och förmeras må», och i följd häraf börja gårdsrätterna vanligen med några straffbestämmelser mot dem, som missbruka Guds namn, försumma gudstjänsten o. s. v. Den nya tiden spåras ock i den fordran, som Gustaf Vasas gårdsrätt uppställer på ett anständigt och värdigt uppträdande, och den gamle kung Göstas eget landsfaderliga hjärta märkes i de jämförelsevis milda straffen samt i hans allvarliga sträfvan att hindra hoffolket från att begå öfvervåld mot fredliga undersåtar. Ett så mycket sorgligare intryck gör Eriks Hoffordning (1560). Man återfinner här samma praktlystnad, samma grymhet och misstänksamhet, samma förkärlek för spioneriväsendet, på hvilka hans regering sedermera skulle gifva så sorgliga prof. Redan nu får man höra om »hemliga stämplingar, praktiker och förgift». Stympningsstraffet, hvilket ej förekommit i faderns gårdsrätt, upptages här ånyo, och lifvets förlust stadgas för minsta förbrytelse; så t. ex. skulle den, hvilken kände, men ej anmälde ett af någon hofdam begånget äktenskapsbrott, »mista halsen». Äfven Johan III:s Gårdz-Rätt, som endast är en bearbetning af Eriks, samt Karls Gårdz-Rätt af 1590, utmärka sig för en ofta upprörande grymhet. Den sistnämndes hofordningar af 1574 och 1590 sysselsätta sig mera med det dagliga lifvets förefallande göromål samt hafva därför en mildare karaktär. Utan att röja någon stilistisk förmåga gifva de oss dock ganska intressanta inblickar i det rörliga lifvet på en af renässansens fursteborgar.

Något lagstiftningsarbete af mera omfattande karaktär börjar — om man undantager de annorstädes redan omtalade kyrkoordningarna — först med Karl IX:s regering. Den gamla lagboken var i flera punkter föråldrad. Genom arfföreningen hade en ny konungabalk blifvit af behofvet påkallad, och efter reformationen kunde man ej längre tillämpa Uplandslagens eller Södermannalagens kyrkobalk, af hvilka endera vanligen plägade upptagas i de begagnade handskrifterna af landslagen, som själf icke ägde någon kyrkobalk. Äfven i flera andra punkter tarvade landslagen en

Lagförslag under Karl IX:s tid.

revision. Redan på herredagen i Vadstena 1524 förekom därför bland öfverläggnings-ämnen, »att det icke afslås om lagboken, att hon ju förbättras, som förut var belevadt». På riksdagarna 1561 och 1566 upptogs frågan ånyo, och Erik XIV föreslog ständerna att låta trycka lagboken, sedan den i vissa punkter förändrats »efter dessa tiders lägenheter». Ständerna lemnade sitt bifall till detta förslag, men beslutet sattes aldrig i värk; den tilltänkta revisionen synes icke hafva varit omfattande, utan hufvudsakligen afsett förändringen från valrike till afrike. Först när KARL IX med sin varma kärlek till svensk lag och sin förmåga af initiativ tagit saken om hand, skulle man öfvergå från ord till handling 1595 — under de mest brydsamma politiska förhållanden — föreslog han dels riksrådet, dels de i Söderköping församlade ständerna att gå i författning om en förbättring af Sverges lag. 1602 års riksdag fick mottaga en förnyad proposition härom, hvilken äfven bifölls, hvarjämte adeln föreslog tolf uppgifna personer att i förening med sju »sekreterare, gamla fogdar och lagläsare» företaga detta arbete. Dessa kandidater måtte icke hafva varit i Karls smak, ty året därpå finna vi honom själf sysselsatt med att revidera konungabalken i Kristoffers landslag, ett utkast hvilket ännu finnes i behåll. Vid riksdagen 1604 upprepade han sitt förslag, och i följd häraf nedsattes också den första lagkommissionen sedan Magnus Erikssons dagar. Medlemmar blefvo dels flera af adelns förut föreslagna kandidater, dels några af Karls närmare vänner. Samarbetet mellan dessa båda fraktioner synes dock snart hafva visat sig omöjligt, och 1605 tyckes kommissionen hafva upplöst sig i tvänne. Den ena — adelspartiet — utarbetade ett fullständigt förslag till ny landslag, hvilket blifvit kalladt det Rosengreenska efter partiets mest framstående jurist TURE JAKOBSSON ROSENGREEN TILL GRENZHOLM. Detta förslag, hvilket utmärker sig för sin aristokratiska tendens, blef aldrig, troligen i följd af Karls motstånd, framlagdt för ständerna. Den främste mannen inom den kungliga komiteen var Karls hofkansler, NICOLAUS CHESNECOPHERUS, hvilken i Tyskland promoverats till juris doktor. Det kungliga förslaget stöder sig hvad konungabalken angår på Karls förutnämnda utkast och torde äfven i öfrigt vara utarbetadt efter konungens åsikter. Att döma af handskrifterna synes man ej hafva medhunnit mer än lagens åtta första baklar, men däremot finnas några blad af en påbörjad, men aldrig afslutad *trykt* upplaga af detta förslag. I slutet af 1608 genomgick konungen ytterligare det så ofta reviderade lagförslaget, hvars af honom själf utarbetade konunga- och kyrkobalkar slutligen framlades för ständerna vid 1609 års riksdag — dock utan att röna det bifall, som Karl hoppats skörda. Slutet blef, att den hetlefrade konungen förklarade, att »efter H. K. Maj:ts arbete icke behagar dem, måge de därmed handla, som dem själfva synes. H. K. M. ville intet bekymra sig mera därom». På så sätt strandade dessa båda lagförslag, och man kan gärna tillägga — lyckligtvis. Intetdera hvilat på den juridiska bildning, hvilken är af nöden för lagstiftaren. Posse anser sig också ej kunna gifva dem högre rang än af »mer och mindre väl lyckade mosaikarbeten». Dock torde Karls förslag vara något att föredraga dels genom dess demokratiska syfte, dels genom stilen, hvilken mera än motförslagets närmar sig medeltidens kraftiga framställning. Rosengreen och hans vänner tyckas ansett sig hafva till uppgift att språkligt förbättra den gamla lagboken, bland hvars mest väsentliga fel anföras dess mörker och obegriplighet, »däraf att orden äro gamla och icke så nu i bruk antingen i tal eller skrifvelse, som de förut varit hafva». Resultatet af denna omarbetning blef visserligen ett för den tidens öron begripligt språk, men som fullkomligt kom att sakna den medeltida lagstilens kraftfulla skönhet.

Lagar utgifvas
af trycket.

Men om Karls försök att åstadkomma en revision af landslagen icke ledde till något resultat, bar dock hans intresse för svensk lag andra frukter, hvilka blefvo af gagn för rättsvetenskapens utbildning. En icke oväsentlig anledning till oredan i 1500-talets rättskipning låg, såsom förut blifvit antydt, i de slarfviga och sins emellan

ofta ganska afvikande laghandskrifter, af hvilka man begagnade sig. För att råda bot härför föreslog härtig Karl redan 1592, att alla laghandskrifter skulle, förr än de utlemnades till begagnande, öfverses af riksrådet och förses med konungens underskrift, utan hvilken ingen lagbok borde anses gällande. Året därpå framkom han med ett liknande yrkande, hvarefter frågan sedermera upptogs i samband med de nyss omtalade planerna på en lagförbättring. Men då utsikterna för denna allt mer och mer mörknade, beslöt Karl att ånyo skilja på de båda förslagen. Utan att afvakta ständernas beslut om den tillämnade lagrevisionen lät han trycka en upplaga af Swerikes Rijkens Landzlagh, hvilken utkom 1608 försedd med ett stadfästelsebref, i hvilket aghandskrifternas begagnande förbjöds och domaren ålades att endast nyttja »denna konung Kristoffers konfirmerade och präntade lagbok.» Den handskrift, som blifvit lagd till grund för texten, anses af Schlyter i godhet intaga rummet närmast principalhandskriften, och öfver hufvud taget synes utgifvaren med en för den tiden märklig kritik och noggrannhet hafva utfört sitt värf. Genom ett misstag har han identifierats med den bekante Johannes Thomæ Bureus, men efter alla tecken att döma var det snarare (den sid. 448 omnämde) JONAS BUREUS, till hvilken konungen i detta fall vände sig. Genom denna upplaga vunnos trenne syften; dels erhöll rättskipningen, så vidt lagtexten vidkom, en förut saknad enhet, dels blef lagkunskapen härigenom betydligt mera spridd bland de olika samhällslagren, dels lades slutligen en fast utgångspunkt för den efterlängtade lagrevisionen. Genom att låta trycka ett par af våra gamla landskapslagar antydde Karl med fullkomligt riktig blick den grund, på hvilken dessa lagförbättringar borde byggas. I stadfästelsen på Kristoffers landslag berättar han, att han i alla landsändar »med största flit och åhåga låtit uppsöka alla de äldsta och sannfärdigaste lagböcker, vi hafva kunnat öfverkomma. Och såsom Uplands och Östgöta lagböcker äro allaredan efter vår nådigaste befallning af trycket utgångna, och de andra, som äro Södermanna, Västgöta, Västmanna och Helsingelagböcker, med det första skola blifva förfärdigade, så äro vi ock till sinnes till att låta trycka Ölands, Smålands, Värmlands, Närke och Finlands och flera landsändars lagböcker, så snart vi kunna af dem några vissa och trovärdiga exemplaria öfverkomma». Konungen hann likväl blott så till vida utföra sin plan, att han genom Jonas Bureus utgaf Uplandz och Östgötha Laghen (1607) samt Hälsinge Laghen (1609); undantager man en 1618 utgifven upplaga af Swerikes Rijkens Stadz Lagh, förblefvo de öfriga tills vidare otrykta. Den mening, Karl hade med utgifvandet af dessa lagar, var, att de i tvistiga fall, då landslagens stadganden voro mörka, skulle utgöra en ledning för domaren. Men härigenom angaf han äfven den väg, på hvilken han ansåg, att rättskipningen och lagförbättringen borde fortgå: det var på den gamla, nationella rättens grund, som Sverges nya lag borde upptimras. Att hafva antydtt detta är Karls ovanskliga förtjänst, och därför stå också storhetstidens lagstudier i en oafvislig tacksamhetsskuld till honom.

Såsom nyss påpekats, saknades under reformationstiden de nödvändiga förutsättningsarna för ett fruktbart lagarbete. De juridiska författarne voro få, men alldeles utan intresse för rättsliga frågor var man dock icke. Det svenska folkets urgamla kärlek till faderneärfd lag hade ej fullständigt utplånats ens under unionstidens tygellösa adelsvälde.* Om detta intresse vitna de talrika laghandskrifterna från 1500-talet

Domarregler.

* Ett i all sin enkelhet nästan rörande bevis härpå finnes i en 1598 upprättad katalog öfver en Stockholmsborgares lilla bokförråd. Hvarje titel anföres utan vidare, men då antecknaren kommer till den svenska lagboken, kan han ej undgå att tillfoga en anmärkning: »en härlig bok».

En bland de beskyllningar, med hvilka man sökte uppretta allmogen mot Kristiern II, var, »att han hade något i sinne med Sverges lag, hvar tiden honom hade tillräkt». Olavus Petri har karaktäristiskt nog upptagit detta rykte i sin krönika.

och de många i dessa förekommande juridiska anteckningar, hvilka tydligen härröra från denna tid. Dylika finnas både på vers och prosa. En icke sällan förekommande »domarregel» af det förra slaget är Een Spegell om Öfverheetz och Domare Embetet. Den versifikatoriska talangen i dessa är icke stor. Så t. ex. inledes en dylik regel med följande knaggliga rimpar:

Du människa tag dig väl till vara,
För dig icke själf i någon fara
Anten med tjufnad eller annan skam,
Så kan du tryggeligen vandra fram etc.

En annan som det synes synnerligen omtykt lagdikt börjar:

Icke skall man strax döma den man,
Den sitt tal icke framföra kan;
Moses skref böcker fem;
Guds vilja stod klarligen i dem.
Han var ingen talande man o. s. v.

En tredje dikt af detta slag är en tämligen vidlyftig utläggning af edens vikt. Äfven på prosa finnas flera dylika för domaren afsedda sentenser. Den mest betydande af dessa är OLAVUS PETRIS bekanta Domarregel eller som arbetet kallas i en nedan omtalad handskrift Nogle almenelige regler ther domaren bör retha och sigh aldeles epterholla. Enligt en anteckning från 1602 skulle Olavus Petri 1544 hafva författat dessa regler. Möjligt är, att så värligen är fallet, men det synes mera troligt, att dessa juridiska sentenser nedskrifvits under den tid, Olavus tjänstgjorde såsom Stockholms stads secretarius och således själf var bisittare i en domstol. Denna mening, enligt hvilken Domarregeln skulle härröra från tiden 1524—1531, styrkes måhända däraf, att arbetet troligen blott bör betraktas såsom en afdelning i en följd af juridiska småskrifter. På universitetsbiblioteket i Köpenhamn finnes nämligen en egen domlig 1551 gjord afskrift af Kristoffers landslag. Före själfva lagen läses en serie af småafhandlingar, hvilka stå i ett visst samband med hvarandra och tyckas härröra från samma person. Så väl tidpunkten och vissa delar af innehållet, som den kraftiga, karaktäristiska stilen häntyda på Olavus Petri såsom författaren. Han börjar med ett kort Försproch till ath förstå for hwad vrseggt Lagen dichtett oc Screffwen är samt visar här upp, att lagen tillkommit för att utgöra ett värn mot öfverhetens öfvergrepp och mot undersåtarnes godtycke. Den kanoniska lagen hade införts såsom ett lämpligt supplement till landslagen, men i följd af presternas girighet hade penningstraffet tillgripits, hvarigenom lagen kommit »utaf sitt rätta bruk». Därefter följer Een wnderwisning vppå några capitle och ord i lagen, d. v. s. en från balk till balk fortgående utläggning af stadslagen. Arbetet står på gränsen mellan en teoretisk lagkommentar och en praktisk domarregel. Stadslagens stadganden jämföras med motsvarande bud i Östgötalagen och landslagarna samt med »keysare-lagen» eller den romerska rätten, hvarjämte andra lands rättsedvänjor omnämnas. I allmänhet söker författaren att endast tolka den svenska lagens mening, hvarvid han ej sällan inlåter sig på ordförklaringar och historiska utredningar; någon gång öfvergår han till en kritik af lagbuden samt söker då vanligen att gent emot dem göra ett mera humant uppfattningssätt gällande. Förklaringarna i den lilla kommentaren äro icke ingående, men arbetet saknar dock ej en viss betydelse; det är nämligen den första rättsvetenskapliga skriften i vårt land. Efter denna lagkommentar

följer En lithen wthtydning på nogre gamble ord som finnes i lagbokenne, hvilken förteckning erbjuder en osökt jämförelse med den ordförklaring, som Olavus Petri låtit åtfölja sin upplaga af Nya Testamentet. Sedan afskrifvaren därefter infogat några »almänneliga regler», hämtade ur Östgötalagen, och en kopia af Västerås' recess, lät han slutligen den egentliga Domarregeln följa. Bland århundradets öfriga juridiska skrifter sticker detta arbete bjärt af. Här, men icke annorstädes, möta vi nämligen en kärnfull, äkta svensk lagstil. Man kan knapt uttrycka saken på ett mera kort och koncist sätt; just så, men icke annorlunda tyckes hvarje punkt böra lyda. Men så svenskt detta arbete än är i framställningsformen, röjer det dock påvärkan af det för den romerska rätten egendomliga åskådningssättet, så t. ex. i den starkt subjektiva uppfattningen af brottet. Och i själfva värdet var det naturligt, att en man som Olavus Petri skulle tilltalas af den romerska rättens mera humanitära karaktär. Åtminstone i ett fall dref denna lifliga känsla för den lidande mänskligheten honom att anticipera en af den nyare tidens straffteorier: att alt straff bör vara till förbättring. Äfven i andra punkter — såsom i sina satser om den juridiska bevisningen — uppträdde han mot samtidens ofta omänskliga rättskipning. Utan förebilder för detta arbete var han icke. Redan från 1300-talets första hälft finnes en samling dylika regler, som en prest från Vidheims socken nedskrifvit i den äldsta handskriften af Västgötalagen. Denna i senare laghandskrifter ofta förekommande domarregel har Olavus Petri både känt och — i några detaljer — efterbildat.

Äfven i utlandet funnos liknande skrifter. Ett dylikt arbete, Rättegångs Oordning, författadt af Georgius am Walddt och öfversatt af den flitige ERICUS SCHRODERUS, utkom 1616 och upplades sedermera flera gånger. Hufvuddelen af arbetet upptages af en med inströdda verser och historiska exempel försedd Tactat om Dommare, hvars långgrandiga stil och osvenska uttryckssätt icke uthärda någon täflan med Olavus Petris nyssnämnda regler, hvilka här såsom ett appendix finnas för första gången aftrykta.

Det juridiska intresset hos Sverges reformator återfinnes äfven hos Finlands. Lagkommentarer. Så äger man en från plattyskan gjord öfversättning af Visby sjörätt Siökärt thet ähr then aldsta och hogsta sjörät, . . . vddragin aff tyscho på suenscha af M. MICHAЕLEM AGRICOLAM (1549). Från senare tid äro några lagkommentarer. Den första af dessa, Explicatio juris civilis, författades 1608 af den bekante statsmannen JOHAN SKYTTE, men blef aldrig befordrad till trycket, ehuru den mängd af handskrifter, som finnas af detta arbete, häntyder på en ganska stor popularitet. Utläggningen omfattade — såsom äfven titeln angifver — blott den civila delen af stadslagen. En fortsättning, omfattande den kriminella delen, skrefs 1621 af den förut omtalade borgmästaren i Linköping HANS OLUFFZSON: Kortt Förklaring Eller Vthlägning på Sweriges Stadslag i Frågewijs och Swar. 1628 synes författaren hafva ämnat att af trycket utgifva sitt arbete, men af en eller annan anledning stannade det i handskrift.

För öfrigt består den juridiska literaturen af några disputationer. Naturligtvis behandla de endast undantagsvis svensk rätt — en tydlig följd däraf, att de ventilerades vid utlandets universitet. De män, hvilka sedermera kommo att spela en framstående roll inom det svenska statslifvet, nödgades vid Tysklands och Frankrikes universitet förvärfva sig den allmänna juridiska bildning, som deras eget fädernesland ännu ej förmådde meddela. Så t. ex. tillbringade den sedermera så ryktbare statsmannen ADLER SALVIUS icke mindre än åtta år vid främmande universitet. Han tänkte först utbilda sig till läkare, men under ett uppehåll i Valence i södra Frankrike hade han lärt känna den ryktbare italienske juristen Julius Pacius, hvilken för till-

Juridiska disputationer.

fället var professor därstädes, och följden däraf blef, att Salvius ändrade studieplan och i stället för medicinen valde den romerska rätten. 1620 disputerade han i Valence med en afhandling *Sciagraphia vniversi iuris fevdalis* (s. å. tryckt i Paris), hvilken afhandling såsom bihang åtföljdes af Salvius' svar på några spörsmål inom den romerska rätten. En annan författare i romersk rätt var LAURENTIUS NICOLAI, hvilken 1609 i Jena utgaf en disputation om förmyndarskap. Vid hemkomsten föreslogs författaren till juris professor i Upsala, men blef aldrig utnämnd till detta ämbete. Äfven Karl IX:s begåfvade, men på karaktärens vägnar väl tveytige kansler NICOLAUS CHESNECOPHERUS hade i utlandet förvärfvat sin juridiska bildning. Han var redan sedan sju år tillbaka professor i matematik vid universitetet i Marburg, då han 1600 för vinnandet af juris utriusque doktorsgrad utgaf en disputation *Centuria quaestionum ex nobili feodorum jure deprompta*. Den flitigaste af alla dessa disputation författare var NICOLAUS SABANCORUS. Han tillhörde en närkessläkt, som bland sina medlemmar räknat flera läkare och jurister, hvilka med kungligt understöd studerat vid utländska akademier. Genom Karl IX:s och hertig Johans frikostighet sattes äfven Nicolaus Sabancorus i tillfälle att begiiva sig utrikes, till Jena, där han egnade sig åt rättsliga studier. 1606 utkom hans första afhandling *De regalibus*, en samling teser, hvilka förtjäna en viss uppmärksamhet därför, att läran om det s. k. härskarfördraget här för första gången med bestämda ord uttalas af en svensk författare. Såsom det andra skedet i mänsklighetens utvecklingshistoria — det första var naturligen det paradisiska — sättes ett naturtillstånd utan lagar och utan kultur; men för att komma ut ur detta rättslösa tillstånd öfverlemnade folket all makt åt en enda, åt konungen. Återstoden af arbetet utgöres af teser rörande de kungliga rättigheterna, ett ämne till hvilket författaren sedermera återkom i en annan i Stockholm tryckt skrift *De regiis jvribus, jvstitia et jvre* (1613), ett arbete som är märklig genom den plats, som författaren där inrymmer åt naturrätten. 1609 utgaf han i Jena en annan disputation *De justitia et jure*, likaledes en samling rättsfilosofiska teser stödda på den romerska rätten, hvilken af författaren förklaras vara synnerligen nödvändig för det riktiga begripandet af säderneslandets lagar. Året därpå utkom den i Jena trykta afhandlingen *Tractatus De Connubiis*, en skrift hvilken, som det förefaller, var afsedd att utgöra ett juridiskt försvar från den romerska och den guddomliga rättens synpunkt för hertig Johans strax därefter ingångna förlofning med Maria Elisabeth, hvilken förbindelse presterskapet motarbetade på grund af kontrahenternas altför nära släktskap. Här bevisas, att äktenskap mellan syskonbarn är tillåtligt visserligen ej enligt kanonisk, men enligt både romersk och guddomlig rätt. Sedan författaren därefter återvändt till Sverge utgaf han — utom det ofvan omtalade arbetet och en religiös skrift — blott afhandlingen *Tractatus de Testamentis Condendis* (Stockholm 1613). 1618 skall han hafva fått anställning i Svea Hofrätt, men hans senare lefnadsöden liksom hans dödsår äro obekanta.

Ännu några andra juridiska författare skulle kunna uppräknas, men de anförda torde vara de viktigaste.

Renässanse och
reformation.

Af hvad som här anförts framgår, att humanismen icke varit utan alt inflytande på den svenska rättsvetenskapen under den juridiska öfvergångsperiod, med hvilken vi nu sysslat, och jag har sökt visa, att samma inflytande gjort sig gällande äfven på andra områden af reformationstidens litteratur, men om man betraktar de delar af denna, för hvilka *hittills* redogjorts, så förefaller det dock, som om renässanseideerna varit af en skäligen underordnad bety-

delse för bildningen i vårt land under det ifrågavarande skedet. Hvert man riktar sin uppmärksamhet stöter man på ett teologiskt föreställningssätt; öfver alt tränga sig dessa teologiska ideer in, i politiken, i vetenskapen och i skönlitteraturen, och det är endast sällan som den salvelsefulla predikotonen ger vika för ett mera lefnadslustigt framställningssätt. Det förefaller oss såsom en glädjetom och grälsjuk tid, möjligen aktningsvärd och betydelsefull, men föga tilltalande. När man i fantasien skapar sig en bild af någon bland dess ledande män, tycker man sig se en mager gestalt, iklädd den svarta, sida prestdräkten och den karaktäristiska kalotten; i den instängda studerkammaren med dess bjälkväggar och dess kala träbänkar diskuterar han vådeliga med någon annan skäggig »läse-mästare» om den eller den svårtydda bibelversen, och på sin höjd tager sig den oförtrutne exegeten då och då en styrkedryck ur den bredvid stående ölstånkan för att ur denna hämta krafter till nya argument mot kalvinister och andra villfarande andar. Men denna bild visar oss endast en sida af tidens lif. Svallvågorna af den ystra, lefnadsfriska uppfattning, som i södern genomsyrat hela tillvaron, hade äfven — om än med brutna krafter — nått våra kuster. Också för oss var reformationsperioden i viss mening en renässancens tid.

Gustaf Vasas hemlif var ännu prägladt af gammaldags enkelhet. Han skötte sina gårdar och sitt hus såsom en visserligen rik, men framför alt förständig och sparsam privatman, och hans drottningar fingo ej vara obekanta hvarken med mjölkkammaren eller med spinnrocken. Hans byggnader — åtminstone under förra delen af hans regering — voro afsedda för nyttan, och all tom lyx tyckes hafva varit den stränge rikshushållaren motbjudande. Visserligen höll han »ett ärligt och konungsligt hof», från hvilket ridderliga och höfviska nöjen ingalunda voro bannlysta, men »ändock att han gärna umgicks med täcka och däjeliga kvinns personer, så var han likväl så försynt, att han aldrig blef beryktad för någon medan han var ogift, ej håller visste man säga om några hans oäkta barn, utan sitt äktenskap höll han väl». Först mot slutet af Gustafs regering bröt renässancen med dess praktlystnad och dess stormande, ofta brutala sinlighet in i vårt land. I Erik XIV och Johan III skåda vi fullblodiga och äfven begåfvade representanter för denna lysande, om ock i grunden själfviska tidsströmning.

Renässancebild-
ning på
1500-talet.

Erik var en man med ett lidelsefullt temperament, och de teologiska studierna hade ingalunda mäktat kyla af det heta renässanceblodet; hans gamle fader kunde också med full

Erik XIV.

rätt tala om hans »stora och omåttliga affekt». Den mest kallblodiga grymhet parade sig i hans karaktär med en hänsynslös sensualism. Man behöfver blott erinra sig det bekanta bref, i hvilket han fordrar en beskrifning på sin tillämnade brud, Renata af Lothringen, och med en öfvad kännares hela talang uppställer sitt ideal af en kvinna — »frisk, däjelig och välväxt, icke mycket mager och sperrlemmad, hvitlätt med oförfalskad färg». Vid hans mångfaldiga frierier rör sig frågan nästan uteslutande kring den tillämnade brudens utseende, och Erik gick här till väga med en kritik, mot hvilken alla svek måste studsas tillbaka. Så t. ex. fordrade han, att prinsessan Anna af Sachsen skulle personligen begifva sig till Stockholm att af honom beses; då detta vägrades, afbrötos underhandlingarna. T. o. m. på de porträtt, som sändts honom från Kristina af Hessen, ansåg han sig böra tvifla och fordrade därför, innan han ville bestämma sig, att hans egen edsvurne målare skulle få afbilda den beprisade skönheten. Af Elisabeth hade han lyckats förskaffa sig ett porträtt, föreställande drottningen i det ögonblick, då hon, klädd i nattdräkt, stiger till sängs — med ett ord, han visar en försiktighet, som skulle hafva hedrat en af österns slafhandlare. I sitt hof omgaf han sig med ett fullkomligt harem, och han tycktes t. o. m. hafva haft olika frillor för olika kungsgårdar. Den sydländska moral, enligt hvilken älskarinnan i socialt afseende intog en, om icke aktad, så dock fullkomligt tolererad ställning, tyktes vilja göra sig gällande äfven i Sverge. Så kunde en af Härtig Magnus' mätresser t. o. m. skrifva sig: »min furstlige nådes frilla, jag Valborg». Mot sedepredikanternas sträfva moral bildar en dylik titulatur onekligen en skriande kontrast, men en kontrast, som är karaktäristisk för detta tidevarf. Det var nog ingenting som hindrade en Erik XIV att ena stunden med värlig ruelse nedskrifva några gudliga betraktelser, för att ögonblicket därpå börja ett vildt dryckeslag med gunstlingar och frillor. Vid sidan af denna sensualism märka vi hos Erik en grymhet, hvilken skulle hafva fyllt äfven en Cesare Borgia med respekt. Planer att medels förgift röja fiender ur vägen hvälfva sig ständigt i hans hjärna, och en gång spekulerar han t. o. m. öfver möjligheten att »tillpynta gift med rök». Sina fångar tänker han mot en viss ersättning i penningar och varor afyttra till Ryssland, och den djuriska vildhet, med hvilken han for fram i fiendeland, visar en lidelsens styrka, som förefaller oss nästan ofattlig. »Då blef» — så skildrar han själf Ronnebys eröfring — »därinne ett väldigt mord. Rött som blod färgades vattnet i älven. Och voro fienderna så

försagde, att man föga omak hade för dem, utan man stack i dem såsom i en hop vildsvin, och skonade man ingen, utan slog ihjäl alla varaktiga, så att i staden blefvo mer än 2,000 man om halsen, utom några kvinnor och barn, hvilka finnarne slog ihjäl.»

Det kanske mest förhärskande draget i Eriks karaktär var renässancemannens lystnad efter njutning och prakt. Den efter dåtida förhållanden oerhörda lyx, med hvilken hans kröning firades, med triumfportar, riddarslag, ringränningar, »sällsamma djur till skådespel, lejon, uroxar, kameler, hundra kaniner och hvad annat, som man kan tänka i Sverge främmande vore» — alt detta erinrar oss om de praktfulla upptåg, som voro så på modet vid de italienska furstehofven. Och hvilket öfverflöd i bohat och kläder! Man häpnar inför slottsinventarierna från denna tid med deras för oss nästan ofattliga rikedom på gyllenduk, skinn, flöjelshyenden, bonetter, »purpurianska» kappor, tapeter o. d. Äfven lefnads-sättet i öfrigt stod i öfverensstämmelse med denna lyx, och Herr Eskils gemak, där den gamle kung Gösta hopat sina från kyrkor och kloster »rappade» skatter, tvingades snart att lemna sitt dyrbara innehåll från sig för att tillfredsställa den unge furstesönens praktlystnad. Det är en färgrik taffla, som Eriks hof upprullar för oss. Rummen äro prydda af dyrbara gobeliner, där bibliska och historiska scener växla med de nya renässanceämnena Venus, Lucretia, kejsar Trajani historia o. d.; i salarna möta vi en brokig skara af främmande äfventyrare, lågättade skrifvare, unga ädlingar, hvilka i den nya, lifskraftiga konungamaktens närhet redan hunnit utbilda sig till mjukryggade hofmän, som för länge sedan glömt bort unionstidens själfrådiga adelsvälde; här och där uppfånga vi en skymt af hofnarren Hercules' groteska figur eller af den lärde doktor och »poeta», som från utlandet kallats hit till hofvet att förhärliga alla tilltänkta stordåd. Än bevitna vi, huru konungen en stjärnklar natt innesluter sig tillsammans med Herr Dionysius i det hemlighetsfulla tornet för att i stjärnorna läsa framtida öden, än lyssna vi till Johannes Comptonistas sång eller lutenisten Jörgen Vogels preludier, än skåda vi dryckeslag i trädgården, där konungen och Herr Carolus skämta med några borgarhustrur, under det att bastart, malvasir och claret flöda i de väldiga dryckeskåsorna, och måhända höra vi då, huru de höge herrarne göra sig lustige öfver grälet mellan liquorister och rättrogne om möjligheten att i anseende till den svåra vinbristen använda äppelmost i stället för nattvardsvin, än söka vi smyga oss förbi de »dumbe dörrvaktare», som bevaka ingången till Karin Månsdotters kammare, där konungens slösande frilla kanske som bäst håller

Eriks prakt-
lystnad.

på att profva någon af den höge älskaren skänkt kjortel, i värde öfverstigande en familjs årsunderhåll, än väckes vår uppmärksamhet af något »mummeri» med sällsamma dräkter och underbara masker, än stanna vi — och detta bildar slutpunkten på vår vandring — framför tornet, där Göran Persson och hans bödlar just äro i färd med att antända ett par brännvinsdränkta skjortor på någon stackare, som råkat uppjaga konungens lättrörda misstänksamhet.

Konstsinne.

Äfven Johans hof var ett äkta renässancehof. Konungen själf hade väl ej sin äldre broders passionerade natur, utan var af ett mera svärmiskt lynne, men äfven han saknade ej sinne för njutningar och prakt, ehuru detta begär hos honom yttrade sig i mindre fantastiska och mera konstnärliga former. Hos den tredje brodern, Karl, framträder däremot dessa renässancedrag mindre tydligt. Det teologiska intresset var hos honom afgjort starkare än det ästetiska. Men hvarken Gustaf eller någon af hans söner var i saknad af alt konstsinne, och hos Johan närmade sig svärmeriet för konsten till en gräns, som för rikets finanser var ganska oroväckande. Redan den gamle kung Gösta hade förskaffat sig en tafvelsamling, som äfven efter nutida förhållanden torde kunna kallas anseelig. De flesta af dessa taflor behandlade religiösa och allegoriska ämnen samt härstammade väl från plundrade kyrkor och kloster, men några hade nog förvärfvats genom beställning hos vederbörande konstnär. Vi finna nämligen i denna samling porträtt dels af den kungliga familjens medlemmar, dels af samtida monarker, och därjämte påträffa vi åtskilliga dukar, hvilka att döma af beskrifningen tyckas hafva varit alster af den moderna renässancekonsten; så fanns här en tafla föreställande Paris' dom, en annan visande oss Lucretia, en tredje, hvars ämne var »en hustru, som sitter och syr», m. m. En tafla, Jungfru Mariæ bebådelse, är måhända identisk med den utmärkta Maria-bild, för hvilken den eljest så sparsamme konungen betalade den ryktbare nederländske målaren Jan van Scorel det anseelige naturahonoraret af en ring, en mårdskinnspläs, en släde med tillbehör och en ost, vägande 200 skålpund. Hans målare Petter Rueys tyckes hafva haft full sysselsättning med att restaurera de skadade dukarne i detta galleri, och af inventariet öfver fateburen finna vi, att de inhemska konstnärerna Anders och Knut då och då erhållit lakan »till att måla uppå».

Faderns konstsinne öfvergick i ökadtt mått på Erik. De teckningar, vi äga kvar från hans fängelsetid — särskildt några landskap — röja obestridligen konstnärlig begåfning. En samtidig

polsk författare förklarar honom också vara en »utmärkt skicklig guldarbetare» och berättar, att han »framställt på en koppartafla underbara saker, huru han håller fältslag med sin broder och huru han aflossar skott mot andra och de mot honom». Det här omnämnda konstvärkets tyckes hafva varit ett drifvet arbete; Tegel omtalar honom dessutom såsom »mäktig konstrik på kopparstickning», och i afsägelseakten beskrifves ett af honom utfördt stick, i följd hvaraf Erik måste betraktas såsom vårt lands förste gravör. Det var klart, att en dylik härskare äfven skulle söka omgifva sig med de bildande konsternas alster. Från utlandet införskrefvos så väl väfware som gobeliner, och de summor, som utgåfvos härför, voro oerhörda. En i Anvers köpt tapet, i elfva scener framställande Augusti seger öfver Antonius — som man ser är det öfvervägande renässanceämnen som nu förekomma —, kostade 13,886 daler, »en summa — säger Ahlqvist — för hvilken man då kunde köpa så mycket spanmål som nu för 315,000 kronor»; enligt ett inventarium från 1568 funnos dock på Stockholms slott ej mindre än 54 dylika gobeliner. Äfven arkitekturen omhuldades af Erik. »Ändock — skref han en gång — att krig och fäjd äro för handen, skall man dock likväl icke förglömma hålla slotten vid makt, synnerligen där som är förordnad till att byggas, nämligen Stockholm, Upsala och Svartsjö». Kalmar slott — det kanske vackraste minnesmärket från vår renässancetid — är till en stor del ett värk från Eriks härtigtid, då konstsnickare, flamska väfware och stenhuggare täflade att omdana den gamla medeltidsborgen till en praktfull fursteboning; det under Scholanders ledning restaurerade s. k. »gamla kungsmaket» med dess härliga renässancedekoration fullbordades 1564, och Tegel berättar, att Erik själf skall hafva utfört en del af det prydliga intarsiaarbetet. Mest svärmade Erik dock för målarkonsten. De konstnärer, hvilka stodo i hans sold, buro naturligen ingalunda samtidens mest berömda namn, men att döma af de sparsamma rester, som återstå af deras konst, tyckas de ej hafva saknat begåfning. Dominicus ver Wilt, som gifvit ritningarna till det nyss omtalade kungsmaket i Kalmar och till en till största delen bevarad tapetserie, behandlande Magogs, Svens och Gethars historier, visar obestridligen talang, särskildt i de mera dekorativa partien med deras vackra renässanceornament, statybilder och nischer; på hans förmåga som konterfejare har man måhända ett prof i det bekanta porträtt af Erik XIV, hvilket tillhör vårt nationalmuseum.

Johan III med sin veka, ästhetiska anläggning var i än högre grad än Erik en konstantusiast, och hos honom parade sig prakt-

Johan III:s
konstsinne.

lystnaden med ett religiöst svärmeri, som dref honom att återställa de kyrkliga minnesmärken, som reformationen sköflat. De kostnader, han nedlade på sina byggnadsföretag, måste hafva varit oerhörda, och hans slöseri framkallade äfven högljudda protester. Bland de klagomål, hvilka i Reval framburos för honom, gälde ett hans »byggningar vid slott och gårdar, desslikes ock de stora kyrkor». Konungen hade lofvat att dessa skulle hållas i »måttelig ordning», men detta hade ej skett, »och ändock K. M. låter sig tycka, att byggningar kosta intet mycket, så skall väl beställnings- och underhållsregistret sådant annorlunda utvisa, och om det intet kostar Hans Kungl. Maj:t, så kostar det likväl undersåtarna». Men då det gälde »sköna byggnader», fingo alla ekonomiska betänkligheter vika för det kungliga konstsinnets kraf, och egenomligt nog tyckes Johan hafva ansett, att alla andra i likhet med honom borde svärma för arkitektoniska praktstycken. Så äger man af honom ett karaktäristiskt bref till Stockholms borgerskap, i hvilket han förklarar, att det alltid varit hans vilja och mening »att hafva vår hufvudstad Stockholm väl bygd och prydd», i följd hvaraf han helt enkelt uppmanar sina trogna undersåtar att nedrifva alla träbyggningar och i stället uppföra nya stenhus. Messenius, som på sina knaggliga rim prisar hans intresse för byggnadskonsten, vågar med tanken härpå försäkra, att konungen

gärna hade, som jag har sport,
Stockholm till Rom och Venedig gjort.

Lusten därtill saknade han åtminstone icke. Stadens rådhus lät han pryda, »så att det vardt så godt som nytt», och den åt torget vettande gafveln dekorerade han »med vers och målning». Jakobs, Maria och Klara kyrkor äro hans verk, likaså den nu försvunna praktfulla slottskyrkan, och jämte dessa vet man, att han påbörjat ännu några andra Stockholmskyrkor. Likaså restaurerade han de gamla, under reformationen af eldsvådor och vanvård skadade katedralerna i Upsala, Linköping, Skara och Västerås samt var därjämte betänkt på att återställa de förfallna klosterbyggnaderna i Alvastra, Askaby, Vreta, Varnhem, Gudhem och Nådendal. Vid sidan af dessa blott delvis förvärkligade planer, till hvilka konungens religiösa intressen väl äfven medvärkat, sysslade han med vidtomfattande världsliga byggnadsföretag, och få torde de svenska slott från denna tid vara, hvilka icke bära spår af detta outtröttliga konstintresse. Själf ingrep konungen ständigt i sina byggmästares görande och låtande, ty — såsom han skref till en af dessa — »du skall väl veta, att vi icke kunna lida det, som skeft

är»; han nagelfar och kritiserar deras schampluner, han rekommenderar än den ena, än den andra stensorten, han beskriver i detalj, huru han t. ex. vill hafva det utskurna löfvärket i »drottningmaket» med »allehanda blommor, både liljor, rosor och nejlikor», eller huru rummen skola »mellan listerna blifva öfverstrukne och lackerade med ljusgrön färg, så att de morisker, som nu målade äro, såsom de af trä inlagde vore kunna synas igenom samma gröna färg», eller huru pelarne i slottskyrkan skola »svarfvas i trä efter korintiskt sätt och beklädas med tunn utslagen koppar» — med ett ord han är fullt inne i alla de talrika företag, som hans stab af murmästare, bildsnidare, konstsnickare, målare och stenhuggare hafva för händer i Sverges olika delar. Han förstod äfven att för sina vidtomfattande företag draga till sig förmågor af erkänd rang, såsom t. ex. de tre bröderna Parr, af hvilka Johan Baptista byggt slottet i Schwerin och Franciscus kort före sin ankomst till Sverge fulländat det imposanta renässancepalatset i Güstrow; den tredje brodern Dominicus har bl. a. utfört den eleganta brunnsbyggnaden i Kalmar slott, hvilken är en bland de yppersta resterna af renässancekonsten i vårt land. Johans kanske mest betrodde man var nederländaren Willam Boy, en af dessa mångsidiga naturer, på hvilka denna tid var så rik, värksam såsom målare, byggmästare och bildhuggare. Jämte böjelsen att uppföra nya, praktfulla tempel och fursteborgar vurmade nämligen Johan äfven för skulpterade grafvårdar. Visserligen kunna de arbeten, som han hufvudsakligen genom Willam Boy lät utföra, ingalunda uthärda någon jämförelse med de härliga furstegrafvar, som man skådar i Venedigs och Florens' kyrkor, men dessa svenska arbeten hafva dock en viss betydelse såsom de första vitnesbörden i vårt land om renässancens bildhuggarkonst. Dylika grafmonument lät sonen upprätta åt Gustaf I och dennes båda gemåler, Catharina Jagellonica, Sten Sture och dennes maka, Magnus Ladulås och Karl Knutsson, konung Inge och den fabulerade Suno Sik, drottning Filippa, Sverker den äldre, Karl Sverkersson m. fl.

Efterdyningarna af den konstperiod, hvars främste svenske representant Johan III kan sägas vara, forto ännu någon tid efter konungens död; man behöfver blott erinra sig det af Sigismund i Danzig beställda kenotafiet öfver fadern, Gustaf Banérs i Upsala domkyrka uppställda graf, härtig Magnus' minnesvård i Vadstena, Vibyholms slott, åtskilliga adelsborgar och andra minnesmärken från denna tid. Väl voro de flesta af de arbetande konstnärerna utlänningar, men det intresse, med hvilket deras

värksamhet omfattades, visar, att dåtidens svenskar icke voro uteslutande upptagna af teologiska frågor, utan att de äfven kunde känna sig tilltalade af tillvarons skönhet sådan denna tolkades af renässancens sinneslustiga konst.

Den adliga
bildningen.

Men renässancen visar sig äfven utom konstens område. Genom de diplomatiska värf, som ända från Gustaf I:s tid anförtröddes åt den svenska aristokratiens medlemmar, hade dessa satts i beröring med Europas renässancehof och i följd däraf äfven börjat tillägna sig de åsikter och later, som där voro på modet. Midt i detta af teologi så genomsyrade århundrade möter man därför stundom uttryck och handlingar, hvilka snarare smaka af italiensk renässancemoral än af luthersk teologi. Så t. ex. finnes det en egendomlig brevväxling mellan bröderna Erik och Johan Sparre rörande en kärlekshistoria, i hvilken den senare spelade hufvudrollen. Han hade förfört en adlig fröken, men vägrade sedermera trots sitt löfte att äkta henne, och friade i stället till en mera högboren ung dam. Då den förorättades släkt ej var utan inflytande, gälde det att undgå obehagliga efterräkningar, och i detta afseende gaf Erik Sparre sin broder några råd, hvilka i kallblodig cynism lemna föga öfrigt att önska; karaktäristiskt nog fördes korrespondensen härom till större delen på italienska. Hälst borde man, enligt den erfarne diplomatens mening, gifta bort flickan med någon fattig adelsman, som kunde soulageras genom en af Sparrarne gifven hemgift, eller också borde man medels mutor förmå någon därtill villig person att ännu en gång förföra henne, då skulden för det första felsteget lätt kunde öfverflyttas från Johan Sparre på den sextonåriga flickan. Samma upprörande själfviskhets röja 1500-talets aristokrater i religiöst afseende, och Johan III karaktäriserade dem troligen alldeles riktigt, då han ansåg, att de för kyrkogodsens skull kunde blifva både kalvinister och ateister. Män sådana som en Erik Sparre, en Pehr Brahe och en Hogenskild Bielke höllo utan samvetsbetänkligheter med den starkaste. Inför Johan spela de liturgister, Possevinus tror sig i dem hafva funnit män, nitälskande för den katolska läran, och på Upsala möte vågar en religiös vändekåpa som Hogenskild Bielke förebrå presterskapet dess föregående vankelemod.

Den aristokratiska bildningen under 1500-talet var i själfva verket ganska olika mot den presterliga. Den undervisning, hvilken de unga ädlingarna erhöles vid utlandets universitet, var väl till en god del teologisk, men det var klart, att de adliga studenterna vida mer än de blifvande presterna därjämte skulle egna

sig åt statsvetenskapliga och humanistiska ämnen. För bedömandet af den aristokratiska bildningen under renässancen är det likväl ej nog att taga hänsyn blott till dessa universitetsstudier; den unge ädlingens bildning omfattade nämligen ej blott boklig lärdom, utan var i främsta rummet en för det praktiska lifvet afsedd duglighet. Skolastikens ideal — den lärde pedanten med det outtömliga förrådet af citat och glosor — hade ersatts af renässancens, och äfven i Sverge återfinna vi detta: den i kroppsligt och andligt afseende lika utvecklade hofmannen. Vi skola något närmare undersöka detta ideal.

I detta ideal ingick först en god del lärdom, och i detta afseende bildar den svenska adeln under Erik XIV:s och Johan III:s tid en bjärt motsats mot Gustaf Vasas samtida. De flesta af dessa yngre ädlingar hade besökt främmande universitet, icke så få stodo äfven efter hemkomsten i beröring med utlandets lärde, några — såsom i främsta rummet Hogenskild Bielke — visade sig såsom nitiska bokvänner och samlare, och hos de flesta möta vi en språkbildning, som sträkte sig vida utöfver det mått, som universiteten meddelade. På Gustafs tid torde tyska och latin hafva varit de enda främmande språk, hvilka voro kända i vårt land. Ännu 1560 var franska, efter hvad MARTINUS HELSINGUS berättar, så godt som alldeles okänt, och då han ville göra sina landsmän bekanta med ett franskt arbete, advokaten Guillaume Auberts *Oraison de la paix* (Paris 1559),* trodde han sig nå sitt syfte genom att öfversätta det franska talet till latin. Men redan då stod ett nytt släkte färdigt att efterträda det gamla. Enligt hvad Possevinus intygar, talade Johan III flytande franska, italienska, engelska, polska, finska, tyska och latin, och en liknande — om än icke så omfattande — språkbildning finna vi hos den svenska högadeln på hans och hans efterföljares tid. De män, hvilka skulle uppträda på den europeiska diplomatiens valplatser, kunde ej längre nöja sig med samma låga bildningsgrad som en Ture Jönsson, hvilken icke ens mäktade tyda ett latinskt bref.

Men viktigare än lärdomen var förmågan att skicka sig, att

Den fulländade världsmannen.

* Företalet till Helsingus' öfversättning, *Oratio De Pace* (1560), är ganska intressant. Han börjar med att berätta, att han under sitt uppehåll i Frankrike slagits af det franska språkets om grekiskan erinrande behag, rikedom och skönhet; han hade därför ansett det såsom en lämplig sysselsättning på lediga stunder att lära sig detta språk, ehuru väl han hemma i Sverge ej kunde få någon användning för denna kunskap, då endast »ytterst få» ägde någon kännedom om det franska språket.

Undantager man medeltidsdikten Ivan Lejonriddaren — hvars närmaste förebild är omtvistad — är detta arbete, så vidt jag vet, det första, hvilket någon svensk öfversatt från franskan.

i hela sitt väsen röja den förfarne världsmannens behag och höfviska later. Renässancen äger också en hel literatur af »höflighetsskolor», egnade åt uppgiften att än med allvar, än med satir inskräpa nödvändigheten af ett värdigt uppträdande. De flesta af dessa härstamma väl från Italien, världsmannabildningens hemland, men äfven svenska originalarbeten finnas.

Det ryktbaraste af dessa arbeten i belevnhetens svåra konst var väl italienaren Baldassarre Castigliones världsberömda *Il Cortegiano* (1528), en bland våra bästa källor för kännedomen om renässancens förfinade umgängesliv. Här uppställes bilden af en fulländad »hofman» eller — såsom vi skulle säga — af en fulländad världsmän. Han är en mästare i alla kroppsliga idrotter; han är öfverträfflig fäktare, skicklig simmare, ypperlig ryttare, förträfflig dansör o. s. v. Han måste äga god musikalisk bildning, hafva sinne för skön konst och literatur — med ett ord vara hemmastadd på sällskapslivets alla områden utan att därför egentligen behöfva penetrera något, och målet för all denna virtuositet är ingalunda möjligheten att genom dessa gåfvor kunna gagna monarken eller staten; syftet är endast, såsom man riktigt anmärkt, personlighetens egen utbildning. Denna märkliga skildring blef i flera fall förebilden för en mängd arbeten af samma art. På svenska blef *Il Cortegiano* väl ej öfversatt, men studerades utan tvivel af flera bland 1500-talets unge ädlingar, hvilket äfven framgår däraf, att Pehr Brahe i sin *Oeconomia* anser sig böra anbefalla »*Anulicum Balthasaris Castalieni uti italiensk utgången och sedan verterad latine et germanice*». Ett annat italienskt arbete i samma stil var Casas Galatheo, innehållande en mängd föreskrifter för ett fint umgängessätt. Arbetet öfversattes på latin af Nathan Chytræus, en broder till den ofta förut omtalade professor David Chytræus i Rostock, och af denna öfversättning tryktes en upplaga i Stockholm 1643. En tredje författare af detta slag var spanioren Antonio de Guevara, mest bekant för en halft historisk, halft romanartad skildring af Marcus Aurelius, i hvilket då så beprisade arbete han sökte framställa bilden af en fulländad furste. Detta arbete blef visserligen ej öfversatt till svenska, men däremot äger vår literatur tvänne andra arbeten af samme författare, nämligen hans *Despertaador de Cortesanos* och hans *Menosprecio de corte y alabanza de aldea*; för båda hafva vi att tacka den outtröttlige ERICUS SCHRODERUS. Att han direkt öfversatt dem från spanskan är väl föga troligt; det förra arbetet fanns i fransk, italiensk och engelsk öfversättning, och af det senare har man t. o. m. en fyrspaltig upplaga med spansk, italiensk, fransk och tysk text, hvarjämte öfversättningar till engelskan och latinet finnas. Men vare sig dessa arbeten öfversatts direkt från spanskan eller ej, äro de dock, så vidt jag vet, de första spanska skrifter, hvilka införlifvats med vår literatur. De förtjäna därför en viss uppmärksamhet. Hof-Folcks Wäckiare utkom 1616 och Om Hoflewernetz Förtreet och Mödesamheet, deszliques Landzbygdens eller Bondewäsendetz Lustigheet och beröm 1629; en ny upplaga tryktes 1675. Båda dessa arbeten utmärka sig för den med pinsam sorgfällighet utarbetade stilen, som kännetecknas genom mängden af konstlade vändningar och pretiösa antiteser, genom en tröttande rikedom på exempel ur den klassiska historien och mytologien, samt genom den fadda pastorala ton, hvilken under renässancen var så på modet och nu möter oss äfven inom den svenska literaturen. Ideerna i dessa arbeten äro ej många, och de blifva ej mera tilltalande, därför att läsaren nödgas fiska upp dem ur en aldrig sinande ström af ord. Hof-Folcks Wäckiare meddelar efter mönstret af *Il Cortegiano* en mängd föreskrifter till gagn för den, »som vill gifva sig till hofva». Någon själfständig och manlig anda må man ej vänta sig att finna i dessa; i stället bjudas några iakttagelser af en egoist, hvilken ofta ej ens gör sig be-

Hof-Folcks
Wäckiare.

svär med att inhölja sina lärdomar i någon moralisk täckmantel. »Om en hof tjänare — heter det på ett ställe — är till sinnes att tala med sin furste, så skall han, då han fram för honom träder, bevisa honom stor reverens och ärevördning. Är det en konung och sitter, så skall hof tjänaren till det minsta falla till jorden med det ena knät; uti sin vänstra hand skall han hålla sin hufvudbonad, dock icke rynka'n tillhopa uti handen, ej håller hålla'n in på bröstet, utan efter måttelighet.» Han får ej vara mångordig eller skrytsam, ty stora herrar och potentater älska ej vidlyftighet; däremot skall han grant hafva akt på de saker, som hans herre har lust till, såsom musik, jakt, fiskeri och fågelfång och sedan skall äfven han slå sitt sinne därpå; om hans herre i sitt tal drifver gyckel med honom, skall han det tålmodigt lida, oansedt att det är honom förtretligt; då han kommer till hofvet, skall han genast ställa sig in hos dem, som äro i gunst och myndighet; det hus, i hvilket han vistas, skall han alltid berömma, ty därmed gör han värden sig till vän, likaså skall han prisa den åtnjutna välfägnaden — med ett ord han skall ej underlåta något, som kan skaffa honom inflytande och göra honom gärna sedd. Men likväl är hoflivet ej det högsta goda för författaren; snarare är det en tillvaro full af vedermöda och farlighet. I stället försvärfvar honom såsom ett ideal den drömda bilden af ett stilla, arkadiskt landtlif, fjärran från hofvets intrigspel. Det är denna tanke, som författaren vidare utvecklar i det andra af de båda ofvannämnda arbetena. »En må nu vara — säger han — så högt i spelet hos en furste, så ädel af härkomst och börd, så klok och förslagen som han någonsin kan vara, så skall han dock veta, att ju mera han hanterar och umgås med världen, ju mera blifver han utaf henne bedragen.» Författaren har därför icke funnit någon hofman, som icke i sitt hjärta burit på de krossade förhoppningarnas bitterhet. Må därför hvar och en, medan det ännu är tid, draga sig undan hofmannens vedermodor för att på landsbygden lefva ett fritt och obundet lif.

»O lycksaligt äst du, landtväsende, — utropar författaren — och alla de, som ut på landet vistas, ty där må hvar och en förutan eftertal skåda genom sitt fönster, spatsera ut på platsen, sätta sig utanför porten uti en stol och tillskåda, huru de kas:a klot, huru Peder dansar med Mari och huru de springa med hvarandras kring i dansen, huru de dricka hvarannan till, och till det sista, huru bönderna tillsammans hårrifvas. Alt detta är oss, som på landet boendes äro, efterlåtet att göra och tillse förutan någon vårt anseendes förminskning. Vidare är detta deras, som på landet bo, privilegium, att man är där mycket friskare och hälbrägdare än till hofva, där som äro höga hus, olustiga mak och trånga stinkande gator och gränder, hvarutaf allmänt förorsakas en förgiftig luft och dödliga sjukdomar. Salig är du, landsbygd, där som husen äro vida, människorna uppriktiga, luften klarare, solen skinaktigare, marken renare, vägarna mindre bevandrade, galgen mindre uppfylld, allmogen mindre förargad, spisvarorna mindre kostsamma och sundare, öfningen mycket säkrare, sällskapet mycket trognare, sorgen och åhågan mycket mindre och tidsfördrifvet mycket större.»

Det är ett gammalt tema denna längtan efter landtlifvets inbillade frid och oskuld; det har funnits under hvarje tid med öfverfinad civilisation. Det möter oss redan under den alexandrinska kulturperioden, det anslås ånyo af den finbildade krets af romerske stormän, för hvilken Vergilius skref sina ekloger, och det återupptages med förnyad styrka af renässancens skaldar. Literaturen öfversvämmas af en hel ström af herderomaner, pastoraldramer, idyller och andra dikter till landtlifvets pris, och denna jämförelse mellan stad och land, på hvilken här gifvits ett prof, vänder tillbaka i otaliga variationer under alla de perioder, hvilka i poetiskt afseende ännu stå under inflytande af renässancens idéer. Hvad särskildt de svenska skildringarna beträffar, har Guevaras berömda bok varit af stor betydelse, och ofta tycker man sig i dem höra ett genljud af den pretiöse spaniorens ordsvall.

Hoflefwernetz
Förtret.

De Civilitate
morum.

Mera bestämda förhållningsregler för ett höfviskt uppträdande gäfvos i Erasmus' berömda bok *De Civilitate morum*, skriven 1530, således få år innan den store humanisten slutade sin innehållsrika lefnad. Få arbeten hafva åtnjutit en större popularitet. Redan 1573 tryktes en upplaga i Stockholm, och den två år äldre skolordningen föreskrifver, att Erasmi Libellus de civilitate morum skulle läsas ömsom med Camerarii Præcepta morum. 1620 blef *De Civilitate Morum Pverilivm*. Thet ähr: En gyldenne Book om vnga personers Sedhers Höffweligheet ånyo utgifven af den sedermera för sina olyckor och sin lärdom bekante JONAS HAMBRÆUS, hvilken därjämte bifogade en svensk öfversättning. Hambræus var då lärare för några unga ädlingar, och det var till deras tjänst arbetet utgafs. Att de här meddelade lärdomarna voro eftersökta, visas bäst däraf, att Hambræus' öfversättning utkom i en ny upplaga 1693, hvarjämte arbetet 1670 utgafs på latin, svenska, tyska och finska. Då man talar om denna bok, drar man gärna något på munnen, väl vid tanken på öfversättningens något otympliga språk och det oförblommerade sätt, på hvilket åtskilliga belevnethetsregler framföras. Men man må icke skratta åt den gamle Erasmus, ty det är en både god och älskvärd bok, som han gifvit oss. Att han där beifrar några råheter, hvilka i vår tid knapt höra hemma i drängkammaren, var ett fel ej hos honom, utan hos hans ännu ganska ouppfostrade samtid. De föreskrifter. Erasmus uppställer, äro vanligen förestafvade af ett vaket skönhetssinne och en ren, sedlig känsla. Han vill ingalunda genom dessa regler undertrycka naturen — som dylika höflichkeitsskolor så gärna vilja —, utan han söker att binda henne inom skönhetens gränser, och han är långt ifrån någon inskränkt ceremonimästare, hvilken dömer människan efter det mer eller mindre stränga iakttagandet af dessa, ofta blott konventionella regler. Erasmus var för mycket humanist att någonsin förlora det sant mänskliga ur sikte; hur högt hans skönhetssinne än satte ett ädelt och värdigt yttre, glömde han därför aldrig, att karaktärens skönhet ej alltid återspeglade sig i laterna. »Det är — säger han — det aldra största höflichhets stycke, när du själf intet ondt gör och annans missgärningar gärna förlåter och icke därför din stallbroder dess mindre älskar, för det han några ohöfveliga seder hos sig hafver. Ty en part äro, som deras seders grofhet med andra gäfvor vedergälla.»

En bok af något liknande syfte är *Disciplina et Institutio Pverorum*, ex optimis quibusq. Autoribus collecta, tryckt 1584; fragment af en äldre upplaga finnas.

Den kamp mot samtidens råhet, som röjer sig i Erasmus' arbete, gaf i Tyskland anledning till en sedesatir, den s. k. Grobianusliteraturen, i hvilken alla grofheter på ett synnerligen drastiskt sätt förlöjligades. Egendomligt nog finnes intet dylikt arbete mig veterligen på svenska, ehuru väl den tyska Grobianusliteraturen ej varit alldeles obekant i vårt land; så t. ex. ägde Hogenskild Bielke ett exemplar af Dedekindus' Grobianus. Den enda svenska belevnethetsskola, som i likhet med dessa utländska försök att införa god tukt meddelar några direkta föreskrifter, är ASCHANEUS' förut (s. 352) omnämnda Om höffuiskhet och tuckt widh Bordh. Ett mera universelt syfte föresväfvade den gamle PEHR BRAHE, då han, enligt egen uppgift 1585 (ej 1581), skref sin så viktiga och upplysande *Oeconomia Eller Huuszholdz-Book För ungt Adels-folck*, utgifven först 1677 från det Braheska tryckeriet på Visingsborg, likväl — att döma af en flyktig jämförelse med en äldre handskrift — icke synnerligen noggrant. Afsikten med detta arbete var att visa, »hurulunda herremäns barn med god tukt och lärdom väl skola kunna blifva uppfödda, in till det de kunna komma till laga år, och huru man sedan skall kunna stå hus och hemman före» — således ett dubbelt syfte: att gifva dels en uppfostringslära, dels en ekonomiebok, och framställningen sönderfaller i följd däraf i tvänne delar. Brahe börjar med uppfostringsläran. Med de egentliga barnåren sysselsätter han sig föga. Först då gossarne lärt sig »catechismum et grammaticam», vänjt sig af med barnsliga later och förhöllo

Brahes
Oeconomia.

sig, »så att hvarken i seder eller åthäfvor, tal eller gärningar hos dem något groft eller ohöfligt funnes, utan gudfruktighet, ödmjukhet och äresamhet beblandade med tuktighet och stadighet», först då var det tid att börja med den egentliga uppfostran, hvarvid umgänge med visa människor, läsning af nyttiga böcker samt studier af seder och bruk i olika land nämnas såsom de förnämsta bildningsmedlen. Då den unge ädlingens uppfostran enligt Brahes mening borde gå ut på att göra honom duglig för »politien och krigsbruk», borde han först förvärfva sig färdighet i alla ridderliga öfningar, som äro »ryckande, springande och fäktande, stenkastande, tornerande, rännande, stäckande, och hvad som mera kan vara tjänligt till vighet och styrka». Men därjämte skulle han »ock vara sinnrik, snäll, snarrådig och vältalande och väl vara lärd och undervist uti alla gudfruktiga och mänskliga dygder. Så måste han ock hafva någon förfarenhet uti de sju fria bokliga konster. Kan det icke blifva så fullkomligt för andra öfningsars skull, så är det likväl något ibland hvarst stycke, som en aulicus ingalunda kan vara förutan, som man kan förstå därutaf, att ingen kan blifva något vältalande artes dicendi förutan.» Författaren öfvergår därefter, till de olika lärdomsgrenar, som tillhöra en hofmans bildning. Geometri är nödvändig för krigssaker, astronomien »till att förese och undvika hårda, onda och olycksamma constellationes, storm och oväder» o. s. v., och såsom ledning för dessa studier hänvisar Brahe till de förnämsta arbeten, i hvilka hit hörande materier behandlas. Såsom mönster för ett rent latinskt språk rekommenderas Erasmus, Terentius, Cicero, Quintilianus och Sallustius, för de juridiska studierna anbefallas Justiniani Institutiones och »Sverges beskrifne lagbok», sin historiska bildning borde den unge ädlingen hämta ur Eusebius' och Melanchthons kyrkohistorier, Thucydides, Livius, Plutarchus, Comines och »våra svenske, engelske och andra historier; därutinnan finner man mångahanda sinnrika rådslag och härliga orationes uppå mångahanda sätt, som man uti lika fall efter nödtorften kan bevisa sina skäl med och eljest bruka sig och sina vänner till gagn och godo». Äfven för musik och poesi borde en aulicus ej vara främmande, och borde han gärna »under tiden läsa någon poet eller andre höflige fabuler, som är Schimf und Ernst* och andre, där man ibland något godt sällskap uti lag eller eljest kan komma lust och glädje åstad med». Då ädlingen egnat två eller tre år åt dessa studier, då är det »den rätta tiden att resa, vandra och försöka sig i mång främmande land på ett eller tu år tillgörandes». Men här är det ej nog att allenast färdas genom många land och städer; »tranor och vildgäss draga ock många land igenom och blifva dess intet mera klokare». Brahe lemnar därför en lång förteckning på allt, som den unge ädlingen hade att iakttaga, och här röjer sig bäst renässansens vakna intresse för allt mänskligt. Han skulle uppmärksamma religionsbruk, styrelseform, lagskipning, skatteväsen, näringar, in- och utförsel, konster och handtvärk, krigsväsen, »prakt och prydnad, öfning uppå allehanda riddarspel, recreatio, lek och vällust, testamente och yttersta vilja». Då han genomgått dessa läroår samt är »snäll och sinnrik och med kroppen till allehanda ridderliga öfningar vig och skicklig»; då är tid att begifva sig till ett kungligt eller furstligt hof för att där skaffa sig något ansenligt ämbete och gunstigt underhåll. Om hofvet har författaren föröfrigt samma pessimistiska uppfattning, som vi redan känna från andra arbeten af detta slag; »man finner där få, som kunna eller vilja göra en godt, men till att komma ondt åstad eller hjälpa en till det värsta, det kunna alle de, som vilja, lätteligen finna sätt och tillfälle till.» De höga herrarne äro såsom stora vilddjur, hvilka med försiktighet måste skötas och tämjas; »lejon och björnar och andra sådana klodjur vilja vara ensamma när de äro hungrige och varda spisade». För de råd, som

* Schimf und Ernst är en tysk, af J. Pauli författad anekdotsamling; första upplagan utkom 1522. Bland de författare, som Brahe rekommenderar, är äfven »Franciscus Petrarca», men det arbete, som Brahe afser, är icke — såsom stundom uppgifves — Petrarcas italienska sonetter, utan en af den store humanistens latinska skrifter.

meddelas rörande hofmannens svåra konst, hafva väl arbeten som Il Cortegiano fått stå modell, och det får kanske skrivas på dessa utländska förebilders räkning, att författaren här röjer en just icke alltid så aktningsvärd smidighet i karaktären. Så t. ex. stämmer det föga med de svenska begreppen om heder och själfständighet, då Brahe uppmanar hofmannen att »taga och anamma spått och spe med höflichkeit för godt skämt». Snarare tycker man sig höra en italiensk hofmans själfviska vishet i råd sådana som dessa: »hvad som myndiga personer tala eller säga, vare sig rätt eller orätt, det får man hvarken med ord eller åthäfvor ogilla, och därföre händre sådant höfligen samtycka eller berömma och det icke allenast uti deras närvaro (hvilket likväl bäst är och störste kraften hafver), utan ock låta sig därmed höra och förmärka för andra, som kunna säga dem det igen. Förty — tillägger författaren med riktig uppfattning af skilnaden mellan renässancens och den lutherska kyrkans moral — blygsamhet, tukt och rättvisa vilja uti hofven fast annorlunda vara brukade än såsom man lärar dem uti skolorna!»

Den andra delen visar oss ädlingen såsom familjefader och herre på sina gods, huru han med »tempererad luft, klara och lustiga boningar, hälsosam mat och dryck och god diät, laglig sömn, recreatio och hvila» söker att skaffa sig en så angenäm tillvaro som möjligt. »Man ser — säger Geijer — den forntida svenske herremannen midt ibland sitt husfolk, sina underhafvande, sina åkrar och ängar, sina olika bestyr efter årets olika tider, ja sin dagliga sysselsättning — ifrån måndagen, då han själf håller råfst- och borgstämma i sin sal, förhör saker och klagomål och gifver befallning om veckans arbeten, till sabbaten, då han hör messa och predikan, läser i bibeln och lärar sitt husfolk tukt och goda seder». Äfven detta intresse för hemmet och den husliga ekonomien är, såsom Burckhardt påpekat, ett äkta renässancedrag, äfven här visar sig denna förening af skönhetssinne och praktisk klokhet, som varit så främmande för medeltidens fantastiska skaplynne. Detta intresse för en ordnad hushållning visar sig ock i ett annat arbete, i ISAAC ERICIS i början af 1600-talet värkställda öfversättning af M. Joh. Coleri Oeconomia Thet är Hushåldz Vnderwijsning, utgifven 1683 af öfversättarens son, den bekante boksamlaren Samuel Steen.

Som man ser är syftet med Brahes uppfostringslära egentligen ej att dana några dugliga ämbetsmän i statens eller monarkens tjänst, utan det är individens egen utbildning, som sättes såsom det slutliga målet för alla dessa under studier, resor och hofjänst tillbringade läroår, och genom detta strängt personliga syfte kan arbetet betraktas såsom en frukt af renässancens åskådningssätt. På denna riktning häntyder ock det mångsidiga bildningsideal, som Brahe uppställer för den unge ädlingen; det är ingen lärd pedant, som utbildas genom en dylik uppfostringsmetod, utan en i teoretiska och praktiska värf lika förfaren världsman, hvilken lärt sig att känna människornas svagheter och att kallblodigt begagna sig af dem. Det var i en dylik skola, som en Erik Sparre och en Hogenskild Bielke förvärfvade sig den omfattande bildning, den världsvana och den politiska smidighet, hvilka göra dem till så karaktäristiska representanter för den svenska aristokratien under renässancetiden.

Skyttes Vnderwijsning.

En annan uppfostringslära från något senare tid är JOHAN SKYTTES Een kort Vnderwijsning vthi hwad Konster och Dygder een Fursteligh Person skal sikh öfwa och bruka, skrifven 1604, då författaren var præceptor för den unge Gustaf Adolf, men trykt först 1678 på »någre förnåme personers begäran». På den demokratiska uppfattningen af konungens ställning till folket märker man, att författaren är en bland Karl IX:s män; såsom den unge furstens tuktomästare kände han sig skyldig att en gång »göra redo och räkenskap för alla landets innebyggare, huru han deras herre och regent lärt och undervist hafver». Det var hufvudsakligen trenne stycken, som undervisningen skulle omfatta, nämligen gudsfruktan, bokliga konster och ridderliga kroppsoföningar. Detta specialiceras sedermera med anförande af talrika

exempel på bildningens nödvändighet. Det egendomliga för denna bok i motsats mot Brahes är, att synpunkten här är öfvervägande statens nytta, icke blott individens harmoniska utbildning, och i denna känsla för individens plikter mot staten ligger liksom en förkänning af Sverges politiska storhetstid.

Till denna litteratur kan väl ock räknas ÆGIDIUS GIRS Om San Edelheet en liten tractat, skriven 1627 (tryckåret är å boken ej angifvet). Författaren uppger själf, att han »sammandragit» sin skrift »af märklige skribenter, som om adelhet skrivit hafva», men utan all själfständighet är han dock ej trots sina talrika citat, af hvilka en betydande del är på vers. Det ämne, författaren tog sig för att behandla, var ett bland dem, hvilka under renässancen åtnjöto den största populariteten — frågan om, hvori sann adel egentligen bestod. Gent emot medeltiden med dess starka bördsfördomar och dess kastväsen hade den italienska humanismen redan från början uppställt den satsen, att sann adel var liktydig med personlig duglighet, och i Italien, där skilnaden mellan de olika stånden framträdde mindre bjärt än norr om Alperna, hade en dylik teori mindre svårt att slå igenom. I Sverge däremot med dess starka aristokrati, hvilken icke ägde någon motvigt i ett ofrälse ämbetsmannastånd eller ett mäktigt borgerskap, var det tydligen ingen tacksam jordmån för dylika meningar. Skytte, själf af ofrälse börd, kunde i ett tal yttra, att den adlige studenten var bildad af ett ädlare stoff än den ofrälse och att en guddomligare själ bodde inom honom. Men alldeles utan inflytande på åskådningssättet i vårt land voro dessa humanismens ideer icke. Den gamle kung Gösta med sin fördomsfria, praktiska uppfattning af alla förhållanden förklarade en gång på tal om bondsöners rätt att förvärfva frälse, att »dygd, förnuft och mandom göra adel», och äfven den ädle Carl Carlsson Gyllenhielm ansåg, att ett »rätt adelskap består i dygdens goda konster och öfningar, mera än i släkt och härkomst». Det är på en liknande ståndpunkt, som Girs ställer sig i sitt nyssnämnda arbete. Enligt hans mening fanns det tre slag af »adelhet», den naturliga, som människan fått af Gud och hvarigenom hon i värde öfvergår alla andra skapade väsen, den moraliska, som förvärfvas genom egen dygd, och »den civiliske adelheten», som är grundad på märklige förtjänster och bedrifter samt går i arf på barnen; men adlig börd är »dem till ringa ära, som dygd förakta och ej hafva lust sina förfäders manlige bedrifter, därigenom de sig adlig ära förvärfvade, att efterfölja, ty, skrifer Horatius

Girs' om San
Edelheet.

Förfäders adelhet all slätt
Förgås i barnen, som af ätt
Och härkomst rosa sig allen
Förutan egna dygders sken.»

Rikedom är ingen måttstock för sant adelskap, men däremot är förfarenhet i bokliga konster ett oeftergiftigt villkor. »Så mycket — säger författaren — som själen är ädlare än kroppen, altså mycket äro ock de öfningar, som själen bepryda, ädlare än de, som af kroppens rörelse hänga, hvarföre hörer då en man af adel till uppå kroppens vägnar sig uppå ridarebanor, fäktskolor, tornerplatser och uti annat sådant låfligt riddarmätigt bruk att te och inställa. Men uppå själens vägnar, af hvilkens skatt och rikedom man rätteligen ädel är, bör honom att låta sig af lärde män och deras skriftliga monumenter beledsagas in uti Sapientię och Prudentię palats, där han uti alt, hvad till själens prydnad länder, varder lärd och undervist».

Girs' arbete skrefs »det nyss upprättade riddarhuset eller adelige Collegio uti Stockholm till lyckönskning». På riksdagen 1625 hade nämligen adeln beslutat att bygga »ett eget hus och lägenhet, där våra solenne samkväm anställas, våra barns exercitio hållas, en skola för våra barn anrättas och annat till vårt stånds heder och nytta företagas kunna». Året därpå hade detta s. k. Collegium regium et illustre börjat sin värksamhet. Denna fortgick visserligen endast till 1629, men försöket är

Adelsskolor.

intressant såsom exempel på, huru man då tänkte sig en blifvande statsmans uppfostran. Studieplanen utarbetades af JOHANNES MATTHIÆ och utgafs 1636 af trycket under titel *Ratio Studiorum*. Undervisningen afsåg hufvudsakligen att bibringa lärjungen färdighet i de klassiska språken, hvilken färdighet under denna latinhäraväldets tid, då alla diplomatiska förhandlingar ännu fördes på latin, var absolut nödvändig; den unge ädlingen skulle öfvas i att hålla tal, författa bref och skrifva vers på den mest vårdade latin, samt att spela komedi både på detta och det grekiska språket. Därjämte studerade han retorik, politik och etik samt åtskilliga mera praktiska vetenskaper såsom matematik, fortifikation o. d. Men han skulle icke blott egna sig åt dessa enligt tidens uppfattning mera allvarliga studier, utan han skulle därjämte använda sin tid på inlärandet af främmande moderna språk, isynnerhet grannfolkens, och han skulle ej håller försumma de ridderliga öfningarna bollkastning, kapploppning, spjutkastning, fäktning, ridd, brottning »och andra behagfulla kroppsrörelser», till hvilka efter måltiderna sällade sig vokal- och instrumentalmusik »för att lätta det tråkiga, mödosamma och besvärliga i studierna». Denna läroanstalt, hvilken således var ämnad att förkroppsliga renässansens bildningsideal var ej alldeles utan förberedelser. De fordringar på en mera universell världsmannabildning än den, de offentliga läroanstalterna meddelade, hade redan tidigt väkt tanken på en särskild adelsskola. I ett bref klagar Johan III öfver, att många ädlingar ingen tjänst gjorde för deras frälse och ej håller ville försöka sig i främmande land, där de något kunde lära i vetenskap och krigskonst, utan lågo som bönder på deras gårdar; sådant borde nu ej längre lidas, utan hvar och en, som fyllt sjutton år, skulle skaffa sig häst och rustning, och de yngre skulle sättas hos Riksens Råd och herrar att lära goda seder, dygd, skickelighet och adliga öfningar. Nödvändigheten af en dylik speciellt adlig bildning erkändes af adeln själf, då den 1594 fordrade, att Sigismund inom tre år skulle stifta en särskild adelskola, och då den på Linköpings riksdag 1600 begärde, att en riddareskola skulle upprättas i det då nyligen upplösta Vadstena kloster, där de unga ädlingarna kunde upptuktas i ridderliga och bokliga konster. Förslaget ledde visserligen ej till något resultat, men behovet kändes fortfarande lika levande. I sitt 1605 uppsatta testamente förmanade Karl de svenska ädlingar, som ej hade lust eller gåfva att förkofra sig i bokliga konster, att de »dock begåfvo sig i främmande land för att lära hofseder och krigsbruk», och i sitt förut omtalade lagförslag, stadgar han adelsskapets förlust för den »frälse man, som icke så uppföder barn sitt, att det antingen bokliga konster lärar eller i hofjänst kan brukligt vara; och äger en frälse man dessa tungomål med rätta kunna skrifva och läsa: svenska och finska, där i han född är, latin och tyska.» Såsom härtig hade Karl vid sitt hof låtit inrätta en särskild adelsskola, i hvilken omkring tolf unga ädlingar fingo sin uppfostran, och här meddelades af infödingar undervisning i såväl franska som italienska. Dylika privata läroanstalter funnos äfven på flera högadliga gods, och öfverhufvud sköttes de unga ädlingarnes undervisning till en icke ringa mån af enskilda præceptorer, hvarjämte resor och uppehåll vid främmande hof ansågos såsom nödvändiga bildningsmedel för de ynglingar, hvilka sedermera såsom mogne män uppträdde såsom de tyska och franska diplomaternas medtäflare i politisk duglighet och världsmannabildning.

Undervisnings-
vasen.

Men det var icke blott den adliga undervisningen, som stod under inflytande af renässansens ideer; också på skolor och universitet har humanismen tryckt sin stämpel, äfven om dessa institutioner i främsta rummet böra anses såsom reformationens skapelser.

Bildningens
förfall.

De första reformatorerne voro utan tvifvel män lågande af nit för folkets undervisning. I förordet till sin postilla ålägger

Olavus Petri presterna »alltid att förmana folket till att sätta deras barn till skola», och förmodligen var det han, som på Västerås riksdag genomdref, att evangelium skulle i skolastugorna läsas bland andra lexor, »efter det är ju kristliga skolor». Icke desto mindre är det ett faktum, att reformationens första tid både i Sverge och i England snarare karaktäriseras af den lärda bildningens förfall än af dess stegring. Men innan man i detta fall bryter stafven öfver Gustaf I:s tid bör man uppmärksamma arten och omfattningen af den bildning, som då gick under. De unionella striderna hade bland all annan oredda äfven åstadkommit en fullständig förvirring i vårt undervisningsväsen, och det var således långt ifrån någon blomstrande medeltidscivilisation som mötte Gustaf Vasa, då han började sin stora nyskapande värksamhet. Dessutom var medeltidens lärda bildning då redan en utlefvad gubbe, som utan någon våldsam dödskamp skulle hafva sjunkit i sin graf unionskrigens och Gustaf Vasas hjälp förutan. Den lägre undervisningen upptogs af ett nästan halffånigt latinpluggande, och den högre af studiet i de medeltida teologernas lika ofructbara spekulationer. En dylik lärdom var dömd redan med humanismens framträdande. Men — skall man med rätta invända — hvad satte då reformationen i stället för denna bildning, som hur dålig den än var, dock väl ägde *någon* civilisatorisk betydelse, och man skall blifva svaret skyldig. Reformationen var en andlig brytningsperiod, då de gamla idealen, vördnaden för kyrkan och tron på de goda gärningarnes frälsande kraft störtade samman, och det tarfvade tid, innan de nya ideal, som reformatörerna sökt så i folkets hjärtan, hunnit spira upp och bära frukt. Den första reformationstidens människor voro — naturligen med talrika undantag — en rå, vinningslysten och idétom hop, som på kunglig befallning beröfvats sin tro på den katolska kyrkans lära utan att därför blifva genomträngd af protestantismens sanningar, och denna brist på ideella intressen bidrog kanske mer än något annat till undervisningsväsendets förfall. Den tid var nu förbi, då den burgne borgaren eller adelsmannen för sin själs frid ihågkom skolor och resande studenter med rika gåfvor; snarare täflade man med hvarandra att »rappa» och röfva till sig de fåtaliga anslag, som ännu återstodo efter den katolska kyrkans fall; med skyldigheten att förneka påfvens makt, trodde man sig ock hafva köpt rättigheten att slippa betala till skolor och skolmästare. Måhända ansåg man sig äga en viss rätt till denna anslagsvägran, då man icke längre för sina barns skull gjorde några anspråk på skolmästarens tjänster. Inga feta biskopsstift och domprosterier vinkade längre för

den, som lyckligt och väl genomgått skolans skärseld, och få hade därför lust att gifva sina barn en bildning, som i lyckligt fall skänkte en ludimagisters hårda och osäkra bröststycke. Skol-salarna börja därför allt mer och mer på att öfvergifvas, och djäk-nen blir liktydig med en kringstrykande, tiggande och utsväf-vande »ribalder». Talrika vitnesbörd på detta förfall föreligga från olika tider af Gustafs regering. I ett ofta citeradt bref från 1533 klagar konungen, »att där tillförene plägade vara tu eller tre-hundra djäknar, där äro näppeligen ett halft hundrade; somme-städs äro ock skolorna platt ödelagda, riket till en dråplig skada och fördärf». Fem år senare intygar en Stockholmsborgare, » att skolorna ligga så godt som öde både här och där», och 1540 heter det, att »prestens, studenters och djäknars ämbete mycket föraktligt vordet är, så att ganska få vilja nu sätta deras barn till skola». I slutet af Gustafs regering kan Göran Gylta uttala den dystra profetian, att »en slem barbaries innan få år hela riket varder öfvergångande; utaf hela presterskapet eller kyrkans för-män vet jag icke namngifva tio, hvilka jag med rätta må kalla eller tillägga den heder vara docti, högförståndige eller stadige män, ty mestadelen, som uti min tid hafva studerat i Tyskland, hafva inga Akademier sett utom den Wittenbergiske och Rostockiske, hafva icke håller för det ringa underhålls skull kunnat där länge blifva. Om nu sådana fel uti så mäktigt konungarike så ringa aktandes vara skall eller ock att där icke finnas skall någon doktor i den heliga skrift, i medicinen eller ock i juristeriet, hvilken med ära och dignitet dessa titlar försvara måtte, heter icke detta riket med höga prydelser fast förblottadt vara? Sannerligen det myckna församlade guld och silfver, krigsrustningar, skepp, bössor, värjor och befästningar blifva den, som dem äga, mera skadliga än till gagns, om de ock icke äro försörjde med dessa förbemälte ägo-delar, hvilka förutan de ock icke måga kallas rikets prydelser».

Gustafs ställning
till undervisnings-
frågan.

Dessa sista ord innehålla ett skarpt angrepp på konungen för dennes uraktlåtenhet att sörja för den högre bildningen. Han var kyrkans förnämsta arfving, och det hade onekligen varit hans skyldighet att på undervisningen använda minst lika mycket som förut den katolska kyrkan, men — säger den förnämste kännaren af hans historia — »om konung Gustaf också icke har minskat de gamla skolornas antal, så har han dock med all säkerhet icke betydligt förökad detsamma. De vackra ord, han talar om under-visning och skolor, äro mindre förebud till frikostighet från hans egen sida, än förmaningar till allmogen att flitigt utgöra sin tionde». Men om Gustaf således icke för vårt skolväsen kom att

äga den betydelse, som man möjligen kunnat äga rätt att vänta af en sådan man, berodde detta på oförenligheten af den tidens bildningsideal och konungens ovanligt praktiska uppfattning af lifvet. Gustaf ägde ingen vördnad för den latinska grammatiken, hvarken för medeltidens gamla Doctrinale eller för dess humanistiske efterträdare. Hvad han satte värde på var den duglighet, som förstod att rycka upp ett i lägervall liggande rike, sätta handel och näringar i stånd, sköta uppbörden, hålla styr på knektar o. d., och detta hade icke skolans alumner lärt sig, äfven om deras latin var aldrig så ciceroniansk. För en man med denna realistiska uppfattning af bildningen måste medeltidens lärdom nödvändigt framstå såsom ett oting och humanismens såsom på sin höjd en gagnlös lyx. Gustafs nitälskan för undervisningens höjande — ty alldeles utan ett dylikt intresse var han dock ej — går därför stick i stäf mot den humanistiska bildningens formella syften. Stora lärdomsljus bryr han sig mindre om än dugliga ämbetsmän i statens tjänst, och han kan därför förundra sig öfver »hvad gagn den skolmästaren gör oss eller hvad han lärar sina djäknar, medan där finnes icke en, som kan skriva oss ett rätt och klart register». Då han talar om undervisningen, är det ock dess praktiska gagn, som ständigt ligger honom om hjärtat. 1533 uppmanar han ärkebiskopen att se till, att djäknarne få en sannskyldig lärdom, icke allenast i den heliga skrift utan ock jämväl i den lärdom, som kan brukas »pro utilitate reipublicæ», och då han fem år senare talar om möjligheten att återupprätta ett universitet i landet, är hans synpunkt hvarken den klassiska eller den teologiska lärdomen utan tanken på de skrivvare, han därigenom kunde förvärfva för sitt kansli och sin räknekammare. De studenter, som han underhåller vid utlandets universitet, äro vanligen sådana, hvilka egna sig åt juridiken, medicinen eller dylika, mera omedelbart gagnande vetenskaper, och då konungen 1549 ånyo söker få en lärd man från Tyskland för att handleda ungdomen, är det en jurist han begär.

Men om konungens brist på intresse för den humanistiska bildningen således är både förklarlig och ursäktlig, så begick han dock ett fel genom att endast fästa sig vid ofullkomligheterna i denna bildning, isynnerhet som han aldrig gjorde några kraftigare försök att afhjälpa dessa. De ansatser, som under hans regering togos till undervisningens höjande, togos knapt på hans initiativ; förtjänsten tillhör snarare det protestantiska presterskapet, i främsta rummet troligen bröderna Petri. Redan 1538 sökte Gustaf visserligen att — såsom nyss nämndes — få en eller två tyske lärde

att flytta öfver till Sverge, men hans bref härom tyckas hufvudsakligen hafva tillkommit för att möta de förebråelser, som i detta afseende riktades mot honom af utländska hof och universitet. Äfven under de följande åren talade han om att »till Guds lärdoms uppehållning upprätta ett universale studium eller menig skola såsom i andra konungariket och furstendömen», men några allvarliga försök att infria dessa löften blefvo icke gjorda. På herredagen i Arboga 1546 yrkade därför biskoparne, »att här uti riket vorde, efter som länge är aktadt, upprättadt ett universitet, där unga karlar måtte blifva öfvade, förr än de utsändas»; äfven rådet ansåg, att en »sådan hög skola» skulle vara »riket en stor ära och härlighet», men vid detta erkännande stannade det.

Upsala universitet återupprättas.

Först den klassiskt bildade Erik XIV gjorde något för den högre bildningens främjande i vårt land. Redan vid sin kröning skall han hafva varit betänkt på grundandet af ett fullständigt universitet, och 1566 lät han i Upsala inrätta en lärostol i grekiska. Detta var såsom konungen själf förklarade endast första steget mot det stora målet: återupprättandet af »ett collegium eller universitet, där ungdomen uti fria bokliga konster må rätteligen instruerad och upptuktad blifva». Valet af det första läroämnet är betecknande för den nya tid, som nu randades; under medeltiden hade det hetat: *græca sunt, non leguntur*, men så kom humanismen med dess svärmeri för den klassiska forntiden, och kunskap i grekiska språket och literaturen blef nu adelsbrevet, som skilde humanisten från medeltidsskolasten. När därför Erik XIV nämde Laurentius Petri Gothus till Sverges förste professor i grekiska, så icke blott återupprättade han det gamla medeltidsuniversitetet i Upsala, utan han lade därigenom snarare grunden till en ny humanistisk högskola. Genom anställandet af ännu några lärare utvidgade Johan III ytterligare sin broders skapelse, och af ett odateradt förslag till konstitutioner, skrivet i början af hans regering, framgår, att den bildningsälskande konungen tänkt omdana »Upsalacollegiet» till ett verkligt universitet med fyra fakulteter. Äfven i utlandet började den nya läroanstalten ådraga sig uppmärksamhet; Caselius, en bland Tysklands mera framstående humanister, skref ett särskildt lyckönskingsbref till Laurentius Petri, som han hedrade med titeln »Collapsæ Academiæ Instaurator». Men kort därefter utbröto de liturgiska tvisterna, genom hvilka den nya stiftelsens värksamhet på ett våldsamt sätt afbröts. För de i sammanhang därmed stående striderna skall strax redogöras, men dessförinnan må i korthet påpekas humanismens inflytande på den egentliga skolundervisningen under det nu behandlade tidsskedet.

Det är, såsom nyss nämndes, svårt att afgöra, om skolornas antal ökats eller minskats under Gustaf Vasas regering, och möjligen kan äfven sättas i fråga, huruvida bildningen i det hela gått framåt eller tillbaka, men i ett afseende torde dock konungens senare regeringsår hafva medfört en förändring till det bättre, nämligen med afseende på undervisningsmetoden. Den nya svenska kyrkans ledande män hade förvärfvat sin bildning under de sachsiska reformatörerna, och de hade därunder blifvit förtrogna med den nya lärometod, som Melanchthon utbildat. När de i sitt land först började tillämpa denna, vet man ej, men troligen skedde detta tämligen tidigt. 1571 års skolordning, som just utgör en tillämpning på svenska förhållanden af Melanchthons Sächsischer Schulplan (1518), kan svårigen betraktas såsom något försök att införa en helt och hållet ny metod; snarare söker den väl att stadga och fullända en redan tillämpad. I företalet räknas också skolordningen till »de ordningar, som ifrån våra föräldrar in på oss komne äro».

1571 års
skolordning.

Om Scholer och Ordning huru läsas skal i Scholerna utgöra såsom förut nämnts de näst sista kapitlen af Then Swenska Kyrkeordningen af 1571, författad af ärkebiskop Laurentius Petri. Det som mest slår en läsare i våra dagar, då han genomögnar denna vår första skolordning, är frånvaron af de flesta undervisningsämnena, som nu förekomma — ingen geografi, ingen historia, inga moderna språk, ingen naturvetenskap, ingen matematik, endast och allenast kristendom och latin, reformationens och humanismens viktigaste läroämnena. Men af dessa båda ämnena är det latinet, som intager det bredaste rummet; kristendomsundervisningen inskränktes till katekes och läsning af vissa, mera lättfattliga delar af bibeln samt upptog ett jämförelsevis obetydligt antal lärotimmar. Vid bibelläsningen skulle skolmästaren därjämte »läsa och exponera den latinska texten grammaticae och därvid låta det blifva». Kunskap i latinsk grammatik sattes således såsom skolans egentliga mål, och därpå gick all undervisning ut. Hvarken under lektionerna eller sins emellan fingo lärjungarne tala något annat språk än latin. Men det var icke medeltidens barbariska rotväliska, som skulle träda i stället för modersmålet, utan det var färdighet i Ciceros och Terentius sirliga tungomål, som nu fordrades af lärjungen. Alexanders de Villa Dei obegripliga lärobok, Doctrinale puerorum, lades nu åsido för »Grammatica Philippi Melanchthonis» med dess »sköna, klara exempel ex latinis scriptoribus», och för den praktiska tillämpningen af dessa regler hänvisades lärjungen till de klassiska författarne själfva, till Terentius och Plautus, Cicero och Vergilius samt till nylatinare såsom Erasmus och Camerarius. Därjämte skulle djäknerna visa, att han själf förstod att både på vers och prosa tillämpa dessa sålunda exemplifierade regler; ingen vecka fick därför gå förbi, utan att han aflemnat ett »argumentum epistolare» och ett »argumentum historiale i vers». Det är ej svårt att förstå, hvilket oerhördt inflytande denna strängt klassiska undervisning skulle hafva på den allmänna bildningen i vårt land; återupprättandet af Upsala universitet och antagandet af 1571 års skolordning beteckna också humanismens första seger i Sverige.

Men samtidigt med det att man i vårt land upphöjde denna metod till lag, började man utrikes angripa dess ofullkomligheter. Skolans och äfven universitetets syfte var i själfva verket mindre

att utbilda goda stilister än att skapa felfria grammatiker, och ännu mindre afsåg man att dana några klassiska filologer. Melanchthon riktade t. o. m. ett särskildt bref mot dem, hvilka föredrogo studiet af de klassiska författarne själfva framför grammatiken; i deras åsikt såg han endast en motvilja mot alt regeltvång, en ovilja, som kunde urarta till opposition mot all mänsklig ordning. Det är tydligen denna tanke, som ligger till grund för den svenska skolordningens stadgande, att skolmästaren framför alt borde vara »en god grammaticus». Målet var ännu blott formelt. Man sökte ej sätta lärjungen in i den antika kulturen, utan man nöjde sig med att lära honom latinsk och grekisk grammatik, och de klassiska författarna framtogos endast för att ådagalägga, huru reglerna i praktiken tillämpades. Med ett ord, undervisningen upptogs af ett oändligt »exponerande» och »konstruerande», af utanläsning af grammatiska regler och af ett ständigt repeterande af vissa grammatiskt lärrika sentenser ur de klassiska författarnes skrifter. Äfven såsom vetenskapens mål sattes *efterbildning*, ej en fri och själfständig utbildning af vissa — låt vara från antiken lånade — grundsatser.

Hos de antika författarne såg man ännu blott formen, och det var denna man sökte efterbilda utan att försöka att tränga in i och begripa innehållet. Den nya protestantiska teologien stod därför fullkomligt oförmedlad vid sidan af den klassiska bildningen; man beundrade båda, men man varnade ej den vidtgående skilnaden mellan dessa båda auktoriteter. I Italien, humanismens hemland, hade den bekante kardinal Bembo kunnat t. o. m. i påfliga bref tala om »de odödliga gudarne» och om »Jupiter optimus maximus»; och samma motsägelse återfinna vi hos protestantiska lärde.

Det första anfaller mot denna ensidiga formalism, som utmärkte humanismen under dess första skede, framkallades i vårt land af tvänne samvärkande anledningar, dels af nödvändigheten att motvärka den katolska propagandan, dels genom inflytande från den pedagogiska riktning, som efter sin upphofsman kallats *ramismen*. Vi skola först sysselsätta oss med denna senare.

Ramismen.

Den franske universitetsläraren Petrus Ramus (1515—1572) har visserligen sin egentliga betydelse inom filosofiens historia — och jag skall därför äfven i det följande återkomma till hans läror —, men hans skrifter, hvilka slogo an kanske mindre genom sin originalitet än genom den vältalighet och den glödande hänförelse, som genomgå dem, hafva invärkat äfven på studiemetoden i dennas helhet. Utrymmet nekar mig att i detalj redogöra för hans teorier, och för det ändamål, som här åsyftas, kan det äfven vara nog att blott angifva några synpunkter. Utgångspunkten för Ramus' värksamhet var hans hat mot skolastiken och dess abstrakta formelväsen. Detta dref honom inom filosofien till en förbittrad strid mot den aristoteliska logiken och inom

den grammatiska undervisningen till opposition mot det öfverdrifna regelläsandet. I sitt förslag till ombildning af universitetet i Paris häfde han särskildt nödvändigheten att lägga hufvudvikten på läsningen af goda författare samt på efterbildning af deras stil, och i sina egna grammatiska arbeten har han sökt inskränka reglernas antal till det minsta möjliga. I sina föreläsningar sysselsatte han sig därför gärna med kommentering af klassiska arbeten, såsom Ciceros och Vergilius skrifter, men då en bland grundtankarna i hans system var att till en enhet sammanföra de skilda vetenskaperna, utlade han dessa skrifter icke blott språkligt och logiskt, utan af ett arbete som t. ex. *Somnium Scipionis* tog han sig anledning att öfvergå till en allmän öfversikt af astronomiens läror. Men ehuru väl han kanske i främsta rummet afsåg att utbilda lärjungarne till goda stilister, var han dock ingen kritiklös beundrare af de antika mästarne. I formelt afseende, i stilens skönhet och klarhet, stodo de väl i allmänhet såsom oupphinneliga förebilder, och med afseende härpå vågade Ramus ej afskudda sig antikens bojar, men hvad innehållet beträffar tillät han sig ofta en tämligen skoningslös kritik. »Man har svårt — yttrar hans biograf Charles Waddington — att under femtonhundratalet finna en ande så fri och så löst från antikens ok.» Han riktade sin kritik ej blott mot Aristoteles, utan ock mot Cicero och Quintilianus. Man har sagt — skriver Ramus till svar på ett angrepp — att jag i min undervisning använder Platons metod, och att jag angriper Aristoteles, men den metod jag hyllar är den, som återfinnes hos alla goda författare — den som det mänskliga förnuftet själf lär oss: »jag erkänner ingen auktoritet öfver förnuftet, och det är förnuftet ensamt, som bör gifva och bestämma auktoriteten.» Ramus största betydelse ligger kanske i denna frihet i förhållande till antiken. Därigenom kom han ock att inse grundolikheten mellan den antika och den kristna världsåskådningen. Hans eldiga angrepp på Aristoteles etik och metafysik hafva därför icke blott det intresse, som ligger i ett vältaligt anförande; man märker där för första gången en af samtidens mest bildade humanister, som ändtligen fått ögonen öppnade för den klyfta, som skilde humanism och kristen teologi. Denna gud — utropar han om Aristoteles gudsbegrepp — »är hvarken skapare eller försyn. Han rör världen, såsom magneten drager järnet. Han har hvarken, kärlek, välvilja eller ömhet. Hvad är väl då denna gudlösa teologi, om ej ett slags gigantomachi mot Gud! Teologer, befrien därför kristenheten från denna farsot och lären ungdomen Kristi rena evangelium!» Det var på kristendomens egen grund han ville, att den nya världsåskådningen skulle uppbyggas, ej på antiken, men då han därjämte höll på förnuftets rätt att döma — Aristoteles skulle nämligen vederläggas med filosofiska skäl, ej med bibelns auktoritet — så blef det han, som medelbart i vårt land kom att inleda den stora striden mellan tro och vetande, hvars verkningar äfven spåras på undervisningens område.

Redan under Ramus egen lifstid voro hans ideer spridda utanför Frankrikes gränser. Genom resor i Tyskland hade han satt sig dels i personlig, dels i skriftlig beröring med en stor del af detta lands lärde och bland dem äfven med en man, hvars stora betydelse för den svenska bildningen under reformationstidehvarvet jag redan påpekat (sid. 414), nämligen professorn i Rostock David Chytræus. Det var egentligen under hans ledning, som de unga vetenskapsidkare uppfostrades, hvilka under Eriks och Johans regering utrikes erhöilo sin bildning, och det är också genom Chytræus lärjungar, som ramismens läror föras till Sverige. Att de här funno en så tacksam jordmån, berodde på de religiösa

strider, som just samtidigt utbröto och hvilka gäfvö genljud äfven i latinskolans salar. Den katolska propaganda, som under Johan III:s tid sökte draga in Sverige inom sina nät, riktade med klok förtänksamhet sin uppmärksamhet hufvudsakligen på våra undervisningsanstalter, och jesuiterna insågo till fullö betydelsen af att vinna ungdomens sinnen; genom en dylik seger vore ock katolicismens framtid i Norden betryggad. För det protestantiska partiet däremot gälde det att skapa ett universitet och skolor, hvilka icke allenast i godhet gingo upp emot de jesuitiska, och således gjorde dessa öfverflödiga, utan ock att gifva hela undervisningen en mera afgjort protestantisk prägel. Den strid, som utspann sig härom, är troligen den mest förbittrade, som det svenska skolväsendets historia känner, men den är kanske också den mest betydande.

Jesuiternas försök
att bemäktiga sig
undervisningen.

Johan III med sitt varma intresse för den högre bildningen, särskildt den teologiska, var, redan innan de liturgiska striderna började, betänkt på att upprätta en teologisk lärostol i Stockholm. »Vore ock för nöden — heter det i 1575 års ordination — att uti Stockholm vore en lektor theologiæ för unga personers skull, som både äro i ministerio (prestämbetet) och i hofvet och för främmande, som latin förstå, att hvad de icke kunna förnimma i kyrkan, måtte de då där höra grunden i vår religion i lexan (föreläsningen), som theologus dagligen drifver.» Det var af denna plan, som jesuiterna förstodo att begagna sig. På ordensgeneralens befallning begaf sig den förut omtalade Laurentius Norwegus, sedermera bekant under namnet Klosterlasse, till Sverige, där han ytterligare underbläste konungens intresse för inrättandet af en teologisk fakultet i hufvudstaden. Genom sin diplomatiska slughet och den vördnad, som ett elegant latinskt föredrag ingaf, lyckades Laurentius Norwegus så bedåra hufvudstadens lutherska prester, att desse hos konungen förordade den hemlige jesuiten till det förut omtalade lektoratet. Deras hemställan, som så väl öfverensstämde med konungens önskingar, beviljades naturligen utan uppskof, och i augusti 1576 öppnades det nya »kungliga kollegiet» i det förra franciskanerklostret på Riddarholmen. Laurentius Nicolai blef den nya högskolans rektor samt därjämte professor i teologi och retorik. Hans medlärare var en belgisk jesuit Florentius Feyt. Konungen visade på allt sätt sitt intresse för denna läroanstalt, och till följd af de yttre förmåner, med hvilka den kungliga frikostigheten öfverhopade kollegiet, måhända ock något i anledning af Klosterlasses rykte för lärdom kunde denne börja sina föreläsningar inför ett auditorium af omkring tjugo lärjungar, bland dessa äfven hufvudstadens lutherska prester. I början tyckes allt hafva gått förträffligt. Klosterlasse slog omkring sig med citat ur reformatörernes och kyrkofädernas skrifter, samt tyckes — allt under det han bibehöll skenet af protestantisk rättroghet — hafva kommit sina åhörare tro att vackla. Lärjungarnes antal ökades snabbt, och inom kort synes Stockholms stadsskola, hvars rektor, den missaglige Abrahamus Angermannus, afsattes, hafva sammanslagits med kollegiet. Hela undervisningsväsendet — både det högre och det lägre — inom hufvudstaden var således i Klosterlasses hand, och denna seger var desto mera betydande, som Upsala universitet i följd af professorernes motstånd mot liturgien så godt som upplösts. Redan några månader efter kollegiets öppnande hade Klosterlasse i hemlighet lyckats omvända trettio af sina lärjungar till katolicismen, och på sommaren 1577 kunde han sända sex af dessa till Rom för att i det tyska kollegiet därstädes utbildas till missio-

närer för Norden. I början af 1578 anlände tre katolske lärde till Sverige för att biträda vid undervisningen i Stockholmskollegiet, och i slutet af året kommo ytterligare två. Redan förut hade man börjat underhandlingar om upprättandet af ett särskildt svenskt seminarium i Rom i birgittinerordens gamla härbärge därstädes. Dessa underhandlingar ledde väl ej till något resultat, men däremot lyckades Possevinus att i Polen grundlägga tvänne katolska högskolor, hufvudsakligen afsedda för svenska ynglingar. Ett jesuitseminarium fanns redan 1565 i Braunsberg i Ostpreussen, och ett annat existerade sedan 1567 i Olmütz i Mähren. Det var på dessa, Possevinus kastade sina blickar. Ett värkligt och öppet jesuitseminarium hade i Sverige varit omöjligt till följd af folkets misstro mot katolikerna, och Rom låg alt för aflägsset, för att begagnas såsom en plantskola för de svenska missionärerne. Braunsberg hade däremot ett förträffligt läge. Dit kunde de ynglingar, hvilka i Sverige hemligen vunnits för katolicismen, skickas för att erhålla den högre utbildning, som erfordrades för en blifvande missionär, och de, hvilkas papistiska öfvertygelse visade sig mindre stark, kunde lätt från det nära fäderneslandet liggande Braunsberg skickas till jesuitfäderna i Olmütz, från hvilka all flykt var omöjlig. Genom Possevinus nit och påfvens frikostighet ombildades nu dessa förut obetydliga undervisningsanstalter till betydande jesuitiska högskolor. Statuterna utfärdades i slutet af 1578, och inom föga mer än ett år därefter hade Possevinus redan skickat femtio svenska renegater öfver till dessa seminarier.

Men denna lofvande början fortsattes ej af nya framgångar. Den ifver, med hvilken den passionerade Laurentius Norwegus dref sitt omvändelsevärk, kom honom att åsidosätta den sluga förställningskonst, som utmärkt hans första uppträdande. »Han tänkte — så förklarar Possevinus saken från sin ståndpunkt — att hans lärjungar voro bättre, än de i värkligheten voro, och han yppade därför mer för dem, än han bort meddela sådana personer.» Ett skri af förbittring mot den afslöjade jesuiten höjdes nu af Stockholms befolkning, och då han därjämte gjorde sig skyldig till andra missgrepp, måste Johan gifva vika för folkmeningen; han afsatte honom på våren 1578 från rektoratet samt fordrade af Possevinus hans fullständiga aflägsnande. Det kräfde den vane diplomatens hela förmåga att lugna konungen. Klosterlasse fick visserligen stanna kvar såsom lärare, men rektoratet tyckes redan nu hafva öfverlemnats åt en ung svensk, Johannes Billius, hvilken ännu dolde sin katolska tro. Denna nödfallsutväg hjälpte föga. Protestanterna hade nu fått ögonen öppna för Stockholmskollegiets värkliga innebörd, och förbittringen steg med hvarje dag. En af de första svenska renegaterna, LAURENTIUS ERICI, kom därunder hem och gaf hatet ny näring. Han förefaller hafva varit en ovanligt lumpen karaktär, och hans religionsförändringar tyckas endast hafva varit förestafvade af den simplaste egennyttan. Då lifvet vid det tyska seminariet i Rom ej motsvarade hans förväntningar, återvände han hem och gaf där ut en skrift, i hvilken han öfverhöljde katolikerna och de jesuitiska undervisningsanstalterna med de orimligaste och löjligaste beskyllningar.* En af Possevinus

* Denna skrift afskrefs, bearbetades och försågs med tillägg af en bland Laurentius Ericis mångskrifvande samtida, pastor JOEN PETRI KLINT. Ett exempel på arten af dessa beskyllningar, hvilka genom sin öfverdrift vederlägga sig själfva, torde ej sakna intresse. »I Vadstena, Vreta, Alvastra, Nydala och Skokloster, sedan de äro förstörde vordne utaf den mäktige store götakonungen kung Gustaf, och källarbrunnar äro upprättade och hål uppfunna i murarne, när murarne äro omkullirifne, item alla träd däromkring omkullhuggne, då hafva där funnits svåra många barnakroppar, att utaf ett litet hål eller en liten källa och ödelagd brunn är funnet mer än fem eller sex lass, ja, i Tycklingen [en sjö] vid Vadstena äro flere barnaskallar än där är stenar.» Denna orimliga historia, som tydligen hämtats från någon utländsk smådeskrift och blott lokaliserats i Sverige — jämför nämligen den anekdot, jag meddelat sid. 277 —

medhjälpare JOHANNES ADULPHUS, sökte väl bemöta detta tarfliga anfall, men hatet mot katolikerna var redan så sjudande, att hvarje osanning om dem, huru orimlig den än var, likväl var säker att finna troende läsare. Vid pingsttiden 1580 stormades kollegiet af den rasande Stockholmspöbeln, och föga fattades, att jesuiterna massakrerats. Klosterlasse samt hans ordensbröder nödgades lemna Sverge, och Johannes Billius fick nu det otacksamma värfvet att vid kollegiet ensam värka för den romerska kyrkans intressen. Men äfven de svaga förhoppningar, som möjligen anknöto sig till hans värksamhet, blefvo ej långvariga. Redan 1583 — Katarina Jagellonicas dödsår — aflägsnades äfven han från kollegiet, hvarefter han begaf sig till Braunsberg, och kollegiet öfvergick nu i protestanternas händer. Vid Upsala möte framställdes sedermera det yrkandet, att ingen papist måtte få blifva lärare vid en svensk undervisningsanstalt, och att de svenskar, hvilka studerade vid utländska jesuitseminarier måtte förbjudas att någonsin återvända till fäderneslandet. Men man stannade ej härvid. 1617 stadgades t. o. m. landsförvisning och egendomsförlust för den, hvilken *rådde* sin son eller myndling att begifva sig till »några jesuitiska eller andra papistiska collegier», och därjämte fordrade presterskapet, att den, hvilken ämnade studera vid utländska universitet, måtte med ed förbindas att ej besöka några misstänkta orter. Några i sammanhang därmed värkställda afrättningar visade, att dessa bestämmelser ej voro något tomt hot.

Jesuitseminarier.

Genom Stockholmskollegiets omdaning i protestantisk anda voro jesuiterne slagne, men de voro ej fullständigt besegrade. I sitt testamente hade den varmt katolska drottning Katarina Jagellonica skänkt seminariet i Braunsberg ett kapital, hvars årliga ränta — ej mindre än 900 floriner — skulle användas till svenska studenters underhåll. De ekonomiska fördelar, hvilka seminariet därigenom hade att erbjuda den svenske studenten, måste naturligen utöfva en kraftig lockelse för ynglingar, hvilka, såsom bevarade bref utvisa, vid de protestantiska universiteten hade att kämpa mot det bittraste armod. I en af sina stridsskrifter klagar också Abrahamus Angermannus med fullt skäl öfver, »att många lössinte rikeligen uti de jesuiters skola underhållne varda, då däremot de, som uti de evangeliska skolorna studera och studera vilja, med liten allmosa eller ingen underhållne blifva». Det hände därför långt ifrån sällan, att ynglingar, hvilka förgäfves sökt finna sin utkomst vid ett protestantiskt universitet, af jesuiternas talrika uteliggare läto förleda sig att utbyta dessa vedermodor mot det lugna lifvet vid Braunsbergs eller Vilnas seminarium. Men det vore orätt att häri se den enda orsaken till jesuiternes framgångar. Själfva undervisningsmetoden samt lärarnes skicklighet och nit utöfvade nog också en betydande dragningskraft på de unge studenterna. I motsats mot de protestantiska universiteten utmärktes dessa seminarier för en allvarlig skoltukt och en sträng ordning, som gifvit protestantiska pedagoger en tämligen obefogad anledning att tala om dressyr och förbiseende af det personliga. De råa utsväfningar, på hvilka den studerande ungdomen eljes förspilde sin kraft, tyckas knapt hafva förekommit vid dessa anstalter, där läraren med yttersta sorgfällighet öfvervakade sina lärjungars uppförande. Sunda bostäder, en kraftig, närande föda samt tillfälle till lekar och andra kroppsöfningar tjänade väl ock att förmildra sederna samt draga ungdomens sinnen från mera råa njutningar till bildande sysselsättningar. Själfva undervisningen var äfven mera i humanismens anda. Man afsåg ej — såsom den Melanchthonska skolplanen gjort — att utbilda skickliga grammatiker, utan man sökte här att framför alt skapa goda stilister, och tack vare flitiga, muntliga och skriftliga öfningar lyckades jesuiterne utbilda jämförelsevis flere duglige latinare, än de svenska undervisningsanstalterna samtidigt ägde att uppvisa. De flesta af dessa vid Braunsberg och andra katolska lärosäten uppfostrade svenska renegater försökte sig icke

har likväl tagits för god af åtskilliga af våra historieskrifvare, hvilka däri sett »rysliga vitnesbörd om den ohäjdade lösaktighet, som bland klosterjungfrurna härskat».

utan framgång som latinske poeter och talare, och några af dem nådde i förmågan att behandla det latinska språket ett godt stycke framom de författare, hvilka uppfostrats vid lutherska universitet. Jag behöfver blott erinra om Messenius, Bojerus (se sid. 418), Borastus (se sid. 417) och den som brefförfattare bekante humanisten JACOB HUNTERUS, hvars *Epistolæ Miscellanæ* tryktes i Wien 1631. De jesuitiska undervisningsanstalterna hade utom en förberedande skola, tvänne afdelningar, en öfre och en undre. Den undre, hvars lärjungar alt efter framstegen delades i grammatistæ, syntaxistæ, humanistæ eller poetæ och rhetores, sysselsatte sig endast med de klassiska språkens studium, och att detta bedrefs med grundlighet visas däraf, att en så begåfvad yngling som Messenius måste använda öfver fem år på dessa »studia inferiora». Den öfra afdelningen började med en två- till treårig filosofisk kurs, omfattande logik, metafysik, etik samt matematik, fysik, geografi och astronomi, och först därefter öfvergick man till de egentligen teologiska studierna. Till denna öfre afdelning uppflyttades blott de mera begåfvade.

Denna strängt humanistiska uppfostran måste naturligen synnerligen tilltala ynglingar, hvilka i ett formfulländadt latinskt föredrag lärt sig se all bildnings yttersta mål, och det var därför ej att undra på, att många föredrogo jesuitseminarierna framför de protestantiska universiteten, så mycket häldre som jesuiterna voro nog kloka att för inträde vid seminarierna icke fordra någon trosafsägelse. Den svenska regeringens stränga åtgärder mot jesuitseminariernas lärjungar gjorde dock dessa resor till Braunsberg alt vanskligare, och 1626 upphörde de aldeles. Detta år eröfrades nämligen Braunsberg af Gustaf Adolf, och därmed voro jesuiterna slagna på egen mark. Den långa striden var nu slut, men den hade icke varit utan följder. Äfven om antalet af dem, hvilka uppfostrats vid de jesuitiska lärosätena, icke på långt när går upp mot det, som under motsvarande period erhöi sin bildning vid Upsala universitet, och om också endast några af dessa få kommo att äga någon betydelse för den svenska odlingen, så har likväl denna jesuitiska propaganda varit af den största betydelse för det svenska undervisningsväsendets utbildning. Genom kampen mot jesuiterna erhöi nämligen den protestantiska bildningens målsmän ny kraft och väckelse, och som vi skola se, är det också den från Braunsberg hotande faran, som gifver färg åt hela den litteratur, hvilken sysselsätter sig med vårt skol- och universitetsväsen.

I det föregående har jag nämt, att det under Erik XIV återupprättade Upsalauniversitetet efter endast några få års värksamhet upplöstes till följd af professorernas motstånd mot liturgien. Dessa fängslades redan i februari 1577, lösgåfvos visserligen kort därefter, men utsattes sedermera för upprepade förföljelser, genom hvilka universitetets värksamhet inom kort fullständigt förlamadades; 1580 talas redan om nödvändigheten att återupprätta universitetet. Då nu det halfjesuitiska Stockholmskollegiet 1583 äfven upplöstes, stod landet således ånyo utan någon högre undervisningsanstalt. Johan III gjorde då ett nytt försök att i Stockholm skapa en högskola, hvilken — såvidt man af de sparsamma underrättelserna vågar antaga — icke skulle blanda sig i dagens teologiska strider, utan endast meddela en rent humanistisk bildning. I detta syfte upprättade han ett nytt gymnasium regium i Stockholm, eller — som man kanske rättare bör uttrycka det — detta år erhöi det förut omtalade Stockholmskollegiet en ny uppsättning af lärare i stället för de förjagade jesuiterna. Valet af de nya professorerna var synnerligen lyckligt: Jacobus Eriici, vår förste grekiske filolog, de blifvande ärkebiskoparne Nicolaus Olai Bothniensis och Petrus Kenicius, den som latinsk poet högt skattad Ericus Skinnerus samt ännu några andra. De föreläste grekiska och hebräiska, grammatik och retorik samt matematik och fysik; om någon rent teologisk undervisning meddelats, synes däremot åtminstone ovisst. Hufvudvikten lades tydligen på utbildandet af talare och stilister, och att döma af de hänfödda loford, med hvilka lärarne sedermera ihågkommas af sina forna lärjungar, tyckas dessa klassiska studier

Det protestantiska
Stockholms-
kollegiet.

hafva bedrifvits med en ovanlig fart och kraft.* Den sedermera som historiker bekante Petrus Petrejus talar i en dedikation om lärarnes »herkuliska mödor och sällsporda nit» att uppfostra ungdomen samt förliknar — med en af humanisterna ofta använd bild — högskolan med den berömda trojanska hästen: äfven ur Stockholmskollegiet hade otaliga tappre stridsmän brutit fram till försvar för fosterland och tro. En annan lärjunge, den berömda statsmannen Skytte, är ännu mera öfversvallande i sina loford. Ännu efter femtio års förlopp lemnar han i ett tal till Upsala universitets ungdom en hänförd skildring af kollegiets betydelse för införandet af en odlad smak samt en på samma gång klassisk och kristlig bildning:

»Före denna tid — så ungefär böra hans ord återgifvas — hade scotister, thomister, metafysiker, sorbonnister och pseudo-aristoteliker åstadkommit en otrolig begreppsförvirring i Europas alla land, och såsom härdar för all brist på hyfsning hade deras läror framalstrat all möjlig drafvel samt genom den barbariska terminologien väkt äckel och leda hos alla, som brunno af begär efter vetande; genom att sysselsätta unga, vetgiriga sinnen med alla upptänkliga bagateller, hade de nästan förkvävt all sann filosofi och alla högre vetenskaper. Men då fanns det i flera länder män, hvilka med en Prometheus djärfhed vågade uppträda mot denna osunda och barbariska filosofi, och genom Guds synnerliga godhet lyckades också denna högskola att få dylika professorer, liksom Mercurius sända från himlen. Men man kan ej fatta, huru en dylik uselhet krossades och förstördes, om man ej på samma gång tager i betraktande

* Början af ett dylikt tal — hållet 1589 af Magnus Magni — saknar måhända ej intresse, då det utgör ett bland de första profven på de svenska skolornas humanistiska latinitet.

De Philosophia et Eloquentia:

Magnifici, reverendi et amplissimi viri auditoresque præstantissimi, scitis plenissime non vanas neque leves fuisse causas, quæ viros eruditos ac omni doctrinarum genere abundantes impulerunt, ut hanc pervetustam et laudabilem academiarum consuetudinem, a maioribus cum maxima gravissimaque deliberatione institutam, instaurarent. Nam quemadmodum primis illis scholarum parentibus operæ precium videbatur, hoc exercitium declamandi, quod et prudentes viri semper magnificerunt et laudatissimi principes approbarunt, instituere: ita nostri preceptores viri optimi et commemorabili pietate ac virtute præditi, hæc suscipere officia et partes pro functione sua existimarunt, ne tali exercitatione atque creberrimo usu consuetudineque dicendi in schola hac regia, ad quam tamquam ad mercaturam magnarum virtutum bonarumque artium ex tota Suecia optimæ spei adolescentes ablegantur, carerent. Quamquam autem ad tempus intermissum fuisset, nihilominus tamen rursum non vano visu revocatum; sed multis laboribus, quantum fieri posset, conservatum esse videmus. Qvare, cum hoc tempore præceptores mei omni cum reverentia colendissimi, quorum fretus humanitate, qua omnes literarum alumnos complectuntur, dicendi necessitatem imposuissent, nolui morosior videri in recusando, sed potius illorum autoritati, maximum sane apud me habenti pondus, præsertim cum hanc operam a me flagitarent, morem gerendo obsequi. Et quemadmodum superiori anno de . . . lingvis, liberoque arbitrio et similibus materijs, sæpe hoc ipso in loco ab illis qui dicendi facultate pollebant, non impolita atque utilia proposita sunt: ita ego hodierno die de præcipuis studiis, quibus homines summa industria incumbere solent quibusque ad maximos honores et summum dignitatis fastigium evehuntur, Philosophia nimerum Eloquentia, Deo duce paucula in medium afferam. Quod dum facio, peto a vobis Magnifice D. Rector, clarissimi doctissimique viri et studiosi liberalium artium adolescentes commilitonesque optimi, ut eadem benevolentia et humanitate, qua sicuti alios ita me quoque non inutilia proponentem benevole audiat.

de bräckjärn, häfstänger och värktyg, genom hvilka de humanistiska studierna ånyo väktes till lif samt befriades från smuts och orenlighet. Må vi därför rikta vår uppmärksamhet på Nicolaus Olai Bothniensis, Ericus Skinnerus och Petrus Kenicius, hvilka med fullkomlig kännedom om den härliga sokratiska filosofien * på ett sådant sätt behandlade teologien, matematiken och öfriga vetenskaper, att de förvärfvade sig en allmän välvilja. Uppfostrade vid sokratiska läroanstalter lyckades de att med en beundransvärd elegans, klarhet och vältalighet förstöra denna föråldrade, invecklade, torra och blodlösa metod, som vunnit insteg äfven i vårt fädernesland.»

Ramismen var, såsom just i detta tal synnerligen kraftigt betonas, en frukt af renässansens motvilja mot medeltidens formelväsen och ofructbara begreppsanalyser, men ramismen betonade därjämte nödvändigheten af en på kristendomens grund byggd världsåskådning, och det var på detta skär, som det nya universitetets värksamhet strandade. Professorerna voro icke blott humanister, utan de voro äfven religiöst intresserade män; de nöjde sig ej med att föreläsa öfver Isokrates' tal eller disputerade om vältalighetens nytta, utan de följde äfven med uppmärksamhet dagens religiösa strider, och de undertryckte icke sin öfvertygelse. När Johan 1589 fordrade, att de skulle underskrifva liturgien, vägrade de, och följden däraf blef deras fängslande samt högskolans stängning. Först på dödsbädden, då konungens af naturen veka sinne åter tog ut sin rätt, lösgaf han de fångna och gaf befallning om att med dem såsom lärare upprätta Upsala universitet. Döden hindrade honom från att gifva kraft åt denna befallning, men då Upsala möte kort därefter sammanträdde, var undervisningsfrågan en bland de viktigaste på dagordningen. Med anledning af presterskapets postulat utfärdade hertig Karl och rådet den 1 aug. 1593 det bref, hvarigenom Upsala universitet ånyo upprättades med sina forna friheter och villkor; från denna minnesvärda dag har också den gamla högskolans värksamhet oafbrutet fortgått.

Den 15 mars 1595 erhöll det sålunda återupprättade universitetet sina äldsta privilegier. Den röda tråd, som genomgår dessa, är fordran på en rent protestantisk lärarkår såväl vid universitetet som vid skolorna; först därigenom ansåg man sig hafva skapat ett fast bålverk mot påfve och jesuiter. Ingen kunde — enligt hvad här stadgas — till professor utnämnas, så framt han icke af akademien själf blifvit både till religion och kunskaper examinerad och gillad. Vidare fordrades biskoparnes samtycke, och då detta erhållits, skulle han af ärkebiskop, kansler och rektor stadfästas i sitt ämbete; någon myndighet att i detta fall ingripa i universitetets valrätt inrymdes däremot icke åt den katolske konungen. Icke håller någon skolmästare skulle kunna antagas, förrän han af Upsala universitet blifvit examinerad samt af biskop och kapitel förhörd och gillad. »Skall ock — heter det — akademien samt med ärkebiskop och lydbiskopar hafva inseende med skolor och skolmästare om deras läras öfning och disciplin, så att de äro enformige med deras läxor, böcker och öfningar efter den ordning, som därpå gjord är och däruti ingen förändring göres utan enhälligt och frivilligt samtycke. I lika måtto skola de ock vara förpliktade hvar årsmot

Protestanternas
seger.

* »Den sokratiska filosofien» var det namn, under hvilket ramismen vanligen gick.

att förskicka skriftliga bevis till akademien både om läxor och öfningar, dem de det året hafva ändat.» Härmed var vården om vårt undervisningsväsen lagd i säkra händer; det var män sådana som Abrahamus Angermannus, Nicolaus Olai Bothniensis och Laurentius Paulinus Gothus, hvilka nu skulle öfvervaka, att ingen hemlig jesuit nästlade sig in bland Sverges lärarkår. Den katolska motreformationens stormvåg var bruten, och den protestantiska bildningen räddad.

Laurentius
Paulinus
Gothus.

Den man, som i sig liksom förkroppsligade denna sträfvan att med luthersk kristendom genomsyra både den högre och den lägre bildningen i vårt land, var den ofta förut omnämnda LAURENTIUS PAULINUS GOTHUS. Protestant i hvarje tum af sin varelse är han den mest fullödige representanten för den pedagogiska riktning, som behärskar sextonhundralets första årtionden. Icke blott såsom författare och lärare, utan äfven såsom stiftsstyresman ingriper han med ett aldrig tröttnande nit i sin tids bildningsarbete, och vanligen är det hans idéer, som återfinnas i de lagar och lagförslag rörande undervisningsväsendet, hvilka under hans tid utarbetas.

Biografi.

LAURENTIUS PAULINUS, någon gång kallad SUDERCOPENSIS, men vanligen GOTHUS, föddes 10 Nov. 1565 i Söderköping, där fadern, en välmående borgare, då var rådmän. Hans farbroder var den förut omtalade ärkebiskop Laurentius Petri Gothus, och hans äldre broder den såsom ifrig liturgist kände Petrus Pauli. Möjligen var det till följd af dessa släktförbindelser som han bestämdes för den lärda banan. Endast fem år gammal sattes han i Söderköpings skola, som han dock snart lemnade för Enköpings, där brodern då var rektor. Här stannade han ända till sitt tjugonde år och tyckes under broderns ledning hafva förvärfvat sig så goda kunskaper, att han, sedan han 1585 inskrifvits vid Stockholmskollegiet, redan två år därefter kunde anställas såsom underlärare med skyldighet »att informera en del af där varande ungdom uti rhetoricis och scribendi exercitio». Fäderneslandets högsta undervisningsanstalt hade således ej något mera att lära honom, och året därpå begaf han sig därför till Tyskland för att där fortsätta sina studier. Han skref först in sig vid Rostocks universitet, där han under ledning af David Chytræus utbildades till en af den ramistiska filosofiens varmaste anhängare, en ståndpunkt till hvilken grunden tvifvelsutan blifvit lagd redan af Stockholmskollegiets lärare. Många af Paulinus öfriga åsikter återfinnas ock hos Chytræus, hvars tal och öfriga skrifter af denne flitigt begagnats. Men utom åt filosofiska och teologiska studier synes han äfven hafva egnat sig åt matematik och astronomi. En frukt af hans studier i dessa ämnen är hans första trykta arbete, en 1591 författad almanacka för det följande året. Större delen af denna, Sigismund tillägnade skrift upptages af en Prognosis Astrologica Anni XCII. Paulinus opponerar sig visserligen där mot samtidens vidskeplighet att anse människornas öden vara beroende af stjärnornas lopp, men däremot anser han, att »de tider, som tjänliga äro att något begynna eller företaga», på astrologisk väg kunna utrönas.*

* Den äldsta svenska almanackan, en öfversättning från Thomas Zegers tyska original, tryktes i Upsala 1540, men är ej bevarad. Den äldsta af någon svensk för-

Vid samma tid lemnade han Rostock för Helmstädt, där han i april 1592 på grund af aflagda kunskapsprof i grekiska, latin, filosofi, retorik, matematik och etik promoverades till magister. Därmed voro hans studieår afslutade, och han återvände nu till Sverige för att där göra sina nyförvärfvade kunskaper fruktbbringande.

Johan III hade just slutat sina dagar, då den unge svensken efter fyra års frånvaro åter beträdde sitt hemlands jord, och redan i februari 1593 öppnades Upsala möte, vid hvilket alla förtroendeplatserna bekläddes af hans forne lärare vid Stockholmskollegiet; troligen var det genom dessas bemedling som Paulinus utsågs till mötets aktuarie, ehuru hans broder Petrus Pauli med anledning af sina liturgistiska skrifter vid samma tillfälle dömdes sitt prestämbete förlustig. Den duglighet, Paulinus under mötet lade i dagen, skall, enligt hvad hans minnestecknare upplyser, hafva förskaffat honom en professur vid det kort därefter återupprättade universitetet i Upsala.

Den högskola, vid hvilken Paulinus på hösten 1593 anställdes såsom professor, Första värksamhet som professor. var i själfva värdet mera ett prestseminarium än ett universitet. De humanistiska språken hebräiska och grekiska studerades ej såsom särskilda ämnen, utan endast i samband med gamla och nya testamentets exegetik, de öfriga vetenskaperna representerades endast af dem, hvilka ingingo i den ramistiska undervisningsplanen * — matematik, astronomi, fysik och logik — och af de sju professurerna voro ej mindre än tre teologiska. Det uppfattningssätt, som låg till grund för denna ämnesfördelning, var fullkomligt i enlighet med Paulinus världsåskådning, och hans 1600 hållna *Oratio de studio S. Theologiæ recte inchoando* kan i viss mån anses såsom ett försvar för den sträffa protestantism, som röjer sig i universitetets älsta värksamhet. Författaren genomgår här hvarje särskild filosofisk vetenskap och uppvisar dess berättigande, men han ser dem endast ur synpunkten af den betydelse de hafva för teologien. Grammatiken lär oss att rätt tolka den heliga skrifts verbala mening, retoriken visar oss skönheten i apostlarnes och evangelisternas framställning, logiken är nödvändig för att rätt fatta vår religionslära och för att vederlägga dess motståndare, fysiken är af nytta för att begripa t. ex. de hänsyftningar på växters och djurs egendomligheter, som förekomma i bibeln, hvad matematikens gagn angår, erinrar Paulinus bl. a. om de gudlösa meningar, som på grund af bristande geometrisk insikt uppstått om Noaks ark; intet kunde vetas om tiden för syndafloden, om påsken, om solens förmörkande vid Kristi död och andra dylika i Skriften omtalade fenomen utan astronomiska studier, och utan geografiska kunskaper kunde ingen begripa urfädernas tåg, Kristi vandringar och kristendomens successiva utbredande öfver världen. Hvad däremot — tillägger Paulinus såsom äkta ramist — den filosofiska d. v. s. hedniska etiken angår, »så är det så fjärran att kristendomen därigenom skulle på något sätt kunna vinna i klarhet, att den snarare förmörkas och skakas genom dylika köttsliga spekulationer. Då solen sjunkit bak synranden, sprida väl månen och de öfriga stjärnorna något sken, ehuru detta är så matt och svagt, att det är till ringa hjälp och ledning för nattvandranden,

fattade almanackan, utgafs 1582 af PETRUS OLAI VADSTENENSIS, men är ej håller känd i något exemplar. Den älsta, som så vidt man vet finnes i behåll, är den, för hvilken i texten redogjorts. I motsats mot förhållandena i våra dagar, då privilegiet att utgifva almanackan betalas med omkring 100,000 kronor per år, betekte inkomsten för försäljningen då ej ens tryckningskostnaderna. 1540 skref Laurentius Petri, att »slikt pränt löser sig icke», och äfven Paulinus klagar öfver den penningeförlust, han för sin almanacka fått vidkännas.

* 1595 eller kort förut hade man låtit trycka en särskild läsordning — den älsta, som är känd för universitetet — men tyvärr är intet exemplar däraf bevaradt. Förmodligen skulle man eljest äfven här hafva fått se en konsekvent tillämpning af den ramistiska metoden.

och då solen sedermera stiger upp på himlahalvvet, liksom fly och förblekna dessa stjärnor». På samma sätt är det med den hedniska etiken. Före kristendomens dagar voro filosofernas undersökningar väl till något gagn för mänskligheten, men sedan nu lagens och evangeliets ljus uppgått öfver världen, tjäna de ej ens till att ytterligare förstärka detta ljus.

1595 års
skolordning.

Samtidigt med att universitetsstudierna ordnades efter ramistiska principer, riktade man sin uppmärksamhet på skolorna. I februari 1595 sammanträdde några af biskoparna i Upsala för att tillsammans med kapitlet därstädes öfverlägga om kyrkans angelägenheter. Paulinus blef en af mötets båda notarier och hade troligen en ej ringa del i de beslut, som rörde undervisningsväsendet. Redan första dagen enades man om att i motsats till 1571 års skolordning införa grekiskan vid katedralskolorna, och samtidigt beslöts, att domprosten och poenitentiarius skulle undervisa ungdomen i teologi samt dekanen i grekiska eller filosofi. Tre dagar senare samsatte de sig om vissa böcker och authores, som man i alla skolor på enahanda sätt ungdomen skulle låta lära och öfva sig uti». Först skulle Luthers mindre katekes läsas och därefter Chytræus'; i latinsk grammatik borde början ske med Donatus, hvarefter man skulle öfvergå till Nat. Chytræus'; för de grekiska studierna bestämdes Clenardus' grammatik. Såsom lärobok i dialektik antogs Ramus arbete, och i retorik skulle man läsa dennes vän Omer Talons framställning. Såsom häraf synes, var det öfvervägande ramistiska läroböcker, som antogs, och öfverhufvud taget förefaller skolundervisningen nu hafva länkats in i de ramistiska hjulspåren. De politiska stormar, som vid denna tid hemsökte Sverige, hindrade troligen i ej ringa mån tillämpningen af mötesbeslutet, men Paulinus förblef ständigt trogen de där uppställda principerna, och i de skolordningar, som han sedermera utarbetade, sökte han oafslåttligt att vidare utföra dem.

Enligt ramismen, sådan denna utvecklats i Tyskland och Skandinavien, betraktades de filosofiska vetenskaperna endast såsom en förgård för teologien, och i enlighet med detta uppfattningssätt befordrades professorerna i tur och ordning till de mera inbringande teologiska lärostolarna. Så äfven Paulinus. Han började antagligen såsom professor i logik, men som det förefaller utbytte han redan i början af 1594 detta ämne mot matematik, öfvergick sannolikt med 1596 till astronomin, för att slutligen år 1600* stiga till teologie professor. Det var en bister tid både i universitetets och i Sverges historia, och de akademiska fäderna hade föga tid öfrigt till några lugna vetenskapliga studier. Riksdagsmöten och örlig gåfvo dem annat att tänka på, och professorernas ställning var desto svårare, som ärkebiskop Angermannus lidelsefullt tog Sigismunds parti. Paulinus och de öfriga universitetslärarne stodo däremot sin plikt likmätigt på härtigens sida, och då konungens finska här landade i Roslagen, satte sig Nicolaus Bothniensis och Jacobus Erics i spetsen för Upsala borgare och bönder samt drogo fienden till mötes ute i skären, under det att Paulinus begaf sig till Vallentuna för att där förmana den församlade allmogen till ett enigt motstånd mot det finska krigsfolket. Året efter detta s. k. korståg skickades Paulinus tillsammans med Erik Brahe och några andra öfver till Finland för att underhandla med de konungskt sinnade innevånarne, och därjämte bivistade han flera af de af hertig Karl anordnade riksdagarna. Hans literära värksamhet var i följd däraf ganska obetydlig; det enda arbete af hans

* Endast detta är fullt säkert; för öfrigt äro underrättelserna motsägande. Med full visshet känner man blott, att han före 1600 undervisat i matematik och astronomi. Om denna sin undervisning lämnar han i Scholæ Ethicæ följande skildring. Han hade föreläst »förnämligast logik, aritmetik både med absoluta tal och algebraiskt betecknade storheter, algebra och logistica, läran om rätliniga och sfäriska trianglar samt astronomi icke blott efter tabeller för de båda rörelserna, utan äfven efter Ptolemäus', Copernicus' och Tyko Brahes hypoteser om planeternas periodiska rörelse».

hand, som man känner till från dessa stridens år, är en almanacka för 1598, utgifven i afsikt att motvärka de från tyskan öfversatta och för svenska förhållanden nästan obrukbara almanackorna. Den lilla skriften åtföljdes af en *Prognosis Astrologica*, som visar huru starkt tidens vidskeplighet angripit äfven århundradets mest upplysta personligheter. Egendomligt nog var Paulinus sannspådd, då han läste stjärnornas dunkla språk: »därnäst hotar Mars oss med krig, uppror och blodsutgjutelse, item med inbördes osamdråktighet hos dem, som vänskaps- och fridsförbund sins emellan gjort och upprättat hafva, efter han in domo concordiae af Saturni skadliga aspekt ex domicilio fratrum et consanguinitatis anstött varder.»

Med det nya århundradet inträdde lyckligare politiska förhållanden, och Paulinus Promotionen 1600. kunde därför mera odeladt egna sig åt sitt egentliga kall. 1599 utsågs han till rektor, och från detta år kan man och datera universitetets egentliga värksamhet. Tydligt var det genom hans energiska bemödanden, som universitetet i januari 1600 kunde fira sin första magisterpromotion. Såsom decanus var Paulinus promotor, och genom ett utgivet program, *Panegyris Philosophica* (trykt 1604), sökte han att gifva den största möjliga högtidlighet åt denna i universitetets historia så ingripande fest. Efter ett kort företal börjar denna märkliga skrift med en på latinsk vers affattad dialog, som skildrar universitetets föregående, vidriga öden och slutar med en hyllning åt härtig Karl, hvilken återupprättat den gamla högskolan. Sedan därefter inbjudningsskrifterna aftrycks, följer det egentliga festtalet *De Ellogio* (sic) *Scholarum*, hvarpå den lilla skriften avslutas med en redogörelse för själfva promotionshögtiden och de därunder hållna talen. Intresset anknuter sig till *De Elogio Scholarum*. Talaren lemnar där en framställning af undervisningsväsendets öden från den tid, då »Noak efter många irrfärder i Italien grundlade Vetuloniae gymnasium, där guddomlig och mänsklig rätt, moral, matematik och grunderna för den religiösa kulturen lärdes», ända till Upsala universitets återupprättande, och därefter öfvergår han — såsom titeln angifver — till en hänförd, stundom väckligt värtalig skildring af bildningens betydelse för stat och kyrka. Han försvarar här t. o. m. studiet af den hedniska literaturen och filosofien, ehuru han medgifver att många af dem, som sökt filosofiska bevis för troslärans sanning, därigenom lockats till de svåraste villfarelser; men missbruket bör ej upphäfva bruket, och ofta är det »till icke ringa gagn för den kristne att taga kännedom om de i filosofernas läror gängse felen, hvilka kunna tjäna såsom exempel på den mänskliga dåraktigheten i utforskandet af Guds hemlighet». Just till följd af denna bildningens stora betydelse är det också statens plikt att rikligt understödja universitet och skolor. Detta skulle icke håller vara så svårt, om de styrande därpå använde blott en del af de inkomster, som indragits från den katolska kyrkan, »ty ehuru dessa rika ägodelar, som af våra förfäder skänktes till trons utbredande, icke till följd af tidehvarfvets okunnighet användes till det gudomliga namnets ära, utan till dess hädande, icke till själarnas frälsning, utan till deras förderf, icke till kyrkans heder, utan snarare dess vanheder, så kunna dessa likväl ej med något sken af rätt indragas af någon samhällsklass, ty icke upphäfves det rättsliga i donationen, därför att den genom gifwarens okunnighet anslagits till ett olämpligt och oriktigt ändamål; icke håller ligger däri något skäl att återtaga det gifna, utan i stället en anledning för styrelsen att använda detta till ett bättre bruk». Därför hafva rättänkande och visa regeringar anslagit en god del af statsinkomsterna till ordets förkunnande, ungdomens uppfostran och allas frälsning. — Som man ser, är detta samma tankar, som redan vid reformationens början uttalades af Laurentius Petri och då liksom nu förklingade ohörda. Först genom Gustaf Adolfs kungliga frikostighet erhöi universitetet en fast ekonomisk grund.

Paulinus var nu utan gensägelse den ledande kraften vid universitetet, men de vidriga tidsförhållanden, mot hvilka han hade att kämpa, hindrade honom från att för universitetet blifva allt det, som hans begåfning och hans outtröttliga nit tyktes lofva.

Paulinus som
teologie
professor.

Kort efter promotionshögtiden befordrades han till teologie professor och tillträdde detta nya ämbete med sitt ofvan omnämnda tal *Oratio De Studio S. Theologiæ recte inchoando* (trykt först 1616). Den förra delen — för hvilken ofvan redogjorts — sysselsätter sig med de filosofiska läroämnenas betydelse för det teologiska studiet, den senare är egnad åt en framställning af den teologiska undervisningens metod samt en redogörelse för källorna till vår religion. Sist i raden af de för den lutherska bekännelsen viktiga skrifterna uppräknar han Chytræus' katekes. Den nyss aflidne ärkebiskop Nicolaus Bothniensis hade just påbörjat en utläggning af denna, men döden hade afbrutit hans arbete, som i stället på den aflidnes önskan öfvertagits af Paulinus. Dennes första föreläsningar egnades ock häråt, men denra utläggning, som i manuskript var färdig 1602, blef aldrig trykt och synes nu vara förlorad. Förfärdigt — berättar han om sin undervisning — »förestälde jag mina discipulis rudimenta verbi Dei eller begynnelsen och första bokstäfverna uti Guds ord af Catechismo Lutheri samt Confessione Augustana, och sedan förehöll jag dem stadigare mat ex prælectione biblica samt examinibus och disputationibus publicis». Någon författarvärksamhet utöfvade Paulinus icke såsom teologie professor, om man undantager, att han till stiftets prestmöte 1604 utgaf en samling af 119 tämligen benhårda teologiska teser *De Persona Domini*, trykta samma år.

Paulinus i onåd.

Hans lärarevärksamhet vid universitetet afbröts kort därefter på ett lika plötsligt som oväntadt sätt. Under striden mellan Sigismund och Karl, hade ärkebiskop Angermannus dels genom list, dels troligen ock genom hotelser lockat professorerna att underskrifva ett bref till Sigismund. Ehuru de trohetsförsäkringar, som där afgåfvos, väl ej voro kraftigare, än att de kunde underskrifvas af män med denna tids starka känsla för konungamaktens helgd, framkallade brefvet dock Karls lifligaste förbittring, då det 1606 föll i hans händer. Paulinus — den ende kvarvarande af den gamla professorsuppsättningen — afsattes från sitt ämbete och nödgades att draga sig undan till Näs gäll i Upland. Förgäfvos anhöllo hans kamrater att få honom tillbaka till Upsala, men konungen förklarade sig ej kunna använda »sådana karlar, som oss så oförskyldt hafva traktat efter lif och välfärd». Längre varade dock ej denna oförtänta onåd. »Sedan året gått — berättar Paulinus härom — och konungen insett min oskuld samt tagit i betraktande mina mödor i universitetets tjänst, önskade han förse mig med något förnämligare ämbete samt erbjöd mig i sin nåd trenne biskopsstift, först Västerås vid utgången af onådens år 1606;* detta gjorde han i Stockholm genom slottslofven Erich Jörenssohn. Därpå Åbo; detta erbjudande skedde 1607 genom hofkanslaren Nicolaus Chesnecopherus på Väsby gård nära Sala silfvergrufva. Det tredje stiftet var Skara; det gafs mig 1608 på rådsmötet i Örebro, sedan jag förut erhållit det där församlade presterskapets röster.** Utom de af Paulinus här anförda skälen till dessa nådebevis fanns det ock en yttre, för tidsförhållandena ganska karaktäristisk anledning. 1607 hade en komet uppenbarat sig, och denna väckte naturligtvis allas lifligaste förvåning och oro. För att få någon klarhet i dess innebörd kallade konungen, som då vistades på Väsby gård, den stjärnkunnige mästern Paulinus till sig att tolka den astrologiska gåtan. På kunglig befallning skref denne sedermera härom en traktat, hvilken han på det nyssnämnda mötet i Örebro öfverlemnade till konungen. Denne fann här så stort behag, att han dels belönade författaren med Skara biskopsstift, dels befalde honom att öfversätta samma traktat på latin för att utgifva den både på detta språk och på svenska. Möjligen till fördel för Paulinus anseende i den lärda världen blef

* Möjligen beror denna trettiosex år senare nedskrifna uppgift på ett minnesfel, ty sannolikt skedde detta erbjudande redan före onåden, hvilken tyckes hafva häfts först 1607 vid sammanträffandet på Väsby.

** Stiftet hade dock röstat på kyrkoherden Paulus Pauli.

någon latinsk upplaga aldrig publicerad, och den svenska, *Cometoscopia* eller *Comet Spegel*, tryktes först 1613. Synpunkten är, liksom ständigt hos Paulinus, den teologiska. De som icke ofta — säger han — »lyfta sina ögon upp åt himlen till att beskåda Guds vishet och allsmäktighet och icke håller kunna göra någon åtskilnad mellan de varaktiga himmelska ljus och andra försvinnande understjärnor, så hålla de så före, när man utaf prediksstolen eller eljest talar om kometer och genom det tillfället gör den förmaning därutaf, som därtill tjänar och är af nöden, att det är intet annat än ett fabelvärk och prestedikt till att skrämma de gemena och enfaldiga. En part, som sig själfva hålla mäktiga kloka, ändock de gifva med, att sådana nya stjärnor äro för handen, likväl alldenstund de hafva deras naturliga orsaker och synas jämnliga det ena året efter det andra, så hålla de så före, att de hafva intet synnerligt på sig, och görs föga behof att bekymra sig om eller hafva någon fara före hvad de märka och betyda. Läte sig och väl finna några epikureer, som kometers egentliga och likmäktiga betydningar aldeles förneka såsom och öfvertala andra, att de dem platt intet akta skola». Författaren börjar med en redogörelse för de åsikter, som »världslige vise» uppställt om kometernas ursprung, såsom t. ex. att kometerna bestå af en mycket varm och slemmig fuktighet, som drages upp ur jorden och genom Mars och Mercurii invärkan sammantryckes och till hopa pressas »uti en klimp», hvilken slutligen antändes af solen. Men ändock — fortsätter han — »de gifva några naturliga orsaker före, hvarutaf kometer hafva deras ursprung, likväl kan man icke så aldeles, icke håller alla kometer i gemen hålla för naturliga ting, utan man måste akta dem för idel mirakel och Guds besynnerliga verk och under, hvilka han för viktiga orsakers skull låter upptända och föreställa». Ett säkrare medel att finna sanningen än filosofernes stridiga meningar äga vi i Guds egna ord, och i det nästa kapitlet öfvergår Paulinus därför till de ur denna källa hämtade bevisen, »att kometer äro sannfärdiga tecken och förebud till den yttersta domen». Återstoden af det digra arbetet innehåller en på denna grund gjord utläggning af dessa himmelsteckens betydelse samt en redogörelse för de kometer, som uppenbarat sig ända till 1607. Boken avslutas med en utförlig undersökning, huru man skall sig förhålla, »att man det straff, för hvilket Gud oss genom kometer varnar, måtte förekomma och undvika».

I februari 1608 utsågs Paulinus till biskop i Skara, och i augusti samma år invigdes han högtidligen till sitt nya ämbete. Han skulle dock aldrig tillrätta detta. Redan följande månad sändes han jämte Magnus Brahe och några andra framstående män »uti en anseelig legation till furstendömet Estland, där med de pålniske deputerade några vårdande ärenden att traktera och afhandla», och kort efter sin återkomst utsågs han i februari 1609 till biskop i Strängnäs. På sommaren uppsattes han visserligen af presterskapet på förslag till ärkebiskop, och i slutet af året erhöi han af den åldrige och ombytliga konungen befallning att återgå till Skara biskopsstol, men på sin egen och Strängnässtiftets bön tilläts han att behålla det sistnämnda stiftet, hvars högste styresman han i 28 år fortför att vara.

Paulinus blir
biskop i
Strängnäs.

Denna tid var hans lyckligaste och mest värksamma. Med ett aldrig svikande nit sökte han att inom sitt område värka för både den högre och lägre undervisningen, för folkets kristendomskunskap samt för skolornas och prestbildningens höjande. Han är outtröttlig i att predika och att visitera sitt stift, vid skolornas årsexamina är han ständigt närvarande, årligen sammankallar han stiftets prester och öfvar dem i diskuterandet af teologiska frågor, han upprättar ett gymnasium, hvars undervisning i omfattning föga gifver efter för universitetets, själf skrifver han en följd af arbeten till undervisningens tjänst, och för att underlätta den literära värksamheten inrättar han i Strängnäs ett tryckeri. Med ett ord — af hans biografi blir det mer än eljest klart, i hvilken outplånlig tacksamhetsskuld den svenska odlingen står till den lutherska kyr-

kan; icke blott vårt lands universitet och skolor, utan äfven bildningen hos de djupa lagren hafva spirat upp under denna kyrkas kärleksfulla vård!

Synodal-
disputationer.

I mars 1609 tillträdde Paulinus sitt ämbete med ett — otryckt och blott i manuskript bevaradt tal, *De Ecclesiastici Ministerij Ellogiis* (Sic!), — och redan några månader därefter sammankallade han stiftets prester till ett synodalmöte. Till denna sammankomst hade han författat och utgifvit 197 *Theses de Officio Domini*, en fortsättning på den förut omtalade synodaldisputationen *De Persona Domini*. Den är tillegnad Strängnäs presterskap, och såsom respondent måste en af dettas medlemmar uppträda. Undantager man en af den energiske ISAAC ROTHVIUS 1607 skriven synodaldisputation *De Peccato*, hade dylika för presterskapets teologiska bildning så nödvändiga öfningar icke förut förekommit inom stiftet. För Paulinus blefvo de en lifssak. Till en början skref han själf dessa disputationer, de flesta behandlande vissa punkter af den augsburgiska bekännelsen, och lät stiftets kyrkoherdar, kapellaner och skollärare uppträda såsom respondenter. Då den teologiska bildningen stigit, ansåg han detta ej längre behöfligt, utan förmådde de mera lärda af presterna och lärarne att själfva försöka sig såsom författare. Så skref han till mötet 1611 *Aurea Salutis Catena, Hoc est... De Prædestinatione simul Jvstificatione* (tr. 1610), till 1613 *Doctrinade Bonis Operibus* (tr. 1612), hvarvid tre komministrar responderade, till 1614 *Doctrina de Peccato tvm Angelorum tvm Hominum* (tr. s. å.), och till 1615 *Diatyposis Ecclesiæ Christi et Sathanæ* (tr. s. å.). För mötet 1617 skrefs däremot synodaldisputationen af Rothovius, som själf presiderade. 1620 framställde Paulinus åter en samling teser *De Sacra Dn. N. Jesu Christi Coena*, men efter denna tid är det än en pastor, än en lektor, som författar de vid mötena ventilerade teserna; endast 1632 härröra dessa från Paulinus själf. Vid mötet 1629 höll han dessutom ett egendomligt tal, *Commonefactio, de Angelicis et Pythonicis Apparitionibus* (tr. 1630). En prestdotter från Kumla i Närke hade nämligen haft svåra »anfåktelser» samt därunder väldeliga profeterat om nödvändigheten att fira sabbaten på lördagen i stället för på söndagen. Sitt profetiska kall hade hon ytterligare styrkt genom uppvisande af ett af Gud Fader själf författadt bref. Frågan var nu, hvad man skulle tro härom. I sitt synodaltal sökte Paulinus visa, att ingen ängel talat genom flickans mun, utan att hon i stället varit besatt endast af djäflar, som stundom iklädt sig ljusets dräkt, och denna mening delades äfven af Baazius, som i sin kyrkohistoria egnat ett helt kapitel åt denna för tidens vidskepelse så karaktäristiska historia. Ingen af den tidens män torde i detta fall hafva varit mera klarseende än Paulinus, och i hvarje fall röjer detta inlägg hans vakna intresse för församlingslivet. I *Constitutiones quædam ecclesiasticæ* lemnade han därjämte noggranna föreskrifter för presterskapets värksamma deltagande i de årliga synoderna. Vid dessa hade han icke blott tillfälle att vid disputationerna åhöra stiftspresternas framsteg i den lutherska teologien, utan han tog sig därjämte anledning att samtidigt undersöka deras duglighet som predikanter; kyrkoherdarne, isynnerhet de yngre, voro nämligen skyldiga att vid dessa årsmöten för honom uppvisa utkasten till sina under året hållna predikningar.

Den kateketiska
literaturen för
Paulinus.

Ännu varmare var det intresse Paulinus hyste för folkundervisningen inom stiftet, och på detta område kan hans värksamhet anses rent af banbrytande. Att han med folkbildning företrädesvis, att icke säga uteslutande, afsåg en kristligt luthersk bildning, sammanhänger med hela hans världsåskådning och värksamhet i öfrigt, hvilken ju gick ut på att skapa ett folk med kraft att motstå den katolska propagandan. Den kunskap, som under 1500-talet meddelats folket om den lutherska troslärans grunder, hade till följd af Gustaf Wasas politiskt-ekonomiska uppfattning af reformationen och Johan III:s egendomliga ställning till den svenska kyrkan varit ganska obetydlig. OLAVUS PETRI hade väl egnat sin uppmärksamhet också åt den kateketiska undervisningen; redan 1526 utkommo Eén skön nytthug vnderwisningh och Eén nytthugh

Underwijsning, hvilka båda kunna göra anspråk på att kallas våra äldsta katekeser. Den senare upptager ungefär samma stycken, som sedermera förekommo i Luthers katekeser: dekalogen, symbolum apostolicum och Herrans bön; den förra söker mera fritt att i frågor och svar lemna en öfversikt af den kristna troslärans innehåll. Ehuru anonyma härröra troligen bägge från Olavus Petri. En tredje katekes, den första rent protestantiska i vårt land, åtföljde såsom bihang Olavus' postilla af 1530 (ny upplaga 1537). Men hans samtida och närmaste efterföljare tyckas ej till fullöfva insett sakens vikt. Katekesundervisningen omtalas visserligen i 1571 års skolordning, och i inledningen till kyrkoordningen stadgas, att »Catechismus skall på bestämda tider för ungt folk och de olärde fliteliga öfvad och drifven varda», men denna undervisning för menige man synes knapt hafva sträckt sig längre än till katekismipredikningar och till uppläsning af Luthers lilla katekes; det flyktiga sätt, hvarpå dessa omnämnanden ske, häntyder för öfrigt på ett föga vaket intresse för själfva saken. Luthers katekes öfversattes och tryktes ej förr än 1572* såsom bihang till detta års Euangelia och Epistlar eller rättare till Passio samt omtryktes sedermera ofta i följande psalmboksupplagor. Den liturgiska rörelsens målsmän visade sig bättre uppskatta katekesläsningens vikt, och i Ordinantian har ett helt kapitel egnats åt ungdomens kristendomsundervisning.** Enligt gällande bruk var det föräldrarna, faddrarna och kyrkoherden, som skulle svara för denna. Biskopen eller hans ställföreträdare skulle enligt Ordinantian på sina årliga visitationer undersöka, huru dessa uppfyllt sin skyldighet, och om de härvid »förnummo fel och bräck», skulle de allvarligen förmana och straffa dem. Någon tid, innan biskopen kom, skulle kyrkoherden »enskiöldt undervisa ungdomen uti Trons bekänneelse och bereda dem, som af biskopen eller af honom, som därtill utskickad är, skola efter Catechismum blifva förhörda». Själfva läroboken bestämmes icke, och det är därför ovisst, om ungdomen hänvisats till LAURENTIUS PETRI NERICIUS' nyss omtalade öfversättning af Luthers katekes eller till LAURENTIUS PETRI GOTHUS möjligen med afseende härpå skrifna Catechesis Scholasticæ iuuentuti dedicata*** (1576). Det lutherska presterskapets motstånd mot Johans kyrkliga sträfvanden gjorde dock, att Ordinantian aldrig kunde fullt genomföras, och vid Upsala möte återgick man såsom bekant till 1571 års kyrkoordning.

Det första steget mot en bättre ordning togs egentligen först 1595 på det förut omtalade mötet i Upsala, hvars notarie Paulinus var. Utom de stadganden rörande skolväsendet, för hvilka ofvan redogjorts, bestämdes här, att »pastorerna nödvändigt måtte öfva sina åhörare i katekesen. Lämpligast synes oss vara, att presten efter predikans slut från predikstolen uppläser en del af katekesen jämte Luthers utläggning, vid hvilket tillfälle kyrkoherden äfven må förklara orsaken, hvarför de papistiska ceremonierna afskaffats. Det som kyrkoherden ej förmår förklara, må biskopen själf ut-

* Enligt en uppgift skulle detta hafva skett redan 1548, men troligen är denna oriktig. Mig veterligen är ingen dylik upplaga känd.

** Mig veterligen är det äfven i Ordinantian, som för första gången någon hänsyn tages till en borgerlig folkskola och till kvinnoundervisningen. Hvar någon — heter det — »skrifvareskola hålla vill, må det efterlåtas; sammalunda ock pigeskola». Den första flickskola, man känner, inrättades dock först af Johannes Rudbeckius.

*** Äfven den rent katolska propagandan har lemnat spår efter sig i vårt lands kateketiska literatur. Jag hänvisar till sid. 263, där CROMERUS' och CANISIUS' katekeser samt Enchiridion 1591 omtalas. Detta senare arbete är icke, såsom genom ett besynnerligt förbiseende vanligen uppgifves, författadt af Laurentius Norwegus (Klosterlasse), utan af Sigismunds bikt-fader, jesuiten SIGISMUND EHRENHOFER. Också den kalvinistiska rörelsen har framkallat en katekes, Karl IX:s 1604 trykta Catechismus heller Rätt Christeligh Kennedom.

lägga för folket under sina visitationer». Det börjande intresse för den kateketiska undervisningen, som röjer sig i detta stadgande, framträder ock inom literaturen. 1595 öfversatte den flitige PETRUS JOHANNIS GOTHUS en af ANDREAS MUSCULUS författad Catechismus, som i frågor och svar handlar om lagen, evangelium, goda gärningar o. s. v., året därpå utgaf han ett Enchiridion, författadt af »en hög furstlig person i främmande land», år 1600 följde en öfversättning af Luthers katekes, och 1617 Enchiridion Thet Gyldene Klenod D. Martini Lutheri lilla Catechismus, egentligen en af JOHAN TITELBACH gjord utläggning af Luthers katekes. Andra katekesutgifvare voro NICOLAUS BALCK, som 1596 öfversatte MUSÆUS' vidlyftiga arbete, ERICUS SVENONIS ROSPIGIUS, som 1606 utgaf Spörsmål och Swar öfwer Begge Sacramenten, AMUNDUS BERONIS, som 1619 öfversatte SPANGENBERGS berömda utläggning af Luthers stora katekes, m. fl. Alla dessa skulle dock utan svårighet ställas skuggan af Paulinus.

Paulinus' intresse
för katekesunder-
visningen.

Redan som professor hade han nästan företrädesvis egnat sig åt kateketisk undervisning, och såsom biskop blef denna hans angelägnaste uppgift. Om arten af hans värksamhet i detta afseende få vi kanske den bästa föreställningen genom hans förut omtalade Constitutiones quædam Ecclesiasticæ, hvilka, ehuru uppsatta mellan åren 1627 och 1630 säkerligen dock angifva den ordning, som under hela Paulinus' biskopstid följdes inom Strängnäs stift. Här bestämmes, att presterna hvarje söndag, med undantag af sex, må hålla katekesförhör med sina församlingsbor, samt efter afslutningen af predikan, hvars sista del alltid borde hafva afseende på katekesen, korteligen ställa några frågor till åhörarne rörande predikans innehåll för att därigenom hålla dem vakna och uppmärksamma. Ingen, som icke inför sin pastor kunnat visa sig äga en försvarlig kunskap i katekesen, skulle få gifta sig eller taga ut lysning, och hvarje prost skulle åtminstone två gånger om året visitera församlingarna inom sitt kontrakt och genom katekesförhör utröna, huru undervisningen skötts. Vid biskopens visitation skulle sedermera kyrkoherden i biskopens närvaro gifva en katekeslektion, hvarefter församlingen ägde att inför stiftets högste styresman yttra sig om prestens undervisning och denne öfver församlingens flit. Genom dessa Constitutiones lades äfven grunden till ett ordnad folkskoleväsen. Diakonerna och kapellanerna förklaras nämligen här vara skyldiga att undervisa allmogens barn i katekes samt psalm- och bibelläsning. Då någon kapellan ej fanns, skulle antingen pastorn eller klockaren sköta undervisningen. Hvarje halfår skulle kapellanen eller klockaren till kyrkoherden lemna en skriftlig uppgift på lärjungarnes antal och framsteg i studier, kyrkoherdarna i kontraktet skulle sedermera befordra dessa listor till prosten och prostarna slutligen på de årliga synoderna framlägga dem inför biskopen och konsistoriet — som man ser, början till en folkskolestatistik. Ehuru konstitutionerna därom ingenting nämna, hade Paulinus äfven inrättat husförhör. Enligt hvad hans Thesaurus Catecheticus upplyser, voro föräldrar och husfäder skyldiga att i synnerhet på hälgdagarna öfva sina barn och sitt husfolk i katekesen. En gång om året skulle kyrkoherden med biträde af kapellanen och två sexmän besöka sina åhörarens hus och granneligen ransaka, »hvad förstånd de hafva uti Catechismi stycken».

»Sådan nödtorftig ordning med Catechismi undervisning och förhör — säger Paulinus — är företagen och på det nogaste vid makt hållen uti detta lofliga Strängnäs stifts församlingar både i städer och på landsbygden, alt ifrån A. C. 1609 den 14 februari, då jag ovärdig inträdde till dess inspektion och än till denna dag... Och efter presterskapet icke mindre än gemene allmogen då mestadels voro ovana vid sådan Catechismi ransakning, ej håller kunde de uti visitationerna så noga fatta det sättet, som man brukade och de enfaldiga nyttigast var till undervisning, vardt både därutaf såsom ock af presterskapets enhälliga begäran, dock enkanneliga på det ett

och enahanda undervisningsgrund och ransakningssätt måtte behållas uti alla stiftens församlingar, och gemene man, särdeles ungt folk, som årligen flytta från den ena orten till den andra, icke blifva förbistrade eller lida något men uti deras kristendoms lärostycken och öfningar, jag på ämbetets vägnar förorsakad uti författa och af trycket förfärdiga en *Formam Examinis Catechetici*, hvilken för viktiga orsaker rätteligen tituleras *Ethica Christiana*.

Redan 1609 sammanskref Paulinus en *Forma Visitationis*, som till större delen upptages af en Utläggning af katekesen. Detta blott i handskrift bevarade arbete underkastades sedermera en grundlig omarbetning, och det var denna omarbetning som erhöll namnet *Ethica Christiana*. Den första delen *Ethicæ Christianæ Pars Prima, De Ratione Bene Vivendi*. Thet är: *Catechismi Förste Deel*, om Gvdz Lagh, utkom 1617. När man — säger författaren här — »antingen uti visitatione eller skriftermål eller eljest håller någon examen och förhör med gemene man så äro största parten så fåvitske, att de platt intet eller ganska ringa förstånd hafva uti vår kristliga läras hufvudstycken och föga veta, hvar uppå deras eviga salighet sig grundar». Om därför dylika förhör endast då och då företagas, »så är det fåfängt och förgäfves hvad som hålst uti skolorna, akademierna och församlingarna hördt och förkunnadt varder». Därmed har författaren framkommit till sitt egentliga ämne: nödvändigheten af visitationer och katekesförhör. Katekesen sönderfaller enligt Paulinus i tvänne hufvuddelar, läran eller teorien samt öfningen eller praktiken. Den teoretiska delen omfattar såsom hos Luther budorden, trons artiklar, bönen och de båda sakramenten; den första delen af *Ethica Christiana* sysselsätter sig blott med lagen eller budorden, och dessa utläggas med en grundlighet samt en omfattning, som göra att endast få af det dagliga livets företeelser undgå författarens skärskådande blick. Ena stunden sysselsätter han sig med den lutherska teologiens mest svårlösta frågor, det andra ögonblicket fördjupar han sig i undersökningar om den kristnes förhållande till den hedniska filosofien, till de olika former af vidskepelse, på hvilka denna tid var så rik, till astrologien o. s. v. samt utreder dessa frågor på ett sätt, som gifver oss den mest åskådliga föreställning om samtidens kultur. Framställningen har formen af frågor och svar, hvilka belysas dels med exempel, vanligen hämtade från den heliga skrift, dels med bibelspråk, ett förfaringssätt, som står i sträng öfverensstämmelse med författarens ramistiska världsåskådning. Hans arbete utgör nämligen en fortlöpande polemik mot den hedniska, blott på människans förnuft byggda dygdeläran, och mot denna uppställer han sin egen på Guds egna ord grundade etik. Denna princip genomför han med en följdriktighet, som aldrig skyggar tillbaka.

Kateketiska
arbeten.

1624 utkom den andra delen *Ethicæ Christianæ, Partis Secundæ, De Ratione Beate Vivendi; Tomus Prior De Evangelio*. Thet är: *Catechismi Andra Dels Förre Tractat, Om Then Ewangeliske Lärone*, författat vthi thet Apostoliske Symbolo, och Herrens Böön, hvars innehåll framgår af titeln. Den tredje delen *Ethicæ Christianæ, Partis Secundæ Tomus Posterior, de ratione beate vivendi*. Thet är: *Catechismi andra deels efterföljande tractat, om the höghvärdige Sacramenten hade utkommit redan 1621*. Med dessa tre arbeten var således katekesens teoretiska del afslutad. Den praktiska delen, till hvilken författaren nu öfvergick, omfattade en allmän, som angick alla människor i gemen, och en särskild. Den allmänna delen *Ethicæ Christianæ Praxis Generalis, De Poenitentia*. Thet är: *Catechismi Almennelighe Brwk och Öffning* tryktes 1625 och sysselsätter sig med frågor såsom bot och bättring, ånger, trons saliggörande kraft o. s. v., hvarefter författaren infogat några kapitel om morgon- och aftonböner o. d. Därefter följde i tre delar den speciella etiken. 1628 utkom *Praxeos Specialis Ethicæ Christianæ Partis Secundæ, Tomus*

Primus De Monarchia Pacata. Thet är: Hwstaflans Andra Deels Första Stycke, Om Politisch Öfwerhetz Enskilte Fridz Regemente, en statslära, för hvars grundtankar redan förut redogjorts. Den andra delen Praxeos Specialis Ethicæ Christianæ Partis Secundæ Tomus Secundus De Monarchia Turbata. Thet är: Hwstaflans Andra Deels Andra Stycke, Om Politisch Öfwerhetz Stridz Regemente (1629) behandlar uppror, krig och därmed sammanhängande frågor. Den tredje och sista delen Praxeos Specialis Ethicæ Christianæ Partis Secundæ, Tomus Tertius, De Archomenoscopia. Thet är: Hwstaflans Andra Deels Tredje Stycke, Om Vnderdånens Stand och Plichtighet (1630) sysselsätter sig med undersåtarnes skattskyldighet, presterskapets politiska ställning och dylika frågor samt ingår i ett kapitel om Scholers Reformation på ett försvar för de senast vidtagna reformerna af undervisningsväsendet, hvilken utredning jag i ett annat sammanhang ofta får tillfälle att citera.

Genom detta 1630 afslutade jättarbete hade Paulinus onekligen åstadkommit något mera än som från början afsetts. Han hade ämnat att till stiftslärnarnes tjänst utarbete en handbok för den kateketiska undervisningen, och han hade slutat med ett väldigt, nästan encyklopediskt arbete, som från den lutherska teologiens synpunkt uttömmande behandlade alla jordiska och öfverjordiska spörsmål. Men därigenom hade det ursprungliga syftet i viss mån förfelats; såsom lärobok för folket var detta af sju band bestående arbete alldeles för vidlyftigt, och Paulinus blef därför också ganska snart betänkt på utgifvandet af ett sammandrag däraf. Detta sammandrag, Thesaurus Catecheticus eller Gyldene Clenodium, utkom redan 1631 och upplefde nio år därefter en andra upplaga. Denna katekes omfattar endast ett kvartband samt sysselsätter sig hufvudsakligen med de rent kateketiska frågorna; den speciella etiken, åt hvilken förut det bredaste utrymmet upplåtits, är här jämförelsevis knapphändigt behandlad. Arbetet deciderades till Gustaf Adolf, som däri, efter hvad Paulinus berättar, fann så stort behag, att han på listiden skänkte författaren »stadens kyrkoherdehårbärge, som räntar vid pass fyrahundra tunnor spanmål och därhos gaf mig privilegium typographicum». Denna lärobok omarbetades sedermera ånyo af en af Paulinus efterträdare på Strängnäs biskopsstol, Johannes Matthiæ, och fortfor i detta skick länge att begagnas.

Paulinus kateketiska författarskap var därmed dock ej afslutadt. 1633 utgaf han Gvdz Församblingz, Aff J. Christo tilbetrodde Clenodium, Författadt vthi: Catechismo, Böner och Psalmer, Sampt hela Åhrsens Euangelier och Epistlar. Detta arbete börjar med en almanacka, hvarefter följer Luthers lilla katekes »nw någhrestädes nödtorfteligha förbättrad». Denna är såsom vanligt hos Paulinus delad i tvänne delar, den teoretiska och den praktiska, af hvilka endast den teoretiska återfinnes i Luthers katekes; den praktiska delen eller öfningen har sin föga öfverensstämmande motsvarighet i de kortfattade bihangen till Luthers katekes, hans Haus Tafel etlicher spruche m. m. Efter En Lithen Bönebok vidtog Paulinus förut (sid. 334 och 348) omtalade psalmbok. Denna, vid hvars utarbetande tvänne af stiftets prester, M. Matz i Jäder och M. Josephus Fougdonius i Strängnäs varit honom behjälpliga, utgör i det hela blott en omarbetning af den gängse psalmboken. Mot denna anmärker han bland annat psalmernas oordnade uppställning: »metodus — yttrade han — bör flitigt observeras, att psalmerna till sina vissa classes refereras». Detta sökte Paulinus åstadkomma genom att ordna dem efter katekesens hufvudstycken, »emedan all kristendoms öfning utspringer af Catechismo», på hvilken psalmboken således följde endast såsom ett bihang. Arbetet, som afslutades med Euangelia och Epistler, tyckes hafva varit Paulinus mycket kärt, kanske just till följd af de vedervändigheter, han med anledning däraf fick utstå, och för hvilka i ett föregående sammanhang redogjorts (sid. 348).

Äfven såsom ärkebiskop fortsatte Paulinus oförtrutet sitt kateketiska författarskap. Både visitationer och katekesförhör hade under den gamle ärkebiskop Kenicius' tid legat nere, och ett bland Paulinus' första åtgöranden som ärkebiskop blef därför att genomdrifva nya konstitutioner för stiftet, i hvilka han upptog samma bestämmelser rörande dessa båda viktiga kyrkliga åligganden, som redan gälde i Strängnäs stift. Särskildt bestämdes, att Thesaurus Catecheticus eller de fyra första delarna af Ethica Christiana skulle tjäna presterna såsom ledning vid förhören. Men då dessa arbeten, efter hvad Paulinus uppgifver, redan voro högst sällsynta, skref han 1637 en liten ny katekes »uti spörsmåls- och svarevis tillhopa fattad utaf Doct. Mart. Luthero och nu med L. Paulini Gothi Analysis och Meditationibus nödtorfteliga förklarad». De så nyheter, som där förekommo i förhållande till det lutherska originalet, väkte emellertid stor ovilja inom stiftet, och i anledning däraf författade Paulinus ett vidlyftigt försvar för sina ändringar, Exegeseos Paulinianæ in Catechismo etc., hvilken förklaring först upplästes på teologie doktorspromotionen 1640 och sedermera tryktes året därpå såsom bihang till en andra upplaga af samma katekes. 1642 utgaf han ännu en sista bearbetning af Luthers berömda skrift, kallad Canonicus, Biblisch, eller Lecktes, och Gemene Folcks Lille Biblia (ny upplaga 1644). Men »det gick trögt», säger Paulinus själf, att införa dessa nya ordningar i Upsala stift, och erinrande sig sina lyckliga dagar i Strängnäs, klagar han öfver all den förtret och de »suspiria jag hafver haft sedan jag i otid kom på detta rummet». Fåfängt sökte han att få sin lärobok antagen såsom den enda gällande, och då 1645 en annan af regeringen approberad katekes utkom, skref den gamle till en af sina inflytelserika yngre vänner: »nu går mig högeligen till sinnes, att catechismus är af Ignatio Meurer trykt, Gudi till högsta vanära och många människor till evig själavåda. Jag aktar det för en synd mot S. Spiritum, att sanningen nu skall så plötsligt blifva förtryckt och fördämpad». Men trots dessa motgångar var han lika oförtruten i att arbeta för folkets kristendoms-kunskap. Under sina visitationer öfvade han allmogem flitigt i katekesen »sju, stundom åtta eller nio timmar».

Med samma oafflåtliga intresse sträfvade han att höja skolbildningen inom riket samt framför allt inom sitt stift. I förlidna tider — yttrar han om 1571 års skolordning — »äro inga andra eller högre lexor ungdomen utaf skolmästarne och deras medarbetare föreläste än Grammatica, Rhetorica och Dialectica Philippi (Melanchthon) och till exempel eller öfningar i det latiniska tungomålet Terentius och Vergilius samt Officia och Epistolæ familiares Ciceronis. Uti den heliga skrift skulle häller inga andra böcker läsne varda än Evangelium Matthæi, den första Pauli Epistel till Timotheum och den förste Johannes Epistel, Item Proverbia Salomonis och Psalmi graduum, dock icke uti deras original eller hebräiska och grekiska tungomål, utan allenast den latinska texten skulle grammaticke resolveras och uttydas. Hvad bräck och afsaknad på lärde män såväl uti politiska ämbeter som uti Guds församling sig därutaf tilldragit, hafva icke allenast församlingarnas föreståndare utan jämnväl höga öfverheten nog samt orsak sig öfver att besvär». Han öfvergår därefter till en i mörka färger hållen kritik öfver den svenska ämbetsmannabildning, som blifvit frukten af denna undervisningsmetod.

På den riksdag, hvilken i slutet af 1610 sammanträdde i Örebro, utsågs en komité för utarbetandet af en ny skolordning. Den ledande mannen i denna var Paulinus, och därför torde man också äga rätt att betrakta Lectiones et Lectionvm ordo Pro Scholis Cathedralibvs et Provincialibvs* såsom väsentligen hans värk. Denna

Paulinus' intresse för skolorundervisningen.

1611 års skolordning.

* Originalet är visserligen renskrifvet af Rudbeckius, men hvarken har han underskrifvit beslutet eller äro ideerna hans. Däremot återfinnas dessa i konstitutionerna för Strängnäs gymnasium.

skolorndning författades i dec. 1610 och jan. 1611 samt utkom 1613 af trycket. Man återfinner där samma pedagogiska principer, hvilka fastslagits på det förut omtalade mötet i Upsala 1595, men konsekvent genomförda och utarbetade. Enligt denna skolordning delades Sverges skolor i två olika grupper: provincialskolor och katedralskolor, de förra med fyra, de senare med tre klasser, alla tvååriga. I provincialskolornas första klass, som i regeln genomgicks under det sjunde och åttonde lefnadsåret, sysselsattes lärjungarne med innanläsning, skrifning, katekes och något latinsk grammatik, i den andra lästes utom katekes och bibel Chyträus' latinska grammatik samt några af Ciceros lättare bref och Aesopus fabler, hvarjämte piltarne såsom stilöfning måste öfversätta dessa sistnämnda till svenska. I den tredje klassen började de med det grekiska språkets element samt något teologi, hvarjämte Ciceros bref, Vergilius och Terentius studerades; för att uppföva stilen måste de nu vidare öfversätta temata från svenska till latin, efterhärma vissa af Ciceros bref och äfven något försöka sig i versskrifning. I den fjärde klassen genomgicks Clenardus' grekiska grammatik, Ramus' logik och retorik samt Hafenreffers *Loci Theologici*, samtidens viktigaste teologiska lärobok; vidare lästes några grekiska talares arbeten och en del af Hesiodus, flera af Ciceros tal, Vergilius samt en af Pauli epistlar på grundspråket; utom stilöfningarna förekommo nu äfven disputationer i logik och teologi. Dessa provincialskolor borde — såsom Paulinus sedermera skref — betraktas såsom »ett prof, därutaf föräldrarne och lärarne kunna och skola döma, om barn och lärjungar finnas bekvämliga till att hålla vid boken och fullfölja deras påbegynta studier, eller om de hafva bättre art och inklinat till några andra konster, ämbeten eller handtvärk.» Katedralskolorna, dit således de mera begåfvade hänvisades, började med en klass, hvars kurser ungefär motsvarade dem, som genomgåits i provincialskolornas högsta klass, dock med den skilnaden, att här lades hufvudvikten på grekiskan, hvaremot logik och retorik ej lästes. Dessa tvänne ämnen spelade däremot hufvudrollen i nästa klass; där lästes vidare Horatius' *de Arte poetica* och skrefs vers efter de latinska skaldernas mönster. Den öfversta klassen var utslutande egnad åt teologiska studier; i alla dessa klasser öfvades lärjungarne med disputationer, i den första med teologiska och retoriska, i den andra med logiska, och i den tredje med teologiska.

Ramismens principer äro här tämligen följdriktigt genomförda, både beträffande läroböcker och undervisningsmetod, men, möjligen på grund af Rudbeckius inflytande, framträder Paulinus' hat mot Aristotelismen här vida mindre starkt än annorstädes; så t. ex. tillåtas lärarne att i vissa fall begagna Melanchthons logik, och alla hetsiga utfall mot Aristoteles förbjudas strängt. Däremot framhållas med skärpa ramismens pedagogiska grundtankar, särskildt påpekas olämpligheten af att, såsom de Melanchthonska skolmännen gjort, syssla med definitioner på de grammatiska termerna, »ty själfva saken förstås lättare genom benämningen och täta repetitioner än genom en definition.» Det grammatiska regelläsandet, hvilket förut upptagit de flesta lärotimmarna, inskränktes nu så mycket som möjligt till förmån för de klassiska författarne själfva, och hufvudvikten lades nu på efterbildandet af dessas, isynnerhet talarnes stil; nylatinarne ansågos däremot olämpliga såsom stilistiska mönster. Ämnena voro äfven flera än de, som upptagits i 1571 års skolordning; nu hade grekiska, logik och retorik tillkommit samt i vissa fall äfven hebräiska, aritmetik, psykologi och astronomi. Ett ytterligare framsteg var det ökade lärareantalet. Redan 1604 hade decanus' och poenitentiarius' sysslor indragits och ersatts af en teologie lektor och en konrektor, hvilka skulle vara katedralskolans rektor behjälpliga vid undervisningen och jämte denne bisittare i konsistoriet. Nyttan af denna anordning, som möjligen till en del kan tillskrifvas Paulinus' förtjänst, påpekas af honom i *Ethica Christiana*. Härigenom — yttrar han — har landet fått män »icke allenast till att upptaga, skärskåda och efter Guds ord och kyrkoordningen afdöma många besvärliga saker, som uti alla

stiftens församlingar och undertiden ifrån andra orter dagligen angifvas, utan ock till att utföra både årliga prestmöten med dess tillhöriga orationibus, examinibus och disputationibus samt andra margfaldiga besvär, som då förefalla.» I ett bref från Strängnäs nämner Paulinus också, att skolungdomen där börjat att mycket förökas, sedan man fått en lektor teologiæ och en konrektor. De nya skolorna voro således vida mer än de gamla i stånd att upptaga täflan med de jesuitiska, icke minst därigenom att den öfversta klassen utbildats till ett rent prestseminarium, en för de svenska skolorna egendomlig anordning.

I sitt eget stift sökte Paulinus att med all makt genomföra denna skolordning, och med tillfredsställelse kunde han efter några år skriva, »att uti Strängnäs katedralskola florerar philosophia ramea framför annorstädes», hvarför ock en stor myckenhet scholares begifvit sig dit från andra lärovärk. Likväl var ej det kunskapsmått, som katedralskolorna förmådde bibringa, till fylles för hans fordringar. Äfven af dessas nytta gifver han en tämligen dystyr skildring. Lärarne — säger han — äro för fåtaliga och hafva föga mera kunnat uträtta än »proponera rudimenta linguæ hebrææ och pro exercitio några förnämliga sententias hebraice ex Veteri Testamento samt några epistolas Pauli græce med locis communibus och undertiden disputationes logicas och theologicas såsom ock arithmetica vulgaris, hvilket väl hafver varit en märklig understödning för dem, som sig till predikoämbetet hafva aktat begifva. Men där den blomstrande läroungdomen skulle vidare komma fort uti högre teologiska öfningar samt filosofiska konster och tungomål, historier, facultate oratoria och exercitiis frequentioribus disputationum et declamationum och i så måtto blifva skicklige att brukas uti församlingens samt höga öfverhetens anseliga tjänst och förbemålte politiske ämbeten, hafva så få läromästare här till intet kunnat komma till väga.» Dessutom afkortades studietiden i en rent oroväckande grad, dels genom de långa ferierna, dels genom den s. k. socknegången. I följd därpå skulle både staten och kyrkan hafva strandsatts i fråga om dugliga ämbetsmän, om icke åtskilliga svenska ynglingar utrikes förvärfvat sig en mera allmän bildning, än den deras eget fäderneslands skolor förmådde bibringa, men många af dessa hade därunder genom »jesuitiska illfundigheter» bedragits, något som ytterligare visade nödvändigheten af en skolreform.

Skolorna inom Strängnäs stift.

Äfven om Paulinus ej var mannen att fullständigt afhjälpa de brister, öfver hvilka han klagade, sträfvade han dock ärligt efter måttet af sin begåfning att införa en bättre ordning. Genom hans nit och Gustaf Adolfs frikostighet blef slutligen Strängnäs gymnasium, det andra i riket, upprättadt 1626. Antalet lärare bestämdes till tio. De konstitutioner, som Paulinus utfärdade för lärovärket, stödjade sig i det hela på 1611 års skolordning, men utföra med större följdriktighet de strängt protestantiska principer, som legat till grund för denna. De äro vidare märkliga såsom det kanske renaste uttrycket för den svenska ramismens pedagogiska ståndpunkt, äfven om de i några afseenden bära spår af Paulinus' rent personliga tycken. Gymnasiet delades i en schola inferior och en schola superior eller collegium, hvardera med fyra klasser. I den nedre afdelningen lästes, om man fränser undervisningen i musik och retorik, endast latin, grekiska och teologi, men inga profangrekiska författare studerades, utan blott Testamentet, och i latin inskränkte man sig till de för den oratoriska och poetiska stilens utbildning oundgängliga Cicero och Vergilius; ett egendomligt drag af ramismens ovilja mot den föregående metodens förkärlek för definitioner och abstrakta formler ligger i stadgandet, att barnen skulle lära sig föremålens latinska namn icke ur ordböcker, utan genom åskådning. För den öfre afdelningen bestämdes uttryckligen, att intet skulle få läsas, som icke öfverensstämde med Upsala mötes beslut och Petrus Ramus' filosofi. Det förnämsta läroämnet var teologi, som föredrogs af ej mindre än två af kollegiets sex lärare. En af gymnasiets återstående fyra lärare skulle läsa matematik och Ramus' geometri, en annan astronomi, och en tredje fysik samt medicinsk botanik. Läger man därtill våltalighet och

logik, hafva gymnasiet alla ämnen uppräknats. Paulinus' hade således genomfört det mål, som ända sedan ungdomen hägrat för honom: en undervisningsanstalt, hvars hufvudämne var den protestantiska teologien, och vid hvilken af öfriga ämnen endast de studerades, hvilka, på det sätt han i sitt tal år 1600 antydte, kunde anses såsom förberedande för denna vetenskapernas vetenskap. Det är också lätt att förstå, att detta gymnasium ständigt förblef Paulinus' käraste skapelse, och han sökte oafslåligt att utvidga det till en med Upsala jämbördig högskola. Redan 1622 hade han lyckats få anslag till ett tryckeri i Strängnäs, och 1634 skref han till Oxenstierna med begäran om ett bibliotek för gymnasiet, »hvilket jag förmodar commodissime kunna ske uti detta krigsväsendet, då Gud ju stundom nådeligen hjälper att föröfra våra fienders namnkunniga collegia och sköna bibliotek, hvilka de missbruka till den sanna religionens undertryckelse, men här kunde föras till genuinum usum igen, som är Gudi till ära och vår kristliga religions kraftiga försvarelse samt alla berömliga studiers nyttiga fortsättning.»

Äfven för universitetet togos Paulinus' krafter i anspråk, ehuru han ej längre såsom lärare tillhörde detsamma. Då striden mellan Rudbeckius och Messenius hotade att totalt upplösa all ordning vid det ännu ej fullt stadgade lärosätet, var Paulinus bland dem, som erhöilo uppdraget att författa nya konstitutioner. Han afsade sig då visserligen detta värf, men några år därefter inlemnade han ett betänkande, afsedt att hänsynslöst genomföra den ramistiska metoden vid undervisningen, och vid samma tid förde han en förbittrad strid mot den aristoteliska filosofien vid Upsala universitet. Utom de af denna polemik framkallade skrifterna, till hvilka jag i ett annat sammanhang skall återkomma, utgaf han åtskilliga arbeten, bland hvilka *Loimoscopia* eller *Pestilenz Speghele* (1623) och den förut omtalade *Historiæ Arctoæ Libri Tres* (1636) äro de mest betydande. Dessutom deltog han flitigt i riksdagsförhandlingarna, biträdde vid handbokens revision, vid förslaget till ny kyrkoordning m. m.

Paulinus som
ärkebiskop.

Redan hade han uppnått den ålder, då människans krafter vanligen icke längre stå bi, men ehuru mer än sjuttioårig kallades han dock år 1637 till ett nytt och mera ansvarsfullt ämbete, än det han förut beklädt. Den gamle ärkebiskop Kenicius hade aflidit, och den kraftigaste af biskoparna, Rudbeckius, hade genom sin starkt hierarkiska skrift *Privilegia quædam Doctorum* gjort sig omöjlig för den adliga förmyndare-regeringen. Mot stiftets önskan utnämndes då Paulinus till den svenska kyrkans främste man, och ehuru med yttersta »sorg och kvida» lemnade han sina »bekvämliga byggningar, trädgårdar och älskliga lägenheter i Strängnäs» för att såsom ärkebiskop och prokansler begifva sig till Upsala, »dit jag» — såsom han kort därefter skref — »så gärna drog såsom i elden». Universitetet hade nämligen undergått en genomgripande förändring sedan den tid, då Paulinus såsom professor lemnade dct. Då ägde universitetet endast åtta professurer och blott tvänne fakulteter, intet bibliotek, intet tryckeri, ingen bokhandel, ingen ordnad ekonomisk stat och knapt håller några privilegier, ty de af 1595 hade af konungen återtagits 1607. Nu hade universitetet genom Gustaf Adolfs storartade gifva af de gustavianska arvegodsens 1624 erhållit mer än trehundra hemman i jordegendom, genom samma kungliga frikostighet hade universitetsbiblioteket grundats; de nya konstitutionerna af 1626 hade bestämt professorernas antal till aderton, fördelade på fyra fakulteter, tryckeri fanns sedan 1613 och bokhandlare sedan 1616. Paulinus hade åldringens svårighet att sätta sig in i dessa nya förhållanden. Han var van vid det obetydliga universitetet från århundradets början och vid Strängnäs-gymnasiet, där hans vilja utan gensägelse varit lag. När han därför fordrade, att hans faderliga myndighet här skulle respekteras lika högt som i Strängnäs, stötte han naturligen på motstånd, och följden blef ständiga slitningar mellan honom och professorerna. Professorerna kunna ej frikännas från en viss kitslighet mot den gamle och denne ej från en ofta pjolleraktig småsinthet; så t. ex. besvärade han Oxen-

stierna med ett bref, i hvilket han klagade öfver, att hans son blifvit kallad »penal». En annan anledning till missnöje hade han i den ändrade riktning, som filosofien vid universitetet tagit. I Paulinus' ungdom hade Petrus Ramus' lära med oinskränkt makt härskat öfver sinnena; nu hade »det aristoteliska giftet» angripit både lärare och lärjungar, och Paulinus var icke längre mannen att utrota dessa villomeningar. Det faktiska resultatet af hans värksamhet som universitetets prokansler blef därför så godt som intet. Vida mera uträttade han för prestbildningen och folkundervisningen inom sitt nya stift. När han mottog detta, låg alt i djupaste lägervall. Visitationer hade icke hållits på fjorton år altsedan Olaus Martinis död, ej häller några årliga synoder, och katekesförhören hade alldeles kommit ur bruk. Men här grep sig Paulinus an med en kraft, som visserligen framkallade ett motstånd, hvilket förbittrade den gamles återstående dagar, men trots hvilket han dock i det hela afgick med seger, och detta nit är desto mera beundransvärdt, om man betänker Paulinus' redan brutna kroppskrafter. Året innan han utsågs till ärkebiskop, klagade han öfver, att »minnet honom förfaller, och målet är svårt, att han intet kan färdigt orden framföra». Men med de nya förpliktelserna synes han äfven hafva fått ny kraft. Endast några få månader efter sin utnämning sammankallade han stiftets presterskap till ett möte, tillträdde där sitt ämbete med en *Oratio Introductoria*, i hvilken han med kraft inskräppte nyttan af visitationer och möten, samt genomdref vid samma tillfälle nya konstitutioner för stiftet. På nio år hade ingen synodaldisputation ventilerats i Upsala, men sedan Paulinus blifvit ärkebiskop, lät han stiftets presterskap hvarje år disputationvis afhandla den augsburgiska bekännelsens hufvudpunkter. Vid mötet 1640 uppträdde han själf med en förut (sid. 321) omtalad *Oratio de Doctrinæ Coelestis Promptuario*, hvilken med alt skäl kan anses såsom en för stiftets prester afsedd lärobok i predikokonst, och vid det följande årets möte utgaf han en disputation öfver en af den tidens mest brännande frågor, *De jure Patronatus* (trykt 1643). Ännu vid sjuttiosju års ålder företog han en visitationsresa genom sitt stift ända upp till Torneå, hvilken resa var »mycket dröjsam, besvärlig och understundom med sådan lifsfara, att vi icke utan Guds synnerliga hjälp och bistånd vordo därifrån förlossade». Denna arbetsdrift stod honom bi i det sista. Ännu i april 1646 utgaf han ett nytt försvar för sin kateketiska författarvärksamhet, *Commonefactio ad omnes et singulos Christi fideles*, där han ytterligare sökte bevisa sin rätt att utlägga den i katekesen sammanfattade trosläran. På sommaren 1646 togo krämporna slutligen öfverhand, men »ehuruval merendels liggande till sängs — berättar minnestalaren — hafver han likväl intet kunnat anthålla sig arbete, utan att icke låta tiden förgåfves aföpa samt desto bättre skicka sig till en salig hädanfärd, då när sjukdomen gaf honom ingen lisa, affattat en gudelig traktat om det högsta godas gudeliga betraktande.» Detta arbete, *Tröst-Clenodium*, tryktes i Upsala 1646, och åtföljdes af den *Trona-Eense Böneordning*, på hvars antagande Paulinus så länge förgåfves arbetat; redan året förut hade ett annat af regeringen auktoriseradt böneformulär utkommit. Ännu på själfva dödsbädden skref han en predikan, hvilken han kallade *Concio Cygnea*. Tre dagar efter det han afslutat denna sista hälsning till församlingen, afsmannade han »sakta och saleligen» den 29 november 1646. Då sonen fyrtio år senare utgaf den gamles sista skrift, säger han sig därmed endast åsyfta »en tacknämlig påminning af en biskop och lärare, som i sin lifstid tjänt Gud och hans församling här i Sverge uti all sannfärdig ifver både med ord och skrifter», och i denna hofsamma dom har eftervärlden ej svårt att instämma.

Paulinus var en bland samtidens högst skattade författare. Icke blott män med en Gustaf Adolfs och en Oxenstiernas omfattande bildning voro varma beundrare af hans skrifter, utan dessa synas

Karaktäristik.

Framställnings-
form.

äfven i vida lager hafva varit en kär läsning. I det privilegium, han 1622 erhöill, berättas, att boktryckarne honom oåtspord låtit upplägga en stor hop af hans böcker och sålt dem sig till nytta, hvarför han måst anhålla om lagligt skydd för sin literära egen-dom. Hans Cometspegel utgick i den för Sverges dåvarande läsekrets ej obetydliga upplagan af 400 exemplar. Såsom ramist hyser han en stark ovilja mot skolastikens svårfattliga begrepps-bestämningar och inkrånglade framställning. Han klandrar skarpt dem, som »besmycka deras tal med filosofiska spetsfundigheter, främmande tungomåls svassande, oförståndeliga glosors utpussande och nyfikne ordesätt», och anser det vara en stilistisk skyldighet att »med största fog lämpa sig efter åhörarnes lägenhet». Och likväl kan Paulinus knapt sägas vara en i högsta mening populär författare. Ehuru kanske folkundervisningens mest nitiske främ-jare, saknar han en Luthers eller en Olavus Petris folkliga fram-ställningsform; han eger hvarken deras rika känsla eller en Rud-beckius' storslagna fantasi. Ramistisk dialektiker ända in i finger-spetsarna, blir han endast sällan hänförd af sitt ämne, utan indelar och utför detta vanligen med en pedantiskt vetenskaplig torrhet, som ofta gränsar till det löjliga. Då han t. ex. skall angifva orsakerna, hvarför han dedicerat sin Thesaurus Catecheticus till Gustaf Adolf, uppräknar han de förtjänster hos konungen, hvilka förmått honom därtill, och numrerar dem sorgfälligt från och med ett till och med sex. Det enda tillfälle, då han glömmar att ända in i detalj systematisera sitt ämne, är då han kommer in på sitt älsklingstema: den hedniska filosofiens förkastlighet; då höjer han sig onekligen till en viss vältalighet, men näppeligen kan man kalla denna glödande eller fantasirik. Ur rent stilistisk syn-punkt är därför hans förnämsta arbete den på latin affattade strids-skriften Scholæ Ethicæ. Men icke blott såsom prosaist, utan äfven såsom versifikatör är Paulinus mest till sin fördel, då han kläder sina tankar i romersk dräkt. Så t. ex. har Paulinus icke på svensk vers skrivit något så pass poetiskt som den dialog, hvilken före-gick Panegyris Philosophica, där Upsala universitets genom uni-onskriget föranledda undergång skildras på följande sätt:

Incola:

Faciunt hanc arma ruinam:
Belli etenim placuit quando Minerva deo.

Peregrinus:

Quo celebres igitur Musæ, quo cessit Apollo?
Sicne simul celeri terga dedere fugæ?

Incola:

Haud secus ac liquidas ventis agitantibus undas,

Quassatur miseris fessa carina modis:
Sic etiam tristi labefactus vulnere Phoebus,
Fortunæ dubias pertulit usque vices
Holmiacas exul tandem demigrat ad arces,
Rex ubi magne tua Jane levatur ope.

Intresse för
svenskt språk.

Men ehuru Paulinus svenska språk är starkt uppblandadt med latin och ehuru framställningen lider af kanslistilens omständliga bredd samt syntaktiska oreda, har måhända ingen af den tidens män hyst ett varmare intresse för modernmålets renhet, och äfven här i visar han sig såsom en lärjunge af Ramus, den förste som på franskt språk författat något vetenskapligt arbete, och den förste hvilken i modern tid skrifvit en modersmålets grammatik. »Vi se — yttrade Paulinus på ett prestmote — huru hvart och ett landskap excolerar sitt eget språk, Græci, Itali, Hispani etc. Men vi förakta vårt tungomål och lägga liten vinning därom, huru det i sig själf kan förkofras och förbättras, vi förblanda det själfva med peregrinis terminis (!) och med dem söka vårt språks beprydelse, genom hvilket det dock mera försämrar. En tid när Salig konung Johans tjänare, Johan Sass benämnd, blef af H. K. M. tillfrågad, hvad klockan skulle vara, han svarade: hon skall *ungefär* vara vid tio, då hafver H. K. M. slagit honom på munnen och sagt: kan du det intet säga på ren svenska, med mindre du det med tyskan skall förblanda? Altså bör hvar och en rätt svensk så väl som utlänning sitt eget tungomål excolera.» Detta språkliga intresse var en i väsentlig mån medvärkande orsak till den revision, som Paulinus underkastade den gamla psalmboken, och han gick här så långt, att han t. o. m. inför riksrådet ansåg sig böra påpeka ett där förekommande osvenskt ord *barmhärtig-samhet*. Särskildt stötte han sig på den oharmoniska knittelversen och omarbetade psalmerna efter den syllabiska princip, om hvilken jag förut (sid. 340) talat och som just under denna tid långt mera allmänt tillämpades, än man antagit. * »Hvart tungomål — skref han med anledning däraf — hafver sina idiotismos och eljest artige rim, där man bör akta verborum elegantiam och numerum syllabarum, att icke i den ena raden äro för många stafvelser och i den andra alt för få; för den skull vinner poesis det berömmet, att hon är ljufligare än oratio prosa». Men denna kärlek till modersmålet utsträcker Paulinus till alt svenskt, och i detta fall

* Dylik vers, hvilken blott grundar sig på stafvelsernas lika antal, icke såsom den nu brukliga versen på den regelbundna växlingen af betonade och obetonade stafvelser, förekommer t. ex. i Reynke Fosz, hos Gyldenhielm, Laurentius Jonæ, Fougdonius m. fl.

Fosterländskhet.

kan han med alt skäl anses såsom en af den Stiernhielska skolans förelöpare. Så var han den förste, hvilken såsom språköfning lät skolungdomen läsa en — visserligen på latin affattad — svensk historia, Kempius' (sid. 457 omtalade) Historia Gustavi I, och i sin Ethica Christiana tvekar han ej att bryta stafven öfver »de hedniska historierna. Dessa visa väl, huru de dygdige belönas och de lastbara straffas, dock föreställa de ingen kunskap om rätta upphovet till allehanda synder, ej håller hvadan sådant straff och vedermöda kommer, mycket mindre huru människan skall bära sig åt, att hon allehanda plågor och fördärf här och i evigheten undvika måtte, utan hålla det så före, att alt sådant förorsakas antingen af en ond gud eller af stjärnornas lopp, influens, eller af en slump och händelse.» En kristen borde därför i främsta rummet studera den heliga historien, i andra rummet fäderneslandets öden och först i tredje de antika historieskrifvarne; samma åskådningssätt sökte Paulinus sedermera såsom prokansler göra gällande vid den akademiska undervisningen. Äfven de tal, som af gymnasisterna skulle hållas vid Strängnäs gymnasium, borde enligt statuterna helst behandla någon tilldragelse i fosterlandets historia, och såsom ämnen för de komedier, hvilka af lärjungarne skulle uppföras, anbefallas likaledes motiv ur fäderneslandets häfder. Men grunden till denna förkärlek för det fosterländska var dock tydligen snarare hat mot det »hedniska väsendet» än en Rudbecks eller en Stiernhiels svärmeri för nordens forntid. Efter en dylik känsla söker man fåfängt i Paulinus' historiska arbete, och i Ethica Christiana läser man t. o. m. ett klander öfver, att veckodagarne fortfarande buro de hedniska gudarnes namn. Kärleken till språket var ej heller starkare, än att Paulinus i sina statuter för Strängnäs gymnasiet fortfarande höll asinusstraffet vid makt för dem, som glömde sig ända därhän att tala svenska.

Förhållande till antiken.

Liksom Ramus hade äfven Paulinus nog mycket kvar af humanismens vördnad för de antika folkens formfulländade språk för att tänka på en från klassiciteten fullkomligt frigjord bildning. Roms främste talare och dess främste skald uppsättas af honom fortfarande såsom stilistiska mönster, men den väl slippriige Terentius utbytes mot nylatinaren Frischlinus, och de hedniska filosoferna strykas fullkomligt ur skolornas och universitetens läsordningar, ty hvad innehållet angick, ifrade Paulinus för en uteslutande på protestantismens grundval upptimrad bildning, och denna sida hos ramismen betonar han vida kraftigare än mästaren själf. Paulinus står såsom representanten för den oförsonliga ultralutheranism,

som framkallats af de liturgiska striderna, men under det att Abrahamus Angermannus, Olaus Petri Medelpadius och denna äldre generation af antiliturgister endast varit besjälade af ett trångbröstadt hat mot alla heterodoxa andliga rörelser, är det kärleken till protestantismen, som är driffjädern för Paulinus' värksamhet. I naturvetenskapen, i historien, i filologien, t. o. m. i matematiken och astronomien ser han endast dessa vetenskapers samband med teologien, både af Strängnäs gymnasium och af Upsala universitet söker han att skapa prestseminarier, af de filosofiska disciplinerna fördömer han alla med undantag af logiken, och i sitt förslag till universitetsstatuter vill han från alla lärareplatser utesluta »Aristoteles trälar och den ramistiska filosofiens fiender.» Han är trång äfven, då det gäller den rent protestantiska teologien. Då frågan om en ny bibelöfversättning 1615 förehades (se sid. 226), ansåg Paulinus lämpligt att i kraftiga ord afstyrka en från det hebräiska och grekiska originalet företagen öfversättning, ty — yttrade han med en motivering, som erinrar om Peder Galle — »bibeln är af Luther och andra, som varit förfarne icke blott i teologien utan ock i hebräiska, syriska, kaldeiska och grekiska, med flit och trohet öfversatt och emenderad, så att alla fromma människor, som älska den himmelska sanningen ingenting vidare hafva att med afseende därpå önska, och ej håller kunna eller böra önska något.» Men i denna trånga uppfattning ligger ock Paulinus' styrka, ty med oblidkelig följdriktighet genomför han sin grundåsikt på lifvets alla förhållanden. Ingen af den tidens svenska lutheraner egde hans förmåga af en enhetlig och genomförd protestantisk världsåskådning, och hans *Ethica Christiana* är det första och kanske enda fullt genomarbetade lutherska system, som vår litteratur äger. Men han har ännu en annan och mera betydande förtjänst. Både såsom biskop och universitetslärare nitälskade han varmt för den högre bildningen, till hela sin anläggning var han mera en lärd än en folklig författare, men dock gick hans hufvudsakliga värksamhet ut på att göra denna strängt lutherska världsåskådning till det egentliga folkets egendom.

I biskopskallet såg han kanske i främsta rummet skyldigheten att vara en bildningens målsman, men — såsom förut nämnts — denna bildning, i hvilken han såg Sverges bästa värn mot den jesuitiska propagandan, hvilat för honom nästan uteslutande på den protestantiska teologiens grund. Äfven då han talar om monarkers uppfostran, lägger han hufvudvikten på den teologiska undervisningen. »Så mycket Guds vishet — säger han — är fullkomligare än mänskligt förstånd, och så mycket högre makt på-

Till kristendomen.

ligger att söka det eviga än det lekamliga goda, så mycket högre är af nöden, att kristlige regenter utaf första barndomen beflita sig om ett rätt förstånd uti Guds ord eller Catechismo.» Utom teologi är det blott logik, retorik, matematik, astronomi och klassiska språk, som han tillmäter något egentligt värde; dessa afsågo endast att bibringa lärjungen en formell färdighet och kunde således ej råka i strid med teologiens satser. Såsom ramist var han visserligen en fiende till den Melanchthonska metodens själslösa grammatikläsning och lade hufvudvikten på förmågan att efterbilda antikens förnämsta talare och poeter, men några klassiska filologer sökte han lika litet som den föregående riktningens pedagoger att skapa; detta hade varit att lära de unga sinnena att älska en kultur, hvilken han såsom kristen måste fördöma. Han tillät därför endast studiet af sådana författare, hvilka tjänade att utbilda stilen utan att samtidigt genom en utprägladt hednisk världsåskådning såra kristna öron. Något historiskt sinne ägde han heller icke. Historiens uppgift var för honom endast att visa, »huru människan rätteligen skall ära och dyrka Gud samt huru underliga Gud uti alla världens tider emot djäfvulens och alla häftiga tyranners anfäktningar sin kristeliga församling hafver regerat och vid makt hållit.» Ännu mindre förstod han sig på de exakta vetenskaperna. Någon undersökning af fakta företager han aldrig, utan stöder äfven sina naturvetenskapliga satser på bibelns utsago. Då han uppträder mot sin samtids vidskepliga föreställningar, vederlägger han dessa endast med teologiska bevis, aldrig genom att söka uppvisa deras fysiska orimlighet. Den minutiösa sorgfällighet, med hvilken han undersöker t. ex. djäfvulens förmåga att förvandla människor i vilddjur, att tillfoga boskapen skada, att förändra väderleken, att öfva otukt med trollpackor o. s. v., alt detta är visserligen i stil med samtidens krassa djäfvulstro, men nekas kan ej, att dessa frågor af Paulinus behandlas på ett sätt, som kastar en mer än vanligt hemsk belysning öfver dessa tidehvarfvets nattsidor. Det gör onekligen ett egendomligt intryck att hos folkbildningens ifrigaste förkämpe under detta tidsskede finna följande försvar för tron på de sorgligt beryktade Blåkullafärderna. »Icke dess mindre är det sanningen likmätigt, att djäfvulen undertiden håller koncilium med sina edsvurne och förer dessa personligen på en bekväm ort tillsammans, där han låter dem se sin härlighet och anrättar stor lust med mat, öl, vin, dansande och annor tidsfördrif, förty 1) efter djäfvulen hafver sitt regimente i luften, så är honom intet svårt att föra sina förbundsbröder och systrar uti vädret uppå hvad

instrument och till hvad rum honom synes. 2) Var Satanas så mäktig, att han förde Kristus, Guds son, öfverst på tinnarna af templet och åter därifrån på ett ganska högt bärg. Skulle han icke förmå omföra dem på hvad rum han vill, som äro hans lifegne?»

Såsom här af synes, tillhör Paulinus ej de män, hvilka bryta forskningen nya banor, och hans vetenskapliga förtjänst ligger väl endast däri, att han konsekvent och systematiskt utarbetat ideer, som redan skapats af andra. Hans världsåskådning var trång. Men desto större är också hans förtjänst att med sina pund hafva åstadkommit så mycket af bestående värde. Såvidt man vågar döma, var det bildningsideal, han uppställde, det som bäst lämpade sig för landets dåvarande kulturuppgifter: att råda bot för dess brister och ensidighet var en uppgift, som tillhörde det närmast följande släktet.

Paulinus är den främste representanten för denna under kampen mot jesuiterna utbildade pedagogiska riktning, men han är ej den ende. En med Paulinus i många afseenden befryndad ande var PETRUS JONÆ ANGERMANNUS, död 1630 såsom biskop i Växiö och känd såsom en af samtidens flitigare predikanter. Äfven han var besjälad af samma varma intresse för folkundervisningens sak. »När ungdomen — säger han — icke flitigt öfvas i Hustaflan, så följer ett barbariskt lefverne i landet och varder folket otillböjeligt så länge de lefva, undantagandes dem, som i skolor och hofvet komma, hvilka minsta parten af folket äro, och många af dem så uti barndomen bortskämde, att dem kan ingen sedan föra på vägen igen. Och låten ingalunda falla catechismi öfning, utan ställen honom alltid ungdomen före, emedan några alltid tillstiga, som intet lärt hafva. Ty mycket veta och icke därefter lefvernet rätta, är lada större straff uppå sig.» I den kyrkoordning, som han 1619 utgaf för Växiö stift, lemnade han noggranna bestämmelser för presternas skyldighet såväl att öfva allmogen i katekes som ock att själfva förvärfva sig en förvarlig teologisk bildning. De skulle skaffa sig och flitigt läsa goda auktorer såsom Chemnitius, Hafenreffer, Hutterus, Mylius m. fl. Vid hvarje prestmöte föreskref han, hvad hvar och en till nästa möte skulle lära sig, och efter den där ådagalagda förmågan att redogöra för det lästa skedde sedermera befordringarna. Vid samma tillfälle skulle de öfvas i disputationer och skriftligen uppvisa några af sina under året hållna predikningar. Till hjälp för katekisationen hade han redan 1605 utgifvit en *Cursus Visitationis*, som innehåller — icke en fullständig förklaring af hela ka-

Petrus Jonæ
Angermannus.

tekesen, »hvilket kräfver mycken tid», utan endast — en klart och flärdfritt skriven utläggning af dennas viktigare delar. Arbetet gör tydligen anspråk mindre på att vara en uttömmande framställning af ämnet än en anvisning på den metod, som vid undervisningen borde följas.

Johan Skytte
som pedagog.

Den mångsidigaste och mest begåfvade af de svenska ramisterna var den bekante statsmannen SKYTTE. Paulinus hade ensidigt betonat en sida hos ramismen: dess kristliga karaktär; Skytte såsom statsman fäste sig däremot mera vid Ramus' lära om stilens och vältalighetens betydelse. För honom var den ramistiska undervisningens egentliga mål att utbilda goda talare. Undantager man hans förut (sid. 508) omtalade Vnderwijsning och hans universitetsstatuter, bestå hans pedagogiska skrifter blott af några vid åtskilliga tillfällen hållna orationer, alla genomandade af den mest lågande kärlek till bildningen i allmänhet och särskildt till talarkonsten.

»Hvad kan — utropar han i sin 1599 hållna Oratio... in qva ostenditur Artivm liberalivm majestas, et nobilis Eloquentiæ dignitas (tr. 1604) — hvad kan vid den odödlige Gudens vara högre än att med ordets makt fjättra en människoskara, draga sinnena till sig, ingjuta sin vilja hos andra och leda dem hvar till eller hvarifrån man önskar? Hvad kan vara mera beundransvärdt än att i ett vårdadt språk framställa ett ämne, att belysa det med omväxlande bilder och vändningar? Hvad kan vara angenämare än att smekas af röstens melodiska klang och ryckas med af rörelsernas värdiga behag?... För ingen af Eder kan det vara obekant, huru för icke många år sedan barbariet härskade öfver Italien, Frankrike, Spanien, Tyskland, Sverige och England, så att de humanistiska vetenskaperna voro, om icke alldeles utrotade, likväl genom en vidunderlig terminologi nästan undertrykta. Vetenskaperna studerades visserligen någorlunda, men på grund af detta vidunderliga och råa framställningssätt, syntes de fullkomligt hafva förlorat sin kärna och sin must. Hvem var det då, som ur denna nesliga smuts framdrog dem i dagens klara ljus? Eller genom hvilken konst var det, som ett dylikt storvärk åstadkoms? Betrakta de förnämsta nationernas ledande män, betrakta i främsta rummet italienarne Angelo Poliziano, Hermolaus Barbarus, Beroaldus, Muretus m. fl. . . . Vänd därefter Edra blickar till Frankrike till Gulielmus Budæus, Adrianus Turnebus, Petrus Ramus, Audomarus Talæus och andra. . . . Ånjo — försätter han kort därpå — nämner jag Petrus Ramus, hvilken såsom den vältaligaste med sällspord framgång återupprättade alla vetenskaper. Du, Petrus Ramus, ägde ett så förunderligt rykte för vältalighet, att du genom ditt behagfulla föredrag vann äfven dina fienders hjärtan. Med din vältalighets vapen nedslog du Aristotelikernas vansläktade sekt och äfven Aristoteles egen kunskapslära. Om jag nu frågade dig, filosofernas furste, på hvad sätt du vann dessa segrar, huru du kunde bestå så många strider med hela världens akademier och lärda skolor samt hos alla rättänkande sinnen nå en så evärdelig ära, då, menar jag, skulle du i främsta rummet hänvisa på vältaligheten.»

Formen för Skyttes tal smakar väl ännu af de retoriska föreskrifter, som meddelats vid de ramistiska undervisningsanstalterna,

men den hänförelse, som fyller dem, är tydligen äkta, och denna känsla var hos Skytte icke ett ögonblickets barn; det var en kärlek, som han under hela sitt lif förblef trogen.

Med en viss rätt kan Skytte betraktas såsom vår förste undervisningsminister. Efter att vid Stockholmskollegiet hafva utbildats till en af den ramistiska filosofiens och pedagogikens varmaste anhängare, vistades han under ej mindre än nio år vid utländska universitet och mottog vid hemkomsten det ansvarsfulla värfvet att sköta den unge Gustaf Adolfs undervisning. 1622 utnämndes han till kansler för Upsala universitet och kvarstod på denna post ända till sin död 1645. Den storartade utveckling, hvilken försiggick vid universitetet under dessa år, kan till en väsentlig del räknas Skytte till förtjänst. Tydligen var det han, som förstod att intressera sin höge lärjunge för universitetets sak, och jämte Oxenstierna utarbetade han 1626 de konstitutioner, hvilka blefvo gällande till 1655. Såsom generalguvernör för Ingermanland, Lifland och Karelen förmådde han Gustaf Adolf att först (1630) inrätta ett gymnasium i Dorpat för att instruera ungdomen därstädes »i humanistiska studier, fria vetenskaper och franska, lettiska, estniska och ingriska språkens talande och skrifvande, så att de såsom goda patrioter måtte lära sig att tjäna fäderneslandet», och tvänne år därefter utvärkade han konungens samtycke till att ombilda detta gymnasium till ett fullständigt universitet med fyra fakulteter och nitton professorer. »Nu behöfva — skrifver Skytte i instiftelsebrevet — innevånarne icke mera sätta utlänningar i spetsen för sitt kyrko- och justitieregimente, utan kunna fylla dessa platser med landets egna barn.» Detta intresse för bildningen hos de främmande folk, hvilka lydde under Sverges krona, visar sig äfven på folkundervisningens område; den första lappskolan (i Lycksele 1632) inrättades af Skytte, som dessutom på sina gods höll tvänne skolor för allmogens barn, hvilket, då i hela Sverige ej funnos mer än nio dylika magnat-skolor, vittnar om ett mer än vanligt lefvande intresse för folkbildningen.

Skyttes uppfattning af skolornas och universitetens mål är vida friare än teologen Paulinus', och den läroplan, han utarbetade, omfattar långt flere ämnen än dennes. Äfven ramismens motvilja mot tomma abstraktioner och dess förkärlek för en omedelbar praktisk tillämpning af de teoretiska studierna framträda hos statsmannen Skytte skarpare än hos den mera teoretiskt anlagde författaren af *Ethica Christiana*. Så önskade han, att de matematiska vetenskaperna städse skulle läsas på så sätt, att deras tillämplighet

och nytta för det borgerliga livets sysselsättningar uppvisades; beträffande juridiken betonade han nödvändigheten af den svenska rättens studium och ville bl. a., att de mera begåfvade bland de blifvande juristerna skulle sändas till Svea hofrätt att där vidare utbildas för praktiska värf. Denna förkärlek för svensk rätt sammanhänger med en annan sida hos ramismen, som jag redan påpekat i Paulinus' biografi: ramisternas sinne för alt fosterländskt. Så önskade Skytte, att de blifvande presterna skulle öfvas i att hålla »en oration eller predikan så väl på svenska som på latin», och om de studenter, hvilka underhöllos på den s. k. kommuniteten, skrifver han, att de »skola alltid ömsom hafva orationes publicas en gång hvar vecka så väl på svenska som på latin, ty genom sådant bruk varder det svenska tungomålet vid makt hållet och icke vanvördadt och förkommet.» Men just i dessa bestämmelser varsna vi den egendomliga motsägelsen icke blott hos ramismen utan äfven i hela det nu skildrade kulturskedet. Samme man, som skrifvit dessa ord, visar sig såsom en hänförd beundrare af det latinska språket och vill t. o. m. förbjuda studenterna på kommuniteten att vid bordet tala något annat språk än detta. Mera konsekvent var han därför, då han önskade, att fäderneslandets historia äfven måtte studeras vid universitetet, särskildt då han skref, att man borde taga kännedom om runinskrifternas innehåll och om de »gamla böcker», som inrikes funnos, men voro i förakt och vanvördnad. Äfven professorn i poesi borde öfva sina lärjungar »att hålla declamationer så väl om gamle götiske mäns bedrifter som om annat.»

Men liksom vi återfinna dessa ramismens framtidsbådande ideer hos Skytte, så märka vi äfven de frihetsfientliga, all forskning hämmande tendenser, hvilka känneteckna denna riktnings svenska anhängare. Vid undervisningen i logik fick naturligen endast Ramus' lärobok användas, och vid sina visitationer sökte Skytte med rent småaktigt tyranni undertrycka alla afvikande meningar. Teologerna ålades att icke syssla med »metafysiska och skolastiska undersökningar, hvilka alstrat papismens mörker och vederstyggligheter», och af adjunkterna fordrade han, att de med ed skulle förbinda sig att ej föredraga någon annan filosofi än den ramistiska; därjemte yrkade han, att universitetets bokhandlare skulle förbjudas att sälja böcker, stridande mot denna åsikt. Men den professur, som Skytte själf instiftade, erbjuder ett karaktäristiskt bevis på, huru litet föråldrade åsikter och föråldrade vetenskaper genom lagar och maktspråk kunna uppehållas. Dess innehafvare skulle bekänna sig till den ramistiska filosofien;

men huru många af sysslans senare innehafvare hafva ens gått så långt, att de genomläst den franske filosofens nu förglömda skrifter?

Aristoteles stora anseende, hvilket ramisternas angrepp väl förmått rubba, men ej utplåna, samt den sistnämnda skolans öfverdrifter och oförenlighet med humanismens starka antikbeundran framkallade snart motsägelser. I spetsen för oppositionen gingo de s. k. aristotelikerna eller rättare nyaristotelikerna. Deras mestare var Aristoteles, men ej den samme, hvars skrifter i usla och korrumperade upplagor ytterligare vantolkats af medeltidens skolaster, utan den verkliga Aristoteles, sådan som denne framstod i sina egna originalskrifter. Denna nya riktning, till hvilken jag i det följande vidare återkommer, hade sitt egentliga stamhåll i Wittenberg, aristotelikern Melanchthons gamla universitetsstad. Inom pedagogiken kännetecknas aristotelikerna däraf, att de icke delade ramisternas hat mot den rent antika kulturen samt däraf att de, ehuru de visserligen i likhet med Melanchthon ännu ifrade för en öfvervägande formell bildning likväl lärt tillräckligt af ramismen för att inse betydelsen af en mera praktiskt anlagd undervisning än den, som den sachsiske reformatorn sökt grundlägga. I Sverige kan aristotelismen dateras från den dag, då den i Wittenberg uppfostrade JOHANNES RUDBECKIUS installerades såsom professor vid Upsala universitet.

Oppositionen mot den ensidigt teologiska undervisningen.

Denne märklige man, näst Olavus Petri den mest betydande under det nu skildrade kulturskedet, tillhörde en från Holstein inflyttad släkt, hvilken skänkt vårt fädernesland många af dess ädlaste och bästa söner. Han föddes 1581 i närheten af Örebro, där hans fader var stadsskrifvare. Sin första undervisning åtnjöt han i Örebro skola, studerade sedermera under tre års tid i Strängnäs samt afgick därifrån till Upsala, vid hvars universitet han inskrefs 1598. Där dröjde han dock ej länge, och redan på sommaren 1601 finna vi honom såsom student i Wittenberg. Valet af detta universitet blef i viss mån bestämmande för hans framtida världsåskådning. Lärarne i Wittenberg voro nämligen i motsats mot rostockianerna aristoteliker, och troligen var det i deras krets som Rudbeckius insöp sin förkärlek för den aristoteliska filosofien. 1603 lär han där hafva promoverats till magister; dock har jag ej återfunnit någon af honom i Wittenberg utgifven eller försvarad afhandling. Försedd med de bästa intyg af sina lärare begaf sig den unge svensken på en studie- och rekreationsresa till södra Tyskland, hvarvid — såsom han själf sedermera berättade — senaten i Nürnberg på orientlisten Elias Hutterus' anbefallning erbjöd honom en professur; samma ära vederfors honom i Würzburg, men af motvilja mot papismen och af kärlek till fäderneslandet afslög han dessa anbud och återvände i början af 1604 till Sverige. Vid ett besök i Upsala hos sina forna lärare kallades han af ärkebiskop Olaus Martini till professor i matematik vid den svenska högskolan, och ehuru han ännu ej ansåg sina studier till fullo afslutade, mottog han tills vidare den erbjudna platsen. Den 12 september 1604 tillträdde han sitt nya ämbete med en oration *De Literarvm et Scholarum utilitate* (tr. 1624). Jämför man detta af den mest glödande hänförelse genomandade

Johannes Rudbeckius' biografi.

Första inträdesföreläsning.

tal med dem, som Paulinus vid liknande tillfällen hållit, märker man lätt, att det är ett nytt skede i universitetets och den svenska odlingens historia, som härmed inledes. Det är den fria, vetenskapliga forskningens välsignelser, som här för första gången med styrka inskräpas, icke blott — såsom hos Paulinus — den rent kristliga bildningens. Enligt vitnesbörd — säger han här — af nästan alla folks skalder och häfdatecknare fanns det en tid, då människorna på djurens sätt irrade kring bland skogar och fält, då de lifnärde sig af villebråd och skogens frukter, då de ännu ej förstodo att med eld och kläder skydda sig mot kölden, då religion och plikt voro okända, då inga ordnade äktenskap funnos, och då ingen ägde ett eget hem, utan nödgades att under trädens löfvärk eller i hålor söka ett skydd mot de rasande ovädren; och dessa intyg bekräftas af våra egna iakttagelser på de ännu existerande vilda folkslagen. Så småningom se vi dock, huru människorna lära sig att bygga torftiga kojor, koka sin föda, af djurens hudar bereda sig kläder, slöjda vapen till skydd mot fiender och vilda djur samt af lera och annat material förfärdiga enkla husgeråd. Vid ett ännu längre framskridet skede finna vi, huru de upptäcka bild- och bokstafsskriften för att uttrycka sina tankar, huru de bilda samhällen samt införa lagliga äktenskap och en ordnad styrelseform. Vidare finna vi, att hvarje folks makt och betydelse inom världshistorien ständigt håller jämna steg med dess literära odling; höjdpunkten af Atens politiska inflytande sammanfaller med dess literära och konstnärliga storhetsperiod. Omvänt är odlingens förfall förbudet till folkets egen undergång. Utan denna odling voro människorna lika oskäligen djur; genom denna odling hafva de grundat samhällen och skrivit sig lagar: det är således literaturen, som gör oss till mänskliga varelser och skiljer oss från djuren. »O vetenskapliga forskning — utropar han med tanken härpå — lifvets ledstjärna, du som uppdragar det goda och bortjagar det onda, hvad vore icke blott vi, utan öfverhufvud taget hela det mänskliga lifvet utan dig! Du har skapat städer, du har sammanfört de spridda skarorna till samhällen, du har kufvat de vilda och barbariska folken, du har lärt oss mänsklighet, du har gifvit oss lagar, seder och samhällsordning! . . . I jämförelse därmed är allt annat godt inom det mänskliga lifvet ringa och obetydligt, ehuru vi med möda söka vinna det; en ädel börd är skön, men ett godt, som ej tillhör oss själfva, rikedom är kostbar, men en slumpens gåfva, äran härlig, men obeständig, skönheten bräcklig och föga varaktig, men bildningen tillhör alla tider, alla orter och alla åldrar, samt är oss under lyckan till glädje och under olyckan till tröst.» Efter denna ljusa skildring af bildningens stora betydelse för mänskligheten kastar talaren sina blickar på tillståndet hemma i Sverige, och nu är det en i mörka färger hållen tafla, som han upprullar för sina åhörare. »Hos oss — säger han — är det intet handtvärk, som är så lumpet, att det icke gifver kläder och föda åt sina utöfvare; endast vetenskapens idkare måste från dörr till dörr tigga sitt bröd. . . . Man skäller ständigt — för att ej begagna ett starkare uttryck — öfver att vi lefva i lättja och intet publicera. Men svaret är lätt gifvet. Hvar är vårt boktryckeri? Vid utländska akademier och gymnasier, ja äfven vid trivialsolor plåga dylika finnas. Må vi befrias från politiska och ekonomiska bekymmer, från skyldigheten att idka åkerbruk, från onödiga omsorger om föda och kläder, må vi få tillräckliga löner, så skall man se, att förmågan att författa icke tryter oss. Eller tro de måhända att boktryckarna vilja gratis arbeta åt oss? Hvem skall bekosta tryckningen, och hvem skall köpa böckerna? »Kanske våra studenter, som ej en gång hafva ett öre att köpa sig ett rep för?»

Forsta lärare-
varksamhet.

Med den rastlösa ifver, som kännetecknar Rudbeckius' hela värksamhet, grep han sig an med den akademiska undervisningen. Hans egentliga ämne var matematik, och såsom han berättar, föreläste han Ramus' aritmetik och algebra, Schonerus' arithmetica figurativa och logistica, vidare geometri, geodesi och stereometri. Undervisningen skötes mera praktiskt, än hvad Paulinus gjort. Rudbeckius öfvade nämligen

sina lärjungar i alla slags mätningar och förfärdigade själf de härför erforderliga instrumenten. Vid sidan af sin undervisning i detta ämne tolkade han äfven Ciceros tal och gaf med anledning däraf föreskrifter i retorik samt öfvade lärjungarna i att själfva författa och hålla klassiskt ciceronianska orationer. Vidare undervisade han i logik och skref hvarje år flera disputationer i fysik, astronomi och filosofi, en författarvärksamhet hvilken får en viss betydelse, då man erinrar sig, att universitetets disputationsliteratur vid denna tid ej torde i tryck hafva öfverstigit tio skrifter. Äfven i universitetets styrelse deltog Rudbeckius med samma intresse, med hvilket han skött sin undervisning. Ett bevis härpå erbjuda de konstitutioner för universitetet, hvilka han skref 1606. De erhöilo visserligen aldrig kunglig stadfästelse, men torde det oaktadt hafva följts under åtskilliga år.

Men, såsom förut nämnts, ansåg Rudbeckius icke sina egna studier ännu till fullo afslutade, och han började ånyo längta till Tyskland för att vid dess mera lyckligt lottade universitet ytterligare få förkofra sig, särskildt i de teologiska vetenskaperna. 1607 finna vi honom därför ännu en gång i Wittenberg. Samtidigt med det att han där under andras ledning studerade teologi, förestod han själf ett privat collegium, hvilket tyckes hafva varit ganska talrikt besökt. Han föreläste där dels öfver en logik, hvilken han nedskrifvit under sin Upsalatid, dels öfver Aristoteles logik och metafysik, som han ventilerade i tjugo disputationer. I januari 1609 afslutade han sina föreläsningar med ett ännu bevaradt tal. Han eignar där först en varm hyllning åt Aristoteles, »höfdingen och ledaren för alla sanna filosofer, hvars snille och lärdom af många räknas till undervärken, och hvars skrifter mer än nitton århundraden af släkte efter släkte enhälligt gillats och antagits.» Logiken — säger han vidare med tydlig hänseftning på ramisterna — »är icke, såsom några förmena, en öfverflödigt vetenskap, hvilken sysselsätter sig med oviktiga och inkrånglade frågor, som äga ingen eller obetydlig nytta för det mänskliga lifvet.» Just i förmågan att tänka ligger vårt företräde framför djuren, som i många andra afseenden äro oss öfverlägsna. Bära vi icke då med långt större intresse egna oss åt tänkandets vetenskap än åt de färdigheter, som afse de kroppsliga förmögenheternas utbildning! »Om något i logiken är altför inveckladt eller några frågor altför spetsfundiga och opraktiska, så hör man anse dessa såsom de törnen och tistlar, hvilka stundom frodas äfven i den bördigaste åkerjorden, ty ju mera gifvande jordmånen är, desto mindre omsorg använder man vanligen på dess ans.» På samma sätt har logiken af skolastikerna gjorts till en tummelplats för alla möjliga oviktiga och löjlga problem, men detta fel vidlåder ej logiken i och för sig eller Aristoteles logik. — Som man ser, söker talaren här göra front såväl mot medeltidens tomma och opraktiska spekulation som mot ramisternas förkastelsedom öfver alla mera abstrakta undersökningar.

Larare i
Wittenberg.

Ehuru Rudbeckius i Wittenberg både hade goda inkomster och en ansedd vetenskaplig ställning, var han dock en alldeles för varm fosterlandsvän för att vilja stanna vid ett utländskt universitet. »Jag har ständigt — yttrade han kort därefter i ett i Upsala hållet tal — bemödat mig om att efter måttet af mina krafter gagna mitt fäderneslands skolor och denna akademi, af hvilka jag öfverhopats med otaliga välgärningar. Det vittnar tydligen om den största otacksamhet, om vi icke vilja gifva föda och annan lifvets nödortf åt våra äldriga föräldrar, hvilka vi hafva att tacka för lifvet och hvilka med besvär gifvit oss uppfostran. Så ock i detta fall. I svenska skolor och vid detta universitet har jag fått icke detta kroppsliga, bräckliga lif, utan det filosofiska och andliga; här har jag blifvit icke blott uppfostrad, utan äfven införd i de humanistiska vetenskaperna. Om jag då läte mig lockas härifrån genom de utrikes vändande inkomsterna och hedersplatserna och den här hotande fattigdomen och vedermodorna, då skulle jag göra mig skyldig till den svåraste otacksamhet. Snarare må

väl jag, som vid denna högskola druckit vetandets mjölk, själf efter min förmåga bjuda bildningens och vetandets moderns näring åt dess af hunger döende lärjungar.»

Återvänder till
Upsala.

På hösten 1609 återvände han ånyo till Upsala och anställdes där såsom professor i hebräiska. Sitt nya ämbete tillträdde han med tvänne tal, *De Lingvæ Hebreæ Præstantia et Dignitate*, hållet i januari 1610 (tr. 1625), och *De Servitute Ponteficia*, hållet redan i december 1609 (tr. 1610). Det förstnämnda talet afser, såsom titeln angifver, att bevisa, att »det hebräiska språket är det äldsta, yppersta och nyttigaste som finnes, samt att hvar och en, som önskar räknas bland verkligt lärde, bör försöka att förvärfva sig åtminstone någon kännedom däri.» Bevisen för detta påstående vittna naturligen om den tidens ofria uppfattning af de språkliga fenomenen, särskildt då det gälde bibliska ting, men Rudbeckius är här mindre fantastisk och mera nykter än de flesta af den tidens språklärde; några af hans observationer, såsom om det grekiska alfabetets uppkomst ur det semitiska, hålla än i dag stånd. *De Servitute pontificia* är likväl långt mera betydande. Detta storslagna tal, i hvilket Rudbeckius' våltalighet brusar som kraftigast, är riktadt icke blott mot den papistiska trädomen inom politik och religion, utan ock mot hela den medeltidsbildning, för hvilken katolicismen var det renaste uttrycket; det är en hänförd hyllning åt det nya ljus, som reformationen och vetenskapernas pånyttfödelse tändt för världen. Men detta tal blef ock signalen till en af de häftigaste strider, som rasat inom universitetet. Äfven Messenius hade kort förut af konungen utnämnts till professor, kanske emot sina strängt protestantiska kollegers önskan, hvilka väl i honom fortfarande sågo den hemliga jesuiten. I Rudbeckius' tal fanns intet, som — så vidt jag kunnat finna — Messenius behöfde taga åt sig, men de hemliga misstankar, som han kände hvila öfver sig, och den sjukliga fäfånga, med hvilken han betraktade all annan förtjänst, gjorde, att han med anledning däraf »separerade sig från de andra professores och ville icke komma tillstädes uti deras samkväm.» Det öfvermod, med hvilket han kort därefter uppträdde, retade hans kamrater ytterligare, och det kom till häftiga ordväxlingar, under hvilka han bl. a. fick höra af Rudbeckius, »att man ingen mer trohet kunde sätta till honom än som till de andra förlupna jesuitiska skälarna.» Den farhåga för hemliga stämplingar, som röjer sig i dessa ord, uttalade Rudbeckius än skarpare, då han den 10 februari 1610 anslog 97, tydligen mot Messenius riktade *Theses pro Antiqua et Germana Philosophandi ratione contra noua Scholasticorum & Jesuuitarum deliria* (tr. s. å.). Dessa teser börja nämligen med att varna för den fara, som hotade protestantismen från de polska jesuitseminarierna och de hemliga missionärer, dessa utsände, men teserna innehålla äfven en protest mot jesuiternas försök att återupplifva den genom humanismen utdömda medeltidsskolastiken, och för att bestyrka sin mening anför Rudbeckius en hel följd af karaktäristiska spetsfundigheter ur Thomas ab Aquinos, Johannes Duns Scotus och deras moderna efterföljares skrifter, »ty dessa — säger han — skilja sig från skolastikerna endast genom en mera korrekt latinsk stil; principerna och ämnena äro de samma.»

Privata kolle-
gium.

Men Rudbeckius använde äfven ett annat, mera värdigt medel att motarbeta Messenius' farliga inflytande öfver ungdomens sinnen. I likhet med den hos jesuiterna brukliga seminariemetoden hade Messenius i Upsala inrättat ett privat kollegium, i hvilket lärjungarne undervisades efter de i Braunsberg praktiserade principerna. * Lik-

* Åtminstone några af lärjungarna tyckas hafva varit hvad man kallar helpensionärer, och af dessa hade Messenius tydligen en icke ringa inkomst. Tegel berättar, att han för sina tre stjuvsöner, hvilka i tjugonio veckor voro »i kost och lärdom» hos Messenius, betalat ej mindre än »130 daler reda penningar, förutom föräringar och skänker, nämligen två rosenobler, en tunna Rostockeröl, en sockertopp, några flaskor vin och annat mera.»

nande kollegier förekommo äfven vid de protestantiska högskolorna; exempelvis hade Melanchthon förestått ett dylikt, och Melanchthon var en man, hvars tankar ganska ofta återvända hos Rudbeckius. Redan dagen efter utgifvandet af de nyssnämnda teserna öppnade denne ett dylikt kollegium, och den 16 mars 1610 invigde han det högtidligen med det ypperliga talet *De officio Docentium et Discentium* (tr. 1625). Med ädel värme inskräper han här flitens betydelse och lemnar i korta drag en framställning af universitetets mål samt den då gällande studiemetodens brister. »Lärarnas första plikt — säger han här med tydlig hänsyftning på skolastiken — är att bibringa ungdomen nyttiga och nödvändiga kunskaper, så att denna icke på sig behöfver tillämpa Senecas ord: vi äga ej kunskap om det nödvändiga, emedan vi ej undervisats däri. Många äflas med att lära barn och ynglingar onyttiga saker, hvilka hvarken tjäna att gifva språket elegans eller gagna dem sedermera i kyrkans eller statens tjänst eller öfver hufvud äro till någon nytta i det dagliga lifvet.» Den ordning, i hvilken Rudbeckius här ställer dessa olika uppgifter, torde äfven hafva angifvit det inbördes värde, han tillmätte dem. Till hela sin anläggning var Rudbeckius en man med utprägladt sinne för det praktiska lifvets kraf, och mer än de flesta af sina samtida sökte han äfven att tillgodose dessa, men genom sin uppföstran var han i främsta rummet humanist, och denna ståndpunkt, från hvilken han blott så småningom höjer sig, återspeglar sig ännu i den studiemetod, som tillämpades i hans privata undervisningsanstalt. Om denna äga vi en mycket god kunskap genom den redogörelse, som kollegiets båda notarier utgäfvit för dess värksamhet *Acta Hoc est Lectiones, Declamationes, Disputationes et Exercitia*. Undervisningen var framför allt språklig, och hufvudämnenä voro latin, grekiska och hebräiska; alla samtal inom kollegiet måste föras på ett af de båda förstnämnda språken. I likhet med Melanchthon tillmätte äfven Rudbeckius grammatiken en stor och grundläggande betydelse. »Vid lektionerna — säger han — bör iakttagas, att texten så noggrant som möjligt återgifves på ett känt språk och därefter resolveras blott grammatiskt, så man ej upptager tiden med vidlyftiga kommentarer.» Men Rudbeckius hade lärt tillräckligt af ramisternas angrepp på den föregående riktningens ensidiga grammatiserande för att blifva stående härvid. Af eftermiddagens fem timmar — ty längre tid var ej anslagen åt den egentliga undervisningen — upptogos blott tre af denna text- och grammatikläsning; de öfriga tvänne egnades åt frassamlande och temarättelser. För att lärjungarne skulle hafva desto större nytta af dessa, anordnade han tvänne gånger i veckan disputationsofningar, på onsdagarne i grammatik och på lördagarne i filosofi eller teologi; de författare, som studerades, voro för det mesta äfven sådana, som betraktades såsom mönster för en god brefstil och ett formfulländadt oratoriskt föredrag. Vidare förekommo deklamationsöfningar hvarje vecka, vid hvilka lärjungarne fingo uppläsa antingen tal, som de själfva författat eller sådana, som skrifvits af dessa mönsterauktorer. Af samma skäl öfvades de med uppförandet af antika dramer. Under det första året rättade Rudbeckius ej mindre än 8,000 skriföfningar, hvarjämte 14 deklamationer och 32 disputationer höllos.

Undervisningen i filosofi och teologi synes — så vidt jag kunnat finna — endast hafva bedrivits genom de disputationsofningar, åt hvilka en förmiddagstimme på lördagen anslagits. Stundom voro dessa disputationer författade af respondenterna själfva, men merendels hade Rudbeckius skrifvit dem. På detta sätt lät han lärjungarne försvara en hel disputationsserie *Articuli Christiani Religionis*, en efter Hafenreffers bekanta lärobok gjord framställning af den lutherska religionslärans viktigare punkter; på respondenternas önskan utgäfvos dessa tjugofyra disputationer af trycket. På samma sätt lät Rudbeckius ventilerä den af honom själf författade aristoteliska *Logica*, som han använt vid sina privata föreläsningar i Wittenberg. Af trycket utgäfvos sex kapitel af denna disputationsserie, men då dessa snart blefvo så sällsynta, att författaren

Disputationer.

själf knapt ägde ett exemplar i sin ägo, lät han 1625 trycka en ny och fullständig upplaga af hela arbetet. Fyra år senare utgaf han äfven *Controversiæ Logices*, hvilka likaledes disputationssvis afhandlats i det privata kollegiet i Upsala. Ännu ett fjärde arbete står i samband med öfningarna inom denna läroanstalt. Såsom nyss nämndes, lade Rudbeckius en synnerlig vikt på en elegant latinsk brefstil, och en jämförelsevis mycket stor del af lärotiden hade anslagits åt latinskrifningen. För att ytterligare uppdrifva denna författade Rudbeckius en handbok i brefskrifningskonsten, *Institutiones Epistoliciæ Libri Duo*, hvilken dock först 1624 utkom af trycket. Arbetet börjar med en följd af systematiskt uppställda regler, hämtade ur Fr. Junius', Justus Lipsius' med fleres skrifter, hvarefter åtskilliga af Ciceros bref meddelas såsom mönster.

Som man ser hade den undervisning, Rudbeckius meddelade, ett nästan uteslutande formelt syfte samt bestod knapt af annat än läsning och imitation af klassiska författare. Det är därför ganska intressant att iakttaga, huru de mera reala kunskapsämnena liksom med nödvändighet tränga sig fram. I slutet af året 1610 anmärkte de äldre af lärjungarna, att de ej ansågo sig kunna rätt begripa de antika historikerna, talarne och poeterna utan någon undervisning i kronologi och geografi, hvarför de enständigt bådo rektor, att han ville i kollegiet föredraga äfven dessa ämnen, efter hvilken önskan han fogade sig, i det han under de följande veckorna i korthet föreläste öfver dem, dock utan att detta gjorde något intrång på de vanliga lektionerna och öfningarna. Något senare ombads Christophorus Anundi, som nyligen återvänt från Tyskland, att undervisa i matematik, hvilket han ock gjorde, hvarjämte Rudbeckius' äldre broder Petrus började föreläsa öfver sjukdomarnas orsaker och beskaffenhet. Lektionerna i matematik fortsattes äfven följande år, då bland disputationssämnena också fysik, politik och etik upptogos. 1612 började Rudbeckius att undervisa i fysik, lemnade samma år en kort framställning af den antika mytologien, och började med retoriken. Såsom en egendomlighet kan slutligen nämnas, att Rudbeckius hvarje vår anordnade några botaniska exkursioner, så vidt jag vet de första, som förekommit i vårt land.

Striden mot
jesuitismen.

1611 utnämndes Rudbeckius till professor i teologi, och i april s. å. höll han sin inträdesföreläsning, *Causa quædam Primaria Bellorum* (tr. 1637), ett tal som i väldig kraft söker sin like. Ett sammandrag af detta skall möjligen åskådliggöra betydelsen af Rudbeckius' och hans samtids arbete i den protestantiska bildningens tjänst. Efter några inledande ord beder talaren sina åhörare kasta en blick omkring sig. Den gamla domkyrkan — säger han —, som våra förfäder med så stora uppoffringar upprest, hotar att falla i ruiner, professorernas bostäder och föreläsningssalar hålla på att störta samman, lärarne själfva förnöta sin tid med ändlösa tvister, och lärjungarne täfla i olydnad. Hemma möter oss fattigdom och ständigt ökade skattebördor, utrikes krigsvärmas vi af fiender; från den ena sidan söker dansken att komma oss i strupen, från den andra sträfvar polacken att pålägga oss ett både kroppsligt och andligt ok. Därför hafva vi ej tid att sysselsätta oss med några oviktiga och lärda spörsmål, ty det gäller fosterlandets räddning och vår egen samt våra efterkommandes världsliga och eviga väl. Må vi därför med fädrens mannamod se faran i ögonen, må vi uppspåra den egentliga orsaken till dessa olyckor och icke på hundarnes vis vända all vår vrede mot den kastade stenen utan att bry oss om mannen, som slungade den mot oss. Då vi voro som djupast försänkta i det påfviska mörkret, värdigades Gud i sin barmhärthighet uppväcka Martin Luther, som, ehuru en ensam man, vågade resa sig mot det tyranni, för hvilket jordens herrar och furstar böjt sig. Inom kort hade ock Tyskland, England, Skottland, Danmark, Norge, vårt fädernesland Sverge, Böhmen samt en stor del af Frankrike och Polen befriat sig från det papistiska oket. Men djäfvulen hvilade icke. Genom sin ställföreträdare, den romerska antikrist, upprättade han jesuitkollegiet i Rom, Tysk-

land och Polen, dit tyska, danska, engelska och svenska ynglingar lockades genom utsikt till bättre underhåll, och från hvilka de sedermera återvände hem för att om möjligt åter bringa sina landsmän under den påfviska trälldomen. Talaren öfvergår därefter till en skildring af de svenska affällingarne och uppvisar, att orsaken till deras trosförändring låg dels i den dåliga uppfostran, de åtnjutit i hemmet, dels i den slappa akademiska disciplinen, som icke förmått gifva dem en fast sedlig basis, dels slutligen i den otillräckliga teologiska undervisning, som icke skänkt dem någon moståndskraft mot de jesuitiska förförelsekonster, som mötte dem vid utlandets universitet. »Föreställan Eder — fortsätter han — en yngling, som knapt känner den sanna religionens grundbegrepp och därför så mycket mindre är duglig att utkämpa några strider rörande mera svåra frågor, som vidare förspilt sitt lif i utsväfningar och aldrig lärt sig någon vördnad för religion och fromhet. föreställan Eder honom, då han hör Skriften citeras, kyrkofäder återopas och all möjlig lärdom utvecklas. Hvad skall han då svara? Männe han ej genast skall sträcka vapen och besegrad låta upptaga sig i moståndarnes led? Tro mig, ty äfven jag har varit hos jesuiterna och är icke obekant med deras konstgrepp!» Dessa affällingar återvända sedan hem och bedraga i sin ordning, de nästla sig in vid konungarnes hof, akademier och skolor, och öfveralt drifva de sin propaganda. Deras bragder i Frankrike och England, säger Rudbeckius med tydlig hän-syftning på Henrik IV:s mord och Guy Fawkes sammansvärjning, äro nog samt bekanta, men vi behöfva ej vända oss till utlandet, ty i Sverige hafva vi tillräckliga prof på deras värksamhet. Det är dessa jesuitskolornas lärningar, som med flit inom landet uppväcka den split och de tvister, som förlama vår kraft och göra oss till ett lätt byte för papisterna, och det är de, som framkalla de krig, som nu sönderslita Sverige. Hade de ej drifvit sitt spel, så hade Johan III:s son ej uppfostrats i en främmande religion och ej håller burit afvog sköld mot sitt fädernesland, och vi hade då ej betungats med utskrifningar och hårda krigsgärder. »Om I därför, unge studenter, älsken Edert fädernesland, om I viljen Edert eget väl och önsken njuta fredens välsignelse, återvänden då på den rätta vägen, förbättrén Edra seder, öfvergifven Eder syndasäkerhet och vantro, flyn lättingarnes sällskap, och hållen fast vid den erkända sanningen samt följén kärleksfullt dem, hvilka oafåtligt skola försvara henne!»

Detta ljungande tal var tillika en handske, kastad i ansiktet på Messenius, den forne jesuitlärjungen, hvars öfvermod och popularitetsjakt framkallade ständiga tvister, hvilka hotade att undergräfvat all ordning bland den akademiska ungdomen. I slutet af 1612 bröt oenigheten mellan de båda motståndarne ut med förnyad styrka, och genom de s. k. messenianernas själfsväld antog denna tvist former, som gjorde regeringens ingripande nödvändigt. Messenius nödgades af den kommission, som på sommaren 1613 ransakade i målet, att ingå förlikning med Rudbeckius, hvarefter han för fredens skull aflägsnades från universitetet. Redan dessförinnan hade hans motståndare upphört att vara professor, i det att han i maj 1613 utnämns till Gustaf Adolfs hofpredikant. I samma månad tog han genom en Oratio Valedictoria (tr. 1638) farväl af universitetet och sina lärjungar. Till motto hade han valt Pauli sköna och vemodfulla afskedsord till innevärnarne i Efesos, och den stämning, som hvilat öfver dessa ord, lägger äfven en slöja af stilla sorgbundenhet öfver det polemiska talet, som hufvudsakligen afser att uttala en varning till studenterna att icke låta förleda sig af de lärare, som smickrade och sågo genom fingrarna med deras lyten.

Kort därefter följde Rudbeckius Gustaf Adolf till Ryssland, och under dessa tåg skrefvos många af hans ypperligaste predikningar, men då jag redan i ett annat sammanhang redogjort för dessa, förbigår jag dem nu. Däremot må ett annat arbete här nämnas, då dess syfte i viss mån kan anses vara pedagogiskt. Genom de ryska eröfringarna hade Sverges krona erhållit en mängd undersåter, som bekände sig till grekisk-katolsk tro. Att med våld omvända dessa synes hvarken hafva varit regeringens eller

Lemnar Upsala.

Gustaf Adolfs
hofpredikant.

presternas mening, men å den andra sidan höll man dock före, att något måste göras, ty — såsom Rudbeckius skref — »oansedt att tron och religionen äro sådana ting, som icke med makt och våld några kunna eller böra påtvingas, så hörer det likväl den kristliga öfverheten till, att hon icke allenast själf befitar sig om att hafva Guds ord rent och klart, utan ock att hon, med sin utvärtes makt och myndighet därtill förhjälpas, att det ock ibland undersåterna måtte obehindradt lärdt och predikadt varda». På sommaren 1615 befallde Gustaf Adolf därför sina bägge hofpredikanter Rudbeckius och JONAS PALMA att konferera med de ryska presterna och på deras språk meddela dem en kort sammanfattning af den lutherska troslärans grunder. Någon på ryska öfversatt upplaga af den skrift, som de med anledning därpå författade, utkom så vidt man vet aldrig af trycket, och först 1640 utgafs det svenska originalet Een kort Berättelse och Vnderwijsning om vår Christeliga Troo. Arbetet är hållet i en hofsam ton samt söker att med Skriftens ord bevisa de protestantiska dogmernas sanning och vederlägga de grekiskt-katolska. Knappt var detta värf fullbordadt, förr än Rudbeckius erhöill ett nytt och vida svårare: att värkställa en ny bibelöfversättning. Omständigheter, öfver hvilka han ej kunde bestämma, vållade likväl, att detta arbete, som han nästan ensam utförde, ej blef hvad han och konungen från början afsett. Emellertid utkom denna s. k. Gustaf Adolfs bibel 1618 af trycket (se vidare sid. 226).

Biskop i Västerås.

Samma år afled den gamle, 103-årige biskop Bellinus i Västerås, och till hans efterträdare utnämndes Rudbeckius. I januari 1619 invigdes han i sitt nya ämbete, hvar-efter han på hösten s. å. tillträdde det med orationen *De Legitima Vocatione Ministrorum* (tr. 1621), ett jämförelsevis svagt tal, utan de föregående oratoriska flykt, men klart och intressant genom det försök, som här göres att häfda kyrkans frihet mot den hotande cæsareopapismen. Det är både djärfva och stolta ord, som här uttalas. I världsliga ting — heter det — äro kyrkans tjänare världslig myndighet underdånige, men inom andens rike är Kristus allena konung; ordets förkunnare äro hans sändebud, och konungar och furstar äro såsom Kristi undersåter skyldiga att visa dem lydnad.

Praktiska värksamhet.

Det stift, hvars högste chef Rudbeckius nu blifvit, var till följd af Bellinus' orkeslöshet måhända det mest förfallna i riket. Men med Rudbeckius' tillträde gick det liksom en ny fläkt af värksamhetslust genom det gamla bärghsmannalandet. Med sin okufliga energi, till hvilken vår kyrkohistoria väl knappt kan framte ett motstycke, ingrep Rudbeckius öfveralt, ständigt förbättrande och nyskapande samt med en Gustaf Adolfs förmåga att ingjuta sin anda hos alla dem, med hvilka han råkade i beröring. Hans älskte minnestecknare har låtit sin biografi åtföljas af en »Förteckning på thet som i S. Biskopens Tidh bygd och förbättrat är ab Anno 1620» och detta är i sanning en stolt lista, om ock den endast gifver ett ofullkomligt begrepp om alla de förbättringar, som Rudbeckius infört inom sitt stift. Vid sin ankomst möttes han af en domkyrka i ruiner. Genom att vända sig än till den ene, än till den andre af landets stormän lyckades han anskaffa erforderliga penningar, och inom kort reste sig det ärevärdiga templet ånyo i det skick, som anstod en af landets förnämsta kyrkor. Äfven det gamla skolhuset var förfallet, men redan året efter sin utnämning påbörjade Rudbeckius restaurationsarbetet, och det dröjde ej länge, innan han både fulländat detta och för skolans behof därjämte uppfört ytterligare tvänne hus, af hvilka det ena var delvis, det andra helt och hållet af sten. Medel anskaffade han från alla håll samt försmådde ej att på sina visitationsresor mottaga äfven de obetydligaste gåfvor såsom hudar, plåtar, rep o. d., hvilket allt sedermera försålles, hvarefter den influtna summan anslogs till något allmännyttigt företag; ur egen pung skänkte han ej mindre än 7,000 daler. Rörande värden af de fattiga var han lika outtröttlig som han var praktiskt klok. Af domkyrkans tillgångar anslag han en viss summa, som årligen skulle utlånas åt fattigt folk mot pant, men utan ränta. Vidare inrättade han ett barnhus, »hvari fattiga fader- och moderlösa barn blefvo in-

tagne och med kläder, föda och andra nödvändigheter försedde.» Hospitalshuset var vid hans ankomst till stiftet nedruttnadt, men med vanlig kraft bygde han ånyo upp det och upprättade därjämte såväl ett nytt hospital som ock ett hem för gamla prestenkor; öfver alla fattiga i hela stiftet höll han ett noggrant register, skref själf och öfvervakade spisordningen för hospitalen samt såg med noggrannhet efter, att hjonen utförde jämt så mycket arbete, som deras krafter tillåto, ty all lättja hade i Rudbeckius en sträng vedersakare. Genom detta ordningssinne och denna böjelse för noggranna förteckningar öfver alt kan han ock med en viss rätt betraktas såsom statistikens grundläggare i vårt land. Kyrkoherdarne i stiftet ålades nämligen att föra ej mindre än tjugo längder, upptagande förteckningar öfver vigde, födde, döde, dödsorsaker, kristendoms-kunskap o. d. Sitt stift kartlade han dels ensam, dels med andras biträde, och uppdrog åt en student, Andreas Petri, att insamla material till en noggrann Ortsbeskrifning öfver Västmanland och Dalarna.

Sin varmaste kärlek egnade han dock åt bildningens främjande. Två gånger om året höll han prestmöten, det ena med kyrkoherdarne, det andra med de obefordrade presterna inom stiftet. De senare blefvo därunder examinerade i teologi; till de förras öfning författade han själf hvarje år en disputation, hvilken vid mötet ventilerades, och hvarigenom biskopen fick tillfälle att pröfva sina underlydandes kunskaper. Mest verkade han för lärovärkens höjande. 1619 hade skolan i Västerås 5 å 6 lärare; innan Rudbeckius dog, hade han drifvit upp antalet till tretton, och från skola hade lärovärket då stigit till rangen af gymnasium, det älsta i riket. Men äfven hvad själfva de pedagogiska principerna beträffar, genomförde Rudbeckius reformer, hvilka förtjuna att närmare skärskådas.

Ända sedan Gustaf Vasas dagar hade regeringen klagat öfver den gällande undervisningsmetodens opraktiska karaktär, och i en skrifvelse till det vid riksdagen 1620 församlade presterskapet påpekade konungen själfva grundfelet hos tidens svenska skolbildning: dess ensidigt teologiska syfte. Skolorna — skrifver han — äro sådana, »att till predikoämbetet få finnas, som det med nytta och väl kunna föra och förestå, men till regimentet platt inga nyttiga och instruerade; alltså ock att icke en god stadsskrifvare finnes, sedan en god fogde eller skrifvare på landet, och alla de, som antingen å landet eller i städerna magistraten och ämbeten bekläda, äro mestadels så olärda, att ock icke en part kunna skriva sitt namn. Är ock någon, som lust hafver till studierna, så hindras han dock, somlige af fattigdom, somlige af socknegångar, och förnöter därmed onytteligen sin kostelige tid. . . . De, som antingen i akademien eller skolorna blifva brukade, hafva antingen vedertagit predikoämbetet eller ock dirigerat deras studier därhän, hvarför ock institutionen i religionen någorlunda kan passera, men som præceptorerna själfva intet förstå eller akta, hvad till regimentet eller ett borgerligt lefverne hör, alltså kunna de det icke håller någon annan lära.» Presterskapet erhöi nu befallning att inkomma med förslag om de påpekade bristernas afhjälpan. Till konungens egen sundt realistiska uppfattning af skolans mål förmådde ståndet i sitt svar väl ej att höja sig; därtill var samtidens pedagogik alldeles för genomsyrad af den protestantiska teologiens och humanismens ideer. Men genom ståndets förslag och regeringens därpå framkallade beslut togs dock onekligen ett stort steg framåt. Säkerligen misstager man sig ej, om man tillägger Rudbeckius den hufvudsakliga förtjänsten af detta skolordningsförslag.

Skolorna blefvo nu af tre slag. Utom universitetet skulle tvänne gymnasier upprättas, nämligen i Åbo och Linköping med fem eller sex lärare i hvarje; »hvad furstendömet vidkommer — och dit hörde Strängnäs — vore väl godt, att samma ordning hölles, dock låter H. K. M. det till Hennes Majestät sin älsklige Fru moders disposition.» Presteståndet hade här gått längre än regeringen och föreslagit, att gymnasier skulle inrättas i hvarje stiftsstad, en önskan, som blott så småningom förvärligades. Västerås

Vaksamhet för skolbildningens höjande.

Skolordningen 1620.

var den första stad, som genom Rudbeckius' nit erhöill ett dylikt läroverk; tre år därefter kom Strängnäs (1626), 1627 Linköping och 1630 Åbo. Det andra slaget af skolor var trivialskolor med fyra lärare, men under det att presterskapet föreslagit tolf dylika skolor, beviljades blott sex. Det tredje slaget var folkskolor eller »små barneskolor», men dessa skulle icke, såsom presterskapet föreslagit, bekostas af staten utan af kommunen. Beträffande läroämnena gick regeringen vida längre än den presterliga bildningens målsmän. Presterna ville, att undervisningen vid gymnasier skulle såsom förut vara nästan uteslutande teologisk och humanistisk, ehuru »alla artes liberales skulle läsas, dock korteligen», men Gustaf Adolf med sin realistiska uppfattning af skolans mål, upptog därjämte på läsordningen en mängd nya, praktiska och naturvetenskapliga ämnen såsom etik, politik och svensk lag samt tyktes t. o. m. vilja sätta dessa ämnen främst. Den gamla socknegången inskränktes högst betydligt och i stället infördes en fast skatt, hvars belopp kort därefter bestämdes. Likaså ville konungen draga in läroverken mera direkt under statens kontroll, i det han bestämde, att jämte biskopen en »politicus» skulle såsom generalinspektör öfver alla statens läroverk hafva högsta inseedet öfver skolorna i hvarje stift. Detta sistnämnda stadgande framkallade det häftigaste motståndet och ansågs af presterskapets såsom ett otillbörligt ingrepp i kyrkans frihet. Öfverhufvud taget blef hela skolreformen, hvars realistiska skaplynne utgör ett nytt bevis på Gustaf Adolfs förmåga att höja sig öfver sin tids ideer för att tillegna sig framtidens, just till följd af sin motsättning mot samtidens båda ledande kulturströmningar svår att genomföra; i flera punkter blef denna förordning därför endast ett förslag.

Skolordningen för
Västerås gym-
nasium.

Rudbeckius, hvars praktiska sinne redan i Upsala börjat reagera mot den humanistiska formalismen, visade sig dock vara mannen att fatta och delvis äfven förvärkliga Gustaf Adolfs tankar. Hans skolordning för Västerås stift utgör därför ett märkligt steg framåt i den svenska skollagstiftningens historia. Det nyupprättade läroverket i Västerås sönderföll enligt denna i fyra olika afdelningar. Lägst stod det tvåklassiga s. k. pedagogium, hvarst lärjungarne undervisades i stafning, innanläsning af latin och svenska, rättskrifning, räkning, katekes och sång. Därefter vidtog trivialskolan med fem klasser och lika många lärare. Där lästes latinsk och grekisk grammatik, Ciceros bref efter Rudbeckius' Institutiones, samma författares tal, Terentius, Vergilius och Horatius' Ars poetica, vidare Isokrates och delar af det nya testamentet på grekiska, retorik efter Omer Talon och Aristoteles, logik efter Ramus med tillägg ur Aristoteles, Hagenreffer's bekanta kompendium i teologi samt något aritmetik. En betydande tid upptogs af skriföfningar på latin och grekiska, både på vers och prosa. Sedan lärjungarne således fått en god underbyggnad i de mera formbildande ämnena, uppflyttades de till det egentliga gymnasiet, där undervisningen sköttes af sex lektorer. Här var metoden mera realistisk. Utom grekiska, som här studerades mera grundligt, voro de öfriga ämnena nya. Först kom hebräiska med grammatikläsning, öfversättning af psaltaren och någon af profeterna, stilöfningar och disputationer. De matematiska studierna utsträcktes till geometri, astronomi, optik och mekanik, hvarjämte lektorn i dessa ämnen var skyldig att undervisa i geografi, kronologi samt — egendomligt nog — historia, som af denna ämnessammanställning att döma nog erhöill en väl knapphändig behandling. För fysik fanns en särskild lektor, hvilken då han avslutat kursen i sitt egentliga ämne, skulle läsa öfver medicinens grunder samt angifva läkemedlen mot de allmännaste sjukdomarna. Den femte lektorn undervisade i etik och svensk lag, den sjätte i teologi. Såsom en öfversta afdelning hade Rudbeckius slutligen inrättat ett collegium candidatorum för blifvande presters speciella utbildning; undervisningsämnena voro här naturligen teologiska, bland hvilka särskildt predikoöfningar kunna antecknas, men därjämte undervisades äfven i politik, som förelästes af lektorn i etik. Som man ser var härigenom på ett ganska tillfredsställande sätt sördt för blifvande ämbetsmäns utbildning både för kyrkans och statens tjänst, och läseord-

ningens realistiska skaplynne framträder ännu mera genom ett här ännu ej omnämndt stadgande; en timme på dagen var nämligen anslagen »åt inlärandet af främmande språk och andra privata öfningar.»

För bildningens höjande inom stiftsstaden värkade Rudbeckius äfven på annat sätt. Han anskaffade nödiga matematiska instrument; han lät genom en dansk trädgårdsmästare inrätta ett »Viridarium Gymnasii», den första botaniska trädgård i vårt land; till en stor del genom egen frikostighet skapade han ett, om än för våra förhållanden obetydligt, lärovärksbibliotek, som likväl skulle hafva blifvit ett bland landets mera anseuiga, om det i Mainz tagna bibliotek, som han förmått Oxenstierna att skänka till Västerås, icke hade förolyckats på vägen öfver Östersjön. 1626 öppnade han en boklåda, där de böcker, som för domkapitlets medel anskaffats, försålles; redan 1631 hade han upprättat ett tryckeri med svenska, grekiska, latinska och hebräiska typer, och kort därefter lyckades han äfven utvärka ett anslag till denna nya skapelse; ett bland de vackraste bladen i hans historia är slutligen den flickskola, som han 1632 invigde i Västerås, den första kvinnliga undervisningsanstalten i Sverge och under en lång tid den enda, som fanns. Men hans omsorger sträkte sig ej endast till Västerås. Då han utnämndes till biskop funnos i stiftet småskolor i Arboga, Köping, Hedemora, Falun och Stora Tuna. Gustaf Adolfs mening var, att dessa skulle indragas till fromma för de nyupprättade gymnasierna, men Rudbeckius lyckades icke blott rädda dessa lärovärk, utan grundade äfven nya i stiftets öfriga städer. Också folkundervisningen låg honom om hjärtat. Redan i början af sin biskopstid införde han katekespredikningar och kristendomsförhör för städernas och landsbygdens befolkning samt sörjde för, att de gamla olärda klockarna ersattes af djäknar, som kunde dels förrätta de vanliga klockaresysslor, dels äfven undervisa allmogens barn i kristendomens hufvudstycken.

Pedagogiska
värksamhet i
öfrigt.

Vi komma nu till en annan sida af Rudbeckius' värksamhet, den politiska, och denna sida är den icke minst betydande. Det var klart, att en man med Rudbeckius' snille, sedliga oförvitlighet och rastlösa värksamhetslust snart skulle svinga sig upp till sina ämbetsbröders ledare. Men denna ställning var icke utan sina vanskligheter. 1636 kom det till en sammanstötning mellan den myndige biskopen och den aristokratiska förmyndarregeringen. Anledningar till en brytning funnos i rikt mått, och de synliga tvistepunkterna voro långt ifrån de enda; snarare kan man säga, att Oxenstierna och hans medbröder med en viss ifver begagnade sig af tillfället att störta en farlig motståndare, hvilken särskildt på ärkebiskopsstolen skulle hafva gifvit dem alt för svåra nötter att knäcka. Rudbeckius' egen oförsiktighet gaf dem vapen i händerna. Till ett böndagsplakat, som regeringen låtit utfärda, fogade nämligen Rudbeckius en särskild skrifvelse, i hvilken han skarpt angrep adelns praktlystnad, hvilken illa stämde samman med nöden i det nästan utarmade landet; han klagade vidare öfver den tryckande skattebörd, under hvilken allmogen suckade, och antydde, att kriget, som efter olycksdagen vid Nördlingen endast tyktes hota med nederlag, icke längre fördes till landets, utan till enskildes gagn. Dessa ord voro desto farligare, som de gillades af större delen af befolkningen, ja t. o. m. af rådets egna medlemmar, af hvilka Oxenstierna nästan var den ende, som med orubbligt mod fasthöll Gustaf Adolfs stormaktspolitik. Till denna oförsiktighet lade Rudbeckius samtidigt en ny. 1636 utkom nämligen hans *Privilegia Quædam Doctorum* etc., om hvilket arbete Skytte fälde det betecknande yttrandet, »att farligare scriptum är här i Sverge icke publiceradt på hundra år.» Att fullt fatta innebörden af denna egendomliga urkundssamling är icke lätt. Själf uppgifver Rudbeckius, att han för flera år sedan påbörjat samlingen för att gifva först Karl IX, sedermera Gustaf Adolf och slutligen förmyndarregeringen en ledning vid utfärdandet af presterskapets privilegier. Att alla här anförda företrädesrättigheter fortfarande skulle hafva ägt gällande kraft, kan tydligen aldrig hafva varit hans mening, och man får väl därför åtminstone i hufvudsak taga hans förklaring för god. Arbetet börjar med en samling

Privilegia Quædam Doctorum.

privilegier för akademiska medborgare. De flesta af dessa afse de medeltida universiteten i utlandet och äro af en sådan art, att de, om de här införts, otvivelaktigen skulle hafva skapat en stat i staten; men icke dess mindre dref Rudbeckius värligen den satsen, att de gäلت icke blott för ett folks universitet och offentliga skolor utan — åtminstone de flesta — för alla, »då de senare universiteten grundats och privilegierats efter de föregåendes mönster.» Den andra afdelningen redogör för de företrädesrättigheter, som det lärda ståndet åtnjöt hos hedniska folk. Genom dessa exempel har Rudbeckius tydligen blott velat visa, att de kristna i ännu högre grad än hedningarne ägde skyldighet att sörja för bildningens målsmän. »Min förnämligaste intention — yttrade han med anledning därpå — är denna, att alla skola nu mera härefter älska literatos, att de måtte eftertänka, det literati icke böra vara så underkufvade som en skomakare eller en annan i städerna äro.» Därefter följa privilegierna för Padova, Montpellier, Rostock, Bologna samt det efter Bolognas mönster grundade Upsalauniversitetet. Vidare har Rudbeckius aftryckt de privilegier, som Sverges katolska konungar utfärdat för det andliga ståndet; om presterskapets ställning efter 1527 nämnes däremot i detta sammanhang intet. I sitt försvarstal förklarade Rudbeckius, att han ansåg dessa privilegier gälla »vitiis sublatis» (sedan felet afskaffats), men det kan ifrågasättas, om ej afsikten varit mera omfattande. I företalet uttalar han den förhoppningen, att regeringen äfven om den under förmyndaretiden ej ansåg sig kunna öka ståndets privilegier, likväl ej skulle minska dem, och här antydes särskildt Söderköpings beslut 1436 såsom den gräns, under hvilken man icke borde gå; då nu detta beslut endast bekräftar föregående, så synes Rudbeckius äfven hafva gjort anspråk på de i dessa medgifna förmånerna. Beträffande de företrädesrättigheter, som grundade sig på svensk lag och forna recesser, var hans ståndpunkt klarare: »om man vill säga, att kyrkobalken är kasserad, svaras därtill, att hon icke är kasserad, hvad god ordning vidkommer och till det, som i Guds ord är grundadt, utan hvad påfviskt afguderier och villfarelse vidkommer.» Den fråga, Rudbeckius här uppstälde, var naturligen från statsrättslig synpunkt synnerligen viktig och i själfva verket oafgjord, då den nya kyrkopolitiska ordningen knapt stödde sig på något under lagliga former tillkommet beslut. På grund af sin uppfattning af kyrkolagen ansåg Rudbeckius, att t. ex. en biskop i saker, som angick hans lif och ämbete, endast kunde dömas af konungen och kyrkomötet, ej af världsliga domare, och att presterskapet fortfarande hade sin egen »domare, rätt och rättegång, undantagandes de saker, som vid namn undantagne äro, som angå lif, ära och gods, item arf och jordaträtor.» Dessa satser voro onekligen farliga, isynnerhet när de framfördes af en man med Rudbeckius' stora anseende, och man kan knapt förundra sig öfver regeringens ingripande. Till en början visste man ej, huru man skulle reda sig mot den myndige biskopen, och man drog sig för att »offendera honom, som är förnämst af presterskapet, besynnerligen i denna farliga tid.» Men vid Oxenstiernas hemkomst tog saken en annan vändning. »Nu hafven I bispen fast — yttrade den statskloke kansleren — och inprobera mestadelen af presterskapet hans bok, kunnen I nu statuera ett exempel på honom, att ingen kan där säga emot. I hafven fått den rätta mannen fast, som hafver gjort allt motstånd.» Dock menade kansleren, att beträffande själfva boken »periculum intet är så stort, som mången tänker», hvarför han ansåg det vara tillräckligt, att man tillfogade honom ett moraliskt nederlag; ginge man längre, finge det »anseende till ett partikulärt hat». Biskopen uppkallades nu i rådet, och under ett varmt erkännande af hans stora egenskaper förebrädde Oxenstierna honom med stränghet det anfall, han tillåtit sig mot regeringens politik. »Det faller oss mäktigt sällsamt — hade den gamle statsmannen kort förut yttrat — att episcopus söker att pasquillera regeringen i riket, som sitter och drager den lasten, att ryggen buktar vid. Honom borde privatim admonera oss, hvar han såge några fel i vårt collegio. Bispen talar ock om stora och otilldrägliga kontributioner. Om I vissten om statu rerum, som den är mig en god del bekänd, då skulle ingen af Eder önska att sitta vid detta bordet.

Det är godt så länge vi hafva lugnt väder, men Gud förbjude, att ett stormväder skulle komma, då blefve vi rådlösa, efter som ett sådant värk intet är till att sustinera utan medel.» Han förundrade sig vidare öfver biskopens tilltag att grunda sitt stånds privilegier på den kanoniska rätten och påfliga dekretaler; men — fortsatte han — äfven om man ej inlade denna mening i biskopens ord, ville denne dock tydligen hafva dessa betraktade såsom »fundamenta där till, att slika privilegier med tiden kunna följa, och riket samt församlingen råka i vidlyftheter, hvilket alt de förra konungar hafva med stor möda sökt böter uppå alt för denna orsak, att slika privilegier måtte förtagas. I inför i boken de fundament, att vi väl skola hafva papismi reductionem att befara.» Då han yttrade dessa stränga ord, visste han, att han bakom sig hade ett ganska mäktigt parti inom preteståndet, anfördt af Rudbeckius' personlige fiende Baazius, hvilken sju år förut utgifvit en mot biskoparne riktad smådeskrift. Äfven Rudbeckius var medveten om, att han hade de yngre af ståndet mot sig, och detta i förening med Oxenstiernas öfverväldigande auktoritet förmådde den stolte mannen att inför rådet och klereciat framkomma med en, om ock svag ursäkt. Därmed var målet vunnet: Sverges kraftfullaste biskop var såsom misstänkt för katolska sympatier omöjlig för den lediga ärkebiskopsstolen, hvilken i stället intogs af den äldre och mera inegörlige Paulinus.

Detta nederlag krossade Rudbeckius andligen, och snart brötos äfven hans kroppsliga krafter. Under den första tiden kunde han ännu hålla sig uppe, men så småningom blefvo plågorna honom öfvermäktige. Redan 1641 ville den värksamme mannen nedlägga det ämbete, han icke längre ansåg sig äga förmåga att sköta, men på stiftets bön måste han lofva att ännu kvarstå såsom dess högste chef. Tre år därefter var han så svag, att han ej längre kunde lemna sin kammare, men först den 8 augusti 1646 gjorde döden ett slut på hans lidanden. »Man spådde — skrifer en af hans älskte minnes-tecknare — vid denna biskopens död, att sent skulle dess like komma. Att detta ej varit ogrundadt har tiden visat. Hans namn blifver således i välsigelse».

Död.

Rudbeckius var en sällspordt rikt utrustad ande. Ehuru han i fullaste mått förstod att tillägna sig sin tids vetenskapliga bildning, förmådde de lärda teorierna likväl aldrig att undertrycka hans sunda natur; det fanns hos honom något af skaldens lifliga känsla för verkligheten, och denna känsla lät endast sällan binda sig af abstraktionernas tvång. Både hans framställningssätt och innehållet i hans skrifter vittna om, i huru hög grad han förstod att höja sig öfver den formalism, vid hvilken så många af hans studiekamrater förblefvo stående. Retoriken var en konst, hvilken så väl Rudbeckius som hela hans samtid satte synnerligen högt, och med svett och möda tvingades skolornas och universitetens lärjungar att tillägna sig alla de regler för ett vältaligt föredrag, hvilka stodo att hämta ur Ciceros och andra mer eller mindre förkonstlade talaresh skrifter. Man kunde således vänta sig att äfven i Rudbeckius' tal igenkänna dylika konstmässigt utarbetade vältalighetsprof; men man bedrager sig. Rudbeckius är nästan ständigt så gripen af det ämne, om hvilket han talar, att han redan vid inledningen glömmar bort alla de retoriska föreskrifterna. Då det gälde mänsklighetens viktigaste frågor, hade talaren enligt hans mening icke behof af retorikens konstgrepp;

Karaktäristik.

Rudbeckius
såsom talare.

den enkla sanningen kunde undvara dylika hjälpmedel. Jag skall — säger han i *Oratio de Officio Ministrorum* verbi — icke framställa mitt ämne »vidlyftigt och på oratoriskt sätt, med braskande och högtrafvande ord, utan så kort och enkelt som möjligt, att jag desto lättare kan förstås af en och hvar». Men i stället för denna konstlade framställning, med hvilken hans samtida så ofta förstodo att dölja tankarnes torftighet, ägde han en sann och vanligen hänförande vältalighet. I hvarje sats spårar man hans lefvande intresse för själfva saken, och det är denna glödande hänförelse, som gifver färg åt hela framställningen. Och han ägde äfven nog poetisk inspiration att dana formen till ett ädelt uttryck för det storslagna innehållet. Ehuru hans framställning nästan alltid är klar och enkel, utan några från Cicero hämtade oratoriska prydnader, är han därför icke torr. Språket är manligt, icke sällan lifvadt af träffande bilder, hvilka någon gång kanske förefalla väl drastiska. Hvarken de enskilda tankarna eller de olika delarna af talet förefalla uttänjda, och man märker ingen afmattning i den nästan poetiska flykt, som uppbär framställningen. Förmodligen är det ej mången, som numera läser hans latinska tal, men detta är onekligen skada, ty både hvad form och innehåll beträffar, tillhöra dessa det bästa vår litteratur i den vägen äger. De frågor, hvilka han behandlar, hafva numera naturligen förlorat sin aktuella betydelse, men framställningen är så lefvande, att den nutida läsaren svårligen kan undgå att ryckas med af den hänförelse, som besjalar talaren och som satte honom i stånd att afvinna nästan hvarje ämne ett intresse, långt utöfver dagens.

Förhållande till
formalismen.

I den vetenskapliga uppfostran, Rudbeckius mottog, spelade logiken en framstående roll, och han bibehöll under hela sitt lif tron på den stora betydelse, som rent formella diskussionsöfningar ägde. I hans läseordningar intaga de ett oproportionerligt stort rum. I hans privata kollegium i Upsala disputerades två gånger i veckan; vid gymnasiet voro likaledes tvänne dagar i veckan anslagna till disputationer, och t. o. m. i småskolans andra klass, hvars lärjungar ej hunnit längre än till rättskrifning, förekommo dylika öfningar, ehuru ännu på svenska. Det sätt, på hvilket han i sin logik utvecklar t. ex. en opponents skyldigheter, erinrar nästan om den visdom, som Holberg på ett så dräpande sätt förlöjligat i Erasmus Montanus. Opponenten — så föreskrifves det här — skall dölja det mål, till hvilket han vill komma, locka respondenten till oförsiktiga medgifvanden, draga in saker, som ej höra till ämnet o. s. v. Men i dessa åsikter var Rudbeckius endast ett barn af sin tid, för hvilken formell färdighet ännu fram-

stod såsom bildningens mål, och äfven här sträfvar hans sunda, praktiska natur att afskudda sig det ok, som samtidens pedagogiska principer lagt på hans skuldror. År från år blir den reala bildningens betydelse allt mera klar för honom. Vi hafva förut sett, huru de mera praktiska ämnena botanik, fysik, klassisk filologi, politik och medicin så småningom i hans privata kollegium tillkämpa sig en, om ock obetydlig plats vid sidan af de formella. I sin läsordning för Västerås gymnasium har han gått ännu längre. Den formella bildningen göres här till trivialskolans uppgift, under det att han vid den egentliga gymnasieundervisningen lägger hufvudvikten på den reala. Ännu vid slutet af sin lefnad väkte han förslag om inrättandet af en profskola för att undersöka, om ej språkundervisningen kunde bedrifvas på ett mera praktiskt sätt än hittills.

Såsom pedagog betecknar Rudbeckius ett stort steg framför såväl Paulinus som Skytte. Han äger den förres varma nit för protestantismen, och han besjålas af samma glödande hat mot jesuiterna. Hela hans värksamhet vid Upsala universitet kan anses såsom ett enda fortsatt anfall mot de polska jesuitskolorna. Men grunden till denna ovilja är icke såsom hos Paulinus uteslutande religiös; jesuiterna representerade för honom icke blott den katolska reaktionen, utan de framstodo äfven såsom banerförare för den medeltidsbildning, som »vetenskapernas pånyttfödelse» besegrat. I sina 1610 anslagna Theser vänder han sig hufvudsakligen mot det skolastiska barbari, som från jesuitskolorna hotade att utbreda sig öfver Europa, och i De Servitute Pontificia framstår den lutherska reformationen för honom såsom äfven en vetenskaplig revolution. »Under det att — säger han här — på papismens tid knapt fanns en enda, som ägde någon, om än aldrig så bristfällig kunskap i några andra språk än latinet och modersmålet, så påträffas nu i enskilda städer och byar flera, hvilka äga en icke föraktlig kännedom om grekiska, hebräiska, syrisk, kaldäiska, arabiska och persiska. Och äfven om de humanistiska studierna hos oss försummats, så hafva dessa i Tyskland, Frankrike, Italien och hela Europa drifvits till en sådan fulländning, att de synas knapt kunna nå en högre utveckling.» Rudbeckius delar därför ej Paulinus' ensidigt teologiska uppfattning, han vill icke inskränka bildningen blott till teologi och några rent formella vetenskaper, utan han söker att med lågande hänförelse uppvisa betydelsen af all fri vetenskaplig forskning. Det är ganska egendomligt att med afseende härpå jämföra hans tal De literarum utilitate med Paulinus' i viss mån befryndade Oratio de S. Theolo-

Jämförelse mellan Rudbeckius och Paulinus.

giæ recte inchoando. Båda lemna en öfversikt af de enskilda vetenskaperna, men under det att Paulinus i dem endast ser hjälpmedel för det teologiska studiet, tillmäter Rudbeckius hvar och en en själfständig betydelse. Under det att Strängnäs gymnasium därför endast kan få namn af ett prestseminarium, hade Rudbeckius af Västerås gymnasium skapat en humanistisk undervisningsanstalt, som dessutom tillgodosåg icke så få af fordringarna på medborgerlig bildning. I Strängnäs hade Paulinus så mycket som möjligt sökt inskränka läsningen af de antika skriftställarne; så studerades vid den grekiska undervisningen endast bibeln, men ingen profan författare. Rudbeckius hyste däremot humanistens beundran för den helleniska literaturen, och han hade i sin läsordning upptagit utom Nya Testamentet äfven Demosthenes, Isokrates, Hesiodos samt eventuellt Aristoteles, hvarjämte hebräiskan här mera än vid Paulinus' lärovärk tyckes hafva studerats ur ren språksynpunkt. Af öfriga ämnen hade Paulinus endast medtagit de matematiska, fysik, logik, retorik, något medicin, samt teologi; i Västerås däremot lästes utom dessa äfven historia, etik, politik och svensk lag.

Jämförelse mellan
Rudbeckius och
Skytte.

Men Rudbeckius representerar i pedagogiskt afseende en högre ståndpunkt äfven än Skytte. Han ägde dennes sinne för retorikens betydelse, ehuru han själf ej utarbetade sina tal på samma konstmässiga sätt som denne, och med hänsyn till den medborgerliga bildningens tillgodosående inom undervisningen stodo båda i det hela på samma ståndpunkt, men Rudbeckius delade hvarken Skyttes blinda hat mot den hedniska bildningen eller den frihetsfientlighet, med hvilken denne förföljde alla afvikande meningar. Ehuru aristoteliker tillät sig Rudbeckius aldrig, så vidt jag funnit, något anfall mot ramismen; endast då han påpekar den fara, som låg i svenskarnes studieresor till kalvinska universitet för att där studera den ramistiska filosofien, tillåter han sig den anmärkningen, att af så stor betydelse var dock icke denna filosofi, att man för dess skull kunde vedervåga sin eviga salighet. Vid sin undervisning begagnade han Ramus' och Omer Talons arbeten i matematik, logik och retorik, och ej håller försummade han att tillägna sig de företräden, som lågo i desses mera på praktisk öfning än på regelläsning grundade metod.

Mångsidighet.

Denna fria blick för hvarje ny åsikt sammanhänger med en af de egenskaper, som är mest karaktäristisk för Rudbeckius — hans mångsidighet. För hans alt omfattande duglighet för praktiska värf har redan redogjorts vid skildringen af hans värksamhet som biskop. Såsom vetenskapsman uppträdde han såsom lä-

rare i teologi, fysik, logik och retorik samt utgaf skrifter i alla dessa ämnen, vidare undervisade han i latin, grekiska, hebräiska och matematik samt förfärdigade själf de instrument, som därvid användes. Äfven såsom biskop sysselsatte han sig med mekaniska slöjder och »var en god svarfvare och snickare och nyttjade sådana kropprörelser till hälsans konservation». Också för antikviteter ägde han sinne. Då domkyrkan i Västerås restaurerades, afritade han alla där befintliga minnesmärken, och under sina visitationer spanade han ifrigt efter gamla dokument och handlingar rörande stiftets historia. Om hans duglighet som kartritare har redan talats, och hans intresse för musiken påpekas särskildt af hans biografer. Då han tillträdde sitt biskopsstift, utsände han genast den berömde latinske skalden Jonas Columbus till Tyskland att där vidare utbilda sina musikaliska anlag samt anskaffa de instrument och musikalien, som behöfdes för undervisningen i Västerås; musikbiblioteket vid gymnasiet ansågs under hans tid såsom det förnämsta i riket. Gymnasiets festligheter firades vanligen med musikaliska prestationer. Ehuru en vän af enkelhet — han straffade t. o. m. alt öfverflöd i mat och dryck, äfven då det gälde att under visitationerna på ett värdigt sätt mottaga honom själf — älskade han dock en sund glädje, och detta är ett äkta svenskt drag, som i ännu rikare mått återfinnes hos hans store son. »I sitt lefverne och umgängessätt — säger Herwegh — var han allvarsam och stadig, dock munter, skämtsam och rolig. Däraf skedde att han gärna såg anständig ro och lemnade andra tillfälle därtill. På ungdomens små högtidligheter vid skolan var han själf stundom tillstädes och ansåg deras barnsliga nöjen.» Årligen anordnade han tre skolhögtider, »på hvilka ungdomen ex publico fick hvad den kunde fägna sig med». Denna allvarliga, sunda lifsglädje hvilade hos Rudbeckius på sedlighetens fasta grund, och det är hans icke minsta storhet, att han med sådan styrka ständigt hos sina lärjungar inskräppte de moraliska förpliktelseerna. Hvarje yngling, som intogs i hans privata kollegium, måste förbinda sig »att rikta alla sina studier på Guds ära, kyrkans gagn, fäderneslandets nytta samt sanningens och rättvisans försvar; att vidare använda all flit på att blifva icke allenast en lärd, utan äfven en god d. v. s. rättskaffens, from och hederlig man». Att dessa plikter fattades på allvar, visas af redogörelsen för kollegiets värksamhet. Så t. ex. höll en Andreas Torstani »ett allvarligt och vidlyftigt tal om dryckenskapen, då han märkt att åtskilliga af kamraterna alt för mycket hängifvit sig åt bågarens njutningar». Rudbeckius' egen värksamhet såsom sitt stifts högste styresman

kännetecknas af den ädlaste pliktkänsla. Då han en gång ansåg sig böra straffa sin gamle vän Jonas Palma, som jämte honom tjänstgjort såsom hofpredikant under Gustaf Adolf, svarade han en prest, hvilken bad om nåd för denne: »I beden för mästern Jon i Falun. Hvi gören I det? Vetn I icke, hurudana vänner vi varit? Skulle jag icke hjälpa honom, om han stode till hjälpandes? Men ed, ämbete, lag och samvete förbjuda mig att se genom fingrarna. Hälsn mästern Jon och sägen honom, att jag icke kan sätta en fläck på mitt ämbete för vår gamla vänskaps skull. Bedjen honom tåligen lida sitt men; men att det icke må lända honom till evärdelig skada, utan han på något sätt upprättas igen i sinom tid, därom skall jag mig ombeflita.» På grund af denna uppfattning af sitt ämbetes plikter var Rudbeckius en sträng styresman; både djäknar och prester sattes utan barmhärtighet i »proban», och de senare måste offentligen på predikstolen afbedja sina fel, »men — säger Herwegh — »man måste döma om strängheten efter då brukliga seder och lagar».

Rudbeckius
såsom biskop.

Inom sitt stift utöfvade Rudbeckius en nästan oinskränkt makt, och äfven i teorien fordrade han den mest vidsträckt myndighet för Sverges biskopar. I viss mån berodde väl denna fordran på hans härskarlynne, men det fanns äfven andra, mindre personliga skäl. Liksom adeln under denna tid var bäraren af samhällets politiska uppgifter, var presterskapet den lärda och den folkliga bildningens målsmän, och det är denna synpunkt, som ständigt är den bestämmande, då Rudbeckius kämpar för sitt ständs rättigheter. Att genomförandet af det ideal, som hägrade för honom i Privilegia Quædam Doctorum, skulle hafva skapat en olidlig lärdomsaristokrati, må vara sant, men å andra sidan må man ej förgäta, att dylika höga fordringar på anseende och inflytande för det lärda ståndet bildade en alls icke ohälsosam motvikt mot den ligkiltighet för skolor och universitet, hvilken ännu fanns hos de burgna klasserna. Själf var Rudbeckius genomträngd af sitt ämbetes höga uppgifter, lifligare än de flesta af sina samtida kände han bildningens stora betydelse, och medveten om sin egen kraft gjorde han därför helt naturligt anspråk på tillräcklig makt att genomdrifva det, han ansåg rätt och gagneligt. Men det kan ifrågasättas, om han icke i dessa anspråk gick så långt, att Oxenstierna med en viss rätt kunde förebrå honom att hafva »en stor släng af S. Peders kjortel». Med en bevisning, hvilken, såsom Norlin riktigt anmärker, upphäfver själfva statskyrkoinstitutionen, afvisar han all statens inblandning i kyrkans angelägenheter. Kyrkan och staten äro tvänne olika kroppar,

och två kroppar kunna icke hafva ett hufvud, »ty det vore ett monstrum eller spöke». »Öfverlemnar — säger han — konungen inspektionen öfver kyrkans män åt någon världslig person, så blifver denne »en ny påfve eller pontifix, som förr i påfvedömet varit hafver och än är». Han anser sig därför böra bekämpa »icke mindre påfvens papocæsariam än de nye politicorum cæsaropapiam»; det var den form, i hvilken 1600-talets fordran på tankefrihet yttrade sig.

Möjligen kunde man på grund häraf tro, att Rudbeckius själf enväldigt afgjort alla skolans och kyrkans angelägenheter, men så var icke fallet. Snarare älskade han att gifva sina underordnade en viss själfständighet. I det privata kollegiet i Upsala utsågos efter hans önskan fyra af de äldsta lärjungarne att jämte honom förestå kollegiet samt afgöra förekommande tvister; tvänne andra skulle öfvervaka sedligheten bland kamraterna. Samma princip tillämpade han vid stiftsstyrelsen. Under det att de andra biskoparne vanligen på egen hand afgjorde en mängd viktiga angelägenheter, skapade Rudbeckius däremot en kollegial stiftsstyrelse, hvilken sedermera af regeringen återopades såsom mönster. »Då viktigare mål föreföllo — berättar Herwegh — var han icke nöjd att rådföra sig med de vanliga kapitelmännen, utan inkallade ock de på landet boende capitulares till råds. Ja, där sakerna tålde uppskof, hände ofta att de till allmänna prestmöten uppskjötos, då hvar och en af presterskapet hade frihet att säga sin mening. Särdeles hände detta med presters befordringar till pastorater, prostars tillsättande m. m., hvilka mål sällan annorledes än på prestmötet med allas bifall blefvo afgjorda.» Men Rudbeckius kunde gifva sina underordnade denna själfständiga ställning, hvars uppfostrande betydelse han klart insåg, utan att behöfva befara våld eller slapphet å deras sida, ty i ovanligt hög grad ägde han den sanna storhetens förmåga att intressera sin omgifning för de uppgifter, med hvilka han sysslade, och att gifva denna en fläkt af den höga sedliga anda, som besjälade honom själf. Jag har redan påpekat, huru han förmådde icke blott regeringen och aristokratien, utan äfven gemene man att med penningar och gåfvor understödja hans skol- och kyrkobyggnader i Västerås. Ett annat exempel är kanske än mer belysande. Då något lektorat i retorik ej upptagits i staten för gymnasiet, förmådde han de öfriga lärarne att frivilligt afstå en del af sina löner för att skapa denna nya plats. Men han kunde med en viss rätt fordra denna villighet, ty själf gick han alltid i spetsen, då det gälde uppoffringar för det allmänna. Då han under den första tiden af gymnasiets

värksamhet ej lyckats utvärka något anslag till ett lektorat i hebräiska, åtog han sig själf att sköta undervisningen i detta ämne. På slagfältet skapar anförarens mod lätt hjältar äfven af de trögaste, och så är det ock inom andens värld. Inom denna ägde Rudbeckius något af detta lifvande och väckande mod, som är Gustaf Adolfs storhet. Också han förstod att af sina lärjungar utbilda ädla och offervilliga söner i fäderneslandets tjänst; det var från hans gymnasium, som de tre män utgingo, hvilka på det följande tidsskedet trycka sin personlighets stämpel: Stiernhöök, Olaus Rudbeck och Stiernhielm.

Ratichs metod i
Sverige.

Den kraft, med hvilken Paulinus och Rudbeckius påpekat undervisningsfrågornas vikt, riktade naturligen intresset på dessa, och vår literatur äger en hel följd af skoltal, som behandla hithörande ämnen. De flesta göra likväl mindre intryck af att vara tillkomna i sakens intresse, utan böra väl snarare betraktas såsom värtalighetsöfningar, hvilkas egentliga värde ligger i den antydning de gifva oss om de spörsmål, hvilka då voro de företrädesvis diskuterade. Viktigare än dessa äro de utländska arbeten, som vid samma tid öfverflyttades till svenska och hvilka ådagalägga den uppmärksamhet, med hvilken den tidens män följde hvarje ny rörelse inom utlandets pedagogiska literatur. Ett karaktäristiskt exempel härpå erbjuder den snabbhet, med hvilken man här i landet tog kännedom om den tyske skolmannen WOLFGANG RATICHS reformsträfvanden. Till valriksdagen i Frankfurth 1612 hade denne inlemnadt ett handskrifvet memorial, i hvilket han med skärpa angripit den gällande undervisningsmetodens brister. På uppdrag af landtgreffen af Hessen samt enkehärtiginnan af Weimar granskades hans åsikter dels af professorerna Helvicus och Jungius i Giessen, dels af fyra andra professorer i Jena. 1614 utgafvo dessa båda komiteer hvar sin redogörelse för den nya teorien, och redan i slutet af samma år hade ERICUS SCHRODERUS öfversatt dessa båda skrifter på svenska. Ratich hade uppföstrats vid ett ramistiskt universitet, och hans åsikter utgöra en vidare utveckling af de principer, som återfinnas i den franske tänkarens skrifter, men dels äro dessa själfständigt utvecklade, dels kan Ratich med en viss rätt anses såsom den förste, hvilken af pedagogiken sökt utveckla en verklig vetenskap, stödjande sig på ett noggrant iakttagande af själfva den mänskliga naturen.

Hans granskare börja med att påpeka den oerhörda tid, som den dåvarande skolbildningen kräfde, samt det jämförelsevis obetydliga resultat, som trots all möda vanns. Orsaken vore ej att söka i lärjungarnes lättja o. d., utan i den förvända metoden. Bland de brister, som anmärkas, är det några, som sammanhånga med hela tidsandan, och som således äga ett allmänare intresse. Ratich opponerar sig nämligen mot det starka latinhärravälde, som utgjorde grundvalen för humanismens undervisningsmetod. Alla språk och fria konster — heter det — hafva »här till varit bundna vid det latinska språket, så att latinet såsom en tyrann varit rådande utöfver de andra språken och konsterna, således att ingen kan lära hebräiska, grekiska, ej håller vishet och konster med mindre han hafver tillföre arbetat sig trött uti det latinska tungomålet, där man dock med större fog och lämpa hvar och ett språk utaf sitt modersmål lära och alla fria konster lättare och med fördel ock uti tyska tungomålet studera kan». Han klandrar därför, att alla läroböcker äro affattade på latin, som nybörjaren ej förstår, i stället för på modersmålet, från hvilket all undervisning bör utgå, då ju denna bör stödja sig på ett språk, som lärjungen är fullt mäktig. Bildningen bör ej håller bindas vid ett visst tungomål. Äfven modersmålet bör äga en literatur, och detta är icke blott till praktiskt gagn, utan tjäna ock till att höja och förädla det språk vi tala.

Grundtankarne i denna uppfostringsteori visa onekligen öfver på framtiden, men såsom de flesta snillen var äfven Ratich ganska opraktisk. Den metod, han uppfunnit och medels hvilken lärjungarna på ett år skulle inhämta alla språk och vetenskaper, visade sig i verkligheten ej duga till mycket. Emellertid var man i Sverge ganska intresserad för hans så beprisdade *Didactica*, hvars praktiska detaljer han dock insvepte i ett hemlighetsfullt dunkel. Såsom jag förut nämt tänkte Rudbeckius på att upprätta en profskola för att undersöka lämpligheten af metoden, och Oxenstierna berättar, att han icke gaf sig någon ro, förr än han fått se den märkvärdige mannen, men — fortsätter den store statsmannen — »i stället att gifva mig ett samtal, gaf han mig ett digert kvartband att genomläsa. Jag arbetade mig igenom luntan, men ehuru jag fann att han ej illa angifvit skolornas brister, märkte jag dock, att de botemedel han föreslog ej voro tillräckliga».

Ehuru Ratich således ej direkt kan sägas hafva invärkat på vårt undervisnings- Amos Comenius. väsen, visar dock det intresse, med hvilket hans lära omfattades, att humanismens bildningsideal redan stod på osäkra fötter. Större betydelse ägde en annan utländig, hvilken i viss mån kan anses såsom hans efterföljare, den bekante pedagogen AMOS COMENIUS. Äfven hans synpunkt är en uppfostran i enlighet med naturen, och denna grundtanke framträder synnerligen vackert i ett af hans arbeten, som ERICUS SCHRODERUS 1642 öfverflyttade till svenska, nämligen hans *Moder-Schola*, hvari författaren sysselsätter sig med de späda barnens uppfostran. Arbetet röjer så mycken fin iakttagelse af barnnaturen, så mycken kärlek till denna och en sådan hänförelse för uppfostrarens viktiga kall, att man trots mångordigheten än i dag ej kan undgå att skänka författaren sin beundran. Ehuru varm latinvän hade Comenius dock ett helt annat uppfostringsideal än humanisterna. Af praktiska hänsyn ville han införa ett gemensamt världsspråk, och till detta ändamål ansåg han latinet såsom det lämpligaste. Då man betänker, att intet annat språk då lika allmänt talades och att ingen modern litteratur hvarken i omfattning eller formelt företrädde ännu kunde jämföras med latinet, var tanken ingalunda orimlig. Men det latin, för hvilket han ifrade, var vida skildt från det, för hvilket humanisterna svärmade. Det var ej Ciceros konstmässigt utarbetade tungomål, utan ett språk, hvilket upptog moderna ord och fraser af så föga klassisk anstrykning, att de framkallade både löje och ovilja hos den tidens antikbeundrande purister. För att så fort och praktiskt som möjligt bibringa lärjungarne den för samtal och läsning erforderliga latinkunskapen utgaf han en samling ordböcker eller rättare parlörer, hvilka voro uppställda i enlighet med dessa principer. Hans första arbete af denna art *Janua Lingvarum* tryktes enligt hans egen uppgift 1631, och två år därefter följde en kort, mera lättlärd förberedelse för detta arbete, kallad *Januæ Linguarum . . . Vestibulum*. Redan 1635 finna vi dessa båda parlörer använda vid drottning Kristinas undervisning, och 1636 tryktes båda i Stockholm. Texten var latinsk och tysk, hvarjämte *Janua* åtföljdes af en på dessa båda språk affattad ordbok. Tre år därefter utgaf ERICUS SCHRODERUS en ny upplaga af *Vestibulum* på latin, tyska och svenska, och följande år var han färdig med en på alla tre språken affattad upplaga af *Janua*. Båda utgingo ånyo upprepade gånger från svenska tryckerier. Af *Vestibulum* har jag antecknat upplagor från 1642, 1683, 1684, 1688, 1694 m. fl. år; *Janua* omtryktes ej mindre än sex gånger under elfva år (1636, 1638, 1640, 1641 [äfven med årtalet 1642], 1643, 1647). Det inflytande Comenius utöfvat på den svenska undervisningen kan således ej anses ringa, och det var endast en naturlig följd af det intresse, man egnade hans skrifter, att han 1642 kallades till Sverge. Efter ett samtal med Oxenstierna, hvilken tyckes hafva hyst en stor tilltro till Comenius' duglighet, bestämdes det, att han med understöd af den svenska regeringen skulle i Elbing utarbета en följd af pedagogiska skrifter. Under sex års tid vistades han i denna stad och skref där flera böcker, af hvilka *Novissima Lingvarum Methodus* är den viktigaste för bedömandet af hans pedagogiska principer.

Grundtanken i hans uppfostringslära är liksom hos Ratich en naturenlig utveckling. Alla kunskaper böra med ett noggrant aktgifvande på barnets natur liksom framlockas ur denna, och undervisningens uppgift är att finna de lämpligaste handgreppen härför. Den brukliga metoden att låta barnen till en början lära sig de latinska namnen på en mängd föremål, om hvilka de ej äga någon föreställning, är tydligen ytterst naturvidrig. I motsats härtill bör all undervisning utgå från åskådning och först meddelas på modersmålet. Comenius har därför fyra olika skolor i sin undervisningsplan, hvarje omfattande sex år. Den första, hemmets skola — *Schola materna* eller *Moder-schola* — afser att nästan under lek bibringa det späda barnet de första kunskaperna om den värld, i hvilken det lever. Med den andra, *Schola vernacula*, börjar den egentliga skolundervisningen; de kunskaper, hvilka här meddelas, böra vara sådana att de äga värde för hvarje lefnadskall, ej blott för den lärda banan, och emedan en verklig kunskap afses och ej endast en formell färdighet, bör undervisningen skötas på modersmålet, ej på ett främmande, obegripligt språk. Först då lärjungen fyllt tolf år, inträder han i latinskolan för att där läsa grammatik, fysik, matematik, etik, dialektik och retorik; dessa båda sistnämnda formella vetenskaper sättas med flit sist, då ingen enligt Comenius' åsikt kan utan realkunskap föra en förnuftig diskussion rörande något ämne. Såsom afslutning följer en sexårig akademisk kurs. Den latinkunskap, som utgjorde den senare undervisningens egentliga mål, borde ej så mycket hämtas ur grammatikorna som ur de klassiska författarne. Men ej ens dessa voro fullt lämpliga läromästare, ty dels voro deras hedniska och ofta osedliga skrifter ej den bästa barnaläsning, dels saknade de ord för en mängd föremål inom det dagliga lifvet och en hel följd af moderna begrepp. Bättre än dessa äro således parlörer, som gifva lärjungen en mängd fraser rörande de företeelser inom det mänskliga lifvet, hvilka han behöfver känna.

Mer än de flesta af sina samtida betonade Comenius skyldigheten att uppodla modersmålet, och i framhåfvandet af realbildningens betydelse gjorde han sig till målsman för ideer, hvilka först i långt senare tid förvärligats. Med kraft opponerade han sig mot tidens smak för disputationer och abstrakta förståndsoföningar och påpekade, att verkligt vetande blott vinnes genom ett tyst studium af företeelserna själfva. Aristoteles bör icke längre vara vår läromästare, utan vi böra lära oss att själfva tänka, ty — säger han — »ho icke vi liksom de gamle i naturens trädgård? Hvarför skulle vi då icke likaså väl som dessa bruka öron, ögon och näsa, hvarför skola vi genom andra handledare än våra sinnen lära känna naturens verk? Hvarför skola också icke vi slå upp naturens lefvande bok i stället för döda luntor!»

Undervisnings-
vasendets utveck-
ling till 1649.

Under det att Comenius var sysselsatt med författandet af de pedagogiska skrifter, om hvilka förut talats, arbetade man i Sverige på en ny skolordning. Likväl dröjde man med att utfärda denna i afvakten på resultatet af Comenius' arbete. 1646 reste Comenius med anledning däraf öfver till Sverige, hvarest hans *Methodus* gillades af en till dess granskning nedsatt komité, men vid den slutliga pröfningen måste man dock hafva funnit idéerna alt för unga och djärfva. Det mål, som i 1649 års skolordning uppställdes, var icke det, som föresväfvat Comenius. Visserligen hade man öfvergifvit den föregående tidens rent formella bildningsideal; man vände sig nu till de antika författarne själfva och sökte icke blott att af deras skrifter lära sig en klassiskt ren latin, utan ock att intränga i och begripa forntidens lif. En mängd

realämnen, såsom t. ex. botanik, svensk lag, historia m. fl. upptogos i denna med rätta så beprisade skolordning, hvilken äfven genom en särskild s. k. skrifvarskola sökte att tillgodose krafven på en för det praktiska lifvet lämpad läroanstalt; men »naturens lefvande bok» vågade man ännu ej slå upp, ännu lärde man fysik af Aristoteles, medicin af Galenus och naturalhistoria af Plinius, och det var först den praktiska Frihetstiden, hvilken på fullt allvar skulle djärfvas att med egna ögon skåda naturens värk. Men äfven om man ej nådde det mål, som föresväfvat en af tidens mest klartänkande skolmän, kunde man dock 1649 med stolthet blicka tillbaka på den utveckling, som Sverges skolor genomlupit sedan reformationens början: vi hafva sett, huru man från en blott formell bildning höjt sig till en i viss mån reell, huru det ena ämnet efter det andra arbetat sig fram, huru skolornas antal ökats, huru nya högre läroanstalter grundats, samt framför allt huru undervisningsfrågornas vikt blifvit allt mer och mer medvetna för regering och folk. Kronan på detta arbete sattes af 1649 års skolordning; en närmare redogörelse för dess tillkomst och innehåll tillhör nästa kapitel.

Sex år senare eller 1655 utfärdades nya statuter för Upsala universitet. Äfven den högre undervisningen kunde då blicka tillbaka på en storartad utveckling. Jag har visat, huru det under unionstidens avslutningsår så småningom borttynade universitetet under Erik XIV på nytt upprättats, ånyo upplösts till följd af de liturgiska striderna för att slutligen återuppstå med den segrande protestantismen. Jag har ock visat, huru universitetet till följd af den fara, som hotade från de polska jesuitskolorna, utbildats till ett strängt lutherskt prestseminarium utan fakultetsindelning, med blott åtta lärare samt med undervisning egentligen endast i teologi och några rent formella vetenskaper. Men de realistiska sträfvanen, som vi redan spårat inom skolundervisningen, återfinnas naturligen äfven inom den högre undervisningen, och äfven där ägde de en kraftig bundsförvandt i regeringens behof af praktiskt dugligt folk.

Realismen arbetar sig fram äfven vid Upsala universitet.

Denna regeringens pedagogiska realism går tillbaka ända till Gustaf Vasas dagar (jämf. sid. 513). 1538 lät konungen inrätta en särskild räkneskola i Stockholm, under hans son Erik var man åtminstone betänkt på att grunda två praktiska skolor, den ena för kammarskrifvares, den andra för fogdeskrifvares utbildning, och under Johan III möta vi flera gånger förslag i denna riktning; så t. ex. läser man i ett rådslag från 1580, att det »vore högeligen af nöden, att borgerskapet uti alla städer måtte bjudas och befallas, att de föda deras barn något bättre upp, än härtill skedt är, så att de skola hålla skolor, där de strax uti ungdomen måste blifva förfarne rätt att bruka köpenskap eller eljest lära ärliga och nyttiga ämbeten» (d. v. s. handtvärk). Med Karl

IX riktades uppmärksamheten äfven på det opraktiska sätt, på hvilket universitetsstudierna bedrefvos. Konungen erkände, att universitetet »med sådana fakulteter ännu intet var bestäldt, som en rätt academia vara borde», och angelägen som alltid att efter bästa förmåga afhjälpa alla brister framställde han 1604 en plan till universitetets reorganisation, hvilket utkast han äfven intog i sitt förslag till ny landslag. Den tanke, som ligger till grund härför, är tydlig: i stället för ett prestseminarium vill konungen skapa ett mera allsidigt universitet. Teologernas antal nedsättas nämligen från tre till två, och uttryckligen stadgas, att ingen universitetslärare mer än dessa må vara prest. För de humanistiska språken grekiska och hebräiska hvilka dittills endast studerats i samband med teologien, upprättas en ny af teologien oberoende språkprofessur. Bland lärarne upptages nu äfven en jurist, »hvilken bör till att läsa jurisprudentiam, det är lagen, ethicam och politicam». Platsen i medicin, hvilken ännu ej tillsatts, borde erhålla en innehafvare, hvilken en gång om året skulle »hålla en anatomiam», och inom den filosofiska fakulteten upprättas nu tre nya platser, för den nyssnämnda linguarum professorn, för en »rhetor» och för »en poeta, hvilken skall ock läsa historias». Detta förslag, hvilket skulle hafva skänkt universitetet fyra fakulteter och icke illa tillgodosett krafven på en mera reell bildning, vann icke biskoparnes och professorernas odelade bifall. Långt ifrån att minska teologernas antal, ville de i stället höja detta till fyra, och för de gamla språken ville de icke upprätta en särskild professur. Karl, hvilken verkligen hyste ett varmt intresse för den högre undervisningen och t. o. m. tyckes hafva varit betänkt på att äfven i Vadstena och Strängnäs upprätta universitet, blef förbittrad öfver denna brist på tillmötesgående och stälde sig alt mera ovillig mot universitetet. 1607 beröfvades detta sina gamla privilegier från 1595, och universitetets undergång syntes nästan stå för dörren. Paulinus, hvilken var den förnämsta representeranten för den pedagogiska ultraprotestantismen, afsattes, 1607 inskrefvos blott fem nya studenter vid universitetet och kort därefter hade lärareantalet nedgått till fyra. Med Messenius och framför alt med Rudbeckius kom det väl en ny fläkt i studierna, och i det förslag till konstitutioner, som den senare upprättade, gjordes åtminstone ett försök att bryta teologiens öfvermakt. Stipendierna delades nämligen i två grupper, af hvilka blott den ena egnade sig åt teologi, under det att den andra studerade vältalighet, etik, politik, historia och juridik. Men inbördes tvister hindrade såväl Messenius som Rudbeckius att för universitetets organisation utträtta något af bestående värde; 1613 lemnade båda universitetet efter endast några få års värksamhet, och den enda frukten af denna var den högstämnda vetenskapliga anda, som den senare förstått att ingjuta hos sina lärjungar.

Gustaf Adolfs
betydelse för den
högre under-
visningen.

Den högre undervisningens egentliga nyskapare blef Gustaf Adolf. Få, om ej ens någon, har varmare känt betydelsen af en fosterländsk odling, och de tankar, han med afseende därpå uttalar, röja en långt friare och af humanismens latindyrkan långt mera oberörd uppfattning än vi finna hos någon af den tidens svenske pedagoger. »Ibland de förnämsta berömmelser — skref han en gång till professorerne i Upsala — som riken, land och provinser fordom haft hafva, hafver det varit ett, att de fria konster, som hela människosläktet uti alla deras nödortfuge saker till nytta och gagn äro, uppå deras eget tungomål hafva skrifne och författade varit, så att innebyggarne uti landet själfve strax af ungdomen hafva sig däruti öfva kunnat och icke, som nu hos oss

och andra omliggande nationer sker, tillförene mera flit, omkostnad och arbete måst lägga uppå främmande tungomåls förstånd, genom hvilket de sedan till själfva konsternas kunskap och förstånd komma kunna, än som på själfva konsterna, för hvilkas skull man då de främmande tungomålen lära måste. . . . Så är det väl värdt, att I, hvilkom vi förtrott hafva, att draga omsorg och beflita Eder uppå allehanda sätt, huruledes bokliga konstern måtte uti vårt kära fädernesland såväl för efterkommande som för den ungdom, som nu uppfödes, funderas, utspridas och tillväxa, att I med flit därefter traktera, att man för gement folks skull, som icke hafva råd och lägenhet att kosta på sig att lära latin, så pedetentim måtte få de bokliga konstern på svenska, som på svenska trakteras kunna.» Som man ser är detta samma framtidsbådande tankar, som ungefär samtidigt uttalas af Ratich och Comenius, och som vi skola se, är det också denna känsla för den nationella litteraturens berättigande vid sidan af antiken, som ligger till grund för nästa tidsskedes kultursträfvanden.

De nyss citerade orden voro intet tomt tal, och Gustaf Adolf visade äfven genom handling, att han menade allvar med sitt intresse för den fosterländska bildningen. Varmare vän har Upsala akademi aldrig ägt. Genom hans ingripande erhöill universitetet ett eget tryckeri, en egen bokhandel samt ett ovanligt rikt bibliotek, och genom att till universitetet skänka sina i Upland och Västmanland belägna arfvegods befriade han slutligen landets främsta vetenskapliga institution från de ekonomiska svårigheter, som dittills förlamat dess värksamhet. En hel följd af kungabref visa hans oafslåtlige sträfvande att göra universitetets undervisning praktisk och fruktbringande, aldrig inskränker han sig likt sin store farfader till att blott klandra, utan hans klander åtföljes ständigt af ett försök att afhjälpa de brister, öfver hvilka han klagat. Då han 1620 med skärpa påpekar det ringa gagn, staten hade af den nästan uteslutande teologiska bildning, som universitetet meddelade, skapade han omedelbart därefter fem nya professurer för de ämnen, han ansåg tillbakasatta; endast ett år därefter tillkommo ytterligare fyra platser. 1626 utfärdade slutligen Skytte och Oxenstierna på hans befallning de nya konstitutioner, genom hvilka ett rikare vetenskapligt lif först kunde sägas möjliggjordt för det forna prestseminariet. Först genom dessa skapades ett verkligt, i fyra fakulteter organiskt deladt universitet, vid hvilket samtidens alla mera utvecklade vetenskaper erhöillo sina representer. Professurernas antal, som vid hans tillträde till regeringen endast varit åtta, bestämdes nu till aderton, och tillökningen blif-

ver desto mera betydande, då man tager i betraktande den plats, som nu upplåtes åt de praktiska och reella vetenskaperna. Universitetet erhöll nu tvänne jurister, af hvilka den ene skulle föreläsa svensk rätt, den andra romersk samt dessutom rättsfilosofi; uttryckligen stadgas vidare, att bägge företrädesvis skulle fästa sig vid det, som var af praktisk nytta för rättsskipningen och af gagn för statslifvet. Medicinen, som kanske varit den mest åsidosatta vetenskapen, fick nu tvänne målsmän, af hvilka åtminstone den ene årligen måste värkställa en liköppning. Professorerna i matematik blefvo tre, och bland deras läroämnen upptages icke blott optik, mekanik och geografi, utan äfven så praktiska vetenskaper som byggnadskonst, landtmäteri, befästningskonst och navigation. För språkundervisningen vidgas området betydligt. De klassiska språken lösgjordes från sambandet med teologien, och professorn i grekiska ålades särskildt att tolka de hedniska skalderna Homeros, Euripides, Sofokles, Pindaros och Theocritos. Professorn i hebräiska skulle utom sitt egentliga ämne också meddela grunderna för syriskan, arabiskan och kaldäiskan. Vidare upptagas här en professur i historia, hvars innehafvare äfven var skyldig att skildra fäderneslandets och universitetets öden, en professur i statsvetenskap, en i poesi m. fl.

Axel Oxenstiernas
förhållande till
universitetet.

Det är i dessa konstitutioner man läser de sköna ord, hvilka i sig liksom innefatta hela den sträfvan, som besjälade den store konungen och hans män: »framför alt skola ynglingarne lära att icke hysa låga och klenmodiga tankar om sig själfva och rikets närvarande tillstånd, hvaraf vanligen alstras klagan och jämmer, beundran för alt utländskt och misstro till egen förmåga att utföra stora handlingar, hvilket är det största hindret i en stats styrelse. Detta bör genom uppfostran och undervisning rättas, så att ynglingarnes sinnen må tidigt vinna den lyftning, som det vissa hoppet om stora gärningar gifver.» Dessa ord — säger Annerstedt — äro tydligen Axel Oxenstiernas; de återspegla hans egen lefnad och förklara storheten af Gustaf Adolfs tidevarf.

Ehuru Oxenstierna först 1646 blef universitetets kansler, var det dock han, som af alla ända från olycksdagen vid Lützen betraktades såsom den högre bildningens målsman. De grundsatser, han tillämpade, voro de samma, som förut uttalats af hans store konung. Så återfinna vi Gustaf Adolfs nitälskan för en fosterländsk vetenskaplig litteratur i de förmaningsord, som Oxenstierna 1648 stälde till professorerna: »ett faller här i konsideration, om det är de honore et dignitate patriæ att låta landets ungdom läsa de præcepta, som främmande författat hafva; eller skulle någon

indigena skrifva dem? Kan väl hända, att deras præcepta och prima elementa finnas goda nog; men Gallia tager intet utur Tyskland neque e contra, ej håller England utur Frankrike.» För de lefvande språken hyste han ett intresse, till hvilket den tidens lärde ännu ej hade höjt sig. Genom hans försorg erhöi universitetet språkmästare i franska, italienska och spanska, och på deras undervisning lade han stor vikt, »ty intet blifva alla prester, utan många måste tjäna in militia och andra politicis rebus, hvarest cognitio linguarum hjälper dem mycket fram.»

Samma intresse för den högre bildningen återfinnes, om ock i mindre grad, hos förmyndareregeringens öfriga medlemmar. Utom akademierna i Upsala och Dorpt, upprättades 1640 genom Pehr Brahes nit ett tredje universitet i Åbo, och äfven för Götaland var man betänkt på grundandet af en dylik läroanstalt i Linköping. Denna tanke hann dock ej förverkligas före eröfringen af de södra landskapen, och då fann man att Lund och icke Linköping borde vara det sydsvenska universitetets rätta plats.

Gustaf Adolf och hans män hade sålunda lemnat den högre bildningens målsmän alla de medel, som fordrades för utvecklingen af ett rikt vetenskapligt lif, men likväl dröjde det, innan man varnade några yttringar af detta. Formerna funnos, men den tidens lärde ägde ännu ej förmågan att fylla ut dem. De hade uppfostrats under andra förhållanden, och i stället att begagna sig af det tillfälle till en sund vetenskaplig värksamhet, som nu erbjöds dem, förnötte de merendels sin tid med småaktiga tvister och gagnlösa disputationer. För de kraf, som Karl IX:s tid stält på universitetsmännen, höllo de ännu måttet, men Gustaf Adolfs hade vuxit dem öfver hufvudet. De nya formerna fordrade äfven nya män, och dessa måste vi till en början hämta från utlandet. Först kom Loccenius, sedan Freinshemius och Boeclerus, 1648 installerades den lärde och värksamme Schefferus och kort därefter gjorde den unge Olaus Rudbeck sina epokgörande anatomiska upptäckter. 1654 dog Oxenstierna och ersattes såsom kansler af den lysande, bildningsälskande Magnus Gabriel de la Gardie, och därmed hafva vi äfven hunnit in på ett nytt skede inom vårt lands vetenskapliga literatur.

Om vi nu kasta en blick tillbaka på de framsteg, som de olika vetenskaperna gjort under det nu behandlade tidsrummet, så kunna vi ej dölja för oss, att det rent vetenskapliga utbytet af den tidens kulturarbete förefaller tämligen obetydligt. Ej ens teologien, samtidens viktigaste och mest omhuldade ämne, erhöi en själfständig behandling. Vi hade från Tyskland mottagit ett färdigbildadt teologiskt system, och af ortodox räddhåga vågade vi ej inlåta oss på någon kritik eller utveckling af detta. Det var de tyska universiteten, som försågo oss med teologiska läroböcker. Under den äldre

Den högre bildningen vid 1600 talets midt.

De särskilda vetenskaperna.

Teologien

tiden användes MELANCHTHON'S *Loci communes* och den af ERICUS FALK 1558 försvenskade *Margarita Theologica*, hvilka båda läroböcker särskildt rekommenderas i 1571 års kyrkoordning. Mot århundradets slut utträngdes dessa af HAFENREFFERUS' berömda dogmatik *Loci Theologici*, af hvilken ett compendium, försett med ärkebiskop KENICIUS' förord, utkom i Stockholm 1612. Detta sedermera ofta omtrykta arbete var afsedt för skolorna, under det att universiteten begagnade sig af den utförligare dogmatiken. Andra bekanta arbeten af samma art såsom HUTTERUS' *Compendium Locorum Theologicorum* och CHEMNITIUS' *Enchiridion* öfversattes väl kort därefter till svenska, men förmådde ej vinna samma odelade popularitet som Hafenrefferus dogmatik. Då Paulinus såsom prokansler ville utbyta detta berömda arbete mot ett annat, erhöill han af universitetets rektor det betecknande svaret, att detta ej låte sig göra, emedan Hafenrefferus »i utrikes universitet hafver fått auctoritatem». Det var därför ej att undra på, att den teologiska vetenskapen ej riktades med några nya upptäckter; man föredrog i stället den bekväma utvägen att upprepa de satser, hvilka redan vid tyska universitet erhållit ortodoxiens hallstämpel. I Åbo ålades t. o. m. hvarje professor att för all ting akta sig därför, »att han icke något nytt proponerar till den ändan, att han skulle synas något mera veta eller bättre kunna göra än de andra».

Medicinen.

Att de förbisedda naturvetenskaperna, utsatta som de voro för teologiens och filosofiens förenade tryck, icke nådde till något betydande resultat under den nu behandlade tiden, är ganska förklarligt. Enligt den då gällande åsikten — anmärker Fries med rätta — »var endast spekulativ forskning värdig tänkande varelser, och ju mindre faktisk kännedom man ägde, desto lättare förlorade man sig i logiska schemata utan alt positivt innehåll». Detta visar sig äfven inom en till sitt syfte så praktisk disciplin som medicinen; först mot 1600-talets midt lyckades denna frigöra sig från teologernas och filosofernas förmynderskap samt blifva en själfständig vetenskap. Den egentliga betydelse, som reformationstiden äger inom den svenska medicinens historia, är den därunder så småningom förvärfvade insikten om nödvändigheten af en på empirisk forskning stödd läkekunst. Under Gustaf Vasas äldre regeringsår nöjde man sig med några enkla huskurer, några från katolicismens tid bevarade besvärjelser samt andra vidskepliga botemedel, och först mot slutet af konungens lif finna vi några verkliga läkare. Bland dessa är det blott två, som utöfvat någon medicinsk författarevärksamhet. Den äldre af dessa, JOHANNES COPP, skref ett voluminöst arbete *Empiricus Svecus*, som i åtta delar, hvarje sönderfallande i flera böcker, behandlade människokroppens sjukdomar ända från hjässan till fotabjället. Tyvärr hafva af denna aldrig trykta läkebok endast dedikationen och företalet bevarats. Arbetet är tillegnad t. h. Erik, hvilken synes hafva hyst ett jämförelsevis stort intresse för medicinen att döma af de loford, som tilldelas honom i tvänne utländska medicinska arbeten. Det ena af dessa var författadt af en tämligen berömd holländsk läkare, och dess smickrande dedikation kunde möjligen anses såsom en tacksamhetsgärd, därför att Erik inkallat författarens son till sin lifmedicus. Denne GUILIELMUS LEMNIUS, som i Pisa promoverats till medicine doktor och under sitt återstående lif kvarstannade i Sverige, saknar ej en viss märkvärdighet såsom författare till den första i Sverige trykta medicinska skrift, man känner, *Emoot Pestilentzie* (1572). I företalet säger han, att han inom kort »en bok på svenskt mål om allehanda sjukdom ifrån hufvudet till fötterna i tryck skall låta gå», men så vidt man vet blef detta arbete aldrig utgifvet — troligen till medicinens skada, ty några bevarade anteckningar visa, att Lemnius var en för sin tid ovanligt klarseende man, som bl. a. uppträdde mot den då öfliga oseden att vid alla tillfällen låta åder, »hvarigenom ofta lifskraften förrinner med blodet» samt mattighet och sjukdom alstras. Han ifrade ock för sunda, rymliga sjukhus, inrättandet af väl försedda apotek, hvilka åtminstone en gång om året borde

noga inspekteras af läkarne, för bildandet af en medicinsk botanisk trädgård* med särskild örtagårdsmästare m. m. Men som det förefaller, stod Lemnius ganska ensam om sina åsikter. Då pesten utbröt, föredrog man i stället för läkarevård fortfarande att anlita de af teologerna rekommenderade hjälpmedlen, och ett bland de inom literaturen ifrigast diskuterade spörsmålerna var frågan, om man såsom kristen ägde rätt att undfly död och pestilens, som ju voro af Gud pålagda straff. Det första större medicinska arbete, som utgifvits på svenska, Een nyttigh Läkare-Book, författad af Erik XIV:s lifmedicus BENEDICTUS OLAVI (1578), är en klen compilation, som föga tyckes höja sig öfver folkmedicinens ståndpunkt, och hvars värde möjligen kan bedömas däraf, att den anbefaller åderlåtning såsom botemedel äfven mot — puckelrygghet. Högre står den af ärkebiskop OLAUS MARTINI skrifna Läkiare-Book, hvilken först i våra dagar blifvit befordrad till trycket, men äfven dess ordinationer förefalla den moderna läsaren ofta väl fantastiska.

Bland de många planer, Johan III hade, var äfven inrättandet af en medicinsk lärostol i Upsala, och till dess innehafvare tyckes han hafva utsett Benedictus Olavi; men som det förefaller blef denna tanke aldrig satt i värket. Vid det af honom inrättade Stockholmskollegiet synes väl någon undervisning i medicin hafva meddelats af professorn i fysik LAURENTIUS JOHANNIS LÆLIUS, åtminstone att döma af några af honom 1587 utfärdade medicinska teser och »problem», men dessa förefalla mindre såsom frukten af verkligt naturvetenskapliga studier än såsom för tillfället valda disputationssämen. Först 1595 beslöt man att upptaga medicin såsom ett själfständigt läroämne vid universitetet, men ännu dröjde det aderton år, innan man lyckades besätta den sålunda nyskapade platsen.** Det var Gustaf Adolfs intresse för de reala vetenskaperna, hvilket äfven här gjorde slag i saken. 1613 utnämndes den förste medicine professorn, 1624 den andra och 1627 den tredje, hvarjämte konungen äfven sökte införa medicinens studium vid rikets gymnasier. Regeringen hade således gjort hvad på henne ankom, men ännu saknades män, hvilka ägde förmåga att på ett naturvetenskapligt sätt leda dessa studier. JOHANNES CHESNECOPHERUS, vår förste medicine professor, förefaller väl hafva varit en både lärd och begåfvad man, men dels var hans ämne alldeles för vidsträckt och omfattade snart sagdt alla naturvetenskaper, dels var han för mycket filosof för att vilja bekväma sig till några egentliga undersökningar af naturen. Ehuru han skref om sten, vattusot, febrar, människokroppens delar m. fl. ämnen, som åtminstone delvis falla inom medicinens område, äro dessa skrifter jämförelsevis få i förhållande till hans öfriga och innehålla blott definitioner, logiska indelningar af ämnet, skolastiska spekulationer, citat från Galenus, Hippokrates, Avicenna m. m., men knapt några själfständiga observationer. Icke håller den andra professorn, JOHANNES FRANKENIUS, var egentligen läkare, utan sysslade hädre med farmakologi samt alkemi och andra hemliga vetenskaper. Dock skref han äfven om skorbut, febrar, hjärnans anatomi m. m., men den medicinska halten af dessa afhandlingar lär ej vara synnerligen fullödlig, och ofta inblandar han i dem frågor af den mest fantastiskt teologiska art såsom t. ex. om människor kunna förvandlas till björnar och vargar; om foster, som, förrän de börjat röra sig, gått bort genom missfall,

Medicinsk undervisning.

* Möjligen har verkligen en dylik blifvit inrättad. I sin krönika om Stockholm berättar nämligen Messenius om det sätt, på hvilket Gustaf Vasa vanhelgade den plats där det gamla svartmunkeklostret stått:

Där kyrkan var, ortegård blef.

Sig till gagn en doktor det dref.

** Äfven i Upsala tyckes dock professorn i fysik hafva då och då föreläst något till medicinen hörande ämne. Se nämligen sid. 554.

Schücks Literaturhistoria.

åter kunna uppstå på den yttersta dagen; om kvinnor kunna få barn efter gemenskap med de onda andarna m. m. De anatomiska disektioner, som enligt statuterna ålåg honom, tyckes han ej hafva skött och urskuldade sig med det förakt, med hvilket dylika öfningar betraktades af gemene man. Hans medbroder KIRSTENIUS, som efterträdde Chesnecopherus, var berömd såsom lärdd orientalist men författade icke, såvidt jag vet, ett enda medicinskt arbete under den korta tid, han tjänstgjorde i Upsala. Efter hans död stod platsen obesatt i åtta år. Bristen på dugliga läkare var t. o. m. så stor, att Skytte tänkte utnämna en fransk språkmästare till professor i medicin och låta honom göra »sectiones anatomiae på svin, hundar och andra oskälige djur, på det man må erfara, hvad förfarenhet han däruti hafva kunde, emedan han sagt sig vara begifven på studier». Häremot opponerade sig dock Frankenius, emedan den tillämnade professorn »mordice defenderade morbum vara substantiam och icke accidens». När man läser dessa filosofiska termer, erinrar man sig ovilkorligen den skildring, Peder Månsson ett århundrade tidigare lemnat af medicinens tillstånd i Sverige:

Syllogismos studera alla och emptimena,
ej vetandes hjälpa för ena lilla blema.

Det var känslan af denna läkarevetenskapens slafveri under filosofien, som kom Oxenstierna att i konsistoriet påpeka nödvändigheten af att anskaffa »en sådan medicus, som icke allenast kan diskurrera och disputerar om causas morborum, utan ock praktisera och vända sin hand till att förtaga och hindra dem». Men ännu dröjde det till århundradets midt, innan universitetet erhöll några verkliga naturvetenskapsmän till innehafvare af de medicinska lärostolarna; först då inträder med Pehr Hoffwenius och Olaus Rudbeck ett nytt skede i den svenska läkekonstens historia.

Botaniken.

Något ljusare är den tafsa, botanikens historia erbjuder under samma tid. Före humanismens dagar uppfattades djur- och växtvärlden endast symboliskt, såsom bilder af de himmelska sanningarna, och denna uppfattning visar sig äfven i arbeten såsom Physiologus m. fl., för hvilka i föregående kapitel redogjorts. Först det genom humanismen nyvaknade intresset för jordelivets företeelser förmådde människan att på allvar fördjupa sig i studiet af naturens lif, till en början ännu blott under ledning af antikens berömda naturforskare Aristoteles och Plinius. I Sverige dröjde det länge, innan man riktade sin blick på uppdagandet af växtlivets hemligheter, och hos de äldsta författarna märker man ännu en rest af medeltidens fantastiska uppfattning af naturföreteelserna. Undantager man äldre örteboksförfattare, till hvilkas klass man ännu kan räkna ARFWIDH MÅNSSON, hvilken så sent som 1628 utgaf en dylik gammaldags Örta-Book, är Rudbeckius veterligen den förste svensk, som sysslat härmed, men några botaniska skrifter har han icke efterlemnadt. Vår äldste botaniske skriftställare förblir därför den nyss omtalade JOHANNES CHESNECOPHERUS, som 1621 utgaf en — sedermera fortsatt — disputation De Plantis och redan förut sammanskrifvit en svensk farmakologi, hvilken nu dock tyckes vara förlorad. Vända vi oss därför till De Plantis, vår äldsta botaniska afhandling, så finna vi i denna ett ganska karaktäristiskt exempel på det spekulativt ovetenskapliga sätt, på hvilket naturen ännu betraktades. En fråga, vid hvilken författaren fäster stor vikt är den: hvilken del af växten är den öfre, och hvilken är den nedre? »Den gemena hopen anser den del af växten vara den öfre, som höjer sig i luften d. v. s. stammen med sina grenar och sin spets, och däremot den delen den lägre, som är nedtryckt och fästad i jorden, d. v. s. roten, men filosoferna, som bättre öfvervägt saken, hysa en alldeles motsatt mening, ty de anse nämligen roten vara växtens öfre del och stammen med dess grenar dess lägre, emedan roten är principium longitudinis hos växten, som ju uppstår ur denna, och principium longitudinis ligger i den öfre delen såsom Aristoteles lär i De Coelo». Ett annat skäl kan hämtas från växtens likhet med människan. Liksom människan hämtar

sin näring genom munnen, så hämtar växten sin genom roten, men när nu munnen tillhör den öfre delen, bör äfven roten anses såsom växtens öfre del. Trots detta spekulativa nonsens röjer afhandlingen dock ett börjande intresse för naturen, och flera anmärkningar, t. ex. om groningstiden, tyckas stödja sig på själfständiga iakttagelser. Hans försök att systematisera växterna är naturligen ytterst bristfälligt och röjer den med naturen obekante skolasten, men själfva tanken att vilja efter vissa grupper ordna växtlifvets förut ouppmärksammade företeelser, innebär onekligen ett framsteg. De följande afhandlingar, som tillhöra denna skolastiskt-botaniska skola, söka likväl ej att likna Chesnecopherus härutinnan, utan öfverdrifva snarare mästarens fel. Längst synes UNGIUS med sin *Encomium Historiæ Plantarum* (1636) hafva gått. Författaren börjar här med en indelning af växterna i paradiset, hvilka sönderfalla i tre grupper: allehanda träd, lifsens träd och kunskapens träd. Därefter nämnas några af de män, hvilka efter syndafallet utmärkt sig för sin stora växtkännedom såsom Noak och Salomo, hvilken sammanskref en väldig, sedermera af Nedbukadnesar uppbränd, botanik — med ett ord, vi hafva här ett sannskyldigt mästerstycke i det alldeles rasande.

Större betydelse för den svenska växtkännedomens historia äger FRANKENIUS. Hos honom finner man nämligen ett verkligt intresse för naturen. Han gjorde flera försök att anskaffa medel till upprättandet af en botanisk trädgård i Upsala, han lär själf hafva ägt ett herbarium, han var bl. a. den förste, som på svenska skref en afhandling om tobaken, och han författade en mycket vidlyftig farmakologi, hvilken först i våra dagar blifvit återfunnen och befordrad till trycket. Den lär röja stor kännedom icke allenast om Sverges, utan äfven om utlandets växtvärld. De tomma spekulatiornas mark är här öfvergifven, och den sunda naturforskningens väg beträdd. Häri genom kan äfven Frankenius betraktas såsom en förelöpare till det vetenskapligt botaniska studium, som vid århundradets midt grundades af hans store lärjunge Olaus Rudbeck.

Mineralogien tyckes hafva haft svårare att höja sig till en vetenskaplig ståndpunkt. Den mystiska uppfattningen af stenarnas hemliga krafter, som intager ett så framstående rum inom medeltidens spekulaton, dröjer här längre kvar än inom botaniken. Den mest bekanta af den tidens mineralogiska författare, den besynnerlige och mångfrestande SIGFRIDUS ARONUS FORSIUS, är en karaktäristisk representant för denna fantastiska naturåskådning. 1613 hade han redan utarbetat en *Minerographia*, hvilken likväl först trettio år senare utgafs af trycket. Jämte anmärkningar, som måhända bero på verkligt naturstudium, förekomma de vildaste hugskott, och dessa tyckas upptaga det ojämförligt bredaste rummet. Så t. ex. heter det om »Hjortesten. Hjorten drager med sin anda ormar af bärghsskrefvor och buskar och äter dem upp. När han af förgiftet begynner upptändas, löper han till friskt vatten, som David i psalmen vittnar, och sänker sig i vattnet in till hufvudet, till dess han försvinner. Då drypa tårar af hans ögon på stranden, som växa till en sten». Sundare och mera vetenskaplig förefaller CHESNECOPHERUS, hvilken i flera afhandlingar sysselsatt sig med denna vetenskap. Mineralerna delas af honom i tre grupper: metaller, stenar och ädla stenar, och om alla tre har han utgifvit afhandlingar, i hvilka han lemna en nykter beskrifning på åtskilliga metaller och stenarter — som det förefaller med användandet af Agricolas epokgörande forskningar. Men något egentligt mineralogiskt studium förekom under denna tid lika litet som något fysiskt. Arbeten i fysik finnas Fysik och Kemi. väl — såsom af den nyssnämnda FORSIUS, hvars (aldrig trykta) *Physica* snarast kan karaktäriseras såsom en allmän naturalhistoria —, men äfven här för saknade man något mera utprägladt intresse. Icke blott hos oss, utan äfven i utlandet, låg kemien ännu i sin linda, och de spörsmål, med hvilka man sysselsatte sig, falla ännu inom de alkemistiska fantasiernas område. En representant för denna riktning äga vi i FRANKENIUS, hvilken utgaf tvänne alkemistiska disputationer *De Transmutatione Metal-*

Mineralogien.

lorum Theses Hermetico-Philosophicæ (1629) och De Principiis Constitutivis Lapidis Philosophici; efter hans död tryktes i Upsala ännu ett arbete af samma slag Colloquium Philosophicum cum Diis Montanis. Thet är: Ett Lustigt och Liuflyghit Samtaal emellan the Förnembsta och Edelste Berg-gudar och en Högförfaren Philosopho Zamolxides benämbd: Om then Edle och Dyrbare Klenodien Lapide Philosophorum (1651). »Den vises sten» — denna drömbild, som under så många århundraden hägrat för alla al-kemister — ansågs som bekant icke blott äga förmåga att förvandla alla oädla metaller till rent guld, utan troddes äfven i flytande form innehålla ett elixir, som förlänade evigt lif. Det var med finnandet af denna underklenod, som Frankenius sysselsatte sig:

En konst säger jag dig försann,
Som ock afhålles af hvar man.
Den som förvandlar af rätt ull
Alla metaller i klart gull,
Fördrifver ock all krankhet din,
Däraf du lider svåra pin.
Det är en sten och dyrbar skatt,
Som många hafva åstundat,
En sten som är af storan makt.
Den samma haf i godan akt.
En sådan sten, som är den lik,
Finnes intet på jorderik.

Sättet, huru denna magiska sten skall finnas, framställes dramatiskt i ett samtal mellan filosofen Zamolxides och åtskilliga »bärggudar» såsom Aquarius, Vitriola m. fl. Dock anser sig författaren böra tala »mystice, ænigmatice och i liknelsevis, dock sannfärdeligen, på det konsten icke må komma i de ogudaktiges våld och händer, som denna höga konst missbruka kunna». I De Principiis Constitutivis är han mera öppenhjärtig och berättar där bl. a. om ett lyckadt alkemistiskt försök, som en Dr. Hunerhaffer för några år sedan utfört i Stockholm inför Karl IX:s drottning. CHESNECOPHERUS däremot stälde sig i afhandlingen De Chrysopæia (1625) på en annan ståndpunkt och bestred där med ledning af Agricolas invändningar möjligheten af att förvandla andra metaller till guld, ty »konsten kan icke frambringa någon naturkropp; en dylik är allenast Guds och naturens värk». Felix Platerus — fortsätter han — »min utmärkte lärare i Basel, kallade denna sten alkemisternas galenskap, emedan de i sin ifver att finna den icke afstå från sitt oafåtliga arbete, äfven om de inse, att de gagnlöst offra både möda och kostnad, samt begripa, att hvarken de själfva eller andra kunna åstadkomma något».

Astronomen.

Liksom frågan inom kemien ännu företrädesvis rörde sig kring guldmakeriets möjlighet, så sysselsätter sig den tidens astronomer hufvudsakligen med diskuterandet af astrologiens berättigande. I spetsen för dessa grubblande stjärntydare gick den ofta förut nämde SIGFRIDUS ARONUS FORSIUS. Från 1608 utgaf han nästan hvarje år en almanacka, försedd med astrologiska förutsägelser samt underrättelser om de tider, som lämpade sig för företagandet af den ena eller andra handlingen. Ibland gå dessa spådomar tämligen i detalj, såsom t. ex. då han 1609 förkunnar: »i denna tid uppkommer en Elias Artista, om hvilken Paracelsus spått hafver, som metallbruket så på gång komma skall, att omsider bonden skall lära värka guld och silfver ganska lätteligen» Äfven FRANKENIUS var en anhängare af astrologien, och hans afhandling De Insigni et Admirabili Siderum Coelestium in Sublunaria Corpora Influxu (1626) innehåller ett ifrigt försvar för tron på stjärnornas inflytande på jordelivet. Man läser här långa stycken om Jupiter, som är varm, fuktig och välvillig mot

människorna, om Mars, som visserligen är varm, men torr och farlig samt i förening med Saturnus medförande oväder o. s. v. PAULINUS uppträder väl ganska strängt mot »stjärnegissningar», men han är långt ifrån att betrakta planeterna endast och allenast såsom naturliga företeelser, och såsom det framgår af den redogörelse, jag lemnat af hans Comet Spegel, ansåg han det vara en fördömlig världslig vishet att i dessa himlakroppar ej i främsta rummet skåda försynens varningstecken. Samma bibliska ståndpunkt intogs ock i viss mån af MARTINUS ERICI GESTRINIUS, död 1648 såsom professor i Upsala. Han synes hafva varit en för sin tid ganska duglig astronom; så t. ex. känner han Jupiters fyra månar, hvilka endast tolf år tidigare upptäckts af Galilei, och en handskrifven *Astronomia*, hvilken han efterlemnade, berömmes för sin ovanligt klara och tydliga framställning samt för sin frihet från metafysiska spekulationer. Men å den andra sidan är han en starkt bibeltrogen man, som därför nödgas opponera sig mot Copernicus' »såsom det synes orimliga och från den fysiska verkligheten alt för aflägsna hypoteser om jordens rörelse och solens läge i världscentrum». De frågor, med hvilka han sysselsätter sig, äro ofta vida mer teologiska än astronomiska; så t. ex. spekulerar han — liksom en mängd andra astronomer från denna tid — om den stjärna, som syntes vid Kristi födelse, samt uppkastar äfven frågan, om solen dansar vid påskhålgan. En mera naturvetenskaplig uppfattning började dock att vid denna tid göra sig gällande. 1611 utgaf MARTINUS OLAI STENIUS *De Incertitudine et Vanitate Prædicationum Astrologicorum*, hvori han inlade en skarp gensaga mot den astrologiska vidskepelsen och påpekade, att det vanligen kan förklaras af helt naturliga orsaker, om dessa förutsägelser någon gång slå in. Samma ståndpunkt förfäktades med stor talang af CHESNECOPHERUS, som egnade flera afhandlingar såväl åt denna som åt andra rent astronomiska frågor. I afhandlingen *Isagoge Meteorologica* (1624) opponerade han sig äfven mot den teologiska uppfattningen af kometerna. Dessa — säger han — »kunna anses såsom förbud för olyckor endast af det skälet, att det alltid i världen inträffar flera olyckshändelser än lyckosamma tilldragelser»; om de nu nödvändigt skola beåda någon olycka, finnes det tydligen ej det minsta skäl att anse, att denna skall träffa den eller den framstående mannen och icke hvilken bonde som helst. Denna nyktrare uppfattning vann tydligen inom kort alt flera och flera anhängare, och snart stodo astrologerna i minoriteten. 1631 förbjöds t. o. m. en af MARTINUS NYCOPENSIS och PETRUS SCHOMERUS utgifven disputation af astrologiskt innehåll, och omedelbart därpå utfärdade STIGZELIUS en annan afhandling, i hvilken denna vidskepelse i starka ord fördömdes. Man var således på god väg, men några egentligt astronomiska studier kunde dock ännu ej drifvas af det skälet, att man saknade de erforderliga instrumenten; först efter århundradets midt erhöi Upsala universitet ett mindre astronomiskt observatorium.

Någon framstående matematiker finnes ej heller under denna tid. Under Gustaf Vasas tid tyckes man t. o. m. hafva varit okunnig om den enklaste räknekonst, och konungen klagade ofta öfver svårigheten att finna folk, som kunde upprätta ett dugligt register. Genom ramismen riktades väl uppmärksamheten på matematiken, ty både Ramus och hans lärjungar voro ifriga vänner af denna vetenskap; både vid universitet och skolor började de matematiska disciplinerna att upptaga en alt större och större del af undervisningen, men resultatet blef, så vida man betraktar literaturen, mindre än man kunnat vänta. De flesta af de äldre professorerna i matematik utgåfvo intet arbete i sin vetenskap, och en stor del af de få hit hörande skrifterna, såsom t. ex. SKYTTESS *Dissertatio Mathematica* (1598), bestå af tämligen innehållslösa deklamationer till matematikens ära. De öfriga röja just ingen djupare insigt i ämnet. Det första svenska arbete, som kan sägas falla inom matematikens område, LAURENTIUS JOHANNIS LÆLIUS' *De Monetis et Mensuræ Sacræ Scripturæ* (1595), är endast en öfver-

Matematiken.

sättning, i hvilken Lælius ej ens gjort sig besväret att reducera de franska kronor, i hvilka bibelns drachmer o. s. v. äro återgifna, till svenskt mynt. Andra matematiska skrifter från denna tid, såsom PETRUS PETREJUS' och NICOLAUS CHESNECOPHERUS' utrikes ventilerade disputationer, innehålla föga annat än ett plagiat ur Ramus' skrifter, och vår älsta räknebok, författad af HANS LARSSON RIZANESANDER, skrefs så sent som 1601 och blef aldrig befordrad till trycket. De arbeten, som följa näst i ordningen, OLAUS ENGELBERTI BURES *Arithmeticae instrumentalis Abacus* (1609) och JOHANNES BOTHVIDIS *Arithmeticae vulgaris libri duo* (1613), som för öfrigt blott är en ny upplaga af ett utländskt arbete, tryktes i Tyskland. Det första matematiska arbete, som utkommit från någon svensk officin, är ÆGIDIUS AURELIUS' *Arithmeticae practicae libri Duo*, som 1614 utkom i Upsala både i en latinsk och i en svensk upplaga. Denna räknebok, det första matematiska arbete, som blifvit trykt på svenska, tillvann sig, väl med anledning häraf, en stor popularitet och upplades flerfaldiga gånger under 1600-talet, men innehållet rättfärdigar icke denna framgång. Författaren har — såsom Hultman påpekar — följt Ramus i det hufvudsakliga, ehuru han saknar Ramus' reda och skärpa, och man spårar »ej ens ett bemödande att förklara de i sig själfva ytterst knapphändiga och svårfattliga reglerna». Den ende i någon mån betydande matematiker under denna tid var den förut omtalade MARTINUS ERICI GESTRINIUS. Men äfven han är mera filosof än matematiker samt sysselsätter sig helst med definitioner och indelningar. Det förnämsta af hans trykta arbeten anses vara *In Geometriam Euclidis Demonstrationum Libri Sex* (1637). Dessutom har han i handskrift efterlemnat en algebra, som visserligen endast är ett utdrag ur Ramus', men som dock äger en viss märkvärdighet såsom den första algebra, hvilken finnes på svenska. På denna blygsamma ståndpunkt förblefvo de matematiska studierna länge stående, till dess att de genom Bilberg erhöilo ny fart, men redogörelsen härför tillhör först nästa kapitel.

Klassisk Filologi.

En vetenskap, hvilken tyckes hafva bort nå en synnerligen hög utvecklingsgrad under denna tid, är den klassiska filologien, men det ytterst formella sätt, på hvilket de gamla språken studerades, hindrade, såsom jag redan påpekat, hvarje mera vetenskapligt studium. De arbeten, hvilka kunna räknas hit, höja sig i de flesta fall ej öfver skolans ståndpunkt samt bestå nästan endast af elementära grammatikor och ordböcker af föga själfständig art. Vid reformationens början begagnade man sig naturligtvis ännu af medeltidens vanliga läroböcker. Tvänne af dessa tryktes t. o. m. i Upsala. Den ena är en latinsk grammatik, en s. k. Donatus (1515), den andra, författad af MAGNUS INGEMARI, skolrektor i Upsala, är det i minnesverser uppställda latinska lexikonet *Composita verborum* (1519), hvars obegripliga form och sällspordt opraktiska uppställning gränsa till det otroliga. Från dessa plågoandar blefvo skolgossarna lyckligtvis befriade genom reformationen, med hvilken äfven i vårt land följde en mera rationell undervisningsmetod. Men både de klassiska auktorer och de läroböcker, som här studerades, måste köpas från Tyskland, och endast några få undantag finnas från denna regel. Så är vår älsta latinsk-svenska ordbok *Variarum rerum vocabula* trykt i Stockholm 1538 (sedermera flera gånger omtrykt), men detta lexikon är troligen, såsom Klemming förmodat, endast en öfversättning från tyskan. Det andra undantaget är MELANCHTHON'S latinska grammatik, hvilken 1584 utkom från ett svenskt tryckeri; 1571 hade en tredje skolbok utgifvits i Stockholm. Johan III, hvars både fosterländska och literära intresse ej så sällan framlyser, har måhända någon del i dessa svenska upplagor, ty i Ordinantian påpekade han önskvärdheten af »att de skolböcker, som här i riket tryckas kunna, icke skola införas från främmande land». De första svaga försöken till ett själfständigt författarskap infalla äfven under hans regering. Så utkom 1587 det bekanta svensk-latinsk-grekiska lexikonet *Synonymorum Libellus*, utgifvet af ELAUS PETRI HELSINGIUS. Själfständigheten är dock

ej stor, och arbetet lär vara föga mera än en öfversättning af Johannes Serranus' lågtyska original. Elaus Petri berättar här själf, att man med ledsnad sett svenskarne med stora kostnader köpa sina läroböcker från Tyskland, och att många därför för honom framhållit lämpligheten af att till svenska öfversätta Serranus' arbete. Till en början hade han ej velat åtaga sig detta uppdrag, då — såsom han helt blygsamt och kanske sanningsenligt uppgifver — »jag var föga hemmastadd i latinet och dessutom alldeles okunnig i tyskan». Uppställningen är också högst opraktisk; så t. ex. återfinner man under bokstafven I uttryck som *Jagh Förhoppas* (= *Spero*), *Icke achta sijn helso*, *I dödzens stund* m. fl. fraser, hvilka torde hafva varit lika svåra att leta reda på. Från Johan III:s tid förskrifver sig ock vår första i någon mån själfständiga latinska grammatika, *Prima Grammatices Rvdimenta*, som 1579 utgafs af JOHANNES BILLIUS till tjänst för den ungdom, som studerade vid det då ännu halfjesuitiska Stockholmskollegiet. Men först med den omdaning i protestantisk anda, som 1583 företogs med det nyssnämnda universitetet, tyckas de klassiska studierna hafva tagit någon större fart. Af de arbeten, som utgäfvos af dess lärarekår, är det ett, som i detta sammanhang äger en särskild betydelse, ehuru det tyvärr endast bevarats i fragment, nämligen JACOBUS ERICIS upplaga af *Oratio Isocratis ad Demonium* (1584), ty denna är den första edition af någon klassisk författare, som utgifvits i Sverige, och under hela det nu behandlade tidsskedet den mig veterligen enda af någon grekisk; endast inledningen — en från åtskilliga biografen kompilerad lefnadsteckning af Isokrates — har bevarats. Många äro förförigt ej de editioner, hvilka tillhöra denna tid, och dessa besticka sig ända till fram mot århundradets midt blott till Æsopus' fabler, några af Ciceros tal och bref samt Sallustius' historiska arbeten. Ramismen, hvilken på 1580-talet nådde Sverige, åstadkom inom själfva den filologiska literaturen knapt någon annan ändring, än att de Melanchthonska läroböckerna utträngdes af de ramistiska. Så utgafs NATHAN CHYTRÆUS' — sedermera ofta omtrykta och omarbetade — latinska grammatik 1622 af ARVIDUS JOHANNIS TIDERUS; CLENARDUS' grekiska grammatika (likaledes ofta omtrykt) utkom 1618, samt OMER TALONS retorik 1615. Men efter någon egentligen själfständig författarvärksamhet på detta område spårar man fåfängt, och trots allt latintalande och alla skriföfningar lyckades universitet och skolor ej att uppamma en enda duglig filolog. Först genom de utländingar, hvilkas värksamhet här i landet äfven i detta afseende medför ett nytt uppslag, först genom Loccenius, Freinshemius, Schefferus m. fl. kan ett mera filologiskt studium sägas hafva blifvit grundadt.

De under 1500-talet väl föga odlade semitiska språkstudierna hafva egendomligt Semitiska språk. nog lemnat starkare spår efter sig inom vår literatur. Det äldsta arbetet af denna art,* NICOLAUS OLAI BOTHNIENSIS' grammatik öfver de hebräiska, aramäiska, arabiska och syriska språken, existerade endast i handskrift, och denna gick förlorad vid den stora branden i Upsala 1702. Något annat arbete af denna art finnes mig veterligen ej från reformationens första århundrade. Men med den starkt teologiska bildning, som grundades genom protestanternas seger vid Upsala möte, blef naturligen hebräiskan ett af universitetets och skolornas viktigaste läroämnen. En stor del af den hithörande literaturen består väl af tämligen fantastiska tal, i hvilka det hebräiska språkets höga ålder och öfriga förträffligheter uppvisas, men äfven rent filologiska arbeten finnas, och dessa äro — efter hvad som uppgifves — icke alldeles förkastliga. En af vårt lands orientalisterna synes t. o. m. hafva förvärfvat sig en nästan europeisk ryktbarhet, nämligen JONAS HAMBRÆUS (född 1588), hvilken utnämndes till professor i österländska språk vid universitetet i Paris samt till medarbetare vid utgifvandet af den stora poly-

* Huruvida 1500-talets öfversättningar af det Gamla Testamentets böcker värkstälts direkt från originalet, är en ännu outredd fråga.

glotthibel, som där förbereddes. Äfven den förut omtalade läkaren KIRSTENIUS ägde ett stort rykte, särskildt såsom arabist, och genom hans försorg erhöi Upsala sina första arabiska typer; hans filologiska arbeten utgäfvos dock redan före hans ankomst till Upsala. Men äfven de mera direkt vid Upsala universitet idkade studierna tyckas hafva stått jämförelsevis högt, och åtminstone lära tvänne universitetslärare kunna göra anspråk på att gälla såsom goda orientalister enligt 1600-talets måttstock. Någon från originalet värstäld öfversättning af det Gamla Testamentets böcker blef väl aldrig fullbordad under denna tid, men — såsom jag förut (sid. 299) nämt — var en dylik öfversättning dock under arbete. Uttolkaren, JOANNES ELAVI TERSEUS, hann visserligen blott att utgifva en del af pentateuken med hebräisk och svensk text, men hans öfversättning ansågs af samtiden vittna om stor lärdom och har äfven i senare tid lofordats. Den andra af de nyssnämnda orientalisterna var SVENO JONÆ VESTROGOTHUS, bekant såsom författare af en vidlyftig hebräisk grammatika samt en syrisk elementarbok. Men — säger Nylander, från hvilken ofvanstående omdömen hämtats — »man må ej göra sig för höga föreställningar om den språkvetenskapliga ståndpunkten på hans tid». De semitiska språken studerades nästan uteslutande i samband med teologien, och den gängse uppfattningen af de lingvistiska företeelserna var också fullkomligt teologisk. Det hebräiska språket förklarades vara både det yppersta, ty det hade skapats och talats af Gud själf, och det äldsta, ty det var på detta språk, som Skaparen och de första människorna meddelat sig med hvarandra; alla andra tungomål voro därför härledda ur detta heliga språk. Vid denna utgångspunkt anknyta sig sedermera de mest fantastiska etymologier.

Modersmålet.

Någon literatur rörande de fullkomligt åsidosatta moderna språken finnes naturligen ej från denna tid, och hvad modersmålet beträffar står det knapt bättre till. Både de första reformatörerna och Johan III ifrade väl för ett rent och oblandadt svenskt språk, men några försök att vetenskapligt behandla detta var tydligen en för hela deras samtid främmande tanke. Måhända var dock konungen icke alldeles utan alt samband med den äldsta svenska grammatika, om hvilken vi äga någon underrättelse. Denna är nämligen en frukt af den tidens jesuitiska missionsvärksamhet. I sina bref berättar Possevinus, att han här i Sverige låtit till blifvande missionärens tjänst utarbete en svensk språklära. Då han själf ej förstod svenska, är det tydligt, att detta arbete utförts af någon skandinav, troligen af LAURENTIUS NORVEGUS. Men då legaten 1580 afreste från Sverige, var arbetet ännu ej fullbordadt, hvarför han lemnade det till PETRUS CUPRIMONTANUS, som då var lärjunge i jesuitseminariet i Olmütz. Olyckligtvis är det trots flitiga efterforskningar ej bekant, hvart det af denne afslutade arbetet tagit vägen. Anledningen till dess tillkomst var väl ej något språkligt intresse, men just därför och genom den hänsyn, som man i anledning däraf troligen tagit till det talade språket, blir detta arbete — om det någonsin återfinnes — sannolikt af mycken stor betydelse för vår språkhistoria. Denna lilla skrift blef länge utan efterföljare. Den första, som värligen visat sig hysa ett vetenskapligt intresse för vårt modersmål, var här såsom alltid den store hjältekonung, hvilken ingripit på alla områden af vår kultur. 1624 ämnade han t. o. m. inrätta en professur i svenska språket — en tanke som först i våra dagar förvärligats — men Jacob Rudbeckius, åt hvilken platsen erbjöds, förklarade sig ej villig att mottaga den, och därmed förföll planen. Detta är ej det enda beviset på Gustaf Adolfs nitälskan för vårt språk. I det memorial, som han 1629 utfärdade för rikets antikvarier, påpekades särskildt nödvändigheten af att utarbete ett svenskt lexikon, och samtidigt uppmanade han Bureus att utgifva den gamla medeltidsskriften *Um Styrilsi Kununga ok Höfþinga*. Men för de språkliga arbeten, som blefvo en följd af den väckelse konungen gifvit, redogöres lämpligast i följande kapitel, då just denna nyvaknade kärlek till modersmålet utgör ett af denna tids mest i ögonen fallande kännetecken.

Vi kunna nu öfvergå till det ämne, som jämte teologien trycker den kraftigaste stämpeln på reformationstidens vetenskapliga värksamhet, nämligen filosofien.

Då humanismens svallvåg bröt fram öfver Europa, möttes den af det starka, under århundradens lopp alt kraftigare befastade hålvärk, som hette den skolastiska filosofien. Det var klart, att de första humanisterna med deras utpräglade känsla för det konkreta och lefvande särskildt skulle stötas tillbaka af de bleka skolasternas försök att ur några tomma formler konstruera fram hela tillvaron, obekymrade om, huru denna tillvaro tedde sig för det jordiska ögat. Deras utflykter i abstraktionernas innehållslösa värld, deras konstlade system af syllogismer, deras äflan att definiera alt och deras tro att med uttalandet af en dylik formel också hafva djupare inträngt i tingens väsen — alt detta var naturligen i grunden förhatligt för humanisternas fullblodiga släkte, som fritt från doktrinernas tyngd hårdnackadt vägrade att följa någon annan ledsven än den, de ägde i den sinliga erfarenheten. Redan Petrarca ville i skolastiken endast se den brokiga klädningen åt ett benrangel. »Den sedliga människan och själfva lifvet — skrifver han — böra vara filosofiens föremål, ej de tomma begreppen.» Ännu mera medvetet och kraftigare uttryckt framträder denna ovilja hos Laurentius Valla, en af Italiens mångsidigaste och mest begåfvade humanister. Från skolasternas inkrånglade lärobyggnad hänvisar han till den oförfälskade människonaturen, och till följd däraf var han äfven en fiende till Aristoteles' abstrakta och strängt dialektiska system, som just därför så lifligt tilltalat medeltidsskolasternas torra fantasi. Aristoteles utgår från det varandes begrepp. »Hvilken dårskap — utropar Valla — att sätta ett participium såsom utgångspunkt! Ett sådant kan ju icke tänkas utan ett substantivum, hvars bestämning det är.» Samma tankar uttalas i Tyskland af Agricola, en bland detta lands älsta humanister. Filosofien hade enligt hans mening endast sysselsatt sig med gåtor, hvilka aldrig funnit och aldrig skulle finna sin *Œdipus*, och det var därför vetenskapens plikt att öfvergifva dessa dunkla frågor, hvilka dittills oroat mänskligheten, för att i stället rikta uppmärksamheten på det sedliga lifvet. Men först engelsmännen med deras sunda blick för verkligheten måktade att fullständigt bryta med skolastiken. Redan under medeltiden hade engelska filosofer, de s. k. nominalisterna, inlagt en gensaga mot skolasternas böjelse att tillmäta begreppen en af tingen oberoende existens, och mot slutet af reformationsårhundradet uppstod i England den man, hvilken med alt skäl kan kallas den

förste moderne tänkaren, lord Bacon af Verulam. Under det att alla hans föregångare mer eller mindre förstuckt sökt att ur ett postuleradt högsta begrepp konstruera fram verkligheten, är han den förste analytikern, den förste som söker att utan alla metafysiska teorier begripa vår värld. Då de andra utgått från det okända för att förklara den tillvaro, i hvilken de lefde, är han den förste, som stöder sig på verkligheten själf. Han vill ej bygga något system eller skapa någon skola, utan endast — såsom han säger — interpretera naturen. Han bryter med hela den föregående bildningen och erkänner hvarken skolastikens eller den antika filosofiens auktoriteter, och hans generella skepticism är mera verklig än Cartesius'. Trots allt tal om de mänskliga förnimmelsernas ovisshet är denne dock innerst öfvertygad om deras objektivitet. Han inlåter sig därför icke på någon allvarlig undersökning af kunskapens möjlighet och förutsättningar, hans intresse afser metafysiken och ur denna, ej ur kunskapsförmågan själf, hämtar han stödet för våra förnimmelers öfverensstämmelse med företeelserna i den yttre världen; Gud såsom själf sann har icke kunnat skapa mig att bedragas. Bacon däremot inser de mänskliga begreppens relativitet; människosjälens återgifver väl tingen såsom en spegel, men denna spegel är så slipad, att den på samma gång förändrar de föremål, den återgifver. Det är dessa tankar hos Bacon, till hvilka den moderna filosofien anknuter sig, och det är genom dem, som han kan sägas hafva grundlagt den riktning, som vidare utförts af Locke, Kant och den vetenskapliga positivismen. Men såsom jag nyss påpekat, stod han på sin tid icke ensam om sina åsikter, äfven om han klarare än någon annan förstod att inom tänkandets värld utföra renässancens stora principer. Samma åskådningssätt, om än i dunklare form, ligger äfven till grund för de satser, hvilka uttalas af spanjoren Ludovicus Vives och dennes lärjunge Petrus Ramus. Äfven denne delade Bacons hat mot skolastikens formelväsen, och hela hans lif var en fortsatt kamp mot den medeltida filosofiens målsmän vid Paris' universitet. Men lika varm var han i sin fiendskap mot Aristoteles' abstrakta system; den moderna människan borde själf tänka fritt och hämta sina åsikter hvarken från medeltidens skolaster eller från antikens filosofer. De senare voro desto olämpligare ledare, som deras världsåskådning var fullständigt skild från de kristnas. Denna tanke, som med ökad styrka återvänder i de flesta af Ramus' skrifter, måste naturligen i en af kristen teologi så genombyrd tid som den, i hvilken han lefde, väcka en mer än vanlig medkänsla. Det är också denna sida hos ramismen, som företrädesvis betonas i Sverige. Renässancens fordran på en kri-

tisk, af alla metafysiska teorier oförvillad analys af verkligheten, den framträdande tendensen att undersöka själfva kunskapsförmågan — alt detta glömmes här för de protestantiska teologernas förbittring mot den hedniska världsåskådning, som i Aristoteles hade sin ryktbaraste representant. Den moderna filosofien krymper här hop till ett trångbröstadt hat mot antikens store tänkare, hvars system ersättes af en sammanfattning af bibelns läror, och af renässansens grundåskådning återstår knapt annat än motviljan mot skolastikens barbariska terminologi och ofruktbara begreppsanalyser. Mer än kanske på något annat område märker man här, att renässansen hos oss blott var en exotisk planta, som nästan tvinade bort i svensk jord; det var endast de stora kulturländerna Italien, England och Frankrike, som ägde en sol nog kraftig att bringa denna världsåskådning till mognad.

Under Sverges medeltid var det naturligtvis den skolastiska filosofien, som här liksom annorstädes härskade med enväldig spira, och de få underrättelser, vi äga om föreläsningarna vid Upsala universitet, häntyda på, att detta ämne varit det, som jämförelsevis bäst tillgodosetts. Men den rena skolastiken passade ej godt samman med protestantismens praktiska skaplynne. Luther med sitt utpräglade verklighetssinne var också ingen vän af de hårfina distinktioner, på hvilka medeltidens tänkare öfvat sitt skarpsinne, och först nödvändigheten att försvara den nya läran mot de katolska teologernas anfall förmådde hans mera spekulativt anlagde stridskamrat Melanchthon att vädja till de vapen, som fienden själf använde. Såsom humanist kunde han ej nöja sig med *den* Aristoteles, som var dominikanernas och jesuiternas läromästare; i stället vände han sig till den grekiske tänkarens egna skrifter, som nu hufvudsakligen genom italienska humanisters försorg blifvit bekanta för den lärda världen. Men om än medeltidens svårbegripliga terminologi och spetsfundiga slutledningar genom detta tillvägagående ersattes af ett modernare framställningssätt, kom dock icke så litet af det gamla formelväsendet att dröja kvar. Skilnaden mellan den filosofi, som i Sverige lästs före reformationens början, och den, som sedermera studerades på grund af Melanchthons auktoritet, var kanske därför mindre, än man kunnat förmoda. Öfvergången var måhända ej så synnerligen märkbar, och man vet ej heller, när den skett. Hos Olavus Petri finna vi föga intresse för de filosofiska frågorna, och först i hans mindre praktiskt anlagde broder tyckes Melanchthon hafva vunnit en troende lärjunge. I sin skolordning påbjöd denne studiet af mästarens logik. Men äfven om man — t. ex. på grund af Erik XIV:s anteckningar — kan antaga, att den melanchthonska logiken spelat en synnerligen viktig roll vid den högre undervisningen, finnas dock ej några filosofiska skrifter från denna i literärt afseende så fattiga tid.

Filosofien under den första reformationstiden.

Ungefär samtidigt med det att Melanchthons logik officiellt antogs såsom lärobok vid de svenska skolorna, började ramismen att blifva bekant härstädes. Redan under Eriks regering skall en OLAUS NICOLAI NERICIUS hafva värkställt en — nu dock förlorad — öfversättning af Ramus' dialektik, och de första lärarna vid det nyupprättade universitetet i Upsala lära äfven hafva varit anhängare af den franske tänkarens lära; om Petrus Jonæ, den sedermera så bekante antiliturgisten och biskopen, berättas detta uttryckligen, och hans broder och kollega OLAUS JONÆ LUTH skref t. o. m. en — blott i handskrift bevarad och nu ej återfunnen — *Dialectica*, som förmodligen endast är en bearbetning af Ramus' berömda arbete. På grund af universitetets

Ramismen i Sverige.

snart inträffade stängning blef deras inflytande på de filosofiska studierna troligen ej af någon större betydelse, och vid det jesuitiska Stockholmskollegiet, som trädde i dess ställe, var det medeltidens skolaster, Thomas ab Aquino och Petrus Lombardus, som ånyo sattes lärjungarna i händerna. Men kollegiets reformation i protestantisk anda åtföljdes äfven af ramismens seger. Messenius, Skytte m. fl. äldre författare förklara t. o. m., att det var de lutherska professorerna vid denna högskola, Skinnerus, Kenicius och Schepperus, som först införde ramismen i vårt land. I hvarje fall var dess värde nu betydligt för en längre tid. 1595 påbjöds Ramus' dialektik vid de svenska lärovärken, och äfven i följande skolordningar och universitetsstatuter bibehöll den sin plats, äfven efter det att åsikten kunde anses vetenskapligt besegrad. De filosofiska disputationer, som vid århundradets slut författades af utrikes studerande svenskar, synas alla tillhöra denna skola, som i Skytte och Paulinus erhöll tvänne rent fanatiska vapendragare.

Ännu medan Paulinus vistades kvar såsom professor vid universitetet, stack dock aristotelismen upp hufvudet, och 1604 rekryterades lärarekåren med tvänne anhängare af denna företrädesvis i Wittenberg och Helmstädt härskande skola; detta år utnämndes nämligen Johannes Rudbeckius och Johannes Canuti Lenæus till professorer. Någon egentlig sammanstötning mellan de båda fiendtliga lägren hördes dock ej af, möjligen på grund däraf, att Paulinus kort därefter lemnade universitetsstaden, men situationen tillspetsades, då aristotelikern JONAS MAGNI 1614 utnämndes till professor i politik, och såsom sådan började utgifva en serie disputationer i praktisk filosofi, naturligtvis med iakttagande af skolans metod. Detta arbete, det första i aristotelisk filosofi, som utgfvits i Sverige, blef signalen till den mest förbittrade literära strid, vårt land då ännu bevitnat.

Striden mellan
Paulinus och
Jonas Magni.

PAULINUS, som redan i sina tal såsom professor uppträdde såsom den ramistiska filosofiens ifrigaste målsman, fann sig nu uppmanad att inskrida och inlemnade ett förslag till nya universitetsstatuter, i hvilket han särskildt ville förbjuda studiet af »de onyttiga, sofistiska, falska och den kristne ovärdiga konster, som läras i Aristoteles fysik och metafysik med deras entitates, quidditates, formalitates och hæccitates, af de hedniska drömmerierna om det högsta goda och lycksaligheten o. s. v. . . . Den kristna ungdomen — fortsätter han — bör få lära en kristen sedelära, hvars innehåll hämtats ur den himmelska vishetens, rättvisans och sanningens outtömliga skattkammare, det gudomliga ordet». Då hvarken detta förslag eller ett enskildt bref till professorerna ledde till något resultat, lät Paulinus den 1615 utgifna afhandling *Diatyposis Ecclesiæ Christi et Sathanæ* åtföljas af en med flera skäl stödd sats, att Aristoteles' etik icke borde få läsas i kristna skolor. Han hade fått för sig, att Jonas Magni »var af ett sådant sinne, att han utan svårighet skulle foga sig efter sina förmäns önsknings»; men han bedrog sig. Redan i december samma år utgaf denne ett genmäle *Defensio Necessaria*, visserligen hållet i den mest aktningfulla ton, men ovanligt skarpt och bevisande i sak. Utan alla personliga utfall söker han här att häfda den hedniska filosofiens berättigande. Detta var mer än Paulinus väntat, och skummande af förbittring öfver den ännu obekante Upsalaprofessorns förmäthenhet grep han till pennan och sammanskref i största hast den rasande stridsskriften *Scholæ Ethicæ* (1616). I formelt afseende står denna betydligt tillbaka för Jonas Magnis; den är onödigt uttänjd, återkommer ständigt till samma argument och är icke sällan rent rå i sina utfall mot motståndarens person, men å den andra sidan saknar den ej skärpa i bevisen samt en viss värtighet. Man märker, att författaren kämpar för sina heligaste intressen, och denna hänförelse meddelar sig stundom äfven åt den eljest så torre Paulinus' framställning. »Höjen edra ögon mot höjden — utropar han i föreläset — och betrakten fästets djup och himlens anblick och dess härlighets sken, skåden huru solen, detta skaparens underbara värk, i södern förbränner jorden, så att ingen där förmår uthärda hennes anblick. Det är Gud, som framkallar morgondimman

och binder vattnen i molnen, så att de icke på en gång störta från ofvan. Det är han, som låter regnet i störtbäckar strömma öfver jordens yta, på hans vink födas nordan och sunnan, och såsom foglar flyga, så vändas vindarne på hans vink! Redan samma år var Jonas Magni färdig med ett svaromål, *Legitima Vindicatio*, i hvilket han lugnt och värdigt upptog Paulinus' skäl till besvarande utan att spilla några ord på de personliga smädelser, som den hetlefrade biskopen utslungat. Paulinus beredde sig naturligtvis på att utgifva en ny skrift, men på Gustaf Adolfs önskan lär striden hafva afbrutits.

De frågor, som i denna skriftväxling komma på tal, höra onekligen till de viktigaste, som under denna tid afhandlats. Med vårt århundrades formulering skulle man kunna säga, att striden gäلت förhållandet mellan tron och vetandet, men å den andra sidan vore ett dylikt beteckningssätt icke så litet vilseledande, ty under 1600-talet kände man ännu ej någon med den kristna trosläran jämbördig kunskapskälla. Striden stod ännu endast därom, huruvida man kunde tillerkänna det mänskliga förnuftet *någon* betydelse vid sidan af bibelns ord. Skulle Aristoteles etik få läsas vid kristna lärovärk, eller skulle lärarne blott hålla sig till en mer eller mindre utförlig, på Skriften stödd katekes — så lydde stridsfrågan under detta humanismens och reformationens århundrade.

Utom i sinnena — säger Jonas Magni — äga vi en kunskapskälla i vår begrepps-förmåga. De begrepp, som af skaparen nedlagts hos människan, hvilat antingen på den guddomliga uppenbarelseens grund eller på naturens. Äfven i det senare fallet äro de af två slag, spekulativa och praktiska; de praktiska begreppen eller principerna kallas den naturliga lagen. Denna likaledes af Gud gifna lag lär oss skilnaden mellan godt och ondt, leder oss rätt i det borgerliga lifvets förhållanden och säger, att vi böra dyrka Gud, göra rätt åt våra medmänniskor, icke dräpa, icke stjäla o. s. v. Budorden äro således intet annat än en tydligare repetition och utveckling af denna naturliga lag, från hvilken de skilja sig endast genom graden af klarhet. När nu hedningarna rätta sina handlingar efter denna lag, äro dessa således ej onda, ty från lagens synpunkt skilja sig de hedniska dygderna ej från de kristna. Och denna hedniska sedelära är af värde äfven för oss, ty i Skriften förekommer en mängd frågor, hvilka tarfva en vidare utveckling, sådan som denna gifves i den hedniska etiken. Skulle häremot invändas, att det icke vore etiken i allmänhet, utan blott Aristoteles etik, som borde bannlysas från lärovärken, kan man härpå svara, att icke ens teologerna kunnat definiera och indela dygderna på ett annat sätt än denne hedniske tänkare. Teologiens och filosofiens uppgifter böra för öfrigt skiljas, och man erinrar sig det virrvarr, som existerade då skolasterna sammanblandade dessa båda discipliner, hvilka först af Luther och Melanchthon insattes hvar och en i sin rätt. Men är, såsom här af framgår, etiken en själfständig vetenskap, borde den ock studeras vid universitetet, ty redan i dettas namn ligger en erinran om, att det omfattar studiet af alla vetenskaper.

Paulinus' mångordiga svar kan lätt sammanfattas i satsen, att denna af Jonas Magni uppställda naturliga lag genom syndafallet blifvit så förmörkad och fördärfvad, att den ej vore af synnerligt gagn för den kristne. I själfva verket var hans ståndpunkt därigenom starkare än Jonas Magnis, ty i hvarje fall var den genom uppenbarelsen gifna lagen tydligare och lättare att följa än den naturliga. Om en person — säger Paulinus — skall gå från Stockholm till Örebro, gör han klokast i att följa raka landsvägen mellan dessa städer, äfven om han kan komma fram till Örebro, såvida han tager vägen öfver Gestrikland och Helsingland. Jonas Magnis etik erkänner tvänne herrar: uppenbarelsen och den naturliga förnuftet. Stämde dessa båda auktoriteter om sams, var naturligen allt godt och väl, men råkade de i strid, hvilken skulle då hafva utslagsordet? Under 1600-talet djärfdes väl ingen förneka den uppenbarade sanningens

företrädare, men så småningom stiger tilltron till det mänskliga förnuftet, och under nästa århundrade blir det detta, som sättes till domare öfver bibelordets sanning. Paulinus har liksom en dunkel förkänning af denna utvecklingsprocess, och han uppbjuder därför hela sin kraft för att afvända faran. Uppgiften underlättades i någon mån däraf, att Jonas Magnis ställning i en punkt ej var rätt klar. Hans försvar för det mänskliga förnuftets rätt att döma blef nämligen ej sällan ett försvar för Aristoteles' auktoritet, ty för humanismens vanligen okritiska beundran för den antika kulturen sammanföll ofta mänskligt förnuft och grekisk filosofi. Paulinus är i denna punkt mera själfständig och påpekar med stor framgång den vidtgående skilnaden mellan antik filosofi och kristen världsåskådning. Jonas Magnis mening var naturligen i grund och botten endast den, att Aristoteles klarast och bäst utvecklat de satser, som på det naturliga förnuftets väg stodo att vinna, men felet var, att han ej insåg, att en på det moderna åskådningssättet stödd etik nödvändigt måste blifva en annan än Aristoteles'. Skulle filosofien med framgång kunna upptaga kampen mot teologien, så måste den ook afkasta sig antikens ok samt djärft ställa sig på egen mark.

Äfven i utlandet tyckes striden hafva tilldragit sig en viss uppmärksamhet, och enligt hvad Hunterus berättar, skall en nederländsk humanist BERTIUS hafva i ett särskildt tal angripit Paulinus för dennes ringaktning för den antika bildningen. Denne var nu visserligen förbjuden att publicera några direkta stridsskrifter, men tydligen var det med anledning af denna strid, som han kort därefter utgaf sin kristna etik, och i denna har han icke sparat på kraftord mot den hedniska filosofiens försvarare. »Är det då icke — skrifer han på ett ställe — allsom största blindhet och fåvitsko, att vi kristne skola upptaga och inrymma den blinde, oförskämde, ogudaktige och förstockade Guds vanvördaren Aristoteles och hans likar för mästare och lärare uti våra skolor, akademier och församlingar? Eller skall någon af dem, som äro rättsinnige kristne, fördrista sig lära, skrifa och den enfaldige ungdomen ingifva en sådan fördärfelig lögn och bedrägeri, att den hedniska dygdeläran, som uttyder den naturliga lagen, skall innehålla icke någorlunda utan ett allsomljusaste, klaraste och skenbarligaste skäl och bevis om Gud och Guds försyn?» Genom hans och Skyttes samfälda bemödanden lyckades det också en tid att utestänga aristotelikerna från lärarplatserna i filosofi. Jonas Magni öfverflyttades till den historiska professuren, och platsen i logik öfverlemnades först åt ramisten Moretus och sedermera — efter dennes död — åt den mångkunnige CHESNECOPHERUS, hvilken af Skytte erhöi de betecknande loforden, att »han, sedan nu det quasi-filosofiska packet aflägsnats, både genom lära och hänvisning på goda författare förskaffat ungdomen kännedom om den sanna och verkliga logiken». Några under hans presidium utgifna disputationer utmärka sig också genom det rättroga innehållet.

Aristotelismen.

Men icke ens under denna tid förmådde några yttre maktspråk häjda den vetenskapliga utvecklingens gång. Jonas Magni fortfor att utgifva den ena filosofiska disputationen efter den andra, och dessa svälde snart ut till digra böcker i aristotelisk filosofi. 1624 utkom hans *Philosophiæ Civilis Pars Prior*, och året därpå följde dess *Pars Posterior*. Jämte dessa tryktes nu äfven arbeten af andra författare tillhörande samma skola. 1625 utkom RUDBECKIUS' *Logica* fullständigt och fyra år senare hans *Controversiæ Logices*. Alt ifrån sin ungdom hade Rudbeckius bekant sig till den aristoteliska riktningen, och han hade därför aldrig delat Paulinus' djupa misstro till det mänskliga förnuftets förmåga. »Hvad är väl filosofien — hade han utropat redan i sin första vid Upsala universitet hållna föreläsning — annat än en i människosjälens kastad stråle af det guddomliga väsendet? Alla, som af Gud och naturen bildats till något stort, hafva begagnat sig däraf.» I sin logik håller han också på den naturliga människans förmåga att finna sanningen, men det är betecknande för tidsandan, att denna tanke ännu endast framträder såsom ett halft motvilligt gjordt medgifvande.

Rudbeckius.

»Visheten — säger han — är af två slag; den beror antingen på Guds omedelbara uppenbarelse eller medelbart på människornas egen värksamhet. Den sanning, som är uppenbarad af Gud, är den högsta, ren och oförfalskad, emedan den flutit ur själfva sanningskällan, och denna lär oss att förvärfva icke blott den eviga saligheten, utan ock sällhet i detta lifvet. Den däremot, som människorna själfva funnit, är bemängd med dårskap och orenlighet, emedan den rännil, genom hvilken den strömmat, alltid afsatt någon smuts. Den visar sig därför ej sällan vilseledande i det borgerliga lifvet och saknar förmågan att utstaka vägen till det eviga. Såsom verklig sanning kan den således erkännas endast då, när den öfverensstämmer med uppenbarelsen; när den skiljer sig från denna, må den däremot anses af intet värde.» Äfven i ett annat afseende visar sig Rudbeckius såsom ett barn af sin tid. Då man efter läsningen af hans af öfversvallande kraft sjudande tal med deras rika fantasi och deras friska, praktiska uppfattning af lifvet öfvergår till studiet af hans logik, vill man gärna äfven där återfinna samma liffulla, varmblodiga författare, hvars hänfödda ord ännu ljuda i ens öron; men man märker snart, att man misstagit sig. Samme Rudbeckius, som i så värtaliga ord brutit stafven öfver jesuiternas spetsfundiga filosofi, visar sig här såsom en lika torr och benhård skolast som trots någon af dessa. Det må vara sant, att han icke stöder sig på medeltidens tänkare, utan i stället ansluter sig till Aristoteles själf och dennes moderna efterföljare, Zabarella m. fl., men detta har icke gjort formen mera njutbar. Man återfinner här för första gången i svenskt tryck den medeltida logikens alla barbariska minnesverser, framför alt naturligtvis den berömda *Barbara, Celarent, Darii, Ferioque* etc., som sedermera utgjort generationer skolgossars förtviflan. Och då vi finna en dylik frukt på det friska trädet, hurudan skulle då de torra bära!

1604 hade den förut omtalade JOHANNES CANUTI LENÆUS utnämnts till professor i logik, och såsom sådan började han en serie föreläsningar, i hvilka de aristoteliska principerna tillämpades. Att han härigenom väkte ond blod inom det ramistiska lägret, är icke svårt att förstå, och några år därefter uppmanades också Oxenstierna att se till, »att Lenæus hädan afskrapas till något bondegäll på landet, där han får förfara, hvad gagn han har af prædicabilibus Porphyrii, antiprædicamentis, prædicamentis, postprædicamentis Archytæ Tarentini, ponte asinorum Aristotelis». Karaktäristiken är gifven af en motståndare, men då man läser hans *Logica Peripatetica*, som efter att i tjugosex år hvilat i manuskript 1633 utgafs af trycket, frågar man sig ovilkorligen: hvad gagn har ungdomen väl haft af denna så länge använda lärobok? Har kännedomen om dessa i oändlighet indelade prædicamenter, om hela denna inkrånglade logiska terminologi gifvit lärjungarna ens något tillskott i verkligt vetande? Hafva ej alla dessa mödosamt inlärdas regler för tankens värksamhet blott medfört en gagnlös möda, som snarare hindrat lärjungarna från att använda sin tankeskärpa på lösningen af vetenskapens frågor? Dylika spörsmål kommer man väl ofta i tillfälle att uppställa vid läsningen af denna tids literatur, men aldrig synas de mera befogade än här. Och dock lär Lenæus ej hafva varit den, som drifvit denna metod till sin spets. Hammarsköld redogör för en logik af ANDREAS THURONIUS, hvilken i spetsfundighet tyckes hafva ställt alla föregångare i skuggan; hans förmåga att dividera och subdividera alla logiska begrepp förefaller att gränsa till det hardt när otroliga, men också hälsades han af en samtida med hederstiteln *Sidus Patriæ* och *Fennis Splendens Corona*!

Lenæus.

Följden af Aristotelikernas seger blef ej den, man af Jonas Magnis stridsskrifter kunnat vänta. Genom de logiska öfningarna stärktes väl tilltron till det mänskliga förståndets förmåga, men något försök att använda detta på lösningen af tillvarons viktigare frågor

Aristotelismens
seger.

gjordes ej. För den beundrade logiken förglömde man de öfriga filosofiska disciplinerna; de metafysiska, etiska och kunskapsteoretiska frågorna skötes fullkomligt i bakgrunden till fromma för de logiska, och den formalism, som anfrätt tidens alla öfriga vetenskaper, utvecklades till följd därpå inom filosofien till en ren kräftskada. Universitetssalarna blefvo snart en skådeplats för de aristoteliska katederhjältarnes sofistiska konstgrepp. Man afhandlade de obetydligaste och mest gagnlösa frågor endast för nöjet att få lysa med sin formella slagfärdighet, och så skapades detta löjlige disputationsväsen, som ända in i våra dagar, om ock under mindre afskräckande former, lagt hinder i vägen för universitetens vetenskapliga värksamhet. »Aristoteles — yttrade Urban Hiärne — var den tiden en enväldaregent uti den världsliga så kallade visheten, så att utom honom hölls allt för flättja, oskärdt och oheligt och intet värdt att komma inom universitetets väggar, utan vankade till största delen en hop med skolegriller af *Metaphysica* och *Logica* med oändliga många torra, magra och onyttiga distinktioner. Merendels gingo disputationerna därpå ut, om *Logica* vore *ars* eller *habitus*, om *aggregata* eller *transcendentia* hörde till något *prædicamentum* eller ej. Det var en tapper karl, som kunde reducera *Baroco* och *Bocardo* till *Barbara*, och som mest kunde kasta kring sig med *sophismatis*, *fallaciis* och med galne, förvirrade och förvillande *sylogismis* häfva en öfver bord.»

Aristotelismens
fall.

Det var klart, att detta öfverdrifna formelväsen, som inom andra vetenskaper redan, såsom vi sett, framkallat ett bakslag, äfven inom filosofien skulle mötas af opposition. Mot Aristotelismen uppträdde också tvänne fiendtlige riktningar. Den ena, en mystisk-teosofisk, kan spåras redan från århundradets början, men får sin egentliga betydelse först vid dess midt. Den andra var *Cartesianismen*, som redan under Kristinas regering blef känd i Sverige, ehuru den först med 1660-talets början framkallade några stridigheter. Dess betydelse för vår kultur kan ej nog högt skattas. Det var den första rent filosofiska rörelse, med hvilken vi blefvo bekanta. Den representerar ej blott emancipationen från den antika filosofiens ok, under hvilket humanismen suckat, den utgör icke blott en protest mot det skolastiska pedanteri, som vid universiteten gick och gälde såsom filosofi, utan den medför äfven vetenskapens själfständighetsförklaring gent emot teologien. »Annat är tron, annat vetenskapen», djärfdes dess förste målsman yttra, och dessa ord beteckna kraftigare än några andra ett nytt skede i den svenska filosofiens historia.

Ännu återstå tvänne af skolans och universitetets läroämnen. Båda hafva väl för längesedan upphört att figurera i våra läseordningar, men under humanismens dagar ansågos ännu färdighet i »komediespel» samt latinskt och grekiskt versskrifveri vara en nödvändig egenskap hos den bildade djäkn. Äfven här märka vi renässancens formalism på undervisningens område.

I den redogörelse, som i föregående kapitel lemnades för det moderna dramats uppkomst, nämde jag, huru detta uppstått ur den religiösa kulturen. Början gjordes därigenom, att man vid gudstjänsten sönderdelade bibelversen, så att vissa partier reciterades, andra åter — nämligen de dialogiska — sjöngos antingen af körer eller af enskilda personer. Så framställes Kristi uppståndelse redan under medeltidens första århundraden på ett nästan dramatiskt sätt. Tvänne prester, klädda såsom kvinnor, närmade sig en i koret uppställd graf och sjöngo: *Ho skall välla oss stenen från grafvens dörr?* Diakonen, som stod gömd bakom grafven, svarade dem då: *Hvilken söken I?*, hvarefter de båda presterna sjöngo: *Jesus af Nazareth.* När diakonen svarat: *Han är icke här*, tänkte de sina rökverk, och sedan han tillagt uppmaningen: *Gån och förkunnen*, sjöngo de: *Herren, som för oss led på korset, har uppstått från de döda.* Dylika små dramer, mer eller mindre rikt utvecklade, förekommo äfven i svenska kyrkor, tydligen redan under medeltiden och med säkerhet under reformationstidehvarvet. Ett exempel kan anföras. 1619 utgaf Haqvinius Laurentii Rhezelius en samling »gamla» psalmer, som hans afidne fader öfversatt från latin till svenska, och bland dessa befinner sig ock ett dylikt litet påskdrama, som förmodligen under medeltiden uppförts i vårt land. Det är ej längre, än att det här kan meddelas. Efter en psalm, som omtalar, huru de helga tre kvinnorna närmade sig grafven att där finna Jesus, vidtager en dialog:

Ängeln:

Varer glad, det blifver ej nöd;
Den I söker är icke död.

Maria:

Käre ängel, jag beder dig,
Hvarest är Herren, säg det mig?

Ängeln:

Han är uppstånden af den graf
Uppå den helga påskedag.

Maria:

Vis oss Christum den herre kär,
Som af döda uppstånden är.

Ängeln:

Kommer nu hit och ser det ock
Rummet där, som han uti låg.

Maria:

Han är ej här, det ser jag väl.
Finner jag honom, är jag säll.

Ängeln:

Se lakanet, där han i låg
Tillhopa svept till tredje dag.

Maria:

Vi se det väl, och det är visst,
Vis oss dock Herren Jesum Christ.

Ängeln:

Går bort till Galileæ land.
I finna'n där, sagt hafver han.

Maria:

Käre ängel, vi tacke dig
Och fröjde oss nu innerlig!

(Till folket):

Löfsjunger nu kvinna och man!
Uppstånden är Kristus försann!

Detta lilla stycke, som afslutas med en af församlingen utförd jubelsång, är icke enastående. I den psalmbok, som Paulinus 1633 utgaf, förekommer en annan öfversättning af samma påskspel, som således med all sannolikhet uppförts åtminstone i Strängnäs stift under Paulinus' biskopstid. Från Växiö finnes ett tredje, i handskrift bevaradt stycke, som närmast skulle kunna kallas ett oratorium. Det förefaller att vara anordnad eller åtminstone renskrifvet af en Robertus Paschatii Jenecopensis, och stilen häntyder på 1600-talets första decennier. Det, som här skildras, är Kristi lidande från tillfångatagandet i ortagården ända till döden på korset. De episka partierna reciteras, de dialogiska däremot sjungas dels af en fyrstämmig kör, dels af Jesus, Pilatus, Petrus, dörrvakterskan och öfversteprestens tjänare. Något författarskap kan man ej tala om, ty det hela är intet annat än en dramatisk anordning af själfva bibelversen. Emellertid lära — efter hvad Arcadius upplyser — anteckningar gifva vid handen, att dylika påskspel ännu under 1700-talet fortfarande uppförts i Växiö.

Från denna enkla början utvecklades medeltidens skådespel till ett kolossalt världs-drama, som i korta drag återgaf hela den heliga historien från skapelsen ända till den yttersta domen, samt äfven omfattade helgonens lif. Någon handlingens enhet fanns

icke i dessa oformliga produkter, hvilka i sig upptogo den ena efter den andra af bibelns episoder; någon hänsyn till rum och tid togs häller icke. Hjälten kunde i ena akten uppträda såsom ett spädt barn för att i den nästa skiljas hädan såsom en utlefvad gubbe, och han kunde utan svårighet under samma scen förflytta sig från Rom till Jerusalem. Det heliga allvar, som hvilat öfver medeltidens älsta mysteriedrama, försvann på samma gång handlingen tillväxte i omfång, och framställningen sänkte sig allt mer till det dagliga livvets realistiska nivå. Gud Fader och jungfru Maria uppträda och tala på vanliga människors sätt, äga samma bekymmer och ofta äfven samma lidelser, och för att hålla åskådarnes intresse vid makt insmugglade man den ena burleska episoden efter den andra. Att dylika mysterier äfven förekommit i Sverge under medeltiden, torde nu kunna anses säkert, ehuru — så när som på de obetydliga rester, för hvilka i föregående kapitel redogjorts — intet enda bevarats till våra dagar; men en antydning om dem äga vi i Ordinantians förbud af 1575 mot att »härefter» införa »den heliga trefaldighets personer» i dylika spel, »ty sådan lättfärdighet vill icke tjäna det guddomliga majestät, som ingen människa betänka eller representera kan.» Påbudet att dylika dramatiska öfningar skulle ske »med tukt och ärlighet», låter oss vidare ana, att medeltidens smak för drastiska effekter äfven lemnat spår efter sig i vårt mysteriedrama. Det religiösa allvar, som kännetecknar våra älsta reformatorer, synes dock åtminstone för någon tid hafva drifvit dessa naturalistiska och ofta rent profanerande mysterier från scenen. Men undertrycka dem förmådde de ej, och på 1600-talet återfinna vi det gamla medeltidsdramat ånyo, föga berördt af de reformationens och humanismens ideer, som då bröto sig mot hvarandra; några af dessa dramer äro möjligen intet annat än bearbetningar af stycken, hvilka redan under medeltiden spelats här i Sverge. Rent systematiskt sedt borde dessa därför behandlas före 1500-talets bibeldramer, då de förra onekligen stå på en äldre ståndpunkt, men då det kronologiska sammanhanget härigenom allt för mycket skulle rubbas, har jag föredragit att följa den vanliga ordningen.

I formelt afseende skiljer sig 1500-talets bibeldrama ej mycket från det gamla mysteriet. Handlingen hämtas ännu från bibeln, och de förändringar eller utvidgningar, som författaren tillåter sig, äro vanligen ej betydande. Om ämnet lämpar sig för dramatisk behandling eller ej, synes ännu vara en underordnad synpunkt. Hvad man afsåg, var att uppbygga och undervisa, och passade ämnet för detta ändamål, stötte man sig ej på omöjligheten att om-

Bibeldramat.

sätta detta i dramatisk handling. Så väl häri som i likgiltigheten för tidens och rummets fordringar stod bibeldramat ännu kvar på mysteriets ståndpunkt. Men i ett fall skilja de sig bestämdt. Öfver det förra hvilar reformationstidens hela religiösa allvar; inga rått naturalistiska scener, intet skämt, inga drastiska uttryck blanda sig här in i den heliga handlingen. Vi kunna väl stundom draga på munnen åt författarens naiva sätt att teckna de bibliska figurerna, men denna naivitet äger för oss intet stötande. »Sätta vi oss rätt in i dessa stycken — yttrar Ljunggren — kan ej det djupa allvaret, som genomgår dem, förfela att göra intryck; löjet kväfves på läppen, och man kommer att med en viss vördnad betrakta dessa så talande minnesvårdar från en tid, som var djupt upprörd af kampen för lifvets högsta angelägenhet och därför icke föraktade något medel, som i sanningens tjänst kunde användas. Dikten — fortsätter samme författare på tal om vårt äldsta bibeldrama — liknar ett af dessa gamla träsnitt ur tyska skolan, hvilka föreställa scener ur den heliga historien; konturerna äro kantiga, ställningarne tvungna och oskönt vridna, ansiktena stränga, stundom knarriga. Men detta oaktadt gör det hela genom den stränga religiösa känslan, det förräder, ett djupt intryck; ty en själ talar dock till oss genom dessa otympliga former.»

Tobie Comedia.

Renast framträder detta drag i det äldsta af dessa bibeldramer, Tobie Comedia, tryckt 1550 och — ehuru anonym — utan tvifvel författad af OLAVUS PETRI. Ämnet var under reformationstiden ett af de mest omtyckta. Redan Luther hade karaktäriserat Tobie Bok såsom »eine feine, liebliche, gottselige Comoedie», och i följd däraf återfinna vi denna bibliska berättelse i en hel rad af danska, tyska och latinska dramer. Likväl är det tydligt, att vårt stycke icke har någon annan förebild än det Gamla Testamentets framställning; uppgiften att Olavus Petri skulle hafva rönt intryck af Mathæus Vindociensis Historia Sacra de Tobia Seniore et juniore, beror endast på ett svårförklarligt misstag. Men trots denna popularitet lämpade sig dock Tobias historia föga för dramatisk behandling. Någon egentlig hufvudfigur finnes ej, icke håller någon dramatisk konflikt, och handlingen sönderfaller i tre med hvarandra föga sammanhängande episoder. Begränsningen är visserligen större än inom de gamla mysterierna, men med rummet och tiden handskas författaren lika obesväradt som medeltidens dramatiker. Någon uppfinningsrikedom kan man ej tillmätta honom. Troget följer han den bibliska berättelsen i spåren och tillåter sig endast några lindriga utbroderingar af denna. Detta invärkar menligt äfven på karaktärsteckningen. Författaren söker ej

att gifva sina figurer någon rikare individualitet än den, som bibeln redan förlänat dem. Likväl kan han i viss mån sägas hafva skänkt oss typer från reformationens eget århundrade. Sara är en ung kvinna, sådan som reformationstidens män tänkte sig idealet af en hustru, undergifven, from och med tanken fäst endast på sina plikter såsom barnaföderska och husmoder. Hennes make är en ung man, hvilken kunde uppställas såsom ett mönster för skolgungdomen, lydig sina föräldrar, kysk och sedesam, och i den gamle Tobias har man den förkroppsligade bilden af en sann lutheran efter Olavus Petris sinne. Han är ädel, uppoffrande, tålig under kroppsliga plågor och andligt förtryck samt med en orubblig tro på Guds rättvisa och barmhärtighet. Häri märker man äfven författarens syfte. Detta var ej i minsta mån ästetiskt. Hvad han afsåg, var endast att i en mera populär form framställa bibelns läror om äktenskapets uppgift samt om trons och lydnadens plikt. Somliga hafva till detta ändamål brukat — säger han — »slätta och enfaldiga ord och tal, somliga visor, ordspråk och mångahanda poetiska dikter för dem, som där hade lust till, somliga spel och komedier och tragedier på uppenbara spelplatser och skådeplatser.» Författarens mening är också endast att gifva hvar och en »någon rättelse; de som mera lust hafva till enfaldigt tal, de må läsa själfva Tobie Bok i Bibeln; här må hvar göra, som honom tackes». Högre sträkte Olavus Petri ej sina anspråk, och dock ligger det onekligen något af en sann poetisk kraft i den skildring, som den store reformatorn gifver af de lidanden, som Guds utvalde allmoge måst utstå i fiendelandet. Bakom den stapplande knitteln spåra vi ett sinne, som är fylldt af hänförelse öfver Herrens underbara värk, och denna hänförelse förmår ock att kasta ett skimmer af biblisk poesi öfver dikten:

Under baran himmel måste vi ligga,
 Af androm skola vi både bedja och tigga
 Och få icke annat än spott och spe.
 Vi sucka och gråta och våra fiender le.
 Våra döttrar de skämmas, där se vi uppå,
 Våra hustrur tagas ock oss ifrå.
 Vi äro nu komna i vår fienders garn!
 Ve oss, vi arma Israels barn!

Hela dikten är en lofsång till Herrens ära, och man märker, att den skrifvits af en man, som själf erfarit något af den öfvergifvenhet, som israeliterna känt under fångenskapens dagar, men också ägt något af deras profeters tro. Tobie Comedia skrefs

troligen mot slutet af Olavus Petris lif, då hans förtröstan på reformationens välsignelser redan rubbats och då han djupare än fordom led af mänsklighetens trældom under synden, men i detta drama — kanske hans sista arbete — spåra vi äfven hans bärgfasta tro på Herrens barmhärthighet att frälsa sitt folk ur fiendens hand samt återföra det till Sions bärg. Vi veta äfven, att han med denna dikt anslagit en af tidehvarfvets känsligaste strängar; inom ett århundrade upplefde hans drama ej mindre än sex upplagor.

Jesus lärar i
templet.

Ett annat drama, tillhörande samma riktning, är det först i våra dagar återfunna och trykta Jesus lärar i Templet af okänd författare. Samma ton af religiöst allvar genomgår äfven detta stycke, men författaren ställer sig friare i förhållande till bibelns berättelse. Den lilla episoden om Jesusbarnet, som genom sitt förstånd väckte de skriftlärdes förvåning, har här vuxit ut till en djupsinnig teologisk diskurs. Man får här bevittna en bibelutläggning i den tidens anda, framställd med en egendomlig blandning af spetsfundighet och naivitet samt naturligen utan en tillstymmelse af dramatisk hållning. Ett tredje drama närmar sig mera medeltidens behandlingssätt, nämligen *De Creatione Mwndi*. Detta stycke, som behandlar skapelsen och syndafallet, uppfördes troligen i Upsala på 1570-talet, men osannolikt är icke, att det redan då var gammalt, ty af alla 1500-talets bibeldramer gör detta det ojämförligt ålderdomligaste intrycket, och intet i innehållet förbjuder oss att antaga, att detta lilla mysterium skrivits redan under medeltiden. I tonen erinrar det om dessa naiva basreliefer, som smycka de medeltida kyrkoportalernas bågfält och i hvilka man ofta ser, huru Gud Fader helt handtvärksmässigt skapar jord, stjärnor, träd och människor. Ej sällan möter man uttryck af en nästan rörande barnslighet. Någon egentligen dramatisk handling förekommer naturligen ej. De uppträdande personerna läsa helt enkelt upp sin lexa såsom ur en katekes, och syndafallet sker utan att föregås af någon själsstrid. Då Eva uppmanar Adam att äta af kunskapens träd, svarar denne helt beskedligt:

Är det sant som du säger mig,
Då vill jag äta och lyda dig.

Belial.

I samma handskriftsband som *De Creatione Mundi* förekommer ett litet dramatiskt fragment, *Belial de Jnferno egrediens etc.*, som i ännu högre grad äger medeltidens skaplynne, och äfven intet annat är än en påbörjad öfversättning af ett stycke, som i utlandets medeltidsliteratur förvärfvat sig stor popularitet. En an-

spelning på detta drama förekommer redan i Hans Brasks brev-växling, och möjligt är ju, att det redan på den bekante Linköpingsbiskopens tid existerat på svenska. Mera i reformationstidens smak är Josephi Historia tryckt 1601 och författad af T. G., i Josephi Historia. hvilken signatur man på mycket svaga grunder velat igenkänna THOMAS PETRI GEVALIENSIS. Hvem författaren än må hafva varit, någon dramatisk talang ägde han ej, och hans åtgörande i förhållande till bibelns berättelse bestod knapt i annat än att på knittelvers omskrifva de yttranden, som i det Gamla Testamentets framställning tillagts Josef och hans bröder, Farao m. fl. För scenens fordringar ägde han intet sinne; både tid och rum växla, ännu under det att samma person talar, och någon karaktärsteckning utförver den, som bibelberättelsen redan lemnat, förekommer ej. Något försök att psykologiskt motivera öfvergången från ett själstillstånd till ett annat ligger naturligen fullständigt utanför denne primitive dramatikers förmåga. Så t. ex. yttrar Potifars hustru i samma ögonblick, hon för första gången får syn på Josef:

Ett skall du ock göra mig till viljes,
Förr än vi skola nu åtskiljas.
Min vilja skall du strax göra,
Det skall ingen spörja eller höra.

Så naivt och enkelt framställdes då ännu äktenskapsbrottets psykologi, och detta exempel är icke enastående. Då Josef tydt Faraos dröm, blir denne genast slagen af så mycken visdom. Han förklarar då högtidligen för sina undersåter, att de hädanefter skola kalla Josef »landsens fader», och denna egendomliga titulatur fortfar Farao helt trohjärtadt att själf sedermera gifva styckets hjälte. Men i dylika naiviteter låg nog intet stötande för författarens samtid. Man fäste sig då väl mera vid den fromt religiösa tonen och vid den pedagogiska afsikten. Denna senare var fullkomligt i reformationstidens anda:

Summan är denna, som I skolen förstå,
Huru i världen mände tillgå,
Att Gud handlar underligt med sin församling
Uti dessa timliga ting.
Han vill henne under korset låta vara,
På det hon sedan skall förfara,
Huru underligt han sedan hjälper dem opp
Af blotta nåde till själ och kropp!

De brister i dramatiskt afseende, hvilka vidlåde detta stycke, återfinnas i ännu rikare mått i ett annat af samme författare,

Dawidhz Hi
storia.

Konungh Dawidhz Historia (tr. 1604). Ämnet är här ännu mindre dramatiskt. Den svaga handlingens enhet, som berättelsen om Josef och hans bröder företedde, har här fullständigt försvunnit. Dawidhz Historia utgör endast en rimmad omskrifning af den bekanta judakonungens hela växlingsrika lefnadssaga. »Af dramat — säger Ljunggren — finnes intet annat än samtalsformen, och icke ens denna är dramatisk, ty de talande personerna vilja hvarandra ingenting; de stå där blott för att läsa upp rimmade omskrifningar af några bibelvers.» I ringaktning för tidens och rummets fordringar öfverglänser författaren alt hvad som ditills förekommit. Några »sceniska anvisningar» sakna måhända ej intresse för att åskådliggöra hans fördomsfrihet i detta afseende. En lyder: »David blef konung öfver Juda och Isboset öfver Israel, och Abner sticker Ahaset ihjäl, och Joab sticker Abner ihjäl, Isboset blef ock dräpt på sin säng.» En annan är nästan lika innehållsrik: »de upproriske varda slagne tjugotusen män, och skogen uppfrätte flera på den dagen än svärd, och Absalon hang i en ekegren.» På grund häraf torde man väl äga rätt att antaga, att författaren ej skrivit sitt stycke för att få det uppfördt; snarare har det väl blott varit ämnadt att tjäna såsom uppbygglig läsning. Flera dylika halft dramatiska stycken hafva nog funnits; särskildt är det ingalunda ovanligt att se rent teologiska frågor afhandlade i en versifierad dialog. En handskrifven dikt, behandlande Akabs och Nabots historia, har i allmänhet dramatisk form, men stundom öfvergår denna i episk. Att författaren dock tänkt sig dikten såsom ett drama, ehuru hans förmåga ej räkt till att i en dylik form omskrifva bibelns berättelse, framgår bl. a. däraf, att stycket inledes af en »prologista», som afslutar sitt tal med orden:

Nu följer fort tragödien.
 Akte för den skull hvar och en,
 Huru falskhet hafver framgång
 Och haft hafver i åren mång,
 Men var tillfrids, han får sin lön,
 Skjut all saken uti Guds skön.

Simon Magus.

Att fordringarna på dramatiskt lif icke voro synnerligen stora, visas af ett stycke, som 1652 författades af en lärjunge vid Linköpings gymnasium, PETRUS LAURBECCHIUS. Innehållet framgår af titeln Simon Magus Thet är En kort och förskräckeligh Tragoedia om thenne öfwerbet: Simonis grufwelige affgång och hädanfärdh; Tå han föregifwandes sigh skola fara vp i Himmelen, igenom itt hisligt fall sigh i stycker sönderslogh. Öfver hälften af detta »drama»

upptages af ett samtal mellan Petrus och Paulus om Simon Magus och den andra hälften nästan uteslutande af den senares mångordiga löfte att vilja »fara upp i himlen». Men icke dess mindre har detta stycke väckligen uppförts af Linköpings gymnasister samt t. o. m. ansetts värdigt att tryckas.

Till denna klass af bibeldramer höra ock tvänne trettondagsspel. Trettondagsspel.
 Det ena af dessa Een lijten Andeligh Tragoedia. Om the tree wijsa Män aff Österlanden (tr. 1635) författades af HANS OLFFSON, fordom borgmästare i Linköping. Att den gode borgmästaren ej af försynen varit ämnad till skald, framgår både af detta lilla drama och af hans förut omtalade rimkrönika om Kristian Tyrann. Hans mönster voro gammalmodiga, och i sina båda dikter förefaller han snarare såsom en gengångare från det föregående seklet än såsom en af Stiernhielms äldre samtida. Likväl försonas man nästan med styckets brister. Öfver hela det lilla trettondagsspelet ligger det nämligen utbreddt ett drag af så gammaldags, trohjärtad fromhet, att vi hafva svårt att bedöma hans dikt om de tre vise männens resa till Jesusbarnet på annat sätt, än han själf önskade. För honom var detta drama endast »en nyttig gudaktighets öfning», och förmodligen åsågs det af de hederliga Linköpingsborgarne med långt större uppbyggelse än den, med hvilken vi nu åhöra det mest gripande sorgespel. Vida mera bevandrad än Hans Olffson i poetikens lagar var PETRUS PACHIUS, predikant vid tyska skolan i Stockholm och författare till ett annat, på tyska skrifvet trettondagsspel Salutaris Jesu Christi Nativitas (tr. 1638). Men trots det att Pachius i företalet citerar Horatius' Ars poetica, är framställningen ofta lika barnsligt naiv som i den gamle borgmästarens drama. Det är ej något profant skämt, då herdarne såsom gåfvor till Jesusbarnet medföra ägg, söt mjölk, metwurst och fl-bunke, och författaren gycklar ej håller, då han låter en af dessa bjuda Josef på — tobak. Denna omedvetna realism disharmonierar knapt med den fromt religiösa ton, som genomgår stycket, och den framgår ej håller ur någon böjelse att gifva en drastisk skildring af verkligheten. Denna böjelse spåras däremot ganska tydligt i en svensk öfversättning af samma stycke, Åbostudenten ERICUS KOLMODINUS' Genesis Ætherea (tr. 1659). Utan att alltid ordagrant följa originalet, återgifver han detta tämligen troget, men den ofta älskvärdt naiva stämningen saknas, och i en själfständigt tillagd sjätte akt har han gifvit fritt lopp åt sin smak för rätt naturalistiska skildringar.

Hans Olffson och i viss mån äfven Pachius voro ännu barn af reformationens första århundrade, då bibeldramat betraktades

Holofernis och
Judiths
Commædia.

såsom ett slags gudstjänst eller åtminstone såsom ett medel att på ett mera åskådligt sätt framställa Skriftens lärdomar. Men så småningom hade denna uppgift skjutits i bakgrunden för en annan — att roa och underhålla publiken, och detta nya syfte stämde förträffligt samman med den alt starkare framträdande lusten att skildra den omgifning, i hvilken författaren och åskådarne själfva lefde och rörde sig. Den allvarliga, om ock naiva idealismen hos det äldre bibeldramat viker så småningom för en alt kraftigare realism, hvilken visserligen stundom står på gränsen af det profana, men som å den andra sidan gjuter ett mera friskt, rent dramatiskt lif in i det gamla bibeldramat. Ett stycke, där man redan spårar den gryende tendensen i denna riktning, är Holofernis och Judiths Commædia, bevarad i en handskrift från 1599 och enligt en anteckning uppförd i Upsala. Tonen är ej längre oblandadt religiös, författaren njuter tydligen af sina försök till en verklighetstrogen skildring, men någon råhet eller någon sårande naturalism förekommer ännu ej. Ämnet har naturligen hämtats från Judiths bok, men vissa partier hafva redan oberoende af den bibliska berättelsen svält ut till rent världsliga sedeschildringar. Såsom dramatisk förmåga står den okände författaren icke så litet öfver sina föregångare. Handlingen bildar ett afrundadt helt samt fortskrider med en sant dramatisk stegring. Väl kan författaren icke räkna sig detta till någon synnerligen stor förtjänst, då han endast följt den bibliska berättelsens gång, men valet af ämne häntyder dock på ett i viss mån utveckladt sinne för det dramatiska. Med tid och rum handskas han vida bättre än de författare, med hvilka vi hittills gjort bekantskap. Med undantag af den första scenen spelar hela stycket i Holofernes läger eller trakten däromkring, och äfven med afseende på tiden tillåter han sig inga språng. Snarare märker man hos honom en tendens att på ett eller annat sätt utfylla de ögonblick, som måste tänkas åtgå till utförandet af en handling, hvilken först omtalas såsom påbörjad och därefter såsom utförd. Likaså låter han sig angeläget vara att med några ord motivera den ena eller andra personens uppträdande, och — särskildt beträffande Holofernes — har han försökt att gifva en karaktärsteckning i något kraftigare färger än den, med hvilken Judiths bok framställt sina figurer. Möjligen häntyda dessa förtjänster på, att vi här endast hafva att göra med en öfversättning eller bearbetning af ett utländskt original. Ett nu förloradt danskt stycke med samma namn omtalas från 1500-talet, och några i vår Comedia förekommande danismer bero möjligen på, att detta stycke fått stå modell för

vårt. Äfven inom den tyska literaturen var ämnet ganska populärt, och det är därför ej omöjligt, att en framtida undersökning kommer att såsom urbild i sista hand uppvisa ett tyskt drama.

Den bibliskt religiösa hållning, som ännu uppbär Holofernis Judas Redivivus. och Judiths Commædia, har i Judas Redivivus fullständigt vikit för en rå naturalism. Denna egendomliga »Tragicocomædia» skrefs 1614 af JACOB RONDELETIUS, som då var skolmästare i Södertälge, och den uppfördes af hans lärjungar. Författaren befordrade den visserligen ej till trycket, men han lät sina djäknar afskrifva stycket i flera exemplar, af hvilka ett bevarats till våra dagar. Ämnet har hämtats från den under medeltiden synnerligen spridda legenden om Judas Ischariot, hvars af bibeln okända förhistoria så småningom utbildats genom anslutning till åtskilliga antika sagor, särskildt till myten om Ædipus. Det ligger i sakens natur, att en dylik legend ej lämpar sig för dramatisk framställning. Ett skådespel, som börjar innan hjälten ännu sett dagens ljus, som sedermera skildrar hans barndom, därefter öfvergår till hans äfventyr såsom yngling och hvilket slutar med att framställa de handlingar, som framkalla hans död, saknar naturligen den tidsbegränsning, som är nödvändig för ett drama. Någon handlingens enhet kan ej håller finnas, då framställningen tydligen måste sönderfalla i en följd af skilda episoder, endast sammanhållna genom personens enhet. Härtill kommer en annan brist. En dramatisk konflikt fanns icke i den gamla legenden och finnes ej håller i det därpå byggda dramat. Judas är redan före sin födelse bestämd att blifva ett mänsklighetens utskum, och alla hans följande handlingar äro onda i den grad, att han aldrig ens synes tänka sig möjligheten af att handla på annat sätt. Visserligen har författaren gjort ett försök att motivera denna ondska dels genom en skildring af den dåliga uppfostran, som kom styckets hjälte till del, dels genom att hänvisa till djäfvulens särskilda ingripande, men dessa medel synas knapt behöfliga för att förklara karaktärens uselhet. Som det förefaller, skulle Judas, äfven djäfvulens och sin svage fosterfaders hjälp förutan, med samma lätthet hafva begått alla sina fula streck. Men dessa fel motvägas i någon mån af vissa förtjänster. Framställningen är liflig och handlingen skrider raskt framåt. Personerna stå ej längre och läsa upp några katekeslexor, utan de diskutera och handla såsom människor af kött och blod. Författaren har tydligen önskat att på ett åskådligt sätt framställa sin egen samtids lif, och det är ej utan att han lyckats ganska bra. Särskildt har han på ett lefvande sätt skildrat sin tids vidskeplighet och bl. a. gifvit oss en tyd-

ligen ytterst naturtrogen teckning af en förslagen spåkäring. Mest till sin fördel är han i den kraftigt burleska skildringen af djäfulven Karrik och dennes medhjälperska häxan Glorela. Det är en tidsbild, som i kraftiga drag etsar sig in i ens minne, hemsk, men mera levande än någon, som denna tids poesi mäktat åstadkomma. Också såsom karaktärstecknare höjer sig författaren öfver de flesta af sina samtida, äfven om han här väl mycket tangerar naturalismen. Figurerna äro tydligen gripna ur lifvet, och den tiden utmärkte sig just ej för någon rikedom på finkänsliga individer. Samma råhet återfinnes i språket, som stundtals är så plump, att vi nu hafva svårt att fatta, huru ett dylikt stycke någonsin kunnat uppföras i en skola, och detta intryck försvagas knapt af de platt moraliserande rimpar, som författaren här och hvar inströdt, isynnerhet som moralen just icke är af den mest upphöjda beskaffenhet och egentligen går ut på att inskräpa föräldrarnes plikt att grundligt genompiska olydiga pojkar.

Den rått profana tonen, de naturalistiska djäfulsscenerna, den ett helt lif omfattande handlingen, allt detta erinrar starkt om medeltidens mysterier och mirakler, och likhetspunkterna äro så stora, att man lätt känner sig frestad att betrakta hela stycket endast såsom en bearbetning af ett rent medeltidsdrama. Afslutningen gör detta antagande nästan till visshet. I legenden hade Judas, sedan hans samvete slagit honom vid upptäkten att han dräpt sin fader och gift sig med sin moder, sällat sig till Jesu lärjungar. I dramat däremot går han i kloster. Under det att han i legenden sätter kronan på sitt förbrytarlif genom att förråda sin herre och mästare, kulminerar hans brottslighet i dramat därigenom, att han falskeligen anklagar de fromma munkarna, som af Pilatus kastas i fängelse. Det hela slutar med en fullkomligt katolsk hyllning åt kyrka och klosterväsen. Den af djup ruelle gripne Pilatus befäller, att de fromma fäderna skola lösgifvas ur fängelset:

Låt dem igen i sitt kloster gå,
Där de sinom Gudi tjäna må,
Sina förra prebenden och gods åtnjuta;
Jag skall ock mer därtill själf skjuta.
Den tredje parten af skatten all
Vill jag gifva dem i våld.
Af mitt palats, det jag tog dem frå,
Skola de åter ett kloster få.

Redan förut läser man yttranden som att Gud i klostret »dyrkas så, som han det aldra rättaste må», samt att »fasta, hårkläder

och böner» tjäna till att utplåna synderna och göra oss Herren mild. Att en protestantisk skollärare år 1614 af sig själf skulle hafva kommit fram med dylika tankar, är tydligen omöjligt, och då han ej håller kan tänkas osjälfständigt hafva kopierat dem från legenden, där dessa drag ej finnas, återstår enligt min tanke blott det antagandet, att Judas Redivivus i själfva verket *är* ett medeltidsdrama, som endast bearbetats af Rondeletius. Huruvida detta medeltidsdrama varit svenskt, är naturligen ovisst, ehuru åtskilligt synes tala för dess nationella ursprung.

Det medeltida skaplynnnet återfinnes ock i en följd af andra arbeten, för hvilka nu skall redogöras. Jämte mysteriet, hvars teknik de ofvan omtalade dramerna mer eller mindre troget upptagit, hade under den senare medeltiden utbildats också en annan art af allvarligt skådespel, den s. k. moraliteten. Från mysteriet skiljer sig detta sistnämnda drama därigenom, att det icke — åtminstone ej uteslutande — hämtar sina figurer från bibeln eller legenden; till en stor del äro dessa i stället allegoriska begrepp såsom Rättfärdigheten, Nåden, Världen, Synden o. s. v. Denna art af drama, som möjligen ock intagit något rum i vår förlorade medeltidsliteratur, spåras icke under reformationens första århundrade,* och först mot 1600-talets midt göra vi i Sverige bekantskap med några stycken, som kunna räknas hit. Det äldsta af dessa är *Jwla Comædia*, författad af fältpredikanten LAURENTIUS OEST. HASTADIUS, som 1639 i »Warnemynde Skanz» undertecknat företalet. Innehållet är det samma som i de förut omtalade trettondagsspelen, men anläggningen är bredare. Gud Fader börjar stycket med en monolog, i hvilken han omtalar skapelsen och syndafallet. Han nämner där, att han väl kunnat »benöja» sig med sin käre son och den heliga Anda samt äfven kunnat vara tillfrids utan änglar,

Moraliteter.

Hastadius.

Utan himmel, jord, kreatur
Vore jag sann nog, vis och pur.
Dock har mig tvingat min godhet
Och eviga barmhärtighet.
Jag skapade himmel och jord.
Det gjorde jag alt med ett ord.

Sedan han därefter omtalat, huru de första människorna fallit, uppträda Rättfärdigheten, Sanningen, Nåden och Barmhärtigheten och börja inför honom en vidlyftig diskurs. De förra yrka naturligtvis på evigt straff åt den fallna mänskligheten, de sena

* Med en viss rätt kan man dock hit räkna det förut omtalade fragmen.

söka däremot att stämma Gud Fader mildare. Slutligen får Barmhärtigheten en idé:

Håll! Ett skönt medel och påfund
 Mig förekom på denna stund.
 Se! Din enfödde käre son,
 Din hjärtans lust och ärekron,
 Den du födt har af evighet,
 Han syndabördan draga vet
 Och stiger af sin himmel ned
 Uti en jungfrus kyska kved
 Och på sig tager mänskohamn,
 Därmed din vrede stillas kan.

Sedan Gud Fader gillat detta förslag, fortskrider komedien på vanligt sätt, dock med inblandandet af några djäfvulsscener, hvilkas plumpa språk föga passar i stycke med ett juldramas karaktär. Trots sitt styckes likhet med en medeltidsmoralitet gör författaren dock tydiligen anspråk på att räknas såsom en klassiskt bildad skald. Hans språk är till olidlighet uppblandadt med latinismer, herdarne bära de idylliska namnen Tityrus och Melibæus, och de fyra allegorierna hedras med titeln »gudinnor». Men ändå högre sätter han tydligen dock sin teologiska lärdom, och hans sätt att lysa med denna värkar långt mera löjligt än de föregående författarnes naiviteter. Stundom tycker man sig höra en återklang af den tidens teologiska disputationer, och det kraftiga språk, som författaren låter ängelen Gabriel använda mot Lucifer, hvilken nyligen förolämpat Maria, erbjuder sannolikt många likhetspunkter med Hastadius' eget sätt att tilltala katoliker och andra kättare:

Håll litet, du djäfvul, du sköna morgonstjärna, som af himmelen bortkastad är, du förskämda lastare och lögnare, ja ock lögnens fader. Man måste din oförskämda, lögnaktiga mun litet tillstoppa; det du jungfru Maria för en oärlig kalumnierar, det ljuger du, som en Guds och äreförgäten lögnare äst; du gör hennes oförkränkta, adeliga jungfrudom den högsta öfvervåld och orätt. Ty jungfru Maria är ibland alla jungfrurs- och kvinnspersoner, som lefvat hafva, en krona, ära och prydnad. Hon är den dygde- och ärorikaste, den aldra tuktigaste och kyskaste, aldra renaste och heligaste, härligaste och ärligaste, förträffligaste och aldra ljufligaste furstinna, drottning och kejsarinna, högärad, obefläckad, för, uti, och efter födelsen en jungfru och Guds sons moder, den man alltid ära, dock aldrig tillbedja eller anropa skall. Summa hon är alla kyska och dygderika jungfrurs klaraste spegel, som man läser i Esa. 9, 8, Luc. 1, 25.

Chæerberus.

Det andra stycket, som kan räknas hit, är i själfva verket blott en dramatisering af en predikan af den bekante Bernhard af Clairvaux. Denna moralitet itt Gudeligt Samtaal Eller

Andeligh Prosopopeiæ Dickte tryktes 1642 och författarens namn var JOSEPHUS CHÆRBERUS, konrektor i Västerås. S. Bernhard hade i berättande form framställt hur Gud, Rättfärdigheten, Sanningen, Barmhärtigheten, Friden och Allvisheten diskuterade möjligheten af mänsklighetens frälsning, och det är denna predikan eller möjligen en tysk dramatisering därpå, som återfinnes i Chærberus' Prosopopeiæ Dickte. Samma föga dramatiska ämne behandlades sedermera, ehuru med vida större apparat i den finske skolrektorn PETRUS CARSTENIUS' nu som det synes förlorade stycke Thet Himmelska Consistorium, tilhoopa kallat, för våra första Föräldrars ynkeliga affall skull (tr. 1674). Till skilnad från öfriga äldre dramer var detta på prosa, men att döma af citaten måtte dess otymplighet hafva varit ännu större än de andras hoppande knittelvers. Det hela tyckes hafva utgjort en vidunderlig kakofoni af misslyckad lärdom, plumphet och naivitet. Det berättas om författaren, att han hos Karl XI anhållit om att vid jubelfesten 1693 blifva utnämnd till teologie doktor, men af konungen endast hugnats med den skämtsamma uppmaningen att vänta till nästa jubelfest. Då han sedermera hos Karl XII förnyade sin anhållan, skall han af denne hafva fått till svar, »att han skulle ställa sig den af konungens Herr Fader gifna resolutionen till efterrättelse», och i betraktande af de ästhetiska förtjänsterna i Thet Himmelska Consistorium kan denna dom icke anses orättvis. Det sista af de hit hörande dramerna författades af en literaturhistorisk gengångare, med hvilken vi redan förut gjort bekantskap, nämligen den bekante SWEN BRYNGELSON DALIUS, Stiernhielms »latinske kapten» och Dalins »salig gubben». 1681 utgaf han Valet-Skänck, På sitt 77:de Wandrings-år, Eller Ett skönt Gyldene Frögde-Speel och liufligh Comoedia, Om en stoor Herre, Hecastus benämnd. Ämnet i detta drama är ett bland dem, som oftast möter oss inom utlandets literatur. Den äldsta dramatiska behandling, man känner, är en engelsk medeltidsmoralitet Every Man, hvilken sedermera bearbetades på nederländska af Petrus Diesthemius. Troligen var det denna nu förlorade öfversättning, som låg till grund för den fria latinska bearbetning, som 1539 utgafs af den framstående nederländske humanisten Georg Macropedius, hvars drama sedermera blef förebilden för en hel följd af andra. 1552 tryktes i Nürnberg en tysk öfversättning därpå. I företalet säger sig utgifvaren, Laurentius Rappolt, hafva värkställt denna, men så är dock icke fallet. Redan 1549 hade Hans Sachs fullbordat en öfversättning af det ifrågavarande dramat, och

Carstenius.

Dalius.

det var denna öfversättning, som Rappolt tre år senare helt enkelt utgaf såsom sin. Emellertid var det denna af Rappolt plagierade text, som sedermera af Dalius öfverflyttades till svenska.* Dramat skildrar huru Hecastus d. v. s. mänskligheten efter ett i synd tillbringadt lif slutligen kallas hädan genom ett af Gud själf skrifvet bref. Hans vänner öfvergifva honom och Mors (döden) infinnet sig för att afhämta den syndbelastade. I sin nöd kallar denne på Virtus (dygden), som med biträde af Fides (tron) slutligen lyckas bortdrifva djäfvulen, hvarefter Hecastus saligen af-somnar och föres till paradiset.

Farser

Det fanns äfven ett komiskt medeltidsdrama, och af detta hafva likaledes några ättelägggar bevarats i reformationstidehvarf-vets literatur. På öfvergången mellan det komiska och det all-varliga skådespelet står förmodligen ett stycke, af hvilket endast personförteckningen och en del af prologen bevarats. Dess titel är Ett Speel Huru Then ene Stalbrodren slogh then andra ihäl. I stycket framställes, huruledes de tvänne stallbrö-derna Ölgäck och Dubbelgod på en söndag begåfvo sig »till Öl-kona hus att dricka och dubbla med fullgodt rus.» Det bevarade fragmentet underrättar oss ej om de sorgliga påföljderna af detta sabbatsbrott, men af personförteckningen kunna vi gissa oss till dem. Utom de båda drinkarne, Ölkonan och Dubbelgods moder figurerar där äfven Djäfvulen, och troligen var det han, som till slut afhämtade de båda fyllbultarne. Stycket, som synes tillhöra 1500-talet, är troligen identiskt med den Comoedia om drin-kare och Gudz ordz förachtare, som omtalas af en bland 1600-talets bibliognoster. En ren fars är däremot det ungefär samtidiga stycket Enn Lustigh Comedia om Doctor Simon. Innehållet utgöres af en strid mellan man och hustru om husbonde-väldet, hvilken strid slutar med den senares fullkomliga seger. Ämnet var ett bland dem, som oftast afhandlades inom medelti-dens literatur; den svenska bearbetningen är skäligen matt och saknar egentligen komiska pointer. Bättre lyckadt är ett annat likaledes högst plump folkskådespel Alle Bedlegrannas Spegel, tryckt 1647, enligt uppgift för tredje gången. Själfva ämnet är ett bland dem, som inom folklitteraturen åtnjutit den största popula-riteten; särskildt i Sverge förekommer det i en hel följd af folk-sagor och visor. Den gemensamma grundtanken i dessa är, att den högfärdiga jungfrun, hvilken afvisar den ene friaren efter den

* Själff var Hans Sachs icke alldeles obekant i Sverge. Den första folioupplagan af hans skrifter, Sehr Hertzliche Schöne vnd warhafft Gedicht etc. (1558), fanns 1612 i Sverge enligt en anteckning i ett ännu bevaradt exemplar.

andra, slutligen råkar på förfall och nödgas taga den uslaste af dem alla. Ofta visar det sig dock, att denne endast är en af de forne friarne, som under denna förklädnad vill böja den älskades hårda sinne; då detta lyckats, framställer han sig åter i sin rätta gestalt, hvarefter alt slutar i glädje. Det är detta motiv, som återvänder i det nyssnämnda lilla fastlagsspelet. Den ene friaren efter den andra uppträder, redogör för sitt yrke, men afvisas af den nosgranna jungfrun, som dock slutligen nödgas hålla till godo med »en elak finne». Dramat hade ursprungligen väl slutat antingen på så sätt, att denne grundligt genompryglat den bedlegranna, eller ock så att han visade sig i värligheten vara den försmäddes Germund Smed, som under förklädnaden kufvat sin makas stolthet och vunnit hennes hjärta. Stycket, sådant det nu föreligger, har dock helt omotiveradt en tragisk utgång, i det att finnen sticker ihjäl dramats hjältinna; men i likhet med Ljunggren förmodar jag detta vara ett senare tillägg i den yngre bearbetning, i hvilken vi nu äga stycket.

Som man ser, är den komiska repertoar, som i någon mån förtjänar namn af nationell, icke stor, och detta kan icke gärna väcka någon undran. Dessa folkliga farser voro väl för det mesta improviserade och ansågos nog ej värda att bevaras i tryck eller handskrift. Mycket häntyder dock på, att dylika improviserade farser varit synnerligen omtykt, samt att de uppförts både af handtvärkare och af studenter. I ett patent af 1669 förbjudas »gesäller, lärdrängar och andra uti hvarjehanda ämbeten här i staden (Stockholm) vid denna nu tillstundande fastlagstid att föröfva så i krogar som uppå gator allehanda insolentier, styggelse och, som de kalla, fastlagsspel». Förmodligen var det äfven mot dylika burleska upptåg, hvilka naturligen lätt urartade till slagsmål och andra oordningar, som universitetets gynnare ansågo sig böra ifra. 1613 förbjödos studenterna att »någon motvillighet bedrifva med dryckenskap, svärmeri, parlamente, *agerande*, fönsters insläende eller något annat, som en ärlig student, den sina studier akta bör, icke väl anstår». 1646 uppstod mycket riktigt ett blodigt slagsmål mellan tvänne studenter, af hvilka den ene varit »larvator, när Comedien speltes på slottet», och sedermera i staden fortsatt sina bondeupptåg. Fem år förut hade »larvatores» i Åbo fört ett sådant väsen, att konsistorium beslöt, att »när framdeles någon Comedia ageras skola larvatores varnas att ej göra någon en oförrätt, om de vilja undfly straff». Dessa »larvatores» voro löjligen utstyrda personer, hvilka spelade med i de vanligen improviserade farser, som uppfördes efter de egentliga skådespelens slut

Improviserade
komiska stycken.

eller mellan dessas akter. I 1500-talets allvarliga bibeldramer förekommo nog inga dylika uppsluppna mellanspel, men med 1600-talet blifva de allt vanligare och ofta förbindas de på ett, om än lösligt sätt med själfva hufvudhandlingen. I Disa afslutas dramat på följande sätt:

»Uti denna sista och yttersta Scena handla bönderna sig emellan vid bordet, disputerandes om sitt fiskeri, jakt, foglafänge och hvilka af dem bättre land hafva uppfunnit; och komma så vidt på det senaste med sin disputation, att bland dem vankar blankan. Strax springer Truls till dem och körer dem allesamman in Proscenium, och så lyktas hela denna Comedia, och Epilogus går ut, talandes sålunda...»

Något dylikt utförligt scenarium förekommer väl ej i Signill och Swanhuita, men af förteckningen på de uppträdande se vi, att liknande improviserade farser äfven spelats, då dessa stycken uppfördes; bland personerna upptagas nämligen »rustici» och »larvatores», hvilka för öfrigt ej nämnas i de trykta dramerna. Dylika larvatores uppräknas bland de medspelande äfven i de båda dramer af Prytz, för hvilka nedan skall redogöras. I Hans Olffsons trettondagsspel, hvilket icke äger någon personförteckning, antydes deras närvaro genom den efter första aktens slut förekommande notisen: »I medler tid figurers eller något annat kortwil.» I Brascks stycken förekomma de, likaså i Chronanders Bele-Snack »oansedt bonde-akten nu ej tryckes, efter han något vidlyftig är», samt äfven annorstädes. Det i detta afseende måhända egendomligaste stycke, vi äga från denna tid, är Rebecca af JAHANNES BERONIUS, konrektor i Söderköping. Detta 1674 trykta drama är hvad hufvudhandlingen angår en samman dragen öfversättning af den berömde humanisten Nicodemus Frischlinus' bibeldrama af samma namn. Men i detta har öfversättaren inlagt tre själfständigt författade »bondeakter», hvilka sakna så godt som allt samband med dramat i öfrigt. Åskådaren får här en drastisk och plump, men ytterst åskådlig bild af den svenske bondens lif. Här uttalas — säger Ljunggren — »frälsebondens harm öfver hans slafveri under herremannen, och bönderna tecknas sådana, som de under ett dylikt tillstånd nödvändigt måste blifva: ovilliga, tredska, baksluga, slafvar under den råa njutningen, mistroende mot de högre stående klasserna, gifvande sin ovilja mot dem luft i en bitter ironi, den förtryktes enda vapen». I allmänhet spåras i de senare dramerna en tendens att arbeta in de komiska scenerna i själfva hufvudhandlingen. Af de stycken, med hvilka vi hittills sysselsatt oss, har detta lyckats egentligen blott i Judas Redivivus med dess rått burleska häxscener, hvilka dock

utgöra ett i viss mån nödvändigt led i dramats utveckling. Ett dylikt samband saknas ej håller i flera af de komedier, för hvilka jag i det följande skall redogöra.

Alla de dramatiska arbeten, hvilka hittills uppräknats, hafva i det hela visat sig hvad tekniken beträffar stå kvar på det medeltida skådespelets ståndpunkt. En stor del af dem hade väl påverkats af reformationens idéer, men i dramats form åstadkommo dessa ej någon ändring. Undantager man några från den antika literaturen lånade namn, indelningen i akter och scener samt några andra mindre betydande drag, visa sig dessa dramer äfven obörda af de humanistiska studierna. Likväl är det ur dessa som det moderna dramat vuxit fram, kanske lika mycket som ur medeltidens mysterium. Eller rättare — det moderna dramat är i de flesta land ett barn af det antika och det medeltida dramats förening.

Det antika inflytandet på dramat.

Icke ens under medeltiden var det antika dramat fullkomligt okänt, och man äger — isynnerhet från 1100-talet — icke så få försök att efterbilda särskildt Terentius. Att detta inflytande från antiken med humanismen skulle framträda mångdubbelt starkare, faller af sig själf. Jämte Terentius började man nu ock att efterbilda Seneca, hvilken för tragedien blef det samma som Terentius för komedien. Men dessa försök att återupplifva den antika tragedien inskränkte sig egentligen till Italien. Norr om Alpena lät man visserligen uppföra åtskilliga af de grekiska och romerska tragödernas arbeten, men om någon verklig efterbildning af dessa kan man knapt tala; därtill var man ännu för litet inne i det antika sorgespelets väsen. De få försök, som t. ex. i Tyskland gjordes att skriva tragedier i antik stil, visa huru svag den poetiska skaparkraften ännu var. Frischlinus, en bland Tysklands mest berömda humanister, har lemnat oss tvänne högst belysande exempel på det pedantiska sätt, på hvilket man ännu uppfattade den antika poesien. Sofokles och Euripides — så resonnerade han — hade från Homeros' dikter hämtat sina tragedier. Mera än dessa lämpade sig dock Vergilius' Æneid för att på detta sätt omskrivas till tragedier, och i enlighet med denna princip författade Frischlinus tvänne dramer, Venus och Dido, hvilkas innehåll lånats från den nyssnämnda diktens andra och fjärde böcker. Men lånet sträcker sig ej blott till själfva ämnets utveckling; det är äfven språket, som stulits från den romerske skaldens epos. Sats för sats återfinna vi dessa tragedier hos Vergilius, och Frischlinus' enda åtgörande bestod i att omskrifva dennes hexametrar i jamber.

Försök att efter-
bilda den antika
tragedien.

På samma sätt förfor man i Sverige. Enligt hvad Schefferus berättar, skref den bekante skalden LAURENTIUS FORNELIUS åtskilliga dramer, bland hvilka särskildt nämnes *Comitia Regis Latini ex XI Æneidos*, in quibus consultatur utrum cum Ænea pax ineunda, an armis decertandum. Såsom af titeln framgår, tyckes detta stycke endast hafva varit ett plagiat från Vergilius, men ej dess mindre sattes det högt af samtiden, och Loccenius sökte förgäfves förmå Fornelius att under sin lifstid utgifva en upplaga af dessa beundrade dramer. En annan författare,* hvilken på samma sätt plundrades, var Alexander den stores historieskrifvare Curtius. I en handskrift från 1598 har jag sett ett Alexander-drama, hvilket förefaller att hafva tillkommit på liknande sätt som Fornelius', och om den sedermera berömda statsmannen MATTHIAS MYLONIUS BIÖRNKLOU vet man, att han i sin ungdom skrifvit ett från Curtius hämtadt drama om Alexander den store. I den tyska skolan i Stockholm var det t. o. m. vanligt att ända långt in på 1700-talet fabricera dramer med Curtius' historia såsom källa. »Ur eller efter Curtius — berättar Klemming — föreställes vissa stycken 1695, 1705, 1706, 1709, hvilka väl blott upplästes utantill af ynglingarne, utan teatralisk apparat.» Öfverhufvud taget tyckes man ej hafva egnat någon större uppmärksamhet åt den antika tragedien. I 1611 års skolordning upptages väl Euripides** bland de författare, hvilka alternativt borde läsas, och 1648 uppfördes på hofvet ett af Senecas sorgespel, men i allmänhet synes man hafva inskränkt sitt studium af det antika dramat till Terentius.

Terentius' infly-
tande.

Humanismens kanske angelägnaste uppgift var som bekant att åstadkomma ett klassiskt rent, latinskt samtalsspråk. För detta syfte var naturligen Cicero icke något fullt lämpligt mönster; brefskrifvaren, talaren och författaren kunde väl efterbilda hans stil, men för samtalsspråket måste man vända sig till en annan auktoritet. Det var tydligt, att förebilden här skulle blifva Terentius, den mera kända och mera urbane af de båda romerska komedieförfattarne. Både antiksvärmande humanister och varmt kristne reformatorer voro eniga om att på det kraftigaste anbefalla studiet af hans skrifter. »Hvilken latinsk författare — frågar Erasmus på tal om undervisningen — är väl nyttigare för samtals-

* Utrikes användes äfven Livius på detta sätt. Så skref en Balduin, död 1627 som professor i Wittenberg, en tragedi *Lucretia »ex primo libro Decadis primæ Livianæ»*. Måhända var detta drama förebilden till den nu förlorade *Comedia om Lucretia*, som omtalas från 1600-talet; den var på svensk vers.

** En grekisk upplaga af hans *Hecuba* tryktes i Upsala 1651.

språket än Terentius? Hans framställning är ren, formfulländad och närmande sig det dagliga talet, hvarjämte själfva innehållet i hans dramer är synnerligen tilltalande för ungdomen.» Melanchthon var måhända ännu varmare vän af dessa komedier, af hvilka han själf utgaf tvänne upplagor. »Utom det — yttrade han — att de förträffligaste förebilder här gifvas för ett fint umgänges-sätt, tjäna de äfven till att på ett förunderligt sätt utbilda ynglingarnes förmåga att uttrycka sig.» Dessa tvänne synpunkter blifva också alt framgent de bestämmande, och de förmådde t. o. m. en så from man som Luther att blunda för det ofta betänkliga innehållet. »För det första — skrifver den store reformatorn — öfva gossarne sig härigenom i det latinska språket, och för det andra uppdyktas, afmålas och framställas i komedierna på ett fint, konstnärligt sätt sådana personer, genom hvilka folk undervisas och en hvar erinras och förmanas om sitt ämbete och stånd, om det som anstår en tjänare och en herre, en ung man och en gammal... och kristne skola icke därför helt och hållet fly komedier, emedan stundom grofheter och skamliga saker där förekomma, då man ju ock af samma skäl icke skulle kunna läsa bibeln.» Till följd af detta uppfattningssätt finna vi äfven Terentius upptagen såsom mönsterförfattare redan i 1571 års skolordning, och denna plats behöll han under hela det nu behandlade tidsskedet.

Redan de första humanisterna läto sina lärjungar icke blott läsa, utan äfven uppföra dessa så språköfvande komedier, då naturligen de för de dagliga samtalen behöfliga vändningarna härigenom lättare och säkrare inpräglades i minnet, än om komedierna blott lästs. Särskildt var Melanchthon en varm vän af dylika representationer; 1540 utkom t. o. m. en förordning i Sachsen, hvarigenom skollärarne *ålades* att låta sina lärjungar offentligen uppföra dem. Från de tyska universiteten hemförde väl de svenska studenterna smaken för dylika föreställningar. Första gången skådespel nämnas såsom en pedagogisk öfning är i 1575 års Ordinantia,* där det heter: »är väl lidligt att djäknar och unga personer sig undertiden öfva med spelande uti komedier och tragedier både på latin och svenska,** på det att de, som spela och de som skåda, måga taga däraf undervisning och rättelse». Här nämnas väl ej Terentius' stycken, men förmodligen är det dessa, som afses med »de

Terentius-föreställningar.

* Redan vid Johans hof i Åbo hade dock komedier uppförts af djäknarne.

** Jag har redan förut vid flera tillfällen påpekat Johans intresse för svenskt språk. Äfven i detta fall förtjänar det att beaktas. Af de följande skolordningarna är det först den af 1649, som omtalar komedier på modersmålet.

latinska komedierna». Den älsta underrättelse, som man, så vidt jag vet, äger om att de offentligen uppförts här i landet, anknyter sig till Rudbeckius' privata kollegium i Upsala. Under våren 1610 genomgick man där Terentius' *Andria*, och såsom afslutning uppfördes detta stycke offentligen ena dagen på latin och den andra på svenska, förmodligen i Rudbeckius' öfversättning; på midsommardagen s. å. skedde ännu en representation. I augusti öfvergick man till studiet af Eunuchus, hvilken uppfördes den 22 oktober på kollegiets gård i närvaro af ärkebiskop, rektor, professorer, studenter och borgare, så många platsen kunde rymma. I maj följande år spelades Euripides *Kyklops* på grekiska, sedan den förut lektionsvis genomgåts i kollegiet, och i juni följde Terentius' *Heavtontimorumenos*. På samma sätt studerades och uppfördes Terentius' *Adelphi* (1612) och *Phormio* (1613). Den senare hade inöfvats af Johannes Rudbeckius' broder, den utmärkte pedagogen Jacob Bose Rudbeckius, hvilken någon tid därefter utnämndes till rektor i Örebro. Smaken för teatraliska öfningar följde honom äfven dit, och på våren 1616 lät han sina lärjungar spela Terentius' *Andria*, som han förut i skolan genomgått med dem. Om själfva uppförandet af detta stycke har K. F. Karlson, Örebro lärovärks historieskrifvare, med ledning af gamla anteckningsböcker lemnat en beskrifning, som är den utförligaste vi äga om någon skolrepresentation från denna tid.

Stycket spelades på den af höga ringmurar omgifna kyrkogården. På den lägst belägna delen var själfva scena eller theatrum upprest af det byggnadsmaterial, som för skolans behof fanns att tillgå. På den öfre slutningen befunno sig åskådarne, de flesta troligen stående, de förnämligare måhända placerade på särskilda bänkrader. De medspelande klädde sig i rektors enskilda bostad, hvarefter de i högtidlig procession tågade därifrån till theatrum, där representationen tog sin början utan annan belysning än det klara vårsolskenet. Klockan sex på eftermiddagen var denna del af festen slut, och därefter vidtog den mera materiella. I skolans stora sal voro väldiga bord uppslagna, där gästerna, omkring 100 personer, rikligt undfägnades. Någon inträdesafgift till åskådandet af eftermiddagens föreställning hade ej fordrats, men däremot hade de inbjudna tagit med sig rika förningar till aftonens convivium: 14 tunnor öl, skinkor, lamkött, femtiotre »rätter» lagad mat samt — såsom *pièce de resistance* — ett lefvande får, hvilket beskrifves såsom »gammalt och fett.»

Att dylika skolfester med åtföljande teaterföreställningar varit ytterst vanliga, är alt skäl att antaga, ehuru underrättelserna om dem gått förlorade med de gamla skolräkenskaperna.* Det är

* I företalet till Judas Redivivus nämner Rondeletius, att han förut låtit sina lärjungar uppföra två af Terentius' komedier. Att dylika föreställningar varit vanliga i Upsala omkring 1620, kan man sluta af professor Wallius' klagomål, att hans kamrater icke hälsade på honom, »hvarest vi församloms in templo, conviviis eller comoediis.»

väl först i 1649 års skolordning, som det särskildt stadgas om skyldigheten att uppföra komedier af latinska poeter, men enskildt hade detta påbudits långt förut. Enligt läroplanen för Linköpings gymnasium, sannolikt från 1627, skulle en af lektorerna inöfva dylika komedier, i Johannes Matthiæ's collegium illustre skulle antingen någon af Terentius' eller någon af Aristophanes' komedier uppföras, och då regeringen 1643 utfärdade fullmakt för en lektor i Växiö, ålades denne »att hålla ungdomen till idkeligen att agera komedier». Äfven universitetsstatuterna innehålla åtskilligt härom. I det förslag, som presterskapet 1617 uppsatte till nya konstitutioner, föreslås, att poeseos professorn må öfva ungdomen »in agendis comoediis», och samma förslag upprepades 1620. I Skyttes konstitutioner af 1625 utvidgades denna skyldighet därhän, att den ifrågavarande professorn ålades icke blott att inöfva de gamles komedier utan äfven att själf författa dylika, »så att ynglingarne lära sig att tala inför en stor församling samt förvärfva ett lugnt och behagfullt sätt att skicka sig». Detta stadgande upprepades väl ej i det följande årets statuter, men torde dock i hufvudsak hafva betraktats såsom gällande.

Men utlandets humanister nöjde sig ej blott med att uppföra de terentianska komedierna. Redan med Petrarca började försöken att efterbilda den berömde komikerns stycken, och ur dessa imitationer har den moderna karaktärs- och sedekomeden vuxit fram; Molière lika väl som Holberg äro ännu Terentius' lärjungar. I Tyskland voro de äldsta af dessa nylatinska komedier vanligen af ett polemiskt innehåll och riktade mot medeltidens språkliga och filosofiska barbari. Äfven de protestantiska humanisterna begagnade dessa för skolorna afsedda komedier till språkrör för sina antikatolska idéer. Ett dylikt drama är t. ex. Frischlinus' *Phasma*, som 1640 uppfördes vid doktorspromotionen i Upsala*. Genom detta kristligt-protestantiska innehåll kommo dessa komedier, hvilka från början afsett att vara Terentius-efterbildningar, att så småningom närma sig det ur medeltidens mysterium utvecklade bibeldramat. Ett dylikt stycke är t. ex. Frischlinus' *Rebecca*. Ämnet är bibliskt, och det klassiska torde inskränka sig till språket och den jämförelsevis stränga begränsningen. I Sverge var detta stycke högeligen populärt. JACOB BOSE RUDBECKIUS värkstälde 1616 en nu dock förlorad öfversättning

Terentius-efterbildningar.

* I originalet afslutas hvarje akt med en körsång. Då stycket spelades i Upsala synas dessa hafva ersatts af svenska visor. En dylik, handlande om himmelrikets glädje, finnes i behåll. Den är författad af PEDHER HANSSON UNGIUS och tryktes i Upsala.

däraf, hvilken jämte Andria uppfördes vid den nyss omtalade skolfesten; 1674 följde BERONIUS' redan nämnda bearbetning. Tvänne nu förlorade stycken återgå måhända ock till dylika halft kristliga komedier, nämligen SAMUEL BRASCKS 1644 på svenska skrifna komedi Josephus Venditus, hvilken sannolikt är en öfversättning af Theodorus Rhodes liknämnda stycke, samt Een Comædia om Samaritanen och den som föll i röffwarehänder, som möjligen återgår till David Lipsius' eller Petrus Papeus' behandling af samma ämne.

Frischlinus själf hade icke med sina komedier afsett att uttränga Terentius från skolorna, men den mot 1500-talets slut alt starkare kristliga strömningen gjorde honom mot hans vilja till en af dennes motståndare, i det att man med förkärlek sökte begagna hans dramer såsom surrogat för de antika, hvilkas ofta osedliga innehåll och hedniska världsåskådning stötte strängt protestantiska sinnen. Man försökte först att i skolgossarnes händer sätta en »Terentius castratus», befriad från alla obsceniteter, men detta försök lyckades ej tillvinna sig något bifall. Bättre framgång hade ett af den holländske skolmannen Cornelius Schonæus gjort försök att ersätta den gamle hedningen. Hans samling af dramatiska arbeten, den s. k. Terentius Christianus, består hufvudsakligen af kristliga dramer, vid hvilkas författande han så mycket som möjligt sökt tillgodogöra sig den romerska komediens teknik, men jämte dessa vanligen från bibeln hämtade stycken förekomma äfven världsliga, hvilkas moraliska halt förefaller nästan lika betänkelig som de terentianska styckenas. Jag vill särskildt erinra om ett, nämligen Vitulus, som på 1680-talet öfverflyttades till svenska af konrektorn i Nyköping CHRISTOPHORUS MOREUS; i slipprighet närmar det sig ofta den förhatlige Terentius, och i plumphet öfverträffar det honom vida. Men en förtjänst ägde dessa kristliga stycken framför Terentius: de voro icke uttryck för någon hednisk världsåskådning. Af detta skäl var det väl ock som icke blott Frischlinus, utan äfven Schonæus omhulldes af de svenska ramisterna. Paulinus, hvilken i sin Ethica Christiana räknar komedier till de åthäfvor, som »gifva tillfälle och upptända någon till otukt», var tydligen ingen vän af Terentius. I sin skolordning för Strängnäs har han ej alls upptagit denne, utan i stället hänvisat lärjungarne till Frischlinus. Äfven vid Linköpings gymnasium anbefaldes studiet af »Comœdiæ piæ», hvarmed väl dessa kristliga imitationer afses, och samma tankegång återfinnes i en af Skytte uppsatt läseordning, där såväl Terentius som Schonæus figurera. Den senares popularitet blef

t. o. m. med tiden så stor, att ej mindre än fem af hans dramer utkommo i Åbo 1670.

Men jämte dessa kristliga Terentius-imitationer funnos äfven Studentkomedier. andra, hvilka på ett lyckligare sätt förstodo att begagna sig af samma förebild. Dessa komedier, som man med ett kanske ej fullt passande namn kunde kalla studentkomedier gifva en skildring af den tidens uppfostringsväsen, af lifvet vid universiteten och andra bildningsanstalter. I motsats mot de kristliga komedierna visa de oss samtidens eget lif, men på samma gång framställa de detta i former, som i mycket erinra om Terentius. Vi återfinna i dem den romerske skaldens utsväfvande unge män, hans hetärer, kopplare och parasiter, och äfven af hans förslagne tjänare samt godtrogna fäder möta vi några om ock svaga kopior, alla dock ombildade efter reformationstidens fordringar. Syftet är visserligen moraliserande: att uppvisa, huru flit och goda seder belönas samt lättja och utsväfningar bestraffas, men äfven hos Terentius kan man ju stundom spåra en pedagogisk tendens t. ex. i Adelphi. Hos reformationstidens författare framträder detta syfte naturligtvis i långt mera pedantiska och okonstnärliga former än hos den urbane romaren, men det oaktadt blåser det stundom liksom en frisk fläkt från verklighetens värld genom deras skildringar af ungdomens vedermödor, utsväfningar och förvillelser; det är den moderna komedien, som i dem tager sina första, stapplande barnasteg, visserligen ännu stödd af medeltidens moralitet, men med kraft att inom kort afskudda sig detta förmynderskap.

En bland de mera berömda af dessa studentkomedier var *Comædia de Vita studiosorum*, 1549 författad af Superintenden i Stettin Christophorus Stymmelius. Comædia Studiosorum. Innehållet är i kortet följande. Den rike Philargyrus kan endast med svårighet förmåa att sända sin son Philomathes till universitetet, där denne hålles synnerligen knapt, men hvarest han dock genom flit lyckas blifva en framstående lärd. Acolastus och Acrates, som af sina mera frikostiga fäder också sändas dit, rikt försedda med pennningar fördärfvas fullkomligt af några parasiter, Acrates genom spel och dryckenskap, Acolastus genom lösa kärleksförbindelser; till straff tvingas slutligen den senare att äkta en jungfru, som han förut skämt. Redan 1589 öfverflyttades denna komedi till svenska af JOHANNES JOHANNIS GEVALIUS, och denna öfversättning eller en annan däraf oberoende begagnades sedermera såsom festspel vid Åbo universitets invigning 1640. Det svenska stycket är numera visserligen förloradt, men vi kunna tydligt spåra dess invärkan på tvänne komedier, som på 1640-talet författades af en

Chronander.

ung student vid Åbo universitet, JACOBUS CHRONANDER. Till båda har han obestridligen fått uppslaget genom Stymmelius' kort förut uppförda stycke; grundtankarna samt åtskilliga episoder återfinnas i detta, ehuru Chronander på ett i det hela ganska själfständigt sätt förstått att begagna sig af dem. Båda äro tillfällighetsdikter och — enligt författarens uppgift — i största hast sammanskrifna. Surge Eller Flijt och Oflitighetz Skode Spegel uppfördes 1647 vid en magisterpromotion, Bele—Snack skrefs 1649 för att fira ett aristokratiskt bröllop. Den förra afser naturligtvis att förhårliga den med magisterkransen slutligen belönade fliten, den senare lofprisar äktenskapet på det ogifta ståndets bekostnad. Syftet är således pedagogiskt. »En höflig comedia — säger författaren i anslutning till den åsikt, som redan uttalats af Melancthon — förer ej ringa nyttighet med sig, ty hon är intet annat än en afmålning, hvilken oss föreställer, huru uti världen tillgår, hvaraf vi kunna människornas lefverne lika så som uti en spegel beskåda, altså därigenom ransaka oss själfva och ej sällan vakta oss för tillstundande olycka. Hennes nyttighet består ock därutinnan att af komediers spelande korrigeras och rättas ohöflige och bondäktige seder både uti åthäfvor, affekter och tal, hvilket ej är en ringa nyttighet.» I fortsättningen af denna ästetiska utläggning af dramats uppgift visar sig dock Chronander tendera till en mera fri och modern uppfattning. »Af komediers spelande — säger han — vederkvickas och uppfriskas en studerande persons sinne och minne, hvilket under tiden af långvaraktiga studeringar mycket försvagas och fördärfvas; och om en studiosus vill med frukt sina studier handla, så måste han vara frisk, lustig och glad.»

Uppställningen i de båda styckena är i det hela den samma; det är i båda fallen en variation af det omtykta temat »Hercules vid skiljovägen», som här går igen. I Surge är det Diligentia och Negligentia, som uppträda och lofprisa sina respektive företräden. Studenten Circejus besluter sig för att följa den senares råd, under det att hans kamrat Palladius följer den förres. Dramat visar sedermera, huru Palladius genom flit och umbäranden slutligen når magistervärdigheten vid samma tid, som Circejus genom sin lättsinnighet finner sig bragt till armod. Bele-Snack börjar med en tvist rörande äktenskapet, hvarvid Lutherius framhåller mannens plikt att taga sig hustru och Diogenius prisar det ogifta ståndets företräden; Apollonius öfvertygas af den förre, Acolastus af den senare. Återstoden af dramat sysselsätter sig med en skildring af Acolastus' utsväfningar, hvilka sluta därmed att han nödgas taga en allmän sköka till maka, under det att den kyske

Apollonius samtidigt hugnas med den ädla Pulcherias hand. Som man märker, kan man här ännu ganska tydligt spåra inflytandet från moraliteten. Man har hela den allegoriska apparaten, ehuru begreppen i fråga tagit sina later från renässancens klassiska gudavärld, och handlingens fortgång kan i själfva verket betraktas såsom ett resultat af striden mellan dessa högre makter, ej såsom en frukt af de intresserade personernas egen vilja. Redan vid dramats början välja de sitt »vitæ.genus», och detta förblifva de alt framgent trogna, Acolastus och Circejus lika besinningslöst utsväfvande som Palladius och Apollonius guds nådigt tråkiga. De uppträdande göra endast sällan intryck af verkliga individer; i regeln framstå de såsom typer, hvilka blott karaktäriserats i ett enda afseende och i detta på ett onaturligt chargeradt sätt. Såsom vanligt inom literaturen är det den dygdige, som förefaller oss minst tilltalande. Den flitige Palladius, som orerar och »idkeligen disputerar», är en sorglig exponent för den tidens lärdomsideal. Långt ifrån att vara någon Faust, är han snarare en sämre upplaga af Wagner. För allting måste han hafva en auktoritet; han vågar ej ens taga sig en promenad utan att såsom stöd för promenaders lämplighet åberopa Ovidius och Cato. En värdig medbroder till denna bildningsfilister, för hvilken ett stipendium och en magisterkrans hägra såsom lifvets mål, är Bele-Snacks hjälte, den sedesamma Apollonius, en osympatisk exemplifikation på den lutherska, nästan medicinska uppfattningen af äktenskapet, utan fantasi och utan sinnesadel. För honom gifves det blott två möjligheter: antingen äktenskap eller rå lösaktighet. Både han och hans meningsfränder äro därför synnerligen angelägna om att vid den lämpliga tidpunkten finna en passande hustru, men alla fria utan kärlek och utan att — efter författarens framställning att döma — ens hafva sett den utvalda; att denna senare, då hon följer sin egen ingifvelse, föredrager en annan framför Apollonius, grumlar ej ett ögonblick dennes lycka. Lastens representanter, den lättsinnige Circejus och Don-Juanstypen Acolastus tilltala oss därför vida mera. Nästan mot sin vilja har författaren lyckats att af dem skapa i någon mån verkliga människor, hvilkas äfventyr vi därför följa med en viss medkänsla.

Till följd af personernas egen viljelöshet är handlingen i det hela ganska odramatisk. I hvardera dramat finnes det till en början — såsom Ljunggren påpekat — tvänne vid hvarandras sida fortlöpande handlingar, hvilka endast sällan beröra hvarandra, nämligen de båda hjältarnes olika lefnadsöden, och det är ej nog ens med dessa parallelhandlingar. I Surge skildras äfven andra lef-

nadslopp; utom Circejus och Palladius göra äfven några bönder sitt val mellan Negligentia och Diligentia, och i följd därav visar också dramat följderna af deras flit eller lättja. I Bele-Snack är handlingen ändå mindre sammanhängande och består egentligen af en mängd fristående situationer, i hvilka äktenskaps idé belyses från olika sidor och af personer, hvilka icke hafva något med hvarandra att skaffa. Likväl kunna vi ej fränkänna Chronander all dramatisk talang. Handlingen — isynnerhet i Surge — fortskrider onekligen med en viss raskhet, och ehuru typer, göra personerna onekligen intryck af att vara hämtade från det verkliga lifvet; hvad särskildt bondescenerna beträffar, så äga de en nästan hemsk sanning i sin skildring af alt det namnlösa elände, som husbönders och fogdars förtryck åstadkommit, och här får äfven författarens komiska ådra fritt värka, utan att hejdas af någon snusförnuftig morals dammar. I dessa bondescener ligger onekligen fröet till en nationell komedi, som möjligen under lyckligare förhållanden kunnat utvecklas till ett lustspel liknande Holbergs Jeppe.

Brasck.

En större och för sin tid verkligt betydande dramatisk förmåga var SAMUEL PETRI BRASCK. Efter att någon tid hafva studerat i Upsala, följde han såsom præceptor några förmögna ynglingar på en studieresa till Holland och Frankrike, hvarvid han i Leyden promoverades till juris doktor. Vid sin återkomst utnämndes han till eloquentiæ lector i Linköping, och det var såsom sådan han författade de dramer, med hvilka vi nu skola sysselsätta oss. I Filius Prodigus Seu Imperitus Peregrinans. Thet är Een Comoedia Om Then förlorade Sonen (1645) äro reseintrycken ännu fullt friska, och styckets uppgift är bl. a. att visa:

Att många finnas i världen här,
Som sina söner utom land
Sända, dem föga till stor mån,
Ty som de oförfarne äre,
Göra de som de begäre.
Då de äro från fadrens aga,
Följa så hvad dem mest behagar.

— — — — —
De begynna väl, men lykta illa,
Så högt mände de sig inbilla,
Och emedan som de ock icke äre
Grundade i religion och lära,
Kunna de snart förförde blifva
Och fördärfvas till själ och lifve.

Fullt originelt är detta drama icke. Väckelsen har Brasck tydligen fått af Gnaphæus' latinska komedi Acolastus, från hvilken de tre första scenerna äro nästan ordagrant öfversatta och hvilket original äfven igenkännes i afslutningsscenerna. Men själfva det egentliga dramat är fritt uppfunnet och reproducerar tydligen förhållanden, som Brasck själf upplefvat på sin utländska studieresa. Det visar oss, 'huru den visserligen ej direkt dålige, men godtrogne och lättsinnige Acolastus, som mot sin faders vilja begifver sig ut att studera, bedrages och förföres af de förslagne infödingarne i Holland och Frankrike; köpmannen lurar honom på en växel, röfvare plundra honom, hans lärare uppskörta honom, parasiter och hetärer plocka honom på hans penningar samt locka honom till råa utsväfningar, och slutligen råkar han i händerna på en jesuit, hvilken rubbar hans fäderneärfda tro. Alt detta framställes med en kraft och en sanning i teckningen, som ej förfela sitt intryck; figurerna äro visserligen de samma, som vi känna från den tyska, på Terentius bygda studentkomedien, men de äro fullkomligt försvenskade, och vid läsningen af Brascks drama erinrar man sig ovilkorligen Rudbeckius' tal Causa quædam Primaria Bellorum med dess lifliga skildring af de svenska studenternas utsväfvande lefnadssätt vid de utländska universiteten. Liksom denne är äfven Brasck lågande af sedlig harm, och regeln: indignatio facit versus kan godt tillämpas på hans drama. Han är visserligen ofta rå i teckningen, men han är långt sundare än Gnaphæus, och han berör endast med lätt hand de hetärscener, som i förebilden spela en så stor roll. Det är en bild ur lifvet han gifver oss, tecknad med ett verkligt dramatiskt lif och utan den gudsnådlighet, som eljest vanpryder nästan alla af den tidens poetiska produkter. Samma råa kraft återfinnes i hans tvänne följande, för öfrigt mycket olika stycken. Det ena, Acta et Martyria Apostolorum. Thet är Een Tragico-Comoedia Om Apostlarnas Gärningar och jämmerliga Marterningar (1648), utgör endast en dramatisering af den nytestamentliga framställningen och är hållen ungefär i samma stil som 1600-talets öfriga mysteriedramer. Det andra, Mars Germanicus Victus. Thet är Comoedia om thet wälendade Tydske Kriget, är ett mytologiskt festspel i renässancens manér med ett fullkomligt virrvarr af antika och kristna allegorier.

Jämte de tvänne riktningar inom vår dramatik, hvilka jag nu sökt skildra — den från medeltiden stammande och den mera under antikt inflytande stående — fanns ännu en tredje art af drama, hvilket vi skulle kunna benämna de engelska komedianernas.

Komediant-
dramat.

I hvarje land har, såsom jag förut påpekat, det moderna dramat uppstått genom en växelvärkan mellan medeltidens och antikens drama. I Spanien har det antika inflytandet varit minst, i Italien störst. Det engelska dramat, sådant det utvecklats vid tiden för Shaksperes första uppträdande, hade visserligen rönt en ej obetydlig invärkan af Senecas tragedier, men i det hela hade det lyckats hålla sig fritt från allt akademiskt pedanteri. I tekniken erinrar det ännu företrädesvis om det senare medeltidsdramat med dess mindre stränga begränsning och dess blandning af komiska och patetiska element. En orsak till denna jämförelsevis stora frihet i förhållande till det klassiska dramat låg däri, att teatern redan tidigt emanciperat sig från universiteten och skolorna samt öfvergått i yrkesskådespelares händer. Dessa, som uppträdde för en i klassiskt afseende obildad publik, tvingades därigenom att lemna den lärda apparaten åsido; deras syfte kunde icke längre blifva att uppbygga, utan de måste i stället tänka på att roa d. v. s. att — i motsats både till mysteriet och skoldramat — framkalla ett intresselöst ästetiskt välbehag. Det var klart att de lärde och de fromme i landet icke med blida ögon skulle åse dessa skådespel, hvilkas moral ofta var ganska tvetydig och som ej sällan gäfvö anledning till slagsmål och utsväfnigar. Talrika förbud emot dem utfärdades, och en följd af dessa blef, att skådespelarne för att kunna existera tidtals måste utvandra för att i främmande land kunna nära sig af sin konst. Redan på 1580-talet finna vi en dylik trupp i Danmark, och omkring år 1600 genomströfvas Tyskland af det ena skådespelarebandet efter det andra. Deras repertoar var densamma som de engelska teatrarnes i slutet af 1500-talet och upptog således ofta samma stycken, hvilka sedermera bearbetades af Shakspere. Till en början spelade de på engelska, men så småningom lärde de sig tyska, och redan tidigt höra vi omtalas dramer, som de uppfört på landets eget språk. Snart uppstod ock inom den tyska literaturen ett drama, som tämligen troget anslöt sig till dessa engelska förebilder, hvilka naturligen på flerfaldigt sätt omarbetades af skådespelarne själfva för att falla den tyska publiken i smaken.

Tisbe.

I Januari 1604 anlände en dylik trupp, »som sade sig bestå af engelsmän», till den fria riksstaden Nördlingen och anhöll där om rätt att på tyska språket få uppföra åtskilliga dramer, »som de förut med stort bifall agerat i Ulm, Heilbronn, Schwäbisch-Hall, Dünkelspiel och flera andra orter». På deras repertoar finna vi bl. a. Shaksperes Romeo och Juliet, ett numera förloradt drama om

Pyramus och Tisbe samt ett skådespel Vincentius Ladislaus, Satrap af Mantua, författadt af en bland de tyska skalden, som bildat sig efter den engelska smaken. Bland de åskådare, öfver hvilkas lifliga bifall de här berömma sig, befann sig måhända en ung svensk, MAGNUS OLAI ASTEROPHERUS, hvilken under 1600-talets första år studerade i Tyskland. Af honom äga vi nämligen ett drama, En Lwstigh Comoedia vidh Nampn Tisbe, hvilket enligt en anteckning uppförts 1609 samt således icke kan vara yngre än detta år, men väl äldre. Af styckets stil att döma håller jag det för ytterst sannolikt, att det skrivits med det liknämnda engelska komediantdramat såsom förebild.* Nästan alla de egenskaper, som karaktärisera det förshakspereska skådespelet, återfinnas här; Ijunggren med sin fina blick för dylika ting insåg äfven detta samband redan på en tid, då det engelska komediantdramat var så godt som okänt inom literaturhistorien. Innehållet är i korthet följande:

Tisbe är dotter till furst Dulichius, som bestämt henne till maka åt Vincentius Ladislaus, Satrap af Mantua, en i dryckenskap och lösaktighet lika utsväfvande sälle, hvars lif af författaren tecknas på ett synnerligen drastiskt sätt. Själf vill Tisbe dock lefva i evig kyskhet och utfar i kraftiga smädelser mot Venus. Samma hat till kärleken hyses af den unge jägaren Pyramus, men båda straffas af Cupido, som genom sina pilar gör dem häftigt förälskade i hvarandra. Genom förtrogna börja de en brevväxling, i hvilken de yppa sin böjelse, och ett möte beramas. En »larvator» vid namn Jarib får höra detta och besluter att spela dem ett puts. Han låter sin utskickade, käringen Holfredh, som i mycket erinrar om häxan i Judas Redivivus, underrätta Bonaventura, en af Ladislaus' rucklande tjänare, om detta möte. Bonaventura utställer då vakter vid Tisbes fönster med tillsägelse att dräpa den förste, som närmar sig, men olyckligtvis faller han själf i snaran och ihjälslås, hvarefter vakten flyr. Därefter följer en öm kärleksscen mellan Pyramus och Tisbe, hvilka skiljas först sedan de öfverenskommit om ett nytt möte. Vid detta inträffar den bekanta katastrofen: Pyramus, som vid åsynen af Tisbes slöja tror henne vara död, dräper sig själf, hvarefter Tisbe återkommer och dödar sig vid älskarens lik. Venus och Diana väcka dem likväl ånyo till lif, hvarefter allt slutas med bröllop.

Till skilnad från alla de dramer, hvilka hittills behandlats, har detta ingen bismak af skola. I prologen säger sig författaren ämna bjuda på en »hednisk comædia», och efter den eljest så vanliga moraliska tillämpningen spanar man fåfängt. Ämnet är visserligen antikt, men behandladt så som hvarje annan medeltids-saga; af det klassiska finnes här lika litet som i Shaksperes

* Det finnes äfven ett tyskt drama, författadt af Samuel Israel och behandlande samma ämne som Asteropherus' Tisbe, men öfverensstämmelserna äro så obetydliga och tillfälliga, att man — i betraktande af den genomgående olikheten — icke gärna kan antaga något samband dem emellan.

Troilus och Cressida. Om det äldre engelska dramat erinras man ock genom språkets rikedom på såväl cynismer som på cirklade mytologiska jämförelser. En bild sådan som den nedanstående skulle mycket väl hafva kunnat användas af en bland Shaksperes föregångare:

Lucretia, så man läser om,
 När Euryalus till henne kom
 Till hennes fönster om nattetid,
 Föll hon på jorden ned,
 Besvimmade bort så jämmerlig.
 Det tror jag nu visst händer mig,
 Efter mig den lyckan sker
 Att jag Eder här för mig ser.

Blandningen af komiska och patetiska element är också i enlighet med detta dramas teknik, och den kraft, med hvilken Laislaus' och hans kamraters utsväfningar skildras, äger lika litet någon motsvarighet inom den äldre svenska literaturen som den oförnekliga passion, med hvilken kärleken tecknas; intet enda af de dramer, med hvilka vi hittills sysselsatt oss, kan ens sägas hafva försökt att gifva en analys af denna känsla. Här åter söker författaren att, så godt hans förmåga tillåter, skildra såväl hjältinnans lidelsefulla häftighet som hennes svärmeri, och stundom har han äfven lyckats att bringa det otympliga språket till ett sant uttryck för dessa olika stämningar; så t. ex. då Tisbe drömmar om sin älskade, jägaren Pyramus:

Ack! vore jag nu i rosenlund,
 Där man jagar med hök och hund,
 Och finge af kalla källor dricka —
 Det ville jag räkna för en lycka —
 Och hvila min kropp i grönan dal,
 I skuggan under ek och al.

Äfven i förmågan att skapa en sant dramatisk handling står Asteropherus så betydligt öfver sina föregångare, att vi omöjligt kunna betrakta hans stycke såsom ett fullt själfständigt utvecklingsled inom den svenska dramatiken. »Det är icke här — säger Ljunggren — längre fråga om en berättelse, satt i dialog, utan om en afrundad handling, som på äkta dramatiskt sätt framskrider genom hinder och hindrens öfvervinnande. Låt vara att intrigen icke är synnerligen konstrikt anlagd, men torftigheten undanskymmes af en mängd omväxlande tilldragelser, och sträfvan efter en stegrad spänning är omisskännelig. . . . Tonen i dialogen är mindre berättande än i de äldre dramerna; personerna uppträda

icke blott för att läsa upp en lexa och sedan gå sina färde, utan samtalets hufvudinnehåll inledes på ett ofta osökt sätt och får en naturlig afrundning i hvarje scen.» Såväl i denna rent dramatiska utveckling af motiv^{er} som i scenernas parallelism och den jämförelsevis rika handlingen erinrar Tisbe om det engelska dramat under Shaksperes ungdomsår. En annan öfverensstämmelse består i det sätt, på hvilket hjältens och hjältinnans kärlek tecknas. Den förre är blyg och försagd, den senare stormande och passionerad, och så skildrade äfven de äldre engelska dramatikererna sina älskande par; jag behöfver blott påminna om Shaksperes äldre dramer, t. ex. om Romeo och Juliet. Äfven det sätt, på hvilket karaktärsutvecklingen åskådliggöres, häntyder på samma ursprung. En verklig, harmonisk utveckling af en karaktär existerade icke inom literaturen före Shakspere; då kände man ännu blott karaktärens plötsliga omslag till sin motsats, och det är just samma grepp, som här användes af Asteropherus. Vid dramats början skildras de båda älskande såsom kärlekens svurne fiender, men i ett nu gripas de af den vildaste passion. Ett minne af detta gammalengelska drama äga vi ock i Jaribs figur; denna »karaktär af humoristisk skalkaktighet» erinrar nämligen ej ottydligt om »the vice» (lasten), hvilken så populära typ slutligen erhöi sin ästetiska fulländning i Vintersagans Autolycus.

Någon slafvisk efterbildning af de engelska komedianternas drama Thisbes vndt Pyramo kan vårt stycke svårligen vara. Dels förekomma åtskilliga uppräknningar, hvilka blott kunnat nedskrifvas af en svensk, dels var det tysk-engelska stycket med all sannolikhet på prosa, under det att vårt är på knittelvers, dels har slutligen Asteropherus lånat såväl en af hufvudpersonernas namn som ock åtskilliga smådrag från ett annat af truppens förut omtalade repertoarstycken, nämligen Vincentius Ladislaus, Satrapa von Mantua.* Asteropherus' drama gör äfven ett obestriddigt intryck af

* Möjligen förekommer ock en reminiscens från den tyska bearbetningen af Romeo och Juliet. Man jämföre Romeos yttrande: *»ich will mich wider nacher Haus verfügen, dan ich sehe dass Aurora ihr langes ligen bey dem alten Titon überdrüssig, und Phoebus fangt an algemach herfür zu brechen und seine erröthete Wangen auszubreiten»* med Pyramus' utrop:

Apollo blif dock under en stund
Med din vagn på hafvets grund.
Låt dina hästar äta ännu!
Ack morgonrodnad, du ädla fru,
Hvi skyndar du dig så fort?
Hvad har Titon, din man, dig gjort,
Att du ej längre hos honom är?

själfständighet, och troligen har han blott ur minnet erinrat sig handlingens gång, karaktärerna och vissa enskildheter. På grund däraf kan man också våga det påståendet, att Tisbe jämte Brascks Filius Prodigus är det enda af denna periods skådespel, som röjer verkligt dramatiska anlag.

Troijenborgh.

I Sverige funnos tyvärr inga yrkesskådespelare, som kunde upptaga och utveckla den nya af art dramatik, till hvilken Tisbe gifvit uppslaget; Asteropherus' stycke uppfördes af djäknarne i Arboga och Karlstad samt af studenterna i Upsala, och ett komediantdrama sådant som i Tyskland följde här icke i dess spår. Alldeles utan betydelse för den senare dramatiken har Tisbe dock ej varit. Trots alla olikheter röjer dock åtminstone ett drama en viss påvärkan af Asteropherus' comedia, nämligen Troijenborgh af NICOLAUS HOLGERI (CATONIUS), uppfördt i Kalmar, »när Synodus var ändad 1632». Äfven detta drama är en »hednisk» tragoedia; ämnet har hämtats från den bekanta sagan om de tre gudinnornas tvist om skönhetsäpplet, Paris' och Helenas brottsliga kärlek samt Trojas fall. Men lika litet som i Tisbe erinrar den här dramatiserade berättelsen om de antika behandlingarna af ämnet, utan påminner snarare om medeltidens omgestaltning af den populära sagan. Afsikten var att

framställa nu till lustighet
den vidt beryktade legend,

och äfven om författaren i en prosaisk efterskrift ansåg sig böra betona också den sedolärande betydelsen af Paris' lefnadssaga, synes hans egentliga syfte dock endast hafva varit att roa. Hufvudvikten lägges på skildringen af Paris' och Helenas kärlek, och här röjer författaren en långt skarpare psykologisk blick än andra skalder från denna tid; äfven språket äger en högre poetisk flykt, än man är van att finna i reformationstidens dramer. För karaktärsteckningen ägde Catonius däremot ej samma intresse som Asteropherus, hvilkens personer till följd af den starka chargeringen ofta stå på gränsen af karikatyrer. Hufvudfigurerna Paris och Helena äro visserligen tecknade med lif och natursanning, men bipersonerna hafva ej samma åskådlighet som i Tisbe, där hvar och en är på det bestämdaste skild från hvarje annan. Äfven begränsningen är här långt svagare än i det sistnämnda stycket med dess enhetliga fabel. Troijenborgh inledes nämligen af Hecubas dystra drömmar kort före Paris' födelse, skildrar sedermera hans utsättande i skogen, hans dom mellan de tre gudinnorna och hans äfventyr i Grekland samt slutar med Trojas be-

lägring och undergång. Som man ser, hör dramat således till den klass, som Holberg på ett så dräpande sätt förlöjligat i Ulysses von Ithacia. Denna brist på begränsning sammanhänger också med ett annat fel, som möter oss äfven i Tisbe. Intetdera är nämligen ett drama i modern mening. Hvarken Pyramus och Tisbe eller Paris och Helena äro fullt fria individer. Cupidos pilar tända i ett nu de förras kärlek; likaså äro de senares karakterer och öden på förhand gifna genom de tre gudinnornas ingripande, och dessutom är styckets hjälte redan före sin födelse predestinerad att blifva orsaken till Trojas undergång. Någon ur karaktären sig utvecklande dramatisk handling är således icke möjlig. Personerna äro icke varelser, som själfva bestämma öfver sina gärningar, utan marionetter i högre makters våld.

Den frihet från didaktiska element, som är det utmärkande för den art af drama, dit vi räknat Tisbe, återfinnes ock i MESSENIUS' historiska skådespel. Anledningen att Messenius kom att uppträda såsom dramatisk författare var nog en rent yttre. Hans medtäflare Rudbeckius hade genom att låta uppföra de latinska komedier, som hans lärjungar under året genomgått, tilldragit sig en uppmärksamhet, som Messenius' äregiriga lynne hade svårt att fördraga. I februari 1611, då alt marknadsfolket strömmat in till Upsala, lät Messenius äfven sina lärjungar offentligen uppföra ett skådespel. Men detta var icke såsom Rudbeckianernas på latin, och syftet med representationen var ej att öka de uppträdandes språkkunskap; ej håller afsåg Messenius att — såsom de äldre dramatikerne gjort — inskräpa någon moralisk eller religiös sanning. Hans afsikt var tydligen endast att roa den stora allmänheten och att därigenom förvärfva sig en popularitet, hvilken skulle ställa hans medtäflares i skuggan. Med fullkomligt riktig blick insåg han, att komedier om inländska saker* mera förlusta än om utländska, och — alltid anlagd för det kolossala — förklarade han sig efter den första framgången beredd att i femtio tragedier och komedier behandla hela den svenska historien. Valet af ämne för det första dramat visar Messenius' lyckliga förmåga

Det historiska
skådespelet.

Messenius.

* Messenius förklarar sig vara den förste, som dramatiserat ett fosterländskt ämne. Ehuru han här nog var i god tro, är uppgiften ej fullt riktig. Nyligen har nämligen i Riksarkivet upptäckts ett dramatiskt fragment från midten af 1500-talet, behandlande Kristian Tyrannus historia och väl tillkommet på Gustaf Vasas initiativ. Huruvida dess författare afsett att skriva ett verkligt drama eller blott en historisk-politisk pamflett i något mera dramatisk stil än den s. k. Lilla Rimkrönikan, är svårt att afgöra. För fullständighetens skull kan nämnas, att äfven Karl X Gustafs historia behandlats på liknande sätt, och måhända var denna art af historisk framställning ej så alldeles ovanlig, som vi på grund af de obetydliga resterna kunna vara böjda att tro.

att lämpa sig efter publikens smak. Hvarje borgare, som besökte Distingsmarknaden, måste naturligtvis med ogement nöje betrakta ett skådespel, i hvilket Distingens uppkomst på ett åskådligt sätt framställes, och den följd af upplagor, som Disa sedermera upplefvat, utgör ett osvikligt bevis på, att författaren träffat sin samtids smak. Synnerligen dramatisk kan man just ej kalla den lilla anekdot, på hvilken dramat är bygdt; det handlar som bekant om den kloka jungfru Disa, som infinner sig hos konungen hvarken klädd eller oklädd, hvarken åkande, ridande eller gående, hvarken fastande eller mätt o. s. v. och som efter detta visdomsprof gifver konungen rådet att till det obygda Norrland utsända en del af Upplands befolkning för att genom denna folkminskning motvärka den rasande hungersnöden i landet. Men för det dramatiska i högre mening ägde Messenius' publik af borgare och bönder nog intet sinne, och Messenius var äfven mannen att på ett skickligt sätt dölja styckets verkliga brister. Han lät åskådarne se de gamla nordiska gudarne, han lät dem åhöra ett konungabref, utfärdadt af »Vi Sigtrud med de tre Gudars Tors, Odens och Friggas nåde stormäktig konung i Upsala», han slog dem med häpnad genom amazondrottningen Penthisilea, hvilken berättade sig hafva dragit ut af Svealand i sällskap med »Berik, den konung och hjälte stor», och vid sidan af dessa historiska märkvärdigheter gaf han dem till lifs ett dansstycke, bondscener, musik och visor. Hvad under då att denna Distingsmarknad kvarstod i Upsalaborgarnes minne såsom ett par oförgätliga dagar, omstrålade af ett fantastiskt skimmer af poesi!

Till Eriksmässan utlofvade Messenius ett nytt drama, som skulle uppföras »på det gröna gräs och örter bålde». Detta stycke, Swanhuita, tryktes först 1613, ehuru titelbladet oriktigt uppgifver näst föregående år. Äfven här var ämnet hämtadt från hvad man då ansåg vara svensk historia, och exemplen på Messenius' historiska »kostymtrohet» voro här ännu mera egnade att framkalla åskådarnes häpnad. Han lät dem med rysning bevittna, huru de hedniska presterna förrättade sina hemska offer i lunden vid Upsala afgudatempel, han gaf dem ett fornnordiskt bröllop med egenomliga ceremonier m. m. Men i detta bredare anlagda skådespel träda Messenius' brister som dramatisk författare skarpare fram än i Disa med dess anstrykning af tillfällighetsstycke. Messenius' oförmåga att åstadkomma en verklig karaktärsteckning är här mera påfallande liksom ock bristen på motivering. Det synes — säger Ljunggren såsom ett allmänt omdöme om Messenius' dramer — »mera komma an på att framställa *hvad* som sker,

mindre *hvarföre* det sker; och detta har likaledes sin grund i det episka uppfattningssättet. Vreden talar hälst i skymford, stolt-heten i prålände skryt, endast ur kärlekens strängar vet skalden någon gång framlocka toner, hvilka genom sin vekhet kunna sägas vara ett renare uttryck af känslan». Disa hade ännu haft en viss dramatisk begränsning, Swanhuita sönderfaller i tvänne osammanhängande delar, af hvilka den första behandlar den trogna vänskapen mellan den svenske kung Hunding och den danske kung Hading, under det att slutet af dramat sysselsätter sig med Hunding's son och Hading's dotter. Messenius' nästa stycke, Signill, tryckt 1612 och speladt i december samma år vid härtig Johans af Östergötland bröllop, lider väl ej af detta fel: Ämnet, Hagbards och Signes ryktbara kärlekssaga, var strängt dramatiskt begränsadt och hade måhända i en mera begåfvad skalds hand kunnat gifva råmaterialet till ett verkligt sorgespel, ej blott — såsom här — till ett intrigstycke med olycklig utgång. Men Messenius' nästa skådespel, Blanckamäreta, visar, huru litet detta lyckliga val af ämne berodde på någon riktig uppfattning af dess lämplighet för dramatisk behandling. Blanckamäreta, tryckt 1614, är trots flera onekligen ganska vackra enskildheter Messenius' svagaste stycke i dramatiskt afseende. Det, som här behandlas, är nämligen ingenting mindre än folkungaättens hela historia, och för att medhinna denna, har författaren nödgats att allt mer och mer taga sin tillflykt till vidlyftiga monologer, i hvilka de historiska händelserna på ett fullkomligt episkt sätt relateras. Om han redan här närmat sig rimkrönikans framställningssätt, har han i sina båda under fängelsetiden skrifna dramer, Christmannus och Gustaf I:s Comoedia, gått ännu längre och nästan förlorat all känsla för det dramatiska. På ett sätt, som i torrhet föga eftergifver rimkrönikans, berättas i det förra kristendomens historia i Sverge ända till reformationens dagar; i det senare skildras Gustaf Vasas lefnad likaledes till största delen genom monologer och afhandlingsmässiga föredrag, hvilka endast sällan afbrytas af några mera naturliga diskussioner.

Messenius' brist på djup och verklig öfvertygelse visa sig lika klart i hans dramer som i hans lefnad. I allt hvad som berodde på fyndighet och känsla för dagens smak, framstår han såsom en för sin tid ovanligt begåfvad dramatiker, men där det gälde att djupare intränga i karaktärens och den dramatiska handlingens väsen, där visar sig Messenius svagare än mången långt mindre lyckligt utrustad samtida. »I kompositionen — säger Ljunggren — var det gamla bibliska skoldramat Messenius' mönster,

och liksom detta var en dialogiserad biblisk historia, så är Messenius' drama en dialogiserad profanhistoria. Det episka kompositionssättets alla lyten anträffas också hos Messenius. Berättartonen träder ofta alldeles obeslöjad fram. Så låter Messenius ofta de uppträdande personerna själfva presentera och beskrifva sig för åskådarne. Med tid och rum förfar han fullkomligt obesväradt. Samma person kan i samma scen säga en replik i öster och en i väster; i samma scen kan ett beslut både fattas och berättas vara värkställt, ja än mera, där kunna äfven omtalas följerna af värkställandet.» Men i ett afseende utgör dock Messenius' drama en ny insats i vår literatur. Undantager man den ej jämförelsevis lika uppmärksammade Asteropherus, är Messenius den förste, som lyckats rubba sambandet mellan skola och drama och därmed ock möjliggjort en fri konstnärlig utveckling af detta senare. Af det pedagogiska syftet återstår hos honom egentligen endast den »skickelighet och dristighet till att tala och svara», som ungdomen »uti comoediers lofliga spel bekommer». Anledningen till detta hvarken moraliserande eller undervisande dramas starka popularitet låg i det lyckliga valet af ämnen, som med nödvändighet måste lifligt intressera en svensk publik och därigenom ock komma åskådarne att förglömma bristen på uppbyggliga element.

Prytz.

Genom det fosterländska innehållet i sina skådespel kan han ock betraktas såsom en förelöpare till den patriotiska riktning, som under nästa tidsskede bryter fram. De toner, hvilka han här anslog, väckte genklang äfven hos män, hvilka förmodligen bättre än Upsalas borgare förstodo att uppskatta hans dramer. I sin skolordning för Strängnäs' gymnasium anbefaller Paulinus jämte Frischlinus' kristliga komedier äfven sådana skådespel, som behandla tilldragelser i fäderlandets historia, och vid Upsala universitet erhöll Messenius en lärjunge i eloquentiæ professorn ANDREAS JOHANNIS PRYTZ, hvilken såsom student spelat med både vid Messenius' och Rudbeckius' teaterföreställningar. Hans båda dramer Olof Skottkonung (1620) och En Lustigh Comoedia om . . . Konung Gustaf Then Första (1621) röja dock ingen dramatisk förmåga. Från Messenius har han väl upptagit åtskilliga teatereffekter såsom bondscener, utförda på dialekt, kulturhistoriska skildringar såsom hedniska människooffer, nordiskt gudamaschineri o. d., men oförmågan att begränsa ämnet och på ett åskådligt och lefvande sätt teckna de uppträdande personerna är här — i synnerhet i det senare skådespelet — lika i ögonen fallande som i Messenius' sista dramer. I Prytz' stycken handlas

endast sällan, och författaren föredrager vanligen att på rimkrönikans vis berätta händelserna. Öfver denna ståndpunkt skulle de dramatiska författarne höja sig först genom ett noggrannare studium af den antika tragedien och genom bekantskap med de försök, som i utlandet gjorts att på modernt språk skapa ett klassiskt sorgespel. Men den brytning med den äldre dramatiken, som härigenom åstadkoms, tillhör icke längre den skildring, som detta kapitel afsett att gifva. I Sverge liksom utrikes äro dessa dramer uttryck för den literära ståndpunkt, såsom hvars främsta representanter vi här i landet kunna nämna Stiernhielm och Rudbeck och hvilken särskildt inom dramatiken företrädes af Hiärne, Börk, Wollimhaus, Celsius m. fl.

Icke blott dramat utan ock den latinska poesien ansågs under reformationstiden tillhöra skolans och universitetets läroämnen, och trots den stora formfulländning, som i jämförelse med de svenska dikterna utmärka dessa på latin affattade poem, göra de flesta af dem dock intryck af akademiska exercitier. De förefalla aldrig att vara tillkomna för sakens egen skull, utan blott för formens, och man misstänker lätt, att alla de poetiska bilder och vändningar, af hvilka dessa sånger öfverflöda, i själfva verket ingenting annat äro än några mödosamt inlärdas fraser från de romerska och nylatinska författarnes arbeten. De flesta äro gratulations-, begrafnings- och bilägersdikter, poem till någon disputerande eller bortresande vän och annat i samma stil; de arbeten, som höja sig öfver denna efemära tillfällighetspoesis nivå, äro jämförelsevis få samt i de flesta fall författade af utlänningar, som mot kontant betalning åtog sig att fira de svenska stormännens bragder.

Latinsk Poesi.

Känslan för äran, hoppet att se sitt namn på sångens vingar buret till eftervärlden, välbehaget att höra sina stordåd firas på ett tungomål, som förstods af hvarje bildad man — denna känsla var måhända den mest karaktäristiska för renässancemannen, och ej ens en så praktiskt anlagd man som Gustaf Vasa ansåg sig kunna rygga tillbaka för de med en dylik ryktbarhet förenade omkostnaderna. En obetydlig tysk humanist, HENRICUS MOLLERUS HESSUS, som förmodligen i Melanchthons skola förvärfvat sig en viss färdighet att skriva latinsk vers, hade 1554 författat ett grafkväde öfver Gustaf Vasas ungdomsvän Lars Siggeson Sparre. Måhända var det detta Epicedion, som riktade konungens uppmärksamhet på den då tjugosexårige poeten, och i hvarje fall finna vi denne året därpå sysselsatt med att föreviga konungens svensksinnade företrädare, troligen på uppdrag af Gustaf själf. Hans första dikt i denna stil är ett »epos» med Karl

Mollerus.

Knutsson till hjälte: Carolus Canuti CXXXIX Svecorvm Rex, trykt 1555. Själfta hjältedikten höjer sig i uppställningen knapt öfver rimkrönikans okonstlade framställning, men inledningen med dess servila smicker, dess betonande af skaldens makt att skapa konungen ett värdigt eftermäle, dess förstuckna uppmaningar till denne att ej visa sig känslolös för diktens skönhet och ej håller känslolös för skaldens behof — hela denna så ofta omtuggade lexa, som vi så väl känna till från Roms skalder, som vi sedermera höra upprepad vid renässancens alla furstehof, den klingar nu för första gången emot oss inom vår egen literatur, och under århundraden skola vi sedermera höra den i olika variationer ständigt ånyo upprepad. Vi behöfva blott erinra oss några af gustavianernas hofdikter, för att finna, att detta språk äger gamla anor inom vår literatur. Måhända kan det intressera en och annan att höra, huru denna pöesi ljud, då den för första gången framträdde inom vår literatur. Carolus Canuti börjar:

Triplīcibus divum Rex florentissime donis,
 Quæ simul hoc regum tempore nullus habet,
 Fortibus heroum membris, ac divite sortis
 Successu, magnis ingenique bonis.
 Dum Gostave tuæ decus admirabile stipis
 Nitor pieriis enumerare modis,
 Num præbere mihi placidas dignaberis aures?
 Num mea clementi carmina fronte feres?
 Hæc parnasiacis est consuetudo poetis,
 Culta per insignes atque probata viros,
 Nomen ut heroum, sublimia facta decusque
 Ad victura sacris laudibus astra vehant.
 Rursus et heroum fuit hæc clementia semper
 Præstita per summos atque recepta duces,
 Sacrorum ut magni facerent præconia vatū
 Vellentque ipsorum voce tubaque cani.
 Carus Alexandro, cui totus paruit orbis,
 Cantans exili Chærilus ore fuit,
 Quem latet in claros Augusti gratia vates?
 Quis regum claris non fuit æquus aquis?
 Cum tua Majestas igitur, Rex inclyte, nullis
 Cedat, qui nostro tempore sceptrā gerunt,
 Cum reges aliis vincas virtutibus amplos,
 Quos ætas prisco tempore nota tulit,
 Cur hoc te saltem patereris nomine vinci,
 Quod reliquis laudum sænora tanta dedit?
 Num tu solus eris Parnasi durus alumnis?
 An stimulet pectus gloria nulla tuum?
 Non ita, sed veluti regum te nullus honore,
 Sic erit hac nullus te quoque laude prior.

Konungen måtte hafva öppnat sina »placidus aures» för den unge skaldens disticha, ty två år därefter var denne färdig med ett nytt epos öfver en annan af Gustafs älsklingsregenter, Sten Sture, och samma år tillegnade han härtig Johan dikten *Triumphus Christi ad romanorum accomodatus*. 1559 uppvaktade han pliktskyldigast med en bröllopssång vid prinsessan Katarinas bröllop, *Epithalamion Illustri et Generoso Domino. D. Esardo . . . et . . . Catharinæ*, inledd af en ganska stämningsfull naturbeskrifning. Kort därefter lemnade han Sverge och begaf sig till Danzig, men fortfor det oaktadt att då och då utgifva dikter till den svenska konungafamiljens ära. 1561 utkom hans kröningsdikt *Sertvm Mvsarvm* på elegisk vers, och året därpå firade han Johan i tvänne dikter, af hvilka den ena, *Elegia*, till egnades honom vid hans ankomst till Danzig och den andra, *Avlævm Gratiarvm*, skrefs för att illustrera hans bröllop. I *Elegia* har han ock intagit en samling epitafier och epigram, bland hvilka några utmärka sig för sitt poetiska, ehuru kanske väl blomstrande bildspråk. Så t. ex. skildras ett porträtt af den för sin skönhet berömda prinsessan Cecilia på följande sätt:

Ceciliæ speciem, Suecis ex regibus ortæ,
Hæc spectabilibus monstrat imago notis:
Ut nix frons candet, rutilant ut Phoebus ocelli,
Vincunt ridentes blanda labella rosas;
Cæsaries aurum superat, charitumque venustas
Et decus ex nitidis emicat omne genis;
Hæc bona naturæ pulcherrima, pulchrior ornat
Virtutum, præstans est quibus ipsa, chorus.
[Här Cecilia själf, den af svenska konungar födda!
Bilden i härliga drag visar dess ädla gestalt:
Pannan glänser som snö, som solen ögonen stråla,
Läpparnas ljufliga par segrar på rosor i glöd.
Lockarna skimra som guld, och skönhetsgudinnornas fägring
Aldrig sin purpur har spridt öfver en lenare kind.
Härliga gåfvor för sann? Och likväl skönare prydes
Höga furstinnan af Er, dygder i nära förbund!]

(Ahlqvists öfversättning.)

Att hans värksamhet som svensk hofskald kort därefter afbröts, berodde möjligen därpå, att vi vid Eriks tillträde till regeringen redan ägde några svenskfödde humanister, som lärt sig att, om än icke med Mollerus' talang, författa de latinska dikter, som vid högtidliga tillfällen ansågos oundgängliga.* Ryktbarast

Laurentius Petri
Gothus.

* Redan från Gustafs regering finnas tvänne latinska dikter i klassisk stil, nämligen NICOLAUS MAGNIS *Carmen genethliacum natalibus principis Erici Gustavi sacrum* (1534) samt ANDREAS OLAIS *Soteria Principo Carolo* (1550). Jag har ej sett någondera.

bland dessa var väl den sedermera till ärkebiskop upphöjde LAURENTIUS PETRI GOTHUS. Redan 1559 skall han hafva författat en nu blott genom Benzelius' annotation känd dikt på elegisk vers, *Stratagema Gothici exercitus*, hvilken tyckes hafva varit en panegyrik öfver Gustaf I, som befriat Sverige från det danska oket och skingrat de påfviska villfarelserna. 1561 utkommo tvänne andra dikter af hans hand, *Aliquot Elegia*. Den första är ett griftnkväde öfver den nyss aflidne konungen och börjar med den sedermera så vanliga invokationen till sånggudinnan att upplysa skalden om orsaken till den sorg, som han såg målad både i människornas anleten och i den döda naturen. »O, min son — svarar hon

O nate, ingentem luctum ne quære tuorum!
 Quis patitur siccis vulnera tanta genis?
 Quod quereris moesto patrios incedere vultu
 Divos, heu nimium talis imago nocet.
 Nam patrios ingens heroas occupat horror,
 Dum luctu plena est regia tota domus.

Sedan hon ytterligare ordat om den stora förlust, som land och folk lidit, gripes äfven skalden af sorg och erinrar sig den dödes alla stordåd; men frånser man de häfdvunna poetiska fraserna är framställningen häraf ganska torr och krönikeartad. Den andra elegien har Laurentius Petri skrivit med anledning af en systers död. Den röjer väl mera verklig känsla, särskildt då brodern skildrar hennes enkesorg och sitt hopp att bortom grafven återförenas med henne, men i det hela rör sig äfven denna dikt i samma akademiska takt som den förra. Hans samma år skrifna *Urbs Stockholmia* är en svassande hyllningssång till den nye konungen, som hedras med de föga förtjanta epiteten »storsinnad, tapper, vis, lyckosam, from och rättrådig». Lika litet som de öfriga svenska nylatinarne kunde Laurentius Petri frigöra sig från de antika mönstren; uttryck och bilder äro hos alla de samma, och den klassiska apparaten med sånggudinnor och andra allegorier återupprepas med samma regelbundenhet som det underdåniga smickret. De flesta större dikterna voro tillfällighetsdikter, beställda af någon hög herre, och då författarhonoraret endast utgick i form af en gratifikation från denne, var det klart, att skalden måste söka öfverbjuda alla medtäflare i braskande loford. Nästan samma anordning som i den nyssnämnda elegien öfver Gustaf Vasa återfinnes i en af PETRUS ERICI SCHARENSIS författad sång öfver Katarina Jagellonicas död, *Carmen de obitu Catharinæ* (1584). Dikten skildrar ett samtal mellan sånggudin-

Petrus Eri-
 Scharensis.

nan och Svecia och börjar därmed, att sånggudinnan efterfrågar orsaken till Svecias sorg. Svaret blir naturligtvis en redogörelse för den aflidnas dygder. Sånggudinnan erkänner då det berättigade i hennes förtviflan, men framför samtidigt några tröstegrunder, hvilka mynna ut i en hyllning åt Sigismund, till hvilken dikten är dedicerad och som väl ock fått betala både sorgen och de smickrande tröstegrunderna. Den makt, som dessa i sig själfva antagligen föga begåfvade poeter ägde öfver formen, förefaller likväl högst märkvärdig, då man tager i betraktande de naivt otympliga försök, som samtidigt gjordes att versifiera vårt eget språk. Samme Petrus Erics har till en vän skrivit några dikter, af hvilka den ena börjar med följande onekligen ganska praktfulla skildring af våren:

Auricomus pleno nunc splendet lumine Phoebus
 Vere novo, verni proveniuntque dies.
 Purpurei terram flores violæque coronant,
 Milleque dat volucrum turba canora modos.
 Frigora sunt grato nobis depulsa calore,
 Vivificus recreat cuncta fovetque calor.
 Nunc fecundus ager producit semina læta,
 Et nova de gravido palmitum gemma tumet.

Huru mycket mera famlande och osäkert skulle icke en på svenska skrivande skald hafva uttryckt sig, äfven om han ägt en Wivallius' rika poetiska känsla! Inom den latinska poesien fann skalden före sig en redan upparbetad form, och konsten var blott att mer eller mindre själfständigt variera de en gång fastställda uttrycken. Huru litet af egen inspiration då ansågs behöfligt framgår af det för sin tid så högt berömda Epithalamion, som ERICUS JACOBI författade vid Johan III:s och Gunila Bielckes bröllop. Man behöfver ej läsa länge i denna ganska digra dikt, förr än man tycker sig känna igen språket; man finner »os humerosque deo similes», »obstupui, stabantque horrore capilli» m. fl. vändningar, som antingen oförändrade eller lätt varierade hämtats från den romerska literaturen, och dessemellan påträffar man de besynnerligaste omskrifningar, hvilka altför tydligt röja skaldens oförmåga att röra sig på egen hand. Så t. ex. omtalas Västerås på följande kostliga sätt:

Ericus Jacobi.

Urbs antiqua jacet Melleri ad litora magni,
 Quam riguus mediam cum murmure dividit amnis,
 Nomen ab urbe trahens, quod versu dicere non est,
 Sed sonat occiduum tumulum, nisi fallor, arenæ.

Likväl var Ericus Jacobi den, som kanske hade det största skalderyktet under denna tid, och äfven 1700-talets kritiker kunde

Phrygius.

förklara honom äga »en icke vanlig poetisk begåfning». Men äfven då betydde väl förmågan att använda de vergilianska fraserna mera än den poetiska känslan. En skald, som de kanske därför ej ens ansett värd ett omnämmande, var NICOLAUS JOHANNIS, som i sin *Carmen de Natali Pveri Jesu* (1589) visar en för denna tid ganska sällsynt känslsamhet och som rör sig mera fritt i förhållande till de häfdvunna klassiska formerna. Den produktivaste af våra äldre latinpoeter var den förut såsom predikant omnämde SYLVESTER JOHANNIS PHRYGIUS. Nästan i de flesta arbeten från denna tid råkar man poem af hans hand, i hvilka den ifrågavarande skriften och dess författare lofprisas i tämligen öfversvinneliga ordalag, och vid sidan af dessa smådikter utgaf han själf åtskilliga större poem, vanligen utmärkta för deras servilt krypande ton. Ryktbarast bland dessa är hans dramatiska klagodikt vid Johan III:s död, *Threnologia Dramatica*. Versen är ganska ledig och innehållet fullt psevdoklassiskt. Skalden, hvilken skildrar sig såsom en skägglös yngling, klättrar upp för Parnassen att där plocka några blyga blommor, men uppmanas af Pallas att i kransen äfven infläta den segerbetecknande lagern:

*Carpere nunc tibi fas est mollia, si qua per hortum
Lilia funereis usibus apta virent.
Carpe verecundo ridentia gramina vultu,
Carpe, sed ut carpas sobrius ista, vide.
Et simul e lauru victrices detrahe frondes,
Conficiens tenera regia certa manu.
Saxea nam regis polies monumenta Johannis,
A nigris faciens vivere laude rogis.*

Denna smickrande uppmaning träffar naturligen den blygsamme skalden såsom ett äkslag:

*Quid? quid agat? Magno funebria carmina regi
Concinnat ambiguæ conditionis homo?
Quid? quid agat? cujus sub germine pullulat ætas,
Audeat in tantum velificare fretum?
Uberioris egent regis præconia venæ,
Hic intonsa nihil Musa vigoris habet!*

Det kan vara öfverflödigt att längre fortsätta redogörelsen för denna dikt, till hvilken hvar och en säkerligen sett en mängd motstycken. Hvad särskildt den dramatiska formen beträffar, var denna ingalunda ovanlig för dylika festdikter. Så t. ex. firades Karls återkomst till Sverige år 1600 med en *Triumphus* af JOHANNES BIGNONNEUS GALLUS, i hvilken dikt segraren emottages af Prudentia, Fortuna, Pietas och Mars, som alla till

honom framföra sina lyckönskningar, dock först efter en liten tvist om det inbördes företrädet.

Den likhet, som alla dessa poem förete både i fraser och i uppställning, samt det vanligen schablonmässiga intryck de göra, förklaras af, att den tidens män lärt sig att skrifva latinsk vers, så som vi lärt oss att skrifva latinska temata; fraserna voro få, gemensamma för alla skolor samt återkommo dagligen i undervisningen. Lärarens intresse riktades hufvudsakligen på det prosodiska, och liksom lärjungen nu hänvisas till några få mönsterprosaister för att ur deras skrifter välja sina fraser, så vann äfven då ett poetiskt uttryck nåd inför granskarens ögon, endast så vida någon motsvarighet därtill kunde uppvisas i Vergilius' poem. Redan i 1571 års skolordning bestämdes, att djäknarne skulle lära sig dessa utantill; hvarje vecka skulle de själfva »componera, och de, som prosodiam hafva för morgonlexa, författa det argumentet som är historiale i vers» (jämf. sid. 515). Denna skyldighet att hvarje vecka författa en latinsk dikt med vergilianska fraser bibehölls äfven i 1611 års skolordning, där metoden något utförligare skildras. I tredje klassen fingo lärjungarne börja med återställandet af s. k. versus fracti d. v. s. sådana verser, hvilkas delar ordnats i prosaisk ordföljd; och då de lärt sig detta, fingo de öfvergå till att själfva författa innehållet, till en början blott med Vergilius såsom mönster, sedermera äfven med Horatius och Ovidius såsom förebilder. Vid universitetet fortsattes naturligen dessa öfningar. Redan 1604* föreslog Karl IX inrättandet af en särskild professur i romersk poesi, men först 1621 kom denna till stånd.

Den förste innehafvaren blef den ofta förut omtalade JOHANNES MATTHIÆ, hvilken då författat en poetisk beskrifning öfver Östergötlands förnämsta städer, en hyllningssång vid Gustaf Adolfs kröning, ett sorgkväde vid härtig Johans död m. m. Han skötte platsen dock endast några månader, hvarefter denna stod obesatt till 1625, då den både såsom skald och musiker berömde JONAS SVENONIS COLUMBUS utnämndes till poeseos professor. Enligt de kort därefter utfärdade statuterna ålades han att undervisa ungdomen i konsten att skrifva vers samt visa teoriens tillämpning hos de stora skalderna. Såsom latinsk poet var han ganska flitig, ehuru intet af hans poetiska arbeten utgafs från trycket. En handskrifven samling, hvilken

Poeseos professorer.

* Icke ens då var tanken ny. I sitt odaterade förslag till konstitutioner talar Johan III om en professur i »ars poetica».

jag läst, vittnar dock ej illa om hans begåfning. Den första boken utgöres af en samling af tjugo elegier, tillegnad en af sönerna, för hvilken han skildrar sitt eget på umbäranden och försakelser rika lif, ty — såsom han säger i den vackra inledningsdikten — något annat arf ägde han ej att gifva sonen än sin egen under ett helt lif vunna erfarenhet. Sångerna äro enkla, icke sällan torra, men man anar i dem åtminstone ett hjärta. De fyra följande böckerna upptagas af elegier till »berömda män», bröllopskväden, »triumphi», bland hvilka tvänne öfver Gustaf I och Gustaf II Adolf äro ganska vidlyftiga, och slutligen en samling lyriska sånger. Då han 1630 lemnade professuren uppstod en häftig tvist angående efterträdaren. Den inflytelserike professor Wallius förordade LAURENTIUS FORNELIUS såsom den lämpligaste mannen. Bland andra förtjänster anför han, att Fornelius »hafver begynt skrifva tvänne Gustaida, den ene om den kristmilde ihugkommelse Gustavi primi priselige rebus gestis och den andra om Gustavi Secundi, min allernådigste herres och konungs höglofflige rebus gestis, och samma Gustaida skrifver han så med phrasibus Virgilianis, att en skall intet annat veta, än som själfva Virgilius skrefve det.» Emellertid blef Fornelius först 1635 platsens innehafvare. Såsom latinsk poet var han mycket berömd, hvilket väl berodde på hans nyss lofprisade förmåga att röra sig med »phrasibus Virgilianis»; de återfinnas mycket riktigt i hans mest berömda poem, Gustavus Sago-Togatus (1631), en panegyrisk dikt till Gustaf Adolf, hvilkens storhet i krigiska och fredliga värf där lofprisas under talrika jämförelser med antikens hjältar.*

Narsius.

* Den poetiska literaturen om Gustaf Adolf är oerhördt stor, och särskildt voro utlandets humanister flitiga i att göra honom till föremål för panegyriker och hjältedikter. De ryktbaraste bland dessa äro väl VENCESLAUS CLEMENS' Gustavidos Libri IX (1632) samt framför allt JOHANNES NARSIIUS' arbeten. Utom Poemata Septentrionalia (1624), som innehålla poem öfver Gustaf I, Karl IX, Karl Filip, Trollhättefallen, Göteborg m. m., utgaf han 1625 en dikt öfver Rigas eröfring, 1627 en annan i samma stil MEVA POMERELLÆ OBSIDIONE POLONORUM LIBERATA, och 1632 hjältedikten GUSTAVIDOS LIBRI TRES, två år därefter åtföljd af en fjärde bok. Dikten afser att vara ett epos i Æneidens stil, och den börjar

Austriacas fractas acies Papaliaque arma
Gustavi virtute cano virtute redemptas etc.

Konungen håller tal i samma anda som den fromme Æneas, men till ett verkligt epos räckte ej Narsius' krafter. Det hela är i grunden ingenting annat än en torr krigskrönika, utan den afrundning och den poetiska grundtanke, som en hjältedikt kräfver. En af honom utgifven »tragedi», Gustavus Saucius (1628), har trots de inlagda körsångerna knapt någon annan likhet med ett drama än namnet. Någon dialog förekommer knapt, endast långa relationer rörande 1627 års krigshändelser.

Fornelius' egentliga betydelse ligger däri, att han är vår förste ästetiker. Före hans dagar hade man åtnöjt sig med Horatius' *Ars Poetica*, hvilken citeras redan af Laurentius Petri och Erik XIV samt flitigt studerades vid universitet och skolor. 1576 hade den bekante humanisten HIERONYMUS VIDAS *Poeticorum Libri Tres* trykts i Stockholm, men ännu ägde man intet af någon svensk författadt arbete i poesiens teori. Det första arbete häri är — så vida man frånser magister Matthias förut (sid. 154) omtalade försök — Fornelius' *Poetica Tripartita* (1643). Någon större själfständighet äger detta arbete ej, enär det svårigen kan betraktas annat än såsom ett utdrag ur Scaligers berömda, på Aristoteles bygda *Poetices Libri septem*, och de få satsen, hvilka ej hämtats därifrån, återfinnas utan svårighet i andra arbeten från samma tid. Men dels röja äfven utlandets ästetiker föga själfständighet, dels äger arbetet dock alltid betydelse såsom uttryck för den svenska humanismens uppfattning af poesien.

Poesiens anledning antages, såsom redan Aristoteles lärt, ligga i människans begär att efterhärma. Denna lust är så stark, att äfven de ting och själstillstånd, som i sig själfva äro oss motbjudande, likväl förefalla oss sköna, när de i bilder möta oss. Det är således icke ämnet som gör ett poem till en ästhetisk produkt, utan sättet, på hvilket detta ämne framställles, och ett kriterium på, att skalden lyckats, ligger i den beundran hans dikt väcker hos åhöraren. Poesien äger tre arter: epos, lyrik och drama. I de definitioner, författaren gifver af dessa, visar sig den tidens ytliga uppfattning af de literära fenomenen; det är nämligen endast yttre och tillfälliga bestämningar, som anföras. Epos fattas såsom det diktslag, som på hexameter och genom en imiterande berättelse skildrar berömda mäns berömliga handlingar. Tragedien visar oss framstående personers lefnadsförhållanden och sysselsätter sig således med de största faror, med krig, oroligheter, uppror, hat och lyckoomkastningar. Komeden däremot skildrar endast privatpersoners handlingar och angriper gamla mäns dumhet, hårdhet, knarrighet och girighet samt prisar deras vishet, mildhet och vänlighet gent emot barnen; den anfaller vidare unge mäns oklokhet o. s. v. På samma föga djupgående sätt kännetecknas satyrspelen, mimen, idyllen och den lyriska poesien olika arter, hvar efter arbetet afslutas med en afhandling om den poetiska stilen.

Den nylatinska skaldeskola, af hvilken jag här anført några representanter och för hvars åsikter om poesien jag i korthet redogjort, fortfor länge att florera t. o. m. ända in i vårt århundrade; för erhållandet af ett stipendium vid Upsala universitet lär ännu fordras ett visst antal latinska verser. Men det egentliga intresse denna nylatinska poesi äger för oss ligger däri, att vårt

Genom vederbörlig fullmakt hade Gustaf Adolf antagit Narsius »för vårt rikets historiae scribent, hvilken han ordentligen uti latinska verser sammansätta skall och utgå låta». Lönen var 800 daler om året.

lands skalder genom detta oafåtliga sysslande med de antika poeternas förnämsta verk så småningom erhöilo insikt om formens betydelse för poesien samt äfven mönster, efter hvilka de sedermera kunde »lära dikta och spela på svenska». Det är till detta Stiernhielms stordåd vi i detta arbetes fortsättning skola öfvergå.

REGISTER.

PERSONREGISTER.

- 1) Såsom personens verkliga nomen proprium betraktas här ej fadersnamnet, t. ex. *Petri*, eller hembygdsnamnet, t. ex. *Gothus*. Därför återfinnes t. ex. *Abrahamus Andree Angermannus* hvarken på *Andree* eller på *Angermannus*, utan på *Abrahamus*.
- 2) Då en person eller sak behandlas på flera på hvarandra följande sidor, angifves endast den första sidans ordningsnummer.
- 3) I sakregistret upptagas endast sådana arbeten, hvilkas författare äro okända.

- A**belin, Joh. Phil. 452.
Abrahamus Andree Angermannus 251, 277, 316, 333.
Adulphus, Johannes 520.
Achrelius, Ericus Danielis 452.
Amundus Beronis 532.
Agricola, Michael 493.
And, Andreas 144.
Andreas Olai 633.
Andreas Canuti 452.
Andreas Petri 368.
Andreas Servii 263.
Angermannus: se **A**brahamus.
Anthelius, Johannes Johannis 480.
Are Fröde 441.
Arlanibæus, Phil. 452.
Aron Danielson 392.
Arosiandrinus, Andreas Johannis 335, 351, 364.
Arvid, biskop 441.
Arwidh Månsson 578.
Arvidus Olai 354.
Arrebo 419.
Aschaneus, Martinus 352, 506.
Asteropherus, Magnus Olai 623.
Althusius 467, 474, 480.
Aubert, Guillaume 503.
Augustinus, provinsialprior 153.
Aurelius, Ægidius 582.
Baazius, Joannes 415, 457.
Balck, Nicolaus 325, 354, 532.
Base, Jonas Petri 412.
Benedictus Olavi 577.
Bernhard af Clairvaux 174.
Beronius, Johannis 610, 616.
Bertius 590.
Besoldus, Christophorus 476.
Beurreus, Dionysius 253.
Bielke, Hogenskild 415.
Bielke, Sten 427, 480.
Bille, Ludvig 389.
Billius, Johannis 519, 583.
Birchenbaum, Christina Regina von 389.
Birgerus Gregorii 196, 199.
Birgitta 159.
Biugg, Ericus 350.
Biug, Petrus Jonæ 427.
Biörnklo, Matthias 612.
Björnram, Andreas Laurentii 278.
Boccaccio 361.
Bodin, Jean 467, 475, 476, 478, 480.
Bojerus, Laurentius 418.
Bonaventura 172.
Borastus, Gregorius 417, 419.
Bothvidus, Nericius 414.
Boy, Willam 501.
Brahe, Pehr 411, 506.
Brasck, Samuel Petri 616, 620.
Brask, Hans 200.
Bringius, Israel 480.
Briitha Andhersdotter 368.
Brita Jönsdotter 368.
Brodinus, Johannes Petri 480.
Brynolphus I (biskop) 197.
Brynolphus III (biskop) 200.
Budde, Jöns 173, 174.
Bullernæsius, Petrus 352.
Bure, Olaus Engelberti 582.
Bureus, Johannes Thomæ 491.
Bureus, Jonas 491.
B(urman), J(onas) H(ansson) 364.
Bussow, Konrad 443.
Calixtus, Georgius 291.
Camerarius 506.
Canisius (jesuit) 263.
Carion 454, 458.
Carolstadius, Laurentius 354.
Carstenius, Petrus 607.
Casa 504.
Cassander, Georg 265.
Castiglione, Baldassarre 504.
Catonius, Nicolaus Holgeri 626.
Chemnitius 576.
Chesnecopherus, Johannes 577—581, 590.
Chesnecopherus, Nicolaus 420, 471, 490, 494, 582.
Christophorus Anundi 554.
Chronander, Jacob 610, 618.
Chytræus, David 275, 414, 517, 528.
Chytræus, Nathan 504, 583.
Charbererus, Josephus 607.
Clausen, Peder 442, 457.
Clemens, Venceslaus 638.
Clenardus 583.
Colerus, Joh. 508.
Columbus, Jonas 637.
Comenius, Amos 569.
Comines, Philippe de 453.
Copp, Johannes 576.
Cranzius 414.
Creutziger 333.
Cromerus (koadjutor) 263.
Crusius, Benedictus Olai 480, 488.
Dalius, Sven Bryngelsson 390, 607.
Dedekindus 506.
Draconites, Johannes 278.
Duræus, Johannes 290, 300.
Dåleman, Peder 335.
Ehrenhoffer, Sigismund 531.
Ekeblad, Christoffer Johansson 338, 365, 390, 452.
Ekeblad, Göran Johansson 390.
Ekeblad, Hans Johansson 390.
Elaus Petri Helsingius 582.
Enecopiander, Olaus Martini 480.
Erik XIV 333, 367, 412, 495.
Erich Jörensso (Tegel) 420, 441.
Ericus Erici Helsingius 361.
Ericus Jacobi 635.
Ericus de Lommaryd 188.
Erik Mattsson 415.
Ericus Nicolai 174.
Ericus Olai 129, 202, 426.
Ericus Svenonis Rospigius 532.
Erasmus Rotterodamus 138, 506.
Eskil, lagman 142.
Falk, Ericus 576.
Falk, Ericus Johannis 452.
Fecht, Petrus Michaelis 266.
Fegræus, Johannes Haraldi 480.
Feyt, Florentius 518.
Forbesius, Johannes 284.
Fornelius, Laurentius 612, 638.

- Forsius, Sigfridus Aronus 322, 334, 335, 350, 579, 580.
 Fougdonius, Josephus Matthiæ 336.
 Frach, Nicolaus Henrici 414.
 Frankenius, Johannes 577, 579, 580.
 Frischlinus, Nicodemus 610, 615.
 Fruchtenicht, Joachim 413.
Gabriel Andreæ Helsingius 350.
 Gadd, Lucas 480.
 Gadth, Heming 140, 453.
 Galle, Peder 229.
 Gallius, Stephanus 323.
 Gerson, Johannes 174.
 Gestrinus se Martinus.
 Girs, Ægidius Laurentii 454, 509.
 Granius, Nicolaus Andreæ 477.
 Gregorius (dominikanermunk) 196.
 Grotius, Hugo 481.
 Gudhemius, Sueno Nicolai 427.
 Guevara, Antonio de 504.
 Gustaf Adolf 336, 389, 444, 472, 572.
 Gustaf Vasa 366, 408, 495.
 Gyldehielm, Carl Carlsson 335, 347.
 Gylta, Göran 408.
Hafenrefferus 576.
 Hambræus, Jonas 506, 583.
 Hans Olsson 453, 493, 601, 610.
 Hastadius, Laurentius 605.
 Helsingius, Martinus 412, 413, 503.
 Heinrich von Berg 174.
 Henricus de Hassia 173.
 Henricus Tidemanni 122, 176, 202.
 Herbestus, Johannes 256, 262, 269.
 Hermanutius, Laurentius 263.
 Hetzel 333.
 Holstenius, Gabriel 452.
 Honorius (af Autun) 173.
 Hotoman 468.
 Hvitfeld, Arild 420.
 Huber 285.
 Hund, Daniel Hansson 364, 414.
 Hunterus, Jacob 521.
 Hutterus 576.
Isaac Erii 508.
 Isleif, biskop 441.
Jacobus Erii 351, 583.
 Jacobus de Cessolis 193.
 Jacobus de Voragine 194.
 Jacobus Gislonis 176, 456.
 James I 452, 480.
 Janus Martini 442.
 Janus Minor Suemensis 425.
 Jens Mortenssøn 441.
 Jesper Marci 347.
 Ingeborrig Lavrinstaatter 368.
 Johan III 367, 414, 459.
 Johan Olsson Dan 370.
 Johannes Benechini 200.
 Johannes Bignonneus Gallus 636.
 Johannes Botvidi 328, 582.
 Johannes de Rupe Scissa 137.
 Johannes Johannis Gevalius 617.
 Johannes Magnus 131, 411, 444.
 Johannes Matthiæ 291, 331, 510, 637.
 Johannes Pauli 189.
 Johannes Petri Gothus 352.
 Johannes Sigfridi 358.
 Johannes Svarteprest 176.
 Jonas, Justus 333.
 Jonas Magni 295, 457, 458, 476, 488, 588.
 Jonas Petri 368.
 Juusten, Paulus 319, 416.
Karl IX 282, 318, 348, 367, 419, 471, 485, 531.
 Kenecius 576.
 Kempe, Abraham 335.
 Kempius, Samuel 457.
 Kirstenius 578, 584.
 Klint, Joen Petri 416, 519.
 Klosterlasse, se Laurentius Nicolaus.
 Krokus, Nicolaus 368.
Langman, Tønnes 389.
 Lars Guthmundson 368.
 Laurbecchius, Petrus 600.
 Laurenbergius 361.
 Laurentius Andreæ 219, 223.
 Laurentius Erii 519.
 Laurentius Jonæ Gestritius 335.
 Laurentius Nicolai 263, 269, 273, 316, 494, 518, 531, 584.
 Laurentius Olavi Gestricius 254.
 Laurentius Petri Gothus 263, 269, 271, 333, 344, 514, 531, 633.
 Laurentius Petri Nericius 225, 250, 277, 315, 319, 333, 342, 352, 406, 408, 466, 485, 531.
 Laurentius de Waxald 153.
 Laurinus, Laurentius Laurentii 323, 335.
 Leijonhufvud, Axel Stensson 417, 424.
 Leyonhufvud, Sten Eriksson 415.
 Lælius 361, 577, 581.
 Lemnius, Guilielmus 576.
 Lenæus, Johannes Canuti 476, 591.
 Lindh, Sveno Johannis 392.
 Lipsius, Justus 476.
 Livius, Titus 453.
 Lobwasser 340, 347.
 Loccenius 489.
 Ludvig Speleman 389.
 Luther, Martin 531, 532.
 Lungwitiis 451.
 Luth, Olaus Jonæ 266, 276, 415, 587.
Magni, se Olaus.
 Magnus, se Johannes.
 Magnus Ingemari 582.
 Magnus Magni 522.
 Major Georgius 274.
 Margaretha Clausdotter 196.
 Marot, Clément 340.
 Marsilius, Petrus 412.
 Martinus Erii Gestrinus 581, 582.
 Martinus Helsingius 412, 413, 503.
 Martinus Nycopensis 581.
 Martinus Olai Gestricius 253, 276.
 Masenius (jesuit) 300.
 Mattias (kaniken) 153, 165, 185.
 Matthiæ, se Johannes.
 Mattis Størsson 441.
 Matz Berndsohn von Sanfft-leben 425.
 Mehlen, Bernhard von 408.
 Melanchthon, Philippus 454, 576, 582.
 Melletus 300.
 Meinus, Justus 253.
 Messenius, Johannes 391, 412, 420, 422, 444, 488, 552, 610, 627.
 Meuszlin 333.
 Micronius, Theodorus 284.
 Molilius, Nicolaus 350.
 Mollerus, Henricus 631.
 Moretus, Christophorus 616.
 Mullerus, Laurentius 453.
 Muræus, Stephanus Laurentii 365.
 Musculus, Andreas 532.
 Musæus 532.
Narcisus, Johannes 638.
 Natt och Dag, Thure Axelson 476.
 Natt och Dag, Åke 476.
 Nicolaus Botheniensis 528, 583.
 Nikolaus Eschilli 294.

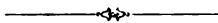
- Nicolaus Johannis 636.
 Nicolaus Hermanni 170, 199.
 Nicolaus Magni 633.
 Nicolaus Pergamenus 187.
 Nicolaus Ragvaldi 111, 138, 172, 173.
 Norman, Georgius 319, 408.
Odd Skald 67.
 Odhelius, Ericus 297, 302.
 Ofeegh, Johannes 254.
 Olaf Svensson 333, 342, 368.
 Olof Sverkersson 415.
 Olaus Johannis Gutho 174.
 Olaus Magnus 134.
 Olaus Martini 226, 282, 320, 335, 467, 577.
 Olaus Nicolai Nericius 587.
 Olaus Petri Medelpadius 276.
 Olavus Petri Phase 223, 227, 311, 332, 340, 349, 401, 462, 484, 492, 530, 596.
 Olffson, se Hans.
 Osiander, Lucas 453.
 Oxenstierna, Axel 444, 574.
Pacchius, Petrus 601.
 Pacianus, Fulvius 480.
 Parr, Dominicus 501.
 Parr, Franciscus 501.
 Parr, Johan Baptista 501.
 Palma, Jonas 335, 352, 556.
 Paulinus, Laurentius Gothus 321, 334, 335, 455, 472, 485, 524, 563, 581, 588.
 Paulus Heliæ 230.
 Peer Persson se Petreius.
 Peder Månsson 136.
 Petrarca 507.
 Petreius, Petrus 442, 522, 582.
 Petrus, Magister 165, 172, 196.
 Petrus, Prior 165, 172, 196.
 Petrus Alfonsus 190.
 Petrus Benedicti 223.
 Petrus Cuprimontanus 584.
 Petrus de Dacia 94, 149, 194.
 Petrus Erici Scharensis 634.
 Petrus Johannis Gothus 285, 325, 334, 461, 532.
 Petrus Jonæ Angermannus 545.
 Petrus Jonæ Helsingius 276, 587.
 Petrus Olai Vadstenensis 525.
 Petrus Petri 350.
 Peucer, Caspar 454.
 Philippus Nicolai 285.
 Phrygius, Sylveſter Johannis 320, 636.
 Piscator Johannes 226.
 Plinius, Basilius 418.
 Posse till Siögerås, Jöran Nils-son 417.
 Possevinus 269, 275.
 Prytz, Andreas Johannis 610, 630.
Ragvaldus Ingemundi 426.
 Ranch, Hieronymus Justesen 370.
 Rasmus Carlsson 411.
 Rasmus Loduikson 411.
 Ratich, Wolfgang 568.
 Raymundius, Laurentius 415.
 Rhezelius, Haqvinus Laurentii 335.
 Ritzanesander, Hans 582.
 Robertus Paschatii Jenecopensis 594.
 Rogge, Conrad 139.
 Rondeletius, Jacob 603.
 Rosefontanus, Petrus Parvus 412, 426.
 Rosengreen till Grenzholt, Ture Jakobsson 490.
 Rothovius, Isaac Bergeri 329, 530.
 Rudbeckius, Jacob 584, 614, 615.
 Rudbeckius, Johannes 226, 325, 477, 486, 535, 549, 590, 614.
 Rudbeckius, Petrus Johannis 334, 359, 554.
 Rungius, Jacobus 275.
 Ruuth, Bartold 389.
Sabancorus, Nicolaus 494.
 Salomon Birgeri 276.
 Salvius, Adler 493.
 Saxo Grammaticus 8, 405.
 Schepperus, Ericus Olai 276, 317, 415.
 Schomerus, Petrus 581.
 Schonæus, Cornelius 616.
 Schroderus, Benedictus Erici 454.
 Schroderus, Ericus 412, 452, 480, 493, 504, 568, 569.
 Schutzen, Paul, von Leipzig 413.
 Sidenius 489.
 Sigismund 420.
 Simonius, Johannes 476.
 Sithon, David 369.
 Siwardus Erici 351.
 Siöblad, Karl 368, 389.
 Skytte, Johan 417, 419, 420, 458, 493, 508, 546, 564, 581.
 Skytte, Laurentius 293.
 Sleidanus 452, 458.
 Smedh, Johannes 174.
 Snorre Sturloson 16, 441, 457.
 Spangenberg 358, 532.
 Sparre, Erik 415, 468.
 Sparre, Lars Siggeson 415.
 Sponge, Jonas Sigon. 452.
 Stenius, Martinus Olai 581.
 Stiernhöök 370.
 Stigtonptensis, Magnus 416.
 Stigzelius 482.
 Stockmann, Paul 336.
 Sturcius, Christophorus 417, 424.
 Sturla þórðarson 67.
 Stymmeliuſ, Christophorus 617.
 Suso 174.
 Svaningius, Johannes 412.
 Swart, Peder 315, 409.
 Sven Elafsson 416.
 Sveno Jacobi 129.
 Sveno Jonæ Vestrogothus 584.
 Sveno Laurentii 325.
 Sveno Svenonis 350.
 Svenonius, Enevaldus 300.
Talon, Omer 588.
 Tegel, Erich Jörensſon 420, 441.
 Terentius 611.
 Terserus, Elaus Engelberti 412, 420.
 Terserus, Johannes Elavi 299, 584.
 Theodoricus Petri 200.
 Thomas (Biskop) 120.
 Thomas Petri Gevaliensis 599.
 Thuronius, Andreas 591.
 Tiderus, Arvidus Johannis 583.
 Titelbach, Johan 532.
 Torbjörn Skald 66.
 Torstenius Johannis 334, 347.
 Turdinus, Axelius Nicolai 428.
 Typotius, Jacobus 416, 420.
Ulpho 134, 196.
 Ungius (botanist) 579.
 Ungius, Pedher 615.
Waldt, Georgius am 493.
 Walraff, Johannes Gothardi 361.
 Vastovius, Johannes 263, 457.
 Watt, William 451.
 Wexionius, Michael 452.
 Vida, Hieronymus 639.
 Vigæus, Magnus 323.
 Vigelius 480.
 Vincentius Lirinencis 263.
 Wivallius, Lars Svensson 335, 368, 392, 452.
 Wlſſparre, Christer Ifwerson 480.
 Wlſſparre, Georg 480.
Zeger, Thomas 524.
 Zot, Andreas Andreæ 452.

SAKREGISTER.

- Albrekt**, En lustig liknelse om konung Albrekt 124.
Alexander 107.
Alexanderssagan, den prosaiska 108.
Alf, Stolt Herr 117.
Amalberga 111.
Almanackor 524.
Amicus och Amelius 110.
Annaler 122.
Anno 1633 — N:o 6 450.
Apollonii, Konungens aff Tyro historia 364.
Arma Svecica 452.
Adelsskolor 509.
Aviso 450.
Axel, herr 380.
- Balladen** 113.
Ballader, historiska 117.
Banérers visbok 369.
Barlaam och Josaphat 193.
Bedelgranna, Den 383.
Bedlegrannas Spegel, Alle 608.
Belial 598.
Beowulf 7, 62.
Bergshammar-Visboken 369.
Berättelse, grundeligh, om Victorie etc. 450.
Berättelse, Kort, om Victorier etc. (1631) 450.
Berättelse, Sanfärdigh och Grundtligh, Huruledes Wallenstein etc. 450.
Bibel, Gustaf Adolfs 226.
Bibelrevision, Laurentius Petris 226.
Bibelstudier 212.
Bibelöfversättning, svensk 155, 173, 222, 225.
Biblia, 1541. 225.
Bibliotek, Svenska 76.
Bibliotek, Upsala 446.
Birger och hans bröder 119.
Biskopskrönika, Västerås 411.
Björköarätten 145.
Blacken 383.
Bokpriser 75.
Bordrim 354.
Brahes, Per, Visbok 369.
Broder Ruus 364.
Brunkebärg, slaget vid 121.
Brännkyrka, slaget vid 121.
Bärgtrollet 371.
- Cantiones Piaæ** 200.
Carl, Hertig, Historia om then omilde Hertig Carls Regemente 418.
Carls, hertigh, Regemente 418.
Creatione Mwndi, De 598.
Censuren 275, 303.
Comedia, Enn Lwstigh om Doctor Simon 608.
Comedia om drinkare 608.
Comedia om Lucretia 612.
Comedia om Samaritanen 616.
Cometen, Kort Förklaring om then Nyia (1619) 450.
Commemoratio, Erics Regis 413.
Conscientia Caroli 417.
Confessio fidei (1564) 254.
Continuatio Exitus Generalissimi Wallenstein 450.
Continuatio Relationis 450.
Copia exemplorum 185.
Cortegiano, Il (1528) 504.
- Dahlbo**, herr 375.
Dal-Visan 121.
Dares Phrygius 111.
Diarium Vadstenense 123.
Didrik af Bern 60, 117.
Didrikskrönika (se ock Theodoricus) 109.
Directorium vitæ humanæ 191.
Disciplina clericalis 190.
Disciplina et Institutio Pverorum 1584. 506.
Domarregler 491.
Donatus 582.
Doctoris, Een Dotter (1622) 364.
Doctor Simon se Comedia.
Dyalogus Creaturarum moralizatus 187.
- Ebbe Skammelson** 380.
Ebbe Tykeson 374.
Echtenskaps Kärleeks Ähren, Crona (1641) 364.
Edda, Snorres 16.
Edda, Sæmunds 19.
Elisif, »Then Högborna nunnan» 171.
Elucidarius 173.
Enchiridion (1591) 263, 531.
- Eriks-Visan** 120.
Esbjörn, herr 375.
Esbjörn, herr, och stoltz Elin 377.
Eufemiavisorna 103.
Exempelpredikan 182.
Expositio, vera et brevis, causarum 413.
Extract, En gantske Kort 419.
Extract Skrifvelse 451.
- Fabeln** 354.
Facetiæ, Mich. Lindneri 361.
Flores och Blanzaflor 106.
Florens och Margaretha 369, 377.
Flygblad 449.
Foglars art, een ny wijsa om 370.
Folkvisa 114.
Fortunatus 364.
Fredrik, hårtig af Normandie 105.
Förmaning, En, till menige Sweriges Rikes Stender 414.
Förmaningzwijs 418.
- Galathea** 504.
Gesta romanorum 186.
Gheysmers utdrag 405.
Gillestadgar 147.
Gille-Visor 121.
Gotlands-Visan 120.
Greffue, Een Wijsa om een 369.
Grefven i Rom 377.
Grimborg, kämpen 375.
Grobrianus 506.
Grisilla (1622) 364.
Grönborg, herr 375.
Guta Sagan 68.
Gyllenmärs, Bröms visbok 368.
Gårdsrätter 146, 489.
Gökstenen 56.
S. Göran, Riddare 196.
- Habor konung och stoltz Signil liten** 369.
Hagbard och Signild 117.
Harald och unge Thor 372.
Harald Oluffsons Visbok 368.
Harpans kraft 382.
Helena (novell) 364.
Helleman unge 381.

- Hermes Gothicus 450.
 Hervarar Saga 19. 61.
 Historia de antiquitate regum norvagensium 14.
 Historia de spinea corona 199.
 Historia, S. Olai 196.
 Historia Norvegiæ 441.
 Historia Septem Sapientum 191.
 Hjalmar och Angantyr 117.
 Hjelm, herr 377.
 Hjaltesagor i Sverige 49, 55.
 Hof-Folcks Wäckiare 504.
 Hoffewernetz Förtreet 504.
 Hofordningar 489.
 Holger Danske 117.
 Holofernis och Judiths Com-mædia 601.
 Hooff, Gamble, och Towe Slatt 380.
 Hoplophorus Sueco-Regius 452.
 Hugone Capet (1604) 364.
 Hymner 196.
 Ingrid Pehrsdotters bref 142.
 S. Ingrid 197.
 Ingvar, se Saga 68.
 Intelligencer, The Swedish 451.
 Jesus lärar i Templet 598.
 Jesuitseminarier 518.
 Jona, Een wijsa om Prophe-ten (1631) 369.
 Ivan Lejonriddaren 104.
 Jwll och fasta, huru the trättä 204.
 Järteckensbok 184.
 Järteckenspostilla 175.
 S. Jöran, Een Kämpewijsa (1646) 369.
 Karl Magnus 109.
 Kalviniststriden 252.
 Karikatyrer 408.
 Katekeser 530.
 Katolska Skrifter i Sverige 262.
 Kirstin, liten, och Herr Peder 381.
 Klosterjungfrun 372.
 Knick Knack 370.
 Konkordieformeln 289, 295.
 Korrespondenter, enskilda 449.
 Konungastyrelsen 135.
 Krigsrelationer, större 451.
 Krigzarticlar (1545) 489.
 Krönikor, Biskops 129.
 Krönikan, Engelbrekts 125.
 Krönikan, Gamla 124.
 Krönika, Jani Martini 442.
 Krönikan, Lilla rim- 127, 426.
 Krönikan, Nya 124.
 Krönikan, Prosaiska 125, 426.
 Krönikorna, Sture- 128.
 Krönike, Then Gamble Rijm- 426.
 Kärleksbref, en Vadtstena-nunnas 142.
 Lage, Riddar, och Stolts Ellenborg 379.
 Lagar, hedniska 68.
 Lagar, medeltidens 142.
 Lagar, 1500-talets 489.
 Lagar tryckas 490.
 Lagförslag under Karl IX 489.
 Landslag, Kristoffers 149.
 Landslag, Magnus Erikssons 147, 426.
 Legend, S. Botvids 196.
 Legend, S. Eskils 196.
 Legend, S. Helenas 196.
 Legend, S. Henriks 196.
 Legendas S. Sigfridi 196.
 Legendariet, Fornsvenska 194.
 Legender 194.
 Lekar 111.
 Liber Cantus 344.
 Liguoriststriden 253.
 Liturgien 265.
 Lucidarius 173.
 Lucretia se Comedia.
 Ludum resurrectionis 204.
 Luses wijsa 372.
 Lyrik 387.
 Magnus, Härtig, och Sjö-jungfrun 382.
 Manuale (1632) 334.
 Marcolphus 361.
 Margareta, fru 379.
 Miracula S. Crusis Holmiensis 196.
 Miracula S. Eriki 196.
 Motreformationen 261.
 Mårten, Herr 382, 385.
 Mästare, de sin wijse 192, 364.
 Namnlös och Valentin 110.
 Nibelungenlied 5.
 Nils Lagesson 383.
 Noveller 363.
 Ovidius moralizatus 181.
 Observationes Strengnenses 226.
 Olof den helige, sagan om 441.
 Omkvädet 386.
 Oorloghen, Sweedsche 452.
 Oratio de injusto bello 413.
 Ordinantian (1575) 267.
 Ordsdher. eller ordsaghor, Swenske 354.
 Ordspråk, Salomos 225.
 Ordspråk. The siw wijsa mä-stares 354.
 Palma Pacifera 302.
 Pantschatantra 191.
 Paris och Helena 379.
 Paris och Vienna 110.
 Pariserstudier 82.
 Peccatore, De uno, qui etc. 204.
 Peder, Herr, och Dvärgens dotter 382.
 Peder, herr, och liten Kirstin 379.
 Peder Pallebogsson 374, 385.
 Peders Sjöresa 382.
 Physiologus 181.
 Poetik 154, 639.
 Postilla, järteckens 175.
 Post Tijdender, Ordinarie 451.
 Practica Spiritualis 263.
 Predikningar 175, 311.
 Prophetia, Hieronymi S. 365.
 Prophetia Sibyllæ 365.
 Psaltarium Davidis (1620) 344.
 Psaltaren 225.
 Psalmer, Svenska 201, 332.
 Pseudonymen (våra första) 413, 425.
 Querelæ Suedicæ 413.
 Qwinna vthi Rom. Een ny wijsa om een (1583) 369.
 Ragnar Lodbroks saga 63.
 Ramismen 516, 586.
 Ramsundsbärgen 56.
 Ramunder 371.
 Regimentsformen för Väster-götland 487.
 Registrum regni 406.
 Registrum upsaliense 123.
 Religionstvånget 307.
 Reyncke Fosz 355.
 Riddaren, Den förtrollade 383.
 Riddaren och Härtigens dotter 379.
 Riksarkivet 447.
 Robert, bref til härre 136.
 Romersk rätt 486.
 Rosengreenska lagförslaget 486.
 Rudbecks, Petter, Visbok 369.
 Runskrift 26.
 Rätttegångsordinantien (1614) 487.
 Rätttegångsprocessen (1615) 487.
 Rökstenen 27.
 Saga, Ingvars Viðförla 68.
 Saga, Guta 68.

- Sagor, svenska 67.
 Sakramenten, de sju 172.
 Salmon 381.
 Samaritanen se Comedia.
 Samsing 375.
 Satans bref 263.
 Schacktafvels lek 193.
 Schimf und Ernst 507.
 Signa Quindecim 172.
 Sigrid, Väna 379.
 Sigurdsristningar 56.
 Sigurdssagan 50.
 Själens tröst 181.
 Siälän oc kroppin thrätto 205.
 Siälinna Tröst 185.
 Skaldepoesi. svensk 66.
 Skemptan, Aff abotum allum 193.
 Skolor 78, 510.
 Skolordning 1571, 515.
 Skolordning 1611, 535.
 Skolordning 1620, 557.
 Skolordning för Strängnäs, 537.
 Skolordning för Västerås, 558.
 Skomakare. Jerusalems 364.
 Slaktarebenck, Hertig Carls 417.
 Slottet i Österrik 369.
 Soffuare, the siw 365.
 Solfager, Jungfru 380.
 Sophias, Visbok 368.
 Speculum missæ 172.
 Speel, Ett, Huru . . . Stalbrodren etc. 608.
 Spegell, Een, om Öfverheetz-etc. 492.
 Stadslag, Magnus Erikssons 148.
 Staffansvisan 47.
 Stallbröderna 383.
 Starkadssagan 64.
 Stenen i grönan dal 347.
 Stierneldskahandskriften 368.
 Stierno, om then nyia (1573) 449.
 Stockholmskollegiet 518.
 Styrbjörn, se påttr.
 Sånger, burleska guda- 44.
 Sånger, kosmogoniska 44.
 Sånger, mytiska, och Folkvisor 43, 369.
 Sånger, Ragnaröks 45.
 Sånger om Tor 46.
 Sånger, troll- 48.
 Söderköpingsrätten 146.
Testamentet, det gamla 225.
 Testamentet, det nya 1526 223.
 Tidebok, svensk 201.
 Tidningar 449.
 Tijdender, Sanfärdige Förskreckelige Nyia (1597) 449.
 Tijdhender, sanferdige nye, ifrå Narfwe 450.
 Theatrum Europæum 452.
 Theodorici, Fabula Veronensis 109.
 Thorkill Troneson 376.
 Tord Bondes mord 119.
 Travesti 419.
 Tyres, herr, döttrar i Wänge 380.
 påttr, Hauks hábrókar 68.
 påttr, Hróa heimska 68.
 bidreks af Bern saga (se vidare Didrik) 15.
Undervisning 77, 510.
 Undervisningen, den juridiska 488.
 Ungersven 378.
 Universitet. (Upsala) 84, 514, 571.
Waldemars söner 381.
 Waldere 7.
 Variarum rerum vocabula 582.
 Vers, syllabisk 340, 541.
 Visböcker 367.
 Wielandssagan 52.
 Vishetens bok 225.
 Wijsor, Tre nya werldzligha (1626) 370.
 Wijsor, Twå sköne och lustige (1633) 370.
 Visor, erotiska 116.
 Visor, klosterrofs- 118.
 Visor, kämpa- 116.
 Visor i skillingtryck 369.
 Visor, Marsk Stigs 119.
 Visor om Sigurd 56.
 Vita abbreviata S. Birgittæ 196.
 Vita S. Brynolphi 196.
 Vita S. Erici 196.
 Vita metrica S. Birgittæ 196.
 Vitæ patrum 171, 194.
 Vlspegel, Thil 362.
 Volsungasagan 18.
 Volundssagan 59.
 Wänge, herr 380.
Ynglingasagan 64.
Ar, ett gyllene 129.
Aktenskapsstriden 255.
 Älfkvinnan och Herr Olof 375, 382.
 Älfs, Samuel, Visbok 369.
 Älskogsvisor 370.

RÄTTELSE.

- Sid. 4 r. 2 n. m. fl. ställen står *Niebelungenlied* läs *Nibelungenlied*.
- 23 r. 1 n. • *versslagets* • *verslagets*.
 - 28 r. 23 u. • *mognenu[m]* • *mognenu[m]*.
 - 59 r. 16 n. • *förut* • *först*.
 - 65 r. 21 u. • *en* • *ett*.
 - 81 r. 21 n. uppgifves Brynolphus under *tolf* år hafva studerat i Paris. Medeltida källor angifva årens antal olika. Möjligen bör i stället läsas *aderton*.
 - 96 r. 12 u. står *Uppenb.* läs *Uppenb. och Apostla Gärn*.
 - 105 r. 8 u. • *Troie* • *Troyes*.
 - 111 r. 11 u. uppgifves Trojasagan ej vara känd i någon svensk medeltidsöfversättning. En dylik finnes dock från 1529. Se Wieselgren i Samlaren XI. Mot den uppfattning, som samma sida uttalas om medeltidens lekare, har Axel Olrik riktat en mötskrift, införd i »Mindre Afhandl. utg. af det philol.-hist. Samfund», Kbh, 1887. Fullkomligt öfvertygad har jag ej känt mig af författarens tungt vägande skäl.
 - 123 r. 10 u. utgå orden *Lilla Rimkrönikans författare och*.
 - 141. I Hist. Tidskr. för 1886 sid. 235 o. ff. har E. Hildebrand sökt visa, dels att Heming Gadhs Oratio är ett fabrikat af Johannes Magnus, dels att den svenska texten förskrifver sig från Gustaf Vasas senare regeringsår. Af hans skäl för det senare påståendet har jag känt mig öfvertygad. Däremot anser jag mig fortfarande böra vidhålla, att den af Johannes Magnus meddelade latinska texten verkliga återgifver Heming Gadhs tal, ehuru detta här och hvar blifvit försedt med tillägg af utgifvaren.
 - 143 r. 7 u. står *slutet af 1200-talet* läs *midten af 1300-talet*.
 - 145 r. 9 u. • *och* läs *och*.
 - 151 r. 5 u. • *1288*. Såsom Prof. Lindström enskildt påpekat för mig är året *1289* sannolikare.
 - 174. Af »Ars Moriendi» finnas t. o. m. tre öfversättningar. Se Samlaren VI, 162 ff.
 - 176 r. 18 u. står *Le Coy* läs *Lecoy*.
 - 191 r. 12 u.} • *sapientium* läs *sapientum*.
 - 192 r. 19 n.}

- Sid. 200. Johannes Benechinis hymner äro af Klemming återfunna och utgifna i »Latinska Sånger».
- » 205 r. 3 n. (af texten) utgår *detta*.
 - » 207 r. 12 n. står 1879 läs 1849.
 - » 215 r. 3 u. » *schreib* läs *schrei*.
 - » 219 r. 6 u. » *eller bortskänktes* läs *och en del bortskänktes sedermera*.
 - » 252 r. 5 u. Om författarskapet jämf. sid. 408 r. 6 n. Se vidare »Svenska Riksdagsakter» I. 542.
 - » » r. 26 u. står *Psalmboken* läs *Een liten Songbook*.
 - » 252 r. 12 n. Arbetet finnes i Nordin Eccles. Qv. XIV. Ups. Bibl.
 - » 256 r. 11 n. Det latinska »neapolitanus», som här återgifvits med *neapolitansk*, betyder på detta ställe väl snarare *från Neuburg*.
 - » 267 r. 23 u. Koppartaket hade ödelagts genom en vådeld.
 - » 277 r. 8 n. Enligt Forssell: Sveriges inre historia I. 115, var en Abrahamus Angermannus redan 1581 inskrifven i Greifswald; möjligen var denne dock en annan person.
 - » 317 r. 5 u. står *förskingrar* läs *förskingra*.
 - » 341 r. 5 n. » *fellen* läs *fällen*.
 - » 343 r. 1 n. » *Laurentius* läs *Laurentius Petri och Georgius Norman*. Se vidare Quensel: Bidrag till Svenska Liturgiens historia. II. 64.
 - » 364 r. 14 n. *J. H. B.* betyder enligt Klemming *Jonas Hansson Burman*.
 - » 383 r. 25 n. Den ifrågavarande dikten är trykt i Sv. Fornm. Fören. Tidskr. II, s. 74. I Palmsköldska samlingen finnes den med gammal melodi.
 - » 398 r. 15 n. står *alltid i frihet* läs *alltid i frid*.
 - » » r. 13 n. » *bedröfvadt*, » *bedröfvadt*,
 - » » r. 9 n. » *tunga*, » *tunga*.
 - » 411. Förhållandet mellan Rasmus Loduiksons, Pehr Brahes och Peder Swarts krönikor har nu blifvit utredt af Wieselgren i Hist. Tidskr. för 1890. Min förmodan r. 14 n., att Rasmus endast plagierat en äldre krönikas framställning af Dackefejden, visas där vara oriktig.
 - » 412 r. 4 u. 1586. Bör troligen vara 1588.
 - » 423. Messenius' af mig betviflade uppgift, att han i Ingolstadt promove-rats till filosofie doktor, bestyrkes dock af hans testamente, af hvilket en afskrift, på hvilken Bibliotekarien Bygdén gjort mig uppmärksam, förvaras i Vestinska handskriftssamlingen.
 - » 442 r. 1 n. Han är säkerligen den samme som matematikern Petrejus. På 1580-talet studerade han således vid Stockholmskollegiet och disputerade 1592 i Marburg.
 - » 448 r. 13 n. Enligt uppgift af Emil Hildebrand i Nordisk Familjebok lär holländaren Daniel Heinsius 1618 hafva utnämnts till historicus regni.
 - » 461 r. 9 n. står *Johannes Petri* läs *Petrus Johannis*.
 - » 471 r. 8 n. » *gjort* läs *gjordt*.
 - » 508 r. 7 n. Boken tryktes nog redan 1604, ehuru jag ej lyckats få se något exemplar af denna upplaga.

3 9015 07801 2617

